

Publikacja jest pokłosiem II już konferencji o tematyce kresowej zorganizowanej przez Muzeum Niepodległości i adresowanej do muzealników. Stąd, podobnie jak w tomie I (wydany drukiem w 2009 roku) zamieszczone tu teksty są efektem pracy i pasji specjalistów w zakresie historii, etnografii i sztuki. Opracowanie jest niewątpliwie ważne i niezwykle potrzebne, ukazuje bowiem stan badań nad zgromadzonymi w muzeach kolekcjami i zbiorami, a ponadto orientuje w zgromadzonych w różnych placówkach muzealnych eksponatach dotyczących Kresów. Publikacja stanowi cenne źródło wiedzy na temat ludzi, miejsc i wydarzeń związanych z Kresami, a jej wartość podnosi fachowość i emocjonalne zaangażowanie autorów. Czytelnik będzie miał okazję zapoznać się z bogatą ikonografią, często jeszcze nigdzie niepublikowaną, a dotąd znaną tylko muzealnikom. Ponadto prezentowana przez autorów bibliografia znacznie wzbogaci wiedzę na temat źródeł i opracowań dotyczących Kresów.

dr Jolanta Załączny

Dzieło reprezentuje niemal w całości wyniki pracy muzealników, głównie specjalizujących się w opracowaniu i popularyzowaniu zbiorów i kolekcji muzealnych z zakresu sztuki, historii oraz etnografii. Praktycznie we współczesnej literaturze w dziedzinie muzealnictwa jest to pewien fenomen, bowiem tak obszerne i fachowo opracowane dzieła pojawiają się nieczęsto. Omawiany tom w sposób szczególny i cenny poznawczo uzupełnia wiedzę o zbiorach muzealnych dotyczących Kresów Wschodnich. Tym samym opublikowanie tego tomu wydatnie poszerzy możliwości rozwijania wielokierunkowych badań nad dziejami i kulturą kresową przy wykorzystaniu wielu rodzajów muzealiów.

dr Andrzej Stawarz

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Mazowsze.
serce Polski

Organizator

Partner

Muzeum
NIEPODLEGŁOŚCI

BIURO TŁUMACZEŃ **DIUNA**

Patroni medialni

**POLSKIE
RADIO**

HISTORIA

Kurier365

STOLICA

Myśl Polska

ISBN 978-83-62235-47-6

9 788362 235476

DZIEDZICTWO I PAMIĘĆ KRESÓW WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ

II MUZEALNE SPOTKANIA Z KRESAMI

DZIEDZICTWO I PAMIĘĆ KRESÓW WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ

II MUZEALNE SPOTKANIA Z KRESAMI

MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

DZIEDZICTWO I PAMIĘĆ KRESÓW WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ

II MUZEALNE SPOTKANIA Z KRESAMI

Redakcja Tadeusz Skoczek

Warszawa 2017

Materiały II Muzealnych Spotkań z Kresami zorganizowanych przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w dniach 23–24 maja 2011 r.

Współpraca redakcyjna: Helena Wiórkiewicz

Publikację do druku opiniowali:

Dr Andrzej Stawarz

Dr Jolanta Załączny

2017 © copyright by Muzeum Niepodległości w Warszawie & Autorzy tekstów
ISBN 978-83-62235-47-6

Muzeum Niepodległości w Warszawie jest jednostką organizacyjną
Samorządu Województwa Mazowieckiego

SŁOWO WSTĘPNE

Dziedzictwo Kresów. W ostatnim ćwierćwieczu termin ten stał się niezwykle ważny i popularny. Efektem zmowy wielkich mocarstw: Anglii, Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego podzielono Europę i świat na strefy wpływów. Bez pytania poszczególnych narodów zmieniono granice państw. Przy negocjacyjnym stoliku, podczas konferencji w Teheranie, Jałcie i Poczdamie ustalono nowy porządek polityczny świata. Pokonanie hitlerowskich Niemiec, cel główny tych porozumień, pozostawił poza orbitą zainteresowania Churchilla, Roosevelta i Stalina los wielu narodów. Rozbiory terytorialne dokonane po Jałcie, w największym stopniu dotyczyły Polski. Opiniami polskiego rządu emigracyjnego mocarstwa się nie zajmowały. Utworzony pod protektoratem Stalina organ administracyjny zwany Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego zatwierdził nową granicę wschodnią.

Wieloetniczna Polska stawała się państwem narodowym. Poza granicami pozostawiono ponad połowę dotychczasowego terytorium. Przesunięto granice na zachód na dawne ziemie piastowskie nazywając je w propagandzie, później w literaturze i nauce – Ziemiemi Odzyskanymi. Ludność opowiadającą się za polskością wywieziono z terenów znajdujących się za Bugiem na Zachód. Polakom nie pozostawiono wyboru, uciekali przecież z własnej ojczyzny pod naporem terroru części Ukraińców zorganizowanych w OUN/UPA.

Nieludzka decyzja możnych świata definiowana terminem koalicji antyhitlerowskiej skazała wielu na tułaczkę, wykorzenienie i tęsknotę. Przesiedlenia objęły prawie 7 milionów ludzi, z czego z terenów zajętych przez Sowietów wyjechały 2 miliony Polaków. Do ZSRR wysiedlono pół miliona Białorusinów, Litwinów i Ukraińców, a za naszą zachodnią granicę 2,5 milionów Niemców, którzy dołączyli do miliona uciekinierów opuszczających swoją ojczyznę wraz z Wehrmachtem. Wędrówka ludów, poza ogromem cierpień i strat materialnych oraz moralnych, przynosiła tęsknotę za utraconym matecznikiem, małą ojczyzną, krajem lat dziecińczych. Przez cały okres PRL nie można było jednak wspominać o Ziemiach Utraconych, o polskości Lwowa czy Wilna. Dopiero obalenie socjalizmu w Polsce, a komunizmu w ZSRR, dopiero zwycięstwo ruchu społecznego symbolizowanego nazwą „Solidarność” umożliwiły powrót tematyki polskich Kresów Wschodnich do oficjalnego obiegu. Powstawały zaczęły kluby kresowian, stowarzyszenia, fundacje. Gromadzić zaczęto pamiątki, powstawały muzea. Organizacje pozarządowe uzyskiwały mecenat Senatu RP, podobnie jak stowarzyszenie kultywujące polskość na Wschodzie.

Naturalną potrzebą stał się w tych okolicznościach pomysł wspólnych spotkań, dyskusji, konferencji. Muzeum Niepodległości wystąpiło w 2007 roku z inicjatywą zorganizowania Muzealnych Spotkań z Kresami. Andrzej Stawarz – sprawujący wtedy funkcję dyrektora – pisał: „Idea przewodnią spotkań było dokonanie możliwie szerokiego przeglądu stanu prac zbierackich, dokumentacyjnych,

wystawienniczych i popularyzatorskich przełomu XX i XXI wieku związanych w muzealnictwie polskim z tematyką kresową”.

I Muzealne Spotkania z Kresami odbyły się w dniach 26–27 maja 2008. Wyczerpującą publikację, będącą owocem tej konferencji wydano rok później. Składa się z sześciu części poprzedzonych słowem wstępnym A. Stawarza oraz obszernym i kompetentnym artykułem wprowadzającym Stanisława Sławomira Niciei pt. *Legenda Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*.

Znakomity pisarz i uczony, zajmujący się historią ziem polskich w XIX i XX wieku, twórca pojęcia Kresowej Atlantydy (na określenie historii i mitologii polskich miast kresowych) z satysfakcją pisze o ostatnich dekadach, w których słowo „Kresy” zrobiło niebywałą karierę, pisze też o historycznej konieczności wyrównywania krzywd w zakresie mówienia i pisania o polskości ziem utraconych, o ich legendzie: „Badacze w wielu ośrodkach naukowych, ale też publicyści podjęli tę tematykę ze zwielokrotnioną energią. Zaowocowało to dziesiątkami ważnych konferencji, sesji i debat naukowych oraz objawiło się setkami monografii i artykułów naukowych, eseistycznych, publicystycznych, popularyzatorskich, dziesiątkami filmów dokumentalnych, audycji radiowych i widowisk telewizyjnych, w tym festiwalu twórczości kresowej”. Dalej wspomina profesor o „polu minowym”, na którym mogą „wylecieć w powietrze” działacze, publicyści i uczeni zajmujący się Kresami z perspektywy ludobójstwa OUN/UPA, jakie zgotowano Polakom w czasie niemieckiej okupacji, przytaczając słowa Kazimierza Wierzyńskiego, że trudności te trwać będą dotąd „dopóki paść się będą na łące zaciętrzewionych osłów”.

Przypominamy te słowa z następującym spostrzeżeniem wynikającym z obserwacji programu Muzeum Niepodległości: misja tej instytucji (dla której organem założycielskim jest Samorząd Województwa Mazowieckiego) realizowana jest w dwojaki sposób. Pierwszy to naukowe i publicystyczne ukazywanie dziedzictwa kulturowego polskich Kresów Wschodnich, niezależnie od upamiętniania martyrologii Polaków i przypominania cierpień, jakich doznali podczas haniebnych krwawych nocy na Wołyniu, Podolu, Zakarpaciu.

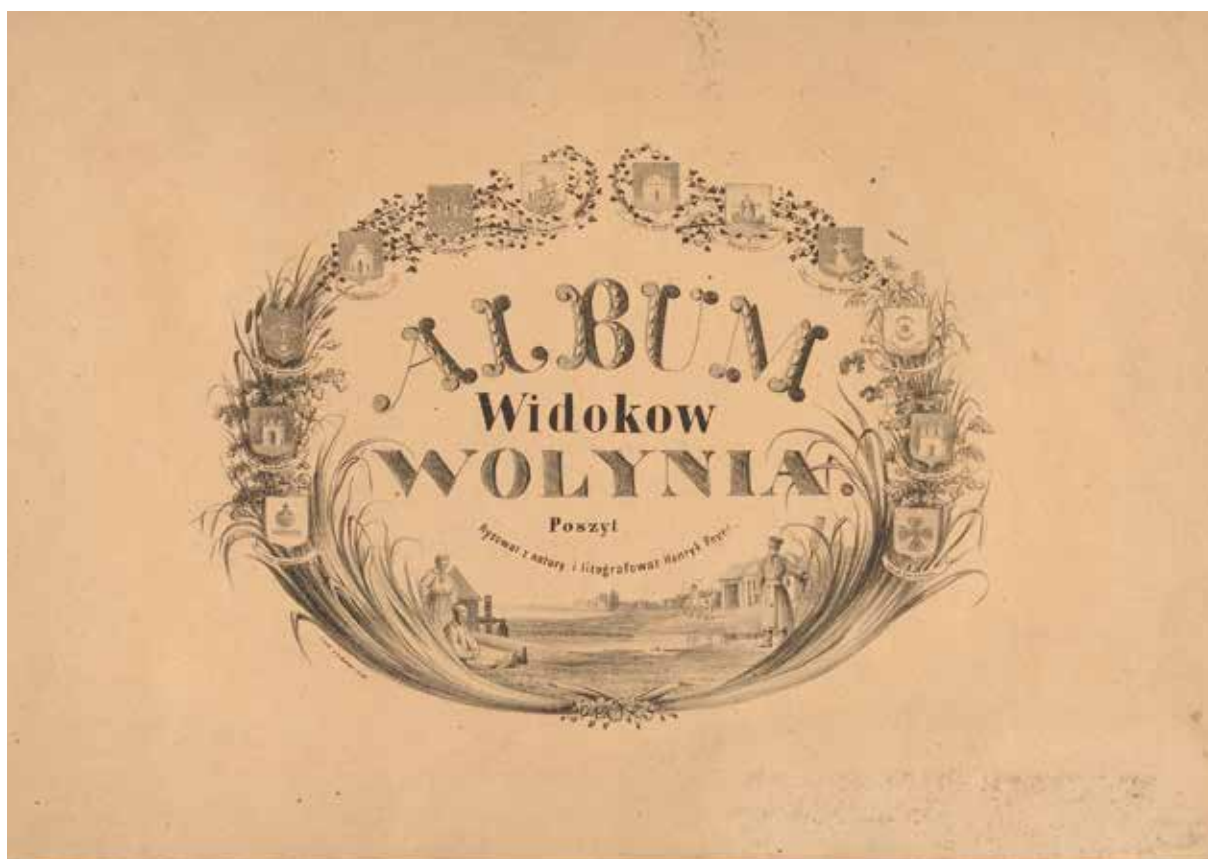
Publikacja, która przedstawiamy Państwu dotyczy „dziedzictwa” i „pamięci”, ale przeważa pamięć kulturowa. Martyrologią i upamiętnieniem zajmujemy się w innych wydawnictwach, w innych projektach.

II Muzealne Spotkania z Kresami odbywały się w dniach 23–24 maja 2011. Z dużym opóźnieniem przedstawiamy zainteresowanym bardzo interesujące referaty. Niestety, trudna sytuacja ekonomiczna naszego Organizatora, trudności wynikające z tzw. „janosikowego”, czyli realizacji ustawy o dochodach jednostek samorządu terytorialnego zmuszającej Mazowsze do przekazywania części swoich dochodów innym jednostkom – stały się przyczyną wielu zaległości, nie tylko w naszej instytucji.

Obydwie konferencje oraz publikacje są efektem tytanicznej pracy Heleny Wiórkiewicz, emerytowanej kustosz Muzeum Niepodległości. Życząc Jej zdrowia i pomyślności, wyrażmy oczekiwanie i prośbę, aby była z nami przy organizacji kolejnych Muzealnych Spotkań z Kresami. Liczymy na inspirację oraz oferujemy wszelką pomoc.

Tadeusz Skoczek

CZEŚĆ I:
ZBIORY I KOLEKCJE –
GRAFIKA, RYSUNEK, MALARSTWO

1. Karta tytułowa z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

ALBUM WIDOKÓW WOŁYNIA HENRYKA PEYERA

Album widoków Wołynia Henryka Peyera to wydawnictwo z połowy XIX wieku, ukazujące pejzaże dawnego województwa wołyńskiego. Album ten, zachowany w kilku egzemplarzach w nielicznych zbiorach w Polsce, jest publikacją, która ciągle jeszcze stanowi wyzwanie dla badaczy, a wiele jej aspektów – takich jak układ i całkowita zawartość – pozostaje trudnych do wyjaśnienia. Przede wszystkim album ten prawie nie pojawia się w literaturze przedmiotu – nie wymienia go ani Karol Estreicher w swojej bibliografii literatury polskiej XIX wieku, ani Andrzej Banach w podstawowym do dziś opracowaniu *Polska książka ilustrowana 1800–1900*¹. Właściwie jedynym wyczerpującym tekstem na ten temat jest artykuł Zbigniewa Rewskiego *Z materiałów konserwatorskich*², którego tematem są różne materiały do ikonografii Wołynia, w tym album Peyera. Praca Rewskiego z 1938 roku jest bardzo cenna również dlatego, że autor podejmuje próbę identyfikacji wszystkich przedstawionych na planszach zabytków i konfrontuje ich wygląd ze stanem faktycznym z momentu tuż przed wybuchem II wojny światowej³.

Twórcą *Albumu widoków Wołynia* był austriacki malarz i litograf Heinrich Peyer⁴, który wykonał zamieszczone tam litografie tonowane według własnych rysunków z natury. Wiadomo o nim jedynie, że w latach 1844–1854 mieszkał w Wiedniu, a jego twórczość obejmuje pejzaże z Moraw, Węgier, Górnej Austrii i Salzburga. W ciągu ostatnich lat na aukcjach w Niemczech pojawiły się trzy sygnowane obrazy łączone z jego osobą: *Pejzaż alpejski z wędrowcem na brzegu rzeki*⁵, *Brzeg Dunaju z widokiem na Preszburg*⁶ oraz *Pejzaż z wozem*⁷. *Album widoków Wołynia* jest jedyną wymienianą pracą litograficzną malarza i jedynym przedsięwzięciem związanym z ziemiami polskimi.

Widoki Wołynia wydane zostały w wiedeńskim zakładzie litograficznym J. Hallera. W kolekcji Muzeum-Pałacu w Wilanowie znajdują się dwa portrety męskie wykonane w tym właśnie zakładzie przez Rudolfa Hoffmanna według fotografii Horsta. Jest to portret Hermanna Koppa⁸ z 1856 roku i portret nierozpoznanego mężczyzny z 1857 roku⁹.

Przyjmuje się zazwyczaj, że *Album widoków Wołynia* powstał około 1850 roku¹⁰. Roman Aftanazy, który wykorzystywał to wydawnictwo jako materiał ikonograficzny w swoim monumentalnym opracowaniu *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*¹¹, niezbyt precyzyjnie datuje publikację na lata 60. XIX wieku. Można jednak założyć, że litografie powstały po 1858, a przed 1862 rokiem. W 1858 roku Józef Karwicki objął we władanie Mizocz¹², a plansza ukazująca to właśnie miejsce podpisana jest: *Mizocz J. W. Hrabiego Józefa Karwickiego*, co wskazuje na fakt, że w chwili powstawania litografii majątek należał już do niego. Z kolei datę 1862 wyznacza śmierć Marcina

Tarnowskiego¹³, właściciela pałacu w Bereźcach (Podbereźcach), który na litografii podpisany jest jako właściciel, co oznacza, że praca musiała powstać jeszcze za jego życia.

Jak już zostało wspomniane *Album widoków Wołynia* zachowany jest jedynie w kilku zbiorach w Polsce. Aleksandra Bernatowicz w biografii Peyera zamieszczonej w *Słowniku artystów polskich* wymienia 29 luźnych kart znajdujących się w kolekcji Biblioteki Narodowej¹⁴. Podobnie zbiór 29 luźnych odbitek (bez widoku Krzemieńca) znajduje się w kolekcji Gabinetu Grafiki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu¹⁵. Najwięcej plansz zachowało się w Muzeum Narodowym w Warszawie, w zszytym i oprawionym w płótno albumie¹⁶, który składa się z 30 plansz z widokami rezydencji na Wołyniu oraz karty tytułowej.

Album w zbiorach Muzeum pochodzi z kolekcji Seweryna Smolikowskiego (1850–1920)¹⁷, warszawskiego bibliofila i kolekcjonera, uczestnika wielu przedsięwzięć edytorskich i dobroczynnych, znawcy filozofii i historii sztuki. Jednym z jego celów było stworzenie ogólnodostępnej biblioteki naukowej, a zaangażowanie zbieracza doprowadziło do założenia towarzystwa, dzięki któremu powstała Biblioteka Publiczna miasta stołecznego Warszawy. Bogata kolekcja Smolikowskiego, składająca się z dzieł sztuki i książek, została po śmierci zbieracza przekazana przez jego siostry, Aleksandrę Pohorecką i Walerię Szaniawską, do zbiorów publicznych. Książki i mapy trafiły do Biblioteki Narodowej w Warszawie, a dzieła sztuki – do Muzeum Narodowego. Kolekcja rycin, której częścią był omawiany album, miała aspekt „encyklopedyczny” i stanowiła ikonograficzny odpowiednik publicznej działalności kolekcjonera¹⁸. Znalazły się w niej m.in. liczne portrety, grafika reprodukcyjna, przedstawienia z historii Polski. Poza tym Smolikowski zbierał również grafikę dawną różnych szkół.

Zachowany w Muzeum Narodowym album składa się z 30 widoków ułożonych mniej więcej w porządku alfabetycznym oraz karty tytułowej. Nie wiemy jednak na pewno, czy ten zbiór 30 plansz to już całość wydawnictwa czy jedynie jego część.

Na litografiach przedstawione są następujące widoki:

Aresztów J. W. Adolfa Jełowickiego
 Barmaki J. W. Władysława Załęskiego
 Boczanica J. W. Feliksa Lenkiewicza
 Gródek J. W. Hrabiego Esterhazy'ego
 Hołownica J. W. Henryka Załęskiego
 Humienniki J. W. Mikołaja Nowowiejskiego
 Klewań. Zamek Książąt Czartoryskich
 Korzec. Ruiny zamku książąt Koreckich
 Krzemieniec. Widok miasta i Ruin Zamku Królowej Bony
 Krzewin. Niegdyś książąt Jabłonowskich
 Mizocz J. W. Hrabiego Józefa Karwickiego
 Mańków J. O. Księżnej Olgi Czetwertyńskiej
 Ostróg. Ruiny Zamku Książąt Ostrogskich
 Oktawin [Kopytkowo-Oktawin] J. W. Hrabiny Ilińskiej Oktawii
 Podbereźce [Bereźce] J. W. Hrabiego Marcina Tarnowskiego
 Płużne J. O. Księcia Władysława Jabłonowskiego
 Płoska J. O. Księcia Eustachego Czetwertyńskiego
 Równo J. O. Księcia Kazimierza Lubomirskiego

Radochówka J. W. Janusza Nowowiejskiego
 Sławuta J. O. Księcia Sanguszki
 Satiejów J. W. Hrabiego Kazimierza Miączyńskiego
 Szupków [Szubków] J.W. Tadeusza Dzierzbickiego
 Szpanów J. O. Księcia Karola Radziwiłła
 Tuczyn J. W. Cecylii Walewskiej
 Tajkury J. W. Hrabiny Oktawii Ilińskiej
 Urwenna J. W. Adolfa Omiecińskiego
 Wólka J. W. Juliana Bieńkowskiego
 Warkowicze J. W. Kazimierza Młodeckiego
 Zasław J. O. Książąt Sanguszków
 Zaborol J. W. Edwarda Cieciszowskiego

Karta tytułowa *Albumu widoków Wołynia* przedstawia wołyńskich chłopów z narzędziami pracy, a w tle zabudowania pałacowe. Tytuł wydawnictwa ujęty został w bordiurę złożoną z kłosów i polnych kwiatów, w którą wplecione zostały herby powiatów województwa wołyńskiego: kowelskiego, żytomierskiego, starokonstantynowskiego, rowieńskiego, krzemienieckiego, włodzimierskiego, ostrońskiego, łuckiego, owróckiego, dubieńskiego, zasławskiego i zwiahelskiego. Prezentowane w albumie litografie odnoszą się głównie do miejscowości skupionych wokół Ostroga, Krzemieńca, Łucka i Zasławia. Czy to oznacza, że w planie było zilustrowanie wszystkich wołyńskich powiatów? Czy może zachowane do dziś plansze stanowią całość wydawnictwa, a umieszczenie godeł wszystkich powiatów miało symbolicznie odnosić się do Wołynia? Nawet napis „poszył”, z wielokropkiem umożliwiającym wpisanie numeru, umieszczony na karcie tytułowej, nie jest szczególnie pomocny w określeniu objętości publikacji. Informuje nas jedynie, że wydawnictwo ukazywało się cyklicznie i było dystrybuowane w zeszytach, co stanowiło powszechną praktykę dziewiętnastowiecznych wydawców.

Album widoków Wołynia pod wieloma względami jest typowym wydawnictwem XIX stulecia prezentującym widoki miejscowości. Sentymentalna tradycja publikacji ukazujących rodzimy pejzaż¹⁹ w Polsce sięga czasów *Zbioru widoków sławniejszych pamiątek narodowych*, wydanego w 1806 roku i składającego się z akwafort Jana Zachariasza Freya według rysunków Zygmunta Vogla. Wraz z pojawieniem się i spopularyzowaniem litografii, „krajowidokowe” albumy zaczęły powstawać właśnie w tej technice. Można wymienić wśród nich lwowski *Zbiór widoków najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi* z 1823 roku, z planszami wykonanymi w Zakładzie Litograficznym Piotra Pillera według rysunków Antoniego Langego²⁰, czy *Galicyę w obrazach, czyli Galeryę litografowanych widoków okolic i znakomitszych zabytków Galicyi, z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim*²¹ z lat 1837–1838, z planszami autorstwa Karola Auera wykonanymi według rysunków własnych oraz Adama Gorceyńskiego i Teofila Żychowicza. Nieco później, czyli w czasie zbliżonym do momentu publikacji *Albumu widoków Wołynia*, podobne wydawnictwa powstawały również w Warszawie, jak na przykład *Album Lubelskie* z lat 1857–1860, *Album Kaliskie* oraz monumentalne przedsięwzięcie *Album widoków historycznych Polski*, składający się z 260 plansz wykonanych według rysunków Napoleona Ordy, który ukazywał się w latach 1873–1888 w Zakładzie Litograficznym Maksymiliana Fajansa.

Wszystkie jednak wymienione wydawnictwa prezentowały zróżnicowane widoki: doskonale utrzymane prywatne lub rządowe dobra, schludne miasteczka o interesującej i dawnej historii,

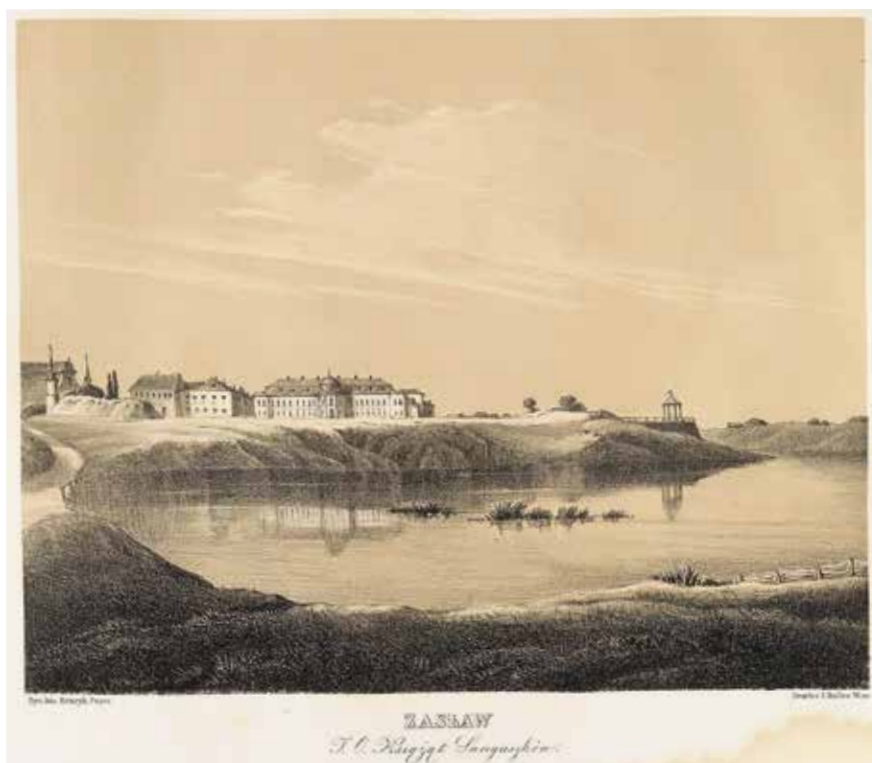
2. Mizocz J.W. Hrabiego Józefa Karwickiego,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

3. Podbereżce J.W. Hrabiego Marcina Tarnowskiego,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

4. Krzemieniec. Widok miasta i ruin Zamku Królowej Bony, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

5. Zasław J. O. Książąt Sanguszków, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

miejsca związane z postaciami, które zasłużyły się dla dziejów ojczystych, miejsca owiane literacką legendą, ruiny historycznych zamków, wreszcie miejsca spektakli przyrody – wysokie góry czy malownicze wodospady. *Album widoków Wołynia* – przynajmniej w swym zachowanym kształcie – skupia się niemal wyłącznie na szlacheckich i magnackich rezydencjach, a na każdej z plansz znajduje się wyraźnie podkreślony właściciel danej posiadłości (często zresztą bardzo ciekawa postać). Jedynym wyjątkiem pozostaje widok Krzemieńca, bo już w przypadku Zaslawia, na ilustracji cała uwaga skupiona jest nie na miasteczku, ale na zamku Sanguszków.

Nierzadko tego rodzaju publikacje albumowe – podobnie jak zbiory portretów czy wydawnictwa z reprodukcjami dzieł sztuki – zaopatrzone były w drukowane opisy o różnym stopniu szczegółowości. W przypadku *Albumu widoków Wołynia* takich opisów nie ma, w każdym razie się nie zachowały.

W zbiorze tym ukazano widoki zarówno dużych i dawnych książęcych zamków, jak i małych skromnych dworców, których właścicielami były mniej znaczące rodziny szlacheckie.

Przykładem może być położony malowniczo na wzgórzu pałac w Aresztowie, należący do Adolfa Jełowickiego²² (ok. 1840–1898). Miejsce to, dzięki działalności jego żony, Janiny z Czetwertyńskich Jełowickiej²³, w latach 1863–1865 było ogniskiem życia kulturalnego i towarzyskiego. Adolf Jełowicki uzyskał tytuł doktora filozofii na Uniwersytecie w Heidelbergu, działał również aktywnie jako wiceprezes w Wileńskim Towarzystwie Rolniczym oraz Towarzystwie Witebskich Rolników i organizował wystawy przemysłowo-rolnicze w Wilnie, gdzie wystawiał produkowane w swoich gospodarstwach masło i sery. Jego zainteresowania z zakresu hodowli bydła zaowocowały wydaną w 1889 roku pracą *Mleczarstwo* oraz licznymi artykułami ogłoszonymi na łamach „Gazety Rolniczej”. W 1863 roku poślubił Janinę Czetwertyńską, kompozytorkę i pisarkę, która dwa lata później zmarła. Załamany Jełowicki, utraciwszy kilka miesięcy wcześniej również syna, postanowił sprzedać majątek na licytacji, a sam przeniósł się do dóbr Czeresy-Siedliszcze pod Witebskiem, należących do jego drugiej żony Jadwigi z Tyszkiewiczów. Adolf Jełowicki otrzymał Aresztów w spadku po swoim stryju Juliuszu (1787–1854), którego pasją było ogrodnictwo, i który gorliwie pracował nad rozwojem cieplarni w swoim majątku, należących do najbogatszych w kraju. W latach 1853–1855 w Mitawie wydawane były katalogi roślin hodowanych przez Jełowickiego, prawdopodobnie jako cenniki przeznaczonych do sprzedaży sadzonek lub nasion²⁴. Widoczny na ilustracji pałac wzniesiony został zapewne przez Pawła Jełowickiego na przełomie XVIII i XIX wieku i otoczony wówczas pięknym krajobrazowym parkiem.

Równie fascynującą historię ma pałac w Gródku, należący w czasie powstawania *Albumu widoków Wołynia* do Władysława Esterhazy’ego (zm. 1886)²⁵, spolonizowanego syna węgierskiego emigranta, Walentego Esterhazy’ego, któremu Gródek nadała caryca Katarzyna II. Władysław był – jak wynika z informacji zgromadzonych przez Romana Aftanazego²⁶ – kobieciarzem i lekkoduchem. Należał również do grona przyjaciół Józefa Ignacego Kraszewskiego, który był jego częstym gościem²⁷. Widoczny na litografii pałac powstał za czasów Walentego Esterhazy’ego, a w jego bryłę włączone zostały dawne zabudowania klasztorne, ponieważ w XVI i XVII wieku zamek w Gródku był siedzibą mnichów z monasteru peczerskiego w Kijowie. Kiedy w XVII wieku na mocy traktatu andruszowskiego (1667) Kijów znalazł się na terenie Rosji, Gródek oddany został biskupowi lwowskiemu, halickiemu i krzemienieckiego obrządku greckiego, Józefowi Szumlańskiemu. Jeden z jego następców, Atanazy Szeptycki, ufundował tu barokową cerkiew. Zespół pałacowo-parkowy położony był na malowniczej wyspie i otoczony ogrodem zaprojektowanym przez Dionizego Miklera.

Do I wojny światowej mieściło się tu prywatne muzeum archeologiczne założone przez barona Teodora Steinheila, ostatniego przedwojennego właściciela pałacu, który z zamiłowania był archeologiem i badaczem przeszłości. W wydanym w 1929 roku w Łucku przewodniku po Wołyniu Mieczysław Orłowicz w następujący sposób opisuje zbiory i działalność Steinheila: „Obecnie jest Gródek własnością Rosjanina bar. T. Steinheila, zamiłowanego archeologa. Założył on tu przed wojną cenne archeologiczne i etnograficzne muzeum, którego zbiory w czasie wojny wywiezione na Kaukaz, uległy zniszczeniu w czasie rewolucji bolszewickiej. [...] W latach powojennych włączył się Gródek dzięki wykopaliskom przedhistorycznym dokonany tu z inicjatywy bar. Steinheila. W szczególności w r. 1922 pod kierownictwem prof. Ludwika Sawickiego rozpoczęto w samej wsi odkopywać ślady obozowisk przedhistorycznych z epoki młodszego *paleolitu*, okres orinacki, około 200.000 lat przed Chrystusem; są to liczne szczątki zwierząt dyluwialnych (mamut, renifer, wół piżmowy), odkryte w warstwach lessu, zalegającego w sąsiedztwie wsi kredowe wzgórze 235 m. n. m. [...] Wycieczki przybywające do Gródka mogą oglądać wykopaliska i ich tereny, po porozumieniu z właścicielami majątku. Udzielają oni chętnie zwiedzającym objaśnień”²⁸.

Kolejną ważną postacią był Józef Karwicki²⁹ (1833–1910), od 1858 roku właściciel Mizoczy³⁰, który pod pseudonimem Józef Włast pisywał szkice historyczne z dziejów Wołynia³¹. Starał się także o uprzemysłowienie swoich folwarków, w których zakładał cukrownie i hodowle koni. Prowadził również bogate życie kulturalne i towarzyskie, co sprawiało, że dwór należał do najczęściej odwiedzanych na Wołyniu. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* znajduje się następująca wzmianka: „[Mizocz] posiada piękną rezydencję murowaną, nad stawem, otoczoną dwoma piętrowymi pawilonami i obszernym cienistym parkiem. Miejsce to przed laty kilkudziesięciu służyło z zabaw i zjazdów. Bywało tu wówczas wielu znakomitych mężów, między innymi gościł tu Tadeusz Czacki”³².

Co łączy zebrane w publikacji widoki? Czy wobec podnoszonych wątpliwości dotyczących kompletności zachowanych egzemplarzy *Albumu widoków Wołynia* można wyciągać bardziej ogólne wnioski? Należy zauważyć, że prawie wszystkie widoki przedstawiają szlacheckie bądź magnackie rezydencje. Są wśród nich miejsca, takie jak Ostróg czy Korzec – ruiny dawnych magnackich zamków, które czasy świetności miały dawno za sobą. Wiele z nich, na przykład Krzewin, szczyliło się pięknymi, słynnymi na cały Wołyń ogrodami, których projekty – z różną dozą prawdopodobieństwa – przypisuje się Dionizemu Miklerowi (jeśli chodzi o Krzewin to nie ma co do jego autorstwa żadnych wątpliwości, bo ogród był wspólnym dziełem Miklera i księżnej Doroty Lubomirskiej. Sam ogrodnik pod koniec życia osiadł właśnie tutaj). Wśród litografowanych widoków są ośrodki ważnych kolekcji artystycznych – jak Satyjów³³ lub życia towarzyskiego – jak Zasław³⁴, gdzie miały miejsce wydarzenia teatralne. Z kolei dwór w Oktawinie słynął z balów wydawanych w połowie XIX wieku ze względu na przebywające w domu dorastające córki³⁵. Wydawnictwo obrazuje również sieć powiązań i zależności własności pomiędzy poszczególnymi majątkami. Przedstawione zostały różne posiadłości należące do tych samych właścicieli, jak na przykład słynna ze stadniny koni Sławuta, która podobnie jak Zasław należała do Sanguszków, Kopytkowo-Oktawin i Tajkury należące do Oktawii Ilińskiej. Z kolei Dorota Potocka z Korca poślubiła Jana Kazimierza Młodeckiego z Warkowicz, a po długotrwałym procesie zrujnowany już wtedy zamek w Korcu stał się własnością Młodeckich.

Album widoków Wołynia, choć kryje jeszcze wiele tajemnic, jest dokumentem życia szlachty na Wołyniu w połowie XIX wieku, pokazuje jej rezydencje, ogrody, zrujnowane zamki – pamiątki przeszłości, jest również swego rodzaju przewodnikiem po powiązaniach towarzyskich i rodzinnych.

6. Aresztów J.W. Adolfa Jełowickiego,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

7. Gródek J.W. Hrabiego Esterhazy'ego,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

8. Krzewin. Niegdyś Książąt Jabłonowskich,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

9. Oktawin J.W. Hrabiny Oktawii Ilińskiej,
rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862

PRZYPISY

- ¹ A. Banach, *Polska książka ilustrowana 1800–1900*, Kraków 1959.
- ² Z. Rewski, *Z materiałów konserwatorskich*, „Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym”, 1938, nr 11, s. 147–149.
- ³ O *Albumie widoków Wołynia* wspomina również Waldemar Okoń, *Wołyń i obrazy*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, nr 27, cz. II, s. 363, przypis 38.
- ⁴ *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, red. U. Thieme i F. Becker, t. XXVI, Leipzig 1932, s. 513; A. Bernatowicz, *Peyer Heinrich*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. VII, Warszawa 2003, s. 62.
- ⁵ <http://web.artprice.com/artistdetails.aspx?src=0&idarti=NTY1NDM4Mzc4NjMyMjA1MS0=&artist=Heinrich+PEYER> (dostęp: 16.05.2011) *Grosse Alpenlandschaft mit Wanderer an einem Flussufer*; olej na płótnie, 100 x 78,5 cm sygnowany, wystawiony na aukcji 13.09.2009 w Kunstauktionhaus Schloss Ahlden GmbH.
- ⁶ <http://web.artprice.com/artistdetails.aspx?src=0&idarti=NTY1NDM4Mzc4NjMyMjA1MS0=&artist=Heinrich+PEYER> (dostęp: 16.05.2011) *Am Donauufer mit Blick auf Pressburg*, olej na płótnie, 49 x 62 cm, sygnowany w dołu z lewej: H.Peyer; wystawiony na aukcji 20.11.2003 w Dorotheum w Salzburgu.
- ⁷ <http://web.artprice.com/artistdetails.aspx?src=0&idarti=NTY1NDM4Mzc4NjMyMjA1MS0=&artist=Heinrich+PEYER> (dostęp: 16.05.2011) *Weite Landschaft mit Fuhrwerk*; olej na płótnie, 50 x 66 cm, sygnowany H.Peyer; wystawiony na aukcji 22.10.2004 w Dorotheum w Salzburgu.
- ⁸ *Portret Hermanna Koppa*, rysował Rudolf Hoffmann, druk J. Haller, Muzeum-Pałac w Wilanowie, nr inw. Wil.4379.
- ⁹ *Portret nieznanego mężczyzny*, rysował Rudolf Hoffmann, druk J. Haller, nr inw. Muzeum-Pałac w Wilanowie Wil.4380.
- ¹⁰ A. Bernatowicz, s. 62.
- ¹¹ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Tom V. *Województwo wołyńskie*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1994, s. 506.
- ¹² Tamże, s. 248.
- ¹³ Tamże, s. 42.
- ¹⁴ A. Bernatowicz, dz. cyt., s. 62.
- ¹⁵ Za informację tę dziękuję pani Małgorzacie Mikule z Gabinetu Grafiki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- ¹⁶ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 2875/1-30 MNW, litografia tonowana, papier, 60 x 45 cm.
- ¹⁷ O osobie i kolekcji Seweryna Smolikowskiego zob. J. Sikorska *Seweryn Smolikowski*, [w:] *Miłośnicy grafiki i ich kolekcje w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, katalog wystawy, red. A. Grochala, Muzeum Narodowe w Warszawie 6 lipca–3 września 2006, Warszawa 2006, s. 160–164.
- ¹⁸ J. Sikorska, dz. cyt., s. 162.
- ¹⁹ O polskich albumach z widokami: I. Tessaro-Kosimowa, *Litografia warszawska*, Warszawa 1973, s. 117–121; Kamilla Pijanowska, „*Celujące piękności Galicji*”. *Lwowskie krajobrazowe albumy litograficzne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami zorganizowanych przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w dniach 26–27 maja 2008*, red. A. Stawarz, Warszawa 2009, s. 22–26; o relacji z podróży jako formie literackiej: J. Kamionka-Straszakowa, „*Do ziemi naszej*”. *Podróże romantyków*, Warszawa 1988, s. 7–88.
- ²⁰ A. Bernatowicz, dz. cyt., s. 62.
- ²¹ Tamże, s. 24.
- ²² M. Stolzman, *Adolf Jełowicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, tom XI, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1965, s. 159–160.
- ²³ S. Sierotwiński, *Janina z Cztertyńskich Jełowicka*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, tom XI, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1965, s. 159. Janina z Cztertyńskich Jełowicka była kompozytorką i działaczką patriotyczną. Jako cudowne dziecko została wysłana na naukę do Florencji do G. Rossiniego, a następnie do Paryża do M. Giulianiego oraz G. J. Dupreza, a następnie koncertowała w Paryżu na dworze Napoleona III i w Hôtel Lambert. Po powrocie na ziemię polskie uwłaszczyła chłopów w swoim majątku licząc na to, że dzięki temu uda się nakłonić ich do udziału w powstaniu. Agitowała również szlachtę. Została uwięziona w Kijowie pod zarzutami bałamucenia chłopstwa, spiskowania na dworze francuskim i popierania powstania. Po uwolnieniu w 1863 roku poślubiła Adolfa Jełowickiego. W Kijowie wydano jej *Śpiewnik* zawierający liczne kompozycje, m.in. do utworów Adama Mickiewicza (*Rok myśliwca*, *Rękawiczka*, *Sen*) oraz Zaleskiego. Skomponowała również *Powrót bocianów* (ze słowami K. Kucza), *Spojrzyj na mnie*, *Mazurek*, *On mnie pytał, co ja wolę*, *Zwij mnie dusza*, *Złotą notkę*.
- ²⁴ R. Aftanazy, dz. cyt., s. 28. *Établissement Horticole de Monsieur Jules Jełowicki à Aresztów près Równa (Gouvernement de Volhynien, Russie)*, *Prix-Courant pour 1853*, Mitau 1853, w 1854 roku również, a także *Supplément du prix-courant des Plantes nouvelles et rares de l'établissement Horticole de Monsieur Jules Jełowicki à Aresztów près Równa (Gouvernement de Volhynien, Russie)*. *Pour le Printemps 1855*, Mitau 1855.
- ²⁵ R. Aftanazy, dz. cyt., s. 113.
- ²⁶ Tamże, s. 113.
- ²⁷ Władysław Esterhazy był również jednym z prenumeratorów pierwszej serii *Wzorów sztuki średniowiecznej i z epoki odrodzenia po koniec wieku XVII. w dawnej Polsce*, wydawanych przez Aleksandra Przędzickiego i Edwarda Rastawieckiego, w Warszawie i Paryżu w latach 1853–1869.
- ²⁸ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 111 ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929, s. 204–205. O wykopaliskach prowadzonych przez Steinheila także: *Wykopaliska archeologiczne w Gródku na Wołyniu*, „Ziemia. Dwutygodnik Krajoznawczy. Organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1926, rok XI, nr 19, s. 298–299; L. Sawicki, *W sprawie utworzenia „Muzeum Przyrodniczo-krajoznawczego” na Wołyniu*, „Ziemia Dwutygodnik Krajoznawczy. Organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1928, rok XIII, nr 5, s. 71; P. Kondraciuk, *Muzea wołyńskie wczoraj i dziś*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, nr 27, cz. II, s. 384, 385, 388.
- ²⁹ S. Sierotwicki, *Józef Dunin Karwicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 152–153.
- ³⁰ R. Aftanazy, dz. cyt., s. 248.
- ³¹ Józef Karwicki używał również pseudonimu „Józef z Mizocza”. Jego prace były drukowane zazwyczaj w takich czasopismach, jak „Gazeta Lwowska”, „Przewodnik Naukowo-Literacki”, „Kłosy”, „Biblioteka Warszawska”, a potem ukazywały się w formie książkowej. Napisał m.in.: *Szkie obyczajowe i historyczne*, Warszawa 1882, *Wędrownica od źródeł do ujścia Horynia*, Kraków 1891, *Jak to in illo tempore bywało. Kartka z drugiej połowy XVIII w., wyjęta z papierów familijnych domu Dunin-Karwickich*, Kraków 1896, *Wspomnienia Wołyńska*, Lwów 1897.
- ³² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. VI, Warszawa 1885, s. 514.
- ³³ R. Aftanazy, dz. cyt., s. 248.
- ³⁴ Tamże, s. 613.
- ³⁵ Tamże, s. 171.

EWA MILICER
MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

WILEŃSKIE ALBUMY KOLEKCJONERSKIE MARII CELESTYNY BOCZKOWSKIEJ JAKO PRZYKŁAD ZAINTERESOWANIA GRAFIKĄ I RYSUNKIEM W 2. POŁOWIE XIX WIEKU

W zbiorach Gabinetu Grafiki i Rysunku Nowożytnego Polskiego Muzeum Narodowego w Warszawie przechowywane są trzy albumy *factis*¹ oprawne w półskórek, zatytułowane: *Księga I*, *Księga II* i *Księga III*. Na ich zbrązowiałych i pożółkłych kartach znajduje się przeszło 1700 wklejonych rozmaitych ilustracji (il.1). Karty albumu zostały ponumerowane, a niektóre ilustracje są opatrzone objaśnieniami napisanymi ołówkiem i atramentem. Na stronie tytułowej jednego z tomów widnieje napis wykonany zgrabnym pismem: Boczkowska, a przy nazwisku data 1864.

Zawartość albumów na pozór jest mało interesująca. Są to bowiem ryciny, litografie, drzeworyty sztorcowe powycinane z czasopism, rysunki i fotografie. Brak wśród nich wybitnych dzieł sztuki. Jednak przy bliższym oglądzie tego materiału odkrywamy niezwykle ciekawe przykłady przede wszystkim grafiki pochodzącej z zakładów litograficznych, drukarni i drzeworytni z terenów Wileńszczyzny, Rosji i prawie całej Europy, od lat 20. po lata 80. XIX wieku.

Właścicielka i autorka koncepcji zawartości albumów – Maria Celestyna Boczkowska (zwana później Celiną) – gromadziła ryciny i rysunki w Wilnie, Petersburgu i w czasie swych podróży do Warszawy, Londynu i do Francji. Wiele z nich otrzymała również od swego drugiego męża – Adama Honorego Kirkora. Można przypuszczać, że księgi założyła około 1864 roku, najprawdopodobniej po rozstaniu się z pierwszym mężem (co nastąpiło około 1860 roku).

Dobór ilustracji w albumach jest odbiciem zainteresowań ich właścicielki, pozwala wyrobić sobie pogląd na charakter środowiska, w jakim się poruszała, kręgów inteligencji wileńskiej i saloonów petersburskich. Oprócz wartości artystycznych, ikonograficznych i historycznych materiały te niosą także duży ładunek wiedzy o kolejach życia Boczkowskiej, a także burzliwych dziejach zmagania zawodowych Kirkora – jednej z ciekawszych postaci intelektualnego Wilna i Petersburga.

Maria Celestyna Boczkowska, urodzona w 1840 roku, była drugą z kolei córką Józefa Boczkowskiego, lekarza medycyny i Michaliny Pereświat-Sołtan, właścicieli majątków nad jeziorem Narocz. Miała liczne rodzeństwo. Jej najstarsza siostra, Wirginia, uciekła z domu i wyszła za mąż wbrew woli rodziców. Należy przypuszczać, że to wydarzenie było przyczyną pospiesznego pozbycia się z domu kolejnej panny Boczkowskiej – piętnastoletniej Marii Celestyny. W 1856 roku została wydana za mąż za ziemianina, rosyjskiego oficera Antoniego Korewę. Gdy dostał on przydział służbowy do Warszawy wprowadził żonę „w hulaszczce środowisko rosyjskich wojskowych, co było

ciężkim przeżyciem dla niedawnej młodzietkiej panienki z dworu”, jak napisał Stanisław Kirkor w znakomitej publikacji *Przeszłość umiera dwa razy*, wydanej w 1978 roku, omawiającej życie i działalność Adama Honorego Kirkora².

Należy jednak zaznaczyć, że Antoni Korewa był nie tylko wojskowym, interesował się również archeologią i etnografią. Pisywał artykuły na ten temat, a od roku 1859 był członkiem wileńskiej Komisji Archeologicznej. Zapewne za pośrednictwem męża Maria Celestyna poznała Kirkora – członka tejże Komisji Archeologicznej i redaktora „Kuriera Wileńskiego”, czasopisma, w którym od 1860 roku zaczęła również publikować swe artykuły. Pożycie Korewów nie układało się dobrze, związek przetrwał około czterech lat. Po separacji nastąpiło unieważnienie małżeństwa. W jego uzasadnieniu jako przyczynę podano przymus, jaki rodzina wywarła na młodzietką panienkę, a Kościół, w ramach pokuty, nakazał Marii Celestynie kilkumiesięczny pobyt w klasztorze.

Adam Honory Kirkor³, archeolog, publicysta i wydawca, odznaczał się żywym umysłem i szerokimi zainteresowaniami literackimi i naukowymi. Jego największą pasją była archeologia, w której stał się prawdziwym autorytetem. Po ukończeniu gimnazjum w Wilnie w 1838 roku zaczął pracować jako kancelista w Izbie Skarbowej Wileńskiej. W 1849 roku został mianowany członkiem rzeczywistym wileńskiego Komitetu Statystycznego, którego kancelarią kierował i redagował w latach 1850–1854 jego roczniki zatytułowane „Pamiętna Książka Wileńskiej Gubernii”, dodając część poświęconą historii i krajoznawstwu Wileńszczyzny. Zaczął również ogłaszać wyniki swoich badań terenowych na Litwie. W 1855 roku został powołany na członka Komisji Archeologicznej Wileńskiej i Kustosza Muzeum Starożytności, którego katalog opublikował w 1858 roku (*Katalog Wileńskiego Muzeum Drevnostiej*). Do zbiorów tego Muzeum ofiarował swą kolekcję kilkuset zabytkowych przedmiotów pozyskanych w czasie własnych poszukiwań archeologicznych i etnograficznych. Dzięki licznym specjalistycznym publikacjom w czasopiśmie rosyjskich został członkiem wielu towarzystw naukowych: w 1856 roku Cesarskiego Towarzystwa Archeologicznego, a w 1857 członkiem rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i korespondentem honorowym Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu.

Wielką pasją Kirkora była działalność publicystyczna i wydawnicza, której celem było upowszechnianie polskiej i rosyjskiej literatury, propagowanie kultury obu narodów. Przez całe życie, pokonując różnorodne trudności, kłopoty z rosyjską cenzurą, podejmował coraz to nowe wyzwania, aby zrealizować ten cel. Pisał w języku polskim i rosyjskim. Od 1842 roku publikował w „Tygodniku Petersburskim” artykuły z zakresu sztuki. W latach 1845–1846 wydawał w Wilnie „Pamiętniki Umysłowe” (pismo zbiorowe poświęcone literaturze). Po zamknięciu pisma przez cenzurę pozostałe materiały opublikował w „Tece Wileńskiej” (w latach 1857–1858), z którą współpracowali zaprzyjaźniony Józef Ignacy Kraszewski i Ludwik Kondratowicz (pseudonim Władysław Syrokomla). W roku 1856 opracował i wydał pierwszy polski przewodnik po Wilnie – *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*.

Kirkor reprezentował poglądy ugodowe względem Rosji, był przeciwny działaniom spiskowym i wierzył w liberalizm Aleksandra II. Z jego inicjatywy Komisja Archeologiczna Wileńska wydała hołdowniczy album: *Na pamiątkę pobytu najjaśniejszego cesarza Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 września 1858 roku*, do którego napisał wstęp i zamieścił teksty m.in. Antoniego Edwarda Odyńca, Dominika Chodźki i Mikołaja Malinowskiego. Rola Kirkora w powstaniu tego wydawnictwa wywołała oburzenie i spowodowała niechęć działaczy niepodległościowych, a zwłaszcza emigracji. Odstąpiła od niego większość przyjaciół i znajomych. Wśród tych, którzy utrzymywali z nim nadal kontakty był Dominik Chodźko. Dowodem ich zażyłych stosunków jest ofiarowany Kirkorowi rysunek przedstawiający Persów, wykonany przez krewnego Dominika, słynnego orientalistę i dypl-

matę rosyjskiego – Aleksandra Chodźkę, który przebywał na placówkach konsularnych w Teheranie i w Reszt (Gilanie), badając piśmiennictwo perskie. Rysunek powstał najprawdopodobniej w czasie pobytu uczonego w Teheranie. Ofiarodawca opatrzył akwarelę dedykacją: Kochanemu Adamowi | Kirkorowi od Dominika | C. Chodźki. Rysunek ten otrzymała następnie Maria Celestyna i wkleiła do albumu⁴ (il. 2).

Poglądy, jakie głosił Adam Honory Kirkor, i starania o zjednanie sobie rosyjskich władz nie uchroniły go przed represjami i dalszymi interwencjami carskiej cenzury. Ostatnim dziełem wydawniczym podjętym w Wilnie było nabycie drukarni i „Kuriera Wileńskiego”. Zakupiona w 1859 roku drukarnia po Glücksbergu od roku 1862 stała się wyłączną własnością Kirkora. Odbijano tam dzieła m.in. Kraszewskiego, Korzeniowskiego, Syrokomli. W wydawanym w języku polskim i rosyjskim „Kurierze Wileńskim” Kirkor zgromadził znakomity zespół dziennikarski i wprowadził dział literacki i naukowy. Jednak głoszone ugodowe poglądy w treści publikowanych artykułów od początku spotkały się z głosami sprzeciwu i potępienia. Emigracja zarzucała Kirkorowi apostazję narodową i duchowe poddanie się carowi. Jako zaufany gubernatora Murawjewa brał w 1862 roku udział w przygotowaniu adresu hołdowniczego szlachty guberni wileńskiej do cara, za co został skazany przez władze powstańcze na infamię. W czasie powstania styczniowego „Kurier Wileński” potępił ruch zbrojny.

Nie wiadomo, jakie wykształcenie odebrała Maria Boczkowska. Prawdopodobnie uczyła się w domu. Z jej działalności publicystycznej wynika, że przede wszystkim miała szerokie zainteresowania społeczne (il. 3)⁵. Pisała pod pseudonimem Galwia. Jej pierwszy artykuł, zatytułowany *Odpowiedź korespondentowi z Ostrobramskiej ulicy*, ukazał się w 1860 roku w „Kurierze Wileńskim” Kirkora. Był on odpowiedzią na krytykę kobiet nadmiernie myślących o strojach kosztem obowiązków domowych. Podobne tematy podejmowała w kolejnych tekstach, m.in. kwestie kontrastu pomiędzy wystawnymi zabawami karnawałowymi a nędzą ludzi ubogich, problemy alkoholizmu, moralne wychowanie włościan. Już wtedy nawiązała się nić sympatii pomiędzy młodą publicystką i redaktorem czasopisma, który ofiarował jej swój portret⁶ z dedykacją: *Maryi Galwji na pamiątkę 25 marca 1860 r. A H Kirkor* (il. 4). Otaczała ją również życzliwość współpracowników „Kuriera”, czego wymownym świadectwem jest, cytowany przez Stanisława Kirkora, wpis Antoniego Edwarda Odyńca w albumiku Boczkowskiej (przechowywanym w wileńskim archiwum)⁷:

Galwijanka

„O! wdzięczne siostry! Świtezium córki!
Których głos echem uroczy,
Brzmiąc niegdyś Litwie, zwiastował z góry
Wieszczą z natchnieniem proroczym:
Ku galwjijskiemu dzisiaj jezioru
Spieszcie powitać i z bliska
Poznać współniczkę waszego choru,
Co nam z wód jego wytryska [...]”

Cytowane strofy pozwalają wyjaśnić wybór pseudonimu literackiego Marii Celestyny – Galwia (Galwija). Otóż nad jeziorem noszącym nazwę Galwe położone jest litewskie miasto Troki

1. Trzy Albumy

2. Aleksander Chodźko, *Persowie*, 1830–1840, akwarela

3. Maria Celestyna z Boczkowskich Adamowa Kirkorowa, fotografia paryska z 1867 roku (u góry po lewej)

4. Portret Adama Kirkora, August Marminia, 1860, litografia (po prawej u góry)

5. Portret Władysława Syrokomli (Ludwik Kondratowicz), Jean-Baptiste Adolphe Lafosse, 1857, litografia tonowana (po prawej u dołu)

o bogatej historii, z zamkiem wielkiego księcia Witolda. Być może to zainspirowało miłośniczkę dziejów Litwy do wyboru pseudonimu.

W tym czasie Kirkor zmagał się z kłopotami w życiu prywatnym. W Wilnie, pracując jako krytyk teatralny, poznał debiutującą tu, świetnie zapowiadającą się aktorkę – Helenę Majewską, którą poślubił w 1846 roku. Helena porzuciła scenę i wraz z mężem prowadziła salon, przyjmując przedstawicieli kół naukowo-literackich Wilna. Wśród stałych gości był m.in. pisarz Ludwik Kondratowicz (Władysław Syrokomla), z którym Kirkorowa nawiązała romans, co doprowadziło do jej odejścia od męża w 1857 roku. Przeniosła się do Krakowa, gdzie została zaangażowana w teatrze Juliusza Pfeifra. W połowie następnego roku spotkała się w Poznaniu z Syrokomlą, który pojechał za nią do Piotrkowa, gdzie widzieli się po raz ostatni. Kirkorowa bowiem zerwała stosunki z pisarzem, a on popadł w depresję, z której się nie podniósł aż do śmierci w roku 1862. Już po rozstaniu napisał na jej benefis w Krakowie dramat historyczny *Możnowładcy i sierota*⁸.

Adam Honory wprawdzie cierpiał z powodu zdrady żony, nie popsulo to jednak jego stosunków z przyczyną tych strapiień – Syrokomlą. Współpracował z nim przy wydawaniu „Teki Wileńskiej”, a w latach 1861–1862 współredagował „Kuriera Wileńskiego”. Pisarz ofiarował Kirkorowi swój portret⁹ z dedykacją: Braterska pamiątka Adamowi Kirkorowi od | WłSyrokomli. Ta pamiątka została wklejona do jednego z albumów Marii Boczkowskiej (il. 5).

Helena Kirkorowa porzuciła dość nagle krakowską scenę i pojawiła się w Wilnie. Okazało się, że spodziewa się dziecka. Chociaż ojcem nie był Kirkor, z powodu braku rozwodu, dziecko automatycznie byłoby mu przypisane. Był to dla niego wielki kłopot, gdyż w tym czasie był już blisko związany z Marią Celestyną Boczkowską i obawiał się, że historia ta może przeszkodzić mu w planach, jakie wiązał z osobą pięknej emancypantki. Wymógł więc na Helenie wyjazd z Wilna, obiecując wypłacanie jej comiesięcznie 50 rubli. Dziecku, dzięki interwencji Kirkora, nadano nazwisko Leszczyński. Adam Honory uzyskał rozwód. Helena zamieszkała w Warszawie, gdzie nawiązała kontakty z działaczami konspiracyjnymi i została pomocnicą naczelnika Rządu Narodowego podczas powstania styczniowego – Romualda Traugutta. Po jego aresztowaniu ona również znalazła się w więzieniu, a następnie została zesłana na Syberię. W czasie rewizji w jej domu znaleziono korespondencję z Kirkorem, co spowodowało jego problemy z władzami carskimi. Był zmuszony zwolnić się z Izby Skarbowej. W 1866 roku „Kurier Wileński” praktycznie przestał istnieć, pozostała jedynie drukarnia, którą Adam Honory w 1867 roku przeniósł do Petersburga, gdzie zamieszkał wraz z poślubioną w 1866 roku Marią Celestyną Boczkowską.

W Petersburgu, mając nadzieję na sukces, Kirkor zaczął wydawać dziennik „Novoje Vremja”, w którym starał się przychylnie nastawić społeczeństwo rosyjskie wobec Polaków. Historia się powtórzyła. Tym razem wroga opinia rosyjskich nacjonalistów, brak prenumeratorów, a co za tym idzie trudności finansowe doprowadziły Kirkora w 1871 roku do kolejnego bankructwa i ucieczki. Wyrok Sądu Handlowego w Petersburgu uniemożliwił mu powrót w granice imperium na zawsze. Resztę życia spędził w Krakowie, gdzie zmarł w 1886 roku. Maria Celestyna (Celina) początkowo towarzyszyła mężowi. Jednak po roku powróciła do Petersburga, gdzie miała rodzinę i przyjaciół.

W 1873 roku na polecenie Józefa Ignacego Kraszewskiego Kirkor zbierał materiały dotyczące wewnętrznych spraw Rosji przeznaczone dla wywiadu francuskiego (lub włoskiego). Informacje te miały formę „Listów z Petersburga” (6 miesięcznie, płatnych po 10 rubli). Kraszewski zasugerował, aby materiały z Petersburga dostarczała żona Adama Honorego, która miała tam odpowiednie znajomości. Kirkor miał zdobyte informacje redagować i przesyłać dalej. W 1882 roku w Dreźnie w czasie rewizji u Kraszewskiego znaleziono szpiegowskie materiały Kirkora. Niemcy zawiadomili

władze carskie. Rosjanie wystąpili o ekstradycję, ale władze austriackie odmówiły jego wydania. Kirkor pozostał w Krakowie.

Z przeglądu zawartości kolekcjonerskich albumów Boczkowskiej wynika, że wiele wklejonych rycin i rysunków otrzymała od Adama Honorego, o czym świadczą dedykacje dla niego wpisane przez ofiarodawców lub odpowiednie objaśnienia wpisane przez właścicielkę. Na przykład wileński malarz Wincenty Dmochowski¹⁰ namalował dla Kirkora w 1856 roku serię akwareł przedstawiających widoki zamków litewskich. Otrzymane od męża widoki ruin zamku wielkksiążęcego w Nowogródku¹¹ Kirkorowa opatrzyła podpisem i wkleiła na karcie albumu (il. 6). Od Wiktora Każyńskiego, polskiego kompozytora i publicyście muzycznego (m.in. autor piosenki *Wlazł kotek na płotek* do słów Władysława Syrokomli), poznanego podczas działalności na rzecz wspomagania Teatru Wileńskiego, Kirkor otrzymał dwa portrety. Jeden z nich, litografowany przez czynnego w Petersburgu Karola Żukowskiego kompozytor zadedykował 26 kwietnia 1844 roku Kochanemu Kirkoro | wi w dowód rzetelnego | szacunku i przywiąza- | nia¹². Drugi portret¹³ (il. 8), również związany z teatrem, został przesłany przez Każyńskiego z Petersburga z dedykacją: „Kochany Adamie posyłam Ci na pamiątkę mój portret który schwycił ze mnie nasz utalentowany aktor Samoyłoff, bez mojej wiedzy, (dnia 24 Now. 1850 r.) na wieczorze danym tu przezemnie w dzień Imienin mojej Żony – Czysta Improwizacja ! Każyński Wiktor”. Tę karykaturę narysował słynny aktor teatrów cesarskich w Petersburgu Wasilij Wasiljewicz Samojłow. Obydwa wizerunki Kirkor przekazał później swej drugiej żonie, która dołączyła je do albumowej kolekcji.

Wśród współpracowników Kirkora był m.in. Konstanty Tyszkiewicz, archeolog i kustosz Muzeum, którego znała również Celina (być może Kirkorowie bywali u Tyszkiewicza w jego posiadłości nad jeziorem Galwe). Prawdopodobnie za jego pośrednictwem znalazły się w zbiorze Boczkowskiej rysunki Marcelego Januszewicza, autora m.in. albumu *Kartony archeologiczne ułożone z wykopalisk dokonanych na Litwie i Rusi Litewskiej przez Konstantego hr. Tyszkiewicza w 1862 Roku* (przechowywanego w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁴). Wśród nich jest rysunek z 1837 roku, przedstawiający Bramę przy zaułku św. Mikołaja w Wilnie¹⁵, wykonany akwarelą na delikatnym szkicu kredką, uzupełniony piórem tuszem (il. 7). Od hrabiego pochodzą również nowe odbitki ze starych płyt miedziorytniczych wykonane do jego wydawnictwa *Pomniki rytownictwa krajowego z roku 1858*. Jest to zbiór rycin wykonanych z płytek skupowanych przez Tyszkiewicza m.in. z likwidowanych po 1830 roku klasztorów i przyklasztornych oficyn drukarskich. Wśród wklejonych do albumu rycin znajduje się seria ciekawych miedziorytów punktowanych o tematyce poświęconej kultowi Serca Jezusowego, wykonanych przez Johna Alaisa (czynnego od 1792 do około 1820 roku), londyńskiego specjalistę od techniki punktowanej. Być może jego płyty miedziorytnicze zostały sprowadzone do wileńskiej drukarni Jezuitów¹⁶.

Należy przypuszczać, że niejako odbiciem uwrażliwienia Boczkowskiej na problematykę społeczną są wklejone do jednego z albumów staloryty wykonane przez Alberta Henry Payne'a według cyklu obrazów Williama Hogartha *Modne Małżeństwo*. Wśród nich znajduje się m.in. ilustracja *Po balu* z 1851 roku¹⁷.

O zainteresowaniach naukowych, a szczególnie historycznych Marii Celestyny, świadczą zgromadzone ilustracje z *Encyklopedii Powszechnej*, którą od roku 1835 wydawali August Glücksberg, księgarz w Warszawie, i jego brat Teofil, księgarz wileński. Encyklopedia zawierała znakomite artykuły historyczno-literackie, a ilustrowana była rycinami. W roku 1840 z przyczyn finansowych zaprzestano jej wydawania, natomiast materiały ilustracyjne pozostały w zasobach drukarni nabytej przez Kirkora.

6. Wincenty Dmochowski, *Ruiny Wielkksiążęcego zamku w Nowogródku*, 1856, akwarela

7. Marcei Januszewicz, *Brama przy Zaułku św. Mikołaja w Wilnie*, 1837, akwarela

8. Wasilij Wasilewicz Samojłow, Portret Wiktora Każyńskiego, 1850, rysunek ołówkiem

Wśród przeszło 20 stalorytów przeznaczonych do encyklopedii znajdują się widoki, portrety artystów i panujących, m.in. wizerunek Aleksandra I¹⁸.

Boczkowska wklejała do swych trzech ksiąg całe cykle lub serie ilustracji ukazujących się w 3. ćwierci XIX wieku. Dobrym tego przykładem są wydane w 1852 roku przez Daniela Edwarda Friedleina *Wizerunki książąt i królów polskich od VI do XVIII wieku podług najdawniejszych rysunków i pomników zebrane, a teraz w drzeworytach wydane*¹⁹ oraz odbite w 1861 roku w warszawskim zakładzie Adama Dzwonkowskiego *Życiorysy panujących w Polsce od Mieczysława I do Stanisława Augusta*, litografowane przez Henryka Aschenbrennera (wśród wizerunków z tego wydawnictwa na kartach albumu znalazł się portret Władysława IV litografowany według rysunku Aleksandra Lessera²⁰) (il. 9).

Maria Celestyna (Celina) Kirkorowa przebywała w Petersburgu z przerwami od roku 1867 do lat 80. Uczestniczyła w życiu towarzyskim i kulturalnym miasta, była członkinią koła dam, prowadziła salon, w którym również przyjmowała przebywających w Rosji Polaków. Na jednej z kart albumu znajduje się program wieczoru literackiego zorganizowanego 12 stycznia 1876 roku w Petersburgu przez Koło Dam (Damskij Krużok)²¹ (il. 10). Wieczór miał charakter charytatywny, była to „Jałmużna dla niewiast i dzieciąt cierpiących Hercegowińczyków”, jak głosi napis u góry nad puszką na ofiary. Zebranie towarzyskie wiązało się z aktualnymi wydarzeniami w Bośni i Hercegowinie, gdzie w roku 1875 ludność wystąpiła przeciw Turkom. W roku 1876 do działań po stronie Hercegowiny przystąpiła Rosja.

Z pobytu w Petersburgu pochodzi szereg rycin wykonanych w tamtejszych zakładach drukarskich. Są to portrety literatów, artystów, uczonych, książąt i władców imperium. Na kartach trzech ksiąg albumowych znajdują się także wycinki z ilustrowanych czasopism rosyjskich, obrazujące aktualne wydarzenia w stolicy Imperium. Wśród nich kilkanaście kart z dzieła petersburskiego artysty Wasilija Timma *Russkij Hudożestviennyj Listok* wydawanego z „carskiego zezwolenia” w latach 1851-1862 w Petersburgu. Litografie wykonywał Timm najczęściej według swoich rysunków. Przedstawiały one bieżące wydarzenia – np. otwarcie 18 listopada 1850 roku przez cara Mostu Błogowieszczęńskiego w Petersburgu, zbudowanego przez polskiego inżyniera Stanisława Kierbedzia. Sceny z ludowych zabaw, wystawy sztuki w stolicy, wydarzenia o skali światowej (np. całą serię litografii z Powszechnej Wystawy w Londynie w roku 1851 m.in. wystawione tam srebrne figurki pochodzące z słynnej petersburskiej wytwórni Pawła Szazikowa). Timm zamieszczał także serie litografii ilustrujących prowadzone przez Rosję wojny na Kaukazie, portrety odznaczonych bohaterów wojen, sceny z podbojów dokonywanych przez armie Imperium²².

Z kolei z podróży do Francji Kirkorowa przywiozła jako pamiątkę m.in. serię widoków kościołów w Rouen²³ (il. 11).

Kirkorowie nie mieli dzieci. Celina, w roku 1881, po śmierci swojej młodszej siostry – Zofii, żony brata męża Michała Kirkora – została wyznaczona jako opiekunka sierot: Heleny, Michała i Dymitra. W związku z tym powróciła do Wilna, a potem wyjechała do Warszawy. Kirkorowie jako studenci Uniwersytetu Warszawskiego, brali udział w ruchu niepodległościowym. W roku 1894 zostali aresztowani za działalność niepodległościową i zesłani na Syberię. Wraz z siostrzeńcami zesłana została również Celina. Przebywała w Samarze, skąd po pewnym czasie wróciła do kraju. U schyłku życia odznaczono ją Krzyżem Niepodległości z mieczami. Zmarła 6 marca 1931 roku i pochowana została, w uznaniu zasług, na cmentarzu wojskowym na Powązkach w Warszawie.

9. Portret Władysława IV, Henryk Aschenbrenner według Aleksandra Lessera, 1861, litografia tonowana

10. Program wieczoru literackiego w Sankt Petersburgskim Kole Dam, 1876, litografia

11. Widok Zachodniego portalu kościoła ST. Maclou w Rouen, 1876–1877, litografia

PRZYPISY

¹ Zapisane pod nr inw.: Gr.Pol.1836/1-593; 145073/1-711; Gr.Pol.6000/1-432.

² S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy. Powieść prawdziwa*, Kraków 1978, s. 60.

³ M. Brensztejn, *Adam Honory Kirkor wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno 1930; Adam Honory Kirkor, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Kraków-Warszawa-Wrocław, 1966-1967, s. 475-478, [oprac. D. Fajnhauz i S. Nosek].

⁴ Nr inw. Gr.Pol.1836/109, Aleksander Chodźko (1804-1891), *Per-sowie*, 1830-1840, akwarela, papier, 19 x 18,8 cm.

⁵ Maria Celestyna, zwana Celiną, z Boczkowskich Adamowa Kirkorowa. Fotografia paryska z 1867 r. wg S. Kirkor, *Kirkorowie litewscy. Materiały do monografii rodziny kresowej*. Wydanie drugie, obejmujące uzupełnienia, Londyn 1974, po s. 16.

⁶ Nr inw. Gr.Pol.6000/70: Portret Adama Honorego Kirkora, 1860, litografował August Marmينيا, (czynny ok. 1860), w zakładzie litograficznym Rose Joseph Lemerciera, (Paryż, czynny w latach 1827-1899), litografia, papier, 41,6 x 31,6 cm plansza [52,6 x 35,4] karta [40 x 60]; sygnatura na litografii po lewej (nad ramieniem portretowanego): AUG. MARMINIA. | 1860, z lewej u dołu: A. Marmينيا lith., po prawej: Imp. Lemercier, Paris.

⁷ S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978, s. 61.

⁸ Majewska Helena, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Kraków-Warszawa-Wrocław, 1966-1967, s. 483-485 [oprac. F. Ramotowska].

⁹ Nr inw. Gr.Pol.6000/278: Portret pisarza Władysława Syrokomli (właściwie Ludwika Kondratowicza), plansza z: *Album de Vilna*, 1857, seria II, poszyt 5, pl. 12; litografował Jean Baptiste Adolphe Lafosse (1810-1879), Zakład litograficzny Rose Joseph Lemerciera (Paryż, czynny w latach 1827-1899), litografia tonowana, papier, 43 x 36,5 cm, plansza [55,8 x 39,8] karta [40 x 60]; por.: J. Jaworska, *Album Wileńskie i jego wydawca Jan Kazimierz Wilczyński w świetle korespondencji z Konstancym Świdzińskim*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 1972, t. XVI, s. 306, kat. 112 (egz. Gr.Pol.20955), il. 59 (litografia wymieniona w prospekcie, 1857).

¹⁰ Wincenty Dmochowski (1807-1862), malarz, studiował u Jana Rustema w latach 1826-1829 w Wilnie. Od 1840 prowadził prywatną szkołę malarstwa. Pejzażysta, malował również portrety i restaurował obrazy. Wykonywał rysunkowe widoki miejscowości i posiadłości litewskich dla ich właścicieli. Od 1837 osiadł na stałe w Wilnie (po emigracji po powstaniu 1830 roku). 1850-1854 projektował scenografię teatralną m.in. do *Halki* Stanisława Moniuszki. Wincenty Dmochowski [oprac. E. Szczawińska], *Słownik Artystów Polskich*, t. II, 1975, s. 62-64.

¹¹ Nr inw. Gr.Pol.1836/87: akwarela, papier, 16,5 x 25,5; sygnatura piórem z prawej u dołu (na drodze) Rok 1856. W. Dmochowski, Gr.Pol.1836/86] i *Ruiny zamku nowogródzkiego* [akwarela, papier, 16,5 x 25,4; sygnatura piórem z lewej u dołu (na ścianie chaty) Rok 1856. W. Dmochowski, napis piórem atramentem na karcie albumu, pod rysunkiem: Ruiny zamku nowogródzkiego.

¹² Nr inw. Gr.Pol.1836/431: K. Żukowski (ok.1833-1850), Portret Wiktora Każyńskiego, Petersburg 1844, litografia, papier odbitka kaszerowana papierem chińskim (chine appliqué) 16,5 x 11,3 cm papier chiński [19,3 x 14,5] plansza [31,8 x 25,2] karta [40,0 x 30,0]; Sygnatura pod wizerunkiem pośrodku: Rys. z natury Karol Żykowski.; napis u dołu pośrodku: WIKTOR KAZYŃSKI.

¹³ Nr inw. 145073/706: W. Wasiljewicz Samojłow (1813-1887), Portret Wiktora Każyńskiego, 1850, ołówek, papier (na sicie welinowym) z filigranem Whatmann, 27,3 x 19,7 cm; Sygnatura cyrylicą po prawej strony u dołu ołówkiem: 24 Norjabrja VSamojlov.

¹⁴ Nr inw. 29171/1-14.

¹⁵ Nr inw. Gr.Pol.1836/98: Marceli Januszewicz, *Brama przy zaułku św. Mikołaja w Wilnie*, 1837, akwarela, gwasz, tusz, pióro, papier, 10,0 x 21,5; sygnatura pod ramką z prawej: Januszewicz; napis ołówkiem u dołu ręką Kirkora?; Boczkowskiej?]: Brama starożytna przy zaułku

św. Mikołaja | w Wilnie.

¹⁶ W wydawnictwie Tyszkiewicza znajduje się 7 odbitek wykonanych techniką miedziorytu punktowanego (trawionego) o tematyce poświęconej kultowi Serca Jezusowego. Są to być może ilustracje do rozmaitych wydawnictw Jezuitów lub kongregacji „Towarzystwa Serca Jezusowego” czy „Towarzystwa Wiary Jezusowej” (cz. Londyn, Paryż...). Peccanaryści działali również na terenie Białorusi. [Encyklopedia wiedzy o Jezuitach, 1996, s. 487]. Jest wielce prawdopodobne, że zespół ten jest wykonany przez Johna Alaisa, londyńskiego specjalistę od techniki punktowanej (kilka z tych rycin nosi sygnaturę rytownika i nazwisko wydawcy). John Alais (ur. ok. 1778; czynny w latach 1792-ok.1820), rytownik angielski, uprawiał miedzioryt punktowany, w roku 1792 uczył się techniki mezzotinty u rytownika George Grahama (zatem musiał się urodzić ok. 1778 roku). Alais działał w Londynie (por. http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database.aspx).

¹⁷ Nr inw. Gr.Pol.1836/240: rytował Albert Henry Payne (1812-1902) odbito w wydawnictwie Alberta Henry Payne'a działającym w latach 1846-1920 w Lipsku i Dreźnie, według kompozycji Wiliama Hogartha (1697-1764), *Po Balu*, 1851, staloryt, papier, 22,5 x 12,3 cm, plansza [17,8 x 22,9] karta [40,2 x 28,5]; Sygnatura pod kompozycją po lewej: Hogarth pinxt., po prawej: A.H.Payne sc., u dołu (przy krawędzi) pośrodku: Published for the Proprietors by A. H. Payne, Dresden & Leipzig; napis u dołu pośrodku: Marriage a la Mode | After thr Ball. Nach dem Balle. Staloryt z cyklu: *Payne's Orbis Pictus*. Ilustracja według drugiego obrazu z cyklu *Modne Małżeństwo* (Marriage a la Mode). Kompozycja stalorytu odwrócona w stosunku do pierwowzoru.

¹⁸ Nr inw. 145073/128: Portret Aleksandra I, 1836-1840, staloryt, papier, 8,3 x 9 cm, plansza [23,4 x 13] karta [20 x 28,8], sygnatura u dołu pośrodku (pod napisem): Carlsruhe, im Kunst-Verlag.; napis pod wizerunkiem pośrodku: ALEXANDER. I., nad wizerunkiem po prawej: Encyklopedya Powszechna. Zakład graficzny i wydawnictwo Carlsruhe im Kunst-Verlag W. Creuzbauer (czynne ok. 1830-1850) jak się wydaje specjalizujące się w stalorytach, także wykonywali m.in.: F. Weber, Jaquemot, Lazarus Sichling i Edouart Schuler. Wydawnictwo prowadziło prawdopodobnie również handel matrycami dostarczając materiał ilustacyjny innym zakładom.

¹⁹ Nr inw. 145073/1, ostatni 145073/126 (karta tytułowa i 52 wizerunki) *Wizerunki książąt i królów polskich od VI do XVIII wieku podług najdawniejszych rysunków i pomników zebrane, a teraz w drzeworytach wydane*, Kraków, D. E. Friedlein (b.r.w.) [1852] druk, papier, 22,5 x 14 cm, plansza [22,6 x 14,1] karta [28,8 x 20]; WIZERUNKI | KSIĄŻĄT I KRÓLÓW | Od VI do XVIII wieku | podług | NAJDawniejszych RYSUNKÓW I POMNIKÓW | ZEBRANE | A TERAZ W DRZEWORYTACH WYDANE., u dołu karty: KRAKÓW | NAKŁADEM D. E. FRIEDLEINA. | W WARSZAWIE | U RUDOLFA FRIEDLEINA | Ulica Senatorska 460.

²⁰ Nr inw. 145073/484: Aschenbrenner, Henryk (czynny 1857-1864), Aleksander Lesser (1814-1884), w Zakładzie litograficznym Adama Dzwonkowskiego czynnym w Warszawie w latach 1859-1872, Portret Władysława IV, plansza z: *Zyciorysy panujących w Polsce od Mieczysława I do Stanisława Augusta*, 1861, tabl. 37; por.: Bartoszewicz, *Królowie polscy. Wizerunki zebrane i rysowane przez Aleksandra Lessera*, (Litografia Adolfa Pecq'a) 1857-1860, tabl. 33; litografia tonowana (z beżową tintą), papier, 16,1 x 12,8, plansza [25,0 x 17,2] karta [20 x 28,8]; Sygnatury pod kompozycją, nad ramką, z lewej: Rys. A. Lesser, z prawej: Lit. H. Aschenbrenner; napis u dołu pośrodku: WŁADYSŁAW IV | KRÓL POLSKI | ur.d. 9o Czerwca 1595 r um. 20o Maja 1648 r. | Odbito w Litografii A. Dzwonkowskiego i Sp.

²¹ Nr inw. Gr.Pol.1836/541:A.Klin (Zakład graficzny w Peterburgu działający ok. 1876), Program wieczoru literackiego w Sankt Petersburgskim Kole Dam („Damskim krężoku”), 1876, litografia (odbitka w tonie sepiowym), papier, 30,4 x 21,3 cm; pod kompozycją po pra-

wej cyrylicą: Kartograf. zaw. [...] A. Klina [...] Mast N 43; napis cyrylicą na kompozycji u góry: RADUHRISTA ŽENAM' I DIETJAM' POSTRADAJEVŠUH' GERCEGOVINCEV', pod kompozycją po lewej cyrylicą Dozv. Cenz. SPb 8 Janvarja 1876 g.

²² Litografie tonowane (z jednego lub dwu tonów), odbijano w zakładzie Mjunstera [Münstera ?], wydawnictwo drukowane było w typografii N. Grecza (w latach 1851–1858) i typografii „Gub. Pravlenija” (w latach 1859–1862). Do ilustracji dołączany był tekst z opisami, które wychodziły spod piór czołowych rosyjskich literatów tego czasu (gównie Fiodora Bułganina).

²³ Nr inw. Gr.Pol.1836/53: Widok zachodniego portalu kościoła Saint Maclou w Rouen, 1876–1877 (na widoku katedry widoczna środkowa wieża z żeliwną iglicą dodaną w roku 1876); litografia z tintą (beżową), papier, 13,6 x 9,4 cm, plansza [18,5 x 13,7] karta [40,2 x 28,5]. Sygnatury pod kompozycją z lewej: Rouen, A. Le Brument, 55 Quai Napoléon.; napis pośrodku nad kompozycją: ROUEN., u dołu: St. Msclou. Plansza z serii widoków kościołów w Rouen, wydanie A. Le Brument (czynny w latach 1837–1877 w Rouen), litografie wykonane w Zakładzie litograficznym Rose Joseph Lemerciera działającym w latach 1827–1899 w Paryżu.

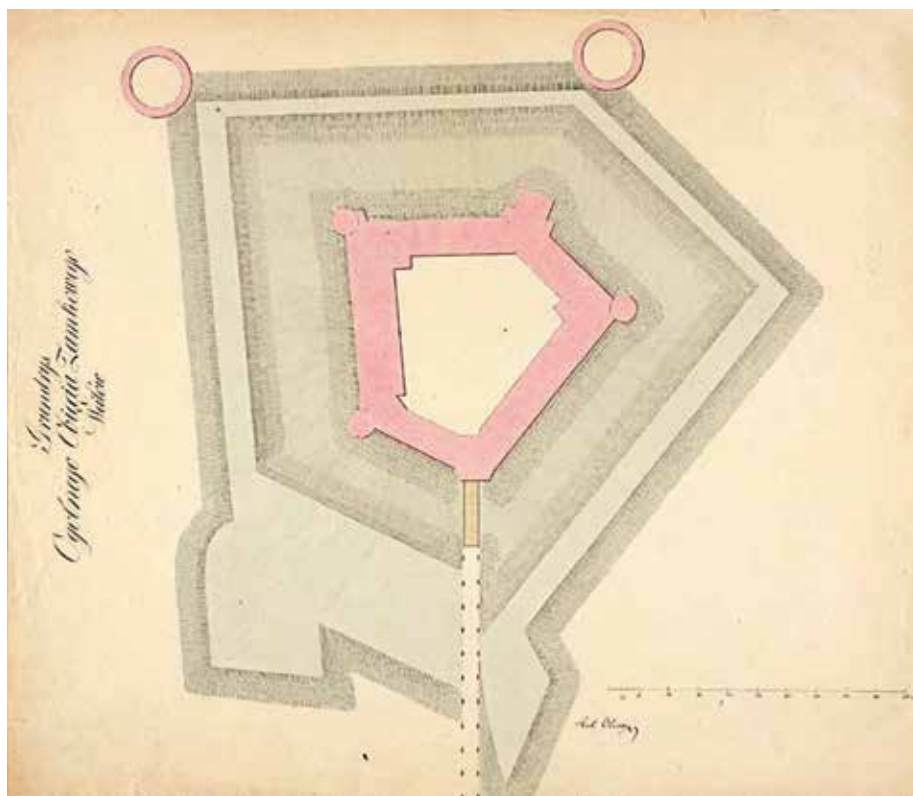
PIOTR KIBORT

MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

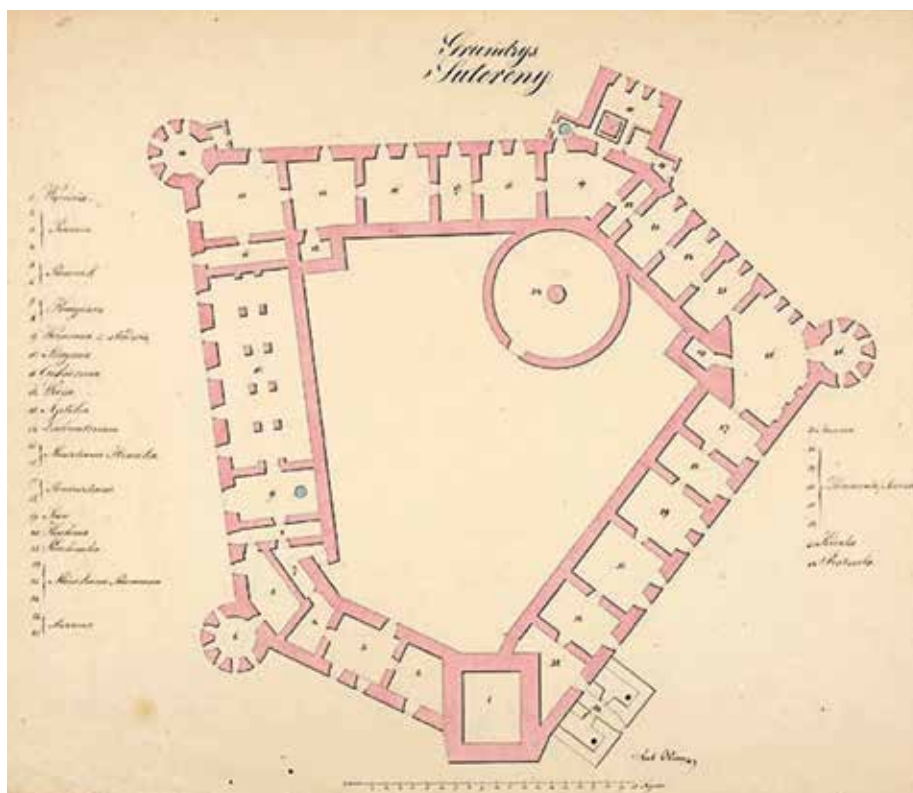
LASZKI, LUBIESZÓW, ŁABUŃ, MALEJOWCE... REZYDENCJE I DWORY W RYSUNKACH ARCHITEKTONICZNYCH ZE ZBIORÓW MNISZCHÓW Z WIŚNIEWCA

Wśród przeszło czterech setek rysunków architektonicznych, planów oraz rysunków zdobniczych o charakterze projektowym i dokumentacyjnym, pochodzących z dawnego archiwum Mniszchów, przeszło dziewięćdziesiąt odnosi się do wołyńskich i podolskich rezydencji Zamoyskich i Mniszchów, przy czym więcej niż połowa dotyczy Wiśniowca (Вишнівець) i Gródka Podolskiego (Городок, Хмельницька область)¹. Zbiór ten, przechowywany pierwotnie w Wiśniowcu, znalazł się w Paryżu, gdzie przeszedł drogą kupna w ręce Lanckorońskich. Muzeum Narodowe w Warszawie nabyło rozdzielony w międzyczasie na dwie części zbiór w Londynie, w 1975 oraz 2005 roku². W połowie lat osiemdziesiątych XX wieku, gdy jedna część znajdowała się w Warszawie, druga zaś w Londynie, nad zbiorem pracowali naukowo Andrzej Rottermund i Anthony Paged Baggs z University of Cambridge. Ze względu na trudności logistyczne, rozdzielenie kolekcji oraz liczne obowiązki, badaczom nie udało się ukończyć podjętej pracy³. Badania nad rysunkami scalonego zbioru kontynuowane są obecnie w Muzeum Narodowym, gdzie jest on udostępniany wszystkim zainteresowanym. Jak potrzebne było przywrócenie integralności rozdzielonemu zasobowi, pokazuje przykład projektu przebudowy sklepów w Gródku na Podolu, powstały na początku XIX wieku, gdy miasteczko i zamek gródecki Zamoyskich były własnością Urszuli Mniszchowej, córki Jana Jakuba Zamoyskiego. Udało się bowiem scalić rzut poziomy opisany jako *Planta sklepów grodeckich* (zakupiony do zbiorów w 1975 roku) z nabytym w 2005 i niezidentyfikowanym wcześniej widokiem ich późnobarokowych elewacji z projektem klasycystycznej przebudowy, zaaprobowanym przez inwestorkę. W zbiorze tym wyróżniają się główne i pomniejsze rezydencje znajdujące się na obszarze dawnych województw wschodnich Korony Królestwa Polskiego, a które obecnie znajdują się na terenie do Ukrainy i Polski.

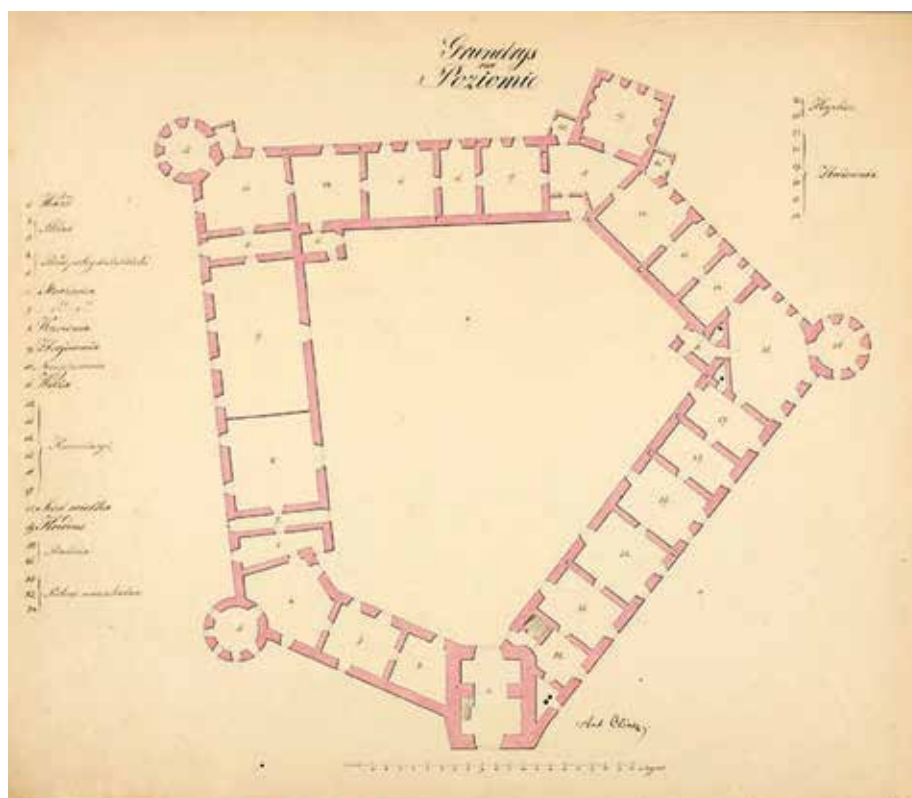
Do jednej z takich siedzib należały Laszki, obecnie noszące nazwę Murowane (Муrowане, Львівська область) w rejonie starosamborskim obwodu lwowskiego. W miejscowości stał zamek, „jeden z najpiękniejszych na Rusi”, jak czytamy w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*⁴. Słownik ten podaje krótki, a bardzo obrazowy opis rezydencji: „zamek był w pięciogran zbudowany, miał wieżę na 9 pięter wysoką, z trzech stron otaczały go wały i fosy, z czwartej zaś strony bronił przystępu staw obszerny. Wewnątrz było 45 bardzo wysokich pokoi w smaku starożytnym i dwie

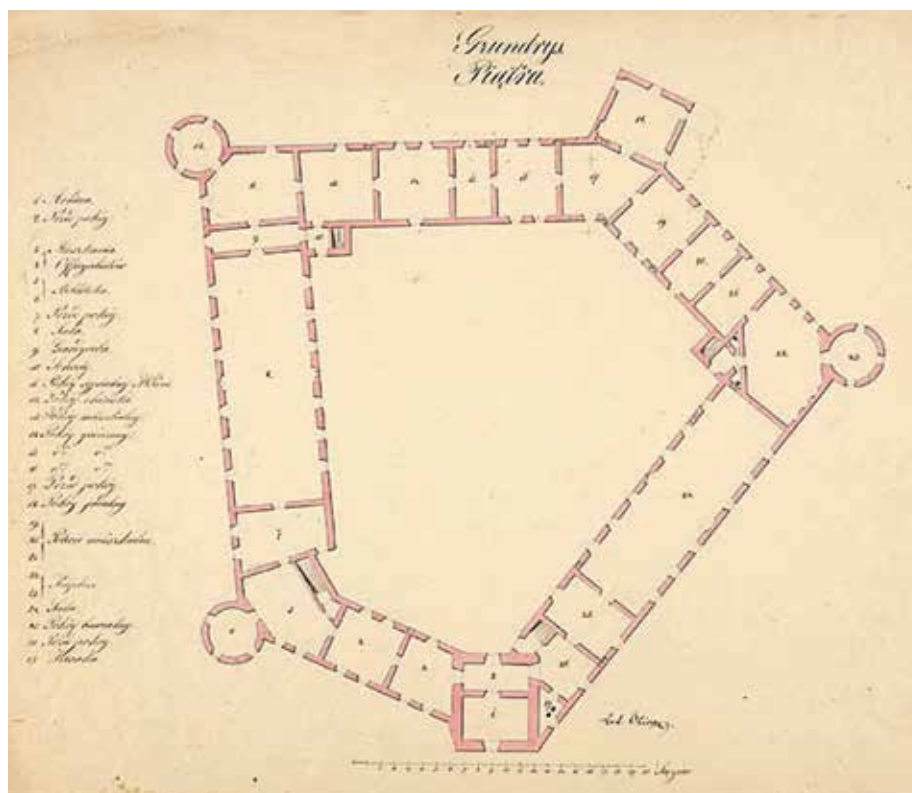
1. Laszki (Murowane, Муrowане). Zamek: *Grundrys Ogólnego Obcięcia Zamkowego Walów*, sygn. Ant. Oliver, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

2. Laszki (Murowane, Муrowане). Zamek: *Grundrys Sutereny*, sygn. Ant. Oliver, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

3. Łaszki (Murowane, Муроване). Zamek: Grundrys na Poziomie [rzut poziomy suterenu], sygn. Ant. Oliver, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

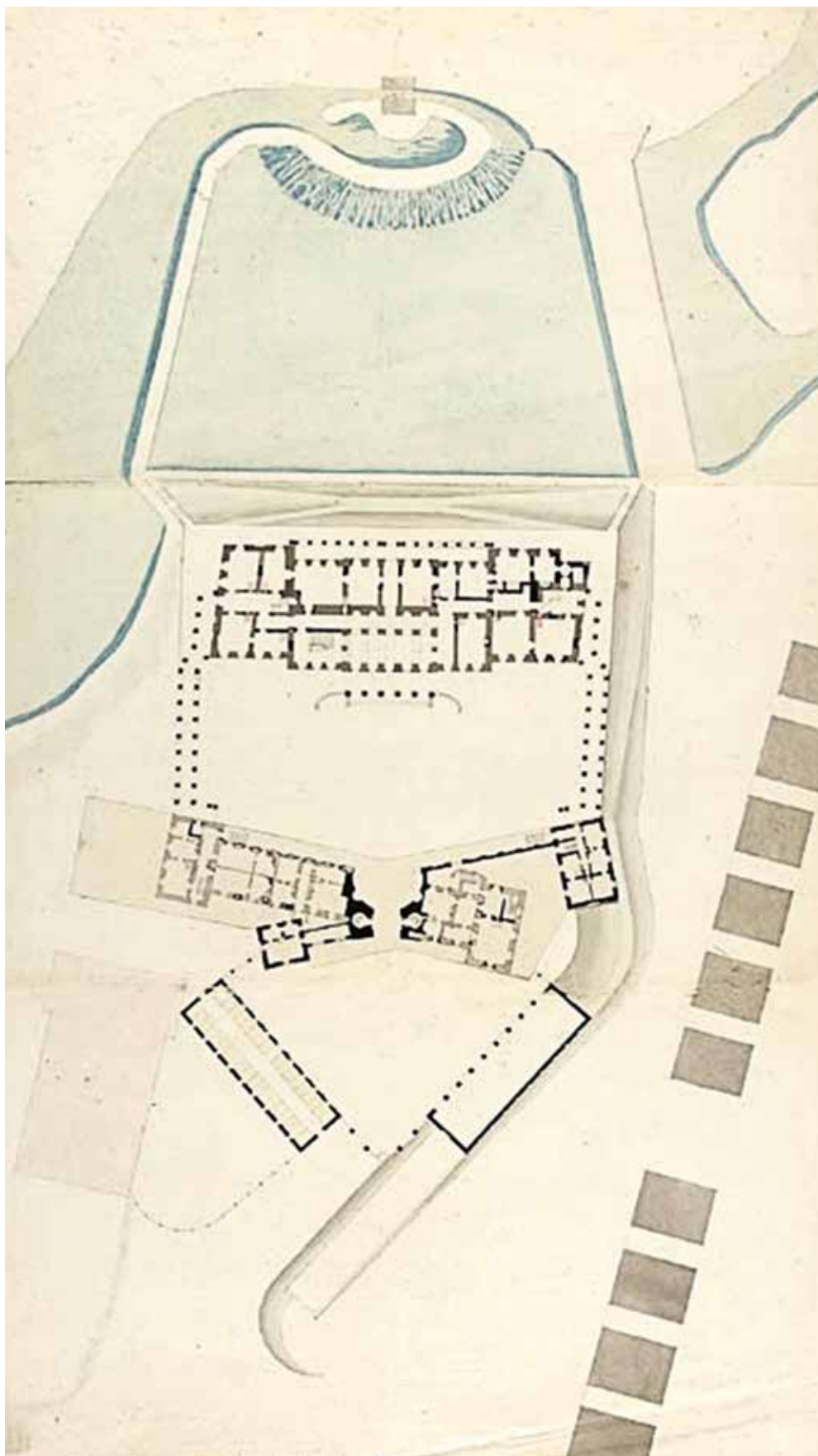
4. Łaszki (Murowane, Муроване). Zamek: Grundrys Piątra, sygn. Ant. Oliver, [1814–1815], rysunek akwarelą i tuszem na papierze

5. Łaszki (Murowane, Муроване). Zamek: Widok Facyaty Zamkowej na Wieżdzie od Wałów, sygn. Ant. Oliwer, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

6. Łaszki (Murowane, Муроване). Zamek: Widok Facyaty Zamkowej naprzeciw wiazdu, wewnątrz dziedzińca, sygn. Ant. Oliwer, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

7. Łabuń (Новолабу́нь). Pałac. Plan sytuacyjny z rzutem poziomym parteru pałacu i oficyn, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze

sale rycerskie, na 60 kroków długie, a na 24 szerokie. Wewnętrzne urządzenie było przepyszne; sale marmurem wykładane, gzymsy, sztukaterie pozłacane.” Autor wspomina jeszcze „drogocenne kamienie z rzeźbami, kominki, dachówki gdańskie polewane”, które po rozbiórce zamku zaczętej w latach 30. XIX wieku sprzedano oraz „starożytną dębową posadzkę, wyżynaną w arabeski”, przeniesioną do nieistniejącego obecnie dworu w Uhercach Mineralnych.

Zamek zbudował Andrzej Tarło lub jego syn Mikołaj i budowla mogła być ukończona w 1556 roku⁵. Majątek przeszedł następnie na przełomie XVI i XVII wieku drogą dziedziczenia w ręce Jerzego Mniszcha, ojca słynnej Maryny, i był własnością tego rodu do 1815 roku. Za czasów Franciszka Bernarda Mniszcha, w połowie XVII wieku, ta dość kosztowna siedziba spłonęła, po czym została przez właściciela odbudowana w postaci jeszcze świetniejszej. Jego wnuk, marszałek wielki koronny i kasztelan krakowski Józef Mniszech (1670–1747), w Laszkach założył fortyfikacje (il. 1) i ogrody. Nie były to jego jedyne inwestycje. Będąc dziedzicem olbrzymich dóbr, inwestował między innymi w rezydencje w Dukli, Dęblinie i Jaworowie oraz w warszawskie pałace Kazimierzowski i przy ulicy Senatorskiej, odnawiając je lub przebudowując⁶. Kolejny właściciel, Jan Karol Mniszech (1716–1759), obejmując w 1748 dobra laszeckie nakazał sporządzić *Inwentarz zamku laszeckiego*, będący cennym dokumentem, opublikowanym w 1973 przez Mieczysława Gębarowicza⁷. Jest on istotny przy uzmysłowieniu skali dóbr zgromadzonych w rezydencji, jako że część zbiorów i wyposażenia została wywieziona wkrótce do Wiśniowca, wniesionego w posagu przez małżonkę Jana Karola, Katarzynę z Zamoyskich. Po śmierci Mniszcha wdowa przeniosła tamże kolejną partię ruchomości, pozostawiając zamek w Laszkach zaniedbany. Dopiero kolejny dziedzic, Józef Jan Mniszech (1742–1797), wzbogacił bibliotekę zamkową, dając też książkom jednolitą oprawę z superek-slibrisem herbowym⁸. Jego syn jednak, Stanisław Mniszech (1774–1850), wyprowadził się do Bielan nad Sanem. Nie będąc zainteresowany utrzymaniem zamku w Laszkach, sprzedał go w 1815 roku rotmistrzowi austriackiemu Edwardowi Zerboni di Spoleti. W 1835 (jak podaje Aftanazy) zamek spłonął. Zagładzie lub rozproszeniu uległa pozostała w zamku kolekcja, zaś większą część budowli właściciel przeznaczył na rozbiórkę, pozyskany materiał budowlany sprzedając w okolicy. Z gmachu zachowała się niewielka część, którą kupił Marceli Bogdanowicz. Po wyremontowaniu zachowanego skrzydła, odsprzedał je w 1861 Edmundowi Krasickiemu. I ta część budowli uległa bardzo poważnemu uszkodzeniu podczas wojny w 1914 roku. Zawaliła się wówczas większość sklepień i część ściany zewnętrznej. W 1939 po rezydencji pozostały nikłe ślady, dziś w tym miejscu sterczy jedynie pośród wałów ziemnych fragment muru ceglanoego.

Wśród dostępnego materiału ikonograficznego dotyczącego zamku brakowało dotychczas dokładnych widoków i rzutów budowli. Wizerunki publikowane w dziele Aftanazego, a pochodzące po części z opracowań, jakie powstawały od drugiej połowy XIX wieku, ukazują – poza dokładnym dosyć, sztychowanym planem całego założenia z 1734 roku oraz ryciną z „Przyjaciela Domowego” – stan budynku już po 1861 roku, kiedy zachowane było częściowo jedno odrestaurowane skrzydło oraz jego ruiny. Dość dokładnej rekonstrukcji bryły na podstawie znanego planu oraz opisów dokonał ukraiński historyk Orest Maciuk⁹. W omawianym zbiorze rysunków architektonicznych zachował się szczęśliwie zespół sześciu barwnych plansz z rysunkową inwentaryzacją głównego gmachu oraz dwa szkicowe, wykonane ołówkiem plany suterenu i piętra budowli. Materiał ten, którego nie znali polscy badacze zamku w XIX i XX wieku, jest wyjątkowo cenny, pozwala bowiem na dokładniejsze rozpoznanie całego budynku i lokalizację wszystkich pomieszczeń obszernego pałacu, a to dzięki zamieszczonej obok każdego rzutu legendzie.

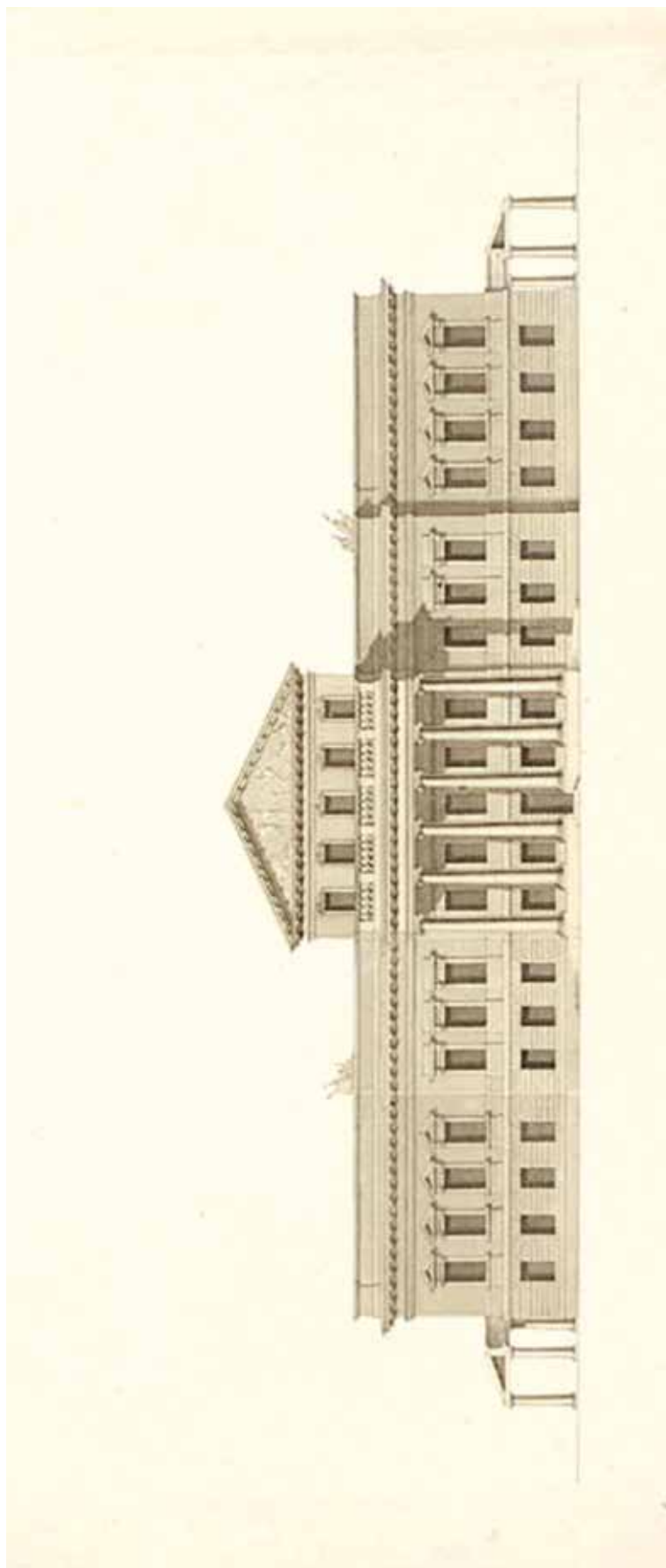
W *Grundrysie Sutereny* (il. 2) odnajdujemy wiele pomieszczeń niezbędnych do funkcjonowania możnowładczej rezydencji, jak znajdujące się pod wieżą bramną więzienie, a także stajnię i „wozarnię ze studnią” (podają oryginalną pisownię), poza tym aptekę, laboratorium, „mieszkanie hemika”, browar z mieszkaniem piwowara, zbrojownię, kuchnię w baszcie prostokątnej z przyległą studnią i „rajtszulę”. W planie parteru (il. 3), którego sień wielka mieściła się w skrzydle naprzeciw wjazdu, a wejście doń prowadziło nad „rajtszulę”, były pomieszczenia o podobnej funkcji, jak w suterenie: zbrojownia i wozownia. Poza tym znajdowały się tutaj: strażnica, kancelarie, „moszczarnia”, kredens w prostokątnej baszcie, pralnia w dwóch pomieszczeniach po dwóch stronach kredensu, pokoje mieszkalne i kaplice w pokoju narożnym i okrągłej wieży. Na piętrze (il. 4) miały swe pomieszczenia archiwa, biblioteka, mieszkania oficjalistów i sala. W skrzydle północnym, położonym naprzeciwko wjazdu mieścił się apartament mieszkalny z pokojem sypialnym „JW Pani, pokój chiński” w okrągłej wieży, występujący już pod tą nazwą w inwentarzu z 1748 roku i pokoje mieszkalne. W kolejnych skrzydłach były pokoje gościnne, jadalnia, kaplice, druga sala, pokój bawialny oraz *kloaka* w małym pomieszczeniu przylegającym do wieży bramnej.

Rysunki te nie ukazują wszystkich detali, które pozwalałyby unaocznić w szczegółach pełen wygląd rezydencji. Wydaje się, że – w porównaniu z niegdyś istniejącym stanem rzeczywistym – mogą zawierać pewne uproszczenia, chociażby w wystroju elewacji. W planie zaznaczono studnie, palenisko kuchni, kanały dymowe, otwory kloaczne i klatki schodowe. Widoki elewacji (il. 5 i 6) ukazują architekturę stosunkowo oszczędną, zgodną jednak z zachowanymi opisami. Rysunki te są być może kompatybilne z inwentarzami sporządzonymi w latach 1814 i 1815, przechowywanymi w Lwowskiej Naukowej Bibliotece Ukrainy imienia Wasyla Stefanyka, o których wspomina Roman Aftanazy. Dopiero zestawienie planów i inwentarzy może dać pełny obraz obiektu.

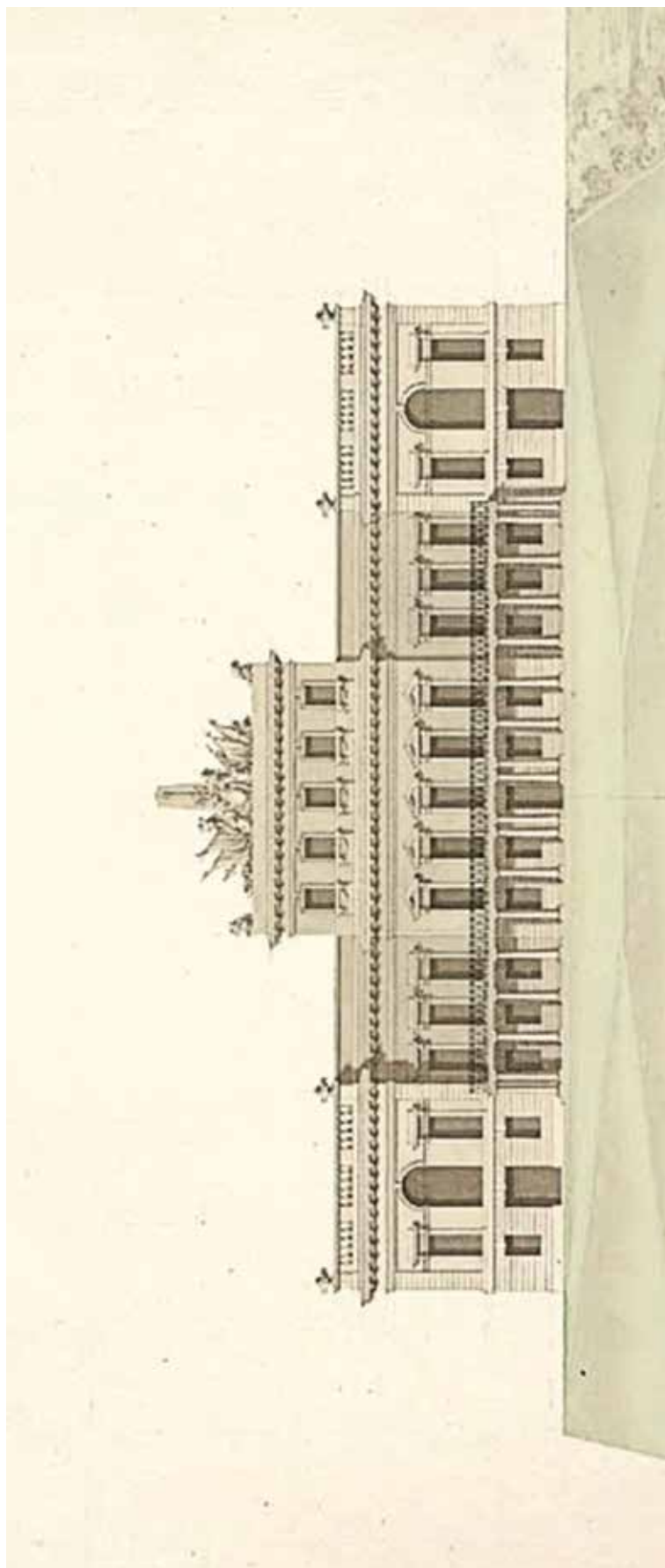
Rysunki, wykonane tuszem i akwarelą na papierze maszynowym z papieru Whatman, sygnowane są przez Antoniego Olivera (?), o którym w chwili obecnej nie mamy bliższych informacji. Był zapewne geometrą, budowniczym lub inżynierem, który mógł wykonać plany w związku z transakcją sprzedaży zamku w 1815 roku. Trudno dociec, na ile owe rysunki ukazują wygląd zamku na początku XIX wieku. Pewne różnice widać już w porównaniu ze szkicowymi, niewielkimi planami suterenu i piętra zamku, wykonanymi ołówkiem. Dwa szkice wykonane na jednej kartce papieru, są bliższe opisom zawartym w inwentarzu zamku z 1748 roku, co – mimo wielkiej szkicowości i umowności tych rysunków – widać chociażby w liczbie otworów okiennych. Akwarelowe rzuty poziome nie uwzględniają także reprezentacyjnych symetrycznych schodów prowadzących do głównego wejścia, a uwidocznionych w szkicowym planie parteru. Mają jednak wszystkie te rysunki bezsprzecznie dużą wartość ze względu na ukazanie architektury zewnętrznej części gmachu i dokładnej dyspozycji wszystkich wnętrz, przez co stanowią doskonałe i spośród źródeł ikonograficznych najlepsze uzupełnienie znanej dokumentacji związanej z nieistniejącą rezydencją.

Wysokiej klasy architekturę prezentują trzy plansze ukazujące elewacje i plan pałacu wojewody kijowskiego Józefa Stempkowskiego w Łabuniu (obecnie Nowołań; ukr. Лабунь/Новолабунь, Хмельницька область) na Wołyniu (il. 7–9), projektowanego „w latach 1775–1780 przez Efraima Szregera (1727–1783). Dzięki pośrednictwu Anthony’ego Baggasa ich reprodukcje mógł zmieścić Roman Aftanazy¹⁰. Wzmiankował je także Stanisław Lorentz w wydanej w 1986 roku monografii architekta¹¹. Pałac ten budził wielki podziw u współczesnych. Tak opisywała go Urszula z Zamoyskich Mniszchowa w 1787 roku: „piękna ta budowa dobrej architektury uderzała nagle wśród śniegów zjawiskiem czarodziejskim. W zamku tym jest salon wspinający z kolumnadą naśladowującą marmur biały, a w niszach zwierciadła do posadzki; przypomina on

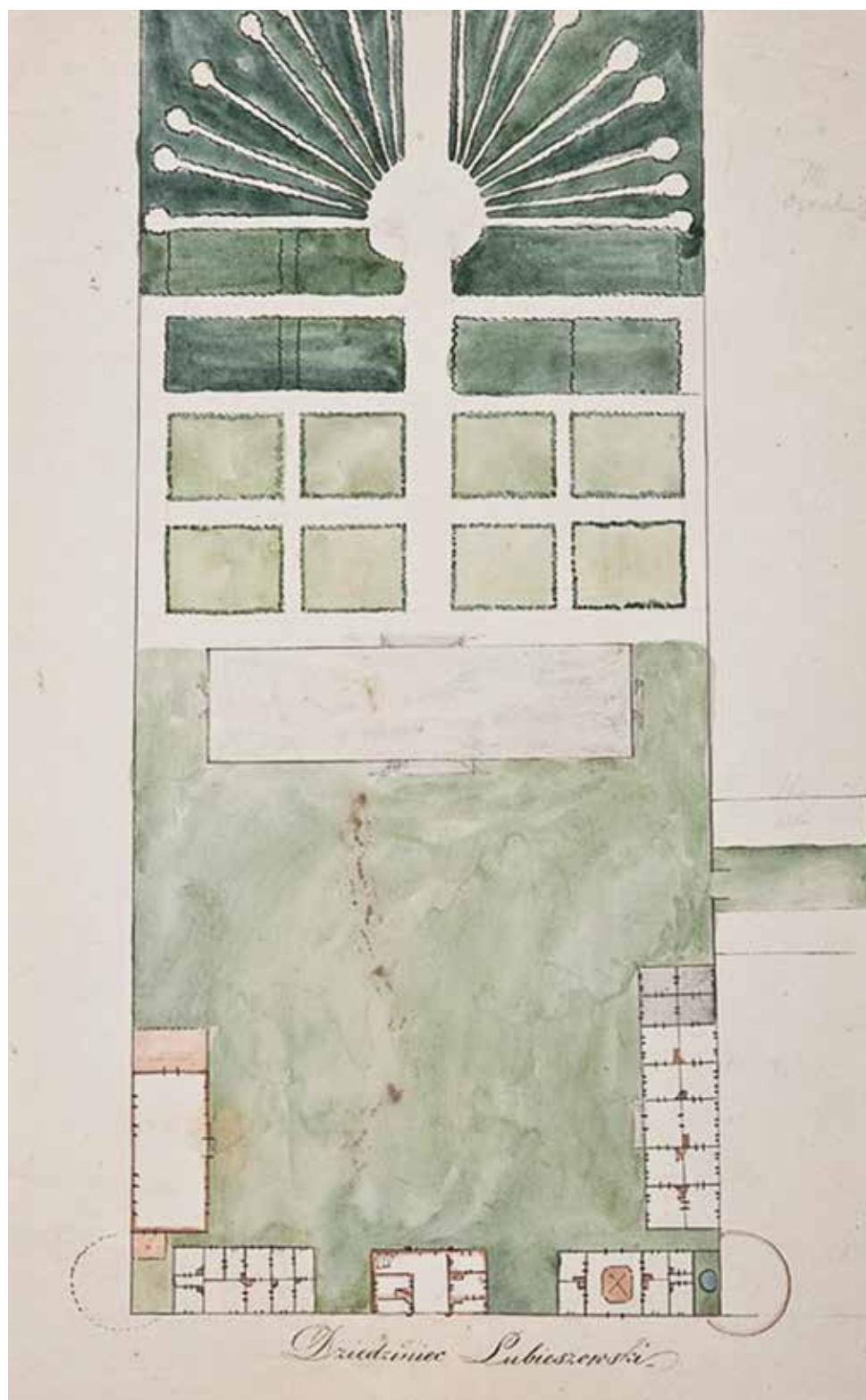

8. Łabuń (Новолабу́нь). Pałac. Elewacja frontowa, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze

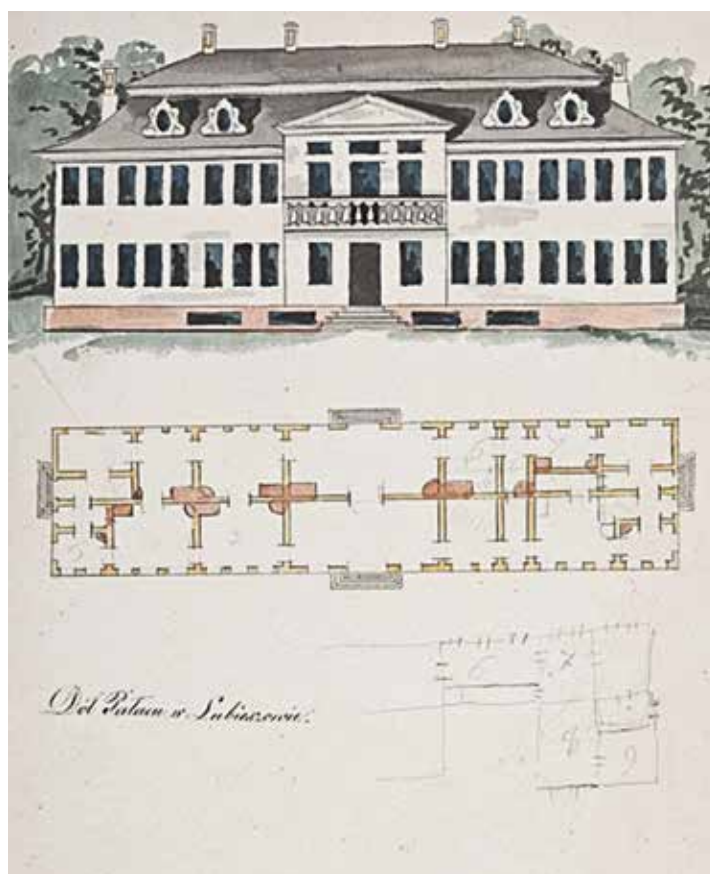
9. Łabuń (Новолабунь). Pałac. Elewacja ogrodowa, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze

10. Lubieszów (Любешів). *Dzielnica Lubieszowski*. Plan zabudowań rezydencji z dziedzińcem i ogrodem, rysownik nieznan, po 1832, rysunek tuszem i akwarelą na papierze

11. Lubieszów (Любешів). *Dziedziniec Lubieszowski*. Elewacje bramy głównej i budynków przy dziedzińcu, rysownik nieznan, [po 1836], rysunek tuszem i akwarelą na papierze

12. Lubieszów (Любешів). Pałac. Elewacja i plan parteru, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze

„w szczególniejszy sposób piękny salon królewski”¹². Stempkowski, który gościł króla dwukrotnie, kazał w istocie urządzić apartament dostojnego gościa na wzór sal na Zamku Warszawskim. Niestety, pałac podzielił los innych wielkich rezydencji, których właściciele nie byli w stanie utrzymać. Już w połowie XIX wieku po pałacu nie było śladu¹³.

W zbiorze występują także inne pałace i dwory. Sześć rysunków nieznanego autora przedstawia zabudowania pałacowe w Lubieszowie. Są to rysunki o charakterze amatorskim, dostarczają jednak informacji o wyglądzie i dyspozycji wnętrza rezydencji. Wszystkie są podpisane nazwą miejscowości, nie wiemy jednak, czy można je łączyć z pałacem, jaki stał niegdyś w miejscowości o nazwie Lubieszów (Любешів, Волинська область) nad rzeką Stochód, przy gościńcu wiodącym z Pińska na Wołyń, w dawnym województwie brzesko-litewskim. U Aftanazego znajdujemy wiele informacji odnoszących się do barokowej rezydencji wystawionej przez Michała Serwacego Wiśniowieckiego na miejscu spalonego w wojnie północnej drewnianego pałacu¹⁴. Dziedziczący po Wiśniowieckich Jan Karol Mniszech sprzedał w 1754 roku pałac Janowi Czarneckiemu (1700–1774) i to jego potomkowie utrzymali własność do 1939 roku. Opis niektórych zabudowań, jaki podaje Roman Aftanazy oraz ich usytuowanie ogólnie zgadza się z prezentowanymi rysunkami, także informacje o ogrodzie w gęście włoskim, ze zbiegającymi się w części środkowej szpalerami oraz trawnikami przy pałacu, pasują do rysunkowego planu rezydencji, jednak zachowany do chwili obecnej budynek bramny¹⁵ w niczym nie przypomina tego, co widzimy na rysunku opisanym jako *Dziedziniec Lubieszewski*. Wszystkie rysunki powstały najprawdopodobniej po 1836 roku, co należy wnosić z jednego z filigranów. Dwa z nich zawierają także alternatywną propozycję wyglądu pałacu od ogrodu poprzez dodanie bocznych ryzalitów i balkonu na całej szerokości fasady.

W zbiorze zachowały się również trzy rysunki projektowe, które można łączyć z pałacem Orłowskich w Malejowcach (Маліївці, Хмельницька область) na Podolu. Pałac, ukończony w 1788, zbudowany został z wykorzystaniem spadku terenu. Elewacja od frontu posiada dwie kondygnacje naziemne: reprezentacyjny parter i o wiele niższe piętro w charakterze mezzanina, od strony ogrodu zaś dodatkowo jeszcze stosunkowo wysokie przyziemie z wyjściem w środkowym ryzalicie pod salą balową. Plansze rysunkowe przedstawiają elewację ogrodową oraz rzuty poziome przyziemia i parteru pałacu. W projekcie salon na osi jest pomieszczeniem ośmiobocznym i wychodzi w kierunku ogrodu ryzalitem o trójbocznym zamknięciu, zaś ryzalit, środkowy ryzalit ogrodowy istniejącego pałacu ma prostą elewację w formie wielkoporzadkowego portyku nad boniowanymi filarami wejścia do przyziemia, a salon posiada rzut prostokąta. Występują także nieznaczne różnice w proporcjach oraz ilości osi od frontu (w projekcie występuje jedna oś otworów okiennych więcej). Poza ukształtowaniem salonu najpoważniejsza różnica dotyczy wystroju elewacji: w projekcie elewacji ogrodowej okna posiadają naprzemiennie trójkątne naczółki i proste gzymsy, zaś ryzality boczne zwieńczone są prostymi gzymsami. W istniejącym budynku występują natomiast trójkątne naczółki i pary pilastrów opinające naroża ryzalitów bocznych. Do przyziemia prowadzi prostokątne wejście w trójosiowym ryzalicie środkowym, ozdobionym trzema parami zwróconych ku sobie herm. Wspólne i dla projektu, i budynku wzniesionego jest ukształtowanie dolnej partii elewacji ogrodowej pomiędzy ryzalitami, kamienne balustrady oraz prosty gzyms międzykondygnacyjny. Analiza zachowanego w projekcie rzutu parteru ze znanymi rzutami poziomymi i przekrojami istniejącego pałacu wykazuje wiele zbieżności¹⁶. Podobne jest ukształtowanie i dyspozycja wnętrza, to samo usytuowanie głównej klatki schodowej (na rysunkach prowadzi z poziomu sieni na piętro schodami trójbiegowymi łamanymi symetrycznie, po bokach natomiast znajdują się dwa biegi schodów prowadzących na poziom głównej sali przyziemia). Można przypuszczać, że rysunki znajdujące się w Muzeum Narodowym

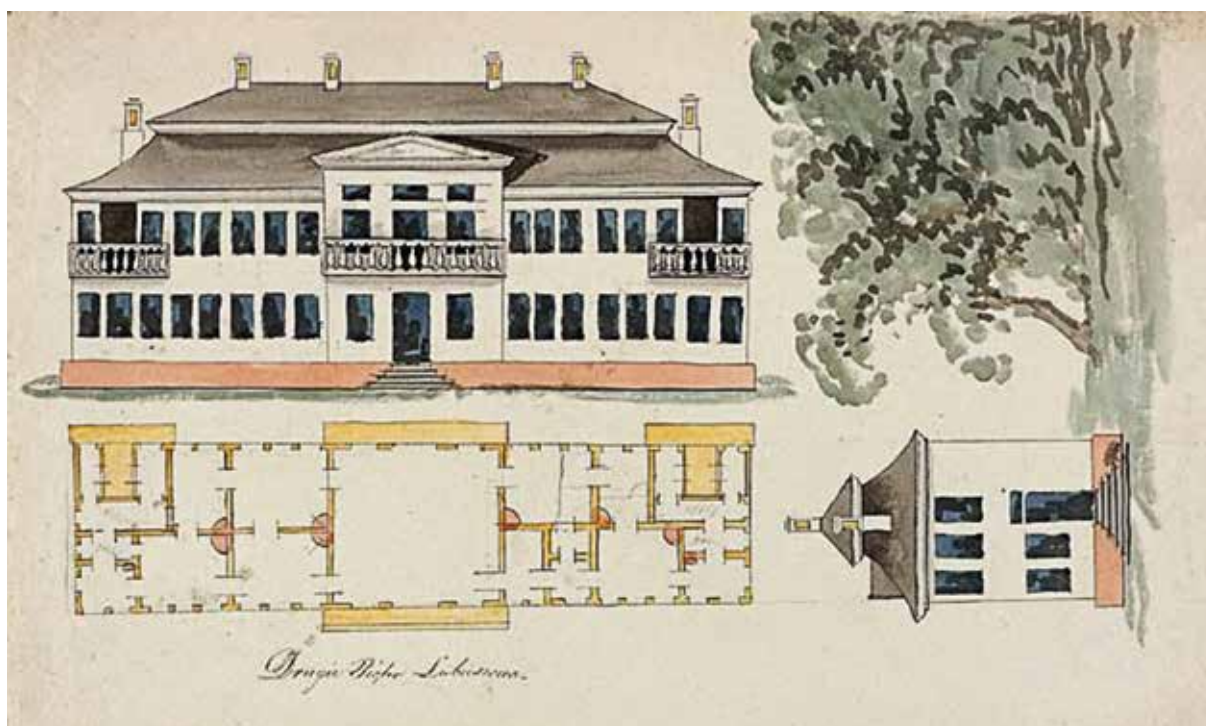
stanowią wersję projektu pałacu w Malejowcach. Według jednej z hipotez autorem architektury pałacu mógł być Jakub Kubicki¹⁷. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że pracował on również dla Michała i Urszuli Mniszchów, stąd rysunki projektowe znalazły się w omawianym zbiorze¹⁸.

Pozostałe pałace i dwory reprezentowane są często przez tylko jeden rysunek. Cenny jest rzut poziomy drugiej kondygnacji pałacu w Czajczyńcach (Чайчинці, Тернопільська область) na Wołyniu, wsi, która do połowy XIX wieku wchodziła w skład klucza wiśniowieckiego. Pałac ten zbudowany został przez Michała Serwacego Wiśniowieckiego około 1740 roku dla jego małżonki, Tekli z Radziwiłłów, urzeczonej malowniczością okolicy. Budynek swym kształtem przypominał *corps de logis* pałacu w Wiśniowcu. Była to rezydencja letnia. Po Wiśniowieckim odziedziczyła go Katarzyna z Zamoyskich Mniszchowa, a następnie jej syn Michał Jerzy. Kolejny dziedzic, Karol Filip Mniszech, sprzedał rezydencję Michałowi Orłowskiemu. Nowy właściciel zamieszkał w pałacu na stałe. Budynek unicestwiła pierwsza wojna światowa¹⁹. Jego wygląd zewnętrzny znamy z dwóch rysunków Napoleona Ordy²⁰. Zachowany w zbiorach mniszchowskich rzut poziomy budynku, podpisany jako druga kondygnacja, ukazuje parter, o czym świadczą widoczne w planie od frontu boczne ryzality, które na widokach autorstwa Ordy są parterowe i posiadają jeden otwór w ścianie szczytowej, prowadzący do pomieszczenia oznaczonego na planie jako kredens. Rzut ten był publikowany, zaś jego autorstwo Jerzy Kowalczyk przypisuje Paolo Antoniemu Fontanie²¹. Andrzej Betlej natomiast w osobie autora budowli upatruje Pawła Giżyckiego²².

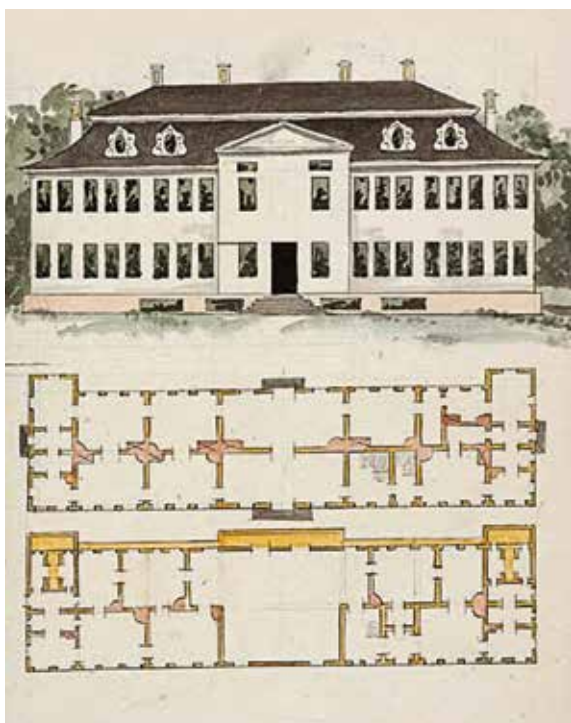
Czajczyńce nie były jedyną letnią rezydencją w okolicy Wiśniowca. W niedalekich Łozach książę Michał Serwacy kazał zbudować na kępie pałacyk z parkiem w stylu francuskim. W kolekcji znajduje się jeden amatorski rysunek ukazujący widoki elewacji tego dwukondygnacyjnego, krytego dachem mansardowym pałacyku oraz jego szkicowy plan.

Abrys rezydencji w Kniehyniczach (leżące w obecnym powiecie rohatyńskim obwołu iwano-frankińskiego — Княгиничі, Івано-Франківська область) ukazuje obszerny dwór zawierający dwa apartamenty mieszkalne, dużą salę i pokój bilardowy. Zachował się wcześniejszy, nieopisany i niesygnowany rysunek projektowy tegoż domu, nieznacznie różniący się szczegółami wnętrza oraz (najwyraźniej niezrealizowanym) portykiem kolumnowym. Sposób, w jaki został wykreślony projekt, zdradza pokrewieństwo z planami budowli z pierwszego piętnastolecia XIX wieku, wykonywanymi dla Urszuli Mniszchowej. Autorem projektu mógł być Jakub Kubicki lub Jan Griesmeyer – dokładniejsze ustalenie autorstwa wymaga dalszych badań.

Z nieznanymi dotychczas pałaców i dworów, reprezentowanych w zbiorze, wymienić należy *Planta Rezydencji w Sieniowcach na Wołyniu*. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa jest to miejscowość Sieniawce w kluczu Daniłowszczyzna, należącym ongiś do Michała Serwacego Wiśniowieckiego²³. Rysunek mógł powstać w pierwszej połowie XVIII wieku i przedstawia rzut poziomy drewnianego dworu o wymiarach 60 x 20 łokci polskich (blisko 36 x 12 metrów). Wnętrza rozplanowane były symetrycznie. Na osi wejścia znajdowała się największa w całym dworze sala jadalna. Na prawo od wejścia głównego umieszczono obszerny apartament mieszkalny, na lewo zaś cztery pokoje gościnne, „Pokój dla Dworskich” i kredens. Obie te części, skomunikowane z sienią główną, posiadały także osobne wejścia w ścianach szczytowych. Jak wynika z rysunku, wszystkie pomieszczenia ogrzewane były piecami o paleniskach dostępnych z bocznych sieni, jedynie sala jadalna wyposażona była w kominek. Napis nad rzutem nosi poprawkę naniesioną brązowym tuszem na nazwę miejscowości, jest ona jednak nieczytelna. Na odwrocie znajduje się wykonany piórkiem szkic fragmentu planu niezidentyfikowanego pałacu oraz zapisana ołówkiem lista dóbr należących do Mniszchów.

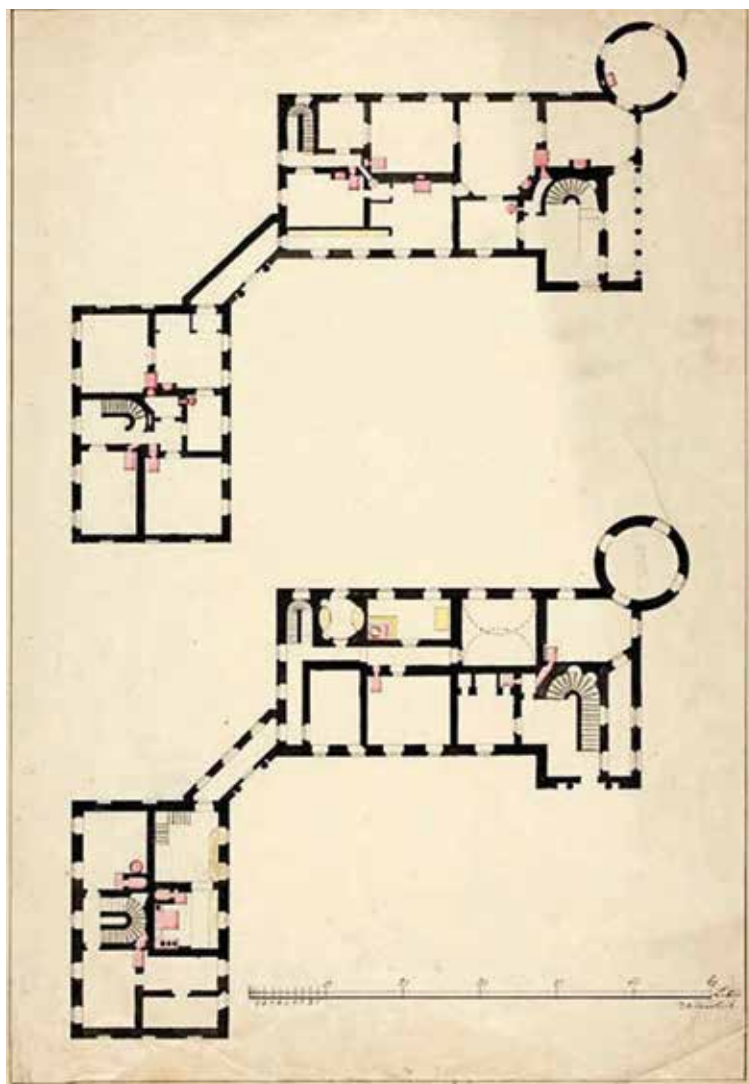
13. Lubieszów (Любешів). Pałac. Elewacja ogrodowa i plan piętra, elewacja szczytowa z fragmentem ogrodu, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze

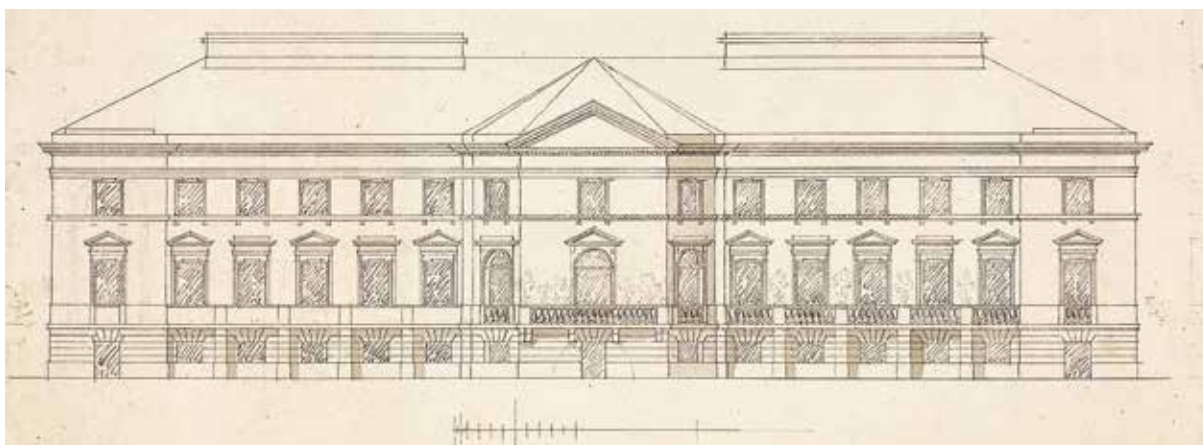
14. Lubieszów (Любешів). Pałac. Elewacja frontowa, plan parteru i plan piętra – wersja z ryzalitami bocznymi od strony ogrodu, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze

15. Lubieszów (Любешів). Pałac. Elewacja ogrodowa, elewacja szczytowa z fragmentem ogrodu – wersja z ryzalitami bocznymi, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze

16. Rudniki Lackie. Pałac. Rzut poziomy parteru, rzut poziomy piętra, proj. Christian Piotr Aigner lub Fryderyk Brauman, ok. 1820, rysunek tuszem i akwarelą na papierze

17. Malejowce (Маліївці) (?). Pałac. Elewacja ogrodowa – projekt, Jakub Kubicki (?), przed 1788, rysunek tuszem na papierze

Kolejny, „Plan domu we wsi Żukowcach”, dostarcza nam informacji o murowanym dworze czy też pałacu, którego bryłę wzbogacają boczne ryzality oraz portyk kolumnowy od frontu. Lokalizacja miejscowości wymaga bliższego ustalenia. Mogą to być należące wcześniej do Wiśniowieckich Żukowce na Wołyniu, w kluczu Daniłowszczyzna albo też Żuczkowce na Podolu. Wieś o tej nazwie odnajdujemy na znajdującej się w zbiorze, sporządzonej około 1820 roku *Karcie dóbr Klucza Warowieckiego*²⁴, jak również na trzech nieco wcześniejszych planach ukazujących ziemię wokół Gródka²⁵.

Na tej samej mapie znajduje się wieś Niemierzyńce, w której stał dwór, udokumentowany szkicowym planem na osobnym rysunku, na którym figuruje również większa budowla. Tej ostatniej nie udało się zidentyfikować.

Jeden ze szkicowych planów ukazuje – jak podaje napis – Château de Rozwadów. Niewykluczone, iż jest to wzniesiony w latach 1782–1786 pałac książąt Lubomirskich, będący w obecnym kształcie gmachem Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli. Na drugiej stronie kartki z planem możemy zobaczyć ciekawy dokument życia społecznego, a mianowicie listę produktów spożywczych określoną jako *Expens Cukru do Kuchni i wszelkich innych korzeni w Miesiącu Lutym*.

Wśród rysunków znajdujących się w zbiorze odnajdujemy także wykonane na jednej karcie dwa rzuty poziome parteru i piętra zachowanego do dziś pałacu Antoniego Strachockiego w Rudnikach koło Mościsk (obecnie w granicach miasta Мостіська, Львівська область) w obecnym obwodzie lwowskim na Ukrainie²⁶.

Sygnalem do istnienia w zbiorze kolejnych, niezidentyfikowanych jeszcze rysunków dotyczących konkretnych miejscowości jest projekt klasycystycznego domu w Bedrychowcach nieopodal Gródka Podolskiego. Zawiera on odrębną uwagę Urszuli Mniszchowej: „Planta Bedrychowiec aprobowana”. Stanowi tym samym kolejny dowód (obok projektów dla Wiśniowca i Gródka) planów inwestycyjnych, jakie Mniszchowa wiązała z należącymi do niej dobrami.

PRZYPISY

¹ Były one już w części prezentowane na I Muzealnych Spotkaniach z Kresami, zob.: P. Kibort, „*Aprobuie te plante*”... *Wiśniowiec i Gródek Podolski Urszuli z Zamojskich Mniszchowej – rysunki architektoniczne w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów wschodnich Rzeczypospolitej*, red. A. Stawarz, Warszawa 2009, s. 57–64, il. 52–65. Postępy w ustalaniu przedstawianych obiektów architektury pozwoliły oczywiście rozszerzyć zasób odnoszący się do obu miejscowości.

² Więcej na temat historii zbioru: P. Kibort, „*Aprobuie te plante*”..., s. 57; tenże, *Architektura klasycystyczna w dawnych zbiorach Mniszchów z Wiśniowca – odrisy architektury francuskiej i nowe projekty z końca XVIII i początku XIX wieku*, [w:] *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. A. Pieńkos, A. Rosales-Rodriguez, Warszawa 2010, s. 261.

³ A. Rottermund, *In memoriam: Tony Baggs (1934–2006)*, *Biuletyn Historii Sztuki* 2007, R. LXIX, nr 3–4, s. 352.

⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Tom V, Warszawa 1884, s. 95.

⁵ O historii rezydencji zob.: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 8, Wrocław 1996, s. 126–148.

⁶ Tamże, s. 129.

⁷ *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI – XVIII w.*, zebrał i opracował M. Gębarowicz, seria *Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, tom III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 28–93.

⁸ R. Aftanazy, dz. cyt., s. 130.

⁹ Zob.: O. Maciuk, *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Wędrówki historyczne*, Lwów 2008, s. 85.

¹⁰ R. Aftanazy, dz. cyt., t. 5, Wrocław 1994, s. 214–215, il. 233–235.

¹¹ S. Lorentz, E. Szreger, *Architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986, s. 298 (w przypisie).

¹² *Listy pani Mniszchowej, żony Marszałka W. Koronnego pisane do matki, pani Zamojskiej, z domu Poniatowskiej, wojewodziny podolskiej*, oprac. J. I. Kraszewski, „*Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*” 1866, I, s. 195, list z 26 marca z Kijowa.

¹³ R. Aftanazy, dz. cyt., t. 5, Wrocław 1994, s. 218.

¹⁴ R. Aftanazy, dz. cyt., t. 2, Wrocław 1992, s. 67–69.

¹⁵ Por.: *Pamjatniki gradostroitel’stwa i architektury ‘i Ukrainskoj SSR*, t. 2, Kijów 1985, s. 93, nr kat. 1037.

¹⁶ Rzuty istniejącego pałacu zob.: *Pamjatniki gradostroitel’stwa i architektury ‘i Ukrainskoj SSR*, t. 4, Kijów 1986, s. 203; R. Aftanazy, dz. cyt., t. 9, Wrocław 1996, s. 213, il. 247; t. 11, Wrocław 1997, s. 695–696, il. 822–824.

¹⁷ T. S. Jaroszewski, *Malejowce i Kuryłowce Murowane (materiały do dziejów dwóch podolskich siedzib)*, [w:] *Curia Maior. Studia z dziejów kultury ofiarowane Andrzejowi Ciechanowieckiemu*, Warszawa 1990, s. 163.

¹⁸ Hipotezę, iż omawiane trzy rysunki wykonał Kubicki, wysunął w rozmowie konsultacyjnej dotyczącej zbioru Przemysław Wątroba, któremu pragnę podziękować za uwagi i wskazówki.

¹⁹ R. Aftanazy, dz. cyt., t. 5, Wrocław 1994, s. 78–80.

²⁰ Oba reprodukuje Aftanazy, tamże, il. 93 na s. 79 oraz il. 94 na s. 80. Rysunki znajdują się w Muzeum Narodowym w Krakowie, zob.: *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. I. Rysunki Napoleona Ordy*, oprac. Z. Kucielska i Z. Tobiaszowa, Warszawa 1975, s. 45–46, kat. 112–113.

²¹ J. Kowalczyk, *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu*, „*Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*”, t. II, Zamość 2004, s. 129 (studium publikowane wcześniej w „*Przeglądzie Wschodnim*” 1997, t. IV, z. 1(13), s. 25–73).

²² A. Betlej, *Paweł Giżycki architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003, s. 141–142.

²³ I. Czamańska, *Wiśniowiecy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 408.

²⁴ *Karta dóbr klucza warowieckiego*, autor nieznany, rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *A Goncarov | 1819*, wym. 37,3x47 cm, nr inw. Rys.Pol.15531 MNW.

²⁵ Są to rękopiśmienne mapy wykonane tuszem i akwarelą, o numerach inwentarza: Rys.Pol.15822, Rys.Pol.15823, Rys.Pol.15824 MNW, mogły one powstać w ostatniej dekadzie XVIII wieku.

²⁶ O pałacu zob.: T. S. Jaroszewski, *Pałac w Zarzeczcu i grupa pałaców z rotundą w narożu*, „*Biuletyn Historii Sztuki*” 1957, R. XIX, nr 4, s. 325; tegoż *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970, s. 268–269; R. Aftanazy, dz. cyt., t. 8, Wrocław 1996, s. 214–218.

PAMIĄTKI KRESOWE W ZBIORACH MUZEUM MAZOWIECKIEGO W PŁOCKU

Dla osób zorientowanych w rodzimym muzealnictwie, pierwszym skojarzeniem odnoszącym się do muzeum w Płocku, będzie hasło: secesja. I rzeczywiście instytucja ta może poszczycić się największą w kraju kolekcją sztuki Jugendstil. Jednakże daleko idącym uproszczeniem byłoby zawężenie postrzegania działalności do hasła: muzeum secesji. Placówka jest bowiem najstarszą jednostką muzealną na ziemiach polskich, założoną z inicjatywy społecznej. Powstała w ramach Towarzystwa Naukowego Płockiego (TNP) dnia 21 września 1821 roku jako Muzeum Publiczne i Szkolne Województwa Płockiego¹. Podstawą kolekcji były obiekty TNP oraz zbiory Płockiej Szkoły Wojewódzkiej, zaś sama placówka miała w dużej mierze charakter gabinetu osobliwości, typowego dla ówczesnego, kiełkującego muzealnictwa. W tej formie instytucja egzystowała do roku 1836².

Towarzystwo Naukowe Płockie, a wraz z nim muzeum zostały reaktywowane w 1907 roku. Zaczątek nowej kolekcji stanowiły zbiory szkolne Towarzystwa Higienicznego w Płocku, gromadzone przez doktora Aleksandra Macieszę – późniejszego prezesa TNP³.

W roku 1928 instytucja otrzymała nazwę Muzeum Mazowsza Płockiego im. prof. Ignacego Mościckiego. Od grudnia 1939 r. muzeum wraz z innymi placówkami TNP zostało przejęte przez władze okupacyjne. Wprawdzie powszechna likwidacja polskiego mienia kulturalnego ominęła większość obiektów, co podyktowane było projektem utworzenia na ich bazie niemieckiej placówki muzealnej, niemniej jednak znaczna ich liczba uległa dewastacji⁴.

Dnia 9 grudnia 1949 roku decyzją Ministra Kultury i Sztuki Muzeum Mazowsza Płockiego zostało przejęte w państwowy zarząd i użytkowanie, zaś pod względem administracyjnym stanowiło odtąd filię Muzeum Narodowego w Warszawie.

Ponowny rozwój placówki zapoczątkowany został „Uchwałą Nr 420/60 z 8 grudnia 1960 roku Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów o obiektach towarzyszących budowie kombinatu Petrochemicznego”, w której przewidziano także odbudowę i adaptację Zamku Książąt Mazowieckich na siedzibę muzeum⁵. W roku 1963 decyzją Ministra Kultury i Sztuki nadano statut i nazwę Muzeum Mazowieckie w Płocku (MMP).

W 1968 roku otwarto wystawę „Secesja” – pierwszą tak obszerną ekspozycję kierunku Art Nouveau w kraju. W wyniku jej powodzenia, jednocześnie na fali rodzącego się zainteresowania sztuką około 1900, postanowiono uczynić secesję trwałym i głównym założeniem programowym placówki, co ukształtowało podstawowy profil muzeum na wiele lat⁶.

Rok 1972 przyniósł oddanie do użytku nowej siedziby w dawnym Zamku Książąt Mazowieckich. Otwarta w roku następnym ekspozycja stała była szeroką prezentacją zbiorów artystycznych (na czele ze sztuką secesyjną), historycznych i archeologicznych. Pośród sztuki młodopolskiej zaprezentowano wówczas malarstwo i wyroby rzemiosła artystycznego inspirowane sztuką ludową (głównie Huculszczyzny i Podhala).

Ekspozycję tę przeniesiono w roku 2005 do nowej siedziby w secesyjnej kamienicy przy ul. Tumskiej 8.

Niniejszy artykuł ma na celu krótki przegląd i zaprezentowanie obiektów związanych z Kresami Wschodnimi, stąd też jego ewidencyjno-wyliczeniowy charakter. Za merytoryczną podstawę opracowania przyjęto przede wszystkim karty katalogu naukowego oraz księgi inwentarzowe muzealiów artystyczno-historycznych i etnograficznych, w tym także inwentarze sprzed 1939 roku. Za kryterium klasyfikacji przyjęto tematykę przedstawień, bez odnoszenia się do źródła nabycia, dlatego w omówieniu uwzględniliśmy muzealia o różnorodnej proveniencji.

Znaczenie terminu Kresy przyjęliśmy za Tadeuszem Chrzanowskim jako: „terytoria wschodnie naszego państwa w dawnych wiekach, ale nie będziemy go ograniczać wyłącznie do ziem ukraińskich, ale także odnosić do dawnego Wielkiego Księstwa, a więc Litwy, Białorusi, oraz częściowo Inflant, zwanych niegdyś Polskimi. (...) obszary, które leżały na wschód od centrum Polski i stanowiły niezwykłą wprost mieszaninę wyznań, grup etnicznych, terytoriów państwowych, gdzie w większych lub mniejszych skupiskach żyli Polacy”⁷.

Stanowiące przedmiot naszego zainteresowania prace przynależą do kolekcji fotografii, pocztówek i kartografii, pomieszczonych w Dziale Historii, malarstwa, grafiki i rysunku z Działu Sztuki oraz kultury materialnej i sztuki ludowej Działu Etnografii i Sztuki Ludowej.

Najliczniejszy, bowiem zawierający około 300 obiektów jest zbiór pamiątek przynależących do Działu Historii. W ogromnej większości składają się nań pocztówki wydawane głównie w okresie od końca XIX wieku do 1939 roku. Gros z nich trafiło do muzeum, jeszcze przed 1939 rokiem. Pod względem tematycznym najliczniejszą grupą są widoki miast i wsi. Większą część tego zbioru stanowi gromadzona w latach 30. XX w. przez Halinę Rutską kolekcja pocztówek.

W około 50 nabytkach działu pozyskanych po roku 1949 w formie darów oraz zakupów również przeważają przedstawienia architektury Ziemi Wschodnich.

W tym zbiorze najwięcej widokówek portretuje Lwów. Spośród 44 kart 26 to obiekty przejęte po dawnym muzeum. Większość z nich pochodzi z początku XX w. i sygnowana jest skrótem wydawnictwa N. A. K. Wśród innych wydawców pojawiają się: Salon Malarzy Polskich w Krakowie, „Akropol” Kraków, Wydawnictwo „Sztuka”, Książnica „Atlas” we Lwowie, Lwowskie Wydawnictwo Leona Probst. Datowanie zamyka się w okresie od końca XIX w. do 1939 roku. Większość pocztówek zawiera reprodukcje fotografii. Najczęściej ich autorzy pozostali anonimowi, z nazwiska wymienieni są jedynie na dwóch kartach wydanych przez księżnicę „Atlas”: Józef Treszka (*Cmentarz Orłąt Lwowskich. Mortui sunt ut Liberi vivamus*) i Włodzimierz Puchalski (*Cmentarz Orłąt Lwowskich. Kaplica*). Ponadto dwie widokówki ukazujące Cmentarz Obrońców Lwowa z połowy lat 30. XX w. są reprodukcjami akwarel Stanisława Bisanza: *Grób lotników amerykańskich* oraz *Pomnik chwały*.

Wśród lwowskich motywów najpopularniejszy jest wspomniany Cmentarz Obrońców Lwowa i kopiec Unii Lubelskiej ukazane pięć razy. Pozostałe widoki to: pomnik Adama Mickiewicza i teatr miejski (po 3), pl. Świętego Ducha, kościół św. Marii Magdaleny, cerkiew św. Jerzego, ogród miejski, Pałac Sztuki na placu Wystawowym (po 2), Rynek, ulice: Wałowa, Sykstuska, 3 Maja, kościoły: bernardynów, jezuitów, karmelitów i dominikanów, pomniki Jana III Sobieskiego i hetmana

Jabłonowskiego, kościół św. Mikołaja i uniwersytet, dom inwalidów, seminarium duchowne oraz park Kilińskiego (po 1).

Oprócz pojedynczych kart związanych z miastem w kolekcji MMP znajdują się trzy zbiory widoków miasta w formie leporello, wydane około 1916 r., nakładem E.H. w Krakowie w wydawnictwie Kart Artystycznych D.G.

Ze stolicą Galicji powiązana jest również *Seria 13 pocztówek z uroczystości sprowadzenia zwłok i grobu nieznanego żołnierza w Warszawie* wydana około 1925 r., nakładem Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów, w poznańskiej Rotograwiurze Drukarni św. Wojciecha. Pierwsze trzy karty z kompletu ukazują uroczystości odbywające się we Lwowie: w kaplicy na Cmentarzu Orłąt, bazylice katedralnej oraz Sali Receptyjnej dworca kolejowego.

Drugie pod względem liczebności pocztówkowych przedstawień Wilno ukazuje 28 kart, z których pięć pozyskano w latach 90. XX w., reszta zaś stanowi część zachowanej kolekcji H. Rutskiej. Wśród reprodukowanych fotografii autorem czterech z nich jest Jan Bułhak, jednej fotograf o nazwisku Medwecki, pozostałe to prace anonimowe. Kolekcję uzupełnia jedna reprodukcja grafiki (rysunku?) podpisana: W. G., ukazująca cerkiew, a zamieszczona na pocztówce z okresu I wojny światowej wydanej przez gazetę 10. armii niemieckiej. Wśród wydawców najczęściej pojawia się zakład Wydawnictwo Artystyczne D. Visun (6), ponadto z wileńskich zakładów: A. Fiałko (2) i W. Makowski (2). Oprócz rodzimych znajdujemy tu także zagranicznych wydawców jak: Granbergs K. A. ze Sztokholmu (4), berlińskich – Georga Stilke (2) i Georga Preuša (1) oraz moskiewską Agencję A. S. Suborina.

Wśród widoków stolicy Litwy najczęściej, bo czterokrotnie pojawia się ujęcie Góry Zamkowej, zaś trzykrotnie Ostrej Bramy uzupełnione dwoma przedstawieniami kaplicy Matki Bożej. Trzy karty przedstawiają cmentarz na Rossie (w tym jedna mauzoleum J. Piłsudskiego), po dwie katedrę katolicką, kościoły św. Anny i bernardynów oraz kościół świętych Janów przy uniwersytecie. Dwie inne pocztówki prezentują kościelną dzwonnice oraz dziedziniec uczelni. Pozostałe to pojedyncze przedstawienia: kościoła św. Katarzyny, zboru kalwińskiego, cerkwi, ruin zamku, klasztoru wizytek, ulic: Szopenowskiej i św. Jerzego (Georgstrasse), Klubu szlacheckiego letniego.

Siedemnaście widokówek ukazuje Nieśwież lat międzywojennych. Wszystkie one trafiły do zbiorów przed 1939 rokiem, w większości też zostały wydane nakładem wydawnictwa Kaplan. Wyjątkiem jest pocztówka *Kapliczka w Nieświeżu* z fotografią R. Bisiego wydana w zakładzie Graficznym Bolesława Wierzbickiego i Spółki w Warszawie. Najwięcej obiektów ukazuje zamek książąt Radziwiłłów (4) oraz jego otoczenie: most wjazdowy, groblę zamkową i figurę św. Jana Nepomucena (razem 3). Ponadto znajdujemy tu dwa widoki ogólne oraz pojedyncze kościołów: pojezuickiego, benedyktyńców, ruin klasztoru bernardynów, ratusza, bramy słuckiej i gimnazjum polskiego.

Czwarte miejsce pod względem ilości przedstawień zajmuje Tarnopol. Wszystkie karty pochodzą z lat 1900–1918 i sygnowane są nazwą wydawcy, wśród których są: W. Laub oraz Husnik et Häusler (po 6), Gustaw Askelrad (4), Księgarnia Podolska (2), Księgarnia J. Pola, B. Krell oraz Ochronka Polska w Tarnopolu (po 1). Jeśli zaś chodzi o autorów zdjęć to na jednej z pocztówek pojawia się nazwisko E.T. Jurkiewicz.

Wśród przedstawień przeważają widoki ulic: Mickiewicza (3), 3 Maja (2), Sokoła, Ruskiej, Lwowskiej, Tarnowskiej, Gołuchowskiego. Spośród pojedynczych obiektów znalazły się zaś: kościół parafialny, cerkiew, ochronka polska i dom doktora Parnasa.

Nowogródek ukazuje dziesięć pocztówek z okresu międzywojennego. Dziewięć z nich zostało wydanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział w Nowogródku. Autorami

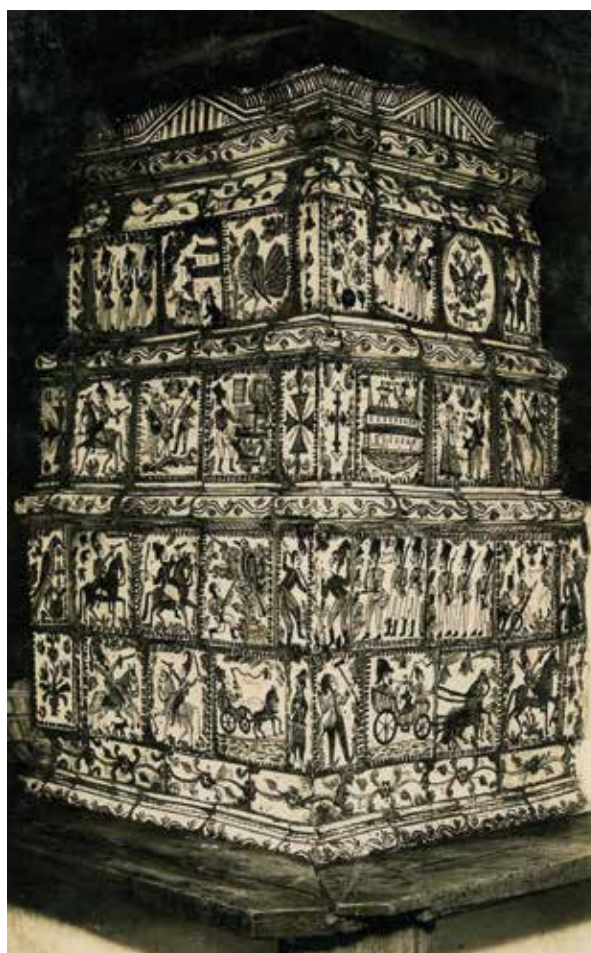
1. Delatyn. Dworzec. Pocztówka, 1920–1939

2. Ratusz w Drohobyczu.
Pocztówka, 1903

3. Dom w Jarmolińcach. Fot. O. Sosnowski. Poczтівka, po 1915

4. Piec huculski. Fot. A. Bełz, Worochta, 1. poł. XX w. Poczтівka

reprodukowanych na nich fotografii są Jan Bułhak (kościół farny, pobazyliński i pofranciszkański, hale i starostwo) oraz Henryk Poddębski (kościół farny, Sala w Urzędzie Wojewódzkim, Dworek Mickiewiczowski, hala i Zamek). Zbiór ten uzupełnia jeszcze jedna karta z reprodukcją zdjęcia kościoła farnego autorstwa J. Bułhaka wydana w latach 1922–1927 w poznańskiej Drukarni św. Wojciecha.

Z miastem powiązana jest także widokówka zatytułowana *Lato (Z okolic Nowogródka)* z serii *Krajobrazy Polski*, wydana w Zakładzie B. Wierzbickiego w Warszawie, datowana na lata 1900–1914 (?).

Również dziesięć pocztówek związanych jest z Żytomierzem. Wszystkie datowane są na przełom XIX/XX w. Osiem z nich to widokówki austriackiej proveniencji z reprodukcjami O. A. Ejlenberga. Na jednej pojawia się sygnatura nakładcy: Al. Zakratow Petersburski Sklep Galanteryjny w Żytomierzu, jedna zaś ma proveniencję nieokreśloną. Większość kart ukazuje płynącą przez miasto rzekę Teterów w różnych ujęciach, niekiedy obejmujących także fragmenty zabudowy. Wyjątkami w tym gronie są widoki szosy berdyczowskiej i II Gimnazjum Męskiego.

Osiem pocztówek prezentuje jedno z najpopularniejszych uzdrowisk na Kresach – Truskawiec. Pochodzą one z początku XX w. oraz lat 30. tegoż stulecia i ukazały się nakładem wydawnictw: Sztuka (3), Księgarni Jakuba Pilpela (2) i Ruch (1). W przypadku dwóch pocztówek proveniencja pozostaje nieznana. Jeśli chodzi o przedstawienia, to w większości wiążą się one z uzdrowiskowym charakterem miasteczka – odnajdujemy tu przeto tytuły, takie jak: *Droga do źródeł „Marji”*, *Aleja do Marysi*, *Źródło „Maria”*, *Źródło „Edward”*, *Willa „Goplana”*, *Planty i pomnik Mickiewicza*, uzupełniają je natomiast – *Widok ogólny* oraz *Statua Matki Bożej*.

Kowel uwieczniony został na siedmiu pocztówkach datowanych na lata około 1910–1918. Na trzech z nich pojawia się sygnatura wydawcy: D. Isod, na trzech innych – Friedrich Riegel, Nürnberg. Te ostatnie ukazują różne ujęcia ulicy Łuckiej, pozostałe zaś kościół, gimnazjum męskie i żeńskie oraz szpital.

Sześć przedstawień w płockich zbiorach pocztówek posiada Krzemieniec. W większości są to widokówki o nieznanym proveniencji datowane na początek XX w. i lata międzywojenne. W przypadku dwóch kart znamy ich wydawcę, którym był moskiewski zakład Szerera, Nabgolca i Spółki. Wśród przedstawień znajdują się trzy widoki ogólne, dwa ujęcia Góry Królowej Bony oraz jedno kościoła licealnego.

Również na sześciu pocztówkach pojawia się Złoczów. Wszystkie z nich zostały wydane w 1918 roku nakładem Księgarni Wilhelma Zukerlanda. Przedstawiają one widok ogólny, pl. 3 Maja, kościół parafialny i c. k. starostwo, Café Excelsior oraz baszty narożne zamku Sobieskiego.

Sześć pocztówek ukazuje także widoki Ostroga. Na dwóch z nich, datowanych na lata przed 1918 rokiem umieszczono reprodukcje rysunków Napoleona Ordy: *Ruiny zamku obronnego* oraz *Ruiny kościoła i klasztoru jezuitów*. Ta ostatnia została wydana nakładem Składu Aptecznego W. Grejuimsa. Tego samego wydawcę posiadają dwie karty datowane na lata przed 1939 rokiem ukazujące wieżę książąt Ostrogskich oraz kościół. Z około 1919 roku pochodzi anonimowa pocztówka z widokiem mostu granicznego i miasta, zaś z lat 1924–1928 widokówka z sygnaturą fot. „Dekadens” Ostróg z serii *Z życia 11. Baonu K.O.P. Wołyń*, ukazująca pojenie koni w rzece granicznej.

Stolicę Wołynia – Łuck upamiętnia pięć pocztówek z okresu międzywojennego wydanych w Zakładzie Graficznym B. Wierzbickiego w Warszawie. Widzimy na nich głównie zamek (wieża, dziedziniec) oraz ogólny widok na miasto i synagogę.

Tyle samo pocztówek ukazuje zespół pałacu Pusłowskich w Mereczowszczyźnie. Są to ujęcia z zewnątrz, wewnątrz Białej Sali oraz bramy wjazdowej. Wszystkie pochodzą z lat 1912–1939 i zostały wydane w Zakładzie Graficznym Kozińskich w Warszawie.

Miasto Równe ukazują cztery widokówki sprzed 1918 roku. Dwie z nich wydane w Lipsku przez dr. Trenkier et Graph. Kunstanstalt ukazują rynek i zamek książąt Lubomirskich. Ta sama budowla widnieje na anonimowej pocztówce, zaś budynek gimnazjum żeńskiego na karcie wydanej nakładem Sklepu R. Halperin.

Na czterech widokówkach utrwalone zostały również dwie budowle w Podhorcach – kościół i zamek. Pierwsza z nich widnieje na karcie z około 1919 roku wydanej w drukarni W. Zukerlanada w Złoczowie. Dwie pozostałe z tej serii prezentują widoki pałacu, podobnie jak karta wydana przez Komitet Obchodów 250-lecia Odsieczy Wiedeńskiej w Zakładzie Graficznym Koziańskich w Warszawie w 1933 roku.

Po trzy pocztówki ukazują miejscowości: Brzeżany, Druskienniki, Kamieniec Podolski, Korzec i Mir. Pierwszą z nich widzimy na serii widokówek z początku XX wieku, prezentujących miejscowe dworki przy ul. Ormiańskiej, Ratajskiej i Sieniawskich, wydanych w drukarni „Dziennika Polskiego” we Lwowie. Reprodukowane fotografie przypisywane są architektowi Janowi Sas-Zubrzyckiemu.

Uzdrowisko w Druskiennikach ukazują pocztówki o tytułach: *Babka* (druk S. Gran w Grodnie, przed 1914 r.), *Kościół* (nakład J. Ślusarski w Warszawie, przed 1910 r.) oraz *Kaskadowe kąpiele na roticzance – Kaskady* (fot. Leon Baranowski, nakład Emilia Czerechowicz w Druskiennikach, druk Zakład Graficzny „Biblioteki Polskiej” w Bydgoszczy, przed 1933 r.).

Kamieniec Podolski widzimy na kartach wydanych około 1910 roku przez Wł. Winiarskiego i V. Nejberga w Pradze, zatytułowanych: *Nadbrzeżna część k. Nowego Mostu, Brama katedralna, Most Turecki. Wodospad.*

Ujęcia Korca to widoki ruin zamku sprzed 1918 roku.

Do przedstawień ruin zamkowych ograniczają się również ujęcia Mira z lat międzywojennych. W tym przypadku znany jednak nazwiska autorów reprodukowanych fotografii – J. Bułhaka (dwie pocztówki wydane w Zakładzie Graficznym Bolesława Wierzbickiego) i H. Poddębskiego (widokówka wydana przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Nowogródku).

Po dwie pocztówki ukazują Berdyczów, Grodno, Kosów, Ostaszyn i Troki.

Zabudowę pierwszego z wymienionych miast – mury forteczne i ul. Machnowiecką prezentują widokówki wydane około 1903 roku przez M. Nehamkie.

Interesującym przykładem pocztówek z czasów I wojny światowej ilustrujących ten okres, są karty z widokami Grodna – *Wspólne groby poległych bohaterów przy dworcu* (fot. Kühlewindt, Pudell-Verlag, Berlin, 1915–1916) oraz *Wysadzony w powietrze most miejski* (nakład S. G., około 1916 r.).

Panoramy Kosowa *Miejską Górę* i *Saliny* sfotografowane przez M. Seńkowskiego możemy oglądać na widokówkach z lat 1927–1928. Z tej samej serii pochodzi karta związana z tym terenem zatytułowana *Okolice Kosowa. Pisany Kamień.*

Dwie fotografie kościoła w Ostaszynie autorstwa Bolesława Danieyki zawierają widokówki wydane w Zakładzie Graficznym B. Wierzbickiego i Spółki w Warszawie.

Ruiny zamku w Trokach widnieją z kolei na pocztówkach z początku XX w., z których jedna została wydana we wspomnianym zakładzie D. Visun.

Na dwóch widokówkach zostały uwiecznione także zabudowania nieznanymi miejscowości Wołynia. Karty podpisane *An der Turja* oraz *Magazinstrasse*, ukazały się pod wspólnym tytułem *Aus Wolhynien*, zaś czas ich wydania określono na około 1905 r.

Obok wymienionych należy tu wymienić także dwie karty ze wspomnianej serii *Z życia 11. Baonu K.O.P. Wołyń*, datowanej na lata 1924–1928. Ukazują one granicę polsko-radziecką w miejscowości Mizocz – punkt przejściowy oraz kontrolę służby granicznej.

Pozostałe pocztówki to pojedyncze widoki różnych miejscowości lub krajobrazów. Dla porządku wymienimy je w kolejności alfabetycznej: *Baranowicze. Ul. Prezydenta G. Narutowicza* (Wydawnictwo „Współczesna Sztuka” w Przemyślu, 1918–1933), *Czombrów. Dwór* (fot. Jan Bułhak, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział w Nowogrodku, 1920–1937), *Delatyn. Dworzec* (wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Księgarni Kolejowych „Ruch” S. A., druk „Akropol” Kraków, 1920–1939, il. 1), *Ratusz w Drohobyczu* (druk Leon Rosenschein, 1903, il. 2), *Lamus w Duniłowiczach* (fot. F. Szwoch, Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp. w Warszawie, przed 1939 r.), *Kościół w Iszkołdzi* (fot. B. Danieyko, Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp. w Warszawie, 1919–1939), *Dom w Jarmolińcach* (fot. Oskar Sosnowski, Koło Architektów i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, po 1915 r., il. 3), *Kołomyja. Na targu* (Skład PTTK Grudziądz, 1928 r. ?), *Kosów Poleski. Domek Sapiehów* (zakład Graficzny Kozińskich, 1921–1939), *Kowno. Dom, w którym mieszkał Adam Mickiewicz* (wydawnictwo D. Visoune Wilno, przed 1908 r.), *Krzywoszyje. Fragment zabudowy* (Rosenborg, przed 1909 r.), *Dwór w Moczulnej* (fot. Teofil Prycz, Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp., 1915 r.), *Monasterzyska. Rynek* (Wydawnictwo Artystów E. Schreier w Wiedniu, 1916 r.), *Osmołówka – lamus* (Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp. w Warszawie, 1919–1939), *Krzemieniec i poczajowska ławra* (Zakład Szerera, Nabgolca i Spółki, Moskwa, początek XX w.; widokówka ukazuje wyłącznie zabudowania w Poczajowie), *Stanisławów. Ul. Kazimierzowska z hotelem „Imperial”* (około 1910 r.), *Stare Sioło. Zamek książąt Zasławskich i Ostrogskich* (wg obrazu Karola Tchórzewskiego, wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami we Lwowie, 1919–1939), *Chata w Szepietówce* (fot. K. Brokl, wyd. Jadwiga Gawińska, Kijów, przed 1910 r.), *Zamek w Trembowli, wstawiony bohaterską obroną w okresie wojen tureckich króla Jana Sobieskiego* (wyd. Komitetu Obchodu 250-lecia Odsieczy Wiednia, Zakład Graficzny Kozińskich w Warszawie, 1933 r.), *Tuhanowicze. Dom Maryli* (wyd. B. Stadziewicza, Wilno, przed 1911 r.), *Wietrzychowice. Stara Kaplica cmentarna* (wg obrazu J. Sz., Towarzystwo Opieki nad Zabytkami we Lwowie, 1919–1939), *Zamek w Wiśniowcu na Wołyniu* (Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp. w Warszawie, 1919–1939), *Zaleszczyki. Widok ze strony rumuńskiej* (nakład Księgarni Jakuba Kofflera w Zaleszczykach, około 1934 r.), *Zułów. Muzeum Pamiątek* (fot. Oskar Bujwid, nakład Zarząd Główny Związku Rezerwistów Warszawa, po 1935 r.), *Żabie. Widok ogólny* (fot. Mikołaj Seńkowski, Kosów, 1927), *Żółkiew. Kościół bazylianów i brama zwierzyńska* (nakład J. Olearczyk, początek XX w.).

Zbiór ten uzupełniają pocztówki z widokami krajobrazów czy obiektów o dość ogólnie sprecyzowanym umiejscowieniu: *Mogiła nieznanego żołnierza w Czarnohorze* (fot. M. Seńkowski, Kosów, 1927), *Chata na Podolu* (fot. Łukasz Dobrzański, druk Zakład Graficzny B. Wierzbickiego i Sp. w Warszawie, 1915 r.), *Jezioro Jesiata na Litwie* (fot. Mikołaj Wisznicki, nakład Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Zakład Fotochemiczny B. Wierzbickiego i Sp., 1897–1915), *Schronisko nad Świtezia* (fot. Henryk Poddębski, wyd. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział w Nowogrodku, 1919–1939).

Kolejnym, choć zdecydowanie mniej licznym zbiorem pocztówek związanych z Kresami Wschodnimi są karty z wszelkiego rodzaju motywami ludowymi, związane z folklorem i życiem codziennym wsi. Wszystkie one trafiły do zbiorów przed 1939 rokiem. Z kolei daty wydania poszczególnych widokówek zamykają się w okresie od początku XX wieku do lat międzywojennych (około 1929 r.). Najwięcej z nich związanych jest tematycznie z Wileńszczyzną. Możemy tu wymienić serię 38 kart pod tytułem *Tkaniny ludowe z Wileńszczyzny* z reprodukcjami fotografii M. Stankiewiczówny (30) i J. Bułhaka (8), które ukazały się nakładem Spółdzielni Bazar Przemysłu Ludowego

około 1929 roku. Z terenami Litwy związana jest również pocztówka *Dziewczyna z Kowieńskiego* z lat 1910–1920 wydana nakładem Chlebowski i Michałowski p.f. „Świt” w Wilnie.

Dość liczna jest grupa pocztówek związanych z Polesiem. Składa się na nią osiem kart serii *Motywy polskie*, wydanych nakładem Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego na Polesiu z około 1929 roku, a także zatytułowana *Dziewczyna z Pińszczyzny*, wydana przez Stanisława Michałowskiego w Warszawie w 1911 r.

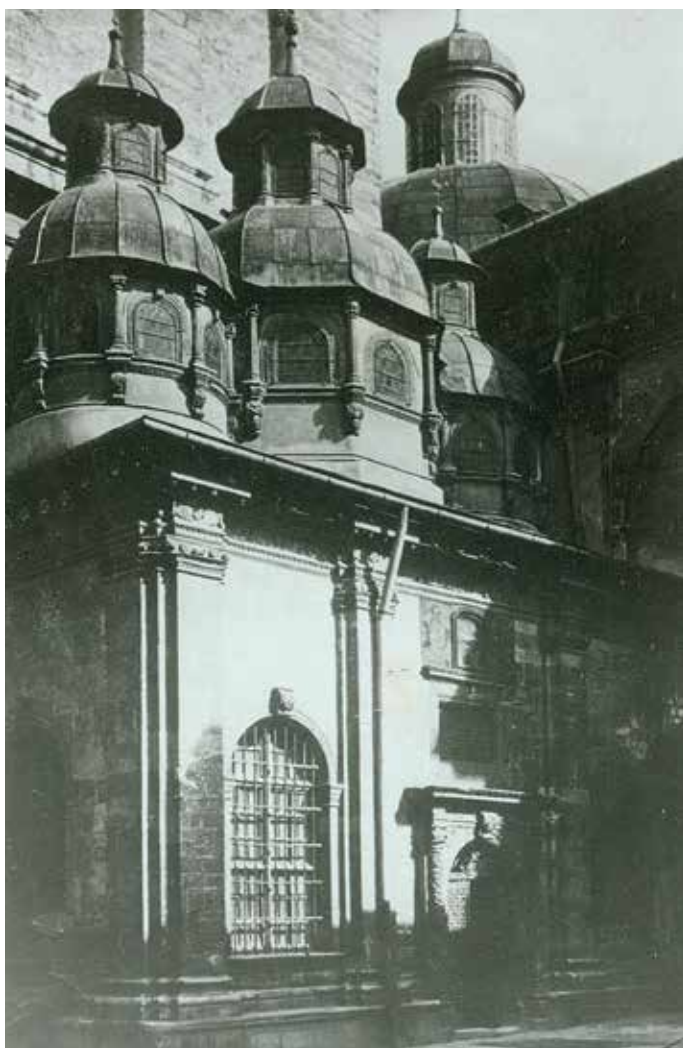
Trzy pocztówki związane są tematycznie z Huculszczyzną: *Portret kobiety w stroju ludowym* (nakład Stefan Wierusz Niemojewski, 1901–1902), *Piękna Huculka* (fot. M. Seńkowski, Kosów, 1928 r.), *Zaloty Huculskie* (około 1911 r.), *Huculska trójka* (wyd. H. Altenberg, przed 1900 r.); dwie z Podolem – *Kraszanki z Podola* (Zakład Fotochemiczny B. Wierzbicki i S-ka w Warszawie, około 1909 r.), *Podole. Zwózka siana* (Zakład Fotochemiczny B. Wierzbicki i S-ka w Warszawie, XIX/XX w.); zaś jedna z Wołyniem – *Pisanki z Wołynia* (Zakład Fotochemiczny B. Wierzbicki i S-ka w Warszawie, około 1908 r.). Kolekcję uzupełniają widokówki ukazujące postacie w strojach ludowych wydawane we Lwowie przez: S.W. Niemojewskiego (4), H. Altenberga (1) i wydawnictwo D. G. (1).

Niejako powiązaniem dwóch wymienionych tematów jest widokówka *Piec huculski* sygnowana A. Bełz, Worochta (il. 4). Trzecią grupą pocztówkowych kresowianów są karty o różnorodnej tematyce wydawane bądź drukowane w miastach dawnej Rzeczypospolitej.

Pierwsze miejsce w ilości publikacji zajmuje tu Lwów. Wśród tamtejszych firm zaś największa ilość kart została wydana przez S.W. Niemojewskiego: *Rozstrzelanie Zygmunta Padlewskiego w Płocku* (1913 r.), *Bitwa pod Węgrowem* (1913 r.), *Finlandya broniąca swych praw...* (około 1902 r.), *Dwie kobiety w łódce na jeziorze* (1900 r.), *Pieśń wieczorna* (około 1902 r.), *Oficer kirasjerów z Legii Nadwiślańskiej z okresu Księstwa Warszawskiego* (około 1921 r.), *Z dymem pożarów...* (proj. Kajetan Saryusz-Wolski, 1902–1905) oraz wydawnictwo Erkal, którego produktami są: pocztówka bożonarodzeniowa z 1920 roku oraz cykl sześciu widokówek z postaciami ułana i dziewczyny z około 1918 roku. Po dwie karty wydały: Wydawnictwo kart artystycznych D. G. – *I zasiadła nasza Polska...* (ok. 1915 r.), *Wesołych Świąt* (przed 1928 r.), Henryk Altenberg – *My I Brygada*, *Portret młodego chłopca w kozuchu* (wg obrazu Konstantego Kietlicz-Rayskiego, około 1913 r.); Związek Okręgowy Towarzystwa Szkoły Ludowej – *Fantazja i Poezja Tonów* z serii: *Polska w alegoryi* (1913 r.); Państwowa Szkoła Techniczna – dwie kartki bożonarodzeniowe *Trzej królowie prowadzeni przez Gwiazdę i Święta Rodzina* z lat 20.–30. XX w.; wydawnictwo Artystycznych Pocztówek „Rusałka” – *Wojan* (wg obrazu Eugeniusz Turbackiego, 1918–1939), *Kozak przed kapliczką w stepie* (wg obrazu A. Monastyrskiego, około 1914 r.). Pozostały zasób to pojedyncze egzemplarze sygnowane przez: Wydawnictwo Kart Malarzy Polskich „Zorza” – karta świąteczna z około 1925 r., Litografię Pillera i Spóki – *Hej tam na górze jadą rycerze...* (wg obrazu Juliusza Kossaka, przed 1904 r.), Wydawnictwo „Tęcza” – *Tadeusz Kościuszko* (około 1917 r.), Wydawnictwo „Eureka” – *Listopad* (około 1902 r.), Towarzystwo Artystów Polskich „Sztuka” – *Plakat II Wystawy Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”* (proj. Teodor Axentowicz, 1901 r.), Spółka Wydawnicza „Postęp” – *Apoteoza Chopina pomysłu Maszyńskiego* (1909 r.).

Oprócz lwowskich w zbiorach MMP znajdują się także pojedyncze pocztówki wydane w Wilnie – z tekstem wiersza Jerzego Żuławskiego *Do synów moich...* (nakładem Ligi Kobiet po 1915 roku), Samborze – z reprodukcją obrazu Teodora Budkiewicza *Nie nadeszła jeszcze chwila rozgrzeszenia* (nakładem Jana Zacharskiego) oraz Busku koło Lwowa – okolicznościowa *Wesołych Świąt* (przed 1928 r.)

Zbiór pocztówek związanych z Kresami Wschodnimi uzupełniają karty z przedstawieniami nawiązującymi do tamtych terenów, choć zostały wydane w innych miastach kraju. Możemy tu

5. Lwów. Cerkiew Wołoska.
Fot. Jan Bułhak, 1921, poł. XX w. Fotografia

6. Portret Faustyny Krysińskiej-Węgrzynowej. Fot. Robert Schaller, Zakład Artystyczno-Fotograficzny „Adela”,
Lwów, ok. 1900

7. Léon Noël, *Portret Wacława Żylińskiego biskupa wileńskiego, 1848–1849*, litografia

8. Henryk Redlich wg Maksymiliana Antoniego Piotrowskiego, *Wieczór flisaków na Niemnie, 1866*, miedzioryt

wymienić pocztówkę z tekstem piosenki *Za Niemen tam precz* z około 1906 roku, zaprojektowaną przez Kajetana Saryusz-Wolskiego, widokówkę z fotografią urny z ziemią z dziedzica Piotra Skargi złożoną przez studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie na kopcu Józefa Piłsudskiego (fot. Stanisława Kolowca) oraz zatytułowaną *Na Huculszczyźnie* z około 1935 roku (wydana przez Ministerstwo Komunikacji w Warszawie, drukowana w Zakładach Graficznych „Biblioteka Polska” w Bydgoszczy). Zaliczyć tu należy także pocztówkowe reprodukcje obrazów o tematyce historycznej jak: *Orlęta, obrona Lwowa*, autorstwa Wojciecha Kossaka oraz *Napoleońska sztafeta na Litwie*.

W drugiej z omawianych kolekcji – zbiorze fotografii na uwagę zasługuje 20 zdjęć autorstwa Jana Bułhaka datowanych na lata 1917–1921. Ukazują one panoramy i charakterystyczne budowle Lwowa: po dwa widoki ogólne, cerkwi św. Jerzego, cerkwi wołoskiej (il. 5), katedry ormiańskiej, kościoła bernardynów oraz pojedyncze ujęcia kościoła dominikanów, ul. Klasztornej, ul. Skarpowej, ponadto tablicę zygmuntofską w tamtejszej katedrze, widoki: Kalwarii Wileńskiej w Werkach Trok., młyna nad Swisłoczą oraz rzeki Wilii.

Jednakże w kolekcji fotografii najliczniejszą grupę kresowianów stanowią obiekty przynależne do tejże kategorii ze względu na miejsce wykonania. Są to portrety – mężczyzn, kobiet czy nawet dzieci, powstałe w atelier zakładów fotograficznych w miastach położonych na terenach nas interesujących. Często nie znamy imion i nazwisk portretowanych, lecz dzięki umieszczonym na zdjęciach nazwach wiemy, w jakim zakładzie ich podobizny zostały zrobione.

Najwięcej z nich wykonano we Lwowie. W zbiorach posiadamy fotografie z zakładów: Teodozego Bahryznowicza (1904 r.), Leona Błachowskiego (koniec XIX w.), J. Hennera (XIX/XX w.), Adolfa Hirschprunga (XIX/XX w.), Lissy i Wybranowskiego (po 1897 r.), Mazura i Roszkiewiczza (koniec XIX wieku), J. Podolskiego (XIX/XX w.), Ignacego Stahla (lata 50. XIX w.), Edwarda Trzemeskiego (XIX w., około 1905 r.) oraz spółki E. Trzemeski i L. Błachowski (po 1875 r.), a także zdjęcie kobiety wykonane w Zakładzie Fotograficznym „Ata” na początku XX w. i *Portret Faustyny Krysińskiej-Węgrzynowej* wykonany przez Roberta Schallera w Zakładzie Fotograficznym „Adela” (il. 6). Ponadto lwowską proveniencję posiada anonimowy portret Tadeusza Gościckiego z 1939 roku.

Znacznie skromniejszy zbiór stanowią fotografie powstałe w wileńskich atelier. Są to portrety mężczyzn wykonane w zakładach Anatola Korzuna (około 1863 r.) oraz Leonarda Siemaszki (1937 r.) oraz trzy podobizny kobiet uwiecznionych przez Władysława Aleksandra Straussa (1864–1896) w zakładzie „Moderne” (koniec XIX w.).

Trzecim miastem, pod względem ilości wykonanych w tutejszych atelier zdjęć, jest Stanisławów. Pośród nich odnajdujemy nazwiska: Józefa Edera (1861, po 1872 r.), Juliana Dutkiewicza (2. połowa XIX w.) oraz Tadeusza Artychowskiego (koniec XIX w.).

Spośród innych sygnowanych fotografii portretowych nazwy atelier pojawiają się na zdjęciach wykonanych w zakładach: Juliana Dutkiewicza w Kołomyi (od 1883) r.), Wilhelma Lauba w Tarnopolu (koniec XIX w.), Wincentego Zaborowskiego i Dawida Leopolda w Stryju, Dawida Habera w Kałuszu.

Osobną grupę wśród portretów stanowią fotografie rodziny Heleny Nejberg-Jawniszko – malarki związanej przez większość życia z Płockiem. W tej skromnej kolekcji odnajdujemy kilka sygnowanych fotografii: trzy podobizny samej artystki wykonane w atelier Tyburcjusza Chodźki w Druskiennikach, w czasie pobytu w tejże miejscowości, a także sfotografowaną w 1900 roku przez Antoniego Jawniszkę – przyszłego męża, asystenta we wspomnianym zakładzie⁸. Ponadto jemu przypisywane, powstałe w Druskiennikach portrety: Julianny z Bańkowskich Jawniszkowej, Ludwika Jawniszki oraz dwa Antoniego Jawniszki.

Kolejną grupą zdjęć portretowych są fotografie niesygnowane, na których ręka portretowanego napisała dedykację opatrzoną nazwą miejsca pobytu. Należy tu zespół sześciu zdjęć ukazujących podobizny żołnierzy, datowanych na lata 30. XX wieku, wysyłanych ze Snowia (4) i Baranowicz (2) oraz jeden portret sprzed 1936 roku z Dawidgródka. W odróżnieniu od wcześniej opisanych, w tym przypadku nie możemy być pewni miejsca wykonania. Do kategorii pamiątek kresowych zaliczają się więc jedynie dzięki owym dedykacjom pisanych w miastach ówczesnego województwa nowogródzkiego i poleskiego, gdzie służyli, a może jedynie czasowo stacjonowali portretowani.

Interesującym zbiorem fotografii portretowej są dwa albumy z drugiej połowy XIX wieku zawierające zdjęcia uczestników powstania styczniowego na Litwie i Żmudzi, zesłanych w głąb Rosji. Pierwszy z nich zawiera 46 fotografii, drugi 36 portretów osób przebywających w miejscowościach: Człuchoma i Kołogryw.

Wśród pozostałych fotografii wykonanych na Kresach Wschodnich znajduje się jeszcze jedno płocianum – portret zbiorowy uczniów Liceum Ogólnokształcącego im. Władysława Jagiełły, na tle bramy cmentarza Orląt Lwowskich. Zdjęcie zostało wykonane w 1936 roku i posiada sygnaturę Zakładu Fotograficznego „Wiarus”.

By uzupełnić opisywany zasób fotografii ukazujących ludzi, wspomnijmy jeszcze, iż w zbiorach MMP znajdują się: zdjęcie zbiorowe wychowanków i nauczycieli szkoły w Daszowie, w powiecie stryjskim, wykonane w 1923 roku oraz portret żołnierza carskiej armii Edmunda Jachny z około 1914–18, wykonany najprawdopodobniej w Równem.

Zbiór pamiątek kresowych pomieszczonych w Dziale Historii zamyka plan *Miasto Wilno i jego okolice*, w skali około 1: 1600, wydany w 1890 roku w Zakładzie Litograficznym W. Główniczewskiego w Warszawie.

Nie mniej obszerna niż zbiory Działu Historii i znacznie bardziej urozmaicona, jest kolekcja pamiątek kresowych znajdująca się w Dziale Sztuki. Możemy podzielić ją na dwie kategorie. Pierwsza to osiemnasto- i dziewiętnastowieczne grafiki oraz malarstwo przejęte po muzeum funkcjonującym przy Towarzystwie Naukowym Płockim. Znaczną część zbiorów graficznych z tego czasu stanowi spuścizna dwóch znanych kolekcjonerów: Władysława Alojzego Strzembosza oraz Dominika Witke-Jeżewskiego.

Drugą grupę stanowią muzealia pozyskane po 1963 roku, w ramach tworzenia kolekcji sztuki secesyjnej i młodopolskiej.

Najliczniejszym zbiorem w pierwszej z wymienionych kategorii jest *Album Widoków Historycznych Polski* z odbitkami Alojzego Misierowicza według rysunków Napoleona Ordy, wydawany w latach 1873–1883 w warszawskim Zakładzie Litograficznym Maksymiliana Fajansa. Stanowi on sztandarowy przykład dziewiętnastowiecznej skłonności do dokumentowania rodzimej architektury. Prace zostały pogrupowane w osiem serii ukazujących tereny poszczególnych części I Rzeczypospolitej. Do Kresów Wschodnich odnoszą się odbitki zawarte w seriach I–IV. W zbiorach muzeum znajduje się kompletna seria I obejmująca 50 plansz oraz II – 30 plansz, ilustrujące charakterystyczne budowle guberni: grodzieńskiej, kijowskiej, mińskiej, podolskiej i wołyńskiej. W kręgu naszych zainteresowań pozostaje także 11 z 30 odbitek VI serii prezentujących tereny dawnej Galicji.

Drugim pod względem liczebności zbiorem związanym z Kresami jest wydawany przez Jana Kazimierza Wilczyńskiego w latach 1845–1875 *Album wileńskie*⁹. W zasobach muzeum posiadamy 41 plansz tego bardzo obszernego cyklu. W większości są to grafiki tworzone przez francuskich rytowników według rysunków polskich autorów. Dominują wśród nich widoki Wilna, znajdują się tam także przedstawienia pobliskich miast i miejscowości oraz portrety osób związanych z Wileńszczyzną.

Ponadto w zbiorach znajdują się dwie prace z powiązanej z wymienionym wydawnictwem serii *Album kijowskie*¹⁰.

Pod względem tematyki, podobnie jak w kolekcji pocztówek, dominują przedstawienia dokumentujące architekturę i krajobraz. W tym przypadku jednak najczęściej portretowanym miastem jest Wilno. Gros z tych przedstawień należy do cyklu wspomnianego *Album wileńskie*. Są to: *Widok Wilna od północnego zachodu* (Eugène Cicéri, Philippe Benoist, wg Michała Elwiro Andriollego), *Kościół katedralny* (Isidore Laurent Deroy wg W. Sadownikowa; dwa egzemplarze), *Kościół św. Anny* (P. Benoist, Adolph Jean Baptiste Bayot), *Kościół św. Rafała* (Edward Francis Finden wg rys. Jana Chruckiego), *Ulica Dominikańska i Instytut Szlachetney młodzi* (Jean Baptiste Arnout i A. J. B. Bayot, dwa egzemplarze), *Ulica Ostrobramska* (Louis Pierre Bichebois, Victor Jean Adam, wg rys. Karola Rypińskiego z obrazu Marcina Zaleskiego), *Pałac J. W. Gubernatora Wojennego i Obserwatorium Astronomiczne* (P. Benoist), *Przedmieście Śnipiszki* (L. P. A. Bichebois, V. J. Adam, wg Jana Chruckiego), *Muzeum wileńskie. Sala archeologiczna* (C. C. Bachalier, wg Alberta Zametta), *Wizerunek dokładny N. P. Maryi Ostrobramskiej* (Louis Edwarmay), *Pomnik Jerzego Tyszkiewicza, biskupa wileńskiego* (S. M. Moulin, wg Karola Rypińskiego), *Pomnik grobowy S. Radziwiłła w kościele oo Bernardynów* (C. C. Bachelier wg W. Sadownikowa). Zaliczyć tutaj możemy także litografie ukazujące miejscowość Werki – obecnie peryferyjną dzielnicę Wilna. Należą tutaj: *Werki. Szkołka dla dzieci włościan* (L. P. Bichebois, V. Adam, według A. Sadownikowa) oraz *Kościół kalwaryjski pod Wilnem* (L. P. Bichebois, V. Adam, wg Jana Chruckiego) ukazująca kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego.

Inne przedstawienia stolicy Litwy to: litografia *Widok Wilna* (Francois Joseph Dupressoir, wg Wincentego Dmochowskiego, ok. połowy XIX w.), staloryt *Kościół katedralny w Wilnie z teki Pologne* z około 1840 r., litografia *Widok na Pióromont i kościół św. Rafała w Wilnie* (XIX w.), staloryt *Wizerunek wnętrza kaplicy Ostrobramskiej w Wilnie* (około połowy XIX w.) oraz litografie ukazujące nagrobki Aleksandra Sapiehy i Krystyny Sapiehy (odbite w Zakładzie F. Sala w Berlinie, około połowy XIX w.).

Drugim pod względem liczebności przedstawień miastem jest Łuck. Dwie litografie ukazują ruiny zamku w bliższym i dalszym ujęciu – jedna z 1847 roku autorstwa Juliana Ceglińskiego wydana w Cynkografii Banku Polskiego w Warszawie, druga Isidore Laurent Deroy wg rysunku Michała Kuleszy z około 1852 roku. Trzecim przedstawieniem jest staloryt Augusta Francois Alesa z około 1840 roku, ukazujący klęczącą przed kapliczką kobietę z widokiem zamku i zabudowaniami miasta w tle.

Po dwa graficzne wizerunki posiadają Grodno i Druskienniki. Dwie z prac – *Kołoza w Grodnie* i *Druskienniki* pochodzą ze wspomnianej *Teki Michała Kuleszy* autorstwa I. L. Deroy. Pozostałe to *Widok Grodna* według kompozycji Hansa Adelhausera wykonany techniką akwaforty w początkach XVIII wieku oraz litografia Egène Cicéri według rysunku Józefa Ignacego Kraszewskiego *Widok Druskiennik* z cyklu *Album wileńskie*.

Z pozostałych przedstawień krajoznawczych najwięcej jest widoków zamków. Zaliczymy tutaj: staloryt *Widok Liceum i ruin zamku w Krzemieńcu* (L. P. Bichebois i A. Bayot wg Józefa Narcyza Kajetana Sejdłitza, 1848–1849, z *Album kijowskie*), litografia *Zamek w Miedzybożu na Podolu* (Juliusz Dütsche w litografii Henryka Hirszla w Warszawie, 1841–1845), staloryt *Zamek w Nowogródku na Litwie* (Auguste Francois Ales, 1835 r.), litografia *Zamek w Olesku* według rysunku Antoniego Langego (wykonana w Zakładzie Pillera we Lwowie około połowy XIX wieku), drzeworyt *Zamek w Podhorcach* (Gustaw Hähle według Jana Matejki, 1874 r., z *Albumu Jana Matejki*) oraz staloryt *Ruiny zamku w Tenczynie* (A. F. Ales, około 1835 r.). Do tej grupy zaliczyć możemy także anonimową grafikę zatytułowaną *Kamieniec Podolski*, ukazującą przede wszystkim mury twierdzy z zabudowaniami miasta w tle.

Z panoram miejskich i widoków architektury w zbiorach MMP posiadamy jeszcze *Widok Kowna* Antoniego Oleszczyńskiego według rysunku Adolfa Czapskiego z *Albumu wileńskie*. Pozostałe widoki to – pochodzące ze wspomnianego wydawnictwa litografie: *Zakręt, okolice Wilna* (L. P. Bichebois, V. Adam, wg A. Zametta) oraz z *Albumu kijowskie – Widok Romanowa na Wołyniu* (Ch. C. Bachelier i Jean Louis Tirpenne, 1949 r.), ponadto litografia *Kaplica grobowa rodziny Orzeszków i Chrzanowskich w Zakozielu* (E. Cicéri i Philippe Benoist) oraz staloryt *Kościół św. Stanisława w Malatyczach w Mścislawskim na Biało-Rusi* (Alex. Will Le Petit według Laurenta Gucewicza).

Grafikę związaną z miastami kresowymi uzupełniają dwie chromolitografie z serii *Album wileńskie: Nagrobek Jerzego Rudominy w kościele w Nowogródku* Louisa Edwarmay'a oraz *Nagrobek Wandy Tyszkiewiczowej w Czerwonym Dworze* Emile Beau.

Kolejną obszerną grupą przedstawień grafiki do XIX wieku są portrety, w tym wielu osób związanych z Kresami, czy to przez miejsce urodzenia lub zamieszkania, czy też karierę zawodową.

Przegląd galerii postaci związanych z Kresami zaczniemy od przywoływanej już obszernej teki *Album wileńskie*, w której odnajdujemy podobizny: marszałków guberni kowieńskiej Adolfa hr. Czapskiego (Emile Lassalle) i Mariana hr. Czapskiego (Jean Baptiste Adolphe Lafosse), marszałka guberni mińskiej Ottona Horwatta (J. B. A. Lafosse), marszałka powiatu rosieńskiego Cypriana Janczewskiego (J. B. A. Lafosse), generała S. Kierbedzia (F. M. Francois Grenier de St. Martin), kuratora szkół guberni kowieńskiej księcia Ireneusza Ogińskiego, malarza szkoły wileńskiej Walentego Wańkowicza (J. B. A. Lafosse według autoportretu artysty). Obok osób świeckich znajdujemy tu także portrety dostojników kościelnych. Dwukrotnie pojawia się biskup żmudzki Maciej Wołoczewski – sportretowany na dwóch litografiach z lat 1854–1855. Odbitka autorstwa Léona Noëla jest pierwszą wersją portretu przeznaczonego do *Albumu wileńskie*, w którym ostatecznie ukazała się praca Jean Baptiste Adolphe Lafossea. Ponadto w zbiorach muzealnych znajdują się podobizny biskupa wileńskiego Wacława Żylińskiego autorstwa wspomnianego L. Noëla (il. 7) oraz urodzonego w Grębulach koło Lidy – księdza Macieja Dogiela Antoine Maurina.

Obszernym cyklem prezentującym graficzne portrety wybitnych Polaków były *Wizerunki polskie* zawierające litografie Maksymiliana Fajansa odbite w zakładzie chromograficznym R. J. Lemerciera w Paryżu. W zbiorach MMP znajduje się jedynie część tego obszernego albumu. W jego skład wchodzi także portrety osób związanych z Kresami Wschodnimi. Możemy tu wymienić: z poszytu 1: *Józef Korzeniowski*, z poszytu 2: *Jan Ksawery Kaniewski*, z poszytu 4: *Karol Lipiński*, *Wincenty Pol*, z poszytu 5: *Januariusz Suchodolski*, *Aleksander Przeździecki*, *Józef B. Zaleski*, z poszytu 6: *Aleksander Fredro*, *Józef I. Kraszewski*, *Ignacy F. Dobrzyński*, z poszytu 7: *Michał Oczapowski*, z poszytu 8: *Józef Gołuchowski*, z poszytu 9–11: *Teodor Narbutt*, z poszytu 12–13: *Antoni E. Odyniec*, *Aleksander Groza*, *Ludwik Kondratowicz*.

Pozostałe portrety są pojedynczymi grafikami ukazującymi podobizny ludzi różnych zawodów i stanów. Są wśród nich politycy, żołnierze, ludzie którzy kształtowali historię jak: królowa Barbara Radziwiłłówna (staloryt, około 1840 r.), hetmani Jan Karol Chodkiewicz (ryt. Franciszek Kostecki, litografia, Instytut Litograficzny Szkolny w Warszawie, 1830 r.), Jerzy Radziwiłł (R. Zukowski wg portretu z zamku w Nieświeżu, litografia, Zakład Litograficzny Karola Pohla, Warszawa, 1838–1839), książę Konstanty Ostrogski (staloryt, Zakład Leclere w Paryżu, około 1840 r.; ryt. Celina Zamoyska wg olejnego portretu, litografia, 1882 r.), książę Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (Antoni Tepliar wg Franciszka Ksawerego Preki, miedzioryt, 1830–1833), marszałek Ignacy Potocki (miedzioryt, początek XX w.), kanclerz Jan Fryderyk Sapieha (Jan Fryderyk Mylius wg Szymona Czechowicza, miedzioryt, 1741 r.), marszałek Józef Wandalin Mniszech (Johann Christoph Sysang, miedzioryt, 2.

9. Teodor Strzelbicki, *Najświętsza Maria Panna w Poczajowie*, po 1773, miedzioryt

10. Kazimierz Sichulski, *Wesele huculskie*, 1909, olej, płótno

11. Teodor Axentowicz, *Na Gromniczną*, pocz. XX w., pastel, papier

połowa XVIII w.), Włodzimierz Gadon (de Villain, litografia, około połowy XIX w.), Michał Römer (Auguste Marminia, litografia Zakład Lemerrier w Paryżu, 1860 r.), Tadeusz Reytan (James Hopwood wg Franciszka Smuglewicza, Wydawnictwo Mangeon, staloryt, 1. połowa XIX w.), Edward Jełowiecki (Antoni Oleszczyński, staloryt, 1850 r.; Francois de Villain wg rys. Antoine Maurin, litografia, około 1832 r.). Kolejne grono stanowią ludzie nauki, w tym wykładowcy Uniwersytetu Wileńskiego: Joachim Lelewel (Jules Lion, Zakład J. Aubert i Junca, staloryt około 1840 r.; Dawid Monnies, litografia, około połowy XIX w.), Ignacy Onacewicz (wg Karola Żukowskiego, Zakład Litograficzny Radziga Petersburg, litografia, około 1850 r.), Jędrzej Śniadecki (A. Oleszczyński, staloryt, około 1830 r.), a także twórca Liceum Krzemienieckiego – Tadeusz Czacki (Dawid Weiss wg Stanisława Balińskiego, miedzioryt, około 1818 r.; staloryt; około 1840 r.) oraz historyk i geograf, członek Związku Filaretów Leonard Chodźko (J. Hopwood według Józefa Kurowskiego, staloryt, 1840 r.). W gronie osób portretowanych nie brakuje również pisarzy i poetów, jak: Józef Korzeniowski (Albert Henry Paye wg Karola Rypińskiego, wydał Adam Zawadzki, staloryt, po 1850 r.; M. P., litografia, 2. połowa XIX w.), Władysław Syrokomla (Maksymilian Fajans, Zakład Litograficzny M. Fajansa w Warszawie, wydał Maurycy Orgelbrand, litografia, około 1865 r.), Józef Bohdan Zaleski (J. Hopwood według Józefa Kurowskiego, staloryt Wydawnictwo Mangeon, około 1850 r.) i Tomasz Zan (F. de Villain, litografia, około połowy XIX w.).

W galerii portretów, oprócz osób świeckich znajdujemy również kilka wizerunków dostojników kościelnych. Postacią związaną z Wilnem był ksiądz Józef Bohdanowicz – wizytator Zgromadzenia Księży Misjonarzy, fundator kaplicy na cmentarzu na Rossie, sportretowany przez Karola Rypińskiego, na tej podstawie powstała litografia wydana w 1873 roku w zakładzie Antoniego Klukowskiego. Uzupełnieniem tego zbioru jest pochodzący z około połowy XIX wieku anonimowy, litograficzny portret księdza Maksymiliana Stanisława Ryłły – misjonarza z Podoroska na Wileńszczyźnie.

Z innych tematów podejmowanych przez dziewiętnastowiecznych grafików możemy wymienić sceny historyczne. Ukazują je prace z serii *Album wileńskie: Czyn bohaterski Chrzanowskiej w czasie oblężenia Trębawli przez Tatarów*, będący kopią obrazu Franciszka Smuglewicza wykonaną przez Antoniego Oleszczyńskiego oraz dwie litografie autorstwa A. J. B. Bayota, wg A. Zaleskiego: *Wjazd wojewody Chrapowickiego na województwo witebskie w 1671 roku* oraz *Epizod historyczny z wieku szesnastego*, ukazujący bitwę pod Zbarażem. Tematyka batalistyczna pojawia się także w litograficznej kopii *Bitwy pod Beresteczkiem* Juliusza Kossaka i Józefa Brodowskiego, wykonanej przez Władysława Walkiewicza w 1863 roku. Tematykę historyczną uzupełnia dziewiętnastowieczny miedzioryt Wilhelma Hessloehla *Przejście Napoleona przez Niemen*.

Z legendarną historią związana jest natomiast litografia Marcina Jabłońskiego według rysunku Teofila Żychowicza *Przybycie Palemona do Litwy r. 57*, wykonana w lwowskim zakładzie M. Jabłońskiego w 1852 roku.

Tematyka rodzajowa pojawia się głównie w czterech litografiach z teki graficznej *Przypomnienie Wilna* autorstwa Kazimierza Bachmatowicza, odbitej w 1837 roku w Zakładzie Litograficznym Józefa Oziębłowskiego. Do tej tematyki nawiązuje także miedzioryt Henryka Redlicha według Maksymiliana Antoniego Piotrowskiego *Wieczór flisaków na Niemnie* wykonany w zakładzie A. Meermana w Monachium w 1866 roku (il. 8).

Z terenami Białorusi związany jest z kolei staloryt Augusta Francois Alésa *Żubry z Puszczy Białowieskiej* z około połowy XIX w.

Nieliczną grupę wśród kresowianów stanowią przykłady tak zwanej grafiki dewocyjnej, pochodzącej z XVIII wieku. W zbiorach znajdują się dwa wizerunki Matki Bożej Począjowskiej. Datowany na 1773 rok miedzioryt autorstwa Teodora Strzelbnickiego ukazuje, poza wizerunkiem Madonny, także widok kościoła i klasztoru bazylianów (il. 9). Drugie z przedstawień jest anonimową odbitką na jedwabiu ukazującą fragment ołtarza z obrazem, z napisami w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Inne grafiki dewocyjne to: miedzioryt *Prawdziwy Wizerunek Pana Jezusa z kościoła Trynitarzy na Antokolu z 1778 roku* (ryt. Józef Perli lub Perl ?), staloryt *Chrystus przy słupie z kościoła dominikanów w Czarnikach z połowy XVIII w.*, miedzioryt *Cudowny obraz Świętej Rodziny z kościoła reformatów w Miedniewicach powstały po 1767 roku* (ryt. B. Strahowski ?) oraz miedzioryt z wizerunkiem św. Kazimierza z 1749 r., rytowany przez Franciszka Waclawa Balcewicza.

Z tematyką religijną powiązane są dwa dziewiętnastowieczne staloryty z cyklu *Album wileńskie: Wyprowadzenie zwłok świętego Kazimierza* autorstwa Antoniego Oleszczyńskiego wg Piotra de Ry Dankiersa oraz *Święty Jan Ewangelista* autorstwa Pierra Pelée, według obrazu z kościoła św. Jana w Wilnie. W porównaniu do grafiki oryginalnej bardzo nieliczne kresowiana możemy zaliczyć do dziewiętnastowiecznej grafiki użytkowej. Trzeba tu niewątpliwie wymienić ilustracje do *La Pologne historique, litteraire, monumentale et illustree...* Leonarda Chodźki, wydanej w latach 1835–1842 w Zakładzie Leclere w Paryżu. Z omawianą tematyką w różny sposób powiązane są staloryty: *Ubiory wieśniaków na Ukrainie* oraz *Michał Głiński z córką*, a także miedzioryty: *Biruta* i *Barbara Radziwiłłówna*. Pośrednio z tą tematyką powiązane są dwie ilustracje do *Pana Tadeusza – Niech żyją Horeszkowie...* i *Kto w cudze poddasze...*, autorstwa Carla Mayera wg Wojciecha Gersona, wykonane techniką stalorytu w 1858 roku.

Pośród obrazów o dziewiętnastowiecznej lub wcześniejszej proveniencji dwa płótna możemy zaliczyć do interesującej nas kategorii. Starszym z nich jest datowany na XVIII wiek *Portret Stanisława Laudowicza, starosty żmudzkiego*, z 1894 roku pochodzi natomiast obraz *Żmudzinka* pędzla Michaliny Daniszewskiej.

Jak już wspomnieliśmy do drugiej kategorii kresowych zbiorów Działu Sztuki przynależą prace młodopolskich artystów zainteresowanych wschodnimi rubieżami dawnej Rzeczypospolitej. Znaczna część tej kolekcji to obrazy i grafiki, będące efektem fascynacji kulturą Huculszczyzny, stanowiące pokłosie artystycznych peregrynacji na Czarnohorę czy Pokucie. Dodatkowo wśród prac z tego okresu odnajdziemy też pejzaże, widoki miast, sceny rodzajowe uchwycone na terenach od wspomnianej Huculszczyzny po północne krańce Litwy.

Najbardziej reprezentacyjnym i okazałym dziełem w tej grupie, jak i całej kolekcji, jest *Wesele huculskie* Kazimierza Sichulskiego, datowane na 1909 rok (il. 10). Płótno o wymiarach 250 x 350 cm oprawione jest ponadto w charakterystyczne ramy, stylizowane na surowe gałęzie. Z tą samą tematyką powiązane są dwa inne obrazy tegoż autora: *Chłopiec huculski* z 1905 roku oraz *Huculka* z 1913 roku. Jeden z najbardziej uznanych polskich portrecistów Teodor Axentowicz obecny jest w zbiorach muzeum między innymi dwoma pastelami datowanymi na początek XX w.: *Chłopka z czerwoną chustką* oraz *Na Gromniczną* (il. 11). Obydwie prace są uznawane za szkice nawiązujące do motywów *Święta Jordanu*, wielokrotnie zresztą powtarzanych przez autora¹¹.

Tematykę huculską podejmują ponadto płótna: Stanisława Czajkowskiego *Portret hucula* z 1913 roku, Fryderyka Pautscha Bednarz z 1905 r. i *Rybak z wędką* z 1911 r., a także *Kąpiel w Prucie* Stanisława Dębickiego – scena symboliczna wykonana gwaszem na papierze, datowana na początek XX w. Obraz, choć posiada tytuł tożsamy z płótnem Dębickiego z 1887 r., do którego motywu artysta często powracał, jest zupełnie inną wersją, bez związku z tamtym dziełem.

Z Kresami południowo-wschodnimi związane są również prace Władysława Jarockiego *Dziewczyna z dzbanem* z 1916 r. oraz *Panna młoda z Zaleszczyk* z 1926 r.

Malarskim przedstawieniem północnych Kresów są *Sosny. Pejzaż z Połogi* Leona Wyczółkowskiego. Obraz powstał w 1908 r., w czasie pobytu malarza na Litwie. Znana jest jeszcze jedna, nieomal identyczna wersja, nosząca ten sam tytuł, sam motyw zaś pojawiał się także w pracach graficznych artysty¹³.

Tematykę krajobrazu podejmuje także *Pejzaż zimowy z Nieświeża* Juliana Fałata z około 1910 roku (il. 12), powstały podczas jednego z wielu pobytów artysty w tym kresowym mieście.

Dwa nieduże obrazy związane są z Polesiem. Jeden to akwarela *Rybak poleski* Apoloniusza Kędzierskiego z około 1917 roku, drugim jest zatytułowany *Poranek. Bocianie gniazdo*, olejna praca Józefa Chełmońskiego określana jako szkic do obrazu *Poranek na Polesiu* z około 1907 roku.

W kolekcji grafiki młodopolskiej prace ilustrujące Kresy Wschodnie w większości pochodzą z rozpowszechnionych od XIX wieku tek graficznych.

W zasobach muzeum posiadamy kompletną *Tekę Ukraińską* z 1912 roku, zawierającą dziewiętnaście autolitografii Leona Wyczółkowskiego¹⁴, który podobnie jak graficy dziewiętnastowieczni, chciał być przede wszystkim portrecistą swego kraju. Ponadto w zbiorach znajduje się jedna litografia z *Teki Litewskiej – Uszle drzewo* z 1907 roku oraz z *Teki huculskiej: Hucul z siecią na ramieniu* z 1910 r.

Około 1911–1913 została wydana przez Zakład litograficzny Piller-Neumanna we Lwowie teka pisma „Lamus”, na którą złożyły się prace Władysława Jarockiego i Kazimierza Sichulskiego¹⁵. Pierwszy z wymienionych artystów jest autorem serii litografii tematycznie związanych z Huculszczyzną, na którą składają się prace: *Jordan I, Jordan II, Hucul, Huculka, Studium portretowe – Szlachcic z Ukrainy* – wszystkie one znajdują się w posiadaniu płockiej placówki.

Nieco późniejsza, bo z 1915 roku jest teka *Lwów* zawierająca 10 autolitografii Odon Dobrowskiego portretujących charakterystyczne budowle: cerkwie – wołoską oraz św. Jerzego, ratusz, uniwersytet, kościoły bernardynów i karmelitów, siedziby sejmu i Namiestnictwa Województwa, a także widoki na plac Mariacki oraz ogólny na centrum miasta (il. 13). Pod względem tematycznym była ona kontynuacją dziewiętnastowiecznego albumu krajoznawczego upamiętniającego zabytki polskich miast, formalnie przynależąc już do sztuki początku XX w¹⁶.

Najmłodszą w tej grupie jest *Teka myśliwska (Łosie i niedźwiedzie)* Juliana Fałata (il. 14), zawierająca osiem autolitografii ukazujących sceny z polowań w okolicach Nieświeża, wydana w Zakładach Graficznych „Sztuka” w Toruniu w 1923 r.

Z innych prac graficznych z tego okresu, należy wymienić dwie litografie wydane w zakładzie A. Pruszyńskiego w Krakowie: *Kościółek na Litwie* Ferdynanda Ruszczyca, z *Teki Grafików Polskich* z 1903 roku oraz *Sad ukraiński* Jana Stanisławskiego z około 1904 roku. Ponadto w zbiorach znajdują się dwie graficzne kopie rysunku Stanisława Bohusz-Sięstrzeńcewicza *Zbiór siana*, zamieszczone w *Albumie 7 reprodukcji* wydanym w berlińskim Meisenbach Riffarth, a przeznaczonym do rozłosowania wśród członków TZSP w Warszawie w 1895 roku.

Z początku XX wieku pochodzą również przykłady grafiki użytkowej. Są wśród nich dwa ekslibrisy autorstwa Rudolfa Mękickiego – samego artysty oraz Franciszka Jaworskiego. Obydwa z przedstawieniami herbu Lwowa. Bogatą szatę ma ekslibris *Lektor* sygnowany Ostrowski, sprzed 1915 roku. Oprócz herbu miasta posiada również między innymi przedstawienie panoramy z charakterystycznymi budowlami jak: archikatedra, ratusz, cerkiew wołoska. Pochodzący z 1917 roku ekslibris Tadeusza Solskiego autorstwa Wandy Korzeniowskiej, nie zawiera przedstawień związanych z Kresami, kwalifikuje się zaś dzięki pojawiającej się nazwie Lwowa.

Zbiór uzupełnia plakat *Powszechnej Wystawy Sztuki Polskiej we Lwowie* autorstwa Józefa Mehoffera z 1910 roku. Okres dwudziestolecia międzywojennego reprezentowany jest w zbiorach, obok wspomnianej już teki J. Fałata, dwiema litografiami: *Dom, w którym mieszkał Mickiewicz w Wilnie* autorstwa Zofii Stankiewicz z około 1920 roku oraz *Matka Boska Ostrobramska* Franciszka Siedleckiego z 1923 roku. Ta ostatnia jest autorską interpretacją wizerunku z Ostrej Bramy, z zachowaniem dużej wierności pierwowzorowi. Pracę można jednocześnie zaliczyć do przykładów grafiki dewocyjnej, bowiem posiada również kościelne imprimatur¹⁷.

Pośród rysunków na szczególną uwagę zasługuje zespół sześciu prac Wiktora Ignacego Gutowskiego z roku 1919. Ukazują one obóz wojskowy Legionów stacjonujących we wsi Dziesiętniki oraz portrety żołnierzy. Dwa z rysunków są sygnowane, oprócz podpisu autora, dokładną datą dzienną oraz miejscem wykonania (Dziesiętniki 9. VI. 1919, Mołodeczno 8. VII. 1919).

Anonimową pracą ołówkiem związaną z Kresami jest *Dom, w którym urodził się Kościuszko (Mereczowczyzna)*, stanowiący dokładną kopię rysunku Napoleona Ordy z cyklu *Album historycznych widoków Polski*.

W uzupełnieniu tegoż szkicu poświęconego kresowianom w płockim muzeum wspomnijmy jeszcze obiekty nieprzynależne do wymienionych dotychczas kolekcji.

W zbiorach MMP znajduje się także kilkanaście ikon pozostałych ze spuścizny po dawnym muzeum lub przekazanych instytucji przez Urząd Celny. Wśród nich jedna datowana na początek XIX wieku, która najprawdopodobniej pochodzi z ziem dawnej Rzeczypospolitej, przynależnych do dzisiejszej Ukrainy. Ikona wykonana temperą na desce ukazuje scenę Zaśnięcia Matki Bożej, posiada także blaszaną, srebrzoną ryzę.

Przykładem „komercyjnego” wyrobu rękodziela ludowego z lat międzywojennych jest huculska obsadka do pióra zakupiona przez pierwszą właścicielkę w Truskawcu lub Czerniowcach oraz talerz dekorowany wielobarwnym ornamentem, wyprodukowany w Jaremczu.

Z Kresami wiąże się również skromny zbiór obiektów etnograficznych. Trafiły do MMP jako spuścizna po TNP w 1949 roku. Zgromadzone zostały najprawdopodobniej w latach 1912–1939. Są to najczęściej dary, w tym między innymi Haliny Rutskiej (3), malarki związanej z Płockiem – Wandy Szrajberówny (8), malarza Konrada Krzyżanowskiego (1), generała Zygmunta Podhorskiego (2) i innych osób.

Znaczną część tego zbioru stanowią różnego rodzaju naczynia. Przynależy tu: sześć wazoników z Kut (dar z 1928 r.), dzbanuszek i wazonik z Worochty, dwie miski i trzy miseczki z Kosowa, wazon i butelka z Huculszczyzny, trzy dzbanki (tak zwane bańki) z Latyczowa, kieliszek miniaturowy z Podola, wazon garnek i bańka z Korca, dwa kubki z Równego, cztery naczynia na wodę (tak zwane bakłażki), butelka kamionkowa oraz miska z Wołynia, dzban i naczynie „siwek” z powiatu pińskiego, dwa naczynia na wodę z terenów obecnej Białorusi i Ukrainy, a także dzbanek z Wilna.

Skromniejszą grupą są wyroby ceramiczne. Zaliczamy tu figurki ukazujące mieszkańców Kresów – Hucuła pochodzącą z Huculszczyzny i dwóch Polesuków z Polesia, gliniane popiersie mężczyzny z okolic Mińska oraz miniaturowe, gliniane buty z Huculszczyzny. Być może kresową proveniencję mają także dwie figurki kobiety i mężczyzny, przy których jako miejsce pochodzenia zapisano ZSRR.

Kolejną grupą wyrobów kresowego rękodziela są przedmioty dekoracyjne, jak wycinanki papierowe, dla których opracowujący karty naukowe wskazał na Białoruś i Litwę jako miejsce ich wytworzenia, a także dwanaście pisanek z Podola lub Huculszczyzny.

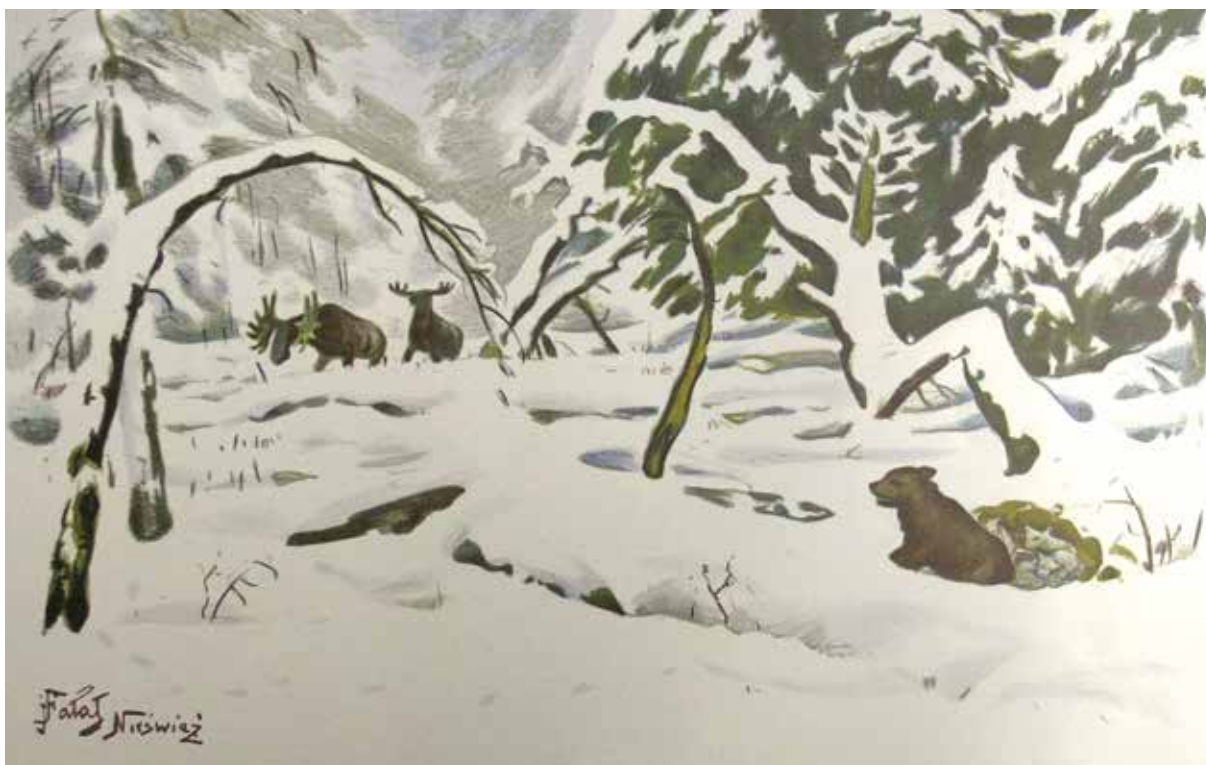

12. Julian Fałat, *Pejzaż zimowy z Nieświeża*, ok.1910, olej, płótno

13. Odo Dobrowolski, *Ogólny widok Lwowa*, 1915, litografia

14. Julian Fałat, *Las w zimie z losiami i niedźwiedziami*, (1923), litografia

W zbiorach znajdują się także elementy stroju: serdak ze Stryja (pozyskany w 1938 r.), dwie pary łapci z łyka datowane na około 1918 r. z Polesia oraz chodaki ze skóry bydłowej z Białorusi.

Interesującym etnograficznym kresowianum jest lira korbowa pochodząca prawdopodobnie z Podola.

Ewidencyjny charakter artykułu sprawia, iż ani w zamierzeniach, ani w ostatecznym efekcie, nie jest on opracowaniem wyczerpującym, całościowym, a jedynie skromnym szkicem do portretu zagadnienia, któremu na imię: pamiątki kresowe w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku. Nie zamyka on tematu, lecz wręcz przeciwnie, poprzez skatalogowanie i krótką charakterystykę materiału staje się punktem wyjścia do dalszych badań. Dodajmy, badań dotychczas przez nikogo niepodjętych. Oto bowiem skromna w porównaniu ze sztandarowymi i marginalna, ponieważ znajdująca się poza obszarem głównych profili regionalnej placówki, kolekcja kresowianów nie była dotychczas przedmiotem szerszych zainteresowań. Zresztą zbiór sam w sobie nie stanowi jednolitej całości. Jest pokłosiem wielu lat istnienia instytucji oraz odbiciem zmieniających się profili gromadzonej kolekcji. Mamy przeto zarówno różnorodność pocztówek czy dziewiętnastowiecznych grafik – pozostałości po Muzeum im. prof. Ignacego Mościckiego, jak i zbiór „huculskich” obrazów czy litografii zakupionych do młodopolskiej kolekcji Muzeum Mazowieckiego w Płocku. I o ile drugi z wymienionych zasobów pozostaje wciąż w kręgu zainteresowań Komisji Zakupów Muzealiów, to widoki kresowych miast czy portrety tamtejszych dostojników stanowią właściwie zbiór zamknięty, sporadycznie tylko rozszerzany głównie poprzez darowizny czy nabytki w jakiś sposób powiązane z północnym Mazowszem.

Podsumowując trzeba jeszcze dodać, iż większość z wymienionych muzealiów znajduje się w chwili obecnej w zasobach magazynowych. Na ekspozycji stałej prezentowane są jedynie najcenniejsze zbiory artystyczne. Jest to przede wszystkim malarstwo oraz rzemiosło inspirowane folklorem Huculszczyzny, zgromadzone w poświęconej wpływom sztuki ludowej na twórczość Młodej Polski *Sali galicyjskiej*.

PRZYPISY

¹ M. Sołtysiak, *Muzeum Mazowieckie w Płocku. Historia i funkcje społeczne*, Płock 1989, s. 31.

² Tamże, s. 34.

³ A. Maciesza, *Przewodnik po Muzeum Towarzystwa Naukowego w Płocku*, Płock 1914; Sołtysiak, dz. cyt., s. 35.

⁴ M. Kieffer, *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Płockiego*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830–1907–1957. Szkice i materiały*, pod red. H. Kostaneckiej i in., Płock 1955, s. 48–49; Sołtysiak, dz. cyt., s. 48–49.

⁵ Sołtysiak, dz. cyt., s. 59.

⁶ Tamże, s. 66–67.

⁷ T. Chrzanowski, *Kresy, czyli obszary tęsknot*, Kraków 2010, s. 7.

⁸ Helena Jawniśko 1866–1935. *Malarstwo i rysunek*, oprac. I. Korgul-Wyszatycka, Płock 1993, s. 7.

⁹ J. Jaworska, *Album wileńskie w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, t. 20, Warszawa 1976, s. 216–222.

¹⁰ Tamże, s. 218.

¹¹ T. Dobrowolski, *Sztuka Młodej Polski*, Warszawa 1963, s. 278.

¹² Tamże, s. 278.

¹³ I. Kossowska, *Narodziny polskiej grafiki artystycznej 1897–1917*, Kraków 2000, s. 105, I. Jakimowicz, *Pięć wieków grafiki polskiej*, Warszawa 1997, s. 113.

¹⁴ I. Jakimowicz, dz. cyt., s. 113.

¹⁵ Tamże, s. 94.

¹⁶ J. Kossowska, dz. cyt., s. 60, 116.

¹⁷ K. Czarnecki, *Grafika Franciszka Siedleckiego*, Płock 1991, s. 112–113.

REZYDENCJE KRESOWE KSIĄŻĄT SANGUSZKÓW W ZBIORACH MUZEUM OKRĘGOWEGO W TARNOWIE

Wprowadzenie do niniejszego artykułu stanowi tekst zawarty w wydawnictwie posesyjnym *Wokół Sanguszków*¹, opublikowanym przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w 2009 roku. Historia tego jednego z najpotężniejszych i najbogatszych arystokratycznych rodów w XVIII-wiecznej Koronie, jego znaczenie zarówno w życiu politycznym, jak i społecznym w XIX i na początku XX wieku, zadecydowały o posiadanym rozległym majątku, szczególnie na obszarze południowo-wschodniej Rzeczypospolitej.

Jedną z najważniejszych postaci, bezpośrednio związanych z tarnowskimi zbiorami, był Paweł Karol Sanguszko (1680–1750)², jeden z najpotężniejszych magnatów w 2. i 3. dekadzie XVIII wieku. Dzięki kolejnym małżeństwom Sanguszko stał się właścicielem olbrzymich dóbr ziemskich i pałaców.

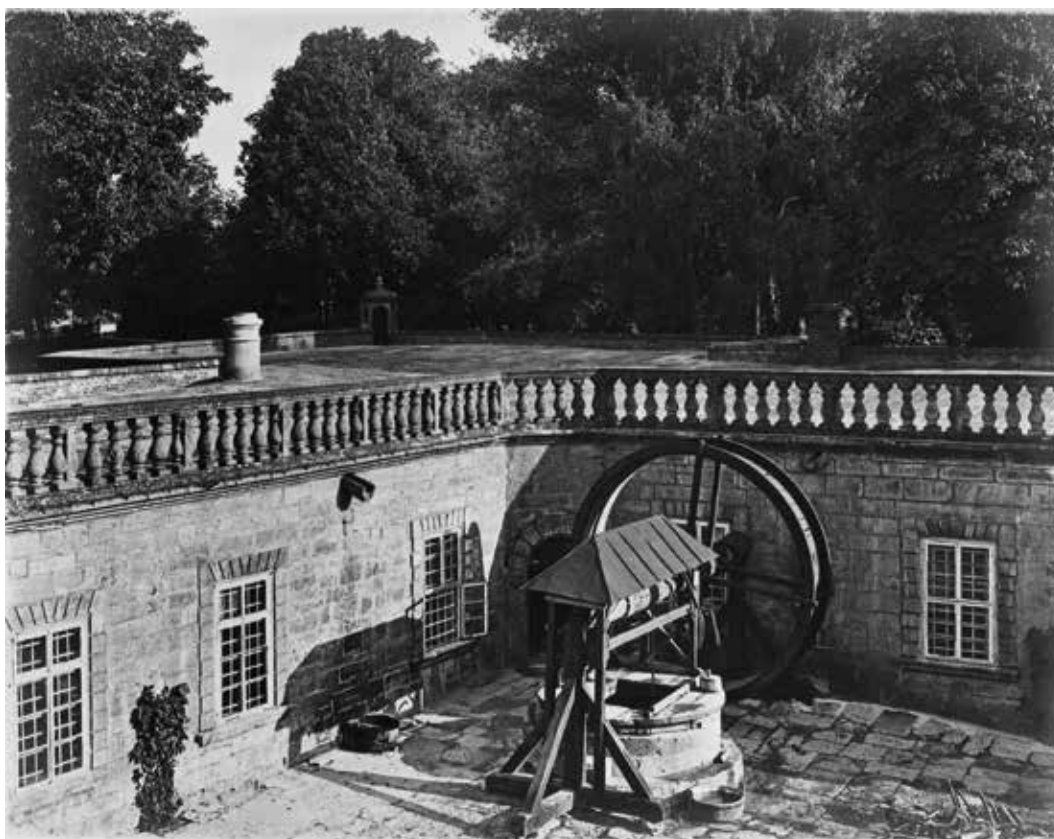
Świadoma swego znaczenia na arenie stosunków politycznych, kultywująca tradycje patriotyczne, książęca rodzina Sanguszków, posiadała niebagatelne znaczenie także w życiu kulturalnym i artystycznym kraju. Sprawując mecenat artystyczny, zarówno na polu architektury i budownictwa³, jak i w innych dziedzinach sztuk plastycznych, począwszy od poł. XVIII wieku, zasadniczo po okres II wojny światowej, wniosła znaczny wkład w rozwój kultury polskiej. Gromadząc i przechowując cenne przedmioty, początkowo stanowiące wyposażenie użytkowanych przez nich pałaców i dworów, z czasem coraz bardziej świadomie otaczała się wyrobami artystycznymi, pretendującymi do miana zabytków⁴.

Zbiory sanguszkowskie do zakończenia I wojny gromadzono i przechowywano w Podhorcach i Sławucie, a także w pałacu w podtarnowskich Gumniskach. Po II wojnie, skutkiem reformy rolnej, znalazły się w Muzeum w Tarnowie⁵, gdzie tworzą zasadniczy trzon kolekcji Działu Sztuki. Tylko zbiory podworskie Sanguszków liczą 9 952 eksponaty (w tym: malarstwo, grafika, rzeźba, rzemiosło artystyczne oraz meble)⁶. Są to przede wszystkim przedmioty pochodzące z wołyńskich siedzib Sanguszków w Sławucie i Zasławiu oraz z Podhorzec spod Lwowa.

Oprócz wspomnianych realiów przechowywanych w Muzeum Okręgowym w Tarnowie, osobne zagadnienie stanowi zespół archiwaliów, do 1945 roku stanowiący integralną całość. Po zakończeniu II wojny, po przejściu go bezpośrednio z pałacu w Gumniskach, został podzielony pomiędzy Archiwum Państwowe w Krakowie (obecnie oddział I na Wawelu)⁷, Miejską Bibliotekę (starodruki)⁸ i Muzeum w Tarnowie (archiwalia, fotografie oraz karty pocztowe).

1. Zamek w Podhorcach XVII w. budowany przez Stanisława [właśc. Aleksandra] Koniecpolskiego (ok. 1594–1646), Hetmana W. Kor. – własność Księcia Sanguszki. Karta pocztowa

2. Podhorce. Studnia zamkowa, skrzydło wschodnie dziedzińca. Fotografia

3. Podhorce. Widok z lotu ptaka. Fotografia

Natomiast nieznan wcześniej, odkryty w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie przez dr Angelę Z. Sołtys, zespół archiwaliów i pamiątek osobistych oraz fotografii (głównie z przełomu XIX i XX w.), w 1946 roku trafił do Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie. Stanowił część prywatnego archiwum Konstancji z Zamoyskich Sanguszkowej (1864–1946) ostatniej właścicielki Gumnisk, która po wysiedleniu z pałacu w 1945 roku, znalazła schronienie w budynkach sufraganii przy tarnowskiej katedrze. Najnowsze prace nad tym zbiorem, prowadzone przez ponad trzy lata przez Angelę Z. Sołtys, przy współpracy Kingi Sołtys, w 2003 roku zostały zakończone opracowaniem *Inwentarza Archiwum księżąt Sanguszków w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie*. Inwentarz liczy 219 jednostek archiwalnych, obejmujących ogółem 10 590 dokumentów⁹.

Ze względu na kresowy charakter opracowania, przy omawianiu ikonografii rezydencji księżąt Sanguszków, pominięto miasto Tarnów wraz z pałacem w Gumniskach, Zamek w Wiśniczu, pałace w Lubartowie, Lublinie i w Warszawie oraz kamienice w Krakowie, Wilnie i Gdańsku. Wybór pozostałych obiektów, uwarunkowany został materiałem ilustracyjnym przechowywanym w Muzeum¹⁰.

Kolejności prezentacji materiału dokonano ze względu na ilość zachowanych przedstawień oraz ich różnorodny charakter. Stąd na pierwszym miejscu znalazły się Podhorce, Zasław i Sławuta, a także w pojedynczych przedstawieniach – Dubno i Antoniny. Czurę czasową ze względu na rozwój technik graficznych i fotograficznych stanowi II połowa XIX wieku. Datą graniczną jest w tym przypadku wybuch II wojny światowej i wynikające z tego faktu zmiany, zarówno geograficzne, jak i polityczne w Europie i w Polsce.

Podhorce to niemalże legendarna rezydencja, przede wszystkim z racji powiązań z historycznymi postaciami i tworzonymi przez nie kolekcjami sztuki¹¹. Budowla została wzniesiona w latach 1637–1640 (il. 1), ku chwale i gloryfikacji „żyjących wojowników”, na co wskazywał bogaty program ikonograficzny kaplicy zamkowej, malowideł na plafonach i wyposażenie poszczególnych sal. To jedna z najciekawszych staropolskich rezydencji magnackich na obszarze Rzeczypospolitej, wzniesiona staraniem hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego Stanisława Koniecpolskiego.

Monumentalne założenie w typie *palazzo in fortezza*¹², to prostokątny trójkondygnacyjny pałac, z systemem fortyfikacji bastionowych (il. 3), z fosą i kazamatami, z dziedzińcem i studnią wewnątrz (il. 2). Pałac otoczony został rozległym parkiem, od północy z układem tarasów usytuowanych na skarpach. Szeroka obsadzona drzewami aleja, poprzez reprezentacyjną bramę wjazdową prowadzi bezpośrednio do kościoła parafialnego pw. św. Józefa, ufundowanego przez Wacława Rzewuskiego (1752–1766), jako mauzoleum rodu (il. 4).

Pałac posiada symetryczny układ, z dwoma narożnymi pawilonami od północy. Nazwy komnat wskazują na ich przeznaczenie bądź charakter wyposażenia wnętrza: np. Sala Stołowa, Pokój Karmazynowy, Gabinet Chiński, Pokój Złoty, Pokój Zwierciadlany, Gabinet Mozaikowy, Pokój Żółty, Kaplica, Pokój Zielony.

Pierwsi właściciele pałacu, zarówno Koniecpolscy, jak i Sobiescy, nie byli zainteresowani gromadzeniem pamiątek historycznych. Natomiast okres przynależności Podhorzec do Rzewuskich, to lata świetności budowli i jej wnętrza. Za sprawą Wacława Rzewuskiego (1706–1779) znalazły się tu przedmioty m.in. po Sobieskich i Koniecpolskich. Jego zasługą była także organizacja zbrojowni, utworzenie biblioteki i archiwum rodzinnego. Leon Rzewuski, sprzedając Podhorce w 1865 roku wraz z wyposażeniem księciu Władysławowi Sanguszcze (1803–1870), zobowiązał go do zachowania

4. Tabl. I. Podhorce. Kościół. Fot. E. Trzemeski, ok. 1880

budowli w niezmiennym stanie. Stan ten udało się zachować do okresu I wojny światowej. Tuż przed I wojną wnętrza pałacu w Podhorcach udostępnione zostały zwiedzającym, a w okresie międzywojennym miały tu miejsce zjazdy muzealników.

Wiek XIX jest okresem budzenia się świadomości narodowej społeczeństwa, co w oparciu o nowo rozwijające się dyscypliny naukowe: archeologię i historię sztuki, sprzyjało rozwojowi badań nad historią i kulturą polską.

Przykładem tego myślenia są prace nad obszerną monografią Podhorzec. Zainicjowane zostały w 1909 roku przez prof. Mariana Sokołowskiego, przewodniczącego Komisji Historii Sztuki przy krakowskiej Akademii Umiejętności, pierwszego kierownika Katedry Historii Sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Finansując je, księżna Konstancja z Zamoyskich Sanguszkowa, zatrudniła grono uznanych naukowców (K. Stępowską, A. Szyszko-Bohusza, St. Świerz-Zalewskiego oraz fotografa St. Zaborowskiego)¹³. Z powodu śmierci Sokołowskiego w 1911 roku oraz braku dalszych wpłat ze strony Sanguszkowej, prace te zostały przerwane i niezakończone. Ich pokłosiem są pojedyncze opracowania naukowe oraz zdjęcia inwentaryzacyjne wykonane w latach 1909–1910. Stanowiły one zwarty zespół liczący 285 fotografii¹⁴. Większość z nich znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Tarnowie, ponadto 21 fotografii pochodzących z tego samego zespołu – w Muzeum w Tarnowie, w tym 6 oryginalnych ujęć, niemających swoich odpowiedników w zbiorach archiwum¹⁵.

Ostatecznie, z pominięciem Akademii Umiejętności, Konstancja Sanguszkowa nabyła je – wraz z wszelkimi prawami do nich – bezpośrednio od autora¹⁶. W późniejszych latach były reprodukowane i powielane w postaci licznych kart pocztowych. Zdjęcia zostały wykonane w technice bromożelatynowej (znana od 1871 r.)¹⁷, na płytkach szklanych.

Fotografie dokumentują wygląd Podhorzec na przełomie 1909–1910 roku, bezpośrednio przed wybuchem I wojny światowej i na krótko przed zniszczeniami zamku. Klisze Zaborowskiego noszą charakter dokumentacji naukowej, materiału inwentaryzacyjnego do badań nad stanem zachowania obiektu i jego wnętrza. Uwiecznione na nich zostały poszczególne ściany pałacu, sufity, malowidła, portale (il. 6), kominki, piece, fragmenty architektury – schody, loggie na dziedzińcu, umocnienia obronne, kominy itd. Podobnie widoczne na zdjęciach wyposażenie zamku (il. 5). Obecnie, szczególną wartość posiada dokumentacja malowideł na stropach, które na skutek pożaru zamku w 1956 roku uległy całkowitemu zniszczeniu. Podobnie wnętrza pałacu, który w tym czasie pełnił rolę szpitala przeciwgruźliczego.

Z ok. 1880 roku pochodzą zdjęcia innego autora, Edwarda Trzemeskiego (1843–1905)¹⁸, wykonane w jego lwowskiej pracowni. Posiadają charakter pamiątki z podróży, upominku. Zespół 19 plansz, w formacie 13 x 16,5 cm, w oprawie z *passee partout*, został umieszczony w specjalnym intro-ligatorsko wykonanym pudełku – etui (15,5 x 20 cm) (il. 7). Te same ujęcia reprodukowano w większym formacie. W zbiorach muzealnych tworzą one kolejny zwarty zespół, tym razem 20 plansz formatu 31,5 x 41 cm, w twardej intro-ligatorskiej oprawie, w *passee partout*, z podpisem poniżej objaśniającym prezentowane ujęcie. W prawym, górnym rogu, naniesiono odręcznie atramentem kolejny numer planszy – cyfrę rzymską. Podobnie jak poprzednie, przedstawiają zamek z wnętrzami i kaplicą oraz kościół wchodzący w obręb założenia pałacowego.

W przeciwieństwie do poprzednich ujęć posiadają bardziej popularyzatorski charakter. Podhorce, stanowiące własność prywatną, z pominięciem I piętra w całości udostępniane były zwiedzającym. W tym kontekście prezentowane fotografie stanowiły rodzaj reklamy zachęcającej do odwiedzin zamku bądź pamiątki z wizyty w nim. Posiadając estetyczną formę i oprawę, stanowią także znakomity materiał do badań nad dziejami wnętrz pałacowych pod koniec XIX wieku.

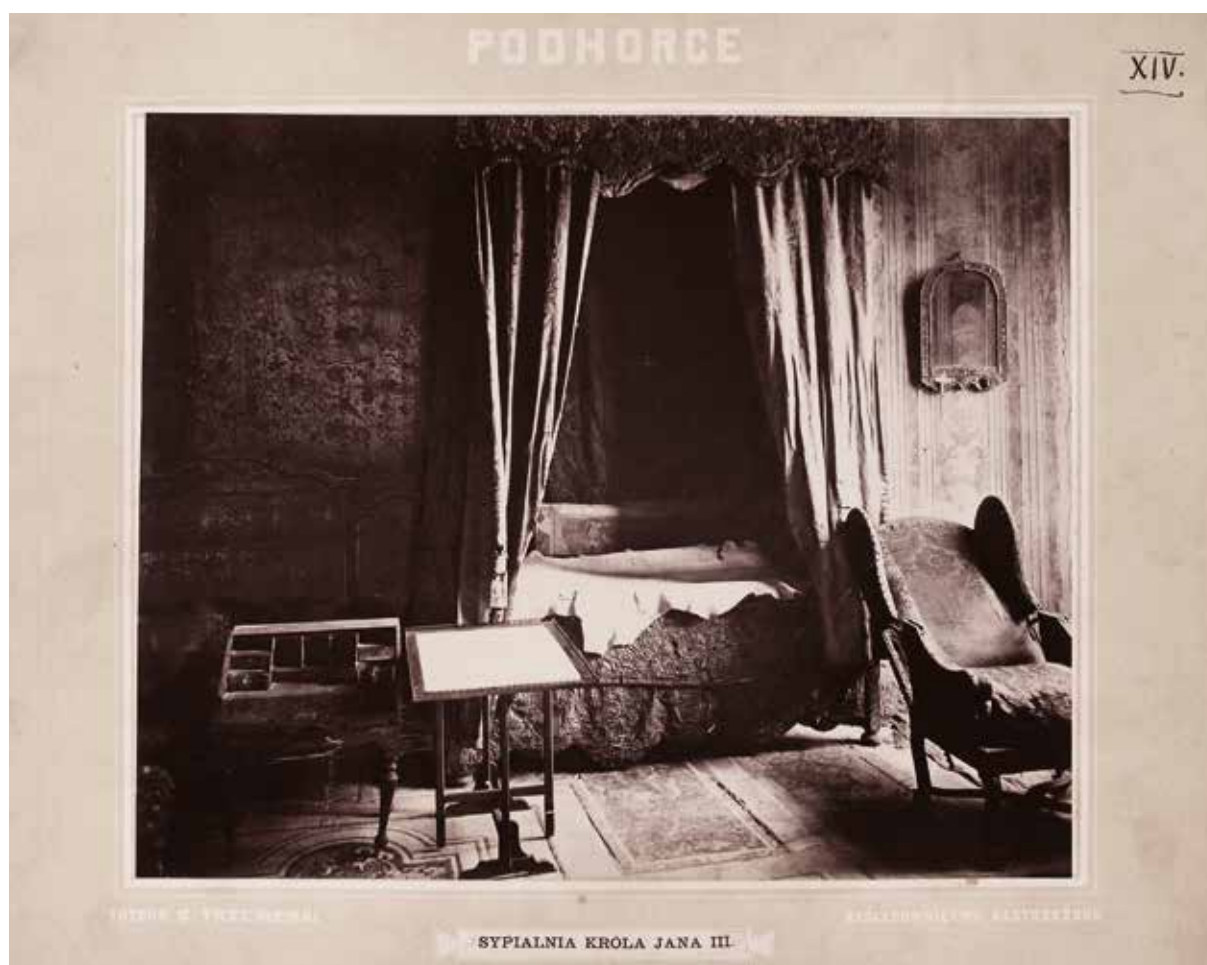
5. Podhorce. Zamek, Sala Złota. Fotografia

6. Podhorce. Pałac, amfilada sal pierwszego piętra, z herbem Krzywda. Fot. St. Zaborowski, 1909–1910

7. Pudełko – etui „Podhorce” z 19 planszami, zawierającymi fotografie wykonane przez Edwarda Trzemeskiego, ok. 1880

8. Tabl. XIV. Podhorce. Sypialnia Króla Jana III. Fot. E. Trzemeski, ok. 1880

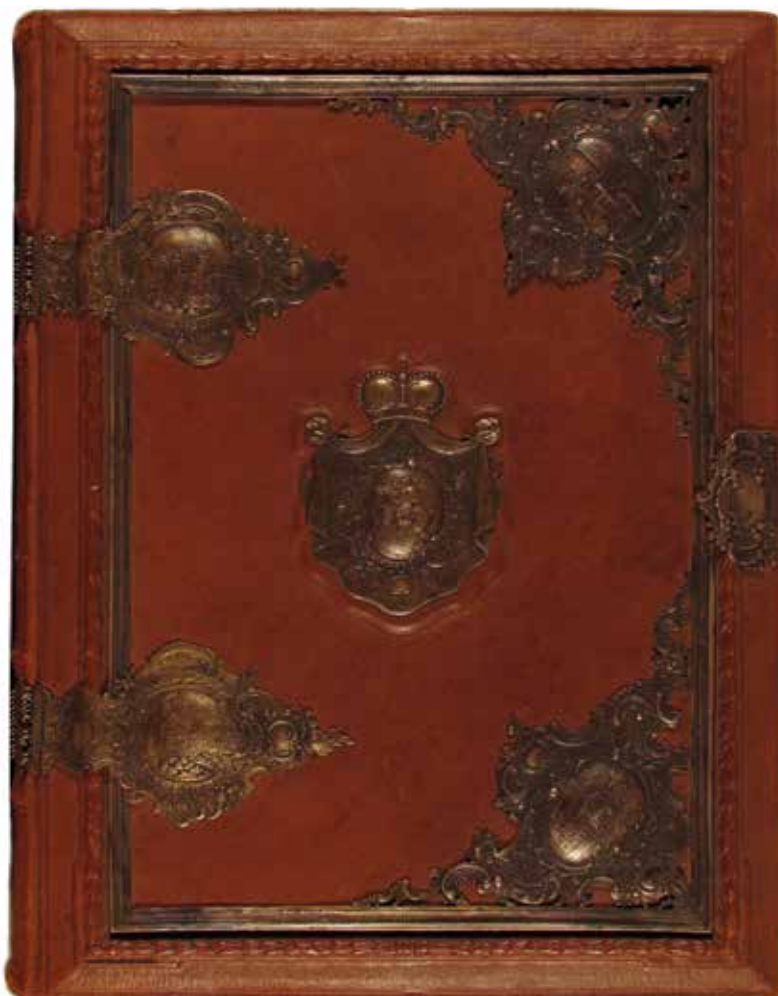
9. Tabl. XV. Podhorce. Przedpokój Wschodni ze Szklami. Fot. E. Trzemeski, ok. 1880

10. Tabl. XVI. Podhorce. Kaplica Zamkowa. Fot. E. Trzemeski, ok. 1880

11. Pudełko z 11 stereoskopowymi podwójnymi czarno-białymi diapozytywami na szkle, przedstawiającymi Podhorce. W przegródkach, w angielskiej oprawie: Zamek od Wschodu, Sala Zwierciadlana, Sala Złota, Kościół, Sala Karmazynowa, Brama Zamkowa, Sala Przyjęć, Zbrojownia, Aleja Grabowa, Pokój Chiński, Sala Zielona

12. Księga Pamiątkowa z okazji zaślubin Eustachego Sanguszki z Konstancją z Zamoyskich, 1895 r. Album, w oprawie ze skóry cielęcej, tłoczonej, z czterema srebrnymi okuciami w narożach, z zawiasami. Na obwolucie, w owalnych, repusowanych medalionach z blachy srebrnej przedstawienia: Widok Wawelu w Krakowie, Pałac w Gumniskach, na dole, od lewej – Widok Lwowa, Pałac Namiestnikowski we Lwowie, pośrodku – Pogoń Litewska, pod mitrą księżęcą na paludamencie. Oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów, k. XIX w.

Muzeum posiada ponadto 11 stereoskopowych czarno-białych diapozytywów na szkle (17 x 8,8 cm), w introligatorskim etui z przegródkami (il. 11), które prawdopodobnie stanowiły także rodzaj pamiątkowego upominku. Znalazły się na nich przedstawienia: Zamku od Wschodu, Sali Zwierciadlanej, Sali Złotej, Kościoła, Sali Karmazynowej, Bramy Zamkowej, Sali Przyjęć, Zbrojowni, Alei Grabowej, Pokoju Chińskiego i Sali Zielonej. W pudełku brak jednego diapozytywu.

W Podhorcach gościli także uznani malarze i artyści, którym Sanguszkowie zlecali wykonanie określonych prac. Stąd w zbiorach Muzeum znajdują się obrazy Wojciecha Kossaka, Jacka Malczewskiego i Aleksandra Gryglewskiego, dotyczące bezpośrednio Podhorzec bądź z nimi związane.

Jacek Malczewski (1854–1929)¹⁹, jest autorem akwareli na papierze (43,5 x 29 cm, w świetle passe partout), sygnowanej: *Jacek Malczewski 95/IV*. Ilustracja ta zamieszczona została wraz z innymi akwarelami w albumie z życzeniami ofiarowanym²⁰ (il. 12) księciu Eustachemu Stanisławowi Sanguszcze w 1895 roku z okazji jego ślubu z Konstancją z Zamoyskich²¹. Obrazek przedstawia (il. 13) Romana Adama Sanguszkę „Sybiraka” (1801–1881), powracającego z wygnania, krocącego w kierunku zamku pośród witających go włościan. W jego stronę wychodzą dwie postacie w strojach polskich, ukazane na tle wojska ustawionego w szyku paradnym pod murami zamkowymi. Obraz ten, mieści się w nurcie okresu „sybirskiego”, związanego z martyrologiczno-patriotyczną tematyką, charakterystyczną dla Malczewskiego na początku lat 90. XIX w. Autor wyidealizował sytuację przedstawioną na obrazku. Zarówno widok zamku, z rozległym placem paradnym przed nim, jak i wydarzenia historyczne, odbiegają od prawdy. Po 14 latach wygnania, w 1845 roku, Roman „Sybirak” powrócił z zesłania do Sławuty, a 20 lat później, dopiero w 1865 roku Podhorce stały się własnością Władysława Sanguszki, a zarazem główną reprezentacyjną siedzibą rodową. Obraz utrzymany został w jasnych, radosnych barwach. Na uwagę zasługują postacie na pierwszym planie, w barwnych strojach, przedstawiające niemalże wszystkie grupy etniczne i wyznaniowe, zamieszkujące okoliczne wsie. Tworzą barwny tłum na pierwszym planie, w przeciwieństwie do uporządkowanego, rytmicznego, schematycznie uszeregowanego wojska przed podworcem budynku.

Wśród autorów plastycznych przedstawień zamku pojawia się postać Aleksandra Gryglewskiego (1833–1879), przedwcześnie zmarłego artysty, który będąc uczniem W. Łuszczkiewicza (podobnie jak Malczewski) w krakowskiej Szkole Sztuk Plastycznych, dał się poznać jako malarz specjalizujący się w przedstawianiu wnętrz i architektury z uwzględnieniem zagadnień perspektywy. Po 1860 roku prowadził systematyczne prace nad stworzeniem cykli widoków i wnętrz najcenniejszych zabytków architektury polskiej. W poszukiwaniu tematów w 1871 roku przyjechał do Lwowa, Podhorzec i Oleska²². Pomiędzy 1833 a 1879 rokiem powstała barwna akwarela na papierze (15 x 22 cm) przedstawiająca zamek w Podhorcach²³, fasadę od strony ogrodu (il. 14). Do najciekawszych, znanych prac Gryglewskiego, przedstawiających zamek należy obraz *Wnętrze zamku w Podhorcach*, z Muzeum Narodowego w Warszawie, z 1871 roku, którą można zestawić z dwoma muzealnymi fotografiami z krakowskiego zakładu Walerego Rzewuskiego (Sala Karmazynowa, Sala Złota – z kominkiem)²⁴, przechowywanymi w tarnowskim Muzeum. Można przypuszczać, że prace Gryglewskiego mogły powstać w oparciu o zdjęcie, jak chociażby te pochodzące z jego krakowskiego atelier (il. 15).

Chronologicznie, autorem ostatniego obrazu przedstawiającego fragment Podhorzec jest Wojciech Kossak (1856–1942), który w latach 20. i 30. XX wieku, z pewnością odwiedził Podhorce. Pomiędzy 6 podróży do USA, z synem Jerzym, systematycznie objeżdżał pałace i dwory w Polsce, malując na zamówienie liczne portrety (zwłaszcza konne)²⁵. Ten niewielki (44,7 x 60,7 cm), wykonany farbami olejnymi na desce obraz , przedstawia Romana Sanguszkę (1901–1984), ostatniego

właściciela Podhorzec na tle bastionu z widokiem na park jesienną porą. Sygnowany „Wojciech Kossak 1910” w lewym dolnym rogu, na odwrocie posiada napis: *Ofiarowane Xięciu Romanowi Sanguszcze na 80-lecie w Sławucie 17.X.1912 r/Romcio wjeżdżający do bramy zamkowej w Podhorcach/na kucce swojej „Grażynce”*²⁶. Portret trafnie oddaje rysy modelu, a tym przypadku 9-letniego Romana, wiernie sportretowanego ze swoim ulubionym koniem, na tle niewielkiego fragmentu architektury. Obraz ten mieści się w nurcie portretów malowanych przez Kossaka dla znanych osobistości, a także ludzi ze środowiska ziemiańskiego i zamożnej burżuazji²⁷. W trakcie prezentacji materiału ikonograficznego z Podhorzec, najliczniejszego w zbiorach muzealnych, dokonano wyboru, uwzględniając różnorodne formy przedstawienia pałacu i jego wnętrza. Oprócz niewielkiego albumu, składanki z kartami pocztowymi, w Muzeum znajdują się trzy ciekawe, okolicznościowe albumy, które zostaną omówione w dalszej części tego tekstu. Osobnym zagadnieniem są rysunki Napoleona Ordy (1807–1883)²⁸, zamieszczone w monumentalnym dziele *Albumie widoków hist. Polski poświęconym rodakom*, wydanych w VIII seriach²⁹, staraniem Maksymiliana Fajansa, z litografiami Alojzego Misierowicza wykonanymi według Napoleona Ordy. Orda, w miesiącach letnich w latach 1872–1873 systematycznie podróżował po Ukrainie, Wołyniu i Podolu³⁰. Te rysunki i akwarele, powstawały zawsze na miejscu, bezpośrednio przy obiekcie. Są to najczęściej budynki (zamki, rezydencje, kościoły) przedstawione na tle pejzażu, weduty oraz widoki miejsc historycznych. Dzięki szczegółowemu odtwarzaniu obiektów, powstała jedyna w swoim rodzaju dokumentacja, umożliwiająca obejrzenie stanu zachowania i wyglądu poszczególnych, często nieistniejących już dziś obiektów (np. Zaslavia i Sławuty).

W niekompletnym zbiorze Ordy przechowywanym w Muzeum (338 prac)³¹, oprócz Podhorzec (1 sztuka), znajdują się przedstawienia m. in.: Zaslavia (3 odbitki) i Sławuty (2 odbitki), Dubna (1 odbitka) i Antonin (2 odbitki) – wszystkie w Guberni Wołyńskiej.

Zaslaw (il. 17) wszedł w posiadanie Sanguszków drogą spadku, dzięki księciu Januszowi Aleksandrowi Sanguszcze (1712–1775), by w 1753 roku powrócić ponownie w ręce Lubomirskich. Istniejący zamek z przełomu XV i XVI wieku, po kolejnych zmianach i modernizacjach, otrzymał swój ostateczny wygląd po przebudowie wg projektów Pawła Fontany i Jakuba Fontany. „Potężny korpus otrzymał popularny w polskiej architekturze kształt wydłużonego prostokąta, ujętego ryzalitami oraz układ pomieszczeń krzyżowo-korytarzowy. „Potężny westybul pałacu z portykiem kolumnowym – najciekawsza i najbardziej monumentalna część pałacu – powstała zapewne przy dużym projektowym udziale Jakuba Fontany. Paweł Fontana odpowiedzialny był za dziedziniec, niemal przypominający antyczne atrium, zamknięte w czworobok, z dwiema okazałymi, wieloprzelotowymi bramami. Ów dziedziniec jest dowodem dużych umiejętności architekta w zakresie całościowego aranżowania większych przestrzeni urbanistycznych”³². Inicjatorką tych prac była trzecia żona Pawła Karola – Barbara z Duninów Sanguszkowa. Od papieża Benedykta XIV otrzymała pozwolenie na urządzenie w nim kaplicy zamkowej.

Charakterystyczny element fasady stanowił półowalny, pilastrowany ryzalit z portykiem w wielkim porządku, zwieńczony attyką. Fasadę zdobiły ponadto dwa trójosiowe ryzality boczne.

Do zespołu pałacowego należał również budynek skarbcza zwany także „zamkiem”, dwukondygnacyjna budowla wzniesiona na fundamentach dawnej fortyfikacji, pełniąca funkcje mieszkalne i skarbcza książęcego.

Elementem nierozdzielnie związanym z pałacem jest kościół pw. św. Józefa, wybudowany w latach 1750–1760 jako kościół klasztorny oo. misjonarzy. Jest to późnobarokowa, trójnawowa bazylika z transeptem, z dwoma trzykondygnacyjnymi wieżami – dzwoniczami, połączonymi z zasadniczym korpusem fasady piętrowymi przejściami. Z fundacji Pawła Karola zostały wzniesione

13. Jacek Malczewski, *Roman Adam Sanguszko* (1801–1881), 1895, papier, akwarela

14. Aleksander Gryglewski, *Zamek w Podhorcach*. Fragment fasady, papier, akwarela

15. Podhorce. Zamek. Sala Karmazynowa. Fot. W. Rzewuski, Kraków

16. Podhorce. Pracownia lit. Maksymiliana Fajansa według rysunku Napoleona Ordy, 1875

ponadto: kościół farny oraz klasztor i kościół oo. bernardynów (1727–1744). W XIX wieku już tylko częściowo niezamieszkiwany, w 1870 roku został oddany na koszary wojsk rosyjskich. Po II wojnie zdewastowany pałac, uległ całkowitej ruinie.

Sławuta (il. 18), pozostawała w rękach Sanguszków do 1917 roku, do daty tragicznej śmierci ks. Romana Damiana Sanguszki (1832–1917). Pałac został wniesiony przez księcia Hieronima Sanguszkę (1743–1812)³³, syna Pawła Karola, właściciela majątków: Białogródka, Antoniny, Ilińce i Szepetówka. Hieronim był założycielem słynnej stadniny koni w chutorze Chrestówka (46 km od Sławuty), która w 1799 roku liczyła już 432 konie. Nie urządził jednak do końca pałacu ani otaczającego go parku. Dokonał tego jego syn Eustachy Erazm (1768–1844), który wspólnie z żoną Klementyną z Czartoryskich (1780–1852), założył m.in. ogród z egzotyczną roślinnością, oranżerię i domek chiński w ogrodzie. Dawny lamus przerobiono na kaplicę. W 1822 roku, po śmierci córki Doroty (1799–1821), wybudowano kościół pod jej wezwaniem, z przeznaczeniem na mauzoleum rodzinne.

Kolejną rozbudowę pałacu przeprowadził Roman Sanguszko „Sybirak” (1800–1881), który jednak nie mieszkał w nim, ale w mieszkaniu urządzonym na piętrze w pawilonie stajennym. Właściwe wnętrza pałacu wraz z wyposażeniem, urządził dopiero jego bratanek Roman Damian.

Była to trzykondygnacyjna budowla, z wydatnym półkolistym ryzalitem na osiach środkowych. Obok pałacu znajdowały się dwie oficyny, z których jedna pełniła funkcję stajni. Pawilon stajenny składa się z korpusu głównego i dwóch bocznych wzniesionych na planie wydłużonego prostokąta. W elewacji frontowej widnieje słabo zarysowany ryzalit z przyściennymi kolumnami i trójkątnym szczytem. Pawilon ten początkowo pełnił funkcję mieszkania, a następnie magazynu zbiorów bibliotecznych. Obecnie znajduje się w nim szpital, dzięki czemu, ocalał w przeciwieństwie do zdewastowanego w 1917 roku pałacu.

Dubno (il. 19), jedynie przez krótki okres czasu należało do Sanguszków, kiedy to drogą spadku przeszło na własność księcia Janusza Aleksandra Sanguszki³⁴, który tu głównie rezydował, zmarł i został pochowany. W 1753 roku, na mocy „transakcji kolbuszowskiej”, Dubno powróciło ponownie w ręce Lubomirskich. Zamek wzniesiony został na planie trapezu, od zachodu broniony przez dwa potężne bastiony, z wieżyczkami strzelniczymi nakrytymi kopułkami. Mury obronne zachowały się do dziś. Na kartuszu bramy prowadzącej do twierdzy widnieją herby: Ostrogskich (św. Jerzy), Sanguszków (Pogoń) i Lubomirskich (Szreniawa). Litografia przedstawia budowlę po przebudowie, w trakcie której zamek utracił swój pierwotny, obronny charakter. Gładkie, pozbawione dekoracji elewacje, zostały wzmocnione masywnymi przyporami.

Antoniny (il. 20), podobnie jak Dubno, weszły w posiadanie Sanguszków poprzez małżeństwo Pawła Karola z Marianną z Lubomirskich. Po śmierci trzeciej żony Pawła Karola Sanguszki, Barbary z Duninów, w 1791 roku przeszły na własność Hieronima Sanguszki. W tym czasie znajdowały się także oranżerie, stajnie i psiarnie. Kolejno przebywał w nich, jako w letniej rezydencji Eustachy Erazm Sanguszko (1768–1844) z żoną, Klementyną z Czartoryskich. W połowie XIX wieku, w wyniku podziałów rodzinnych przypadły w udziale Marii Sanguszkówniej, córce księcia Romana „Sybiraka” i Natalii Potockiej, żonie Alfreda hr. Potockiego, ordynata łańcuckiego. Pałac wybudowany został w poł. XVIII wieku, w 1897 roku po przebudowie przeprowadzonej przez Franciszka Arveufa i Ferdynanda Fellnera (z Wiednia), otrzymał historyczny – barokowy kostium. W 1919 roku spłonął w wyniku pożaru. Ocalały jedynie: oficyna, stajnie, ujeżdżalnia, brama wjazdowa i pozostałości parku.

Tematem wymagającym szerszego omówienia są także okazałe, często oprawione w skórę albumy pamiątkowe, ofiarowywane Sanguszkom przez oficjalistów dworskich, zawierające zarówno zdjęcia, jak i karty stanowiące samodzielne prace plastyczne.

Przykładem tego typu albumów jest wspomniana wcześniej *Księga Pamiątkowa*, zawierająca tekst życzeń dla Księcia Eustachego Sanguszki z okazji zaślubin z Konstancją z Zamoyskich, *Czczygodny Dostojny Książę*, z podpisami zarządcy, pełnomocnika i plenipotenty, oraz 18 nazwiskami – podpisami, wydany w 1895 r.³⁵

Kolejnym zbiorem fotografii jest album z dedykacją: „W Dniu Ośmdziesięciolecia /4/17 Października 1912/Xięciu Romanowi Sanguszko/Ordynatowi Sławuckiemu”. Oprawiony w skórzaną obwolutę, składa się z karty tytułowej (z dedykacją i podpisami) oraz 8 stron ze zdjęciami. Zakomponowane graficznie, ułożone tematycznie (np. pałace, fabryki, kościoły, obiekty myśliwskie), zamknięte zostały obrysem z mitrą książęcą (il. 21).

Inny album, tym razem w czerwonej, introligatorskiej oprawie, nosi datę i dedykację: *J.O. Księciu/Romanowi Sanguszce/W podziękowaniu za polowanie/w Podhorcach/1937/H.K.D.* Na 23 kartach formatu 30 x 45 cm, wklejono 21 zdjęć, pochodzących przede wszystkim z Podhorzec oraz dwa ze Lwowa. W obrębie zaprezentowanego zespołu można wyodrębnić dwie zasadnicze grupy przedstawięń. Pierwsza – o charakterze dokumentacyjno-inwentaryzacyjnym i druga – nosząca cechy, które można określić jako promocyjno-reklamowe.

Przedstawienia zarówno w jednej, i jak i w drugiej kategorii, wykonano dzięki zastosowaniu różnorodnych technik artystycznych: malarstwa (olej, akwarela), grafiki ilustracyjnej oraz fotografii (zdjęcia, karty pocztowe). Zaprezentowany materiał, z jednej strony może stanowić przyczynek do badań nad stanem kolekcjonerstwa na przełomie XIX i XX, z drugiej – cenny materiał ikonograficzny dokumentujący wygląd i stan wyposażenia kilku siedzib sanguszkowskich w tym czasie. Wiele mówi także o zainteresowaniach samych Sanguszków i ich podejściu do historii i posiadanych zabytkowych przedmiotów.

Administrowanie pałacami, a także zabytkowymi obiektami ruchomymi, w przypadku Rzewuskich i kolejno Sanguszków podlegało ścisłej kontroli i przemyślanej polityce mającej na celu budowanie prestiżu i umacnianie potęgi tych rodów magnackich. Stąd troska o zabezpieczenie ich na wypadek wojny i kolejne transporty do Sławuty i tarnowskich Gumnisk (il. 22). Poszanowanie tradycji i świadomość wartości posiadanych zbiorów sprawiły, że po I wojnie i działaniach wojennych w 1920 roku do Podhorzec powróciła jedynie część zabytkowych przedmiotów. Pozostałe, najbardziej kruche i delikatne (srebro, porcelana, szkło, archiwalia, cenniejsze meble i część dawnej zbrojowni) w 1933 roku ostatecznie pozostawiono w magazynach Centralnego Zarządu Dóbr XX Sanguszków w Gumniskach. I tu zastał je wybuch II wojny światowej. Po wojnie przejęte zostały przez Muzeum bezpośrednio z pałacu w Gumniskach. Te, które wybuch II wojny zastał w Podhorcach (Pałac w Sławucie i Zasławiu już nie istnieje), znajdują się obecnie przede wszystkim we Lwowskiej Galerii Sztuki i Lwowskim Muzeum Historycznym, a także pojedynczo w innych miastach i muzeach Ukrainy.

17. *Zasław*. Pracownia lit. Maksymiliana Fajansa według rysunku Napoleona Ordy, 1875

18. *Sławuta*. Pracownia lit. Maksymiliana Fajansa według rysunku Napoleona Ordy, 1875

19. *Dubno*. Pracownia lit. Maksymiliana Fajansa według rysunku Napoleona Ordy, 1875

20. *Antoniny*. Pracownia lit. Maksymiliana Fajansa według rysunku Napoleona Ordy, 1875

21. Album: *W Dniu Ośmdziesiątolecia /4/17 Października 1912/Xięciu Romanowi Sanguszko /Ordynatowi Sławuckiemu*; brązowa skórzana oprawa, tłoczona, złocona i barwiona

22. W. Gizbert-Studnicki, *Pałac w Gumniskach*, (wizja) 1920–1930, akwarela, szkic ołówkiem, karton

23. Fotografia z Albumu (il. 21). Centralnie — pod mitrą książęcą Roman Damian Sanguszko na koniu; po jego bokach: Sławuta i Stajnie w Sławucie; od lewej – dwa zdjęcia Stajni w Rymniku; z prawej – dwa zdjęcia Stajni w Chrestówce. Pośrodku, poniżej zdjęcia księcia: Jeźdźcy na koniach; na dole – reprodukcja obrazu J. Kossaka *Stadnina w Sławucie*, pośrodku – Roman Adam Sanguszko „Sybirak”, 1912

Bibliografia

- Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji*, Tom VIIA, Część II. *Ziemie Ruskie Korony, Dawne Województwo Ruskie. Ziemia Halicka i Lwowska*, Warszawa 1990, s. 424–466.
- Bal I., *Malczewski Jacek*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, V Le–M, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1993, s. 275–298.
- Bania Z., *Pałac w Podhorcach*, [w:] *Rocznik Historii Sztuki*, t. XIII, 1981, s. 97–107.
- Bułdys B., Skrabski J., *Wokół Sanguszków*, [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami*, pod red. A. Stawarza, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2009, s. 241–252.
- Chrzanowska P., Sołtys K., *Katalog Portretów Księżąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1994.
- Filipczak W., *Archiwalia sanguszkowskie w zasobach Archiwum Państwowego Krakowie. Historia i stan obecny*, [w:] *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 15–28.
- Katalog wystawy, *Artysta czy rzemieślnik? Galicyjskie zakłady fotograficzne przełomu wieków XIX i XX.*, Muzeum Historii Fotografii (3 sierpnia – 2 września), Kraków 2001.
- Kołodziej M., Potępa S., Bartosz A., Knapik-Czosnek W., *Historia Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, [w:] *80 lat Muzeum w Tarnowie*, pod red. A. Bartosza, S-CAN Wydawnictwo s.c., Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 8–50.
- Kołodziej M., Bułdys B., *Dział Artystyczny*, [w:] *80 lat Muzeum w Tarnowie*, pod red. A. Bartosza, S-CAN Wydawnictwo s.c., Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 71–79.
- Król L., *Wojciech Buyko i Stanisław Rawicz-Kosiński. Dwie wystawy kresowe w Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami*, pod red. A. Stawarza, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2009, przyp. 18, s. 232.
- Kryczyński W., *Zamek w Podhorcach*, Złoczów 1894.
- Kubaszewska H., *Kossak Wojciech*, [w:] *Polski Artystów Polskich*, IV Ki–La, Instytut Sztuki PAN, Ossolineum, 1986, s. 141–148.
- Luchter-Krupińska L., *Siedziby rodu Sanguszków*, Komentarz do wystawy, Zamek w Dębnie (12.07.–29.10.1990), Oddział Muzeum Okręgowego w Tarnowie, Dębno 1990.
- Marcinek R., *Janusz Aleksander Sanguszko*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, 1993, s. 490–496.
- Marszalska J. M., *Katalog rękopisów i variów z dawnej rodowej biblioteki XX Sanguszków*, [w:] „Rocznik Tarnowski” 1991–1992, s. 257–266.
- Marszalska J.M., *Biblioteka i archiwum Sanguszków. Zarys dziejów*, Tarnów 2000.
- Melbechowska-Luty A., *Gryglewska Aleksander*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, II D–G, Instytut Sztuki PAN, Ossolineum, 1976, s. 505–508.
- Orman E., *Hieronim Janusz Sanguszko*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, 1993, s. 484–488.
- Ostrowski J., Petrus J.T., *Podhorce. Dzieje wnętrza pałacowych i galerii obrazów*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2001.
- Polanowska J., *Orda Napoleon*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, VI N–Po, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1998, s. 291–294.
- Skrabski J., *Paolo Fontana, nadworny architekt Sanguszków*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie,

S-CAN Wydawnictwo s.c., Tarnów 2007.

Skrabski J., Bułdys B., *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007.

Sołtys A. Z., *Klisze Stefana Zaborowskiego, (Dokumentacja fotograficzna pałacu w Podhorcach w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie)*, [w:] *Religioni et Litteris*. Pismo Teologiczno-Kulturalne, Tarnów – luty 1996, nr 9, s. 14–23.

Sołtys A. Z., *Klisze z Podhorzec*, „Spotkania z Zabytkami, Spotkania na Wschodzie” 1997, nr 1, s. 13–15.

Sołtys A. Z., *Grafika ze zbiorów XX. Sanguszków z Gumnisk*, Tranów 2000 (maszynopis). Muzeum Okręgowe w Tarnowie.

Sołtys A. Z., *Archiwalia sanguszkowskie w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie*, [w:] *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 9–14.

PRZYPISY

¹ B. Bułdys, J. Skrabski, *Wokół Sanguszków*, [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami, pod redakcją A. Stawarza, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2009, s. 241–152.

² B. Bułdys, J. Skrabski, s. 241. Por.: Paweł Karol Sanguszko, książę litewski, pułkownik gwardii, podskarbi koronny (1711), marszałek nadworny (1713), marszałek wielki litewski (od 1734), pomnożył swój majątek dzięki trzem małżeństwom z Barbarą z Pieniążków, Marianną z Lubomirskich i wreszcie Barbarą z Duninów (1718–1791).

³ J. Skrabski, *Paolo Fontana, nadworny architekt Sanguszków*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, S-CAN Wydawnictwo s.c., Tarnów 2007.

⁴ J. Skrabski, B. Bułdys, *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007.

⁵ M. Kołodziej, S. Potępa, A. Bartosz, W. Knapik-Czosnek, *Historia Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, [w:] *80 lat Muzeum w Tarnowie*, pod redakcją A. Bartosza, S-CAN Wydawnictwo s.c., Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 1. Tarnowski ratusz pełnił rolę składnicy, do której zwożono i kolejno zabezpieczano w niej zbiory „(...) pochodzące z dworów i pałaców, narażone na grabież po przeprowadzonej reformie rolnej”. Szczególnie dotyczyło to pałacu w podtarnowskich Gumniskach. Ponadto gromadzono obiekty ruchome z powiatu tarnowskiego, dąbrowskiego, brzeskiego i częściowo dębickiego.

⁶ M. Kołodziej, B. Bułdys, *Dział Artystyczny*, [w:] *80 lat Muzeum w Tarnowie*, pod redakcją A. Bartosza, S-CAN Wydawnictwo s.c., Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 79. Mienie podworskie przechowywane w Muzeum liczy ponad 10 000 eksponatów. Tarnowskie Muzeum jest jednym z nielicznych muzeów w Polsce o tak dużym zbiorze podworskim.

B. Bułdys, J. Skrabski, s. 251. Z samych tylko Gumnisk „W marcu 1945 roku do Muzeum Ziemi Tarnowskiej w Tarnowie przejęto: 786 obrazów i rysunków, 5 421 grafik, 915 eksponatów do działu rzemiosła wliczając w nie militaria, 212 mebli, 152 ramy, 2 323 muzealia do działu szkła i porcelany”.

⁷ W. Filipczak, *Archiwalia sanguszkowskie w zasobach Archiwum Państwowego Krakowie. Historia i stan obecny*, [w:] *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 15–28.

⁸ J. M. Marszalska, *Katalog rękopisów i wariów z dawnej rodowej biblioteki XX Sanguszków*, [w:] „Rocznik Tarnowski” 1991–1992, s. 257–266.

⁹ A. Z. Sołtys, *Archiwalia sanguszkowskie w zbiorach Archiwum Diecezjal-*

nego w Tarnowie, [w:] *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura*, Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2007, s. 12.

¹⁰ Stąd nie uwzględniono ikonografii siedzib Sanguszków w Grodnie, Łące, a także dworów w Kolbuszowej, Rakowie, Kijanach, Szczerałowie, Serocku, Dubrowlanach, Białogrodce i w Cudnowie.

¹¹ J. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2001.

¹² Za autora projektu podawany jest Andrea dell’Aqua, Jan Baptysta Falconi (dekoracji pałacowej) i Constante Tencalla (odrzwia i kominki).

¹³ Za: A. Z. Sołtys, *Klisze z Podhorzec*, [w:] „Spotkania z Zabytkami, Spotkania na Wschodzie” 1997, nr 1, s. 13. Konstancji Sępowskiej powierzono opracowanie tkanin i malarstwa, Adolfowi Szyszko-Bohuszowi – archeologii i architektury, Stanisławowi Świerż-Zalewskiemu – militariów i szkła, Stefanowi Zaborowskiemu – fotografii.

¹⁴ A. Z. Sołtys, dz. cyt., *(Dokumentacja fotograficzna pałacu w Podhorcach w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie)*, [w:] *Religioni et Litteris*. Pismo Teologiczno-Kulturalne, Tarnów – luty 1996, nr 9, s. 19.

A. Z. Sołtys, *Klisze z Podhorzec...*, dz. cyt., s. 13.(...) do chwili obecnej przetrwało 108 (przyp.a. zdjęć), z czego aż 76 zachowanych jest w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie w postaci oryginalnych, zabytkowych klisz szklanych 125x100 mm. Trzydzieści dwie pozostałe fotografie (24 x 18 i 12 x 9,5 cm) też znajdują się w tym archiwum oraz w Dziale Dokumentacji Historycznej Muzeum Okręgowego w Tarnowie”.

¹⁵ A. Z. Sołtys, *Klisze Stefana Zaborowskiego...*, dz. cyt. s. 19. Zbiór zarówno klisz szklanych, jak i samych fotografii w Archiwum Diecezjalnym, liczy 151 sztuk, w tym liczne dublety. Liczba pojedynczych ujęć wynosi 102 sztuki.

¹⁶ A. Z. Sołtys, *Klisze z Podhorzec...*, dz. cyt., s. 19. Konstancja otrzymała ofertę zakupu 200–250 negatywów, bezpośrednio od autora, już po zawieszeniu prac nad Podhorcami przez Akademię Umiejętności. Stąd, w późniejszym okresie, wiele z tych ujęć pojawia się na kartach pocztowych wydawanych przez Sanguszków.

¹⁷ Za: L. Król, *Wojciech Buyko i Stanisław Rawicz-Kosiński. Dwie wystawy kresowe w Muzeum Historii Fotografiiim. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami, pod redakcją A. Stawarza, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2009, przyp. 18, s. 232. Technika bromożelatynowa polegała na fotografowaniu obiektów w warunkach naturalnych. Negatywy szklane

z suchą emulsją bromożelatynowa naświetlano i obrabiano po powrocie, w atelier. Odbitki wytwarzano techniką stykową.

¹⁸ E. Trzemeski, [w:] Katalog wystawy, *Artysta czy rzemieślnik? Galicyjskie zakłady fotograficzne przełomu wieków XIX i XX.*, Muzeum Historii Fotografii, Katalog wystawy, Kraków 2001, s. 17. E. Trzemeski, w 1869 r. otworzył we Lwowie swój zakład fotograficzny, od 1890 roku, prowadził także zakład cynkograficzny. Członek Wiedeńskiego Towarzystwa Fotograficznego.

¹⁹ I. Bał, *Malczewski Jacek*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, V Le–M, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1993, s. 275–298. Malczewski był znakomitym rysownikiem i kolorystą. W czasie swego życia utrzymywał liczne kontakty z polską arystokracją i realizował ich zamówienia. Pracował m.in. dla K. Lanckorońskiego w Rozdole, E. Raczyńskiego w Rogalinie, A. Bala w Tuligłowach, w latach 90. także dla Sanguszków.

²⁰ Księga, album ofiarowany księciu przez przedstawicieli społeczeństwa, zawiera 8 stron, w introigatorskim *passé partout*. Na czterech z nich znajdują się sygnowane prace: dwie autorstwa T. Rybkowskiego, po jednej – P. Stachiewicza i J. Malczewskiego. Na pozostałych czterech stronach umieszczono 67 podpisów, nazwisk osób składających księciu życzenia ślubne.

²¹ P. Chrzanowska, K. Soltys, *Roman Damian Sanguszko (1801–1881)*, [w:] *Katalog Portretów Księżąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Tarnów, 1994, poz. 84, s. 178–179. Album, w oprawie ze skóry, z srebrnymi pieczęciami na obwolucie, z wpisami arystokracji, nr inw. MT-A-M/576.

²² A. Melbechowska-Luty, *Gryglewski Aleksander*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, II D-G, Instytut Sztuki PAN, Ossolineum, 1976, s. 505.

²³ Gryglewski Aleksander, *Zamek w Podhorcach*, nr inw. MT-A-M/103. Na ramie znajduje się tabliczka z napisem: „A. Gryglewski. 1833–1879. Zamek w Podhorcach”.

²⁴ Por.: *Podhorce, pałac, Pokój Karmazynowy. Widok w kierunku wsch.* mal. A. Gryglewski, ok. 1871, Warszawa, Muzeum Narodowe. Za: J. Ostrowski, J. T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2001 (il. barwne).

²⁵ H. Kubaszewska, *Kossak Wojciech*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, IV Ki–La, Instytut Sztuki PAN, Ossolineum, 1986, s. 142.

²⁶ P. Chrzanowska, K. Soltys, *Roman Władysław Sanguszko (1901–1984)*, [w:] *Katalog Portretów Księżąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, Tarnów, 1994, poz. 55, s. 116–117.

Por.: K. Soltys, *Portret księżąt Sanguszków z pałacu w Sławucie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie*, (w tym tomie, s. 99)

²⁷ „W portretach wychwytywał trafnie indywidualne cechy modeli, czasem nieco idealizowanych, zwłaszcza jeśli były nimi kobiety. Z reguły portrety te rozbudowywał tem pejzażowym, często ze sztafażem; ważnym ich elementem był często koń, na ogół traktowany również portretowo”. Por.: H. Kubaszewska..., dz. cyt. s. 144.

²⁸ J. Polanowska, *Orda Napoleon*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, VIN–Po Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1998, s. 291–294.

²⁹ J. Polanowska, Tamże, s. 292. 260 widoków zawarł w *Albumie widoków guberni grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, przedstawiający miejsca hist. z czasów wojen... oraz prehistoryczne... również stare ruiny zamków obronnych i piękne rezydencje świadczące o przeszłości i cywilizacji tego kraju, rysowane z natury*.

³⁰ I. Polanowska, Tamże, s. 291.

³¹ Za: A. Z. Soltys, *Grafika ze zbiorów XX. Sanguszków z Gumnisk*, Tranów 2000 (maszynopis). W Muzeum, pod numerem inwentarza grafiki MT-A-G/1116, znajduje się 228 pozycji inwentarzowych, ogółem 338 sztuk (w tym duplikaty). Trudno określić, czy w kolekcji sanguszkowskiej znalazły się wszystkie Serie Ordy. Najliczniej reprezentowane są Gub. Kijowska (49 odbitek) i Gub. Wołyńska (48 odbitek).

³² Jest to najważniejsze dzieło świeckie Pawła Fontany, stworzył je wspólnie z Jakubem Fontaną. Por.: B. Bułdys, J. Skrabski, *Wokół Sanguszków...*, dz. cyt., s. 248–249.

³³ E. Orman, *Hieronim Janusz Sanguszko*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, 1993, s. 484–488.

³⁴ R. Marcinek, *Janusz Aleksander Sanguszko*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, 1993, s. 490–496.

³⁵ Por. przypis nr 19.

KINGA SOŁTYS
MUZEUM OKRĘGOWE W TARNOWIE

PORTRETY KSIĄŻĄT SANGUSZKÓW Z PAŁACU W SŁAWUCIE W ZBIORACH MUZEUM OKRĘGOWEGO W TARNOWIE

Portrety książąt Sanguszków, jednego z najzamożniejszych i wpływowych rodów dawnej Rzeczypospolitej oraz członków ich najbliższej rodziny stanowią liczną grupę (ponad 130) w zbiorach tarnowskiego muzeum. Podobnie jak i pozostałe dzieła sztuki, malarstwa, grafiki, rysunku, rzeźby i rzemiosła artystycznego, zostały w 1946 roku bezpośrednio przejęte z pałacu w Gumniskach „pod Tarnowem” – obecnie dzielnica miasta.

Ród książąt Sanguszków pieczętujący się herbem „Pogoń” wywodzi się z Litwy. Protoplastą rodu był książę litewski o imieniu Sanguszko, syn Fedora¹, a wnuk wielkiego księcia litewskiego Giedymina. Potomkowie kniazia Sanguszki zapoczątkowali trzy odrębne linie: koszyrską, niesuchojeżsko-łokacką, i kowelską. Dwie pierwsze wymarły w XV i XVII wieku. Linia kowelska tego rodu (nazwana tak od miasta Kowla), reprezentowana jest do dziś przez księcia Pawła Sanguszkę urodzonego w 1973 roku i zamieszkałego poza granicami Polski oraz jego córkę Olimpię urodzoną w 2010 r.

Rozrastająca się linia kowelska posiadała wiele siedzib rodowych, a ich ośrodkami były dwory i pałace budowane w najważniejszych kluczowych dobrach. Wymienić tu należy m.in. Lublin, gdzie w ufundowanym przez Pawła Karola Sanguszkę i jego drugą żonę Marię Annę z Lubomirskich kościele kapucynów² znajduje się jedna z najstarszych zachowanych (obok tarnowskiej) książęcych nekropolii. Leżący niedaleko Lublina Lubartów, przemianowany przez Pawła Karola Sanguszkę z Lewartowa, od imienia Lubarta protoplasty błędnie wywiedzionego przez Samuela Sanguszkę w XVII w.³ Po śmierci Barbary z Duninów w 1791 r. trzeciej żony Pawła Karola dobra lubartowskie straciły swój prestiżowy charakter na rzecz majątków wołyńskich, Zasławia i Sławuty. W 1865 r. dołączyły wraz z pałacem dobra podhoreckie, zakupione przez Władysława Sanguszkę od Leona Rzewuskiego. Pałac w Sławucie, leżącej na północ od Zasławia nad Horyniem, jedną z głównych rzek Wołynia, stał się pod koniec XVIII wieku główną rezydencją rodu. Był ulubioną siedzibą Hieronima Sanguszki (1743–1812). Z jego inicjatywy został przebudowany. „Wzniósł tam na piaszczystej wydmie, pałac jednopiętrowy, oraz dwie oficyny”⁴. Głównym architektem był Lusjen Merks⁵. Przez cały wiek XIX był sukcesywnie rozbudowywany przez kolejne pokolenia Sanguszków.

Wyposażenie i ozdobę wnętrza pałacowych stanowiła m.in. galeria obrazów (w tym m.in. szkoły flamandzkiej) oraz portrety rodzinne⁶. Galeria była uzupełniana i wzbogacana przez kolejnych właścicieli Sławuty. Wnętrza zdobiły również dzieła artystów francuskich i włoskich. Znakomitym

1. Portret Zofii z Hołowczyńskich Sanguszkowej (?) (zm. ok. 1605) malarz holenderski, 1 poł. XVII w., olej, płótno

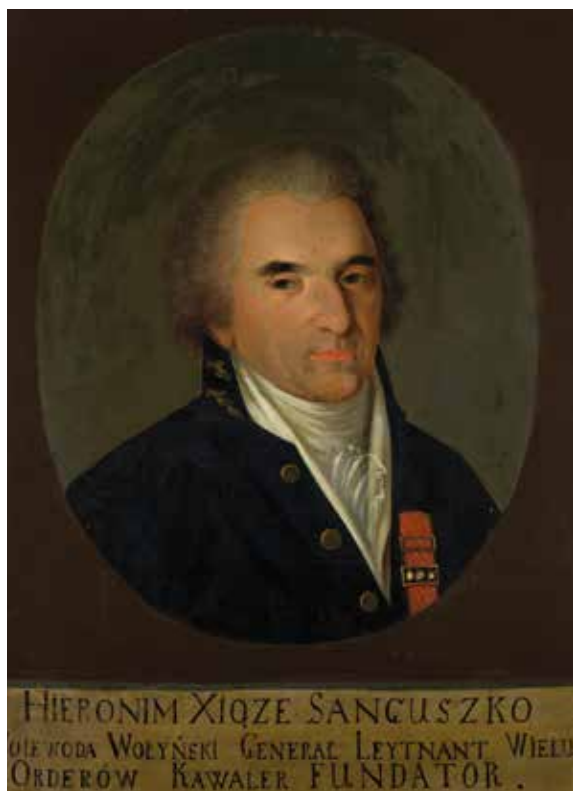
2. Portret Pawła Karola Sanguszki (1680–1750), nieokreślony malarz, 1. poł. XVIII w., olej, płótno

3. Portret Barbary z Duninów Sanguszkowej (1718–1791), od 1735 żony Pawła Karola Sanguszki, Marcello Bacciarelli, 1757, olej, płótno

4. Portret Hieronima Sanguszki (1743–1812), malarz rosyjski, 4. ćw. XVIII w., olej, płótno

5. Portret Hieronima Sanguszki (1743–1812)
nieokreślony malarz, 1 poł. XIX w., olej, płótno

6. Portret Cecylii Urszuli z Potockich Sanguszkowej
(1747–1772), żony Hieronima Sanguszki, nieokreślony malarz, 2 poł. XVIII w., olej, płótno

7. Portret Janusza Modesta Sanguszki (1749–1806),
nieokreślony malarz, XVIII/XIX w., olej, płótno

8. Portret Aniela z Ledóchowskich Sanguszkowej (zm.
1825), żony Janusza Modesta Sanguszki, nieokreślony malarz, XVIII/XIX w., olej, płótno

przykładem może być wielkiej klasy obraz religijny „Ecce Homo” z 1635 roku, autorstwa włoskiego malarza Carlo Dolci, zakupiony przez Klementynę z Sanguszków Ostrowską (1786–1841)⁷.

Po wybuchu pierwszej wojny światowej zbiory Sławuckie zostały częściowo ewakuowane do Niżnego Nowogrodu. W 1923 r. znalazły się w Moskwie, skąd przedstawiciele centralnego Zarządu Muzeów odzyskali część zbiorów (dopiero 18 listopada 1924 r.) na podstawie zeznania Eufemii Ryszczewskiej (jednej z adoptowanych córek Romana Damiana Sanguszki) i spisu przechowywanego u adwokata p. Noska w Łucku. Ewakuacje prowadzono pośpiesznie bez należytego zabezpieczenia i szczegółowych wykazów⁸.

W artykule zostały zaprezentowane tylko te portrety, których proveniencję określa napis „Sławuckie” lub „Sławuta”, znajdujący się na karteczce, naklejonej na odwrociu płótna lub umieszczony bezpośrednio na płótnie. W ikonografii sławuckiej znajduje się portret młodej kobiety w stroju holenderskim uznawany jako wizerunek Zofii Sanguszkowej zmarłej w 1605 r. (córki Szczęsnego Hołowczyńskiego i Halszki z Chodkiewiczów), żony Hrihorego Sanguszki z linii koszyrskiej, kasztelana lubaczowskiego⁹. Obraz przypisywany jest malarzowi holenderskiemu i datowany na I poł. XVII wieku (il.1). Na podstawie danych kostiumologicznych A. Sieradzka przesunęła datowanie na 3 ćw. XVII w.¹⁰ Portret Hołowczyńskiej był poddany konserwacji w XIX wieku i z tego czasu pochodzi kartka z przepisaniem wcześniejszym tekstem, identyfikującym osobę, niepozbawionym błędów. Stąd można przypuszczać że portret nie przedstawia Sanguszkowej, lecz jest wizerunkiem patrycjuszki holenderskiej, a został zakupiony przez Sanguszków do wystroju wnętrz pałacowych, o czym była mowa wcześniej.

Pierwszym i najstarszym wizerunkiem księżąt Sanguszków z linii kowelskiej jest portret (il. 2) Pawła Karola Sanguszki (1680–1750), marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹, syna Hieronima i Konstancji z Sapiehów. Poprzez drugie małżeństwo zawarte w 1710 roku (dzięki poparciu króla Augusta II Sasa), z Marią Anną z Lubomirskich dziedziczką Ordynacji Ostrogskiej, stał się twórcą magnackiej fortuny Sanguszków. W swojej działalności politycznej był zaliczany do ścisłego grona doradców królewskich Augusta II i Augusta III Sasów. W 1734 r. otrzymał tytuł Marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tuż przed elekcją Augusta II był wymieniany jako jeden z kandydatów do tronu Polski.

Portret Pawła Karola należy do jednego z najwcześniejszych zachowanych wizerunków¹². Przedstawiony w peruce „a la lion” z lokiem zakończonym pętelką. W stalowej półzbroi typu zachodnioeuropejskiego, przepasany wstęgą Orderu Orła Białego i płaszczu gronostajowym zarzuconym na lewe ramie. Portret Pawła Karola powstał ok. 1730 r., niedługo po nadaniu orderu. Na odwrociu obok kartki z napisem Sławuta – znajduje się napis na płótnie „Paweł Karol Sanguszko wizerunek z kościoła kapucynów przez niego fundowanym”. Napis sugeruje, że omawiany portret księcia (fundatora) znajdował się pierwotnie w kościele lubelskim. Zapewne po wykorzystaniu podczas uroczystości funeralnych przeniesiony został do pałacu sławuckiego¹³. Zastąpiono go późniejszym wizerunkiem Pawła Karola, który jest kopią portretu księcia powstałego w kręgu Louisa de Silvestre’a. Obecnie znajduje się w chórze kościelnym klasztoru kapucynów w Lublinie.

Jednym z najcenniejszych portretów (il. 3) w kolekcji sanguszkowskiej jest wizerunek trzeciej żony Pawła Karola, Barbary z Duninów (1718–1791), córki Jakuba ze Skrzynna referendarza wielkiego koronnego i Marii Grudzińskiej¹⁴. Księżna Barbara była kobietą o nieprzeciętnej osobowości, obdarzoną talentem literackim, przyjmującą w swych salonach najznakomitsze osobistości tamtej epoki. Była „kobietą aktywną nie tylko na łonie rodziny, ale również damą o własnych dobrze sprecyzowanych poglądach, związaną ze światem polityki i gospodarką Rzeczypospolitej szlacheckiej”¹⁵. Nie dziwi zatem fakt, że została sportretowana przez Marcella Bacciarellego, królewskiego artystę

zajmującego na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego wyjątkowe stanowisko i cieszącego się niezwykle popularnością wśród arystokracji. Barbara Sanguszkowa podtrzymała ciągłość rodu. W ciągu piętnastu lat urodziła dziesięcioro dzieci, z których pięcioro zmarło w dzieciństwie.

Spośród licznych potomstwa książęcej pary dziedzicem hrabstwa tarnowskiego i ogromnych majątków na Wołyniu został Hieronim Janusz (1743–1812), wojewoda wołyński, generał wojsk koronnych, litewskich i rosyjskich¹⁶. W chutorze Chrestówka niedaleko Sławuty założył jedną z najlepszych i najsławniejszych w Europie stadnin koni arabskich. Jego ulubionym miejscem pobytu była rezydencja w Sławucie, z której zachowały się dwa portrety księcia. Na pierwszym¹⁷ przedstawiony jest w mundurze generalskim, z gwiazdą i wstęgą Orderu Orła Białego (il. 4). Namalowany został w Petersburgu w 1796 roku. Drugi (il. 5) w owalu z baretką trzech orderów. Powstał ok. 1810 roku i jest kopią wcześniejszego wizerunku przeznaczonego do bliżej nieokreślonej fundacji, o czym świadczą napisy umieszczone poniżej portretu¹⁸. Obok księcia w galerii znajduje się wizerunek (il. 6) jego żony, Urszuli Cecylii (1747–1772), poślubionej w 1767 r., córki Eustachego Potockiego i Marianny z Kąckich, siostry Stanisława Kostki i Ignacego Potockich. Namalowany przez nieznanego artystę datowany na rok 1770 świadczy o wysokim poziomie artystycznym¹⁹. Kopia tego portretu znajduje się w Muzeum Pałac w Wilanowie. Równie wysoki poziom zdolności malarskich prezentują kolejne dwa portrety: Janusza Modesta (il. 7) (1749–1806)²⁰ strażnika wielkiego koronnego, 1793 generała wojsk rosyjskich i jego żony Anieli z Ledóchowskich (il. 8) (zm. w 1825 r.)²¹. Obydwa portrety datowane są na przełom XVIII/XIX wieku. Do zbiorów sławuckich należy również portret (il. 9) synowej w/w pary (żony Konstantego Sanguszki w latach 1804–1814), Katarzyny z Branickich (ur. po roku 1781–1828?), córki Xawerego h. Korczak z Białej Cerkwi i księżnej Aleksandry Engelhardtówniej. Portret namalowany został w Petersburgu ok. 1810 r. przez Carla Christiana Reichela²².

Kolejne dwa portrety przedstawiają Eustachego Erazma Sanguszkę (1768–1844), syna Hieronima i Urszuli Cecylii, żonatego z Klementyną z Czartoryskich, posła na Sejm Czteroletni²³, generała wojsk polskich w 1794 roku, przyjaciela i adiutanta księcia Józefa Poniatowskiego. Książę Eustachy początkowo uczestniczył w rosyjskiej wyprawie Napoleona, po czym się wycofał i osiadł w Sławucie. W roku 1817 został marszałkiem guberni wołyńskiej. Dbał o swoje dziedzictwo, a sławucka stadnina koni stała się słynna w całej Europie. Powiększał swoje stado organizując kolejne wyprawy do krajów arabskich. W 1840 r. malarz pochodzenia niemieckiego J. Schorn przedstawił księcia (il. 10) w mundurze generała dywizji wojsk Księstwa Warszawskiego z Krzyżem Orderu Virtuti Militari i Legii Honorowej²⁴. Drugi portret (il. 11), jest pomniejszoną kopią dzieła Piotra Hessa (1792–1871), malarza niemieckiego działającego w Sławucie. Oryginał – dużego formatu płótno – zdobił się pałacu. Książę przedstawiony jest na ulubionym ogierze Szumce²⁵. Inna wersja tego portretu znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie.

Ciekawą i wzruszającą historię ma wizerunek księcia Eustachego (il. 12). Jest to miniaturka malowana na desce przedstawiająca księcia w granatowej kurtce dwurzędowej z wystającymi brzegami kołnierza białej koszuli. Namalowana została w 1839 roku, a stanowiła część „tryptyku miniatur rodziców księcia Romana i jego córki Marii, posłany księciu Romanowi (Sybirakowi) do Moskwy w 1839”. Powróciła wraz z nim z zesłania w 1845 r. Od tej pory zawsze towarzyszyła księżnej Klementynie, co świadczy o wielkim uczuciu, jakim darzyła męża. Potwierdza to napis umieszczony na odwrocie oprawy: „po mnie synowi/Władysławowi/zalecam aby ten portret tak podobny był w wielkim szanowaniu/wcałej/rodzinie/Sławuta 12 Maia 1849”²⁶.

Ozdobą pałacu Sławuckiego był pełen wdzięku pastelowy portrecik (il. 13) kilkusetletniej dziewczynki, siostry żony Eustachego Sanguszki wykonany przez sławną artystkę

9. Portret Katarzyny z Branickich Sanguszkowej (ur. po 1778–1828), żony Konstantego Sanguszki, Carl Reichel, ok. 1810, olej, płótno

10. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1768–1844), J. Schorn, 1814, olej, płótno

11. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1768–1844) Piotr Hess, pocz. XIX w. olej, płótno

12. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1768–1844) nieokreślony malarz, 1 poł. XIX w., olej, deska

13. Portret Teresy Czartoryskiej (1785–1868), żony Henryka Lubomirskiego (1785–1850), Elizabeth-Louise Vigée-Lebrun, 1800, pastel, papier

14. Portret Doroty z Sanguszków Sanguszkowej (1799–1821), żony Karola Sanguszki, nieokreślony malarz, 1. poł. XIX w., olej, płótno

15. Portret Romana Adama Sanguszki (1800–1881), Tadeusz Grocholski, 1875, olej, płótno

16. Portret Romana Adama Sanguszki (1800–1881), L. Karpiński, 2 poł. XIX w., płaskorzeźba, brąz

Elizabeth Vigee Lebrun (1755–1842). Przedstawia Teresę z Czartoryskich (1785–1868), córkę Józefa Klemensa z Korca, późniejszą żonę Henryka Lubomirskiego ordynata przeworskiego i kuratora Ossolineum. Powstał w czasie krótkiego pobytu artystki w Dreźnie w roku 1800, podczas wizyty złożonej księżnej stolnikowej Dorocie z Jabłonowskich Czartoryskiej. Portret dziewczynki miał być kartą wizytową, jaką zostawiła artystka nieobecnej w domu matce.

Pełen melancholii i zadumy jest portret (il. 14) córki Eustachego Doroty (1799–1821) zmarłej w Rzymie w wieku 21 lat. Autorstwo przypisywane jest artyście włoskiemu. Jest nią prawdopodobnie Biancha Boni włoska artystka, która w 10 lat później namalowała podobny portret – miniaturę Doroty Lubomirskiej – kuzynki Sanguszkówny²⁷.

Kolejne wizerunki dotyczą dwóch synów Eustachego i Klementyny: Romana (1800–1881)²⁸ i Władysława (1803–1870)²⁹, uczestników powstania listopadowego. Tuż przed wybuchem powstania księciu Romanowi zmarła nagle z nieznanego przyczyny jego niedawno poślubiona żona (1829 r.) Natalia z Potockich, osierocając córeczkę Marię.

W czasie walk dostał się do niewoli. Został zesłany na Sybir. Postać księcia zajmuje szczególne miejsce wśród polskich zesłańców. Wyrok, jaki zapadł po pojmaniu księcia, odbił się głośnym echem w całej Europie. Świadczy o tym fakt, że na posiedzeniu parlamentu w Londynie poseł Cutlas Ferguson w czasie debaty nad sprawą polską (28 czerwca 1832) wygłosił w Izbie Gmin mowę, przedstawiając sytuację zesłańcy i jego matki Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej, której mimo jej usilnych starań w Petersburgu, długo nie informowano o miejscu pobytu syna³⁰. Książę Roman powrócił z zesłania w 1845 roku. Odtąd nazywany „Sybirakiem”, chluba rodu książąt Sanguszków. Po powrocie osiadł na stałe w Sławucie. Mimo podupadłego zdrowia (w czasie zesłania był 2 razy ciężko ranny, stracił częściowo słuch), doskonale zarządzał majątkiem. Założył m.in. fabrykę sukna, cukrownię, rafinerie, szpital, odlewnie żelaza. Kontynuował hodowlę koni arabskich. W 1875 roku przebywający w Sławucie Tadeusz Grocholski³¹, wywodzący się z arystokracji artysta, sportretował 75-letniego księcia (il. 15), w którego surowych rysach twarzy odzwierciedlił przeżycia i cierpienia³². W drugiej połowie XIX wieku powstały w Sławucie jeszcze dwa wizerunki księcia autorstwa rzeźbiarza L. Karpińskiego³³ znanego z prac wykonywanych dla Potockich z Łańcuta. Jeden to płasko-rzeźba³⁴ – niewielki medalion z brązu (il. 16) ujęty w drewnianą ramkę, ukazujący księcia w popiersiu, z wrytym napisem „X. Roman Sanguszko”. Drugi (il. 17) wykonany został przez tego samego autora. Rzeźba przedstawia księcia w całej postaci, z rękami założonymi do tyłu, w których trzyma książkę. Jest to aluzja do jego bibliofilskich zamiłowań. Bibliotekę sławucką powiększył do ok. 5 000 tomów. Postać księcia stoi na niewielkim cokole z napisem „Sławuta”³⁵.

Jego młodszy brat Władysław odziedziczył dobra tarnowskie, a pałac w Gumniskach stał się jego główną siedzibą. W 1829 r. wstąpił w związek małżeński z Izabelą córką Henryka Lubomirskiego ordynata przeworskiego i Teresy z Czartoryskich.

Roman „Sybirak” po powrocie z zesłania odbył m.in. podróż do Włoch skąd powrócił z malarzem Giacomo Giuseppe Battigiem, z zamiarem powierzenia mu stworzenia galerii wizerunków najbliższych członków rodu. Tak powstał m.in. portret brata (il. 18) Władysława w kontuszu³⁶ oraz jego żony Izabeli z córkami Jadwigą i Heleną (il. 19). Należy nadmienić że jest to jedyny portret Battiga przez niego sygnowany.

Nieznany artysta z fotografii namalował portret (il. 20) księcia Władysława ok. 1865 r., na którego blejtramie widnieje napis „Sławuta”³⁷.

W zbiorach tarnowskiego muzeum zachowało się pięć portretów Romana Damiana Sanguszki (1832–1917)³⁸, starszego syna Władysława i Izabeli, oficera w służbie rosyjskiej, a następnie attaché

wojskowego ambasady rosyjskiej w Neapolu. W działach rodzinnych odziedziczył dobra zasławskie, których zarząd przejął po powrocie do kraju, uzyskując w roku 1907 od cara Mikołaja II zatwierdzenie Ordynacji Zasławskiej. Dwa z wymienionych portretów powstały w Sławucie. Jeden (il. 21) namalowany przez Mikołaja Dawidowicza w 1896 r.³⁹ drugi (il. 22) to popiersie wykonane przez Antoniego Madeyskiego,⁴⁰ którego poznał u Konstancji Sanguszkowej w Gumniskach, żony zmarłego brata Eustachego Stanisława. Marmurowe popiersie Sanguszki⁴¹ Madeyski modelował w Sławucie w roku 1913, a ukończył w Rzymie następnego roku. Rzeźba była ostatnią pracą jaką wykonał artysta na zlecenie Romana Damiana, który zginął 1 listopada 1917 roku w Sławucie zamordowany przez żołnierzy pułku piechoty bolszewickiej, złożonego z wyrzutków uwolnionych z kopalń syberyjskich.

Ostatni wizerunek księcia Romana (il. 23) to rysunek ołówkiem na papierze, wykonany przez anonimowego autora, zapewne świadka tych tragicznych wydarzeń. Przedstawia zwłoki 85-letniego starca, z poranioną głową, leżące na ławie stojącej przy sztachetowym ogrodzeniu⁴².

W zbiorach Ossolineum znajduje się rękopis Ewy Rzyszczewskiej spisany w Wiedniu w 1918 roku zaopatrzone tytułem *Komentarz do mordu sławuckiego przez naoczego świadka spisany z dołączeniem pośmiertnej podobizny zamordowanego śp. Ks. Romana Sanguszki*. Do w/w rękopisu nie dołączono żadnej podobizny. Z relacji hrabianki Ewy Rzyszczewskiej (przybranej córki zamordowanego) rysunek odpowiada opisowi okoliczności śmierci Sanguszki⁴³.

Należy przypuszczać że w latach międzywojennych rękopis przekazano do Ossolineum, a rysunek trafił do księżnej Konstancji Sanguszkowej i księcia Romana do pałacu w Gumniskach. Po śmierci Eustachego Sanguszki (męża Konstancji), księżę Roman Damian był prawnym opiekunem jedynej bratanka Romana Władysława (1901–1984)⁴⁴. Będąc bezdzietnym widział w nim swego spadkobiercę i kolejnego ordynata. Wojciech Kossak⁴⁵ autor licznych portretów konnych polskiego ziemiaństwa, który pod względem tematyki artystycznej poszedł w ślady swego ojca Juliusza i równie jak on był znawcą koni, namalował w roku 1910 portret (il. 24) dziewięcioletniego księcia Romana. Przedstawił go na kucyku „Grażynce” wjeżdżającego do bramy zamkowej w Podhorcach. Portret został ofiarowany Romanowi Damianowi w Sławucie podczas uroczystości z okazji 80-tych urodzin księcia 17 października 1912 roku.

Edward Chwalewik bibliotekarz i historyk pisał „...Sanguszków pałac (w Sławucie) został rozgromiony i zniszczony doszczętnie przez hajdamaków dn.1.XI.1917 r. przy czym ofiarą pogromu padły nie tylko pozostałe tu zbiory (część najcenniejszą wywieziono ze Sławuty jeszcze niedługo przed katastrofą), ale i sam ks. Roman Sanguszko (1832–1917), którego tegoż dnia haniebnie zamordowano ... była tu nadto duża galerja obrazów i portretów rodzinnych, oraz znaczny zbiór dawnych rycin polskich...”⁴⁶.

Zdając sobie sprawę, jak ogromne straty w czasie dwóch wojen poniosła kultura polska, należy tym bardziej doceniać to, co zostało ocalone.

W roku 1989 w miesiącu maju, w Muzeum Okręgowym w Tarnowie po raz pierwszy po wojnie została pokazana wystawa zatytułowana „Sanguszkowie – wystawa portretów i pamiątek rodzinnych ze zbiorów MOT”.

W listopadzie 2010 roku, po dwuletnim remoncie, otwarto stałą ekspozycje w tarnowskim ratuszu, w zmodernizowanych pomieszczeniach muzeum, jedną z sal przeznaczono na wystawę poświęconą ikonografii książąt Sanguszków. Najcenniejsze, reprezentacyjne, jak również kameralne portrety członków magnackiego rodu pochodzące z pałacu w Sławucie i Gumniskach zostały udostępnione zwiedzającym. I chociaż galeria sanguszkowska nie jest jednolita i nie była stworzona dla jednej rezydencji, to oglądając można prześledzić związki genealogiczne pomiędzy poszczególnymi osobami, jak również zachwycać się pięknem portretów minionych epok.

17. Portret Romana Adama Sanguszki (1800–1881)
L. Karpiński 2 poł.XIX w., rzeźba, brąz.

18. Portret Władysława Sanguszki (1803–1870),
Giacomo Giuseppe Battig, 1845, olej, płótno

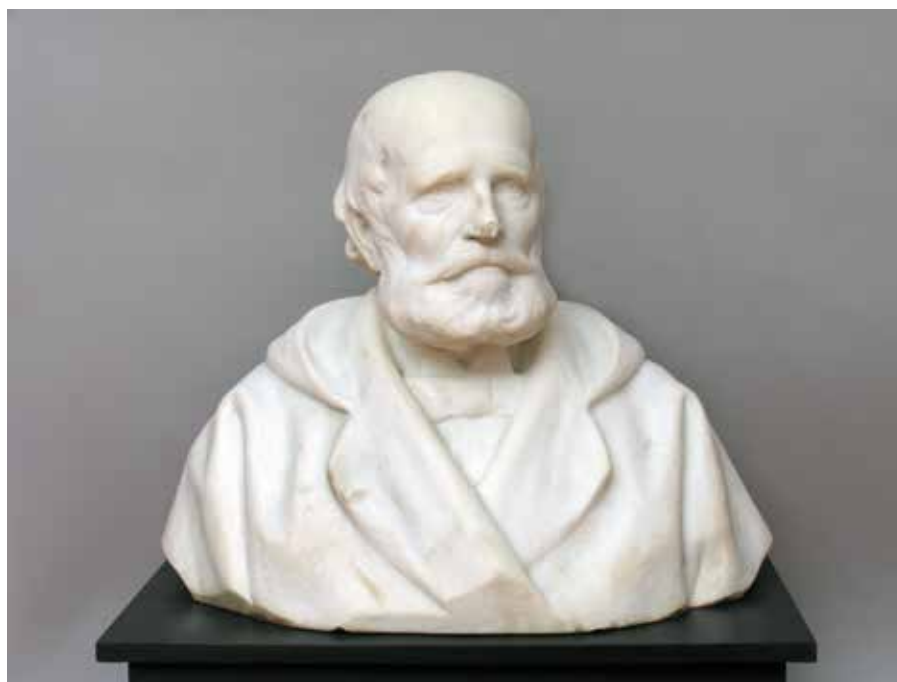
19. Izabela z Lubomirskich Sanguszkowa
(1808–1890), żona Władysława Sanguszki, z córkami:
Jadwigą (1830–1918), późniejszą żoną Adama Sapiehy i
Heleną (1836–1891), Giacomo Giuseppe Battig, po 1845,
olej, płótno

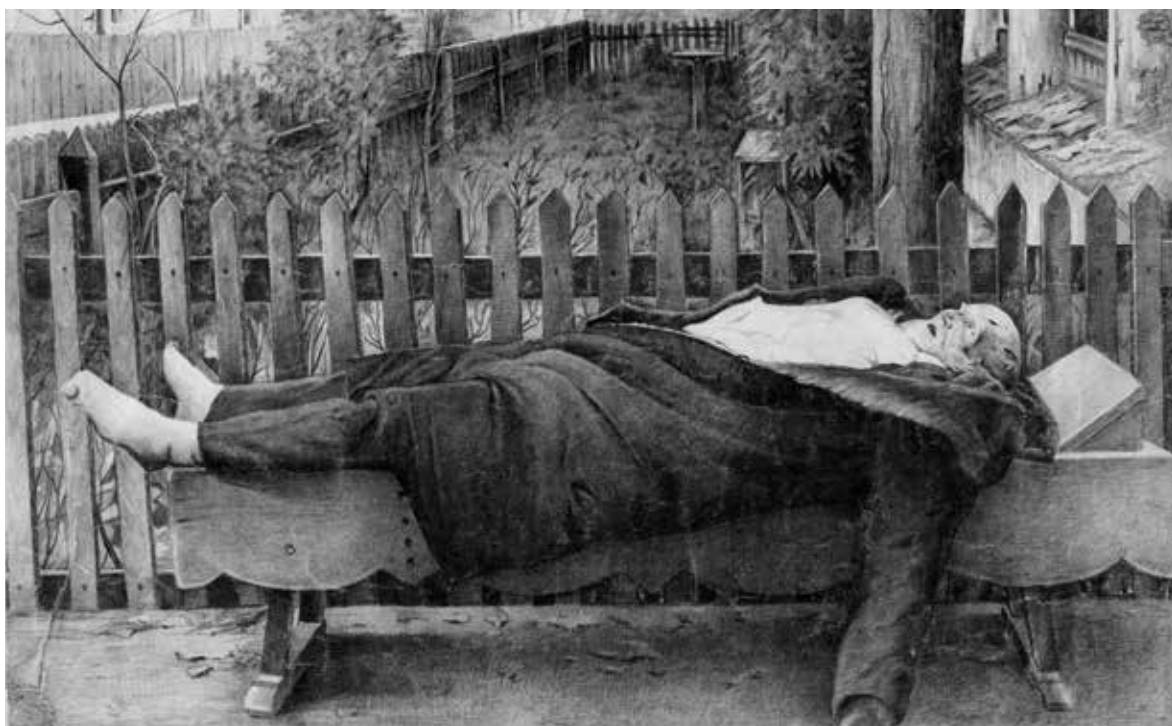
20. Portret Władysława Sanguszki (1803–1870), nieokreślony malarz, 2 poł. XIX w., olej, płótno

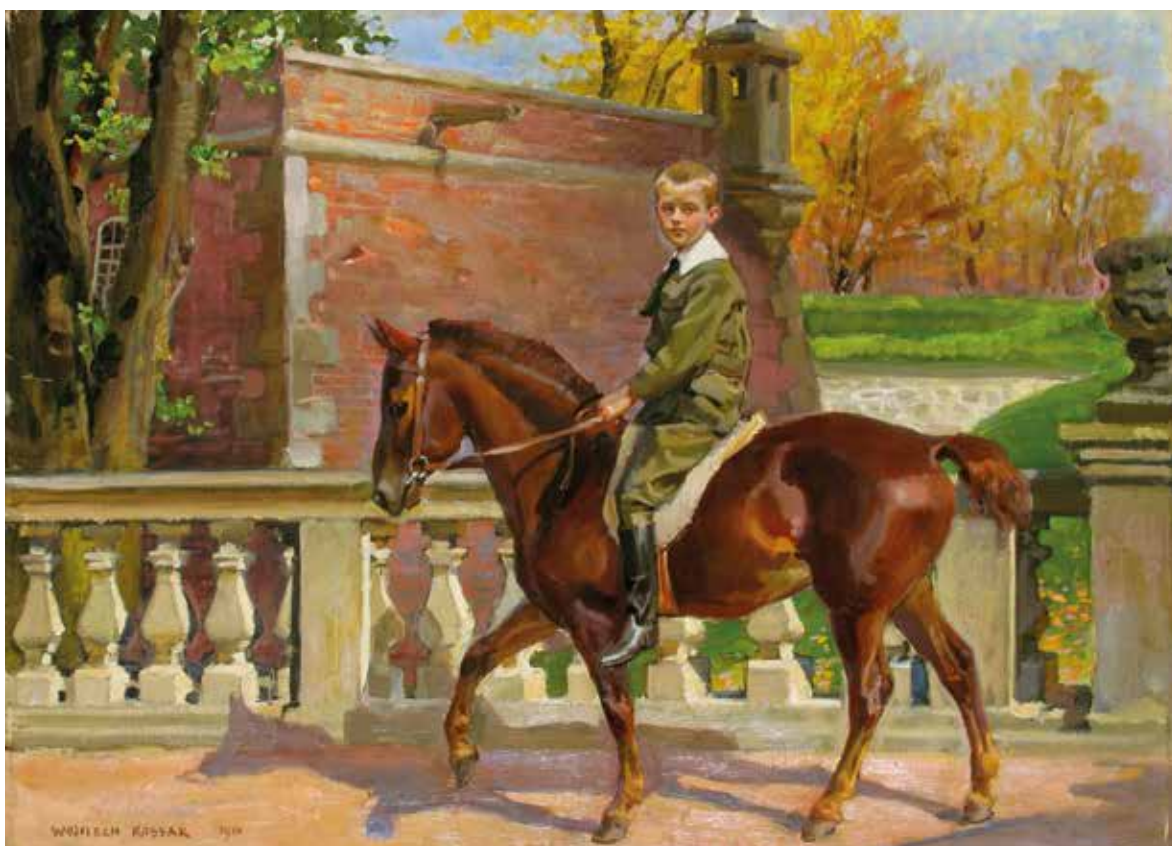
21. Portret Romana Damiana Sanguszki (1832–1917), Mikołaj Dawidowicz, 1896, olej, płótno

22. Portret Romana Damiana Sanguszki (1832–1917), Antoni Madeyski, Sławuta–Rzym 1913–1914, biały marmur

23. *Roman Damian Sanguszko (1832–1917)*, nieokreślony autor, 1917, ołówek, papier

24. *Roman Stanisław Sanguszko (1901–1984)*, Wojciech Kossak, 1910, olej, deska

PRZYPISY

- ¹ K. Bańburski, *Początki rodu X Sanguszków i kształtowanie się ich magnackiej fortuny* [w:] *Sanguszkowie – materiały z sesji naukowej pod red. K. Bańburskiego*, Tarnów 1989, s. 5–15; K. Bańburski, *Początki rodu książąt Sanguszków herbu Pogoń Litewska*, [w:] *Wokół Sanguszków – materiały I ogólnopolskiej sesji naukowej*, MOT Tarnów 2007, s. 29–31.
- ² M. Budziarek, *Kapucyni w Lublinie, dzieje klasztoru w latach 1727–1864*; wyd. Bracia Mniejsi Kapucyni, Lublin 1996.
- ³ K. Bańburski, *Początki rodu książąt Sanguszków herbu Pogoń Litewska*, [w:] *Wokół Sanguszków – materiały I ogólnopolskiej sesji naukowej*, MOT Tarnów 2007, s. 29–31.
- ⁴ E. Ormian, [w:] PSB, t. 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 484–488.
- ⁵ W. Berkowski, *Sławuta jako rezydencja książąt Sanguszków od k. w. XVIII do pocz. Wieku XX* [w:] *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne t. 2, Twierdze kresowe Rzeczypospolitej*, Zamość 2004, s. 155–162.
- ⁶ E. Ormian, *Sanguszko Hieronim Janusz 1748–1812*, [w:] PSB, tom 33, wyd. Ossolineum 1993, s. 484–488.
- ⁷ A. Sołtys, *An unknown painting of the Ecce Homo (1635) by Carlo Dolci*, *The Burlington Magazine*. CXLV, May 2003, s. 371–373.
- ⁸ Materiały archiwalne Dział Historyczny MOT, nr MTH/738/1-23.
- ⁹ I. Kaniewska, *Sanguszko Hrihory* zm. 1602, [w:] PSB, wyd. Ossolineum 1993, s. 488–490.
- ¹⁰ P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 20.
- ¹¹ R. Marcinek, *Sanguszko Paweł Karol 1680–1750* [w:] PSB, t. 34, wys. Ossolineum 1993, s. 497–500.
- ¹² P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 22–23.
- ¹³ J. Chrościcki, *Pompa Funerbris – z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 162–164.
- ¹⁴ E. Aleksandrowska, *Sanguszkowa z Duninów Barbara 1718–1791*, [w:] PSB, wyd. Ossolineum 1993, s. 517–521.
- ¹⁵ A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama Barbara Sanguszkowa (1718–1781) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008, s. 10.
- ¹⁶ E. Orman, *Sanguszko Hieronim Janusz 1743–1812*, [w:] PSB, wyd. Ossolineum 1993, s. 484–488.
- ¹⁷ P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 42–43.
- ¹⁸ Tamże, s. 44–45.
- ¹⁹ Tamże, s. 46–47.
- ²⁰ Tamże, s. 448–449; M. Czeppe, *Janusz Modest 1749–1806*, [w:] PSB, t. 34, wys. Ossolineum 1993, s. 492–494.
- ²¹ P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 50–51.
- ²² Tamże, s. 54–55.
- ²³ E. Ormian, *Eustachy Sanguszko 1768–1812*, [w:] PSB, t. 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 473–478.
- ²⁴ Tamże, s. 56–57.
- ²⁵ Tamże, s. 58–59; Inna kopia tego portretu znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, nr inw. MMW4042
- ²⁶ Tamże, s. 130–131.
- ²⁷ Tamże, s. 74–75.
- ²⁸ S. Kieniewicz, *Sanguszko Roman Stanisław 1800–1881*, [w:] PSB, t. 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 506–507.
- ²⁹ S. Kieniewicz, *Sanguszko Władysław Hieronim 1803–1870*, [w:] PSB, tom 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 514–517.
- ³⁰ J. Poray-Biernacki, „Z przekonania” – *Roman Sanguszko w oczach Konrada i historii*, Londyn 1979, s. 50.
- ³¹ J. Białynicka-Birula, *Grocholski Tadeusz 1839–1913*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, t. 2, wyd. Zakład Narodowy Ossolińskich PAN 1975, s. 474–475.
- ³² P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 78–79.
- ³³ Karpiński L. [w:] *Słownik Artystów Polskich*, t. 3, wyd. Zakład Narodowy Ossolińskich PAN 1979, s. 372–373
- ³⁴ P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 240–241.
- ³⁵ Tamże, s. 242–243.
- ³⁶ Tamże, s. 82–83.
- ³⁷ Tamże, s. 99–91.
- ³⁸ J. Długosz, *Sanguszko Roman Damian 1832–1917*, [w:] PSB, t. 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 507–509.
- ³⁹ A. Melbechowska-Luty, *Dawidowicz Mikołaj*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, t. 2, wyd. Zakład Narodowy Ossolińskich PAN 1975, s. 20; P. Chrzanowska, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 104–105.
- ⁴⁰ A. Sołtys, *Twórczość Antoniego Madeyskiego w kręgu mecenasów książąt Sanguszków*, [w:] *Sanguszkowe – materiały z sesji pod red. K. Bańburskiego*, Tarnów 1989, s. 33–49; A. Sołtys, *Antoni Madeyski (1862–1939) - szkic monograficzny*, [w:] „Rocznik Tarnowski”, Tarnów 1990, s. 55–87; P. Chrzanowska, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 248–249.
- ⁴¹ P. Chrzanowska, K. Sołtys, *Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach MOT*, Tarnów 1994, s. 248–249.
- ⁴² Tamże, s. 196–197.
- ⁴³ Biblioteka ZN im. Ossolińskich, 13724 I, s. 1–38
- ⁴⁴ A. Biernacki, *Roman Władysław 1901–1984*, [w:] PSB, t. 34, wyd. Ossolineum 1993, s. 509–510.
- ⁴⁵ H. Kubaszewska, *Wojciech Kossak 1856–1942*, [w:] *Słownik Artystów Polskich*, t. 4, wyd. Zakład Narodowy Ossolińskich PAN 1986, s. 141–148.
- ⁴⁶ E. Chwałewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa 1927.

CZEŚĆ II:
ZBIORY I KOLEKCJE
– FOTOGRAFIA

1. Wilno. Procesja Bożego Ciała przy Katedrze. Fot. J. Bułhak

2. Krzemieniec. Widok ogólny. Fot. J. Boguszewski

ALEKSANDRA GARLICKA

WARSZAWA

ARTYSTYCZNA FOTOGRAFIA KRESOWA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

(Komunikat)

Polska fotografia artystyczna narodziła się na Kresach. Jej propagatorami byli Henryk Mikolasch we Lwowie, Jan Bułhak w Wilnie. Ziemie tego regionu do 1918 r. wchodziły w skład państw zaborczych; Galicja należała do Austrii i pozostawała pod jej oddziaływaniem, Wileńszczyzna do Rosji. Bułhak pozostawał pod silnym wpływem Ferdynanda Ruszczyca i petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych.

Oni obaj: Mikolasch i Bułhak są twórcami polskiej fotografii artystycznej w okresie międzywojennym. Mikolasch stworzył Lwowskie Towarzystwo Fotograficzne, Bułhak powołał do życia Fotoklub Wileński. Mikolasch, z zamiłowania malarz, uprawiał tzw. dzisiaj „fotografię piktorialną”. Jest to termin fałszywy, bo fotografia oznacza – obraz, zaś *picture* z angielskiego oznacza także obraz, czyli miał by to być „obraz obrazowy”. Mikolasch skupił wokół siebie ciekawych twórców, wśród których propagował techniki szlachetne, których sam się nauczył. Zgromadził grono ciekawych twórców: inżynierów – Jan Alojzy Neuman, Witold Romer, ludzi uprawiających turystykę: Adam Lenkiewicz, oraz ludzi o zamiłowaniach artystycznych – Janina Mierzecka.

Bułhak przejęty ideą „Heimat Photographie”, czyli fotografią ojczystą propagował fotografię krajoznawczą. Do wileńskiego kręgu należeli: Maria Panasewiczówna, Jan Kurusza Worobiew, obaj bracia Shejbalowie, Henryk Hermanowicz w Krzemieńcu, Bronisława i Edmund Zdanowscy, Stefan Zyberk-Plater, Stanisław Turski.

W obu ośrodkach uprawiano przede wszystkim fotografię etnograficzną, krajoznawczą i portretową. Wiązało się to z potrzebą propagowania naszego kraju po 123 latach niewoli i zachęcenia turystów do przyjazdu do Polski.

We Lwowie działała stworzona przez Eugeniusza Romera drukarnia „Książnica Atlas”. Jej celem była publikacja map i atlasów geograficznych. Witold Romer wykorzystał tę instytucję do publikacji pocztówek fotograficznych. Zachowały się trzy komplety pocztówek wraz z negatywami o wymiarach 15 x 10 cm. Trudno w tym krótkim przeglądzie omawiać dokonania artystyczne każdego z autorów. Należałoby raczej zorganizować ich wspólną wystawę, by ukazać piękno utraconych ziem.

Wspólnym przedsięwzięciem środowiska lwowskiego i wileńskiego była zorganizowana w 1936 r. Pierwsza Ogólnokrajowa Wystawa Fotografii Robotniczej w salach Muzeum Przemysłu Artystycznego we Lwowie. Jej pomysłodawcą i organizatorem był Władysław Bednarczuk.

3. Wilno. Ostra Brama. Fot. J. Bułhak

4. Wilno. Góra Zamkowa. Fot. J. Bułhak

5. Wilno. Fragment dzielnicy żydowskiej. Fot. J. Bułhak

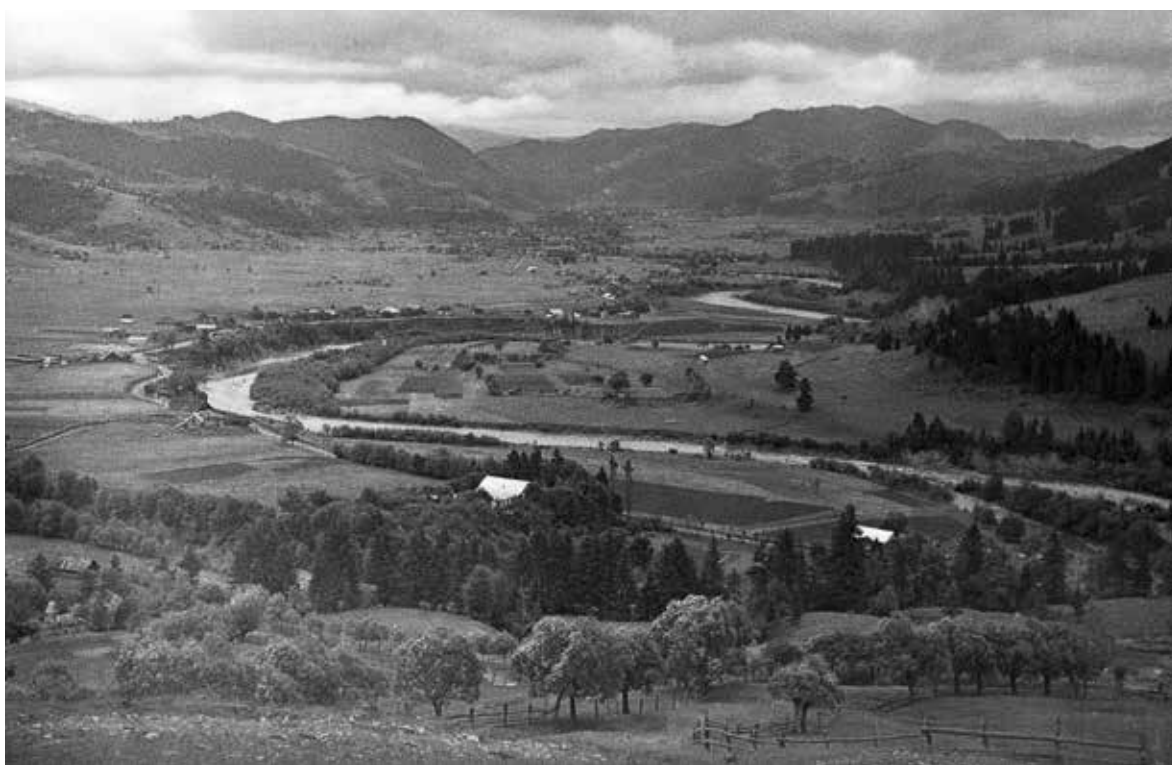
6. Wilno. Fragment dzielnicy żydowskiej, Zaulek Safjański. Fot. J. Bułhak

7. Wilno. Kiermasz na placu Łukiskim. Fot. J. Bułhak, 1937

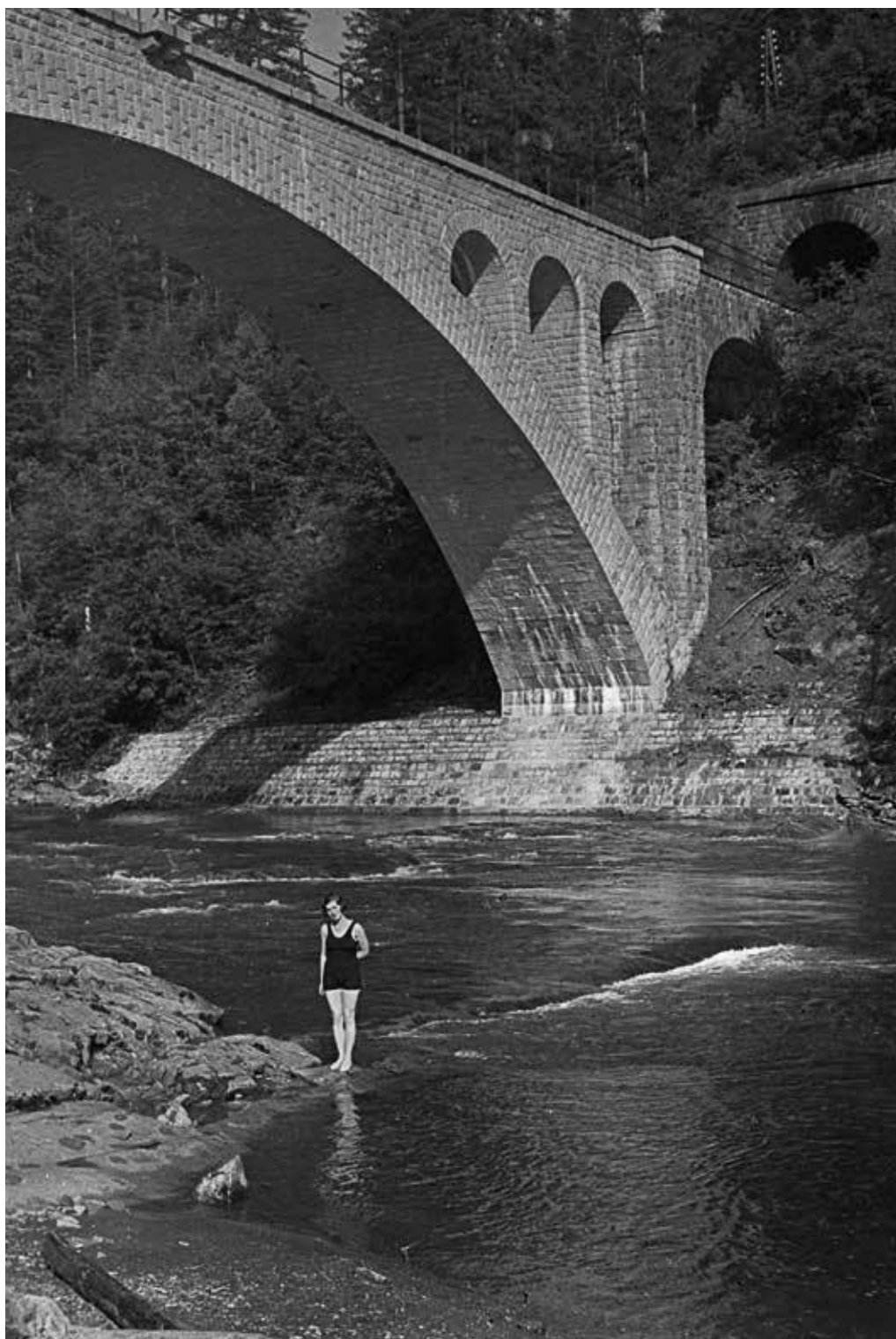

8. Karpaty. Kładka nad Czeremoszem.
Fot. Z. Klemensiewicz

9. Czarnohora. Żabie, widok ogólny. Fot. J. Kokurewicz, 1938

10. Kamień Dobosza, most nad Prutem. Fot. J. Kokurewicz

ANDRZEJ RYBICKI

MUZEUM HISTORII FOTOGRAFII IM. WALEREGO RZEWUSKIEGO W KRAKOWIE

NA KRESACH, W OKOPACH LEGIONÓW POLSKICH RODZIŁ SIĘ POLSKI REPORTAŻ WOJENNY

Kresy odegrały szczególną rolę w polskim micie niepodległościowym¹. Między innymi na tamtych terenach toczyły swe boje oddziały Legionów Polskich. Od jesieni 1914 do jesieni 1916 roku II Brygada walczyła najpierw w Karpatach Wschodnich, później na Bukowinie i na Wołyniu². Wydarzenia te żyły w świadomości Polaków w dwudziestoleciu międzywojennym. Jednak polityka sprawiła, że w pamięci czyn zbrojny II Brygady Legionów Polskich musiał ustąpić pola walkom legionistów Józefa Piłsudskiego z I Brygady³. Po wydarzeniach lat I wojny światowej na Kresach pozostały pamiątki – mniej lub bardziej widoczne w terenie ślady walk⁴. Do naszych czasów zachowały się legionowe cmentarze, nagrobne krzyże, resztki ziemnych okopów i zasieków⁵. W rodzinnych albumach i archiwach różnych instytucji przetrwały fotografie – pamiątki po latach spędzonych w okopach.

Na konferencji *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej* zorganizowanej przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w 2008 roku, zaprezentowano referat: *Funkcja fotografii wojskowej w przybliżaniu roli Kresów w historii Polskich Ziem Wschodnich na podstawie zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego*⁶. Pośród przedstawionych wówczas fotografii wybrano, między innymi, kilka zdjęć autorstwa dwóch legionistów: chor. Tadeusza Pawłasa i chor. Leopolda Rudke. Fotografie wykonano głównie na Wołyniu w 1916 roku. I oto już w rok później Muzeum Historii Fotografii pozyskało w darze od Marii Ambros z Krakowa, kolekcję zdjęć legionowych⁷. Zbiór obejmuje 324 fotografie czarno-białe różnych formatów, w technice żelatynowo-srebrnej, w większości tonowane na kolor sepia. Zbiór składa się z dwóch rodzajów odbitek: pierwsza grupa, zawiera mniejsze pozytywy o wymiarach 4,5 x 5,0 do 6,0 cm, wykonane metodą stykową na papierze matowym o wysokiej gramaturze, zbliżonej do gramatury papieru fotograficznego, tzw. „kartonu”. Spełniały one rolę wglądówek. Druga część, to odbitki pełnowymiarowe, ok. 9,0 x 14,0 cm, w formacie małej pocztówki lub pochodnym, wykonane pod powiększalnikiem na papierze tzw. „cienkim”, bardzo wówczas popularnym. Pierwsze wymienione zdjęcia służyły do dalszej selekcji, inwentaryzacji kadrów, drugie były rozprowadzane wśród legionistów w formie „pamiętek z wojny” lub kart korespondencyjnych⁸. Często odbitki były wykonane na papierze fotograficznym, który już fabrycznie zaopatrzone był w nadruk pocztówkowy. Większość fotografii była odręcznie podpisana na rewersie. Wymieniono postacie z kadru, podawano miejsce i czas akcji, nazwisko autora, nierzadko jego pieczęć⁹. Dane te stanowiły bardzo duże ułatwienie przy opracowaniu zbioru. W kilku przypadkach potrzebna

1. Legioniści ustawiają miotacz min (moździerz) 9 cm/1914 na stanowisku. Fot. T. Pawłas, Rydkiwci (Rarańcza), wrzesień 1915

2. Chor. dr T. Pawłas, fotograf, lekarz 3. pp II Brygady Legionów Polskich, Bukowina 1915. Fot. nieznaną

3. Chor. L. Rudke, fotograf, oficer sanitarny, lekarz 3. pp II Brygady Legionów Polskich, fotografia z dedykacją. Fot. Zakład Fotograficzny Adela, Kraków, 15 stycznia 1916

4. Ewakuacja na węgierską stronę. Pociąg sanitarny Legionów Polskich, drugi od lewej kpt. dr Marcin Zieliński, lekarz II Brygady. Il. T. Pawlas, Worochta (?)

5. Frontowy zakład szewski. Kampania bukowińska. Fot. Stanisław Janowski, Rydkiwci (Rarańcza), sierpień 1915

6. Poranna toaleta w arbuzie. Fot. nieznanym, Bukowina

7. Legioniści na kwaterze. Chor. Jan Galiński ze źrebakiem. Fot. nieznanym, Bukowina, 1915

8. Inscenizowana scena ostrzału przeciwlotniczego. Karabin maszynowy schwarzlose 07/12 na pozycji. Fot. nieznanymi, Ukraina, 1916

9. Pokaz szarży w wykonaniu 2. szwadronu II Brygady na Bukowinie. Oddział prowadzi rtm. Zbigniew Dunin. Il. nieznanymi, Bukowina, 1915

była weryfikacja stopni wojskowych, czasem wystarczyło tylko odnaleźć imię bohatera kadru¹⁰. Ważnym elementem inwentaryzacji zbioru było ustalenie dzisiejszej nazwy miejsca wykonania zdjęcia¹¹. Nie do przecenienia były tu: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*¹² i mapa etnograficzna Bukowiny z 1910 roku¹³. Wśród zidentyfikowanych autorów fotografii wymienić należy: Tadeusza Pawlasa¹⁴, Leopolda Rudke¹⁵, Kazimierza Macha¹⁶, Jana Galińskiego¹⁷, Stanisława Janowskiego¹⁸ i incydentalnie kilku innych. Wszyscy oni byli legionistami II Brygady, większość służyła w oddziałach sanitarno-medycznych. Dwaj pierwsi: chor. Tadeusz Pawlas (il. 2) i chor. Leopold Rudke (il. 3), jeszcze w 1914 roku, podczas walk w Karpatach Wschodnich założyli „Spółkę fotograficzną”, zakupili aparat, nabyli materiały światłoczułe¹⁹. Pierwsze klisze wysyłano do obróbki w pracowniach fotograficznych w miastach przyfrontowych, na przykład do Kołomyi lub Czerniowiec²⁰. W późniejszym czasie pierwsi polscy fotoreporterzy wojenni²¹ mieli już do dyspozycji laboratoria fotograficzne w żołnierskich kwaterach. Chorąży Adam Dulęba, fotograf Biura Prasowego Komendy Legionów prowadził swoją ciemnię we frontowej kwaterze na Wołyniu²². Podoficerowie służby sanitarnej w cywilu byli w większości studentami uczelni medycznych²³ albo już lekarzami, a nawet lekarzami z doktoratami „wszechnauk medycznych”²⁴, co ułatwiało im zgłębianie tajników zagadnień z fotochemii i fotofizyki. Niektórzy z nich już przed wojną zajmowali się fotografią amatorsko. Pierwsze zdjęcia członków „Spółki” powstały jeszcze po węgierskiej stronie Karpat, podczas jesienno-zimowych walk na Węgrzech. Przedstawiały głównie służbę oddziałów sanitarnych między innymi w Zapredilu i Vucskómező²⁵, forsowanie przełęczy Pantyrskiej²⁶, transport rannych po bitwie pod Mołotkowem, widok wsi Zapredil, baterię artylerii na szczycie, ewakuację pociągu sanitarnego na węgierską stronę (il. 4).

W marcu 1915 roku II Brygada została wycofana z frontu do Kołomyi²⁷, by w maju trafić na Bukowinę. Działania legionistów trwały do września, ich osią była rzeka Prut. Pomimo ciężkich zmagani nie osiągnięto celu strategicznego – przebicia się na Besarabię. Nie pomogła straceńcza szarża pod Rokitną 2. szwadronu kawalerii 13 czerwca 1915 roku. Za to okres ten był niezwykle twórczy dla członków „Spółki”, powstała wówczas największa część kolekcji. Na kadry trafiło okopowe życie, dokumentowano służbę w polowym warsztacie szewskim, kuchni, odswzalni, zwykle żołnierskie czynności w okopach, a nawet rzadkie chwile wytchnienia i zabawy (il. 5, 6, 7). Sami legionieści: żołnierze i fotografowie, kreowali i dokumentowali inscenizowane sytuacje ze służby. Dla potrzeb fotografii markowano nawet sceny walki: prowadzenie ognia maszynowego (il. 8) czy artyleryjskiego, odgrywanie scen szarży kawaleryjskiej²⁸ (il. 9). Czasem doprowadzało to do dość komicznych konsekwencji, gdy widz oglądając zdjęcie odnosił wrażenie, że ułani szarżą na fotografa, innym razem próbują go ostrzelać. Ważnym tematem tej grupy fotografii stało się wyposażenie żołnierzy. Wyjątkowo dobrze sfotografowane są mundury legionistów, ich szarże, odznaczenia (il. 10), a zdjęcia oddają wyjątkową różnorodność umundurowania w oddziałach legionowych. Także broń, zdobyczne rosyjskie maximy (il. 11). Na kadry trafili legionieści chwalcący się przed obiektywem swoją zdobyczą. Żołnierze nawiązywali kontakt z miejscową ludnością, co również znalazło odbicie na fotografiach, które często opatrywano humorystycznym komentarzem. Portrety miejscowych kobiet podpisywali na odbitkach żony, czy zaloty w Łukawicy. Kilkanaście kadrów poświęconych jest legionowym pogrzebom i cmentarzom, czego przykładem jest kondukt chor. dr. Ludwika Rittenberga²⁹ (il. 12). Widzimy kondukt żałobników z kościelnymi chorągwiami, miejscowych Rusinów, Rumunów czy nawet Polaków. Innym, wartym wspomnienia cyklem są zdjęcia z cmentarza w Rarańczy, gdzie pochowano ułanów rtm. Zbigniewa Dunin-Wąsowicza, poległych podczas szarży pod Rokitną (il. 13). Te zdjęcia są

rzadko publikowane, a wręcz unikatowe. Bukowinę zamieszkiwali również Polacy, z którymi legionieści bardzo szybko nawiązali kontakt. I oni także trafili na kadry (il. 14). Z czasem fotografie zaczęły nabierać cech zdjęć artystycznych. Szczególnie Leopold Rudke konstruował kadry wprowadzając do nich elementy ekspresji, światłocien (il. 15, 16), tworzył obrazy, które wykraczały poza zwykły dokument czy reportaż wojenny. Portrety legionistów (il. 17) nie odbiegały konwencją od portretów atelierowych wykonywanych przez zawodowych fotografów³⁰. Mając do dyspozycji wglądówki, możemy zauważyć, że już na etapie robienia zdjęcia kadr budowany był w sposób przemyślany. W zbiorze odnaleziono też kilkanaście zdjęć portretowych Kozaków. Należały one zapewne do rannych lub zmarłych od ran Rosjan, którzy trafili do legionowych szpitali. Kozacy na tych fotografiach są uzbrojeni, w kompletnym umundurowaniu. Godność tych żołnierzy, powaga, a czasem duma, między innymi z prezentowanej broni, widoczne na zdjęciach wskazują nam, że Kozacy na pewno nie pozowali jako jeńcy (il. 19).

Część kadrów ze zbioru pani Ambros jest już znana z publikacji. Trafiły one do druku jeszcze w okresie międzywojennym³¹. Tu jednak mamy oryginalne odbitki, wykonane jeszcze na froncie. Często też można zauważyć zdjęcia dokumentujące znane nam z innych kadrów sytuacje, ale są to zupełnie inne, nowe ujęcia. Wielokrotnie publikowana fotografia mjr. Henryka Minkiewicza w okopach³², ma nowe ujęcie (il. 22)³³. Jednak duża część obrazów jest unikatowa, dotychczas nieznaną badaczom. Istotnym elementem uzupełniającym naszą wiedzę o legionowej kampanii są szczególnie fotografie z życia okopowego, służby w oddziałach tyłowych, warsztatów żołnierskich. Na zdjęciach znalazły się wizerunki wielu oficerów i żołnierzy, często w formie portretów, jednak nie atelierowych, ale z frontu, z okopów. Sportretowano osoby, które znalazły się we władzach II Rzeczypospolitej czy Wojska Polskiego: Henryka Minkiewicza³⁴, Mariana Januszajtisa³⁵ czy Zygmunta Zielińskiego³⁶ (il. 21). Legendarni legionowi kapelani, ks. kapelan Józef Panaś³⁷ (il. 20) czy ks. kapelan Władysław Antosz³⁸. Na zdjęcia trafili także późniejsi naukowcy. Widzimy profesora chorób skóry Tadeusza Pawłasa³⁹, profesora neurologii i psychiatrii Marcina Zielińskiego⁴⁰, wybitnych międzywojennych lekarzy, nauczycieli akademickich. Warto tu przywołać jeszcze postać chor. Kazimierza Macha⁴¹, późniejszego dyplomatę. Dla wartości tego zbioru nie bez znaczenia jest fakt szczupłej dokumentacji fotograficznej działań legionowych na Bukowinie, zwłaszcza w porównaniu ze zbiorami zdjęć z Wołynia czy kadrami z kampanii kielecko-lubelskiej w 1915 roku⁴². Zbiór fotografii członków „Spółki fotograficznej” znacząco te dysproporcje wyrównuje.

W 2014 roku Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego pokazało na ekspozycji zbiór fotografii powstałych w ramach „Spółki fotograficznej”. Prezentację uzupełniono o kadry innego legionisty – fotografa Jana Zdzisława Włodka⁴³. Utrwalił on m.in. paradę wszystkich legionowych pułków na polach pod wsią Czeremoszno na Wołyniu 15 lipca 1916 roku. Autor wystawy postawił tezę, że polski reportaż wojenny narodził się m.in. w okopach Bukowiny, Karpat i Wołynia⁴⁴. Zaprezentowanymi obrazami w pełni tezę tę udowodnił, korzystając z fotografii z kolekcji Marii Ambros i Jana Z. Włodka. Oglądając wystawę zauważymy różnice pomiędzy reportażem legionowych fotografów, a oficjalnymi zdjęciami jakie trafiały do prasy czy wydawnictw państw biorących udział w I wojnie światowej. Fotografie wykonane w okopach Legionów Polskich, choć niektóre są kreowane, pokazują rzeczywisty stosunek walczących do wydarzeń, w których uczestniczą. Nie można dostrzec na tych fotografiach postaw pacyfistycznych, dezaprobaty dla wojny. Żołnierze Legionów Polskich, ochotnicy w pełni byli świadomi, o co walczą. Zdjęcia z innych frontów są albo bardzo oficjalne, a propagandowy wyraz kadrów wręcz uderza z fotograficznych odbitek albo mają

10. Oficerowie Komendy Legionów Polskich. Na przedzie Włodzimierz Ostoja-Zagórski, na piersi od lewej Order Żelaznej Korony, Order Zasługi Wojennej, Niemiecki Żelazny Krzyż. Za nim z lewej por. Bertold Merwin. Prawie pełny przegląd legionowych czapek: kepi, maciejówka, rogatywka. Fot. nieznanymi, Karasin-Wołyń, 4 maja 1916

11. Legioniści prezentują zdobyczny rosyjski karabin maszynowy Maxim Wz. 1910. Fot. nieznan, Bukowina, 1915

12. Pogrzeb chor. dra Ludwika Rittenberga. W kondukcje mieszkańcy Bukowiny w strojach ludowych. Fot. L. Rudke, Szubraniec, 13 czerwca 1915

13. Groby poległych podczas szarży pod Rokitną kawalerzystów rtm. Zbigniewa Dunin-Wąsowicza na cmentarzu w Rarańczy. Fot. NN, Rarańcza, lipiec 1915

14. Poczęstunek u bukowińskich Polaków z Lenkowiec (obecnie prawobrzeżna dzielnica Czerniowiec). Fot. nieznan, Czerniowce, lipiec 1915

15. Ppor. Henryk Serwaczyński i chor. Stanisław (?) Zaleski. Negatyw podwójnie naświetlony.
Fot. L. Rudke, Bukowina, 1915

16. Na granicy światła i cienia. Fot. L. Rudke, Bukowina, 1915

17. Ppłk Marian Żegota Januszajtis na kwaterze pod Czerniowcami. Fot. nieznaną, Bukowina, 1915

18. Patrol sanitarny pod Rarańczę. Fot. L. Rudke, Rydkiwci (Rarańcza), sierpień 1915

19. Kozacy, portret zbiorowy. Papachy, czerkieski, karabiny Mosin wz. 1891 i kaukaskie noże kindżały. Fot. nieznan, 1914/1915

20. Kapelan II Brygady Legionów Polskich ks. Józef Panaś (z lewej). Fot. nieznan

21. Płk Zygmunt Zieliński, stoi w środku z odkrytą głową. Fot. nieznan

22. Mjr Henryk Minkiewicz w okopach na Bukowinie. Fot. S. Janowski, Bukowina, czerwiec 1915

one pesymistyczny, wręcz pacyfistyczny wyraz. Tego nie dostrzeżemy na kadrach członków legionowej „Spółdzielni fotograficznej”. Trafność obserwacji fotografów uwidacznia się w zestawieniu zdjęć z pamiętnikami legionistów⁴⁵. „Spółka fotograficzna” to pierwsza polska agencja działająca na froncie. I choć założona *ad hoc*, z potrzeby chwili, w pełni i wyczerpująco dokumentowała frontowe życie legionistów⁴⁶, a znaczną część swojej działalności członkowie Spółki poświęcili dokumentowaniu Legionów na Kresach.

Bibliografia

- Album Legionów Polskich*, opr. W. Lipiński, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa–Kraków 1933.
- Artysta czy Rzemieślnik? Galicyjskie zakłady fotograficzne XIX i XX wieku*, katalog wystawy, red. M. Skrejko, Muzeum Historii Fotografii, Kraków 2001.
- Czerep S., *II Brygada Legionów Polskich*, Bellona, Warszawa 1991.
- Dunin Brzeziński J., *Rotmistrz Legionów Polskich. Wspomnienia z lat 1914–1919*, Pruszków 2005.
- Harta etnografică a Bucovinei întocmită Pe Temeiul Recenzământului Oficial din 1910*, del Istoricul, scola 1 : 300.000, Bucuresti 1910.
- Ilustrowana Kronika Legionów Polskich 1914–1918*, oprac. Eugeniusz Qurini, Stanisław Librewski, Warszawa 1936.
- Klimecki M., Klimczak W., *Album Legiony Polskie*, Bellona, Warszawa 1990.
- Kolbuszewski J., *Kresy*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1995.
- Krasicki A., *Dzienniki z kampanii rosyjskiej 1914–1916*, Warszawa 1988.
- Szlakiem II Brygady Legionów Polskich w Karpatach Wschodnich. Przewodnik historyczno-turystyczny po Gorganach i Czarnohorze*, red. J. Moszczeński, T. Pelczarski, A. Lenkiewicz, Wyd. Filar, Kielce 2003.
- Latoś H., *Fotografia wojenna*, [w:] *150 lat fotografii polskiej*, Wyd. Arkady, Warszawa 1989.
- Lista Starszeństwa Oficerów Legionów Polskich, Warszawa 1917.
- Marsz zimowy Huculskim szlakiem II Brygady Legionów*, Stanisławowskie Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny, Stanisławów 1939.
- Piekarczyk J., *Dokument Polskiego Losu* [w:] M. Klimecki, W. Klimczak, *Album Legiony Polskie*, Bellona, Warszawa 1990.
- Rafajłowa, mapa, skala 1 : 1 000 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1935.
- Kresy. Katalog fotografii krajoznawczych ze zbioru Mieczysława Orłowicza*, opr. J. Ihnatowicz, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2000.
- Rostworowski S., *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918)*, Warszawa 1993.
- Rudke L., *Moja służba w sanitarjacie 2 Brygady Legionów Polskich*, „Lekarz Wojskowy”, 1936 nr 5/8.
- Rybicki A., *Uniwersytecka Księga Katyńska*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000.
- Rybicki A., *Fotografia wojskowa i wojenna w zbiorach Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, MHF, Kraków 2008.
- Rybicki A., *Funkcja fotografii wojskowej w poznaniu dziejów Kresów, na podstawie zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego* [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami*, red. A. Stawarz, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2009.
- Rybicki A., *Z Kamerą na froncie i w departamencie. Jan Z. Włodek 1885 – 1940, fotoreporter legionowej epopei*, Kraków 2010, s. 11–21.

Rybicki A., *Legionowe kadry*, Kraków 2014.

Składowski J., *Rzeczpospolita Rafajłowska*, Bellona, Warszawa 2009.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1987.

Sławoj Składkowski F., *Moja służba w Brygadzie*, Warszawa 1990; S. Rostworowski, *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914-1918)*, Warszawa 1993.

Turczynski E., *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mittel-europäisch geprägten Landschaft* [w:] *Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund*, Wiesbaden 1993.

Unikatowe fotografie ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. Pokaz multimedialny w opracowaniu M. Dziewulskiego i P. Wilkosza, Kraków 2008.

Waingertner P., *Żelazna Karpacka, II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Wyd. Ibidem, Łódź 2003.

Żakowicz A., *Fotografowie zawodowi w latach 1860–1914*, [w:] *Dawna fotografia lwowska 1839–1939*, red. A. Żakowicz, Centrum Europy, Lwów 2004.

PRZYPISY

¹ J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1995, s. 201–215.

² S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Bellona, Warszawa 1991.

³ Widoczne to było np. w polityce kadrowej Ministerstwa Spraw Wojskowych. Można jeszcze wspomnieć jakim zainteresowaniem prasy i władz cieszył się Marsz Szlakiem I Kompanii Kadrowej w dwudziestolecie międzywojennym, w przeciwieństwie do marszu poświęconego działaniom II Brygady w Karpatach.

Marsz zimowy Huculskim szlakiem II Brygady Legionów, Stanisławowski Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny, Stanisławów 1939.

Szlakiem II Brygady Legionów Polskich w Karpatach Wschodnich. Przewodnik historyczno-turystyczny po Gorganach i Czarnohorze, red. J. Moszczeński, T. Pelczarski, A. Lenkiewicz, Warszawa, wyd. Filar, Kielce 2003.

⁴ Dokumentowali je międzywojenni fotografowie, m.in. Adam Lenkiewicz autor cyklu fotografii cmentarzy i pojedynczych grobów legionistów w Karpatach Wschodnich. W zbiorach Muzeum Historii Fotografii znajduje się kilka fotografii pomnika i cmentarza legionistów w Rafajłowej tegoż autora. Dodatkowo pojedyncze zdjęcia okopów legionowych Henryka Poddębskiego i Włodzimierza Suwczyńskiego z kolekcji Mieczysława Orłowicza znajdującej się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Kresy. Katalog fotografii krajoznawczych ze zbioru Mieczysława Orłowicza, opr. J. Ichnatowicz, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2000, s. 79, 145.

Po II wojnie światowej teren walk legionistów stał się niedostępny dla fotografów spoza ZSRR. Dopiero przełom 1989/90 roku umożliwił organizowanie wypraw na Huculszczyznę i Bukowinę. Ich plonem były pierwsze fotografie zachowanych nielicznych cmentarzy, grobów czy śladów zasieków i okopów.

⁵ J. Składowski, *Rzeczpospolita Rafajłowska*, Bellona, Warszawa 2009, s. 16.

⁶ A. Rybicki, *Funkcja fotografii wojskowej w poznaniu dziejów Kresów, na podstawie zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego* [w:] *Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami*, red. A. Stawarz, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2009, s. 97–102.

⁷ Dar przekazany został do Muzeum Historii Fotografii przez Marię Ambros w grudniu 2009 roku. Fotografie wpisano do inwentarza pod

numerami MHF 23622/II – MHF 23945/II.

⁸ Również Naczelny Komitet Narodowy wydawał karty korespondencyjne w oparciu o fotografie. Wpływy ze sprzedaży tych kart zasilają kasę Legionów. A. Rybicki, *Fotografia wojskowa i wojenna w zbiorach Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, MHF, Kraków 2008, s. XIII.

⁹ Należy zauważyć, że fotografie podpisano prawdopodobnie już później, nie były to podpisy autorskie, duże grupy podpisów wykonane są „jedną ręką”.

¹⁰ Bardzo pomocna była w tych pracach *Lista Starszeństwa Oficerów Legionów Polskich*, Warszawa 1917.

¹¹ W swojej dwudziestowiecznej historii Bukowina należała do kilku państw, od monarchii austro-węgierskiej, Rumunii, Rosji sowieckiej i w końcu współcześnie podzielona została pomiędzy Ukrainę i Rumunię. W powszechnym użyciu były tam nazwy niemieckie, rumuńskie, rosyjskie i ukraińskie. Na to nakładały się jeszcze nazwy polskie i węgierskie, a także mołdawskie, zwłaszcza w południowej Bukowinie.

E. Turczynski, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft* [w:] *Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund*, Wiesbaden 1993.

¹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1987.

¹³ *Harta etnografică a Bucovinei întocmită de Temeiul Recenzământului Oficial din 1910* de I. Nestori Scola 1 : 300 000.

¹⁴ T. Pawlas (1891–1953), lekarz, prof. medycyny. Absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego. We wrześniu 1914 roku wstąpił do Legionów. Służył w III batalionie, 3. pp. II Brygady. 16 maja 1915 roku otrzymał stopień podporucznika. 15 grudnia 1916 awansowany na porucznika, nominowany na funkcję naczelnego lekarza 2. p. ułanów. Po przejściu Brygady pod Rarańczą internowany w Witkowicach pod Krakowem, zimą 1918. Do Wojska Polskiego wstępuje w stopniu kapitana w połowie listopada 1918. Zostaje lekarzem w 2. p. ułanów. Jednak już w styczniu 1919 przechodzi do rezerwy. Rozpoczyna pracę w Klinice Dermatologii UJ. W 1934 roku zostaje kierownikiem kliniki dermatologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 18 grudnia otrzymuje tytuł profesora nadzwyczajnego. Od 1939

piastuje funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego. W czasie II wojny światowej pracuje w szpitalach Wilna, Warszawy i Zakopanego. Po wojnie, w Gdańsku organizuje Akademię Medyczną, gdzie zostaje dziekanem Wydziału Lekarskiego. 27 grudnia 1946 roku otrzymuje tytuł profesora zwyczajnego. Zmarł 13 stycznia 1953 roku w Gdańsku. A. Rybicki, *Noty biograficzne, Tadeusz Pawlas*, [w:] *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 195–197

¹⁵ Rudke Leopold (1888–1941), lekarz. Urodzony 1888 w Bukowej Górze. Studiuje medycynę na Uniwersytecie Jagiellońskim. W sierpniu 1914 roku wstępuje do Legionów Polskich, do oddziału sanitarnego 2. pp. II Brygady. Bierze udział w kampanii w Karpatach Wschodnich, na Bukowinie oraz na Wołyniu. Po wycofaniu Legionów z frontu, jesienią 1916 roku, rozpoczyna pracę w Szpitalu Fortecznym w Krakowie. 17 grudnia 1917 roku uzyskał dyplom lekarski na Uniwersytecie Jagiellońskim. Po przejściu II Brygady linii frontu pod Rarańczą trafia do niewoli. Uwolniony z zarzutów powraca do Polski i zgłasza się do Wojska Polskiego. 9 listopada mianowany porucznikiem z przydziałem do dywizjonu artylerii. Po wojnie zweryfikowany jako major lekarz z dniem 1 czerwca 1919 roku. Po demobilizacji rozpoczął pracę w szpitalu w Piotrkowie, później w Lublinie i Toruniu. W grudniu 1930 roku awansował na stopień pułkownika. Pełni funkcję Szefa Sanitarnego Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu. W czasie II wojny światowej pracował w Szpitalu Ujazdowskim w Warszawie. Zginął w Warszawie we wrześniu 1942 roku. A. Rybicki, *Noty biograficzne, Leopold Rudke*, [w:] *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 199–201.

¹⁶ Mach Kazimierz (1886–1955). W Legionach Polskich od sierpnia 1914 w stopniu sierżanta. Służy w 3. kompanii, 2. pp., od 29 października dowodzi plutonem. 1 grudnia 1915 roku awansowany na stopień chorążego, 1 listopada 1916 na podporucznika. Uczestniczy w przejściu frontu II Brygady pod Rarańczą. Służy w II Korpusie Polskim. Po odzyskaniu niepodległości, w Wojsku Polskim zweryfikowany z datą 1 czerwca 1919 w stopniu majora. W latach 20. pracował w dyplomacji (attaché wojskowy w Waszyngtonie). W stan spoczynku przeniesiony w 1932 roku. Brak danych o działalności w latach II wojny światowej. Po wojnie mieszkał w Anglii, gdzie zmarł w 1955 roku w Penley.

A. Rybicki, *Noty biograficzne, Kazimierz Mach*, [w:] *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 191–193.

¹⁷ Nie udało się opracować noty biograficznej.

¹⁸ Janowski Stanisław (1866–1942), malarz, scenograf, fotograf. Służył w Legionach Polskich w II Brygadzie w stopniu chorążego, najpierw w Departamencie Wojskowym NKN, później w 3. pp. i 2. puł. W. Milewska, M. Zientarska, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Księgarnia Akademicka, Kraków 1999, s. 486.

W 2008 roku Muzeum Narodowe zorganizowało pokaz nieznanych legionowych fotografii autorstwa Stanisława Janowskiego, *Unikatowe fotografie ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*. Pokaz multimedialny w opracowaniu M. Dziewulskiego i P. Wilkosza, Kraków 2008. A. Rybicki, *Noty biograficzne, Stanisław Janowski*, [w:] *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 187–189.

¹⁹ „Kolega Pawlas, amator-fotograf poddał projekt utworzenia spółki fotograficznej, celem utrwalenia naszych przeżyć. Zgodziliśmy się na to chętnie: zwłaszcza mnie przypadł ten projekt do gustu – gdyż kiedyś z zamiłowaniem fotografowałem. Zebraliśmy odpowiedni fundusz. Kolega Pawlas zakupił okazynie stary aparat oraz potrzebne przybory i od początku grudnia zaczęło się fotografowanie. Z początku głównym dostawcą fotografii był Kolega Pawlas następnie ja przejąłem tę funkcję. Spółka po pewnym czasie rozwiązała się: sprowadziłem sobie z Krakowa lepszy aparat i zawarłem układ z Centralnym Biurem Wydawnictw N. K. N. na dostarczenie mu zdjęć za zwrotem kosztów. W ten sposób moje klisze zostały zabezpieczone od zniszczenia, ja zaś z konieczności musiałem prowadzić dokładną ich ewidencję, a dzięki temu zachowałem do dziś spis kolejnych zdjęć z datami, co przy opracowaniu wspomnień znacznie ułatwiło mi pracę” [w:] L. Rudke, *Moja służba w sanitariacie 2 Brygady Legionów Polskich „Lekarz Wojskowy”* 1936 nr 5/8, Warszawa, s. 341–364.

²⁰ Nie było to trudne, gdyż w tych miastach działały atelier fotograficzne z ugruntowaną renomą. Innym sposobem radzenia sobie

z obróbką fotochemiczną było wysyłanie naświetlonego materiału fotograficznego do domu, do rodziny. Tak postępował fotograf z działu prasowego chor. Adam Dulęba przesyłając klisze do Krakowa, gdzie jego ojciec zanosił je do fotografa, a następnie odsyłał na front. J. Piekarczyk, *Dokument polskiego losu*, [w:] M. Klimecki, W. Klimczak, *Album Legiony Polskie*, Bellona, Warszawa 1990, s. 247–250.

²¹ H. Latoś, *Fotografia wojenna*, [w:] *150 lat fotografii polskiej*, red. Wiesław Prażuch, Arkady, Warszawa 1991, s. 14–18.

A. Rybicki, *Fotografia wojskowa i wojenna w zbiorach Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, MHF, Kraków 2008, s. XII–XIII.

A. Rybicki, *Funkcja fotografii wojskowej w poznaniu dziejów Kresów. Dziedzictwo i Pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami*, red. A. Stawarz, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2009, s. 100.

²² Zachowało się kilka fotografii ilustrujących pracę we frontowym laboratorium fotograficznym legionisty-fotografa Adama Dulęby.

J. Piekarczyk, *Dokument polskiego losu* [w:] M. Klimecki, W. Klimczak, *Album Legiony Polskie*, Bellona, Warszawa 1990, s. 247–250.

²³ Przykładem takiego studenta – legionisty był chorąży Leopold Rudke, który jako student piątego roku medycyny zgłosił się do Legionów. Jako ciekawostkę można dodać, że dyplom uzyskał w czasie pełnienia służby w Legionach.

L. Rudke, *Moja służba w...*, dz. cyt., s. 341–342.

²⁴ Legionistami z doktoratami z medycyny byli np. por. dr Marcin Zieliński, mjr dr Wojciech Rogalski czy kpt. dr Edmund Gross.

²⁵ L. Rudke, *Moja służba w...*, dz. cyt., s. 356–358, 361, 362.

²⁶ Przełęcz uwieczniona jest na licznych fotografiach, ale jej nazwa występująca bardzo często w podpisach jest błędna. Droga Legionów, szlak, którym legionieści wkroczyli do Galicji jesienią 1914 roku biegł przez sąsiednią przełęcz Rogodze Wielkie i to na tej przełęczy zrobiono kilka słynnych ujęć z powrotu Legionów na polskie ziemie. Jednak w podpisach wielu zdjęć można spotkać błędną nazwę Przełęcz Pantyrska lub Pantyr Pass. J. Składowski, *Rzeczpospolita Rafajłowska*, Bellona, Warszawa 2009, s. 7.

Mapa Rafajłowa, skala 1 : 1 000 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1935.

Błędnemu nazewnictwu ulegli również fotografowie ze „Spółki fotograficznej”. W swoich wspomnieniach i ich ilustracjach mylili przełęcz, stosowali nazwę sąsiedniego przejścia Przełęcz Pantyrska. L. Rudke, *Moja służba w...*, dz. cyt., s. 346.

²⁷ Dopiero wtedy legionowe oddziały walczące w Karpatach scalono w brygadę, która otrzymała numer II. W historiografii utarło się nazywać oddziały legionowe, które od 1914 roku walczyły w Karpatach Wschodnich II Brygadą, czasem dodając przymiotnik „Żelazna”. Jednak rozkaz utworzenia II Brygady podpisał gen. Karol Trzaska-Durski dopiero 16 marca 1915 roku. Stanisław Czerp, dz. cyt., s. 36.

²⁸ Jedno z takich zdjęć trafiło do wydawnictw z podpisem „Szarża pod Rokitną” co jest oczywistym błędem faktograficznym.

²⁹ Chor. dr Ludwik Rittenberg, lekarz II Brygady 3. pp. zginął pod Zadąbrówką 11 czerwca 1915 roku. Stanisław Czerep *II Brygada...*, dz. cyt., s. 248.

³⁰ A. Żakowicz, *Fotografowie zawodowi w latach 1860–1914*, [w:] *Dawna fotografia lwowska 1839–1939*, red. A. Żakowicz, Centrum Europy, Lwów 2004 s. 15–75.

Artysta czy Rzemieślnik? Galicyjskie zakłady fotograficzne XIX i XX wieku, katalog wystawy red. M. Skrejko, Muzeum Historii Fotografii, Kraków, 2001.

³¹ Można tu przywołać fotografie MHF 23862/II, *Ostrzał rosyjskiego samolotu, czy MHF 23858/II, Sztab II Brygady*, które były już wielokrotnie publikowane m.in. w *Ilustrowanej Kronice Legionów Polskich 1914–1918*, oprac. E. Qurini, S. Librewski, Warszawa 1936; *Album Legionów Polskich*, opr. Waclaw Lipiński, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa–Kraków, 1933. Trafiły również do publikacji wydanych już po 1989 roku. Można tu wspomnieć np. *Album Legiony Polskie*, M. Klimeckiego i W. Klimczaka, il. 132 i il. 138.

³² *Mjr Henryk Minkiewicza w okopach na Bukowinie* MHF

23916/II publikowane m.in. w książce W. Milewskiej, J.T. Nowaka, M. Zientarskiej, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 1998 il. 35 czy M. Klimeckiego i W. Klimczaka *Albumie Legiony Polskie*, il. 140.

³³ Drugie ujęcie tego wydarzenia MHF 23885/II.

³⁴ Gen. Henryk Minkiewicz (1880–1940) w okresie międzywojennym był twórcą i pierwszym dowódcą Korpusu Ochrony Pogranicza. Zamordowany 9 kwietnia 1940 roku w Katyniu przez NKWD, w 2007 roku awansowany pośmiertnie przez prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego do stopnia generała broni.

³⁵ M. Januszajtis (1889–1973), generał Wojska Polskiego, jeden z współautorów w zamachu stanu księcia Adama Sapiehy w 1919 roku, w latach 1924–1929 wojewoda nowogrodzki.

³⁶ Z. Zieliński (1858–1925) generał Wojska Polskiego, uczestnik całej kampanii Legionów Polskich, brał udział w wojnie polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Awansowany przez marszałka Józefa Piłsudskiego do stopnia generała dywizji 22 września 1922.

³⁷ Ks. Józef Panaś (1887–1940) kapelan 3. pp II Brygady Legionów Polskich, później Komendy Legionów i superior połowy Polskiego Korpusu Posiłkowego. Publicysta, obrońca Lwowa i Przemysła w wojnie polsko-ukraińskiej 1918–19, organizator konspiracji we Lwowie w latach 1939–40. Aresztowany przez NKWD we Lwowie w marcu 1940, zamordowany w Katyniu w kwietniu 1940.

³⁸ Ks. W. Antosz (1882–1966), zwany przez Legionistów księdzem Patrycem, kapelan 2. pp. II Brygady.

³⁹ Organizator i twórca Akademii Medycznej w Gdańsku, pierwszy dziekan Wydziału Lekarskiego tej uczelni.

⁴⁰ Marcin Zieliński (1886–1940), wybitny międzywojenny neurolog i psychiatra, profesor i pierwszy szef katedry neurologii i psychiatrii Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego. Zamordowany w Katyniu w 1940 roku przez NKWD. A. Rybicki, *Uniwersytecka Księga Katyńska*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000, s. 151–162.

⁴¹ Kazimierz Mach, w okresie międzywojennym dyplomata, m.in. konsul RP w Waszyngtonie.

⁴² P. Waingertner, *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Wyd. Ibidem, Łódź 2003.

⁴³ Jan Z. Włodek, (1885–1940), urodzony w Dąbrowicy k. Bochni, ziemianin, żołnierz Legionów, chargé d'affaires Poselstwa Polski w Hadze, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, 24 października 1914 roku wstąpił do Legionów Polskich. Służył w oddziale automobilowym Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. 1 listopada 1915 roku mianowany chorążym. 9 sierpnia 1916 roku przeniesiony jako oficer łącznikowy NKN, do I Brygady Legionów. 8 grudnia 1916, w stopniu podporucznika zwolniony z czynnej służby i przeniesiony do nowo tworzonej przy NKN dyplomacji polskiej. Powrócił na Uniwersytet Jagielloński, wykładowca na Wydziale Rolniczym, dziekan Wydziału Rolniczego UJ. Uwieczony 6 listopada 1939 w ramach Sonderaktion Krakau, zwolniony z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen w lutym 1940, w dwa tygodnie po powrocie zmarł w Krakowie. A. Rybicki, *Z Kamerą na froncie i w departamencie. Jan Z. Włodek 1885–1940, fotoreporter legionowej epopei*, Kraków 2010, s. 11–21.

⁴⁴ A. Rybicki, *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 13).

⁴⁵ Kilka przykładów pamiętników legionistów w których znajdujemy opisy sytuacji mające odniesienia w fotografii: A. Krasicki, *Dzienniki z kampanii rosyjskiej 1914–1916*, Warszawa 1988; F. Sławoj Składkowski, *Moja służba w Brygadzie*, Warszawa 1990; S. Rostworowski, *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918)*, Warszawa 1993; J. Dunin Brzeziński, *Rotmistrz Legionów Polskich. Wspomnienia z lat 1914–1919*, Pruszków 2005).

⁴⁶ A. Rybicki, *Legionowe kadry*, MHF, Kraków 2014, s. 179.

MAŁGORZATA FLORCZAK
INSTYTUT SZTUKI
POLSKA AKADEMIA NAUK

HENRYKA PODDĘBSKIEGO FOTOGRAFICZNE WYPRAWY NA KRESY

„Fotografia ojczysta – to obrazowanie fotograficzne kraju, jego powierzchni przyrodniczej oraz działań i dzieł ludzkich dawnych i dzisiejszych w taki sposób, by pogłębić wiedzę o ojczyźnie i pomnożyć radość i dumę, jaką daje samowiedza narodowa, czyli poznanie wartości naszej kultury rzeczowej i duchowej”.

Jan Bułhak, *Polska fotografia ojczysta*

Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN posiadają ok. 500 tys. zdjęć. Jest to przede wszystkim dokumentacja fotograficzna dotycząca istniejących oraz niezachowanych obiektów zabytkowych, jakie powstały w ciągu wieków na historycznych ziemiach Rzeczypospolitej, a także tych tworzonych przez polskich artystów poza jej granicami. Pod względem tematycznym zasoby są niezwykle urozmaicone, ponieważ dotyczą wszystkich dziedzin sztuki. Zawierają zdjęcia ukazujące architekturę zarówno murowaną, jak i drewnianą, wszelkie gatunki malarstwa, grafiki, rzeźby, jak i rzemiosła artystycznego. Wyodrębnione zostały zbiory związane z teatrem oraz twórczością ludową. Trzon kolekcji stanowią zdjęcia zabytków sztuki należące do tzw. zbioru topograficznego. Integralną jego częścią są fotografie wykonane przez rozmaitych autorów, w różnym czasie, na dawnych wschodnich obszarach Rzeczypospolitej tzw. Kresach. Szacuje się, że jest ich ok. 20 tysięcy. Unikatowe materiały dokumentalne z tych terenów pozostawili znani fotografowie, architekci, historycy sztuki, konserwatorzy, a także krajoznawcy, między innymi Teofil Boretti, Adam Wisłocki, Jan Bułhak, Juliusz Kłos, Józef Kościeszka Jaworski, Włodzimierz Demetrykiewicz, Adam Bochnak, Szymon Zajczyk i wielu innych. Poczesne miejsce zajmują wśród nich prace autortwa Henryka Poddębskiego, cenionego, warszawskiego dokumentalisty, który w ciągu 27 lat swej zawodowej aktywności stworzył wielką „fotograficzną panoramę” przedstawiającą ziemię całej międzywojennej Polski.

W latach 1946–48 oraz w 1961 r. Instytut Sztuki zakupił od wdowy po zamordowanym w 1945 r., w obozie koncentracyjnym Vaihingen, Henryku Poddębskim 2045 negatywów, w tym przede wszystkim klisze szklane o wym. 13x18 cm, niewielką ilość klisz szklanych 9x12 cm oraz ponad 40 klisz celuloidowych 2,4x 3,6 cm. 330 spośród pozyskanych wtedy zdjęć powstało podczas licznych podróży fotografa po wschodnich rejonach Rzeczypospolitej.

1. Kamieniec Podolski. Widok od strony Starego Miasta na Stary Zamek i Most Turecki.
Fot. H. Poddębski, 1914

2. Krzemieniec. Liceum Krzemienieckie, barokowy zespół zabudowań jezuickich z kościołem pw. śś. Ignacego Loyoli i Stanisława Kostki i zabudowaniami kolegium. Fot. H. Poddębski, 1925

3. Poczajów. Ławra, sobór pw. Zaśnięcia NMP, nawa główna bazyliki. Fot. H. Poddębski, 1925

4. Wilno. Plac Łukiski w czasie jarmarku kaziukowego, tzw. Kaziuków odbywających się rocznie w marcu na św. Kazimierza. Fot. H. Poddębski, 1938

Niezwykłe wypracowane zdjęcia Poddębskiego cenione za precyzję i mistrzowską jakość funkcjonowały w okresie międzywojennym w szerokim obiegu społecznym, zdobyły zarówno wnętrza gmachów administracji państwowej (m.in.: Ministerstwa Komunikacji, Ministerstwa Oświecenia Publicznego, siedziby zagranicznych ambasad Rzeczypospolitej), jak i wagonów kolejowych czy tramwajowych. Cieszyły się też dużym powodzeniem na rynku wydawniczym. Postać ich twórcy pozostaje jednak prawie zupełnie nieobecna w opracowaniach krytycznych dotyczących historii polskiej fotografii. Aby przybliżyć sylwetkę autora wypada podać chociaż garść podstawowych informacji dotyczących jego życia i działalności¹. Henryk Poddębski urodził się 21 listopada 1890 r. na kielecczyźnie, w Chrząstowie pod Koniecpolem jako starszy syn Jana i Marii z Bączyńskich. Około 1900 r. po śmierci ojca, matka podjęła decyzję o przeprowadzce do Warszawy, gdzie miała krewnych. Tu rodzeństwo Poddębskich mogło kontynuować edukację, siostry na pensji, a ich dwaj młodsi bracia Henryk i Wiktor w Szkole Handlowej Warszawskiego Zgromadzenia Kupców². Po ukończeniu nauki Henryk podjął pracę w znanej firmie wydawniczej Gebethnera i Wolffa, tam zetknął się z gronem ludzi zaangażowanych w działalność krajoznawczą. Własne młodzieńcze zainteresowania turystyczne znalazły sprzyjającą atmosferę do dalszego rozwoju. W 1912 r. Poddębski został przyjęty do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, i wtedy rozpoczęła się jego prawdziwa przygoda z fotografią. W tym środowisku bowiem uważano ją za niezwykle przydatne narzędzie w pracy dokumentacyjnej, oświatowej i propagandowej. Toteż wielką wagę przywiązywano do nauki tak pożytecznej umiejętności. Już w drugim roku istnienia Towarzystwa (1908 r.) powołano Komisję Fotograficzną, która urzędowała odczyty i szkolenia, zakupiła aparat fotograficzny na klisze szklane³. Odpowiadała za gromadzenie dokumentacji, przygotowanie wystaw, a także „organizowanie wycieczek, mających na celu specjalne zdjęcia fotograficzne”⁴. Pod okiem starszych doświadczonych kolegów można było korzystać ze wszystkich tych form kształcenia. Wkrótce talent i pracowitość młodego człowieka doceniono i w 1918 r. powierzono Poddębskiemu funkcję sekretarza Komisji Fotograficznej kierowanej przez malarza Feliksa Liszewskiego. Trzy lata później został przez swoją macierzystą organizację wysłany na pierwszą wyprawę w celu wykonania dokumentacji zdjęciowej. W ten sposób mógł swą turystyczną pasję połączyć z działalnością, która wkrótce stała się jego zawodem. Zrezygnował bowiem z pracy w wydawnictwie, by całkowicie poświęcić się fotografii. Pod koniec lat 20. faktycznie kierował pracownią fotograficzną Towarzystwa i coraz częściej podróżował. Miało to także związek z najważniejszą znajomością, jaką nawiązał w środowisku krajoznawczym.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, kiedy tworzyły się struktury nowego państwa, pojawił się w Warszawie, aby objąć posadę kierownika Referatu Turystyki w Ministerstwie Robót Publicznych dr Mieczysław Orłowicz, wybitny krajoznawca z Galicji, założyciel Akademickiego Klubu Turystycznego. Autor popularnych przewodników po przybyciu do stolicy aktywnie włączył się w działalność Warszawskiego Oddziału PTK, by wkrótce zostać jego przewodniczącym. Znajomość z funkcjonującym w tym samym środowisku fotografem była nieuchronna, zaś z biegiem czasu przerodziła się w przyjaźń i wieloletnią owocną współpracę. Jako urzędnik ministerialny Orłowicz wcielał w życie swoje koncepcje organizacji i rozwoju nowoczesnego ruchu turystycznego w odradzającym się państwie. Dostrzegał konieczność prowadzenia akcji propagandowej, a szczególną rolę przypisywał w jej ramach fotografii⁵. Stopniowo, w miarę możliwości finansowych, zaczęto wprowadzać w życie jeden z jego najważniejszych pomysłów – utworzenie własnej kolekcji zdjęć w Ministerstwie Robót Publicznych (przemianowanym później na Ministerstwo Komunikacji). Obok stałych zakupów prac wielu czołowych polskich dokumentalistów, wzorując się na poczynaniach PTK, sięgnięto do koncepcji ekspedycji fotograficznych. W pierwszą taką podróż został wysłany

w 1925 r. na Wołyń właśnie Henryk Poddębski⁶. Kilka lat później, w 1929 r., z poparciem Referatu Turystyki Ministerstwa Robót Publicznych i Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego udał się na Podole. W tej podróży brał udział także Mieczysław Orłowicz i był to początek całego dziesięciolecia ich wspólnych wypraw, podczas których role zostały wyraźnie podzielone. Fotograf tworzył dokumentację, jego towarzysz sporządzał sprawozdania i notatki stając się nieocenionym kronikarzem wycieczek. Dzięki pozostawionym zapiskom posiadamy znakomite źródło informacji o czasie i przebiegu objazdów, a także fotografowanych obiektach. Możemy zestawić je z zachowanymi zdjęciami.

Analizując informacje zawarte w rocznikach i sprawozdaniach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a także sprawozdania i notatki Orłowicza, jak również opisy samego autora znajdujące się na kopertach negatywów, jakie zachowały się w zbiorach Instytutu Sztuki oraz w zbiorze rodzinnym, udało się ustalić, że Henryk Poddębski odbył na Kresy około 20 wypraw, przywożąc z nich bogaty, niezwykle urozmaicony pod względem tematycznym materiał ikonograficzny, tworzony według kanonu krajoznawczego. Fotograf pracujący zgodnie z zaleceniami programowymi swojego środowiska wykonywał zdjęcia architektury świeckiej i sakralnej, tworzył dokumentację zabudowy miejskiej oraz budownictwa wiejskiego, jak również przemysłowego. Uwieczniał zarówno gmachy użyteczności publicznej, oficjalne rezydencje królewskie, jak i prywatne siedziby rodów arystokratycznych, a także najważniejsze świątynie wszystkich wyznań. Dużą część dokumentacji stanowiła fotografia pejzażowa, powstawały weduty oraz klasyczne zdjęcia krajobrazowe. Zawsze „zdejmowano” tzw. pamiątki historyczne związane z bohaterami narodowymi i doniosłymi wydarzeniami, jakie miały miejsce na określonym obszarze np.: pola bitew, a także wszelkie osobliwości przyrody. Specjalne znaczenie przywiązywano do zdjęć portretowych o charakterze etnograficznym, czyli tzw. typów, przedstawiających rdzennych mieszkańców w barwnych strojach regionalnych. Obok takich zazwyczaj pozowanych ujęć, powstawały także fotografie ukazujące ludzi w czasie zajęć domowych, pracy w gospodarstwie, pracy na roli, a także w innych naturalnych okolicznościach np.: w drodze na nabożeństwo, w trakcie odpustu czy jarmarku.

Pierwszą i najbardziej tajemniczą wyprawą na Kresy, w jakiej być może brał udział Henryk Poddębski, była zorganizowana przez PTK, tuż przed wybuchem I wojny światowej, wycieczka na Podole, wzdłuż Dniestru do wybrzeży Morza Czarnego. Nie zachowała się niestety lista uczestników tej wyprawy, znamy tylko jej trasę. W zbiorach Instytutu Sztuki oraz kolekcji rodzinnej zachowały się trzy zdjęcia pochodzące z Podola datowane na 1914 r.: przedstawiające twierdzę kamieniecką (il. 1), kapelę podolską oraz drewnianą cerkiew w Tatarowie. Tak niewielka ilość zachowanego materiału może wynikać stąd, że większość wykonywanych w tym czasie fotografii Poddębski przekazywał do archiwum PTK, a to jak wiadomo zostało zniszczone w czasie II wojny światowej.

W 1925 r. miał miejsce wyjazd na Wołyń z rekomendacji Ministerstwa Robót Publicznych. Była to pierwsza tego typu udokumentowana wyprawa na Kresy. Fotograf odwiedził wtedy m.in.: Dubno, gdzie obok widoków miasta powstały zdjęcia kościołów i klasztorów karmelitanek i bernardynów, kościoła św. Jana Nepomucena, cerkwi na wyspie, zamku Ostrojskich i obwarowań. Z kolei w Krzemieńcu uwiecznił zabudowania słynnego Liceum: kościół pojezuicki i gmachy kolegium; wykonał zdjęcia podkreślające majestat barokowej architektury, ale równocześnie ukazujące toczące się wokół życie. Obok monumentalnej fasady oglądamy rzędy furmanek ustawionych na placu przed świątynią (il. 2), z powodu odbywającego się właśnie jarmarku. Na innych fotografiach na końcu ruchliwej ulicy widzimy kościół franciszkanów przemianowany na cerkiew św. Mikołaja, Górę Bony wznoszącą się nad miastem, białe dworki, malownicze zaułki z drewnianą zabudową, gdzie niemal

5. Nowogródek. Góra Zamkowa z ruinami zamku książąt litewskich. Fot. H. Poddębski, 1927

6. Buczacz. Ratusz w rynku. Fot. H. Poddębski, 1929

każdy dom ozdobiono gankiem, balkonem lub galeryjką, a także synagogę. Wszędzie też widać mieszkańców miasteczka krzątających się wokół swoich spraw, tworzących prawdziwą wielonarodowościową mozaikę społeczną. W Lubomlu najważniejszym obiektem, który przykuł uwagę fotografa stała się, ozdobiona efektowną attyką XVII-wieczna synagoga stojąca w rynku. Ponadto wykonano tam zdjęcia kościoła św. Trójcy, drewnianej cerkwi, kramów, a także pokazano rynek podczas targu. W Poczajowie powstała unikatowa dokumentacja jednego z najważniejszych miejsc kultu maryjnego, nie tylko dla Wołynia – okazałej poczajowskiej Ławry, na którą składają się zdjęcia ukazujące całe wielkie założenie górujące nad okolicą, jak i poszczególne jego części: rokokową cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy wraz z jej olśniewającym wnętrzem (il. 3), modernistyczną cerkiew pw. Trójcy Świętej i zabudowania klasztorne. Wizyta w Łucku, stolicy województwa wołyńskiego zaowocowała kilkunastoma zdjęciami widoków miasta, zamku Lubarta, katedry łańciskiej, cerkwi pw. Trójcy Świętej, synagogi oraz drewnianej kienesy karaimejskiej. Z Ołyki pochodzą fotografie ukazujące barokową kolegiatę św. Trójcy uznawaną za najwspanialszy kościół Wołynia, cerkiew pounicką pw. Ofiarowania Pańskiego, drewnianą synagogę, zamek Radziwiłłów, bramę miejską i rynek w dniu targowym. Podczas tej wyprawy Poddębski dotarł także do Międzyrzecza Ostrogińskiego, Równego i Zbaraża. Zachowane na kopertach opisy negatywów wskazują natomiast, że fotograf sam podróżował po tych terenach także wcześniej: w Ostrogu był w 1922 r., a w Wiśniowcu w 1924 r, wtedy powstały niezwykle malownicze widoki miasteczka od strony Horynia.

Nowogródczynę i Wileńszczyznę Henryk Poddębski odwiedzał wielokrotnie, czego dowody znajdują się w zbiorach Instytutu, ale przede wszystkim w zbiorach rodzinnych. Po raz pierwszy odbył podróż szlakiem mickiewiczowskim w 1927 r., fotografując z „literacką pamięcią” m.in.: „Zamek na barkach nowogródzkiej góry”⁷, Jezioro Świteż, które tam „...jasne rozprzestrzenia łona, W wielkiego kształcie obwodu, gestą po bokach puszcza oczerniona, A gładka jak szyba lodu...”⁸, drewnianą cerkiewkę unicką w Wołkowiczach związaną z balladą *To lubię czy zamek w Mirze* uważany za pierwowzór siedziby Horeszków z kart *Pana Tadeusza*.

W następnym 1928 r. fotograf był w Grodnie i Wilnie. Oba te miasta, tak ważne ośrodki polskiej kultury odwiedzał kilkakrotnie uwieczniając zabytki i ważne miejsca historyczne: Grodno jeszcze w 1932 i 1935 r., Wilno w 1937 r., a także w związku z dokumentacją Wileńskich Kaziuków w 1938 i 1939 r. podczas dwóch wspólnych wypraw z Orłowiczem, który zanotował „...»Kaziuk« interesujący etnograficznie. Straszliwe błoto, oryginalne typy... Najciekawsze na jarmarku działy obwarzanków, serc, wyrobów z gliny, balji, grabi, beczek, kół do wozów, przetaków, sit, koni na biegunach...”⁹ (il. 4). Poddębski stworzył podczas tych wyjazdów cykl zdjęć zupełnie innych od tych, jakie wykonywał tu dotychczas. Był to okres fotografowania Leiką. Aparat wielkoformatowy był już wtedy przez niego używany tylko sporadycznie. Poręczny, nowoczesny małoobrazkowy sprzęt zaczął cieszyć się coraz większym powodzeniem wśród polskich fotografów. Pozwalał też na nowy rodzaj obserwacji. Oglądamy dzięki niemu pełne życia sceny chwytane na gorąco, w reporterskim stylu¹⁰.

W zbiorach Instytutu znajduje się natomiast kilkanaście zdjęć Grodna z okresu wcześniejszego: piękne panoramy miasta od strony Niemna, przedstawienia kościoła farnego pw. św. Franciszka Ksawerego, kościoła i klasztoru franciszkanów na Zaniemniu, synagogi drewnianej, teatru Tyzenhauza, domu Elizy Orzeszkowej oraz zamku Batorego. Dokumentacja dotycząca Wilna jest nieco skromniejsza. Zachowało się zaledwie kilka ujęć: Ostrej Bramy, kościoła katedralnego pw. św. Stanisława, Góry Trzykrzyskiej, kościoła św. Anny i kościoła bernardynów pw. św. Franciszka, pałacu Słuszków oraz ulicy Mickiewicza.

Najbogatsza dokumentacja Podola, które Poddębski odwiedził dwukrotnie w 1929 i 1933 r., powstała podczas pierwszego objazdu tych ziem. Dzięki zapisom w *Dzienniku Orłowicza* wiemy, że fotograf wykonał wtedy 170 zdjęć w ciągu tygodniowego objazdu, który rozpoczął się w Tarnopolu, 19 maja w Zielone Świątki. Podczas wyprawy podróżowano autem m.in. do Zbaraża, Zborowa i Złoczowa. Odwiedzono Podhorce, Brzeżany, Raj, Podhajce, Buczacz, Jazłowiec, Czerwonogród, Zaleszczyki, Nowosiólkę, Okopy św. Trójcy, Borszczów, Budzanów, Mikulińce i Trembowłę¹¹. Obfotografowano najważniejsze podolskie zabytki. Były to przede wszystkim budowle obronne lub ich ruiny, jak na tak „niespokojne ziemie” przystało, w mniejszym stopniu natomiast uwzględniano inną architekturę; zarówno sakralną, jak i świecką. Zachowały się m.in. przedstawienia kościoła pw. Wniebowzięcia NM Panny w Złoczowie, kościoła pw. św. Józefa w Podhorcach czy cerkwi pw. Świętej Trójcy w Brzeżanach. Pozostaje w pamięci znakomite ujęcie ratusza w Buczaczu – arcydzieła rokokowej finezji, stworzonej (1750–1751) przez dwóch wybitnych twórców; budowniczego Bernarda Meretyna i rzeźbiarza Jana Jerzego Pinsla (il. 6). Obok zdjęć ukazujących zabytki powstało też wiele fotografii pejzażowych, wśród których zdarzają się ujęcia wyraźnie inspirowane motywami malarskimi. Przykuwa uwagę „romantyczna” panorama Tarnopola, oglądanego od strony Zagrobeli poprzez arkady malowniczej ruiny (il. 7), czy też widok Brzeżan obserwowanych z Góry Storozyskiej zza potężnego, rozłożystego drzewa. Wśród przedstawień zamków wyróżniają się obrazy Oleska, Trembowli, Podhorców czy Okopów Świętej Trójcy upamiętnionych na kartach *Nie-boskiej komedii*.

Na Polesie, najbardziej „egzotyczną” spośród kresowych krain Poddębski wybrał się prawdopodobnie czterokrotnie. Zupełnie tajemnicza pozostaje wizyta z 1913 (?), bowiem w zbiorach Instytutu Sztuki zachowało się z tego czasu tylko jedno zdjęcie z Hłuszy Wielkiej przedstawiające drewnianą dzwonnice. Trzy pozostałe wyprawy miały miejsce w 1924 r.(?), 1930 oraz w 1936 r. przy okazji zjazdu turystycznego, jaki odbył się w Pińsku. Obok fotografii dokumentujących zabytki i życie miasta Poddębski przywiózł wtedy z Polesia niezwykle urozmaicony pod względem tematycznym materiał¹². Zachowały się zdjęcia: kościoła i kolegium jezuitów, synagogi Wielkiej, rynku ukazanego w dzień targowy, wypełnionego barwnym tłumem handlujących Poleszucków, przystani statków pasażerskich, niezwykłego targu na łodziach (il. 8), licznych przysiółków i osad rozrzuconych nad brzegami Piny, Prypeci czy Jasiołdy. W okolicznościach opisanych przez Orłowicza powstały fotografie o charakterze etnograficznym, a także malownicze pejzaże: „Na zakończenie zjazdu odbyła się w niedzielę 7 czerwca całodzienna wycieczka statkiem „Polonia” po Pinie i Prypeci.(...) Mimo deszczu jej uczestnicy nabrali bardzo dobrego wyobrażenia o piękności krajobrazów poleskich. W leżącej po drodze wiosce Bereźce zorganizował inż. Heincel ze Stolina interesującą wystawę staroświeckiego poleskiego sprzętu rybackiego, który został wystawiony na brzegu Prypeci (il. 9), wraz z najstarszymi łodziami rybackimi. Urządzono tutaj też wystawę płócien poleskich i krosien domowych. Równocześnie demonstrowano praktykowane tylko na Polesiu przewożenie przez Prypecę na zwykłej łódce pary koni z wozem. Na przeciwnym brzegu Prypeci zwiedzono kilka charakterystycznych dla Polesia rybackich kureniów. (...) Ogółem zrobił p. Poddębski w czasie 4 dni pobytu na Polesiu 600 fotografii naogół bardzo dobrych¹³”.

Po Ziemi Lwowskiej fotograf podróżował wiele razy: w 1929, 1933, 1936, 1938 i 1939 r. Pozostawił zdjęcia wszystkich najważniejszych zabytków Lwowa, a także wiele tzw. pejzaży miejskich „królewskiego” grodu, które znakomicie oddają jego urodę. Zbiory Instytutu posiadają dwadzieścia dziewięć takich prac. Są wśród nich widoki panoramiczne, przedstawienia m.in.: katedry ormiańskiej, kościoła bernardynów (il. 10), kościoła dominikanów, kaplicy Boimów, wieży Korniakta, ratusza i kamienicy Sobieskich na Rynku, gmachów Uniwersytetu im. Jana Kazimierza, Politechniki

7. Tarnopol. Panorama miasta. Fot. H. Poddębski, 1929

8. Pińsk. Targ na łodziach na brzegu Piny. Fot. H. Poddębski, 1936

9. Bereźce. Prezentacja starego sprzętu rybackiego. Fot. H. Poddębski, 1936

10. Lwów. Plac Bernardyński i kościół oo. Bernardynów pw. św. Andrzeja Apostoła.
Fot. H. Poddębski, 1933

11. Truskawiec. Pijalnia zdroju „Naftusia”. Fot. H. Poddębski, 1933

12. Huculka z fajką. Fot. H. Poddębski, l. 30. XX w.

Lwowskiej i Ossolineum, pomników Mickiewicza i Kilińskiego, pawilonów Targów Wschodnich i cmentarza Obrońców Lwowa. W tym samym okresie powstała dokumentacja Żółkwi, a także zdjęcia borysławskiego zagłębia naftowego ukazujące z niezwykłą ekspresją ponury krajobraz industrialny. Z kolei fotografie wykonane w Truskawcu pokazują tętniący życiem, odwiedzany przez kuracjuszy wszelkiej narodowości, modny kurort¹⁴ (il. 11).

Huculszczyzna należała do rejonów, które Henryk Poddębski odwiedzał najczęściej. Od 1933 r. przyjeżdżał tam co najmniej raz w roku przy różnych okazjach. Były to wyprawy indywidualne, wakacje rodzinne, zjazdy turystyczne oraz słynne Rajdy Narciarskie Szlakiem II Brygady Legionów. Na przełomie lipca i sierpnia 1938 r. natomiast odbyły się dwa krótkie objazdy fotograficzne w towarzystwie Mieczysława Orłowicza, który chciał przy tej okazji zebrać materiał do przygotowywanego przewodnika po województwie stanisławowskim¹⁵. W zbiorach Instytutu przechowywanych jest czternaście negatywów małoobrazkowych przedstawiających kościoł i klasztor misjonarzy w Horodence i trzy negatywy z widokiem kościoła i klasztoru dominikanów w Bohorodczanach, jakie zostały wykonane tamtego lata, pozostałe negatywy znajdują się w kolekcji rodzinnej.

Wśród zdjęć z tego regionu dominują tematy pejzażowe ukazujące piękno górskich krajobrazów oraz rdzennych mieszkańców tych ziem Górali Huculskich, w różnych sytuacjach¹⁶. Możemy obejrzeć m.in.: barwny tłum przed cerkwią w Kosowie, w czasie odbywającego się tam odpustu „Na Iwana”, wieśniaczki grabiące trawę podczas sianokosów, grupę młodych ludzi nad Prutem lub Czeremoszem czy starą Hucułkę z fajką w zębach (il. 12). Fotograf pozostawił też dokumentację poświęconą rozrzuconym wśród karpackich wzgórz drewnianym cerkiewkom i schroniskom górskim, jakie powstawały w okresie międzywojennym na tych terenach.

Wędrówka po Kresach z Henrykiem Poddębskim to podróż niezwykle urozmaicona, w istocie „barwna” choć w tonacji czarno-białej. Zalety tych znakomitych zdjęć doceniano w czasach, gdy żył jeszcze ich autor. Nagradzano je na wielu wystawach fotograficznych m.in.: w 1922 r. w Poznaniu przyznano mu I nagrodę Departamentu Kultury i Sztuki, w 1926 r. otrzymał dyplom honorowy na wystawie z okazji XX-lecia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, zaś redakcja „Światowida” przyznała mu I nagrodę w swoim konkursie fotograficznym. Natomiast w 1930 r. zdobył złoty medal na Międzynarodowej Wystawie Fotograficznej w Brukseli¹⁷. Od poł. lat 20. nazwisko Poddębskiego pojawiało się na wystawach obok nazwisk najznakomitszych polskich fotografików. Jego prace prezentowano i doceniano także podczas wystaw organizowanych w stolicach i mniejszych miastach województw wschodnich. W 1924 r. zdjęcia Poddębskiego pokazano w Łucku na Wystawie Krajobrazu, w 1926 r. na Wystawie Krajobrazu Polskiego w Pałacu Sztuki we Lwowie nagrodzono go dyplomem honorowym. W styczniu 1930 r. w Wilnie podczas Drugiej Ogólnopolskiej Wystawy Fotografiki zaprezentowano prace z Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, w lutym tego roku na XII Wystawie Dzieł Fotografiki Polskiej we Lwowie, a następnie w maju na IV Międzynarodowym Salonie Fotografiki w Wilnie także pojawiły się jego fotogramy. W listopadzie 1933 r. na III Wystawie Fotografiki, która była prezentacją utworów wytypowanych do „Almanachu Fotografiki Polskiej”, opublikowanego w roku następnym, pokazano wybraną pracę Poddębskiego. Potwierdzony został w ten sposób status fotografa zaliczonego do elity w swojej dziedzinie. W latach kolejnych nagrodzono go na zorganizowanej w 1938 r. w Kołomyi przez Sekcję Fotograficzną Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego wystawie „Piękno Huculszczyzny”, a w roku następnym zdobył medal na Wystawie Fotografiki Morskiej, towarzyszącej XIX Dorocznej Wystawie Fotografiki Polskiej we Lwowie. Wymieniono tu tylko tzw. „wystawy kresowe”, prace Poddębskiego eksponowane były bowiem na wielu wystawach krajowych i kilku zagranicznych. Oczywistym ukoronowaniem

twórczości było zapewne zaliczanie jej do niezwykle wtedy rozpropagowanego przez Jana Bułhaka nurtu fotografii ojczystej oraz prezentacja 9 prac na zorganizowanej w Warszawie w 1938 r. I Wystawie Fotografiki Ojczystej¹⁸.

Na początku lat 30. z powodu kryzysu i wynikającej z tego trudnej sytuacji finansowej, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze zlikwidowało swoją pracownię fotograficzną, kierowaną wtedy przez Poddębskiego. Wkrótce potem fotograf podjął zapewne decyzję o otwarciu własnego atelier, a w 1934 r. ukazał się jego pierwszy firmowy katalog reklamujący istniejący już sześciotysięczny zbiór fotografii krajoznawczej, a także formy działalności zakładu i cennik zamówień. Mimo niemałej konkurencji na rynku pracownia radziła sobie coraz lepiej, zdobywając poważną klientelę. Ze względu na wyjątkowe walory estetyczne i techniczne zdjęcia Poddębskiego cieszyły się szczególnym uznaniem przede wszystkim na rynku edytorskim, funkcjonowały jako ważny element propagandy państwowej. Były wykorzystywane w różnego rodzaju wydawnictwach o charakterze informacyjno-popularyzatorskim, na temat całej Polski lub jej poszczególnych regionów. Przeznaczone przede wszystkim dla odbiorcy krajowego, ukazywały się także czasem w bardziej ekskluzywnych wersjach obcojęzycznych¹⁹. Pojawiały się w podręcznikach szkolnych, przewodnikach, folderach okolicznościowych oraz w prasie. Posługiwano się nimi w formie pocztówek i plakatów, stanowiły wystrój wagonów kolejowych i hal dworcowych, wspierając politykę turystyczną odbudowującego się kraju. Dzisiaj są nieocenionym materiałem ikonograficznym, źródłem wiedzy o minionych czasach i miejscach, które istniały w innej rzeczywistości.

Autorka składa szczególne podziękowania na ręce Pani Krystyny Kukieli córki Henryka Poddębskiego, za zgodą której obok zdjęć ze zbiorów Instytutu, wykorzystano jako ilustracje artykułu, także zdjęcia z kolekcji rodzinnej (il. 4, 8, 9, 11, 12).

PRZYPISY

¹ W artykule wykorzystano niektóre ustalenia autorki przedstawione w tekstach publikowanych kilka lat temu w „Dagerotypie” 2008, nr 17 oraz „Dagerotypie” 2009, nr 18.

² Informacje zebrane w czasie wywiadu rodzinnego.

³ Na temat znaczenia fotografii w dziejach PTK pisała Wanda Skowron w artykule *Fotografowanie w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym 1908–1950*, [w:] A. Czarnowski, W. Skowron, *Historia fotografii krajoznawczej PTK-PTTK*, Łódź 2000, s. 5–48.

⁴ *Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, 1908, s. 42.

⁵ Swoje koncepcje na temat znaczenia fotografii w propagandzie turystycznej przedstawił dr Orłowicz w artykule *Organizacja turystyki i sportu w Polsce*, [w:] „Roboty Publiczne” 1919, z. 5–6.

⁶ O niektórych swoich wyjazdach na zamówienie Ministerstw, a także takich, które odbywał z poparciem urzędów wojewódzkich wspominał Henryk Poddębski we wstępie do katalogu swoich fotografii wydany w 1934 r., *Katalog fotografii z widokami Polski wykonanych przez Henryka Poddębskiego*, Warszawa 1934, s. 3.

⁷ Liczne podróże Poddębskiego po Polsce wymieniała także J. Kucharska w artykule *Henryk Poddębski (1890–1944)*, „Dagerotyp” 1996, nr 5, s. 11–24.

⁸ A. Mickiewicz, *Grażyna*, [w:] *Poematy*, 1994, s. 11.

⁹ A. Mickiewicz, *Świtez*, [w:] *Wiersze*, 1993, s. 58.

¹⁰ Archiwum PAN, Materiały Mieczysława Orłowicza, syg. III-92, teczka 486.

¹¹ Dokumentacja z „Kaziuków” zachowała się w zbiorach rodzinnych.

¹² Archiwum PAN, Materiały Mieczysława Orłowicza, syg. III-92, teczka 482 a.

¹³ Pozostaje ona w większej części w zbiorze rodzinnym.

¹⁴ Archiwum PAN, Materiały Mieczysława Orłowicza, syg. III-92, teczka 486.

¹⁵ Opisy obydwu wypraw zostały przedstawione w artykule autorki *Misje fotograficzne Henryka Poddębskiego – od Wileńszczyzny po Śląsk, od Pomorza po Huculszczyznę*, (część II), [w:] „Dagerotyp” 2009, nr 18, s. 95–126.

¹⁶ Zdjęcia Huculszczyzny pozostają w zbiorze rodzinnym.

¹⁷ *Katalog fotografii z widokami Polski wykonanych przez Henryka Poddębskiego*, dz. cyt., s. 4, sam autor pomylił tu nazwę miasta lokując wystawę w Leodium, podczas gdy odbyła się ona w Brukseli.

¹⁸ J. Kruk-Zabieło, *I polska wystawa fotografiki ojczystej*, [w:] „Fotograf Polski” 1939, nr 2, s. 24.

¹⁹ Zdjęcia Poddębskiego znalazły się m.in. w ekskluzywnych seriach wydawniczych: *Cuda Polski*, *Polska w krajobrazie i zabytkach*, zdołają także monumentalne wydawnictwo *Polska jej dzieje i kultura*. Pojawiały się także w licznych przewodnikach i folderach turystycznych m.in. w *Przewodniku po Wołyniu* Mieczysława Orłowicza. Wykorzystane zostały także m.in. w wydanej w kilku wersjach językowych propagandowej publikacji A.K. Zieliński, *Poland*, Warszawa 1939.

BEATA GÓRECKA
BIBLIOTEKA JAGIELLOŃSKA

ŚWIAT, KTÓRY PRZEMINAŁ – ŻYCIE NA WOŁYNIU LAT 30. XX WIEKU W DOKUMENTACJI FOTOGRAFICZNEJ ADAMA JULIANA ŁUKASZEWSKIEGO

W Oddziale Zbiorów Graficznych i Kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej przechowywany jest zbiór ok. 1900 odbitek fotograficznych i ok. 2550 negatywów dokumentujących życie na Wołyniu w latach 30. XX w. Ich autorem jest Adam Julian Łukaszewski, absolwent szkoły rolniczej w Czernichowie k. Krakowa, harcerz i żołnierz AK odznaczony za swoją działalność w czasie wojny przez emigracyjny rząd londyński Krzyżem AK i Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami¹. Z wykształcenia instruktor rolnictwa, z zamiłowania krajoznawca i fotoamator. Urodził się 22 listopada 1906 we Lwowie, zm. 29 kwietnia 1973 w Krakowie². Na Wołyniu przebywał zaledwie parę lat i choć większość swojego życia spędził w Krakowie, to ziemia nad Styrem, Horyniem i Słuczą stała się jego małą ojczyzną z wyboru, do której stale tęsknił i którą nieustannie wspominał.

W ostatnich latach swojego życia, zaczął zbierać wszelkie materiały dotyczące Wołynia, takie jak: fotografie, ryciny, rysunki, książki, broszury, afisze, wycinki prasowe, rękopisy, mapy, a także spisywać własne wspomnienia dotyczące jego pobytu na tym terenie³. Wszystkie dokumenty odnalezione w bibliotekach lub u prywatnych osób mikrofilmował. Rozsyłał też listy do rozproszonych po całej Polsce i za granicami Wołyniaków, z prośbą o wspomnienia od najwcześniejszych lat, aż po repatriację w 1945 r.⁴ Potrzebował wszystkiego, jak to ujął w jednym ze swoich listów, co „wyraża wołyńskość w czasie i przestrzeni, tę która była na Wołyniu i tę która się gdziekolwiek i kiedykolwiek objawiła”⁵. Interesowali go mieszkańcy Wołynia, nie tyle ze względów politycznych, ile ludzkich i ciekawiło go, jakim okazuje się człowiek w trudnych warunkach życia – jak żyje i współżyje. Jak trudne warunki kształtują społeczeństwo⁶. Każdą wypowiedź, nieważne czy dziecka, czy osoby starszej traktował jako ważną i cenną, byle była szczerą, uczciwą i oparta na własnych spostrzeżeniach. Uważał, że przeżycia indywidualne wielu ludzi – nieraz tak dla nich ciężkie – muszą stać się skarbem narodowym dla przyszłych pokoleń, które powinny uczyć się na osiągnięciach i błędach swoich poprzedników⁷. Zdjęcia wykonane przez niego w czasie pobytu na Wołyniu, stanowiły początek oraz, jak to sam wyraził, „oś roboczą” jego dalszych zbiorów⁸.

Po raz pierwszy miał okazję poznać Wołyń i jego mieszkańców podczas wakacji w 1925 r., które spędził u swoich krewnych Aliny i Jana Rejnertów w Równem⁹. Z tego czasu zachowały się

zaledwie trzy fotografie okolicy, jedna z nich ukazuje ogród wujostwa, druga mocno zniszczony pałac Lubomirskich, a trzecia staw w Basowym Kącie koło Równego. Pozostałe to zdjęcia krewnych i przyjaciół rodziny (16 szt.) oraz fotografie wojska – kawalerii i artylerii konnej (15 szt.). Dzięki poznanemu jeszcze w Krakowie w 1915 r., Zygmuntowi Dyakowskiemu – dowódcy samodzielnego szwadronu pionierów przy drugiej brygadzie jazdy w Równem, miał Adam Łukaszewski możliwość fotografować je w koszarach i podczas manewrów, gdyż nie było to wtedy jeszcze zakazane¹⁰. Zauroczenie ziemią wołyńską i poznawanymi tam ludźmi sprawiło, iż w styczniu 1931 r. przyjechał do Łucka, aby starać się o posadę instruktora organizacji gospodarstw przodujących w Wojewódzkim Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych¹¹. Przyjęty do pracy, został skierowany przez swego kierownika inspektora Chylińskiego na dwutygodniową praktykę do instruktora Olszewskiego, który zajmował się okręgiem łuckim, a następnie do Przewała¹². Jak sam wspomina, miał już wtedy jeden z pierwszych tanich aparatów małoobrazkowych, za 90 zł, formatu zdjęć 3 x 4 cm na film rolkowy 4 x 6,5 cm marki „Korelle”, obiektyw Laus-Vidar o ogniskowej 5 cm, światło 1: 4.5, migawkę Pronto 1/25, 1/50, 1/100 z wyzwalaczem. Ten aparat woził stale przy sobie, by udokumentować zdjęciami własne spostrzeżenia¹³. Po odbytych praktykach ocenionych pozytywnie, powierzono mu tworzenie nowego regionu organizacji gospodarstw wzorcowych na terenach na północ od Łucka aż po Datyń. Zamieszkał w Perespie położonej mniej więcej w centrum tego rejonu, u Nikifora Pryłkova – kowala, a zarazem przewodnika gminy adwentystów¹⁴. Stamtąd wyjeżdżał furmanką do okolicznych wiosek i miasteczek położonych w promieniu 25, a nawet 30 km. Jego dzień pracy zaczynał się zwykle o 7 lub o 8 rano, a kończył o 20 wieczorem¹⁵. W drodze nie rozstawał się ze swoim aparatem, którym fotografował dosłownie wszystko; pola, lasy i podmokłe łąki, napotkanych po drodze ludzi i zwierzęta, budowle sakralne – kościoły, kaplice i budynki użyteczności publicznej – stacje kolejowe, szkoły, sklepy, biura i wnętrza mieszkalne z pracującymi lub wypoczywającymi w nich ludźmi oraz wiejskie zagrody i zagubione w polach pojedyncze chutory. W okresie od lutego do lipca 1931 odwiedził m. in. takie miejscowości jak: Myrowo pow. Kowel, Kiwerce, Podhajce, Kowel, Rożyszcze, Datyń, Hołoby, Liniówkę nad Stochodem, Świdniki nad Stochodem, Wielki Porysk, Niesuchojeże, Mirosławkę i Janówkę. Niezwykle interesujące są sceny z jarmarku w Rożyszczach – niewielkiego miasteczka o sennych na co dzień uliczkach z parterowymi, przeważnie drewnianymi domami i błotnistym rynkiem. Co tydzień „ożywia” się on podczas jarmarków, na których handlowano dosłownie wszystkim od koni i bydła poczynając, a kończąc na sprzedaży cebuli. Na jednej z fotografii, wykonanych podczas takiego handlowego dnia, widzimy niewidomego lirnika, siedzącego na ziemi z instrumentem w rękach. Inne przedstawiają rodzinę cygańską, Żyda z cielęciami czy wyróżniających się charakterystycznymi ubiorami Poleszuków. Typy ludowe i scenki uliczne to jeden z ulubionych tematów Adama Łukaszewskiego, do którego wielokrotnie powracał w następnych latach. W Myrowie sfotografował diaka prawosławnego, jego dom i starą drewnianą cerkiew, a w Datyniu sanie ze słomą, z krowami w zaprzęgu i grupę kobiet piorących w przerebli. Na zdjęciach pochodzących z Podhajec i Janówki przedstawił gospodarstwo przodujące i ogródki konkursowe Koła Młodzieży Wiejskiej, a na fotografiach z Liniówki i Świdników pozostałości po walkach, jakie tam się toczyły w czasie I wojny światowej: okopy i cmentarz wojenny, z charakterystycznymi drewnianymi krzyżami. Z wyjazdu do Hołobów pochodzą fotografie XVIII-wiecznych rzeźb barokowych: Matki Boskiej, św. Jana Nepomucena i nieokreślonego świętego¹⁶. Fotografował też chętnie swoich znajomych, poznanych w pracy i w miejscach zamieszkania. Perespa, która jak sam pisze: „nie z dnia na dzień ale z godziny na godzinę stała się »moją« wsią i pozostała mimo, że przecież mieszkałem w niej zaledwie pięć miesięcy”¹⁷ – była wielokrotnie utrwalana na jego kliszach.

W lipcu 1931 r., zredukowano kredyty przeznaczone przez centralę w Warszawie na gospodarstwa wzorcowe i wypowiedziano pracę dwóm trzecim pracowników, w tym i najmłodszemu stażem Adamowi Łukaszewskiemu. W końcu września uroczyście pożegnany w tzw. Klubie Inteligencji Pracującej w Łucku opuścił na przeszło rok Wołyń i powrócił do Krakowa jako bezrobotny. W dniu 26 października 1932 r. ożenił się i znalezienie stałej posady stało się wręcz konieczne. Z polecenia znajomej, został zatrudniony jako instruktor przysposobienia rolniczego w Związku Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej w Łucku¹⁸.

31 grudnia 1932 r. wraz z żoną przyjechał do stolicy Wołynia, by od drugiego stycznia 1933 r. rozpocząć nową pracę¹⁹. Pomimo niewielkiego wynagrodzenia i nie najlepszych warunków bytowych był nią zachwycony, gdyż pozwalała mu ona realizować jego dwie życiowe pasje – krajoznawstwo i fotografowanie²⁰. Mając pod opieką cały teren województwa wołyńskiego, mógł poznawać jego najdalsze zakątki, docierając niemalże wszędzie. Przez najbliższe trzy lata przemierzał wzdłuż i wszerz wołyńskie drogi i bezdroża, przebywając w terenie poza domem, nawet do sześciu tygodni²¹. Był m.in. w Anopolu, Powursku, Horyńgrodzie, Tuczynie, Krzeszowie, Kołodnie, Krzemieńcu, Kazimierce, Wiśniowcu, Kostopolu, Cumaniu, Ołyce, Wyrce, Dubnie, Zaturcach, Torczynie, Lewaczach, leżących tuż przy granicy z ZSRR, Ostrogu, Międzyrzeczu Ostrogskim, Sarnach, Równym i Stepaniu. Nie sposób wymienić wszystkich miejscowości, do których dotarł i które utrzymał na kliszach²². Podróżował różnymi środkami lokomocji; koleją, nielicznymi jeszcze autobusami, najczęściej jednak furmanką zaprzęgniętą w parę koni, a w zimie saniami. Nieraz konie i woźnica grzęźli w błocie, co opóźniało podróż. Adam Łukaszewski również i tego typu sytuacje rejestrował aparatem fotograficznym. Fotografował też, podobnie jak podczas poprzedniego pobytu, mijane po drodze lasy, pola, rzeki, stawy, kościoły, stacje kolejowe, szkoły, chaty kryte strzechą, przydrożne kapliczki na rozdrożach dróg i na cmentarzach oraz okoliczne pejzaże; drzewa uginające się od śniegu zimową porą, a wiosną kwitnące w wołyńskich lasach azalie. Lubił wykonywać zdjęcia ludziom podczas różnych zajęć: żniwiarzom pracującym w polu, robotnikom wyrabiającym cegłę czy chłopom tnącym drzewo. Interesowały go też: sposób budowania wiejskich chat i zabudowań gospodarczych, przydomowe ogródki i zwierzęta. Duża liczba zdjęć to swoisty rodzaj sprawozdania z wykonywanej przez niego pracy. Jeżdżąc od wsi do wsi organizował dla młodzieży zrzeszonej w Stowarzyszeniu Młodzieży Polskiej kursy przysposobienia rolniczego, jako instruktor brał również udział w wystawach rolniczych oraz uroczystościach kościelnych i państwowych. Stąd też w pozostawionej przez niego spuściznie liczne są zdjęcia instruktorów i instruktorek Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej, księży pełniących rolę miejscowych opiekunów oraz słuchaczy i słuchaczek organizowanych przez niego kursów, często prezentujących wyniki swoich prac: dorodne okazy kapusty, buraków, ziemniaków lub kukurydzy. Dokumentował też kilkudniowe Zjazdy Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej, jakie odbywały się w Ludwipolu i Zdołbunowie – ukazując ich uczestników zarówno w momentach oficjalnych, podczas przemówień i obrad, jak i w czasie przerw na posiłki oraz podczas rekreacji – zajęć sportowych i gier ruchowych. Adam Łukaszewski nie stronił też od pozowania do zdjęć. Możemy go zobaczyć m.in. wraz ze współpracownikami przed biurem Związku Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej w Łucku, lustrującego poletka konkursowe czy wieczorem pracującego przy świetle lampy naftowej.

Trzecią jego pasją obok krajoznawstwa i fotografii, było harcerstwo. Jesienią 1933 w Łucku, grono starszych harcerzy i harcerzek założyło zrzeszenie starszoharcerskie – koedukacyjną „Gromadę”. W skład „Gromady”, oprócz A. Łukaszewskiego, weszli m. in. komendant chorągwi wołyńskiej Władysław Goszczyński i kapelan ks. Józef Kuczyński. Zebrania odbywały się mniej więcej co miesiąc. Wiele czasu poświęcano poznawaniu historii i zabytkom regionu²³. W maju 1934 r. zwiedzano

zabytki Łucka. W zimie „Gromada” zorganizowała łyżwiarskie zawody harcerskie na zalewie nad Styrem, a 19 marca, w dniu imienin marszałka J. Piłsudskiego, brała udział w defiladzie społeczeństwa przed urzędem wojewódzkim w Łucku²⁴ – we wszystkich tych wydarzeniach uczestniczył, oczywiście z nieodłącznym aparatem w ręku, Adam Łukaszewski. Rolę „nadwornego fotografa” pełnił również w czasie wakacji, w sierpniu 1934 roku, podczas Pierwszego Ogólnopolskiego Zlotu Starszoharcerskiego w Żabim k. Worochty²⁵. Dzięki jego zdjęciom możemy prześledzić poszczególne etapy wędrówki grupy 16 Wołyniaków, którzy podążali na miejsce zlotu drogami Podola z Iwania Pustego przez Dźwinogród, Mielnicze, do Okopów św. Trójcy nad Dniestrem i Zbruczem. Następnie przeprawili się przez Dniestr do Rumunii, zwiedzając po drodze ruiny zamku w Chocimiu, by stamtąd, już autobusami, dojechać do Czerniowiec i dalej pociągiem do Worochty²⁶.

Rzeka Styr przepływająca przez Łuck była również „wdzięcznym obiektem” do fotografowania. Jak wspomina sam autor zdjęć, po Styrze pływało się kajakami, łódkami wynajętymi prywatnie lub tymi, które swym członkom udostępniało Łuckie Towarzystwo Wioślarskie. Były też organizowane płatne wycieczki do Kulczyna statkiem, na którym grała kilkusobowa orkiestra²⁷. Autor wołyńskich fotografii korzystał też z przejazdów statkiem, na mniej więcej stale utrzymywanej komunikacji między Łuckiem – Kołkami i Czartoryskiem. W ten sposób zwiedził i sfotografował odległe od Łucka o 25 km miasteczko Kołki i o ponad 40 km Czartorysk²⁸. W czasie południowych wypraw kajakiem, samodzielnie wykonanym przez niego, robił zdjęcia wysokim lessowym brzegom Styru²⁹. Kilkanaście fotografii pochodzi z trzydniowej wyprawy ośmioosobowej grupy starszoharcerskiej, uczestniczącej w zorganizowanym przez Łuckie Towarzystwo Wioślarskie Świętojańskim spływie kajakowym, jaki odbył się w czerwcu 1935 r.³⁰ Wy płynęli w sobotę po południu, po drodze mijali takie miejscowości, jak: Czekno, Mostyszyn i Łuczycze, by dotrzeć do Targowicy – leżącej u ujścia Ikwy do Styru. Jak wspomina sam Łukaszewski, z dawnej świetności miasteczka zostało niewiele: „Wzgórze na którym miał ongiś stać zamek bez jego śladu i zniszczony jakkolwiek utrzymany i odnowiony kościół. Kościół wiele przeszedł [...] Ze starych rzeczy oprócz ścian – murów zachował się największy dzwon bo ten trudno było zabrać i tylko mniejsze zabrano i z konieczności wołyńskim sposobem musiano sygnaturkę przy zakrystii zrobić z kuli armatniej³¹. Po zwiedzeniu miasteczka, popłynęli z powrotem w kierunku Łucka. W czasie całej wyprawy A. Łukaszewski odczuwał naturalny spokojny zachwyt i chęć dostosowania się oraz zachowania skarbu tych przeżyć w fotografii. Był, jak sam o tym pisze „chciwy fotografowania”³².

Miesiąc później pojechał na obóz przygotowawczy Chorągwi Wołyńskiej do Zlotu Jubileuszowego w Spale, który odbywał się w okolicach Kiwerc. Zarówno tam, jak i na międzynarodowym Zlocie Harcerskim w Spale nie pełnił żadnych oficjalnych funkcji, ale uzyskał zgodę na działalność fotoamatora reportera. Pozwoliło mu to na swobodne poruszanie się po poszczególnych podobozach i obserwowanie oraz fotografowanie harcerek i harcerzy przy pracy, podczas rozbijania i zwijania obozów, spożywania posiłków, wspólnych zabaw i spotkań, a także oficjalnych zebrań, przemarszów i defilad. Kilkanaście zdjęć z obozu w Kiwercach dokumentuje uroczystość poświęcenia sztandaru Chorągwi Wołyńskiej w dn. 7 lipca 1935. Przybyli na nią m. in. Wojewoda Łucki Henryk Józefski wraz z małżonką Julią, biskup pomocniczy łucki Stefan Walczykiewicz i dowódca Okręgu Korpusu Nr II w Lublinie gen. Mieczysław Smorawiński³³, który po zakończeniu oficjalnych uroczystości dokonał przeglądu obozu, zaglądając nawet do kuchni³⁴ – ten ostatni moment został również utrwalony przez obozowego fotoreportera.

Zupełne osobne miejsce w jego *oeuvre* fotograficznym zajmuje Łuck, darzony przez niego szczególnym sentymentem. Tu wynajmował mieszkanie, przez prawie trzy lata, tu urodził mu się, co

wielokrotnie podkreślał w swojej korespondencji, jego pierwszy syn³⁵. W sumie pozostawił ponad 270 zdjęć dokumentujących wygląd miasta i życie jego mieszkańców. Łuck fotografował zimą i latem, wiosną i jesienią, w ciągu dnia i nocą. Wykonywał zarówno widoki ogólne, jak i szczegółowe. Obok okazałych gmachów, zamku Lubarta i Katedry, Urzędu Ziemskiego, Urzędu Wojewódzkiego, Banku Rolnego, Banku Polskiego, Poczty i Wiezienia – dawnego Klasztoru Brygidek, przedstawiał również zaułki i przedmieścia, z parterowymi domkami i kramami. Chętnie fotografował scenki uliczne, np. sprzedaż palm przed katedrą w niedzielę palmową. Dokumentował też wszelkie odbywające się w Łucku uroczystości i ważniejsze wydarzenia, takie jak: przejazd wojska na manewry, święto zuchów, procesję Bożego Ciała w 1933, pogrzeb biskupa Piotra Mańkowskiego i uroczystości żałobne po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego. Wyjeżdżając wraz z rodziną z Wołynia w końcu 1935 roku, zebrał ze sobą wszystkie wykonane przez siebie negatywy, starannie ponumerowane i opisane w specjalnym zeszycie³⁶. Wojna zastała go w Łękawie koło Bełchatowa, majątku należącym do ZHP, którego był administratorem. Zmuszony przez Niemców do opuszczenia posiadłości, fotografie z okresu wołyńskiego zdążył zakopać³⁷. Negatywy szczęśliwie przetrwały do końca wojny. Z nich na początku lat 70. wykonał odbitki pozytywowe, które po jego śmierci, zgodnie z jego wolą trafiły do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej³⁸. W 1997 roku, część fotografii wołyńskich pokazano szerszej publiczności na wystawie „Wołyń ocalić od Zapomnienia” zorganizowanej przez Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia, Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej oraz Stowarzyszenia „Civitas Christiana. Ośrodek Wschodni”. Miała ona miejsce najpierw w Domu Polonii w Warszawie (lipiec–sierpień 1997), a następnie w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie (grudzień 1997–styczeń 1998 roku). W dniu 20 maja 1998 roku, reprodukcje 320 zdjęć A. Łukaszewskiego były eksponowane w Kowelskim Muzeum Historycznym, a w październiku 1999 r. w Równem. Od 20 czerwca do 15 lipca 2000 r., wystawiono je w Muzeum Krajoznawczym w Krzemieńcu, a w listopadzie 2000 roku w Łucku³⁹. Spełniły się więc marzenia autora fotografii, który tak bardzo chciał, by z jego spuścizny mogły korzystać przyszłe pokolenia.

Kiedy Adam Łukaszewski wraz z żoną i urodzonym w Łucku synkiem opuszczał ziemię wołyńską, nie sądził zapewne, iż za 4 lata wybuchnie wojna, która na zawsze zamknie mu drogę na ukochany przez niego Wołyń. Nie przypuszczał, że znikną bez śladu lub popadną w ruinę fotografowane przez niego kościoły, kaplice i figurki przydrożne, a wiele osób uwiecznionych na zdjęciach zginie na wojnie, zostanie zamordowanych przez swoich sąsiadów, zesłanych do łagrów lub uda się na przymusową tułaczkę bez prawa powrotu.

Nie wiedział, że na nowo staną się aktualne słowa ze znanej mu zapewne książki A. Urbańskiego, opisującej zabytki polskie na Podolu, Wołyniu i Ukrainie, zniszczone w czasie działań wojennych 1914–1920: „Chcę przywieść na pamięć dwory, kaplice, biblioteki, zabytki, pamiątki bojów, by powiedzieć: tego wszystkiego już nie ma. Przepadło stracone bezpowrotnie. Ludzie co tam mieszkali, częściowo pomordowani, częściowo spaleni i popioły ich porzucane na cztery części świata. Ci, co przy życiu pozostali, poszli na wygnanie, na tułaczkę, często nie mają kąta, by zapłakać”⁴⁰.

PRZYPISY

¹ *Wołyń ocalić od zapomnienia*, wstęp L. Popek, W. Rostocki, T. Wawrzonek, oprac. całości L. Popek. Lublin 1997, s. 24 [życiorys A. Łukaszeńskiego napisany przez syna Marka Łukaszeńskiego].

² Tamże, s. 24. Data śmierci autora również na kserokopii klepsydry, zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

³ List A. Łukaszeńskiego do Z. Rewskiego (niedatowany) [...] „Cały wolny czas i środki poza pracą zawodową kontynuuję na gromadzenie materiałów dotyczących terenów Wołynia[...] Biorę pod uwagę wszystko: literaturę, prozę, rękopisy, plany – mapy, wykazy, szkice, fotogr. i inne dokumenty”. [w:] Zbiory Rkp BJ, Przyb. 295/93 [Wspomina o tym również w listach do innych osób].

⁴ Zob. Korespondencja A. Łukaszeńskiego Zbiory Rkp BJ, Przyb. 294/93 i Przyb. 295/93.

⁵ List A. Łukaszeńskiego do Romana Atanazego zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 294/93.

⁶ List A. Łukaszeńskiego do P. J. Boguszewskich z .11.1970 r. Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 294/93.

⁷ List A. Łukaszeńskiego do F. Romaniuka z dn. 25. 11.70, zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 295/93.

⁸ List A. Łukaszeńskiego do J. Zakrzewskiej z dn. 22.XI.70, zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 295/93.

⁹ Wspomnienia A. Łukaszeńskiego spisane w dwóch zeszytach, z. 1, cz. II A, s. 8 Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

¹⁰ Tamże, s. 9.

¹¹ Tamże, s. 13; W życiorysie A. Łukaszeńskiego napisanym przez syna Marka Łukaszeńskiego znajduje się mylna informacja dotycząca zatrudnienia A. Łukaszeńskiego, wg której miał pracować w Wojewódzkim Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych od 1931 do 1935, w rzeczywistości pracował tam tylko od stycznia do września 1931 r. Zob. *Wołyń ocalić od zapomnienia*, wstęp L. Popek, W. Rostocki, T. Wawrzonek, oprac. całości L. Popek, Lublin 1997, s. 24.

¹² *Wspomnienia A. Łukaszeńskiego spisane w dwóch zeszytach*, z. 1, cz. II A, s. 16, zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

¹³ Tamże, s. 17.

¹⁴ Tamże, s. 19–20.

¹⁵ Tamże, s. 23.

¹⁶ Przy wjeździe [do Hołub] stały cztery fig. świętych umieszczone na wysokich, mурowanych cokołach, zwięźszonych gzymasami i nakrytych czterospadowymi dachami (2 po 5 m wysokości, 2 po 10 m wszystkie pochodziły z 1711 r. i były fundacją Józefa Jaruzelskiego. Obecnie zachowała się tylko jedna [za:] L. Popek, *Świątynie Wołynia*. T. 1, Lublin 1997, s. 99. Na fot. A. Łukaszeńskiego widoczne są już tylko 3 figury.

¹⁷ *Wspomnienia A. Łukaszeńskiego spisane w dwóch zeszytach*, 21, cz. II A, 26 Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

¹⁸ Zrzeszenie Katolickiej Młodzieży żeńskiej i męskiej znane pod nazwą Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej, dokładny opis struktury i celów organizacji [w:] W. Adamski, *Jak zakładać Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej*. Poznań 1927.

¹⁹ *Wspomnienia A. Łukaszeńskiego spisane w dwóch zeszytach*, z. 2, cz. C, s. 6, 7 Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

²⁰ Tamże, s. 9 [...] „2 stycznia o godz. 8 rozpoczęła się codzienna praca – byłem nią zachwycony, że w ogóle ją posiadam, że będąc instruktorem przysposobienia rolniczego [...] będę miał pod opieką cały Teren Wołynia możliwość dotarcia wszędzie [...] smętnie wyglądało wynagrodzenie 175 złoty brutto, 165 zł bez diet na dojazd jedynie ze zwrotem faktycznych kosztów przejazdu a nie utrzymania.”

²¹ Tamże, s. 24.

²² W sumie ponad 100 miejscowości.

²³ Tamże, s. 59, 60 [...] Jesienią 1933 w Łucku, na tle dotychczasowych stosunków i harcerstwa coraz b. organizującego

się do drużyn przyszkolnych – wyrosło i zebrało się grono starszych harcerzy i harcerzek i założyliśmy zrzeszenie starszoharcerskie koedukacyjną »Gromadę«. W skład gromady weszli nie tylko starsi harcerze i harcerki nie pełniący funkcji organizacyjnych, ale wszyscy, którzy mieli ochotę. Należeli więc i komendant oraz komendantka hufców, jak i drużynowe i kapelan hufca a oprócz nich pozostali nie obarczeni przydziałem funkcji. Było nas ok. 25 osób. S. 60 Wodzem wybraliśmy ks. Józefa Kuczyńskiego”; Dokładna liczba członków „Gromady” starszo harcerskiej Zob. *Związek Harcerstwa Polskiego na Wołyniu: Chorągiew harcerek i harcerzy, 1918–1939*. T. 1, cz. 2, [zebr. i uzup. fot. Aleksander Pśnik]. Londyn 1997, s. 120–122.

²⁴ Tamże, s. 60.

²⁵ „Druhowie F. Kaleński i A. Łukaszeński byli nadwornymi fotografami. Druh Łukaszeński specjalizował się w robieniu fotografii kapliczek i krzyży przydrożnych. Zebrał ich całą kolekcję i przedstawił jako zadanie złotowe”. [za:] *Związek Harcerstwa Polskiego na Wołyniu: Chorągiew harcerek i harcerzy, 1918–1939*. t. 1, cz. 2, [zebr. i uzup. fot. Aleksander Pśnik], Londyn 1997, s. 107.

²⁶ *Wspomnienia A. Łukaszeńskiego spisane w dwóch zeszytach*, z. 2, cz. C, s. 62–63 Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

²⁷ Tamże, s. 96 b.

²⁸ Tamże, s. 96 b.

²⁹ Tamże, s. 96 c.

³⁰ Tamże, s. 96 k, zachowała się też karta uczestnictwa nr 9 wydana na nazwisko A. Łukaszeńskiego.

³¹ Tamże, s. 96 m.

³² Tamże, s. 96 h.

³³ Zginął w Katyniu w 1940 r.

³⁴ Tamże, s. 131. Zob. Zbiory Rkp BJ, Przyb. 293/93.

³⁵ Zob. Korespondencja A. Łukaszeńskiego, Zbiory Rkp BJ, Przyb. 294/93, 295/93.

³⁶ Zeszyt ten zawierający rejestr zdjęć wraz z nr i opisem każdej fotografii, jest przechowywany wraz z fot. w oddz. zbiorów graficznych BJ.

³⁷ *Wołyń ocalić od zapomnienia*, wstęp L. Popek, W. Rostocki, T. Wawrzonek, oprac. całości L. Popek, Lublin 1997, s. 24 [życiorys A. Łukaszeńskiego napisany przez syna Marka Łukaszeńskiego].

³⁸ Negatywy starannie przez niego ponumerowane, jak i odbitki pozytywowe wraz z dokładnym opisem co przedstawiają, zostały przekazane do Zbiorów Graficznych BJ, natomiast pozostałe dokumenty – głównie listy i spisane pod koniec życia wspomnienia do Oddz. Rękopisów BJ.

³⁹ Informacje dot. poszczególnych wystaw [z:] http://www.wspolnota-polska.org.pl/index.php?id=b01_2_13[18.05.2011].

⁴⁰ A. Urbański, *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*, Warszawa 1928, s. 5.

KORPUS OCHRONY POGRANICZA W ZBIORACH FOTOGRAFICZNYCH NARODOWEGO ARCHIWUM CYFROWEGO

Narodowe Archiwum Cyfrowe jest centralnym archiwum państwowym (jednym z trzech obok Archiwum Akt Nowych i Archiwum Głównego Akt Dawnych) powołanym do gromadzenia, zabezpieczania, opracowania i udostępniania archiwalnych materiałów audiowizualnych: fotografii, nagrań dźwiękowych i filmów. Historia archiwum sięga roku 1955, kiedy to powołano do istnienia Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, któremu powierzono wyżej wymienione zadania. Po 53 latach istnienia ADM, w 2008 roku kierownictwo Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego podjęło decyzję¹ o zmianie nazwy archiwum i wzbogaceniu zakresu działalności o nowe kompetencje związane z rozwojem technik cyfrowego zapisu danych: archiwizację materiałów cyfrowych, w tym dokumentu elektronicznego i stron www, digitalizację materiałów archiwalnych i koordynację tego procesu w całej sieci archiwów państwowych, udostępnianie kopii cyfrowych materiałów archiwalnych oraz informacji o nich on-line.

Zasób fotograficzny NAC stanowi największą w Polsce kolekcję fotografii dotyczących wszystkich dziedzin życia naszego kraju od połowy XIX wieku po czasy współczesne. Najstarsze pochodzą jeszcze z lat 40. XIX wieku stanowiąc również przykład rozwoju fotografii jako sztuki i dziedziny techniki (dagerotypy, ambrotypy, ferrotypy). Najnowsze zaś dotyczą tragicznych wydarzeń pod Smoleńskiem z 10 kwietnia 2010 roku, a konkretnie upamiętniają żałobę narodową i uroczystości pośmiertne ofiar katastrofy, w tym pogrzeby najwyższych władz państwowych.

W zbiorach NAC znajduje się obecnie ponad 15 milionów fotografii, zgromadzonych w 76 zespołach. Największy z nich, Centralna Agencja Fotograficzna, zawiera ponad 12 milionów zdjęć. Zespoły można podzielić na trzy zasadnicze grupy: archiwa byłych państwowych i prywatnych agencji fotograficznych (przedwojennych: Ilustrowany Kurier Codzienny, Polska Agencja Fotograficzna i powojennych: Centralna Agencja Fotograficzna, Wojskowa Agencja Fotograficzna, Krajowa Agencja Wydawnicza, Socjalistyczna Agencja Prasowa), zbiory i archiwa prywatnych kolekcjonerów i autorów (m.in. Edwarda Hartwiga, Zbyszka Siemaszki, Stefana Bałuka, Juliusza Englerta) oraz zbiory tematyczne, dotyczące różnych miejscowości, instytucji, wydarzeń (Lwów, Jelenia Góra, 6. Dywizjon Artylerii Konnej, Instytut Józefa Piłsudskiego, Tysiąclecie Chrztu Polski, Powstanie Warszawskie).

1. Henryk Minkiewicz (1880–1940), generał dywizji Wojska Polskiego, jeden z organizatorów i pierwszy dowódca Korpusu Ochrony Pogranicza w latach 1924–1929. Fotografia

2. Wizyta prezydenta RP Ignacego Mościckiego w strażnicy Korpusu Ochrony Pogranicza na Wileńszczyźnie. Fotografia

3. Strażnica Korpusu Ochrony Pogranicza nad Dniestrem, na granicy polsko-rumuńskiej.
Fot. J. K. Maciejewski, 1934

4. Sienkiewiczze. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza podczas patrolu w czasie przeprawy przez Niemen w powiecie stołpeckim, 1929. Fotografia

Wśród tych fotografii znaleźć można wiele obrazów z rejonów Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. Zdecydowana większość z tych zdjęć była tematem prac naukowych, wystaw i publikacji książkowych². Bardzo ważną, choć niewielką część zasobu fotografii NAC dotyczących Kresów stanowią zdjęcia Korpusu Ochrony Pogranicza, specjalnej formacji wojskowej mającej na celu ochronę wschodnich ziem Rzeczypospolitej.

Zarys historii i działalności Korpusu Ochrony Pogranicza

Korpus Ochrony Pogranicza powstał w 1924 roku, a genezą powstania tej jednostki był m.in. szereg aktów przemocy, bandytyzmu i bezprawia inspirowanych pośrednio lub bezpośrednio przez Związek Sowiecki, który nie mógł się pogodzić z granicą ustaloną na mocy Traktatu Ryskiego i chciał wprowadzić na Kresach Wschodnich chaos społeczny, gospodarczy i polityczny, umacniając zarazem swoje wpływy i dążąc do rewizji granic.

Przykładem takich działań może być chociażby napad na drodze Olechnowicze – Raków w dniu 28 sierpnia 1923 roku. Bandyci zabili policjanta i ograbili podróżujących, a patrol policji, który został wezwany na ratunek wpadł w zasadzkę i również nie uniknął ofiar w ludziach. Kolejni trzej policjanci, którzy ruszyli w pościg za dywersantami również zginęli³. Jednym z najbardziej brutalnych był napad ponad 100-osobowej uzbrojonej bandy na Stołpcę w powiecie nowogrodzkim, w początkach sierpnia 1924 roku. W wyniku plądrowania sklepów, podpalania i niszczenia wielu budynków (m.in. posterunku Policji Państwowej), śmierć poniosło 7 polskich policjantów. Podobnych zbrojnych napadów na linii granicznej między Polską a ZSRR w 1924 roku zanotowano ponad 200. Z racji bezradności i nieskuteczności działań Straży Granicznej i Policji Państwowej, Minister Spraw Wojskowych gen. Władysław Sikorski podjął decyzję o utworzeniu specjalnej formacji wojskowej o nazwie Korpus Ochrony Pogranicza⁴. Struktura i podległość wojskowa jednostki były skomplikowane. W zakresie organizacji, wyszkolenia i uzbrojenia podlegał ministrowi spraw wojskowych, a w zakresie ochrony granic podlegał ministrowi spraw wewnętrznych i z budżetu tego właśnie ministerstwa był finansowany. W pierwszym roku działania, a więc w okresie od 1 października 1924 do 1 listopada 1925 Korpus Ochrony Pogranicza udaremnił 89 prób naruszenia granicy państwowej. W 12 przypadkach odwrót agresorów był osłaniany przez armię sowiecką. Zabito 30 i raniono 40 dywersantów, przy stratach własnych – 7 zabitych i 11 rannych. Odnotowano 219 przypadków ostrzelania patroli i posterunków KOP przez oddziały Sowieców oraz 151 prób przekupstwa żołnierzy Korpusu. W tym czasie bandyci zabili 12 cywilów i ranili 24⁵.

Żołnierzy do służby w KOP rekrutowano w sposób niezwykle staranny. Oficerowie i podoficerowie mieli posiadać nieskazitelną opinię i dużą samodzielność działania. Jeszcze ostrzejsze kryteria stosowano do szeregowców: narodowość polska oraz umiejętność czytania i pisanie⁶. Mimo że nie wszystkie kryteria udało się wyegzekwować, przez dowództwo i wyższe stanowiska dowódcze KOP przewinęło się wielu wybitnych oficerów. Warto tu wymienić chociażby: gen. Henryka „Odrowąża” Minkiewicza (pierwszy dowódca KOP), płk. Stefana „Grotę” Roweckiego, płk. Zygmunta Bohusz-Szyszko, mjr. Augusta Emila Fieldorfa. Z racji niezwykle trudnych warunków topograficznych oraz geograficznych wschodnich rubieży Rzeczypospolitej i oczywiście nieustannego zagrożenia ze strony agresorów, żołnierze KOP przechodzili przed podjęciem służby specjalistyczne przeszkolenie. W Centralnej Szkole Podoficerów KOP w Osowcu szkolono m.in. z takich sprawności

i zagadnień, jak: terenoznawstwo, służba wywiadowcza, łączność i pionierstwo, wiedza o Polsce, praca oświatowa, higiena. Z tych powodów można śmiało stwierdzić, że Korpus Ochrony Pogranicza był jednostką elitarną, jeśli chodzi o rangę powierzonych zadań, wyszkolenie, trudność w warunkach bojowych i obsadę personalną.

Podstawowymi jednostkami w służbie ochrony granic były strażnice, liczące w zależności od okresu od 11 do 18 żołnierzy⁷. Ich rozmieszczenie wzdłuż wschodniej, południowej i północnej granicy (Korpus Ochrony Pogranicza chronił granice ze Związkiem Sowieckim, Rumunią, Litwą, Łotwą i fragment granicy z Niemcami w Prusach Wschodnich) liczącej około 2 300 km przy obsadzie osobowej około 25 000 ludzi, dawało średnią ponad 10 żołnierzy na 1 km granicy. Jednostki KOP nosiły nazwy od miejscowości stacjonowania lub rejonu działalności, np. Brygada KOP „Polesie”, Pułk KOP „Sarny”, Batalion KOP „Borszczów”. Głównym wyznacznikiem trudności w początkach służby Korpusu Ochrony Pogranicza było poruszanie się i podejmowanie działań operacyjnych w trudnych terenach, przede wszystkim Polesia i Wołynia. Zniszczone 6-letnim okresem działań wojennych tereny te charakteryzowały się dodatkowo stosunkowo niewielkim zaludnieniem, znikomą infrastrukturą drogową i komunikacyjną, rozległymi, podmokłymi lasami i bagnami. Wiele pracy żołnierzy KOP, zanim zaczęły powstawać strażnice, kosztowało budowanie dróg i mostów pontonowych, wytyczanie ścieżek patrolowych i kładzenie linii telefonicznych. W szczególnie trudnych warunkach wiele oddziałów do komunikacji z innymi jednostkami lub dowództwem używało gołębi pocztowych. Do podstawowych środków poruszania się patroli nadgranicznych należały łodzie wiosłowe, a w wyjątkowo nieprzystępnym terenie żołnierze poruszali się wpraw lub brodząc po rozlewiskach granicznych rzek. Oprócz wysokiej sprawności fizycznej koniecznej w tak trudnych warunkach, także wyszkolenie wojskowe wymagało nieco innych zdolności niż w zwykłej jednostce liniowej Wojska Polskiego. Robienie zasadzek, wysyłanie na zwiad, walka na bagnety, tresura psów, które były nieodłącznymi towarzyszami żołnierzy Korpusu, to tylko niektóre umiejętności, jakie musiał posiadać żołnierz KOP.

Oprócz działalności militarnej i wywiadowczej Korpus Ochrony Pogranicza pełnił inną, niemniej ważną rolę na Kresach Wschodnich II RP. Gdy tylko przewyżczono podstawowe trudności komunikacyjne i infrastrukturalne żołnierze KOP włączyli się w niesienie pomocy cywilnej ludności Kresów Wschodnich. Zabiegali oni również o rozwój kulturalny, oświatowy i patriotyczny mieszkańców tych ziem, szczególnie mocny nacisk kładąc na krzewienie polskości na ziemiach, gdzie Polacy stanowili często zdecydowaną mniejszość, np. poprzez organizowanie obchodów rocznic wydarzeń historycznych i uroczystości państwowych. Miejsca stacjonowania kompanii czy batalionu zamieniały się w centra edukacji i kultury. Żołnierze KOP zakładali świetlice, szkoły, biblioteki, prowadzili kursy dokształcające z różnych dziedzin, organizowali przedstawienia teatralne, inicjowali działalność sportową wśród młodzieży oraz wspomagali organizację kultu religijnego w miejscach, gdzie nie było kościołów. Wspierali Towarzystwa Szkół Ludowych, Kółka Młodzieży Wiejskiej, Domy Ludowe. Pomagali w budowie domów, dróg, mostów, kościołów (np. w Wojtkiewiczach na Polesiu)⁷, a w skrajnych przypadkach biedy rozdawali żywność i inne środki niezbędne do życia najuboższym mieszkańcom. Służby medyczne i sanitarne KOP udzielały ludności bezpłatnej pomocy lekarskiej oraz przeprowadzały szczepienia ochronne. Dla poprawy poziomu życia wspomagali tworzenie Kółek Rolniczych, spółdzielni i innych form samopomocowych. W razie klęsk żywiołowych spieszyli z pomocą dla ratowania życia, jak chociażby w przypadku powodzi na Wileńszczyźnie w 1931 roku⁹. Dzięki tak szerokiemu wachlarzowi zadań wspomagających zyskali ogromną wdzięczność i sympatię ludności polskiej, posuniętą aż do budowania pomników ku ich czci.

5. Sienkiewicze. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza na granicy polsko-radzieckiej, podczas spotkania z patrolem radzieckim. Fotografia

6. Sienkiewicze. Przemycznik schwytyany przez patrol Korpusu Ochrony Pogranicza. Fotografia

7. Stacja gołębi pocztowych 19. batalionu Korpusu Ochrony Pogranicza. Fotografia

8. Sienkiewicze. Ćwiczenia żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza w walce na bagnety, październik 1934. Fotografia

Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w czasach pokoju wraz z nadejściem roku 1939 i rosnącym zagrożeniem ze strony III Rzeszy ulegała pewnym modyfikacjom. Część jednostek była przenoszona na granicę zachodnią, ale uzupełniane i formowane na bieżąco w ich miejsce oddziały już nie osiągnęły wysokiej gotowości bojowej, głównie z racji niedoświadczenia nowo powołanych żołnierzy. Udział KOP w kampanii wrześniowej na obu frontach, niemieckim i sowieckim, zakończył działalność formacji, wielu dowódców i oficerów zginęło nie tylko na polu walki, także zostało zamordowanych w Katyniu (gen. Henryk „Odrowąż” Minkiewicz) co stało się potwierdzeniem wrogości sowieckiej do oficerów Korpusu Ochrony Pogranicza, mającej swoje źródła w inspirowaniu zbrojnych napaści na wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej. Jałtański porządek polityczny po 1945 roku i wytyczone granice wraz z dostaniem się Polski pod wpływ ZSRR położyły kres suwerennej obronie polskich granic. Mimo to, wspaniała karta polskich obrońców granic spod znaku KOP na trwałe zapisała się w historii polskiej wojskowości, a jej fotograficzny obraz przybliżyła do dziś ich działalność, pozwalając na powrót pamięcią do minionych lat i miejsc.

Fotografie dotyczące KOP w zbiorach fotograficznych Narodowego Archiwum Cyfrowego

Fotografii dotyczących Korpusu Ochrony Pogranicza jest w zbiorach NAC około 200. Pochodzą one z trzech zespołów: Ilustrowanego Kuriera Codziennego, Polskiej Agencji Telegraficznej i Zbioru Fotografii Różnego Pochodzenia. Wśród nich znajdują się zarówno odbitki pozytywowe, jak i negatywy na szkle i błonie. W zdecydowanej większości fotografie są opisane i zidentyfikowane, jedynie kilka budynków strażnic nie posiada dokładnej przynależności terytorialnej. Stan fizyczny tych zdjęć odpowiada ich wiekowi i jest zróżnicowany. Niektóre negatywy noszą widoczne ślady zniszczenia w postaci np. uszkodzeń emulsji, na części pozytywów widnieją ślady retuszowania tuszem lub ołówkiem dokonywane przez redaktorów Ilustrowanego Kuriera Codziennego. Celem zabezpieczenia i udostępnienia 167 fotografii zostało poddanych digitalizacji, opisanych w systemie informatycznym i opublikowanych w serwisie internetowym www.audiovis.nac.gov.pl.

Pierwszą grupę fotografii stanowią portrety i fotografie grupowe dowódców i oficerów Korpusu Ochrony Pogranicza. Uwieczniono na nich m.in. pierwszego dowódcę KOP gen. Henryka „Odrowąza” Minkiewicza, jego późniejszego następcę płk. Jana Kruszewskiego oraz szefa sztabu mjr. Artura Maruszewskiego. Wśród innych fotografii warto wymienić grupowe zdjęcie gen. Minkiewicza w otoczeniu najbliższych współpracowników oraz oficerów sztabowych przy pracy w gabinecie szefa sztabu KOP w Warszawie.

Kolejne fotografie dotyczą budynków strażnic, przejść granicznych nadzorowanych przez Korpus w różnych miejscach na całej długości granic Polski. Na zdjęciach są widoczne strażnice m.in. w Stołpcach, Korcu, Ćwiecinie, Dzisnej, Małym Stelmachowie, Podświlu, Samochwałkach. Ponadto uwidocznione zostały przejścia graniczne i posterunki na granicach polsko-litewskiej, polsko-łotewskiej i polsko-rumuńskiej. Warto zwrócić uwagę, że strażnice KOP były także w wielu przypadkach interesującymi przykładami architektury, np. drewnianej.

Najpełniej w zbiorach NAC została ukazana działalność operacyjna i bojowa żołnierzy Korpusu. Pokazują one w obrazowy sposób codzienność służby KOP, dając dowód na jej wyjątkowo trudny i niebezpieczny charakter. Na fotografiach utrwalono chociażby patrol Korpusu Ochrony Pogranicza, brodzący po kolana w błotnistych rozlewiskach Polesia lub prowizoryczne przeprawy

żołnierzy przez Niemen na tratwach lub pomostach z desek. Znaczną część czasu wojskowi spędzali w kryjówkach, zasadzkach, na zwiadach i patrolach. Wielokrotnie dochodziło podczas nich do konfrontacji z armią radziecką. Na fotografiach ukazane są takie przykładowe spotkania. Jak wspomniano powyżej, KOP mógł się pochwalić pewnymi sukcesami w ochronie granic, neutralizując wpływy Związku Sowieckiego i mniejszości narodowych oraz wyłapując pospolitych przestępców, przemytników i rabusiów. Ma to swoje odzwierciedlenie na kilku fotografiach, np. ujęciu przemytnika, który pod strażą prowadzony jest do aresztu.

Aby podtrzymać sprawność fizyczną i utrzymywać wysoką gotowość bojową, żołnierze KOP dbali o częste ćwiczenia. Zachowane fotografie ze szkolenia psów wojskowych w Warszawie organizowanego przez Towarzystwo Miłośników Psa Służbowego czy walki na bagnety oddziału KOP w Sienkiewiczach są tego potwierdzeniem. Wysoki poziom wyszkolenia Korpusu znajdował także potwierdzenie w armijnych zawodach i konkursach. Wielokrotnie żołnierze KOP stawali na najwyższym stopniu podium konkursów jeździeckich (konkurs o Srebrną Lancę w Równem) czy narciarskich (mistrzostwa armii w Słoniemiu).

Opisywana szeroko wcześniej działalność edukacyjna, kulturalna i społeczna znajduje swoje potwierdzenie w wielu fotografiach. Dla przykładu warto wskazać zdjęcie grupy ludności cywilnej z miejscowości Kalety pod Grodnem, przed świetlicą zorganizowaną przez 3. Kompanię Batalionu KOP „Sejny”. Żołnierze KOP zorganizowali wówczas spotkanie gwiazdkowe dla dzieci, odgrywając role kołędników. Inna zobrazowana działalność Korpusu o charakterze społecznym i edukacyjnym to akcja dożywiania ludności w Sienkiewiczach, w strażnicy nr 44 w czerwcu 1929 roku. Zainteresowanie wzbudza widoczny na fotografii jadłospis, mający typowo wojskowy charakter. Stojący w długiej kolejce mieszkańcy mogli skosztować grochówki ze słoniną i mięsem oraz porcji chleba. Innym sposobem prowadzenia działalności edukacyjnej wśród ludności kresowej były przedstawienia teatralne. Batalion KOP w Podświlu zorganizował teatr żołnierski i w jego ramach wystawiał m.in. przedstawienie *Rozkaz*. Zdjęcie z tego przedstawienia wykonane w 1935 roku znajduje się również w zasobie NAC. Udokumentowano także działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w zakresie budownictwa sakralnego na rzecz ludności. Dowodem tego jest zdjęcie drewnianego kościoła w Sienkiewiczach z 1938 roku. Film z poświęcenia tego kościoła przez biskupa pińskiego Kazimierza Burkabę w maju 1939 roku znajduje się w zbiorach Filмотeki Narodowej.

Praca oddziałów Korpusu Ochrony Pogranicza dla dobra mieszkańców Kresów Wschodnich spotykała się ze spontanicznymi oznakami wdzięczności. Jednym z nich było ufundowanie pomnika upamiętniającego działalność KOP w miejscowości Sapożyn na Wołyniu. W ramach odwzajemniania się żołnierzom KOP w miarę możliwości społeczeństwo również wspierało ich swoją pomocą. Jedną z fotografii w zasobie NAC przedstawia katowickie harcerki z 8. drużyny cerujące mundury KOP-istów.

Podsumowując należy stwierdzić, że w zbiorach fotograficznych Narodowego Archiwum Cyfrowego znajduje się bogata dokumentacja przedstawiająca szerokie spektrum działania Korpusu Ochrony Pogranicza w okresie międzywojennym. Zachowane fotografie dokumentują znaczący wkład KOP w rozwój Kresów Wschodnich. Zarówno zapewnienie bezpieczeństwa tamtym terenom, strzeżenie granic państwowych, jak i szereg działań społecznych, patriotycznych i edukacyjnych ukazują Korpus jako jedną z najważniejszych i najciekawszych formacji militarnych w całej historii Polski.

9. Sienkiewicze. Akcja dożywiania ludności przez Korpus Ochrony Pogranicza. Wydawanie porcji żywnościowych ludności cywilnej przez kucharza, 1929. Fot. I. Tanchelewicz, Radoszkowicze

10. Dederkały. Zakładanie linii telefonicznej w 4. batalionie Korpusu Ochrony Pogranicza „Dederkały”. Fotografia

11. Kalety pod Grodnem. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i miejscowa ludność na tle nowej izby żołnierskiej (świetlicy KOP-u), styczeń 1934. Fotografia

12. Podświle, powiat Dzisna, woj. wileńskie. Przedstawienie (fragment) *Rozkaz* w teatrze żołnierskim Korpusu Ochrony Pogranicza, 1935. Fotografia

13. Sapozyn, powiat Równe, woj. wołyńskie. Pomnik wdzięczności ludności kresowej dla Korpusu Ochrony Pogranicza, sierpień 1930. Fotografia

14. Sienkiewicze. Drewniany kościół wybudowany przez Korpus Ochrony Pogranicza w 1938 r., widok zewnętrzny. Fotografia

PRZYPISY

¹ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 lutego 2008 r. w sprawie zmiany nazwy i zakresu działania Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie, Dziennik Ustaw nr 28 z 2008 r., poz. 167.

² Np. J. Boniecki, *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej w fotografii*, Warszawa 1996.

³ J. Pomorski, *Korpus Ochrony Pogranicza w obronie Rzeczypospolitej 1924–1939*, Pruszków 1998, s.11.

⁴ Rozkaz Ministra Spraw Wojskowych gen. dyw. Władysława Sikorskiego z dnia 17 września 1924 r. w sprawie organizacji KOP, *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, Warszawa–Pułtusk 2001 (oprac. Marek Jabłonowski, Włodzimierz Janowski, Bogusław Polak, Jerzy Prochwicz).

⁵ J. Pomorski, dz. cyt., s. 13.

⁶ M. Jabłonowski i inni, dz. cyt., s. 6.

⁷ Tamże, s. 7.

⁸ J. Pomorski, dz. cyt., s. 13.

⁹ Tamże, s. 13.

WILNO PO AKCJI „BURZA” W OBIEKTYWIE JANA BUŁHAKA. KLISZE ZE ZNISZCZONEGO WILNA Z 1944 ROKU

Jan Bułhak – artysta, ale zarazem teoretyk, krytyk i animator ruchu fotograficznego należał do pionierskiego pokolenia polskich fotografików. Urodził się 6 października 1876 roku w Ostaszynie na Nowogródzczyźnie, zmarł 4 lutego 1950 w Giżycku.

Jesienią 1887 roku wraz z matką przyjechał do Wilna, gdzie rozpoczął naukę w I gimnazjum klasycznym¹. Był to pierwszy kontakt artysty z Wilnem – jednym z wyjątkowych, niepowtarzalnych, najpiękniejszych miast kresowych. Po ukończeniu gimnazjum klasycznego wyjechał na studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, studiów nie ukończył i powrócił do rodzinnego majątku. Następnie udał się w artystyczną podróż po Niemczech. Musiało upłynąć blisko ćwierć wieku, by Bułhak ponownie przybył do Wilna. Swój pierwszy zakład fotograficzny otworzył w 1912 roku, w domu przy ulicy Portowej 4, gdzie pod bacznym okiem prof. Ferdynanda Ruszczyca podjął się zadania dokumentowania zabytków Wilna. Kolejne zakłady Bułhaka mieściły się przy ulicach: Jagiellońskiej 8 i Orzeszkowej 3. Pierwsze widoki Wilna artysta wykonał w związku z projektem stworzenia fotograficznego archiwum miejskiego². W 1911 roku powierzono Bułhakowi stanowisko „fotografa miejskiego”³ i zaproponowano wykonanie fotograficznej inwentaryzacji miasta. W lipcu 1912 roku podpisał umowę z magistratem Wilna i od tej chwili systematycznie utrzymywał miasto na zdjęciach. Między innymi, w 1916 wykonał fotografie reportażowe z pożaru przemysłowej dzielnicy miasta⁴. W kwietniu 1919 roku dokumentował wkroczenie i uroczyste przejście Wilna przez oddziały dowodzone przez mjr. Władysława Belinę-Prażmowskiego⁵. Powstał wówczas jeden z charakterystycznych portretów Józefa Piłsudskiego. W 1920 zakończył fotograficzną dokumentację Wilna zamkniętą w 26 albumach. W 1927 jako jedyny fotografik wykonał dokumentację konserwacji obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej prowadzonej przez prof. Jana Rutkowskiego⁶, która została zaprezentowana w tece *Album Ostrobramskie*⁷. W 1931 dokumentował kolejne etapy prac konserwatorskich w wileńskiej katedrze po powodzi, jaka dotknęła miasto w kwietniu⁸. Rok później sporządził dokumentację remontu i zmian wystroju kaplicy w Ostrej Bramie. W 1931 staraniem wydawnictwa Ludwika Chomińskiego ukazały się *Wędrowniki Fotografą w słowie i obrazie, zeszyt 1 – Krajobraz wileński. Zeszyt 8/9* nosi tytuł *Pejzaż Wilna*⁹.

II wojna światowa była czasem zmieniających się okupacji Wilna, to również czas brzemiennych w skutki wydarzeń tak w mieście, jak i dla samego Jana Bułhaka. W 1944 roku do Kresów zbliżała się Armia Czerwona. Polskie podziemie AK-owskie opracowało wspólnie z Polskim Rządem

1. Wilno. Kamienice przy Placu Ratuszowym i kościół św. Kazimierza. Fot. J. Bułhak

2. Wilno. Szkolny Dwór. Fot. J. Bułhak

Emigracyjnym na Wychodźstwie w Londynie dla wielu miast plan „Burza”, którego celem było oswobodzenie miast i wystąpienie w stosunku do Armii Czerwonej w roli gospodarza. Plany takie przygotowane były dla Wilna, Lwowa, a także miast centralnej Polski. Wariant akcji „Burza” dla Wilna otrzymał kryptonim „Ostra Brama”¹⁰. Walki w mieście rozpoczęły się w nocy z 7 na 8 lipca 1944. Niemcy umocnili wiele pozycji w Wilnie – ufortyfikowali kościoły, kamienice – co przyczyniło się do powiększenia zniszczeń. Plan „Ostra Brama” nie przyniósł wyzwolenia Wilna spod okupacji niemieckiej. Miasto uległo zniszczeniu, a zrujnowane kościoły, kamienice, wręcz całe kwartały świadczyły o zaciętości walk¹¹. Już 6 lipca 1944 Niemcy wysadzili Zielony Most, a później pozostałe wileńskie przeprawy. 10 lipca spłonęło zarówno mieszkanie artysty, jak i pracownia. Pożar pozbawił Bułhaka prawie całego dotychczasowego dorobku. W liście do Henryka Hermanowicza z 18 sierpnia 1945 Bułhak pisał: „W pożarze lipcowym zeszłego roku zginęło mi wszystko, a o zgromadzeniu resztek po ludziach rozproszonych będę mógł pomyśleć chyba wtedy, gdy stanę na nogi... Ja na schyłku życia, jestem dziś w roli początkującego”¹².

Ostatnią pracą Bułhaka na terenie Wilna było dokumentowanie zniszczeń miasta powstałych w wyniku działań wojennych w lipcu 1944 roku. Dokumentację fotograficzną zrujnowanego miasta zamówił rosyjski komisarz wojenny wkrótce po zdobyciu Wilna przez Armię Czerwoną. Prawdopodobnie miała ona stanowić podstawę do ubiegania się o kontrybucje od Niemców za wojenne zniszczenia. Zdjęcia stanowiły uzupełnienie raportu dotyczącego strat wojennych przygotowanego przez wileńskiego historyka sztuki Mariana Morelowskiego¹³. Według badań przeprowadzonych przez Jolantę B. Kucharską cały album zawierał 257 zdjęć niewielkiego formatu¹⁴. Istnieją kontrowersje odnośnie liczby zdjęć wchodzących w skład tego albumu. Kucharska pisze o 256 fotografiach i mówi o pominięciu ujęcia nr 236 – kościół św. Rafała. Zdjęcie to jest w kliszach znajdujących się w zbiorach MHF¹⁵. Fotografie przedstawiały m.in. obiekty wcześniej nieutralizowane przez Bułhaka: elektrownię i gazownię miejską, stację wileńskiego radia czy elewatory zbożowe. Jak podaje Jolanta B. Kucharska zbiór ten przechowywany jest w Biurze Architekta w siedzibie Samorządu Miasta Wilna. Drugi, niewielki album znajduje się w posiadaniu Archiwum Dokumentacji Fotograficznej i Rysunków Pomiarowych IS PAN w Warszawie¹⁶. Wśród badaczy pokutowała opinia, że zbiór klisz w latach 40. XX wieku wywieziono do Moskwy. Tej hipotezy obecnie nie możemy wykluczyć, ale też nie możemy jej potwierdzić. W październiku 1990 roku Władysław Klimczak, prezes Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego przekazał do Muzeum Historii Fotografii w Krakowie 152 klisze¹⁷. Zostały one wpisane do Inwentarza Zbiorów Muzeum pod numerami: MHF 8933/II – MHF 9085/II. Nie udało się jednak ustalić, w jaki sposób KTF weszło w posiadanie zbioru¹⁸.

Szklane, czarno-białe klisze¹⁹ mają wymiar ok. 10 x 15 cm i 9 x 12 cm, przy krawędziach opatrzone są napisami identyfikacyjnymi – odręcznymi, wykonanymi granatowym atramentem bądź są wydrapane na emulsji. Prawdopodobnie naniosła je ręka samego Jana Bułhaka. Przeważnie są to nazwy ulic, a także numeracja odautorska. W zbiorze znajdują się 4 panoramy Wilna; 4 wizerunki zniszczonego, zrzuconego do Wilii Zielonego Mostu; 11 widoków wileńskiej dzielnicy żydowskiej z wyraźnymi śladami zniszczeń wojennych, w tym zrujnowanego Szkolnego Dworu, ulic Żydowskiej i Jatkowej; liczne widoki zabytkowych obiektów sakralnych: kościoła św. Kazimierza, cerkwi św. Paraskiewy i monasteru Świętego Ducha ze śladami ostrzałów; zniszczonych pierzei ulic: Beliny, Wielkiej, Safianiki, Mickiewicza oraz gmachów użyteczności publicznej: Dyrekcji Kolei, Towarzystwa Przyjaciół Nauk czy domu towarowego braci Jabłkowskich, oraz budynków mieszkalnych – czego przykładem jest kamienica przy ulicy Niemieckiej, gdzie mieszkał Stanisław Moniuszko. Odnajdujemy także zdjęcia zachowanej, nietkniętej wileńskiej katedry św. Stanisława. Na fotografiach brak

tak lubianych przez Bułhaka detali architektonicznych. Wiele ujęć wykonano niemal z tych samych miejsc, z których artysta utrwał miasto przed rokiem 1920. Jednak czarno-białe fotografie pozbawione są zupełnie tak charakterystycznego dla wcześniejszych, przedwojennych prac klimatu. Nie ma na nich ulubionej, bułhakovskiej gry światłem, mistrzowskiego operowania światłocieniem i układem tonów, przeciwstawiania kontrastu miękkości fotografii. Kreacja obrazu ograniczona jest do minimum²⁰. Po prostu artysta skierował na obiekt aparat, ustawił parametry naświetlenia i nacisnął spust migawki. Kolekcja przedstawia prawie wymarłe miasto. Pojawiający się gdzieś ludzie – to żołnierze bądź powracający do miasta pojedynczy uchodźcy. Bułhak wykonał dokumentację historyczną, pozbawioną pierwiastka emocjonalnego. Po wykonaniu zlecenia artysta opuścił Wilno na zawsze. Przy pracy nad dokumentacją zniszczonego Wilna pomagał Janowi Bułhakowi syn Janusz. Stąd w dokumentach występują obaj autorzy, jednak całość warsztatu, praca obiektywem, perspektywą czy powiązania z wcześniejszymi pracami mistrza świadczą, że to Jan Bułhak jest twórcą wojennej kolekcji²¹.

Wiosną 1995 roku w Muzeum Historii Fotografii zaprezentowano ekspozycję *Jan Bułhak 1876–1950*, składającą się z czterech części. Jedną z nich przedstawiała wybór odbitek z wojennych klisz będących w zbiorach Muzeum Historii Fotografii w Krakowie. Można przyjąć tezę, że była to pierwsza prezentacja tego wycinka twórczości artysty²². Ekspozycję zaprezentowano również w Instytucie Polskim w Wilnie w grudniu 1996²³. W 1996 staraniem MHF ukazał się album *Wilno Jana Bułhaka*, na stronach którego zestawiono dwa zbiory zdjęć – ten powstały w okresie międzywojennym i ten z Wilna zniszczonego w 1944 roku. Dwie odmienne w charakterze kolekcje – dwa odmienne spojrzenia na jedno miasto tego samego artysty.

Bibliografia

- Erdman J., *Droga do Ostrej Bramy*, Londyn 1984.
- Kucharska J., Skrejko M., Rybicki A., *Wilno Jana Bułhaka, Muzeum Historii Fotografii w Krakowie*, 1996.
- Kucharska J., *Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie komisariatu Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku*, [w:] *Vilniaus fotografai*, Lietvoos Nacionakis Muziejus, Wilno 2005.
- „Ilustrowany Kurier Codzienny”, XXXI, Kraków–Nowy Jork 1990.
- Plater-Zyberk M., *Jan Bułhak. Fotografik*, Muzeum Narodowe w Warszawie, 2006.
- Rybicki A., *Jan Bułhak mistrz krajobrazu w Krakowie*, „Foto” 1995, nr 1.

3. Wilno. Ulica Żydowska w wileńskim getcie. Fot. J. Bułhak

4. Fragment panoramy Wilna, widok ze wzgórz Bakszty. Fot. J. Bułhak

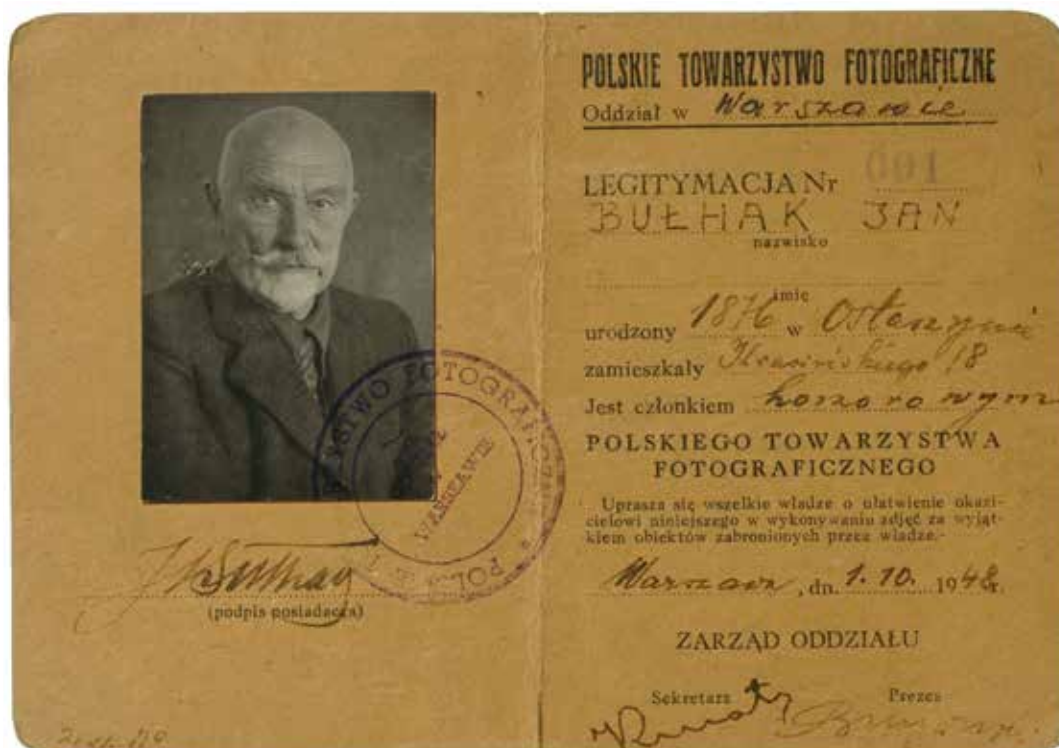
5. Wilno. Zielony Most i kościół św. Rafała. Fot. J. Bułhak

6. Wilno. Spalona kamienica, w której mieściły się mieszkanie i pracownia Jana Bułhaka. Po lewej szczyt barokowego kościoła św. Jerzego. Fot. J. Bułhak

7. Wilno. Kościół św. Katarzyny (Benedyktynek) przy ulicy Wileńskiej. Fot. J. Bułhak

8. Legitymacja nr 001 Jana Bułhaka członka honorowego Polskiego Towarzystwa Fotograficznego. Oddział w Warszawie, 1 października 1948

PRZYPISY

¹ M. Plater-Zyberk, *Jan Bułhak. Fotografik*, Muzeum Narodowe w Warszawie, 2006, s. 173.

² Tamże, s. 8.

³ Tamże, s. 179.

⁴ Tamże, s. 186.

⁵ A. Rybicki, *Józef Piłsudski na fotografiach ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii*. Katalog zbiorów, MHP, Kraków 2005, s. 21.

⁶ J. B. Kucharska, *Wilno w twórczości Jana Bułhaka 1910–1944* [w:] J. Kucharska, M. Skrejko, A. Rybicki, *Wilno Jana Bułhaka*, Muzeum Historii Fotografii w Krakowie, 1996, s. 11.

⁷ Tamże, s. 11.

⁸ M. Plater-Zyberk, dz. cyt., s. 193.

⁹ Album *Wędrowki Fotografii. Krajobraz wileński* przechowywany w zbiorach Biblioteki MHP, nr inw. 3809.

¹⁰ J. Erdman, *Droga do Ostrej Bramy*, Londyn 1984, s. 269.

¹¹ A. Rybicki, *Wilno i Wileńszczyzna 1939–1945* [w:] J. Kucharska, M. Skrejko, A. Rybicki, *Wilno Jana Bułhaka*, Muzeum Historii Fotografii w Krakowie, 1996, s. 14–21.

¹² List Jana Bułhaka do Henryka Hermanowicza, 18 sierpnia 1945, Warszawa, *Ilustrowany Kurier Codzienny*, XXXI, Kraków–Nowy Jork, 1990, s. 10.

¹³ J. B. Kucharska, dz. cyt., s. 12.

¹⁴ *Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie komisariatu miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku*, [w:] *Vilniaus fotografai*, Lietvoos Nacionakis Muziejus, Wilno 2005, s. 83.

¹⁵ J. Kucharska, *Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie komisariatu Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku*, [w:] *Vilniaus fotografai*, Lietvoos Nacionakis Muziejus, Wilno 2005, s. 83–85.

¹⁶ Tamże, s. 83–84.

¹⁷ Podawana w literaturze przez J. Kucharską liczba 132 klisz *Album Wilno Jana Bułhaka* s. 13 i *Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie komisariatu Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku*, [w:] *Vilniaus fotografai*, Lietvoos Nacionakis Muziejus, Wilno 2005, s. 84 nie odpowiada rzeczywistości. A. Rybicki w tekście, który ujawnia posiadanie przez Muzeum Historii Fotografii klisz Jana Bułhaka nie podaje żadnej liczby negatywów, a na które powołuje się J. Kucharska, autor. *Jan Bułhak mistrz krajobrazu w Krakowie*, „Foto” 1995, nr 1.

¹⁸ Obecnie dokumentacja zabytków znajdujących się w posiadaniu w Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego jest niedostępna. Istnieje również prawdopodobieństwo, że nigdy nie istniała bądź była daleka od muzealnych standardów. W literaturze pojawiła się informacja, że to Bohdan Bułhak (wnuk Jana) przekazał klisze do Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego po 1977 r. *Album Wilno Jana Bułhaka* s. 13 i *Dokumentacja fotograficzna zniszczeń wojennych Wilna wykonana na zamówienie komisariatu Miasta przez Jana i Janusza Bułhaków w 1944 roku*, [w:] *Vilniaus fotografai*, Lietvoos Nacionakis Muziejus, Wilno 2005, s. 84.

¹⁹ Żelatynowo-srebrówce.

²⁰ M. Skrejko, A. Rybicki, Wstęp [w:] J. Kucharska, M. Skrejko, A. Rybicki, *Wilno Jana Bułhaka*, dz. cyt., 1996, s. 8.

²¹ Pewne światło na udział Janusza w pracach Jana Bułhaka rzuci Edward Falkowski, fotografik, po II wojnie światowej wraz z Bułhakami odbudowywał polski ruch fotograficzny, był współzałożycielem Związku Artystów Fotografików. Wspomina on, że Janusz najczęściej pomagał ojcu w ciemni fotograficznej. Janusz Bułhak, z wykształcenia muzyk, kompozytor nigdy nie zaangażował się tak mocno w fotografię jak ojciec. „...m. in. jest np. Janusz Bułhak, on właściwie w Związku nigdy nie był” – mówi Edward Falkowski – „On był laborantem swojego ojca, robił dla ojca w laboratorium wszystkie roboty. On już nie żyje.

Sympatyczny, łagodny ale nie miał zupełnie charyzmy swojego ojca.” „A inni poszli w zapomnienie...” z Edwardem Falkowskim, jednym z założycieli Związku Polskich Artystów Fotografików, rozmawia Marek Grygiel. www.fototapeta.art.pl.

²² *Wilno przed i po II wojnie światowej*. Wystawa fotografii Jana Bułhaka w Muzeum Historii Fotografii, „Czas”, 5 maja 1995, s. 17.

AW, *W obiektywie Jana Bułhaka*, „Czas”, 10 maja 1995, s. 5.

M. Mach, *Wilno i polski pejzaż. Fotografia. Wystawa prac Jana Bułhaka*, „Gazeta Wyborcza”, 10 maja 1995.

JR, *To co pozostało*, *Dziennik Polski*, 10 maja 1995, s. 19.

A. Rybicki, *Wilno Jana Bułhaka*, „Przekrój”, 11 lipca 1995.

A. Wojnar, *Wilno na starej fotografii*, „Wieści”, 28 maja 1995, s. 1.

²³ H. Jatkałło, *Wilno – miasto Jana Bułhaka*, „Kurier Wileński”, grudzień 1996. J. Skomskis, *Jano Bułhako Vilnius*, *Diena*, 13 grudnia 1996. S. Valiulis, *Didžiuju fotografų metas*, 7 *Meno Dienos*, 3 stycznia 1997.

CZEŚĆ III:
ZBIORY I KOLEKCJE –
DRUKI I RĘKOPISY ORAZ INNE

1. Kartusz herbowy złożony Stanisława Jana Jabłonowskiego, Szymon Marczewski (czynny 1678–1680), 1678, miedzioryt

PIOTR P. CZYŻ

MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

RYCINY HERALDYCZNE XVII–XVIII WIEKU W KOLEKCJI JÓZEFA IGNACEGO KRASZEWSKIEGO W ZBIORACH MUZEUM NARODOWEGO W WARSZAWIE

Jednym z elementów kolekcji rycin i rysunków Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887) znajdującej się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie jest niemały zespół rycin heraldycznych. Wchodzący w skład kilkunastu tysięcy innych prac stanowił on materiał do badań nad historią rytownictwa ówczesnej Rzeczypospolitej oraz kulturą i dziejami narodowymi¹.

Twórca kolekcji – pisarz, publicysta, historyk i krytyk sztuki, a także rytownik i kompozytor amator, studiował na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie zgłębiał źródła do historii Wilna i Litwy, co pomogło mu w pisaniu pierwszych powieści historycznych. W 1834 roku udał się do Horodca na Wołyniu, gdzie sporządził katalog okazałej magnackiej biblioteki kolekcjonera dzieł sztuki Antoniego Urbanowskiego. Po ślubie z bratanicą prymasa Jana Pawła Woronicza – Zofią Woroniczówną – zamieszkał we wsi Gródek koło Łucka, później w Hubinie i Żytomierzu, prowadząc ziemiański tryb życia. Stamtąd często podróżował po Podlasiu, Wołyniu i Polesiu. Jeździł także do Dubna, Kijowa i Odessy. Prowadził ożywioną działalność naukową, a także literacką, zajmując się głównie historią Polski, starożytnictwem i etnografią. W 1860 roku przeniósł się do Warszawy, a w 1863 zmuszony był wyjechać do Dreżna, skąd już do kraju nie powrócił².

Kolekcja graficzno-rysunkowa służyła Kraszewskiemu przede wszystkim jako warsztat pracy naukowej i literackiej. Była też prawdziwą pasją pisarza, której poświęcał wiele uwagi i środków. Z jednej strony kolekcja była rozwinięciem jego bibliofilskich zainteresowań, które przejawiał od wczesnej młodości, z drugiej wynikiem zamiłowania do sztuki. Zbiór, tworzony przez ponad dwadzieścia lat, liczył około 12 500 dzieł, w których przeszło 9 000 stanowiły prace graficzne. Kolekcjoner nadał mu charakter nie tylko artystyczny, lecz również encyklopedyczny. Gromadził grafikę i rysunki artystów polskich i z Polską związanych, także z myślą o napisaniu słownika artystów. Znający te plany współcześni artyści nadsyłali mu swoje prace, a inni kolekcjonerzy dzielili się z nim wiedzą o możliwych nabytkach. Pisarzowi niestety nie udało się zrealizować tego zamiaru. Wyniki swych badań częściowo opublikował w 1858 roku w Wilnie w opracowaniu *Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce*, które obejmowały hasła od „A” do „Belloto”.

Kupowane w kraju i za granicą prace Kraszewski porządkował, przechowując je zapewne poukładane w tekach. Po wyjeździe i osiedleniu się w Dreźnie nadal powiększał swoją kolekcję.

2. Drzewo genealogiczne Sanguszków z portretem księcia Kazimierza Józefa Antoniego Sanguski, 1689, miedzioryt

3. Apoteoza Orła Radziwiłłowskiego i Janiny Sobieskich, 1695, miedzioryt

Prawdopodobnie tam nabył część rycin związanych z królami polskimi z dynastii Wettynów oraz portrety osobistości związanych z Saksonią. Zapewne ta część zbioru stała się podbudową dla jego powieści, takich jak *Hrabina Cosel*, *Brühl* czy *Saskie ostatki*. W Dreźnie Kraszewski dokończył także katalog swej kolekcji, który stał się wydawnictwem ofertowym przed sprzedażą do jakiej był zmuszony ze względów ekonomicznych. Wydany w 1865 roku *Catalogue d'une Collection Iconographique Polonaise* miał zapewnić kolekcji częściową nieśmiertelność przed jej rozproszeniem. Tak się szczęśliwie jednak złożyło, że katalog stał się bazą do dalszego opracowywania i porządkowania zbioru pisarza, który został w 1869 roku w całości zakupiony przez Aleksandra Branickiego (1821–1877).

Kolekcja została przetransportowana do biblioteki zamku w Suchej w 1870 roku. Franciszek Kandyd Nowakowski (1813–1881), suski bibliotekarz, w oparciu o dreźnieński katalog Kraszewskiego rozpoznawał i numerował ryciny. Wtedy też rozpoczęto ich naklejanie na przycięte do formatów szaroniebieskie kartony. Michał Żmigrodzki (1848–1919), kustosz biblioteki suskiej w latach 1883–1919, sporządził rękopiśmienny *Katalog ręcznych rysunków, rycin i map geograficznych*. Podzielił je według formatów i przesłanek merytorycznych, numerując je na podkładkach oraz dopisując na nich podstawowe informacje. Wtedy to najpewniej powstał, zachowany do dziś, układ kolekcji usystematyzowany w obrębie tek. Był to układ, który z jednej strony uwzględniał format prac, z drugiej porządkował wedle rozmaitych kryteriów, najczęściej ikonograficznych. Rysunki autorskie ułożono według trzech grup w zależności od ich wartości artystycznej. Wydzielono prace grafików polskich w układzie alfabetycznym, portrety osobistości, z osobnym potraktowaniem władców, portrety zbiorowe, sceny historyczne, widoki w układzie topograficznym, ryciny o treści religijnej i dewocyjnej (w tym grafika cerkiewna), ryciny o charakterze utylitarnym oraz ulotnym, muzykalia, kalendarze, reklamy, klepsydry, mapy, rozmaite projekty, ryciny z wydawnictw naukowych, prace o charakterze etnograficznym czy dokumentujące zabytki, a także odbitki fotograficzne.

W kolekcji wyodrębniono również „heraldykę polską”, na co złożyły się prace, których głównym motywem graficznym są herby lub drzewa genealogiczne. Tak jak i reszta zbioru, dział ten podzielony został na formaty podkładek (tzw. ósemki, czwórki, półfolia). W obrębie formatów ryciny ułożono w porządku alfabetycznym wedle nazw herbów i nazwisk rodowych (co czasem bywa mylące z uwagi na niekiedy błędne rozpoznanie herbu, rodu czy osoby, do której herb należał). Znajdują się tu także przykłady herbów miast i ziem.

Zespół rycin heraldycznych w kolekcji z Suchej liczy blisko 280 obiektów. Heraldyka „kresowa” nie była w tym podzbiorze specjalnie wyeksponowana, dla Kraszewskiego i Żmigrodzkiego był to materiał pomocniczy do badań nad historią rodów i ziem związanych z przeszłością Polski. Zespół ten jest bardzo zróżnicowany, zawiera ryciny począwszy od rzadkich miedziorytów z końca XVI wieku po dziewiętnastowieczne tablice heraldyczne wyjęte z ówczesnych wydawnictw, a także nowe odbitki ze starych drzeworytów i faksymilia. Pochodzące ze starych ksiąg karty musiały być w złym stanie zachowania, o czym świadczą ślady poddawania ich w XIX wieku pracom konserwatorskim.

Ciekawe jest to, że odbitki sygnowane także przechowywano w układzie ikonograficznym, pomimo że graficy systematyzowani byli według nazwisk. Zasady tej bibliotekarz suski nie trzymał się jednak konsekwentnie i niektóre ryciny, mimo że miały dominujący w swej formie program heraldyczny, zaklasyfikował do *oeuvre* danego artysty.

Oprócz stwierdzenia oczywistego podziału i systematyzacji według nazw herbów ważne jest zbadanie tego fragmentu kolekcji pod kątem źródeł, z jakich pochodzą graficzne przedstawienia herbów, kiedy, dla kogo i z jakiej okazji zostały wykonane, jakim celom miały służyć, z jakich wydawnictw pochodziły, a także przeanalizowanie zespołu pod względem artystycznym, to znaczy

warsztatu rytownika, jego umiejętności kompozycyjnych, elementów dekoracyjnych i ideowych towarzyszących herbom, takich jak paludamenty, postaci alegoryczne, emblematy, a nawet portrety. W tym omówieniu pominięte zostały przykłady dziewiętnastowieczne, głównie z uwagi na ich mniejszy „ładunek” informacyjny i artystyczny.

Ryciny heraldyczne charakteryzują się różnymi rozwiązaniami kompozycyjnymi. Przykłady z końca XVI wieku i z XVII stulecia wyróżnia silny związek z rycinami emblematycznymi³. Motyw godła nabiera nowego symbolicznego znaczenia, a dzięki herbom złożonym ukazywano szlachetne pokrewieństwo manifestując tym samym swoją pozycję społeczną⁴. W XVIII wieku herbom niejednokrotnie towarzyszyły portrety, a ich obramowaniom nadawano formy architektoniczne⁵.

Ryciny w analizowanym zbiorze pogrupować można wedle następujących kryteriów:

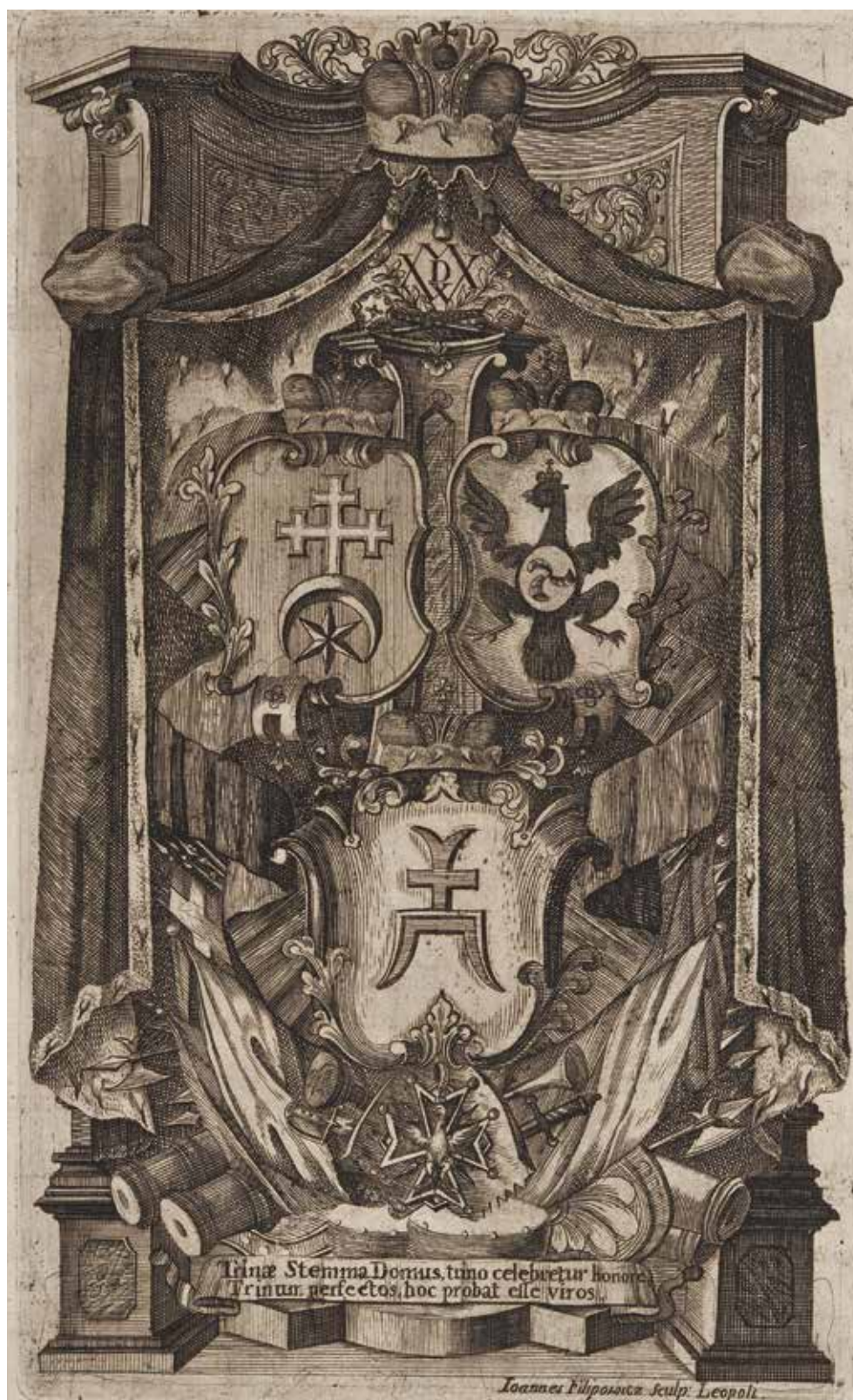
- herby osobistości
- herby rodów/domów
- herby duchowieństwa (biskupów, arcybiskupów, kardynałów)
- herby władców
- herby z druków dedykowanych lub poświęconych kobietom (XVIII w.)
- herby jednostek administracyjnych (państwo, województwo, miasto)
- herby z opisami w języku litewskim.

W wyodrębnionych grupach występuje zróżnicowanie. Są wśród nich przykłady odbitek o różnym poziomie graficznym i typograficznym, o różnym przeznaczeniu, m.in. stemmy⁶, ilustracje do panegiryków, wydawnictw towarzyszących zaślubinom (epitalamia) czy uroczystościom pogrzebowym. Ryciny heraldyczne dołączano także do dedykacji pojawiających się w książkach. Motywy herbowe znajdowały się również na rycinach pełniących funkcję ekslibrisu.

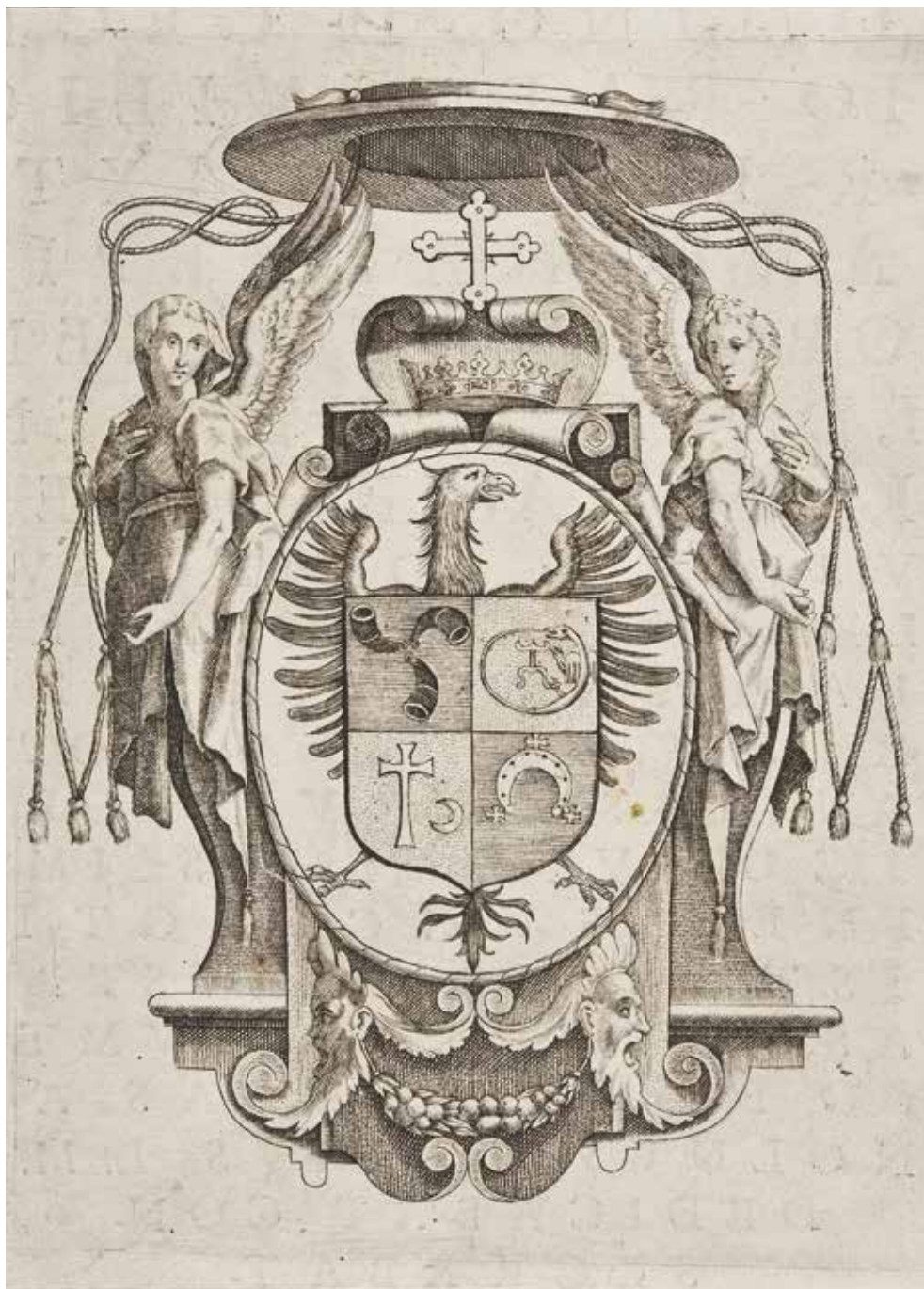
Herby osobistości wyróżniają się w zbiorze liczebnie, choć nie zawsze jakościowo, dominują herby znanych postaci ze świata polityki XVII i XVIII wieku. Pochodzą one zazwyczaj z oracji weselnych, kazań pogrzebowych⁷ lub dedykacji umieszczanych na odwrocie kart tytułowych lub poprzedzających frontysepisy. Niekiedy towarzyszący im tekst odnosi się do całych rodów, ale zestawienia herbowe wyraźnie wskazują konkretnych adresatów.

W tej grupie na uwagę zasługują dwie ryciny ukazujące kartusze herbowe Kazimierza Leona Sapiehy⁸, podkanclerzego litewskiego oraz Pawła Jana Sapiehy⁹, hetmana wielkiego litewskiego, pochodzące z druku księdza Jana Andrzeja Andrzejkiewicza o charakterze funeralnym zatytułowanego *Memoryał .... Pawłowi Janowi oraz Kazmierzowi Leonowi... Sapiehom...*, wydanego w Wilnie w roku 1667. Na rycinach wykonanych w technice miedziorytu przez Wawrzyńca Willatza ukazane zostały pięciopole kartusze z herbem Lis pośrodku. Ten sam rytownik wykonał do wspomnianego wydawnictwa portrety zmarłych ujęte w owalne obramienia, otoczone panopliami.

Inny przykład stanowią miedzioryt i drzeworyt z herbem Stanisława Jana Jabłonowskiego, hetmana wielkiego koronnego. W kartuszu została przedstawiona tarcza z herbami Prus III, Nałęcz, Oksza i herbem własnym Ostrogskich-Zasławskich. W polu sercowym widnieje św. Jerzy walczący ze smokiem. Na obu rycinach w banderolach ukazano dewizę Jabłonowskiego & PACE & BELLO | SVB TE DVCTORE DECORA. W tle, za owalem ujmującym kartusz oraz u jego podstawy, znalazły się panoplia odnoszące się do godności hetmana. Miedzioryt ma bogatą oprawę plastyczną i ornamentálną z manierystycznymi maskaronami. Został wykonany przez Szymona Marczewskiego, rytownika lwowskiego, do dzieła Teofila Rudki *Defenso sanctae Orthodoxae Orientalis Ecclesiae*

4. Herby Korybut, Trąby Radziwiłłów oraz Oginiec, Jan Józef Filipowicz (ok. 1710–ok. 1770)
3 ćw. XVIII w., miedzioryt

5. Kartusz z herbem złożonym kardynała Jerzego Radziwiłła, Johann Hogenberg (ur. ok. 1550, czynny 1594–1614), 1594, miedzioryt

contra Haereticos... (Poznań 1678), w którym znalazła się dedykacja dla Jabłonowskiego (il. 1)¹⁰. Być może była także lwowska edycja tego dzieła, z 1680 roku, zgodna z datowaniem umieszczonym na rycinie przy sygnaturze. Zbliżony kompozycyjnie drzeworyt pochodzi z nieznanego nam druku i pełnił zapewne funkcję podobną do miedziorytu Marczewskiego, czyli gloryfikował osobę, której dedykowano dzieło. Prawdopodobnie jest on wcześniejszy w stosunku do miedziorytu.

Interesującą kompozycję stanowi rycina ukazująca Orła Radziwiłłów z herbem Trąby na piersi¹¹. Powstała po 1679 roku, być może w 1690 roku, gdyż inicjały wokół herbu odnoszą się do osoby księcia Stanisława Kazimierza Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, który w roku 1690 ożenił się z Marią Krystyną de Béthun, siostrzenicą królowej Marii Kazimiery, i w tym też roku zmarł. Przepuszczalnie miedzioryt powstał w związku z jednym z tych wydarzeń.

Ryciną o znacznie bardziej rozbudowanej kompozycji, będącej *de facto* drzewem genealogicznym, jest miedzioryt ukazujący nastoletniego księcia Kazimierza Józefa Antoniego Sanguszkę, przyszłego marszałka nadwornego litewskiego (il. 2)¹². Rycina znalazła się na odwrocie frontyspisu dzieła Jana Głuchowskiego, *Philosophia universa honori et gloriae immortalis Celsissimi et Illustrissimi ... Casimiri Josephi Antonii Sanguszko*, wydanego w Warszawie w 1689 roku. Sanguszko przedstawiony został w popiersiu u góry kompozycji, po bokach której widnieją dwie kolumny złożone z nazwisk przodków. Centrum zajmuje Pogoń Litewska w otoczeniu panopliów, insygniów książęcych, biskupich i wojskowych, a ponad nią umieszczone są tarcze z trzema herbami: Rola (odmiana), Lis i Orzeł Radziwiłłów. Rycina ta nieznanego sztycharza prezentuje słaby poziom wykonania, będąc przykładem przeciętnych umiejętności artystycznych polskich rytowników końca XVII wieku.

Rozbudowaną kompozycję symboliczną i emblematyczną ma ilustracja z Orłem Radziwiłłów z herbem Trąby na piersi ciskającym grom, zwróconym ku wyłaniającemu się z obłoków i promieni słonecznych królewskiemu godłu Janina, otoczonemu emblematycznie potraktowanymi herbami znakomitych rodów (il. 3)¹³. Poniżej Orła ukazano postaci alegoryczne korespondujące z komemoratywnym charakterem wydawnictwa, podkreślające nieśmiertelność i chwałę domu książąt Radziwiłłów. Kompozycja poprzedzała frontyspis panegiryku Hieronima Godebskiego *Oriens immortalis gloriae in occidente vitae mortalis ... observatus sub parentalia iusta ... Catharinae Radiviliae...*, dedykowanego Karolowi Stanisławowi Radziwiłłowi, kanclerzowi wielkiemu litewskiemu, a wydanego w Wilnie w 1695 roku. Z tego dzieła w kolekcji Kraszewskiego znalazły się także dwie ryciny prezentujące splendor domu książąt Radziwiłłów i Sanguszków połączonych dzięki małżeństwu wspomnianego Karola Stanisława z Anną Katarzyną Sanguszką¹⁴.

Interesującym przykładem z kolei osiemnastowiecznej ryciny związanej z heraldyką jest akwaforta ukazująca portret Antoniego Michała Potockiego z herbami Pilawa i Lis¹⁵. Tarcza herbowa otoczona została panopliami, odnoszącymi się bardziej do tradycji rycerskiej rodu niż godności sprawowanych przez Potockiego, podstolego wielkiego litewskiego, wojewody bełskiego, starosty Grabowa i Krzemieńca. Tu także możemy zaobserwować dość niski poziom graficzny ryciny, powstałej prawdopodobnie około 1748 roku.

Wśród rycin odnoszących się do herbów znakomitych rodów wyróżnia się powstały zapewne w połowie XVII wieku (świadczy o tym krój liternictwa) miedzioryt z herbem i stemmą w języku łacińskim i polskim na herb Kisiel, wykonany przez uzdolnionego, być może obcego rytownika¹⁶.

Innemu znakomitemu rodowi – Potockim – poświęcona została rycina powstała zapewne na przełomie wieku XVII i XVIII, w której w dość ciekawy sposób został zakomponowany tekst stemmy, otaczający kartusz z herbem Pilawa na tle panopliów¹⁷.

Przegląd rycin heraldycznych sławiących rody można zakończyć efektownie zakomponowaną przez lwowskiego rytownika Jana Józefa Filipowicza ryciną powstałą po 1744 roku, ukazującą trzy tarcze herbowe trzech książęcych rodów z herbami Brama (Ostrogskich), Korybut Wiśniowieckich i Orłem Radziwiłłów z herbem Trąby na piersi (il. 4)¹⁸. Umieszczono je w architektonicznej wnęce, a poniżej wśród panopliów zawieszono Order Orła Białego, co odnosi się zapewne do trzech konkretnych osób piastujących funkcję hetmana wielkiego litewskiego, odznaczonych tym orderem (wskazują też na to buławy hetmańskie widniejące u góry kompozycji). Zapewne chodzi tu o Grzegorza Antoniego Ogińskiego (zm. 1709), hetmana wielkiego litewskiego w 1709 roku, Michała Serwacego Wiśniowieckiego (1680–1744), hetmana wielkiego litewskiego w latach 1703–1707, 1710–1713 i od 1735 do śmierci, oraz Michała Kazimierza Radziwiłła zwanego Rybeńko (1702–1762), wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego od 1744 roku. Jeśli przyjąć, że rycina miała upamiętnić znanych i zasłużonych dla Wielkiego Księstwa Litewskiego hetmanów po ich śmierci, można przyjąć datowanie ryciny na rok 1762 lub po tej dacie, czyli po roku śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła.

Ryciny heraldyczne poświęcone osobom stanu duchownego można wyodrębnić ze względu na ich elementy kompozycyjne, czyli zdobiące je m.in. mitry biskupie i kapelusze kardynalskie. Są wśród nich takie przykłady, jak kartusz z herbem kardynała Jerzego Radziwiłła (1556–1600), pochodzący z wydanego w 1594 roku w Kolonii dzieła Arnolda Myliususa, *Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae* (il. 5)¹⁹ (w którym znalazł się rytowany wedle treterowskiego wzorca poczet władców polski) oraz ozdobny kartusz herbowy arcybiskupa Mikołaja Gerarda Wyżyckiego (zm. 1757), rytowany przez Jakuba Labingera z okazji nominacji Wyżyckiego w 1737 roku na arcybiskupa, metropolitę lwowskiego²⁰.

Spośród kilkunastu rycin wykorzystujących w swych kompozycjach herby królewskie można wyróżnić dwa kartusze polskich władców wywodzących się z kresów. Są to herby Michała Korybuta Wiśniowieckiego²¹ i Jana III Sobieskiego²². Pierwszy z nich to zapóźniony stylowo i technicznie drzeworyt langowy być może autorstwa Jacka Jagiełły odbity w krakowskiej oficynie Stanisława Piotrkowczyka z okazji ingresu nowo obranego władcy w 1669 roku. Drugi przykład to ciekawszy w formie miedzioryt zamieszczony w dziele Michała Chreptowicza *Majestas Sarmatiae...* (Wilno 1688). Pięciopółowa tarcza herbowa króla ukazana została w wieńcu laurowym w otoczeniu panoplii. Znajdująca się poniżej sentencja pochodzi z poematu wczesnochrześcijańskiego poety rzymskiego Klaudiana.

Przy okazji heraldyki królewskiej warto wspomnieć, że w kolekcji z Suchej znajduje się także, uchodzący do niedawna za niezachowany, tzw. ekslibris Jana III Sobieskiego, który prawdopodobnie należał jednak do jego syna – Jakuba Ludwika (il. 6)²³. Świadczą o tym dwa istotne elementy: dwudzielny herb w polu sercowym (ojca i matki, czyli Janina Jana III Sobieskiego i herb królowej Marii Kazimiery) oraz łańcuch z Orderem Złotego Runa, którego Jan III nie otrzymał, a jego syn Jakub – owszem. Forma herbu królewskiego, władcy Rzeczypospolitej, może być odczytywana tu jako z jednej strony niespełnione aspiracje Jakuba do korony polskiej, z drugiej strony, być może jako forma propagandy po śmierci króla. Rycina miała na celu zyskanie przychylności dla księcia Jakuba Sobieskiego w jego staraniach o sukcesję tronu polskiego.

W kolekcji znajdują się także ilustracje herbowe pochodzące z wydawnictw dedykowanych kobietom. Przykładem jest kartusz z herbem wojewodziny kijowskiej, hetmanowej polnej koronnej, Ludwiki z Mniszchów Potockiej, żony Józefa Potockiego²⁴. Po lewej stronie tarczy ukazano Pilawę Potockich, po prawej Kończyc Mniszchów. Tło z panoplii i podwieszony pod tarczą Order Orła

Białego bardziej przywołują postać hetmana niż jego żony. Autorem miedziorytu był Jerzy Wyszłowski, rytownik działający we Lwowie. Rycina pochodzi z dzieła Mikołaja Ignacego Wyżyckiego, *Hasło słowa Bożego...* (Lwów 1754) dedykowanego hetmanowej.

Wśród rycin z godłami miast wymienić można herb Lwowa, odbity na odwrotnej stronie frontyspisu dzieła Józefa Bartłomieja Zimorowicza i Jana Stanisława Mościckiego, *Leopolis Russiae metropolis...*, wydane przez Uniwersytet Krakowski w 1693 roku²⁵. Płyta do ryciny została przetworzona na potrzeby tej publikacji. W centrum kompozycji znajdował się zapewne herb szlachecki, który zastąpiony został akwafortowo wykonanym herbem Lwowa.

W zespole rycin heraldycznych z kolekcji Kraszewskiego, następnie Branickich, Tarnowskich z Suchej znajdują się także dwie prace opatrzone litewskimi napisami. Jedną z nich to wycinek ze starodruku o treści religijnej, drukowanego około 1653 roku w Gimnazjum Kalwińskim w Kiejdanach²⁶. Ukazuje on wykonaną techniką drzeworytu langowego tarczę z herbami Janusza Radziwiłła, protektora kalwinów litewskich oraz stemmę w języku litewskim. Jest to jeden z nielicznych przykładów rycin opatrzonych tekstem w języku litewskim.

Tematyka rycin związanych z heraldyką była i będzie z pewnością materiałem do studiów nad historią kultury nie tylko dawnych kresów Rzeczypospolitej, lecz także kultury szerzej pojmowanej. Badanie spuścizny po wielkim kolekcjonerze, jakim był Józef Ignacy Kraszewski sprawia, że nawet tak niewielki fragment kolekcji, jaki został tu zaprezentowany, nabiera dodatkowych walorów poznawczych, co zresztą zauważył sam kolekcjoner pisząc: „Zbiór się poczyna fantazyjnie, bezmyślnie, a jak tylko urósł nieco, wydobywa się z niego myśl, mówi przezeń historia. Pojedyncze, składowe części, które, rozerwane, nie miałyby żadnego znaczenia, zestawione z sobą razem nabierają wagi i ze śmiecia stają się kartką dziejową. Zupełnie to tak, jak z tymi duńskimi Śnieciskami umarłych cywilizacji, które się składają z kości, herbów, złomków, odpadków, a nieoceniony stanowią materiał do obrazu epoki zapomnianej, nieznanej”²⁷.

6. Herb Jakuba Ludwika Sobieskiego, tzw. Ekslibris Jana III Sobieskiego, przed 1700, akwaforta

PRZYPISY

¹ W 2006 roku Muzeum Narodowe w Warszawie nabyło, dzięki wsparciu finansowemu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego kolekcję będącą w Muzeum od 1943 roku w depozycie. Dzieła zebrane przez Kraszewskiego wielokrotnie prezentowane były na rozmaitych wystawach i publikowane w katalogach. W roku 1961 ukazał się katalog autorstwa Marii Suchodolskiej, Ireny Jakimowicz i Jadwigi Jaworskiej, *Rysunki z kolekcji J. I. Kraszewskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie*. W 2008 roku wybrane prace zaprezentowano na pokazie w Muzeum Narodowym w Warszawie, a w 2009 roku w Muzeum Miejskim Suchoj Beskidzkiej. Pokazom towarzyszyły dwa foldery: *Kolekcja z Suchoj* (oprac. A. Grochala), Muzeum Narodowe w Warszawie, 21 sierpnia–21 września 2008, Warszawa 2008; *Kolekcja z Suchoj – wystawa grafiki i rysunku. Pro fide et patria. Za Wiarę i Ojczyznę. Wystawa ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie w Muzeum Miejskim Suchoj Beskidzkiej* (oprac. A. Grochala i B. Woźniak), 19 czerwca–6 września 2009, Suchoj Beskidzka 2009. Historii kolekcji i wystawie poświęcono stronę internetową: <http://www.kolekcjonerzy.mnw.art.pl/sucha/> (dostęp: 30 września 2011). Zbiór fotografii z kolekcji Kraszewskiego omówiła w katalogu wystawy Danuta Jackiewicz: *Światłoczułe. Kolekcje fotografii w Muzeum Narodowym w Warszawie. Wystawa w 170-lecie ogłoszenia wynalazku fotografii*, Muzeum Narodowe w Warszawie, 10 września – 15 listopada 2009, Warszawa 2009, s. 72–79. Od maja 2011 roku wybrane muzealia pochodzące także z kolekcji Kraszewskiego publikowane są w Cyfrowym Muzeum Narodowym w Warszawie: <http://www.cyfrowe.mnw.art.pl>.

² W. Danek, *Kraszewski Józef Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, s. 221–229.

³ Porównaj: J. Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.

⁴ Porównaj: J. Rogulski, *Treści propagandowe herbu złożonego księcia Szymona Samuela Sanguszki z 1626 roku*, [w:] *Insignia et splendor. Heraldyka w służbie rodów szlacheckich i instytucji Kościoła*, red. W. Drelicharz, Kraków 2011, s. 9–16 (Wstęp).

⁵ E. Łomnicka-Żakowska, *Grafika polska XVIII wieku*, Warszawa 2008.

⁶ Porównaj: B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich księzkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.

⁷ Porównaj: M. Skwara, *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku*. Bibliografia, Gdańsk 2009.

⁸ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26113. Porównaj: M. Skwara, dz. cyt., s. 255, 256, poz. 96; J. Talbierska, dz. cyt., s. 97, 375.

⁹ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26114.

¹⁰ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26079.

¹¹ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26105/1-2.

¹² Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26108/1-2. Porównaj: E. Patejūnienė, *Brevitas Ornata. Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI-XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius 1998, s. 234, 235, poz. kat. 218, il. 116; J. Talbierska, dz. cyt., s. 64.

¹³ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.23881.

¹⁴ P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku. Bibliografia*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1981, s. 90, 91, il. 17 (57); J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 324, il. 123. Porównaj: E. Patejūnienė, dz. cyt., s. 188, 191, poz. kat. 202, il. 92.

¹⁵ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26087.

¹⁶ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26052. Porównaj: E. Patejūnienė, dz. cyt., s. 188, 191, por. kat. 202, il. 92.

¹⁷ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.23872.

¹⁸ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26106. Gr.Pol.26106. Porównaj: E. Łomnicka-Żakowska, tamże, s. 71, poz.

XVII.27, il.

¹⁹ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.23797.

²⁰ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26146. Porównaj: E. Łomnicka-Żakowska, dz. cyt., s. 116, poz. XXXVII.13, 11.

²¹ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26003.

²² Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26128.

²³ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26126.

M. Grońska, *Ekslibrisy. Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992, s. 28. Dziękuję panu Krzysztofowi Bąkałe za zwrócenie uwagi na program heraldyczny ryciny.

²⁴ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26086. Porównaj:

E. Łomnicka-Żakowska, dz. cyt., s. 206, poz. LXX.5.1, il.

²⁵ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26069.

²⁶ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.26094.

²⁷ J. I. Kraszewski, *Pamiętniki*, Wrocław 2005, s. 351.

KRZYSZTOF KLUPP

PRACOWNIA-MUZEUM I. J. KRASZEWSKIEGO W POZNANIU

KRESY JÓZEFA IGNACEGO KRASZEWSKIEGO; ZBIORY KRESOWE PRACOWNI-MUZEUM J. I. KRASZEWSKIEGO W POZNANIU

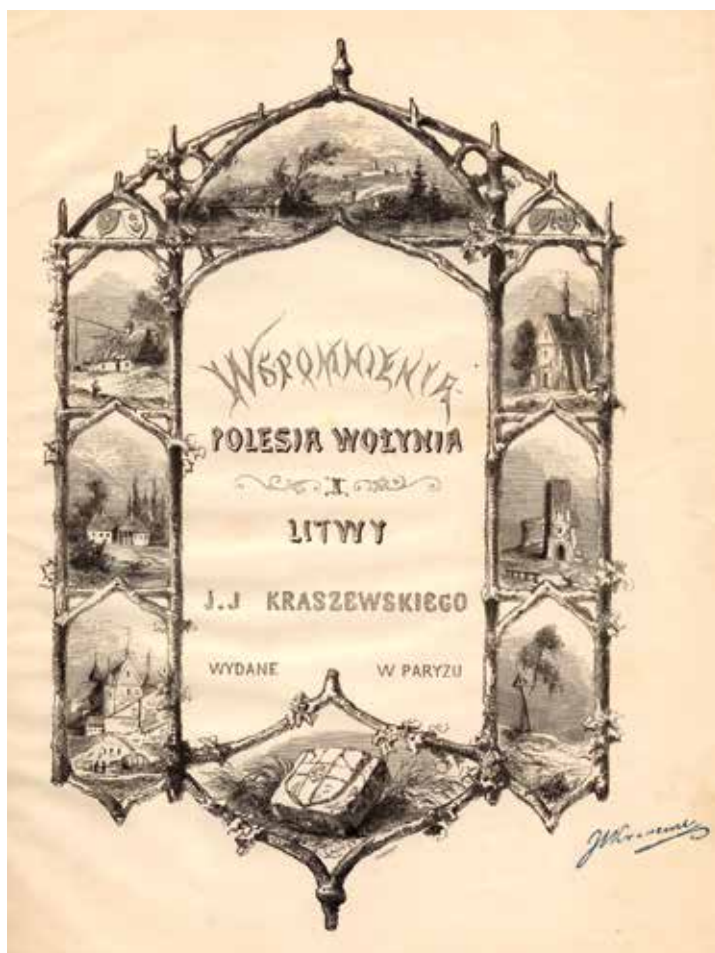
„Piękna to kraina ten nasz Wołyń rozległy, z jednej strony o Bug, z drugiej o brzegi Teterowa oparty, graniczący z Rusią halicką i błotami a lasami Mińszczyzny; gdzie indziej stałoby go na wielkie księstwo udzielne, a pan Bóg niczego tu nie skąpił by sobie wystarczyć potrafiło. Spławne rzeki, ogromne lasy, łany urodzajne, kamień, węgiel, mamy pod ręką wszystko czego dusza a raczej ciało zapragnąć może. Nawet pamiątek uroczystych tego opłaconego klejnotu, więcej u nas niż w prowincjach sąsiednich, zamczysk, mogił, podań, prastarych siekier kamiennych i świeżych jeszcze ledwie z krwi oschłych grobowisk. Na Boga! Czegoż tu nie ma! Dzieje świetne, przeszłość wspaniała, chleb, poezja, nie zbywa na niczem!”¹

Józef Ignacy Kraszewski, *Wieczory wołyńskie*

Rodzice Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887) gospodarowali w Dołhem w powiecie prużańskim, w guberni grodzieńskiej. Zbliżająca się wojna skłoniła Zofię Kraszewską do wyjazdu do Warszawy, gdzie urodziła syna. Józef Ignacy dzieciństwo spędził u dziadków w Romanowie Podlaskim. Uczył się w gimnazjum w Lublinie i później w latach 1827–1829 w Świsłoczy, która znajdowała się już na terenie guberni grodzieńskiej. Na jesień 1829 r. wyjechał do Wilna, by rozpocząć studia na tamtejszym Uniwersytecie. Zapisał się początkowo na wydział lekarski, wkrótce jednak zaczął studiować na wydziale literackim. Wraz z kolegami założył tajne stowarzyszenie patriotyczne. Kilka dni po wybuchu powstania listopadowego Kraszewski został aresztowany. Groziło mu zesłanie do wojska na Krym, lecz dzięki interwencji rodziny przywołującej jego młody wiek, zastosowano dozór policyjny. W 1834 rozpoczął podróże na Wołyń, do Horodca, posiadłości Urbanowskich, gdzie znajdowała się biblioteka z bogatymi zbiorami, które Kraszewski opracowywał i korzystając z nich gromadził materiały do historii Wilna. Tam poznał swą późniejszą żonę Zofię, siostrzenicę Elżbiety Urbanowskiej, bratanicę prymasa, poety, Jana Pawła Woronicza. W 1837 r. rozpoczął gospodarowanie

1. Karykatura: Józef Ignacy Kraszewski i przedstawiciele obrażonej szlachty wołyńskiej za krytykę jej obojętności kulturalnej i postawy w kwestii włościańskiej, 1859, drzeworyt

2. Karta tytułowa II wydania *Wspomnień Polesia, Wołynia i Litwy* J. I. Kraszewskiego, Paryż (1860), z ilustracjami autora

3-4. *Album Łucki*, okładka. Dar mieszkańców Łucka dla Józefa Ignacego Kraszewskiego na jubileusz 50-lecia pracy literackiej, 1879. Na okładce z drewna dębowego trybowany w srebrnej blaszce Zamek Łucki, pomiędzy bastionami obraz Matki Boskiej, ponad nią herb Wołnyia, u dołu herb Kraszewskiego; w narożach kapsuły zawierające ziemię z czterech majątków pisarza – Omelna, Hubina, Horodca i Gródka.

na Wołyniu, w majątku Omelno, trzy lata później kupił majątek Gródek, znajdujący się kilkanaście km od Łucka. Kraszewski stał się wtedy postacią znaczącą w środowisku literackim, w którym zaistniał już wcześniej, wydając pierwsze publikacje już w wieku 18 lat. Spowodowało to, że coraz mniej uwagi poświęcał gospodarowaniu na roli, cedując to na żonę. Nie był zbyt dobrym gospodarzem, ale nie miał też do tego dobrego zdrowia – nękały go dolegliwości reumatyczne i „apoplektyczne ataki na płuca”. Stąd częste wyjazdy na kuracje: w okresie wołyńskim jeździł do Druskiennik i Odessy. W Gródku Kraszewski rozpoczął dziesięcioletnie redagowanie „Athenaeum”, poważnego dwumiesięcznika literackiego. Zważywszy na ówczesne możliwości techniczne jest to zdumiewające: „jak można było redagować pismo mieszkając o 70 wiorst od drukarni; a jednak Kraszewski to potrafił i oto wieś wołyńska stała się dzięki niemu ośrodkiem życia literackiego!”²². W 1848 r. sprzedał Gródek i kupił niedaleko położony Hubin. Pięć lat później oddał ten majątek w dzierżawę i z rodziną osiedlił się w liczącym 30 tys. mieszkańców Żytomierzu. Autor *Ulany* został tam kuratorem oświaty, dyrektorem teatru szlachty wołyńskiej, dyrektorem Klubu Szlacheckiego i Towarzystwa Dobroczynności.

Pobyt Kraszewskiego w Żytomierzu stał się „dźwignią podnoszącą to ciche, pocziwe, ale nieco drzemiące miasto na wyższy poziom kulturalny; zaczęli się doń ściągać ludzie znani bądź na polu literatury, bądź na innych stanowiskach, zaczęli osiadać tam na stałe lub dojeżdżać coraz częściej. Głucha parafiańsko-urzędnicza miescina rozpoczęła przekształcać się stopniowo na ognisko wyższej kultury”²³. Stanisław Stupkiewicz napisał, że kilkuletnie działania grupy inteligentów pochodzących ze szlachty „podniosły Żytomierz do rzędu takich ognisk polskiego życia kulturalnego, jakim były na przełomie XVIII i XIX w. Puławy, a potem Krzemieniec”²⁴. O roli, jaką pełnił Kraszewski w tym środowisku świadczy fakt, że wkrótce po jego wyjeździe z miasta życie kulturalne niemal zupełnie tam przygaśło.

W tym czasie Kraszewski był już autorem około 140 utworów spośród około 350, które napisał w całym życiu. W 1858 r. pisarz wystosował memoriał do komitetu guberni w sprawie uwolnienia włościan. Szlachta nie poszła za jego radami, ale dla zażegnania sporu wydała uroczystą ucztę przed wyjazdem pisarza w półroczną podróż po Europie. Z początkiem następnego roku w żytomierskim teatrze wystawiana była jego sztuka *Stare dzieje*, która tendencyjnie przedstawia przyjaźń chłopów i panów. Kraszewski publikuje listy w „Gazecie Warszawskiej” krytykujące obojętność kulturalną szlachty i złe traktowanie chłopów. U części konserwatywnej szlachty wywołuje to oburzenie (il. 1), choć pojawiają się też listy w jego obronie. Pomimo tego Kraszewski wkrótce rezygnuje z wielu godności obywatelskich. Zrywa ze środowiskiem wołyńskim i przenosi się do Warszawy, a po kilku miesiącach dołącza do niego rodzina. Tam obejmuje redakcję „Gazety Codziennej”, której właścicielem jest Leopold Kronenberg.

Kraszewski był pasjonatem historii, zwykle w miejscach, w których osiadał rozpoczynał wnikliwe badanie przeszłości lokalnej. Czteroletni zaledwie okres pobytu w Wilnie zainspirował do napisania czterotomowej monografii *Wilno od początków jego do roku 1750*, a od 1840 r. w tamtejszym wydawnictwie Zawadzkiego publikować zaczął *Anafielas*, obszernie poematy z dziejów Litwy – mitycznej i dawnej. *Witolorauda*, *Mindows* i *Witoldowe boje* stworzyły trylogię. Dwadzieścia lat później w Wilnie wydał swe dzieło o archeologii *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*. Wilno Kraszewski jeszcze będzie wspominać wielokrotnie m.in. w *Pamiętnikach nieznanego* i *Historii o bladej dziewczynce spod Ostrej Bramy*. To miejsce kultu powraca w jego opisach: „U Ostrej Bramy nabożeństwo najliczniej uczęszczane bywa w środę i w niedzielę. Naówczas wszelkiego stanu osób pełno było na ulicy, a delikatniejsi, co się lękają pomieszać z tłumem modlącym się na bruku, siedzą na galerii. Nie wiem, czy stamtąd, czy

z bruku, na którym ubodzy gołymi nogami kłęczą bliżej do Boga. To pewna, że galeria wzniesiona jest nad ziemię około czterech łokci”⁵.

Kraszewski – doskonały obserwator życia codziennego – dostrzega, że ludzie tu mieszkający mają swoje, niespotykane gdzie indziej zwyczaje: „Skutkiem pięknego, dawnego zwyczaju populacja Wilna, nawet wyższych klas ludzie, mają sobie za obowiązek pobożny obchodzić wszystkie groby. Wyobrazić sobie można ściskającego się na ulicach tłumu, różności figur, min, strojów, trzpiotowości młodzieży, która od grobu do grobu goni za upatrzoną pięknocią. Co za profanacja!”⁶

Opisuje miasto realistycznie, podkreśla jego wielokulturowość, sporo uwagi poświęca społeczności żydowskiej: „Na ulicy Niemieckiej, gdzie od XVII wieku siedzą sami, sami Żydzi ze sklepami sukien, weksarniami itp., pełno Żydów, pierwiastek izraelski przemawia (styl nowej szkoły), pełno ludzi zajętych, spieszących, kończących dla pośpiechu interes na ulicy; drążki stoją u drzwi, słycać targi i głośne zapraszanie gizelów. Jest to królestwo bród i pantoflów, czuć je po właściwym nieopisanym zapachu”⁷.

Jeszcze po dwunastu latach pobytu na Wołyniu w liście do brata Lucjana pisał: „Nie, nie jestem jeszcze Wołyniakiem, mam serce litewskie...”⁸. Jednak gospodarując i tworząc tam wraść w ten region, nadawał ton życiu społecznemu. Kilka zaledwie lat później już uznał się za Wołyniaka, co wyraził w liście do drugiego brata Kajetana: „Dziś Wy Podlasiacy, ja jakiś tam Wołyniak, Lucjan Litwin niby, a każdy w swoją stronę idzie i swoje kółko formuje. Dzieci nasze już się może znać nie będą...”⁹.

A gdy pisarz opuszczał swój majątek Hubin i przenosił się do Żytomierza, jakby przeczuwając, że do gospodarowania już nie wróci, napisał nostalgiczną sielankę *Wioska*, którą kończy słowami:

„Żal mi i ludu tego, co z nami żył w parze,
Sercem przy sercu naszym, z dłonią
w naszej dłoni!...
Żegnajcie, starzy moi bracia gospodarze!
Cześć waszym sercom czystym, waszej
siwej skroni!
Żegnaj mi dworze, wiosko, pola
i cmentarzu,
Ludu poczciwy i ziemio poczciwa,
Ty krzyżu, opiekunie stary i włodarzu,
Stary dębie, schyłona brono, wierzbo krzywa,
I oczko jasne, świecące w pierścieniu, –
Stawku drzemiący w drzew chłodzie i cieniu!
Nigdy się nigdy nie zobaczymy więcej!
Tylko wasz obraz, w mej duszy wyryty,
Jak obraz matki na duszy dziecięcej,
Pójdzie, gdzie pójdę, pójdzie niezabyty,
A w śmierci chyba godzinie
Z ostatnią łzą mi wypłynie!”¹⁰

Stanisław Burkot stwierdza, że pisarz „był człowiekiem kresów wschodnich, gdzie jeszcze trwał model koegzystencji, wypracowany wcześniej, w ciągu wieków. Kraszewski zna dobrze

5. Zamek w Łucku, J. Konopacki, 1879, akwarela

6. Widok Łucka, J. Konopacki, 1879, akwarela

7. Ruiny kościoła oo. Bazylianów w Łucku, J. Konopacki, 1879, akwarela

8. Dwór w Gródku, własność J.I. Kraszewskiego w l.1841–1849, J. Konopacki, 1879, akwarela

przyczyny i skutki wielkich wstrząśnień, jakie przeżywały opisywane tereny w historii, w XVI i XVII w., gdzie konflikty społeczne, religijne i narodowościowe zamieniały się w krwawe rzezie, wie także, że jedyną szansą jest zawsze poszanowanie i tolerancja. Dlatego w jego opisach Polesia i Wołynia poszanowanie dla cudzych przekonań, dla języka i kultury jest regułą stale obowiązującą¹¹. S. Burkot słowa te zamieścił we wstępie do podrózpisarskich *Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy* (il. 2) napisanych przez Kraszewskiego w 1840 r. Burkot podkreśla, że „Kraszewski rejestruje codzienność, powszedniość kraju dobrze sobie znanego, bliskiego, że nie dziwi się odmiennością spotykanych rzeczy i zjawisk, stara się utrwalić to, co istniało niejako obok, co było częścią sposobu bycia ludzi, ich kultury. Stopień nasycenia obrazu realiami, jego uszczegółowienie zarówno w sensie geograficznym, jak i historycznym spowodował, że *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy* traktowane były jako materiał, jako zapis źródłowy dla wielu późniejszych badaczy¹². Podobny charakter mają *Obrazy z życia i podróży* (1842) i *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku* (1845–1846). Ta „trylogia kresowa” jest – jak pisze Eugeniusz Czaplejewicz – wędrówką „śladami minionej już świetności historycznej Kresów, tropami dawnych »wielkoludów«, a przynajmniej żywej historii. Kraszewski wypełnia tu postawione sobie zadanie: opisać, zarejestrować to co się jeszcze zachowało, ale i to co było, a nie istnieje nawet w miejscowych legendach¹³. Autor *Hrabiny Cosel* dzięki swojej różnorodnej w formie twórczości, pełnej odniesień do historii, znacząco przyczynił się do mitologizacji Kresów.

W powieściach ludowych: *Ostap Bondarczuk, Ulana, Jaryna, Chata za wsią, Jermoła*, których akcja dzieje się na Kresach, Kraszewski ujmująco realistycznie ukazuje doniosłość „kwestii włościańskiej”.

W utworach z okresu wołyńskiego: *Latarnia czarnoksiężska, Choroby moralne XIX w. czy Wieczory wołyńskie* występują motywy zdrowia i choroby, które pisarz traktuje również w wymiarze moralno-społecznym. Tadeusz Budrewicz zauważa, że dla Kraszewskiego „zdrowie to poczucie narodowej tożsamości, odporność na przyjmowanie postaw i wartości grożących rozmyciem się cech polskości. Z tych względów kresy są zdrowsze od innych części rozebranego kraju (...) na kresach były liczne wyspy chorób moralnych, ale na zachód od Bugu wszystko niedomagало, zatrute miazmatami nowej cywilizacji. Roznosicielami chorób były warstwy uprzywilejowane przez swe próżniactwo i kosmopolityzm, ogniskami – miasta. Miasta skupiały urzędy, gdzie pieniądź rządził sprawiedliwością, oferowały przyjemności, których zaspokajanie prowadziło do lekceważenia praw boskich. (...) Od wschodu groziło wynarodowienie przymusowe, od zachodu – dobrowolne¹⁴.

Omawiając sylwetkę ideową pisarza, Wincenty Danek stwierdza, że patriotyzm jego przekracza granice rozbiorów i ma charakter ogólnonarodowy. Jednak podkreśla, że „patriotyzm Kraszewskiego miał w początkach cechy »kresowości«, ponadplemienny, »federacyjny«, chciałoby się powiedzieć charakter, choć nie było w nim nigdy cienia narodowego szowinizmu. Chętnie zaliczał się do »Litwinów«, a do końca życia nie wyzbył się uczuciowych związków z Wilnem, Wołyniem i z Polakami z tych stron¹⁵.

Autor *Starej baśni* był również uzdolnionym artystą, uczył się malarstwa u Bonawentury Dąbrowskiego i Januarego Suchodolskiego. Stworzył co najmniej dwa tysiące rysunków i kilkadziesiąt obrazów olejnych¹⁶. Wiele z jego prac przedstawia Kresy, np. obrazy olejne *Zamek w Łucku, Krajobraz wołyński*, akwarele z widokami Hubina i Gródka, a cykl jego własnych rysunków ozdobił wydania *Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy* oraz *Wspomnień Odessy, Jedyssanu i Budżaku*. Kraszewski rysował często podczas podróży, stąd prace mają wartość dokumentacyjną – uwieczniły krajobrazy, scenki rodzajowe, wiejskie zabudowania, nieistniejące dziś dwory i ruiny na Kresach. Bratu Kajetanowi Józef Ignacy relacjonował, że na jesień 1854 r. „kazano przygotować

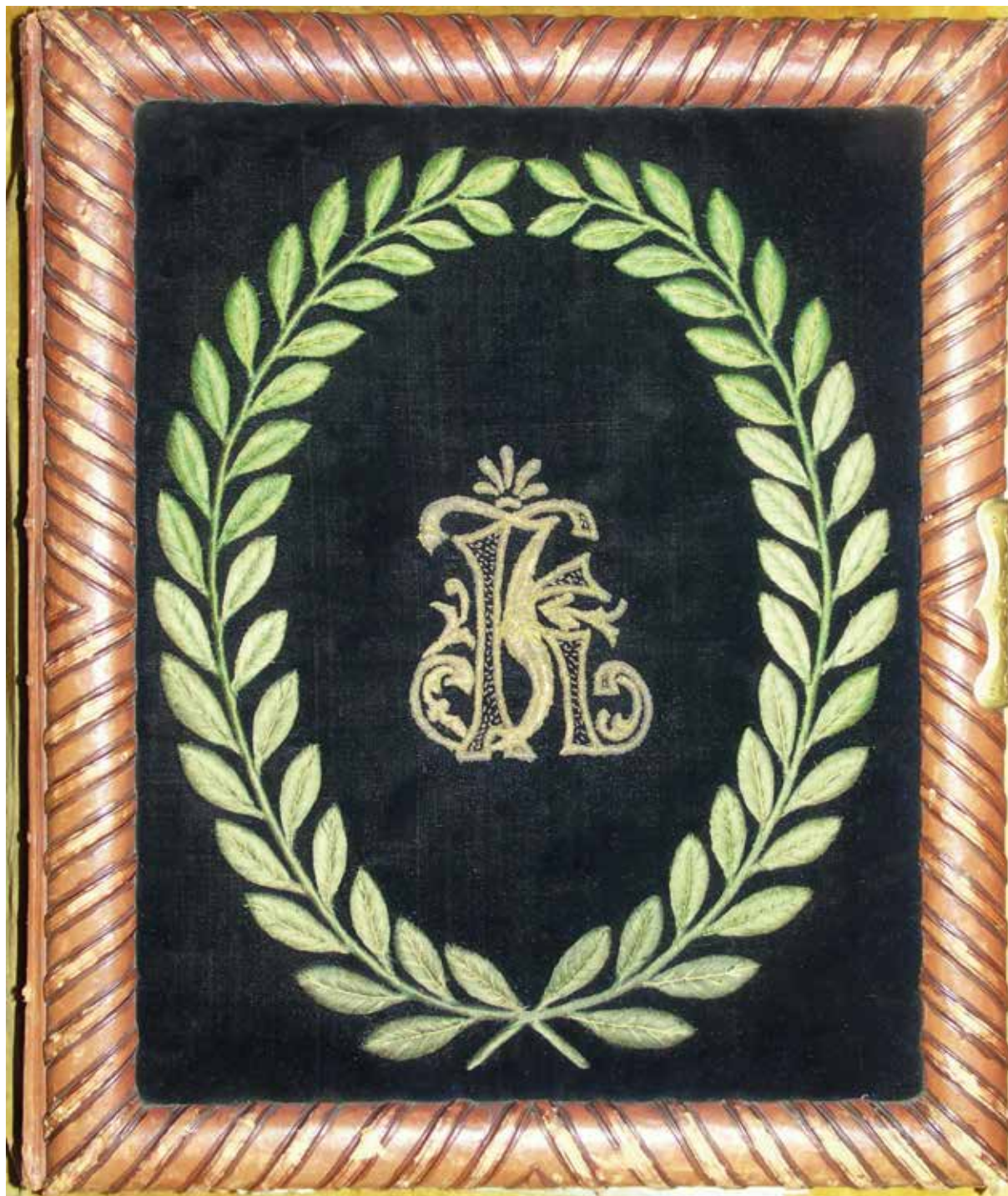
statystyczne wiadomości i rysunki budowli starożytnych w guberni; a że komitet statystyczny pod moją zostaje opieką i rozporządzeniem, musiałem sam jechać rysować. Zrobiłem 450 wiorst w 4 dni, a dziś wyjeżdżam jeszcze zrobić dwieście kilkadziesiąt i dokończyć wszystko, co trzeba. Niektóre rysunki są gotowe, inne przysposabiam, ale roboty mam mnóstwo”¹⁷.

W 1860 r., po 22 latach pobytu, opuszcza Kraszewski Wołyń na dobre, trzy następne lata spędza w Warszawie, gdzie w pierwszych dniach powstania styczniowego zostaje uznany przez margrabiego Wielopolskiego za *persona non grata* i udaje się na emigrację do Drezna. Na Wschód pojechał jeszcze w 1867 r., kiedy po wizycie w Krakowie przybył do Lwowa, gdzie wygłosił odczyty o Dancie. Otrzymał tu honorowe członkostwo Kasyna Mieszczańskiego i honorowe obywatelstwo miasta Lwowa. Wystawiona w teatrze jego komedia *Panie kochanku* została przyjęta owacyjnie. Piętnaście lat później, właśnie we Lwowie, została założona Macierz Polska, stowarzyszenie mające na celu szerzenie oświaty za pomocą wydawnictw popularnych. Inicjatorem jej powstania i kuratorem był J. I. Kraszewski, a projekt utworzenia Macierzy omawiano już podczas jubileuszu pisarza w Krakowie w 1879 r.

W tym czasie Kraszewski był u szczytu sławy, był pierwszym pisarzem na taką skalę tłumaczonym na języki obce. O przygotowaniach do jubileuszu 50-lecia pracy literackiej informowała prasa polska już rok wcześniej, jego przebieg relacjonowała prasa europejska. Pisarz otrzymuje od króla włoskiego Wielką Wstęgę Orderu Corona d' Italia, od cesarza – Krzyż Komandorski Orderu Franciszka Józefa. Pierwsza część uroczystości odbywa się w Dreźnie w imieniny pisarza, w dniu 19 marca 1879 r. Uroczystości główne, które odbyły się w Krakowie w dniach od 2 do 8 października 1879 r., zgromadziły około 11 tys. gości, wśród nich delegacje Polonii z krajów europejskich, Ameryki i Australii, a także przedstawiciele innych narodów. Żaden z innych polskich pisarzy nie doświadczył takich wyrazów hołdu, jak te składane „pracownikowi bez czasu lub z czasem potrójnym”. Kraszewski otrzymuje doktoraty *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego i Lwowskiego, wręczane są dyplomy, dary ufundowane przez lokalne komitety, odbywają się bankiety, odczyty, uczyty, przedstawienia teatralne sztuk Kraszewskiego z udziałem Heleny Modrzejewskiej, zorganizowany zostaje bal na cześć pisarza w Sukiennicach, na którym bawi się 4 tys. osób.

„257 darów najrozmaitszego rodzaju otrzymał w owym dniu Kraszewski, dyplomów i adresów 156, a ogólna liczba telegramów przysłanych na jego ręce wyniosła 509, z których w Dreźnie w dniu imienin odebrał 178, w Krakowie zaś w czasie obchodu 331, a mianowicie: z ziem polskich 180, ze słowiańskich 113 i z innych krajów 38” – podsumowuje Adam Bełcikowski w *Księdze Pamiętkowej Jubileuszu J. I. Kraszewskiego*¹⁸.

Otrzymane od rodaków dary Kraszewski zabrał do Drezna i umieścił w „Pokoju Jubileuszowym” w nabytej wtedy willi. Uważał je za własność narodową i myślał o ulokowaniu ich w którymś z polskich muzeów. Toteż, gdy cztery lata później pisarz został aresztowany przez władze pruskie jako podejrzany o szpiegostwo na rzecz Francji (co groziło mu sekwestrem dóbr), podjął decyzję o przekazaniu darów Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Tam utworzono w 1885 r. Muzeum Kraszewskiego (ekspozycję tę zwano też „Gabinetem” jego imienia), które istniało do wybuchu II wojny światowej. Po wojnie nieco uszczuplone przez okupację dary przekazano w depozyt do Muzeum Narodowego w Poznaniu. Gdy w 1979 roku Marian Walczak, poznański rzemieślnik i bibliofil, przekazał cenny zbiór kraszewscianów Bibliotece Raczyńskich – z myślą o utworzeniu w jej ramach Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego – podjęto starania o przekazanie tam depozytu PTPN. Dziś w Poznaniu przy ulicy Wronieckiej 14 można oglądać większość zachowanych darów dla „tytana pracy” – jak współcześni nazywali Józefa Ignacego Kraszewskiego.

9. Okładka *Albumu widoków fotograficznych Kołomyi*. Dar Wyższej Szkoły Żeńskiej w Kołomyi dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa z czarnego aksamitu, pośrodku haftowany wieniec laurowy, w nim monogram: „JIK”

10. Rynek w Kołomyi, 1879. Fotografia

11. Ulica Kraszewskiego w Kołomyi, 1879. Fotografia

Zbiory kresowe Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego w Poznaniu

Wśród zachowanych darów jubileuszowych można wyliczyć przynajmniej 50, które zostały wytworzone bądź ufundowane na Kresach. Są to dzieła twórców znanych, choć częściej o ich autorach nie wiemy prawie nic. Są wytwory rękodzielnicze o wysokim poziomie artystycznym, ale również skromne w formie wyrazy uznania, cechą je łączącą jest duży ładunek emocjonalny w odnoszeniu się do „mistrza mowy polskiej”.

Dużą wartość dokumentacyjną mają doskonale zachowane albumy fotografii Żytomierza i Kołomyi, dla badań biograficznych pomocne mogą być adresy dla pisarza, zawierające w sumie kilka tysięcy nazwisk osób składających gratulacje pisarzowi. Te najbardziej liczne, np. adres mieszkańców powiatu brzeżańskiego, zawierają po kilkaset wpisów. Wśród dziesiątków zapisów nutowych są utwory muzyczne dedykowane Kraszewskiemu przez artystów muzyków z Kresów (Fabiana Tymolskiego, Władysława Wszelaczyńskiego, Jana Czubskiego, Michała Zawadzkiego), jak i amatorów¹⁹. Osobną grupę stanowią teksty literackie i prace naukowe dedykowane Kraszewskiemu. Można tu przywołać powstałą pod patronatem Kraszewskiego publikację Mariana Dubieckiego: *Kudak – twierdza kresowa i jej okolice, monografia historyczna nagrodzona przez Akademię Umiejętności w Krakowie*.

W zbiorach Pracowni-Muzeum znajduje się kilkadziesiąt rękopisów J. I. Kraszewskiego oraz kilku jego korespondentów pochodzących z Kresów. Cenną kolekcją jest zbiór ok. 240 pierwszych wydań dzieł pisarza, wśród nich znajduje się większość, które Kraszewski napisał i wydał na tych terenach. W zbiorach znajduje się także ilustrowane wydanie książki Konstantego Tyszkiewicza *Wilja i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, wydanej w 1871 w Dreźnie drukiem i nakładem J. I. Kraszewskiego. W przedmowie pisarz zamieścił nakreślone przez siebie wspomnienie – biogram hr. Tyszkiewicza.

Dary wręczone J. I. Kraszewskiemu podczas jubileuszu pisarza w 1879 r. znajdujące się w Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego²⁰:

Album Łucki, (il. 3–4) w oprawie dębowej, na okładce w srebrnym obramieniu z liści dębu i bluszczu, trybowany w srebrnej blasze zamek łucki, pomiędzy jego basztami miniatura obrazu Matki Boskiej Łuckiej. W narożach cztery medaliony z nazwami majątków Kraszewskiego: Omelno, Hubin, Horodec i Gródek zawierające ziemię z tych miejsc. Na karcie tytułowej dedykacja „Chlubie Narodu Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu – Łuczanie” oraz adres z podpisem Zygmunta Felińskiego, Arcybiskupa Archidiecezji Warszawskiej”. Na kartach akwarele przedstawiające 6 widoków Łucka: widok ogólny miasta od strony Krasnego, zamek od strony placu katedralnego, katedra w Łucku, ruiny kościoła i klasztoru oo. Dominikanów, ruiny prezbiterium kościoła oo. Bazylianów, synagoga oraz wspomniane majątki Kraszewskiego. Akwarele wykonał Jan Konopacki (1856–1894), który uczył się malarstwa i rysunku w warszawskiej Szkole Rysunkowej, później akademii petersburskiej i Paryżu. Przy wręczeniu albumu Jubilatowi marszałek Łucka wygłosił mowę (...), „Nie ma wątpliwości, że prastare mury naszego zamku, jako szare wieżyce, jego kamienie, na których zda się pałacami zgłoski świeci imię wielkiego Witołda, natchnęły Cię myślą, żeś wyśpiewał posągowego ojców naszego bohatera, olbrzyma dziejów, sławę naszej przeszłości. Cześć więc śpiewakowi Witołda, niesie Ci ulubiona Witołdowa dzielnica. A ku temu przydajemy serca nasze, serca Twoich sąsiadów, współziemian i druhów; boś był nam dobrym ziemianinem, sąsiadem i druhem – i to co mamy

najdroższego, pamiątki nasze. A więc wizerunek cudownego obrazu przeczystej Boga-Rodzicy, co gród zamkowy Witołdowy ochraniała i ochrania z jego wiernym ludem, a więc i z Tobą. Niech to będzie symbol błogosławieństwa dla kraju, który Witołd na czele ojców naszych pierściami swojemi bronił, a który Ty tak gorąco całym sercem ukochałeś, i dla rodu Twojego od pokolenia do pokolenia. – A oto drzewo dębowe z Gródka. – Gródek tyś rajem nazywał – królewskie drzewo gajów naszych, pod cieniem tych dębów, tyś marzył i tworzył. I ziemia z czterech siół, siedzib upamiętnionych Twoim pobycem, tamesz żył, pracował i spełnił najtrudniejszej zadanie, być dobrym panem i ojcem poddanego Ci ludu”(...)²¹. Dla Kraszewskiego album ten miał duże znaczenie, gdyż nie znalazł się początkowo wśród pamiątek przekazanych PTPN. Wraz z kilkoma innymi przedmiotami pisarz „excypował” go i zostawił dla siebie. Do Muzeum PTPN trafił w 1887 r.²². (Dominika Cicha, *Gabinet Józefa Ignacego Kraszewskiego*, dalej cyt.: DC, s. 138–139)

Album widoków fotograficznych Kołomyi (il. 9). Na k. 1 dedykacja „Wielmożnemu JMC Panu Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu Wyższa Szkoła Żeńska w Kołomyi 1879”. Album zawiera 12 fotografii Kołomyi:

1. Widok Kołomyi z Okrzesiniec
2. Ulica Kraszewskiego w Kołomyi
3. Rynek w Kołomyi
4. Rynek w Kołomyi od strony północnej
5. Rynek w Kołomyi od strony zachodniej
6. Ulica Horodeńska w Kołomyi
7. Ulica Zielona w Kołomyi
8. Cerkiew grecko-katolicka w Kołomyi
9. CK Starostwo w Kołomyi
10. „Sokólskie” nad Czeremoszem
11. Pomnik K. Jagiellończyka w Kołomyi
12. Pochód huculów z Żabiego (fot. obrazu olejnego Jaroszyńskiego)

oprawę albumu wyk. Aleksander Getritz²³. (DC s. 148–149)

Album widoków fotograficznych Żytomierza zawiera 14 fotografii wykonanych przez F. Müllera z Żytomierza. (DC s. 151)

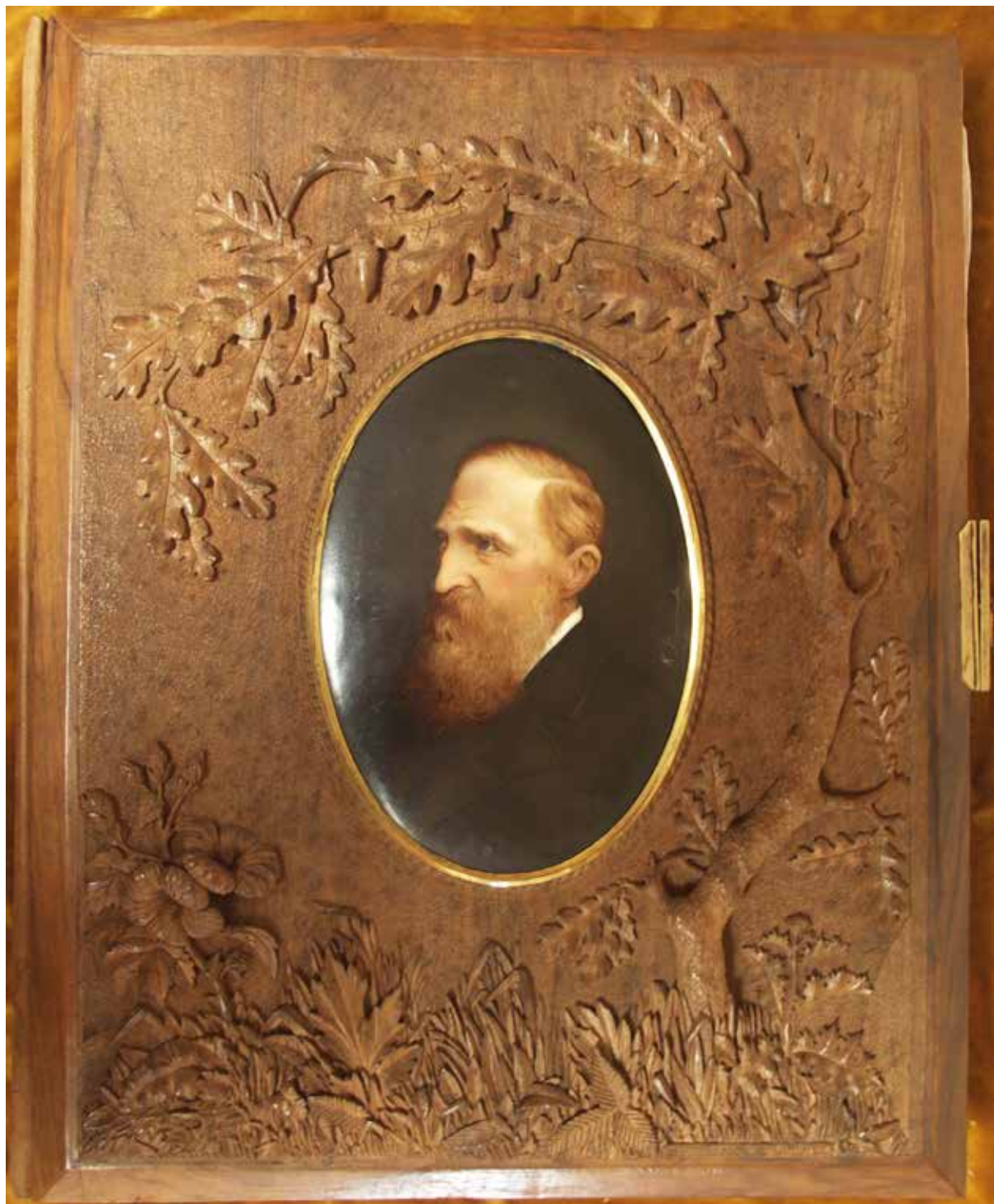
Album Żytomierzan (il. 14). Na karcie tytułowej w wieńcu z zasuszonych kwiatów, wyk. przez M. Mieszko-Maliskiewicz napis: „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu – Żytomierzanie 1879”. Na k. 1 wiersz Władysława Kunickiego, na kartach następnych znajduje się 18 prac: *Skala Czackiego i Sokoli*, *Kamionka* (autorzy nieznani), *Merkvieviev (?) Grobla w Psyszach*, *M. R. Dom Kraszewskiego w Żytomierzu*, *Adam Prusinowski Katedra w Żytomierzu*, *Rudolf Sobkiewicz Dom Sióstr Miłosierdzia w Żytomierzu*, *F. Łopatto Rynek i kaplica Berezowskiego w Żytomierzu*, *F. Łopatto Ujście Kamionki do Teterowa*, *F. Łopatto Brzegi Teterowa*, *Leonida Peretiatkowicz Cmentarz nad brzegiem Kamionki*, *Leonida Peretiatkowicz (?) Z okolic Klasztoru SS. Miłosierdzia*, *L. Stroynowski Topolki*, *Rudolf Sobkiewicz Skala Kraszewskiego*²⁴, *Kislinowski (?) Góra Ochrymowa*, *K. Prusinowski Judko Krupiarz z Żytomierza*, *Prosper Górski Lirnik*, wiersze *Choć Wasz patron żył z cieszółki* i *Tak wróżyłem Wam przed laty* Jana Prusinowskiego²⁵ oraz wiersze Witolda Kuczyńskiego i Andrzeja Janowicza. Na okładkach miniatury K. Prusinowskiej, relief liści dębowych wykonany przez L. Tyrowskiego (DC, s. 139–140).

12. Widok Żytomierza, 1879. Fot. F. Müller

13. Widok Żytomierza, 1879. Fot. F. Müller

14. *Album Żytomierzan*, okładka. Dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa z drewna dębowego, pośrodku portret Kraszewskiego, miniatura na porcelanie

Kolumna J. Schapiro (il. 19–20), Lwów 1879, wykonana z brązu oksydowanego. Na wysokiej bazie kolumna o kapitelu kompozytowym. Na nim książka i pióro, insygnia zawodu Kraszewskiego. Na trzonie napis „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu na pamiątkę jubileuszu d. 3 października 1879 od rękodzielników i przemysłowców stołecznego królewskiego miasta Lwowa”. Na bazie napis „Zakład Artystyczny J. Schapiry we Lwowie”. (DC s.147)

Medal wybity w Monachium dla upamiętnienia jubileuszu J. I. Kraszewskiego przez Lwowski Komitet Medalowy. S. g.: w perłowej obwódce, popiersie pisarza zwrócone w lewo, w otoku napis JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI + UR. 1812 + , sygn. W. A. Malinowski. S. o.: w perełkowej obwódce napis w wieńcu z gałązek dębowych i laurowych ZA PÓŁ WIEKU TRUDÓW I ZASŁUG WDZIĘCZNI RODACY 1879. Brąz średn. 62 mm. Kasetka oprawna w czerwone płótno. (DC s. 144)

Medalion marmurowy o średnicy 206 mm wykonany przez Konstantego Ostrowskiego, napis „I. J. Kraszewski 50. lat niezmordowanej pracy dla dobra, chwały kraju”. Medalion oprawny w ramę z drewna dębowego, rzeźbioną w liście dębu, oraz napis „Białorusini Powiaty Sieński, Bychowski”. (DC s. 142–143)

Klamra srebrna do burki wełnianej (il. 21), przedstawiająca liście dębu naturalnej wielkości, dar fabryki sukna w Sławucie na Wołyniu. Burka uległa najprawdopodobniej zniszczeniu. W 1937 r. była jeszcze prezentowana w PTPN, wspominała o niej J. Popowska, opisując poznańskie Muzeum²⁶. (DC s. 146)

Puchar z przykrywką, dar Juliusza Antoniego Kobylińskiego ze wsi Browkowej z Szlaku Czarnego (il. 22), srebro złożone, grawerowane. Na przykrywie zwieńczonej kulą jastrzęb trzyma w szponie herb Jastrzębiec. Napis „Czcigodnemu jubilatowi J. Ignacemu Kraszewskiemu na wieczną pamiątkę ofiaruje ów puchar Juliusz Antoni Kobyliński ze wsi Browkowej z Szlaku Czarnego na uczczenie jego obchodu mającego się odbyć w Krakowie d. 30 września 1879”. Puchar wykonał Sergiusz Sazikov, Moskwa. Zdaniem Dominiki Cichej to najcenniejszy eksponat w tej kolekcji²⁷. (DC s. 145)

Płaskorzeźba przedstawiająca półpostać Giedymina autorstwa Heleny Skirmunt²⁸ (il. 23). Napis: „Założyciel stolicy Litwy miasta Wilna 1322” oraz „Helena Skirmunt mod. w r. 1870 z gliny Krymskiej na powtórnym wygnaniu w Bałakławie” oraz „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu na dzień Jubileuszowy 30 września 1879 obywatela pow. Pińskiego”. (DC s. 142)

Puchar z przykrywą, wykonany ze srebra i złota (il. 24). Dwa kartusze dekoracyjne. Na jednym z nich dedykacja: „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu Powiat Brodzki, 19 marca 1879”, na drugim połączony herb Polski, Litwy i Rusi. Czarny, skórzany pokrowiec, wewnątrz fioletowa ircha. Wawrzyniec Engeström podaje, że puchar „wystawiony był w Brodach podczas wieczoru muzyczno-literackiego d. 19 marca 1879 r., na którym odczyt główny miał p. Karol Całczyński”²⁹. (DC s. 144–145)

Adresy

Adres „J. Ignacemu Kraszewskiemu Kasyno Mieszczańskie we Lwowie swemu honorowemu członkowi, w dniu 3 października 1879” (il. 25). Adres umieszczony w tece oprawnej w beżową skórę, ozdobioną aplikacjami z czerwonej i czarnej skóry, srebrny wieniec i emaliowane „JK” i „1879”. Oprawa albumu Ludwik Wierzbicki we Lwowie. (DC s. 82–83)

Adres Rady Gminnej Królewskiego Wolnego Miasta Tarnopola, Tarnopol, 3 października 79 r. Teka adresu oprawna w czerwoną, tłoczoną skórę, srebrne okucia, wieniec laurowy, srebrna

cyfra „J.I.K.”. Oprawa albumu Ludwik Wierzbicki we Lwowie. (DC s. 101–102)

Adres „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu Muzeum Przemysłowe Miejskie we Lwowie”, Lwów, 30 września 1879 r. Adres umieszczony w tece oprawnej w czerwoną skórę ze złotymi tłoczeniami, oprawę wykonała Pracownia Introligatorska Kajetana Jaśkiewicza we Lwowie. (DC s. 83–84)

Adres „Drukarnia Podolska w Tarnopolu Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu w skromnej daninie na uczczenie 50 letniego Jubileuszu Jego literackiej czynności – 1829 – 1879” (Tarnopol 1879). (DC s. 101)

Adres „Mieszkańcy powiatu brzeżańskiego. Brzeżany, dnia 25 września 1879 r.”, adres zawiera ponad 300 podpisów. (DC s. 48–50)

„Adres Młodzieży akademickiej lwowskiej do Józefa Ignacego Kraszewskiego w dniu 50-cio letniej działalności w zawodzie literackim 1879” oprawiony z adresami Młodzieży Uniwersytetu Jagiellońskiego i Krakowskiego Instytutu Techniczno-Przemysłowego. Adresy zawierają w sumie 1050 podpisów, oprawione w album w oprawie drewnianej ze srebrnymi okuciami. Na okładce w wieńcu laurowym ze srebrnej blachy popiersie Kraszewskiego, berła uniwersyteckie i srebrne liry. Na srebrnej blasze napis: „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu – 1829–1879 – Młodzież Akademicka Krakowska i Lwowska”. Oprawę wykonała Introligatorka Fedunio³⁰ u. Schramm³¹ w Krakowie. (DC s. 62–63)

Adres Stowarzyszenie Drukarzy Lwowskich „Ognisko”, „Najpracowitszemu autorowi Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu ku uczczeniu Jego pięćdziesięcioletniej działalności 1829–1879 we Lwowie, w lutym 1879”. Adres drukowany w I Związkowej Drukarni we Lwowie. (DC s. 84)

Adres „Stowarzyszenia robotników lwowskich pod firmą „Spółka posługaczy publicznych krajowa”, adres oraz nazwiska drukowane na karcie obciążonej białym atłasem w Drukarni Pillera we Lwowie. (DC s. 82)

Adres Stowarzyszenia Rękodzielników Lwowskich „Gwiazda”, „Honorowemu członkowi swemu Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu... we Lwowie, 29 września 1879”. Teka oprawna w czerwone płótno, tłoczone obramienia. (DC s. 81–82)

Adres „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu Reprezentacja Powiatu Lwowskiego 1879”, Karta adresu ozdobiona rysunkiem (pióro, tusz) przedstawiająca trzy stany społeczne. Po bokach stylizowane drzewa, w ich koronach tablice z nazwami miast wchodzących w skład powiatu lwowskiego, u dołu pieczęć Lwowskiej Rady Powiatowej. (DC s. 81)

Adres Towarzystwa Pedagogicznego dla Józefa Ignacego Kraszewskiego (il. 26), zawiera blisko 400 podpisów członków Zarządu Głównego we Lwowie oraz Zarządów Oddziałowych z całego kraju, oprawa wykonana przez Ludwika Wierzbickiego we Lwowie, napisy w zakładzie litogr. J. Kostkiewicza. (DC s. 75–81)

Adres Księdza Antoniego Szernika, proboszcza w Medyni i Podwołoczyskach, Medynia, dnia 2 października 1879 r. (DC s. 84); dyplom honorowego protektoratu nad budową kościoła i szkoły w Podwołoczyskach, wraz z adresem, Podwołoczyska, 2ego października 1879 r. (DC s. 108)

Adres Rady Miejskiej w Kołomyi, uchwała Rady Miejskiej w Kołomyi, dotycząca mianowania jednej z ulic „Ulicą Kraszewskiego”. (DC s. 59)

Adres Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Mieszkańców „Jutrzenka”, Kołomyja 30 września 1879 r. (DC s. 59)

Adres Towarzystwa Zaliczkowego w Kołomyi „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu w dniu uroczystości 50 letniego Jubileuszu Jego działalności literackiej... Kołomyja, dnia 30 września 1879 r.” (DC s. 58–59)

15. *Brzegi Teterowa (Skala Czackiego i Sokola)*, F. Łopatto, 1879, gwasz

16. *Rynek i kaplica Berezowskiego w Żytomierzu*, F. Łopatto, 1879, gwasz

17. *Ujście Kamionki do Teterowa*, F. Łopatto, 1879, gwasz

18. *Skała Kraszewskiego nad Teterowem*, Rudolf Sobkiewicz, 1879, rysunek ołówkiem

K. Odrowąż Kamiński, Wilno, 30.IX.1879 r. (Adres pisany w imieniu „Litwinów z okolic Wilna, pozostałych z grona serdecznych kolegów byłego Uniwersytetu Wileńskiego z 1822 r.). (DC s. 116)

List młodzieży kowieńskiej na ręce prezydenta Zyblikiewicza, z prośbą o przekazanie życzeń Jubilatowi, Kowno, 1 października 1879 r. (DC s. 112)

List Zarządu Towarzystwa Bursy w Drohobyczu w sprawie nadania tejże imienia „J. I. Kraszewskiego”. Drohobycz, 15 października 1879 r. (DC s. 112)

Prosper Górski „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu przy życzeniu sto lat zdrowia w dzień jego jubileuszu jako hołd serdeczny składa...”, Żytomierz 1879. (DC s. 108)

„Towarzystwo Pedagogiczne w Stanisławowie przedstawia projekt założenia Bursy im. J. I. Kraszewskiego Stanisławów, 16 sierpnia 1878 r.” oraz Statut Bursy im. J. I. Kraszewskiego w Stanisławowie. (DC s. 114)

Teksty literackie i naukowe dedykowane J. I. Kraszewskiemu

Album Samborskie, Rocznik III, Sambor 1879 J. Czaiński. (DC s. 110)

Album uczącej się młodzieży polskiej poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu z powodu jego 50 letniej działalności literackiej, Lwów 1879, Druk Gazety Narodowej, zawiera 38 prac dedykowanych pisarzowi. (DC s. 121–122)

A. Mielezko-Maliszkiewicz, „*J. I. Kraszewskiemu*. D. 3 października 1879 (Adres wierszowany Żytomierz) (DC s. 115)

Baranowski Bolesław, *Józef Ignacy Kraszewski, jego życie i zasługi. Skreślił... Książka pamiątkowa wydana w 50 letnią rocznicę pracy literackiej J. I. Kraszewskiego przez Towarzystwo Pedagogiczne*, Lwów 1879, Oprawa albumu Ludwik Wierzbicki we Lwowie. (DC s. 122)

Bełza Władysław, *Czcinajgodniejszemu Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu na dzień Jego Jubileuszu 3 października 1879 Hołd w imieniu polskich dzieci*, Lwów 1879, I Drukarnia Związkowa. (DC s. 122)

Dubiecki Marian, *Kudak, twierdza kresowa i jej okolice, monografia historyczna nagrodzona przez Akademię Umiejętności* (poświęcona J. I. Kraszewskiemu), Kraków 1879. (DC s. 123)

Dzieduszycki Klemens, *Jan Heburta kasztelean sanocki. Rys biograficzny przez...* (praca dedykowana J. I. Kraszewskiemu), Lwów 1879, K. Wild. (DC s. 123)

Florenty Korabita (Albin Chrzanowski), *Wołyński listek głogu do wieńca Jubilata Józefa Ignacego Kraszewskiego na rok 1879*, Włodzimierz Wołyński 1878. (DC s. 123–124)

Jakimowski Janusz (Małachowski Zygmunt), *Z Nadhoryńskich błoni ku uczczeniu pięćdziesięcio letnich prac J. I. Kraszewskiego srebrną laurów koroną przez Polskę uwieńczony w dniu 3 października 1879*, Lwów 1879, J. Dobrzański. (DC s. 124)

Kosteckij Platon, *W zolotyj juwilej Josyfu Hnatu Kraszewskomu lita* (wiersz po polsku i ukraińsku). Odbitka z „Gazety Narodowej” Lwów (1879). (DC s. 125)

Książka zbiorowa na rok 1878 wydana nakładem i staraniem G. Kohna, członka Towarzystwa Pedagogicznego w Samborze, Sambor 1878 J. Czaiński. (DC s. 125–126)

Machaczyńska Antonina, *Gospodarstwo domowe*, Lwów 15.07.79. Poprzedzone przedmową Marii Lessing i dedykacjami „kandydatek Seminarium Nauczycielskiego we Lwowie”. (DC s. 126)

Lewko Bozawola (Lew Romanowski): *Jeho Myłosti Hospodynu J. I. Kraszewskomu... Sławuta 7/19 marca 1879*, (adres wierszowany) (DC s. 115)

Löbenstein F., List do Komitetu z prośbą o wręczenie Kraszewskiemu załączonego tłumaczenia *Resurrecturi*, dedykacja tłumacza, Brzeżany, 29 września 1879 r. (DC s. 110)

Maria z Rusiłowa (pseud. Antoniewiczowa Bołoz z Rutkowskich Maria), *Pisma poetyczne...* Nowa seria wydana nakładem i staraniem G. Kohna, Sambor 1879 J. Czaiński. (DC s. 126)

Nelgunov (pseud.), *Moim sobratiam po powodu 50 litniaho jubleja Osipa Kraszewskoho...* Lwów 1879 Tow. im. Szewczenki. (DC s. 127)

Prawdomowski Bronisław (pseud. Małachowski Zygmunt), *Wspomnienie o literacko-społecznym jubileuszu J. I. Kraszewskiego*, Lwów 1879 J. Dobrzański. (DC s. 127)

Sosnowski Antoni, *Improwizacja w dniu święcenia Jubileuszu Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Grodno 16/28 września 1879 r. (DC s. 115)

Teibels Ida, *Sen chłopczyny, wiersz poświęcony J. I. Kraszewskiemu z powodu jego jubileuszu*, Sambor 1879 J. Czaiński. (DC s. 128)

Upominek wileński. Pismo zbiorowe poświęcone J. I. Kraszewskiemu na pamiątkę 50 letniej rocznicy jego zawodu literackiego. Wilno 1879, J. Zawadzki. (DC s. 128)

Waigel Leopold, *Rys miasta Kołomyi przez...*, Kołomyja 1877 (praca dedykowana J. I. Kraszewskiemu). (DC s. 128)

Ponadto w zespole darów jubileuszowych znajduje się ponad 500 telegramów dla J. I. Kraszewskiego, wśród nich sporo od osób i instytucji nadesłanych z Kresów m.in. z Bohorodczan, Bród, Brześcia Litewskiego, Brzeżan, Drohobycza, Humania, Husiatyna, Kołomyi, Kowna, Krzemieńca, Lwowa, Podwołoczysk, Stanisławowa, Tarnopola, Zaleszczyk, Zbaraża, Żytomierza. (DC s. 51–56, 64–70)

Warto wspomnieć też o dwóch obiektach związanych z jubileuszem pisarza, choć nie znajdujących się w zbiorach Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego. Pierwszy to Adres Sejmu Galicyjskiego: „Wielmożny Panie! Posłowie zgromadzeni na Sejmie we Lwowie, przesyłają Ci z powodu Twego pięćdziesiątletniego jubileuszu piśmienniczej działalności, wyrazy uznania, czci i podzięków za niespożyte zasługi łożone około języka i literatury narodowej”. Lwów 12 października 1878, zawiera 170 podpisów³² (w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk).

Drugim eksponatem jest *Album Jubileuszowe Artystów Polskich*, na 1 k. dedykacja: „Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu na pamiątkę 50 lecia pracy literackiej ofiarują artyści polscy”. Album zawiera 67 prac olejnych akwarelowych i rysunków najwybitniejszych malarzy (m.in. W. Gerson, J. i W. Kossakowie, H. Siemiradzki) oraz fotografie twórców. Wśród nich także artyści pochodzący z Kresów: Kazimierz Alchimowicz (1840 Dziembrów [d.pow. Lida] – 1916 Warszawa), namalował *Odpozynek Kiejstuta po ucieczce z Malbarga*, akw.; Michał Elwiro Andriolli (1836 Wilno – 1893 Nałęczów), ilustracja do *Starej baśni*, tusz; Anna Bilińska (1858 Złotopole, Ukraina – 1893 Warszawa), *Z okolic podlaskich*, ol.; Tadeusz Dowgird (Daugirdas) (1852 Torbino k. Kowna – 1919 Kowno), *Nad rankiem* ol.; Emilia Dukszyńska-Duksza (1847 Petersburg – 1898 Warszawa) *Wianek z ojczystej niwy*, ol.; Maria Gażyczowa z Chrzanowskich (1860 Wiszera gubern. kurska – 1935 Grodno) *Bukiet z polnych kwiatów* gwasz; Włodzimierz Łoś (ok. 1848 Sławuta na Wołyniu – 1888) *Karczma ukraińska*, rys.; Maria Przeddziecka z Tyzenhauzów (1823 Postawy [Wileńszczyzna] – 1890 Warszawa) *Dwa światy – Pola*, akw.; Alfred Izydor Romer (1832 Wilno – 1879 Karolinowo k. Święcian) *Ulica pod arkadami w Wilnie*, akw.; M. Romerówna *Pod Brzeżycą w Infantach Polskich* (Janopol), tusz; Tadeusz Rybkowski (1848 Kielce – 1926 Lwów) *Powrót z jarmarku*, akwarela, malarz scen ludowych, huculskich; Roman Szwojncki (1845–1915) *Rady* (Rodai)

19–20. Kolumna, J. Schapiro, Lwów 1879, brąz oksydowany.
Dar rękodzielników i przemysłowców Lwowa dla J. I. Kraszewskiego

21. Klamra srebrna w formie dwóch liści dębowych z herbami emaliowanymi, połączonych łańcuszkiem. Należała do wełnianej „burki sławuckiej”, подарowanej J. I. Kraszewskiemu przez Fabrykę sukna w Sławucie na Wołyniu, 1879, srebro, emalia

22. Puchar, Sergiusz Sazikov, Partia z medalionem dedykacyjnym, Moskwa 1879, srebro złocone, grawerowane. Dar Juliusza Antoniego Kobylńskiego ze wsi Browkowej z Szlaku Czarnego dla J. I. Kraszewskiego

d. pow. Wiłkomierski), (*Jeszcze nie zardzewiała*), akw.

Wśród autorów *Albumu Jubileuszowe...* można również wyróżnić artystów, których zainteresowania skupiły się na tematyce kresowej: Józef Brandt (1841–1915), *Hajdamacy w ucieczce*, akw., artysta podróżował po Ukrainie, Podolu, odtwarzał dzieje kresowe; Walery Brochocki (1847–1923) *Z okolic Mazowsza*, akw., wędrował po Kresach; Stanisław Masłowski (1853–1926) *Kozak i dziewczyna*, gwasz, malarz folkloru kozaczyzny; Józef Ryszkiewicz (1856–1925), ilustrował *Czerczą mogiłę*; F. Tarasiewicz *Zamek w Łucku*, ol. Album znajduje się w Gabinetcie Rycin Muzeum Narodowego w Poznaniu. (DC s. 135–136)

Przy tej okazji również warto wymienić kilka najcenniejszych spośród zaginionych kresowych darów dla Kraszewskiego – może przez to uda się wyjaśnić ich losy (pełna lista DC s. 41–43).

Złota Brama Kijowska. „W wielkim futerale skórzanym z brązowymi złotymi klamrami, na okrągłej płycie z labradoru – na obwodzie której wprawiony brązowymi złoczeniami literami napis: Ukraina. Na wielkiej wysokiej postawie brązowej przedstawiającej ziemię, wznosi się z brązu wyrobiona podobizna Złotej Bramy Kijowskiej ze wszystkimi szczegółami, z naśladowaniem kolorytu kamieni. Do koła prześlicznie wyrobiona galerya z brązu”³³.

Pieczeń w kształcie wieży minaretu kamienieckiego: „...na szczycie której statua Najświętszej Panny na półksiężycu mahometańskim. Nad krwawnikiem pieczętkowym, na którym wryty herb Jubilata, wznosi się srebrna złotem bogato ubrana wieżyca, u spodu wieńcem złotego lauru owita. Piedestał nadzwyczajnie misternej roboty ubrany po czterech bokach wyobrażeniami cnót i talentów, z napisami łacińskimi. Klejnot ten złożony jest w bogatej hebanowej szkatułce okutej brązem. Futerał do tej szkatułki przedstawia kuferek safianowy na klucz zamykany z napisem: „Upominek Jubileuszowy od Podolan”³⁴.

Kałamarz. Marmur, srebro. Dar Polaków z Mińska Litewskiego i okolicznych powiatów³⁵.

23. *Giedymin*, Helena Skirmunt, płaskorzeźba, brąz. Dar obywateli powiatu pińskiego dla J. I. Kraszewskiego, 1879

24. Puchar z przykrywą, srebro złotone. Dar mieszkańców powiatu brodzkiego dla J. I. Kraszewskiego, 1879

25. Adres Kasyna Mieszczańskiego we Lwowie dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów, teka oprawna w beżową skórę, srebro, emalia

26. Adres Towarzystwa Pedagogicznego dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów, skórzana ze srebrnym ornamentem

PRZYPISY

- ¹ J. I. Kraszewski, *Wieczory wołyńskie*, Lwów 1859, s. 6.
- ² J. Mioduszewski, *Józef Ignacy Kraszewski jako działacz regionalny*, [w:] *Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego*, pod red. I. Chrzanowskiego, Łuck 1939, s. 49.
- ³ M. Dubiecki, *Na kresach i za kresami*, Kijów, 1914, s. 159.
- ⁴ S. Stupkiewicz, *Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu*. „Przegląd Humanistyczny” 1966 nr, s. 47.
- ⁵ J. I. Kraszewski, *Pamiętniki*, oprac. W. Danek, Wrocław 1972, s. 102.
- ⁶ Tamże, s. 105.
- ⁷ Tamże, s. 92–93.
- ⁸ J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1820–1863*, cz. I: *W kraju*, oprac. W. Danek, Kraków 1982, s. 164–165 (list do brata Lucjana Kraszewskiego z 1849 r.).
- ⁹ Tamże, s. 411.
- ¹⁰ J. I. Kraszewski, *Wioska. Sielanka*, Warszawa 1859, s. 67–68.
- ¹¹ J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, Warszawa 1985, s. 14.
- ¹² Tamże, s. 12.
- ¹³ E. Czaplejewicz, *Kresy Kraszewskiego. Teoria*, [w:] *Kraszewski – pisarz współczesny*, pod red. E. Ichnatowicz, Warszawa 1996, s. 53.
- ¹⁴ T. Budrewicz, „Zdrowie” i „choroba” w języku Kraszewskiego (w okresie wołyńskim), [w:] *Kraszewski – pisarz...*, dz. cyt., s. 69.
- ¹⁵ W. Danek, *Józef Ignacy Kraszewski*, Warszawa, 1976, s. 165.
- ¹⁶ O twórczości plastycznej Kraszewskiego powstało kilka publikacji m.in. H. Kicianka, *Twórczość plastyczna Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Kraków 1985. Wykaz prac plastycznych pisarza zawiera publikacja: H. Kostka-Chybowska, A. Czobodzińska-Przybyławska, *Na marginesie twórczości literackiej. Malarzkie pasje Józefa Ignacego Kraszewskiego. Katalog wystawy, Romanów 2007*.
- ¹⁷ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski. Życiorys*, [w:] *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*, Warszawa 1880, s. LXXIX.
- ¹⁸ *Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku*, Kraków 1881, s. 330.
- ¹⁹ D. Cicha, *Gabinet Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Poznań 1974, s. 129–135.
- ²⁰ W niniejszym opracowaniu przedstawiona jest większość darów pochodzących z Kresów. Przy opisach eksponatów korzystano z publikacji: D. Cicha, *Gabinet Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Poznań 1974. Dary jubileuszowe omawiane w tej publikacji i przechowywane w Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego są depozytem PTPN i MNP.
- ²¹ *Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku*, dz. cyt., s. 33.
- ²² D. Cicha, dz. cyt., s. 13, 15, 34.
- ²³ Getriz Aleksander Józef (1841–1917), introligator, działacz społeczny i zawodowy. Założył w 1870 r. we Lwowie pracownię introligatorską, która specjalizowała się w wykonywaniu opraw dewocyjnych i luksusowych. Oprócz opraw książek wykonał wiele prac dla urzędów miejskich, bibliotek: ZNiO, Uniwersyteckiej i Politechniki. Jego prace były wielokrotnie wystawiane i nagradzane na wystawach rzemiosła polskiego. A. Getriz był przez wiele lat radnym miejskim, prezesem Izby Rękodzielniczej, zastępcą dyrektora Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Rękodzielników i Przemysłowców Mieszczan Lwowskich, Związku Powstańców 1863. Wyszkoilił wielu wybitnych mistrzów introligatorstwa (cyt. za: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 256).
- ²⁴ Na karcie poprzedzającej rys. „Skały Kraszewskiego” znajduje się napis: „Niedaleko Szumska, miasteczka, należącego niegdyś do Woroniczów, które z ręką Felicji Woroniczówny otrzymał w posagu Ignacy Działyński, kasztelan kaliski, jeden z najzamożniejszych Polaków i najgorliwszych posłów czteroletniego sejmku – a stąd wygnaniec, wznosi się skała nad Hnyłopiata, przezwana w 1854 „skałą Kraszewskiego”.
- Zwiedzając okolice Żytomierza Kraszewski w towarzystwie Aleksandra Grozy, Prospera Górskiego, Józefa Sobkiewicza, Jana Hussarowskiego i kilku innych, wyróżnił to miejsce pięknnością. Wykute w skale nadbrzeżnej nazwisko Kraszewskiego, utrwala pamiątkę Jego upodobania tego ustronia, łącząc je z wspomnieniem Bolesławy w Żytomierzu”.
- ²⁵ Prusinowski Jan (1818–1892) znany pisarz, poeta, publicysta, prozaik. Zarządzał majątkami Kraszewskiego – Hubinem i Kisielami – po jego wyjeździe
- ²⁶ J. Popowska, *W pokoju Józefa Ig. Kraszewskiego*, „Tęcza” 1937, grudzień, s. 21.
- ²⁷ D. Cicha, dz. cyt., s. 16.
- ²⁸ Skirmunt (Skirmuntt) Helena (1827–1874) ur. w Kołodnem k. Pińska, zm. we Francji, rzeźbiarka i malarka, pobyt na zesłaniu po 1863 r. opisała w *Dziennikach*.
- ²⁹ W. Engeström, *Pamiętka obchodu uroczystości imienin Józefa Ignacego Kraszewskiego w Dreźnie w roku jego jubileuszowym 1879*, Poznań 1879, s. 42.
- ³⁰ Fedunio Klemens (1842–1913), introligator. Wyuczył się zawodu we Lwowie, po wędrowce czeladniczej po Austrii otworzył w 1876 ze Schrammem introligatornię w Krakowie. W 1885 r. przeniósł się do Lwowa, gdzie zorganizował jedną z najlepiej postawionych introligatorni. Wyszkoilił wielu późniejszych mistrzów zawodu. Szanowany we Lwowie działacz stowarzyszeń kulturalnych i cechowych. (za: *Słownik pracowników...*, dz. cyt., s. 215.).
- ³¹ Schramm Karol (1848–1916), introligator krakowski. Po rozwiązaniu spółki z Fedunio założył własną pracownię. Specjalizował się w oprawkach luksusowych. (za: *Słownik pracowników...*, dz. cyt., s. 801.
- ³² *Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku*, dz. cyt., s. 110.
- ³³ Tamże, s. 168.
- ³⁴ Tamże, s. 168.
- ³⁵ Opis: Tamże, s. 165.

PANORAMA PLASTYCZNA DAWNEGO LWOWA W OSSOLINEUM

Model *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* autorstwa inż. Janusza Witwickiego – genialnego lwowskiego architekta i historyka architektury (il. 1) – jest obiektem ze wszech miar niezwykłym. Jest to nie tylko wybitne dzieło modelarstwa architektonicznego, efekt wieloletnich studiów i badań oraz owoc tysięcy godzin pracy inż. Witwickiego i jego zespołu, lecz także unikatowy zabytek muzealny, którego dzieje doskonale ilustrują koleje losów polskiego dziedzictwa na Kresach w XX w.

Twórca *Panoramy* urodził się we Lwowie w 1903 r. w rodzinie prof. Władysława Witwickiego, znanego filozofa, psychologa i historyka sztuki. W 1926 r. ukończył Wydział Architektury Politechniki Lwowskiej, swe studia nad architekturą pogłębiał później we Włoszech i we Francji. Około 1930 r. studiował także historię sztuki na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Od 1924 r. pracował w lwowskim Urzędzie Konserwatorskim jako sekretarz, później prowadził własną praktykę architektoniczną. W latach 1932–1934 był inż. Witwicki pracownikiem Szefostwa Budownictwa w Toruniu, zaś od 1934 r. pełnił funkcję asystenta, a następnie adiunkta Katedry Architektury Historycznej Politechniki Lwowskiej¹. Całe jednak swe życie poświęcił, także w dosłownym znaczeniu tych słów, idei zbudowania modelu swego ukochanego miasta, tak jak wyglądało ono na przełomie 3. i 4. ćwierci XVIII w., czyli *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*.

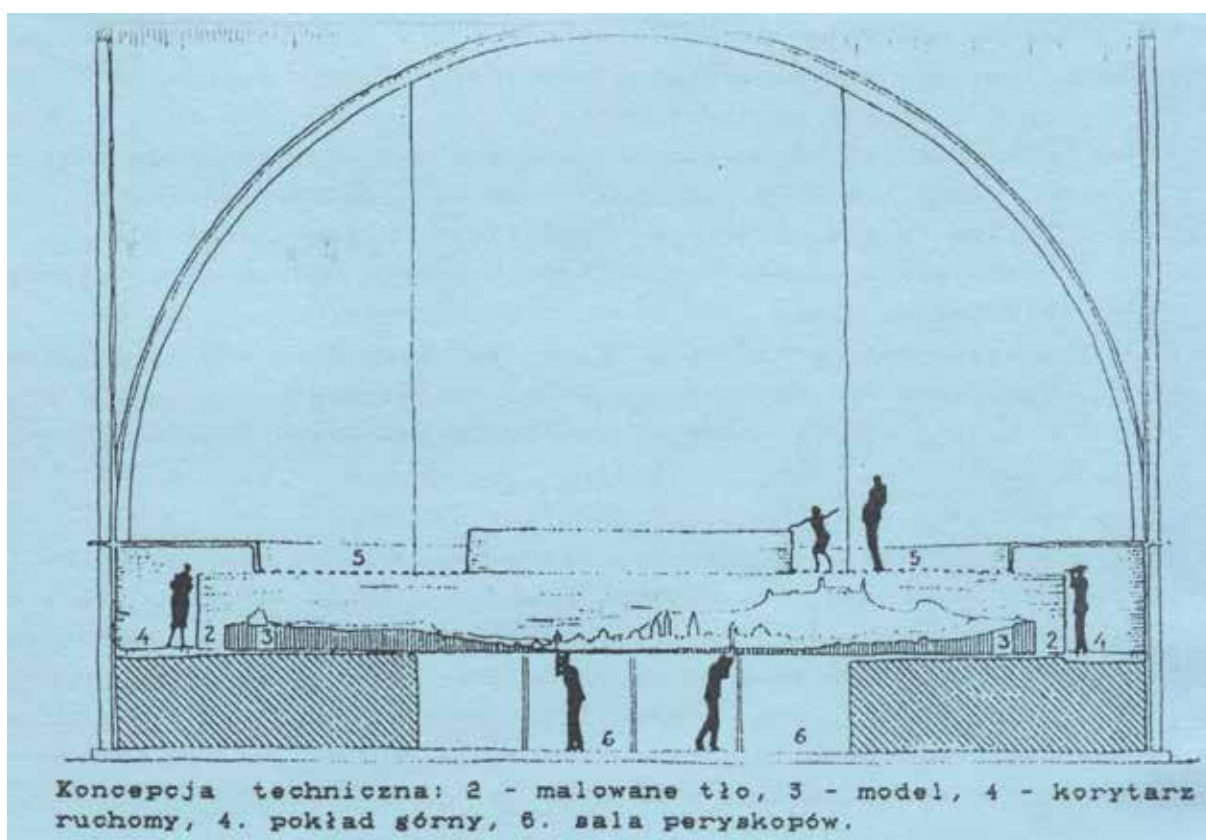
Idea budowy makiety XVIII-wiecznego Lwowa narodziła się podczas pobytu młodego inż. Janusza Witwickiego na studiach uzupełniających w Paryżu, pod wpływem wystawy modeli architektury militarnej w Hotelu Inwalidów w 1931 r. Już wcześniej jednak, bo od ok. 1928 r., młody architekt interesował się i wykonywał modele najbardziej znanych dzieł architektury Lwowa (Ratusza, Kamienicy Królewskiej, Arsenau). Były one prezentowane m.in. na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1928 r.²

Według założeń inż. Witwickiego model *Panoramy* miał być wykonany w skali 1 : 200 i prezentować Lwów ok. roku 1775, razem z przedmieściami i najbliższą ich okolicą. Planowany model miał stanowić krąg o średnicy 15 m, otoczony dodatkowo malowanym tłem umieszczonym na kolistej taśmie o wysokości 1,5 m. Istotnym założeniem było przystosowanie makiety do oglądania z boków – ponad tłem, z lotu ptaka – z częściowo przeszklonej galeryjki oraz z perspektywy ulicy za pomocą peryskopów³. Gotowy model (il. 2) miał być eksponowany w specjalnie wybudowanym do tego celu pawilonie lub w odpowiednio przystosowanej Baszcie Prochowej⁴.

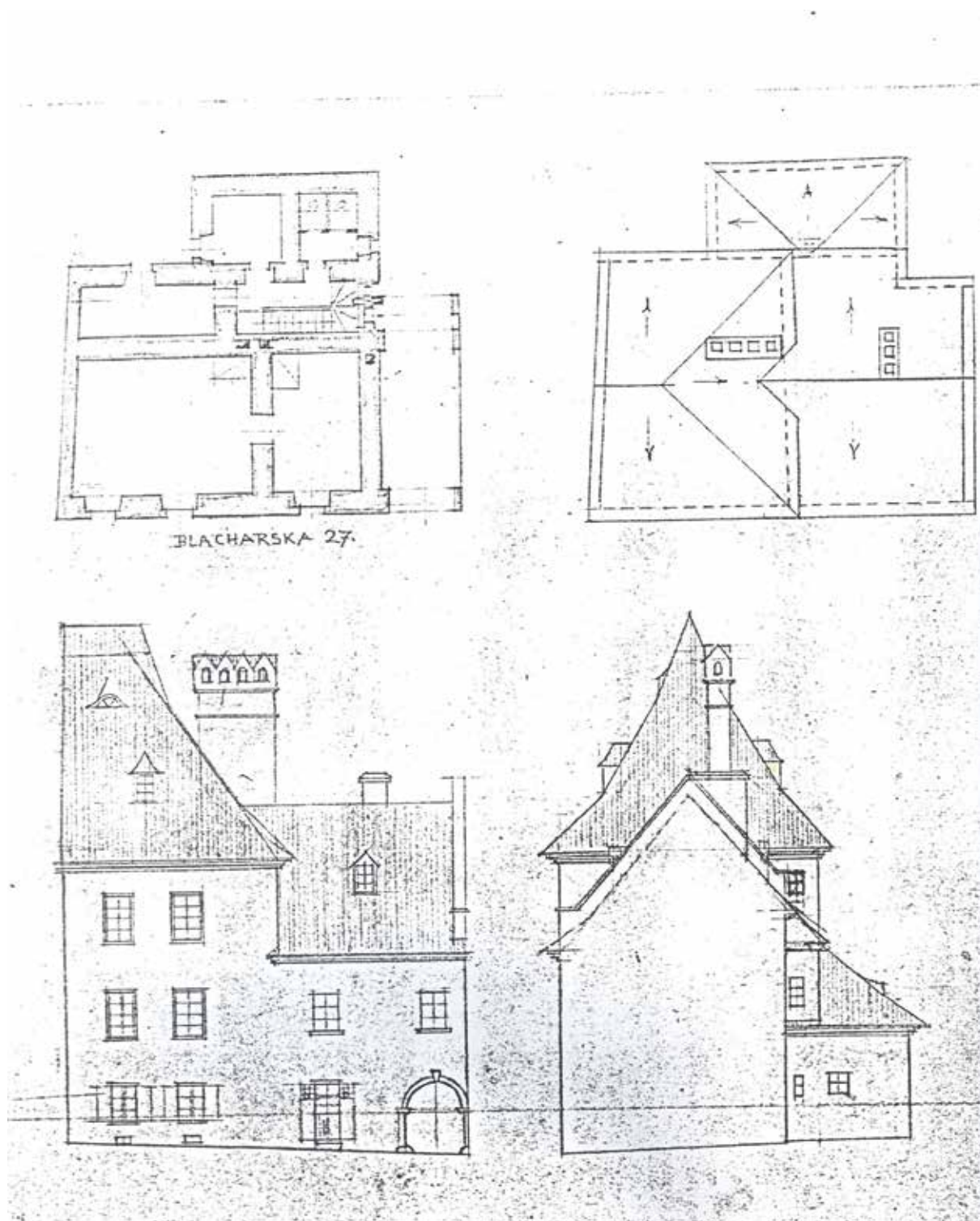
Właściwe prace modelarskie poprzedziły niezwykle żmudne studia i badania historyczno-architektoniczne, uwzględniające wszystkie dostępne rodzaje źródeł. J. Witwicki badał nie tylko

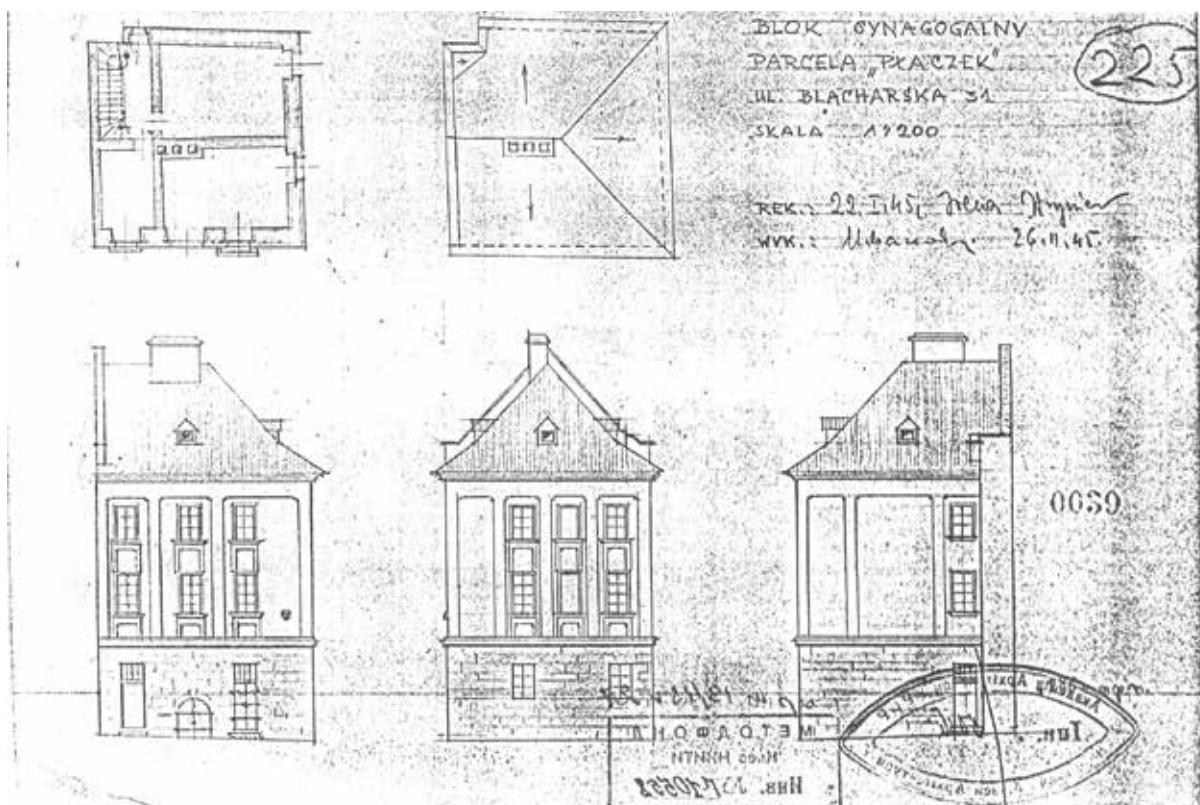
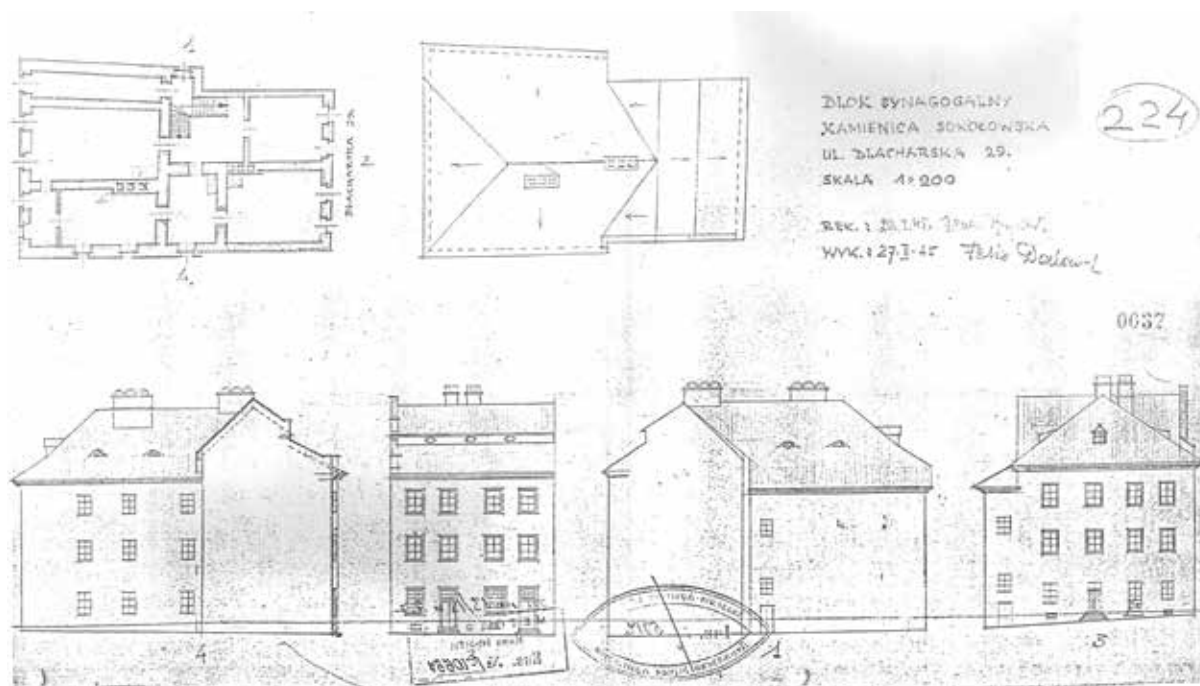
1. Portret inż. Janusza Witwickiego (1903–1946)

2. Projekt sposobu eksponowania *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*

3. Kopie oryginalnych rysunków autorstwa inż. Janusza Witwickiego stanowiących dokumentację do budowy poszczególnych modeli do *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*

4-5. Kopie oryginalnych rysunków autorstwa inż. Janusza Witwickiego stanowiących dokumentację do budowy poszczególnych modeli do *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*

6. Model *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* w 1945–1946 r.

7. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: pęknięcia modeli fortyfikacji na trwale przymocowanych do segmentów podstawy modelu

wszelkiego rodzaju plany i rysunki architektury, ale także materiały ikonograficzne, kartograficzne, a wreszcie wszelkiego rodzaju opisy i wzmianki w dokumentach historycznych i literaturze, a następnie sporządzał rysunki rekonstrukcyjne i plany lwowskich budowli w skali 1 : 50 (il. 3–5). Powstała dzięki temu ogromna baza archiwalno-dokumentacyjna, niemająca sobie równych wśród ówczesnych miejskich archiwów architektonicznych i urbanistycznych⁵. Zagarnięta niestety w 1946 r. przez władze sowieckie przechowywana była w archiwach Państwowego Instytutu Naukowo-Badawczego Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki w Kijowie (Derżavnyj Naukovo-Doslednyj Instytut Teorii ta Istorii Architektury i Mistobudovanja)⁶, a od niedawna w Państwowej Architektoniczno-Budowlanej Naukowej Bibliotece im. V. G. Zabołotnego w Kijowie (Derżavna Naukova Architekturno-Bydivelna Biblioteka im. V. G. Zabolotno). Zgromadzone źródła i materiały, a także wyniki pomiarów terenu oraz niektórych budowli Lwowa pozwoliły na budowę w 1932 r. pierwszego pogładowego modelu zabudowy śródmieścia Lwowa w skali 1 : 500. Model ten, udostępniany niekiedy odwiedzającym pracownię J. Witwickiego gościom, budził wielki podziw⁷.

Prace nad „dużym” modelem Lwowa w skali 1 : 200 rozpoczęły się w roku 1936. Pierwsza pracownia mieściła się w budynku Politechniki Lwowskiej – w dawnym klasztorze Marii Magdaleny przy ul. Ujejskiego 1, ale jeszcze w tym samym 1936 r. udało się pozyskać od władz miasta nową większą dwupokojową pracownię w budynku Zarządu Miejskiego przy ul. Ormiańskiej 23. Ukończono wtedy sześć segmentów podstawy (o bokach 2,0 x 1,2 m), a także zamówiono dla nich specjalny metalowy stelaż, który wykonała lwowska firma Christ & Słoniewscy⁸. Na gotowych segmentach zaczęto umieszczać pierwsze modele budynków.

Dzięki swej niespożytej energii inż. J. Witwicki zdołał pozyskać szereg współpracowników, którzy pomagali przy kolejnych fazach budowy modelu *Panoramy* i wykonywaniu poszczególnych modeli, zwłaszcza licznych kamieniczek. Michał Witwicki zdołał ustalić listę trzydziestu osób pracujących nad samą makietą oraz pięciu osób związanych z przygotowaniem dokumentacji fotograficznej⁹. Do najbardziej czynnych przy budowie *Panoramy* osób, których nazwiskami sygnowane są poszczególne modele, zaliczyć można Feliksa Dańczaka, małżeństwo Aleksandry i Jerzego Hryniewieckich, Irenę (Annę) Hryniewiecką-Smolaną, Jerzego Karasińskiego, Tadeusza Łodzianę i Jerzego Urbanowskiego.

Modele kamieniczek, oficyn, świątyń, klasztorów i budowli miejskich dawnego Lwowa wykonywano przy użyciu prostych, ogólnie dostępnych materiałów. Podstawowym tworzywem była sklejka modelarska, z której wykonywano ściany budynków, a w przypadku większych budowli także ich szkielety, poza tym szeroko wykorzystywano tekturę i papier, dachy wykonywano z blachy miedzianej, a hełmy wież i drobne detale architektoniczne – z blachy ołowianej i ołowiu. Okna imitowała kalka lub folia z narysowaną stolarką, balustrady modelowano z drucików, a niekiedy rysowano na skrawkach folii i wycinano. Przy tworzeniu modeli twórcy *Panoramy* wykazali się nie tylko niezwykłym artyzmem, ale i wielką pomysłowością, zwłaszcza w konstruowaniu wszelkich drobnych detali. Modele pokryte mieszaniną kredy i kleju malowano najczęściej temperą, która blaknąc pozwalała uzyskać efekt zbliżony do rzeczywistej faktury fasad. Nie szczędzono trudu, by przydać modelom „patyny czasu” i odpowiednio je „postarzyć” malując zacieki, pęknięcia i ubytki tynku. Wnętrza fos wypełniono srebrzystą folią aluminiową, a drzewa imitowano zwijając coraz to mniej liczne miedziane druciki. Wykonywanie jak najmniejszych detali fasad czy malowanie kolorowych witraży w oknach modeli kościołów stało się obiektem niezwyklej rywalizacji pomiędzy poszczególnymi członkami zespołu J. Witwickiego. Nie ograniczono się przy tym wyłącznie do architektury. Modele „ożywiły” mikroskopijne postaci mieszkańców umieszczane w uchylonych

oknach czy bramach domów¹⁰. Do września 1939 r. zdążono wykonać najważniejsze i największe budowle Lwowa oraz część kamienic.

Warto wspomnieć, że w 1936 r. zawiązało się „Towarzystwo Budowy *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*”, kierowane przez prof. Mariana Osińskiego, które skupiało osoby wspierające na różne sposoby sprawę ukończenia i eksponowania modelu. Towarzystwo przede wszystkim propagowało ideę budowy *Panoramy* wydając dwukrotnie (w 1936 i 1938 r.) broszury jej poświęcone, opisujące cele i znaczenie *Panoramy* oraz zawierające opinie rzeczoznawców¹¹. Towarzystwo prowadziło także działalność zmierzającą do pozyskania funduszy na realizację kolejnych etapów prac. Nie zdołano jednak nigdy zebrać odpowiedniej ilości środków i najczęściej budowa opłacana była z prywatnych pieniędzy J. Witwickiego¹². Sprawą finansowania usiłowano też zainteresować władze Lwowa, które w tym celu 27 listopada 1936 r. zorganizowały specjalną konferencję naukową z udziałem lwowskich architektów, historyków sztuki, muzealników oraz urzędników miejskich. Głosy w kwestii celowości budowy *Panoramy*, były bardzo rozbieżne – obok stanowisk popierających ideę jej ukończenia na podstawie wyników badań i studiów inż. J. Witwickiego, a co za tym idzie także sens dotowania prac, były także opinie przeciwne. Głównym oponentem był historyk i archiwista dr Aleksander Czołowski, który zakwestionował możliwość zrekonstruowania wyglądu miasta na podstawie posiadanych źródeł. Ponieważ konferencja nie przyniosła jednolitego stanowiska, Podkomisja Archiwalno-Muzealna Rady Miejskiej Lwowa postanowiła powołać dziewięcioosobowy „Komitet Rzeczoznawców” w sprawie *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*. Dyskusja prowadzona przez członków Komitetu trwała prawie rok i nie zakończyła się wypracowaniem jednej opinii. W tej sytuacji Zarząd Miasta postanowił pokryć jedynie część kosztów budowy *Panoramy* (około 1/3). Umowę w tej sprawie podpisano z J. Witwickim dopiero w 1939 r., jednak do wybuchu wojny na budowę modelu przekazano jedynie jedną ratę wynoszącą 10 000 zł¹³.

Mimo ogromnych trudności prace modelarskie kontynuowano najpierw w czasie okupacji sowieckiej, a później niemieckiej. Inż. J. Witwicki wykorzystując swe umiejętności i kontakty, zdołał wzbudzić zainteresowanie *Panoramą* kolejnych władz okupacyjnych i uzyskiwał w ten sposób skromne dotacje na kontynuowanie prac. Większość ich jednak finansował z własnych środków, które zdobywał dorabiając na różne sposoby oraz wyprzedając własny majątek. Zespół pracowników *Panoramy* był też dla wielu swoistym „schronieniem” przed represjami okupantów oraz coraz trudniejszą rzeczywistością. W latach wojny zginęło sześciu pracowników zespołu, a sam inż. Witwicki był w 1943 r. aresztowany i niemal cudem udało się go wydostać z rąk niemieckich za cenę ogromnej jak na owe czasy łapówki (40 złotych dolarów i kilku kuponów materiału)¹⁴.

W początkach 1946 r., mimo narastających trudności, gotowych było prawie 350 modeli budynków, czyli ok. 80% budynków w obrębie fortyfikacji i niewielka część zabudowań poza zasięgiem murów miejskich. Przyszłość *Panoramy* w realiach sowieckiej Ukrainy była jednak coraz bardziej niepewna i Janusz Witwicki podjął starania o zezwolenie na wyjazd z rodziną do Polski oraz zgodę na wywiezienie modelu wraz ze zgromadzoną dokumentacją, które planował umieścić tymczasowo w domu ojca w Konstancinie pod Warszawą. Na przełomie czerwca i lipca 1946 r., pomijając lokalne władze, inż. Witwicki zdołał uzyskać zgodę samego I sekretarza Ukraińskiej SSR Nikity Chruszczowa na przewiezienie *Panoramy* do Polski, co wzbudziło wściekłość przedstawicieli Akademii Nauk Ukraińskiej Republiki Radzieckiej, którzy w akcie zemsty w bezwzględny sposób przywłaszczyli sobie zgromadzoną przez J. Witwickiego dokumentację źródłową modelu zabierając ją z mieszkania i pracowni. Na trzy dni przed planowanym terminem wyjazdu w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach zamordowany został inż. Janusz Witwicki. Sprawcami tej zbrodni

8. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: ukruszenia, pogniecenia oraz braki drobnych elementów na krawędziach styków segmentów podstawy

9. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: porozrywane na skutek złego przechowywania wystające elementy, np. modele baszt

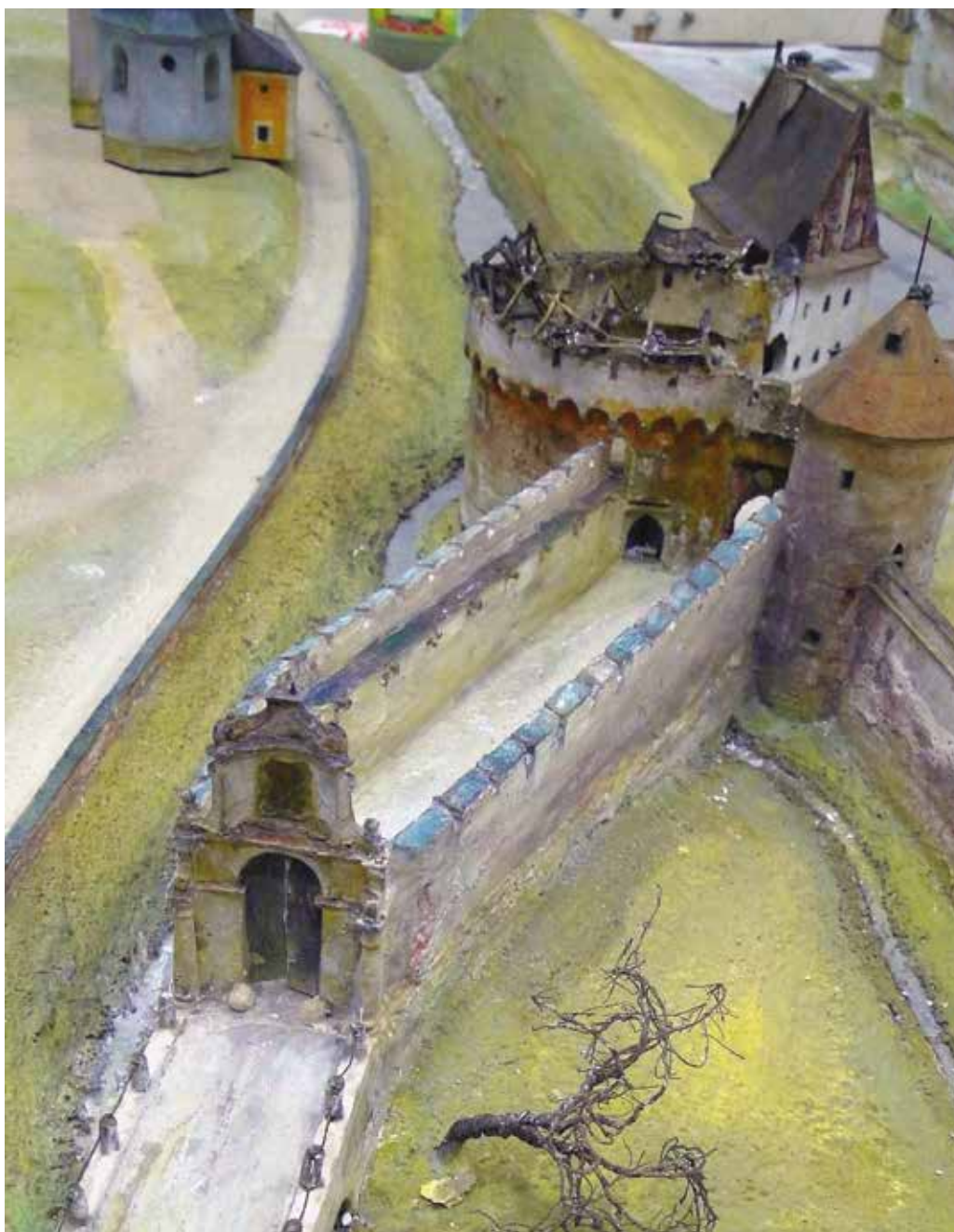
10. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: oderwane lub ponadrywane modele mostków i kładek nad fosami

11. Modele budynków Arsenалу tuż po rozpoczęciu prac konserwatorskich

12. Przedbramie Bramy Krakowskiej przed konserwacją. Widoczne ślady po modelach murów tzw. wycieczki

13. Model zespołu Bramy Krakowskiej po rekonstrukcji brakujących elementów i konserwacji

byli najpewniej podający się za architektów i historyków sztuki agencji NKWD. W dwa tygodnie po pogrzebie na Łyczakowie, wdowa po inż. J. Witwickim – Irena wyjechała wraz z córkami do Polski, zabierając spakowane starannie w sześciu skrzyniach i kilkudziesięciu mniejszych pakunkach elementy *Panoramy*. Początkowo, dzięki pomocy prof. Stanisława Lorentza, skrzynie i pakunki z modelami przechowywane były w jednym z pomieszczeń Muzeum Narodowego w Warszawie. Ze względu jednak na obawy przed żądaniem zwrotu *Panoramy* ze strony władz sowieckiej Ukrainy postanowiono ukryć skrzynie.

Z pomocą przyszedł wtedy prof. Jan Zachwatowicz, który zgodził się przechować spakowaną *Panoramę* w jednej z piwnic w kierowanej przez siebie Katedrze i Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. O zawartości złożonych tam skrzyń, a nawet o samym pomieszczeniu, wiedziało tylko kilka zaufanych osób, co pozwoliło uchronić model przed wydaniem przedstawicielom nauki radzieckiej. W piwnicy Wydziału Architektury skrzynie przechowywane były aż do 1975 r., kiedy to prof. J. Zachwatowicz przechodząc na emeryturę postanowił oddać depozyt do wrocławskiego Muzeum Architektury pod opiekę prof. Olgierda Czernera.

W Muzeum Architektury skrzynie z modelami *Panoramy* przetrwały bez uszczerbku do 1987 lub 1988 r., kiedy to z nieznanych bliżej powodów rozpakowano je i umieszczono modele w ogólnie dostępnym pomieszczeniu. W niewyjaśnionych do dziś okolicznościach zaginęło wtedy pięć najcenniejszych modeli: kościół i klasztor oo. Dominikanów, Ratusz, Cerkiew Wołoska, Katedra Łacińska i synagoga Złotej Róży oraz kilka mniejszej wartości kamienic. Fakt, że zniknęły właśnie najbardziej wartościowe modele, w czterech przypadkach będące dziełami samego inż. J. Witwickiego, zdaje się sugerować, że nie może tu być mowy o przypadku. W tej sytuacji rodzina Ireny Witwickiej postanowiła przenieść ponownie spakowaną *Panoramę*. Wybór padł na wrocławskie Muzeum Archidiecezjalne, gdzie w 1989 r., dzięki wielkiej pomocy i uprzejmości dyrektora Muzeum ks. dr hab. Józefa Patera umieszczono skrzynie z modelami. Na skutek starań inż. Michała Witwickiego, który podjął się roli opiekuna *Panoramy*, udało się odtworzyć dwa brakujące modele. Katedrę Łacińską i Ratusz zrekonstruował wybitny krakowski modelarz Ireneusz Pudełko. Jednocześnie prace nad naprawą licznych drobnych uszkodzeń rozpoczął wrocławski architekt Zdzisław Pelz¹⁵. 21 lutego 1989 r. model *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* został wpisany na listę dóbr kultury narodowej pod numerem 550 / 1–295¹⁶.

W lutym 1994 r. na mocy umowy zawartej pomiędzy Ireną Witwicką a dyrektorem Maciejem Łagiewskim model *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* stał się depozytem rodziny przechowywanym w Muzeum Miejskim Wrocławia. Pod kierunkiem inż. Michała Witwickiego model złożono i zorganizowano ekspozycję obejmującą *Panoramę* oraz towarzyszącą jej niewielką planszową wystawę ukazującą sylwetkę Janusza Witwickiego, dzieje architektury Lwowa oraz historię modelu. Najpierw udostępniono ją w budynku wrocławskiego Arsenалу, a od 2001 r. w jednej z sal na piętrze kamienicy „Pod Złotym Słońcem” przy wrocławskim Rynku. Jednocześnie Muzeum zobowiązało się do sfinansowania prac konserwatorskich, a zwłaszcza rekonstrukcji brakujących elementów, co zaowocowało odtworzeniem modelu synagogi Złotej Róży¹⁷. W Muzeum Miejskim *Panorama* eksponowana była przez kilka lat, a następnie model ponownie rozłożono i spakowano do drewnianych skrzyń. Przechowywano je w nienajlepszych warunkach na korytarzu w kamienicy obok pomieszczeń biurowych Muzeum Miejskiego.

Gdy wygasła umowa depozytowa zawarta z Muzeum Miejskim Wrocławia spadkobiercy Janusza Witwickiego rozpoczęli poszukiwania nowego miejsca przechowywania *Panoramy* i nowych możliwości prowadzenia prac rekonstrukcyjno-renowacyjnych. 8 czerwca 2006 r. zawarta została

z dyrektorem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich dr. Adolfem Juzwenką umowa, na mocy której model *Panoramy* stał się własnością Ossolineum. Ustalono, że po przeprowadzeniu prac konserwatorskich i rekonstrukcji brakujących elementów model eksponowany będzie w Ossolineum – w przyszłym gmachu Muzeum XX. Lubomirskich w sąsiedztwie budynku głównego ZNiO przy ul. Szewskiej we Wrocławiu, stanowiąc centralny punkt projektowanej „Sali Lwowskiej”. W pierwszych dniach lipca skrzynie i pakunki z elementami *Panoramy* przewiezione zostały do pomieszczeń magazynowych Działu Czasopism ZNiO przy ul. Sołtysowickiej we Wrocławiu. Wstępne rozpoznanie zasobów przekazanej dokumentacji oraz stanu zachowania modeli przeprowadzili pracownicy Ossolineum: dr Ł. Koniarek (koordynator prac ze strony ZNiO) oraz mgr Adam Degler.

Przy współpracy z inż. Michałem Witwickim, który podjął się roli doradcy, rozpoczęto przygotowania do przeprowadzenia pełnej renowacji i rekonstrukcji *Panoramy*. Zamówiono wykonanie szeregu planów – rzutów miasta w skalach 1 : 1000 i 1 : 2000 wg rysunków opracowanych przez J. Witwickiego, które sporządził wrocławski architekt inż. Marcin Sowa. Plany te ułatwiły przeprowadzenie inwentaryzacji modelu. Jednocześnie zlecono inż. Zbigniewowi Chedzie, architektowi i modelarzowi z Warszawy, zrekonstruowanie brakującego modelu Cerkwi Wołoskiej. Model ten został ukończony wiosną 2007 r. z kapitalnym efektem. Jedynym odstępstwem od lwowskiego pierwowzoru było wykonanie szkieletu budowli przy pomocy cięcia laserem płytek tworzywa sztucznego zamiast sklejki. Wszystkie zewnętrzne powierzchnie modelu oraz detale architektoniczne wykończone zostały przy pomocy tworzyw i technik stosowanych przez zespół inż. J. Witwickiego.

W lipcu 2007 r. zmarł nagle inż. Michał Witwicki, co spowodowało zatrzymanie na kilka miesięcy prac nad renowacją modelu *Panoramy*. Inż. Witwicki był niezastąpioną osobą, a jego znajomość wszystkich elementów modelu, jego dziejów, a także szerokie kontakty w środowisku historyków architektury były wielką pomocą przy pracach nad *Panoramą*.

W 2008 r. trudu przeprowadzenia prac nad renowacją *Panoramy* podjął się dwuosobowy zespół w składzie: Adam Grocholski – artysta plastyk z dużym doświadczeniem konserwatorskim oraz Tomasz Fronczek – projektant i artysta plastyk o specjalizacji modelarskiej. Do końca 2009 r. wykonali oni tytaniczną wręcz pracę polegającą na pełnej renowacji i konserwacji segmentów podstawy i wszystkich zachowanych modeli *Panoramy*. Przede wszystkim z benedyktyńską cierpliwością uzupełniono wszelkie ubytki i naprawiono setki drobnych uszkodzeń mechanicznych powstałych przez lata magazynowania i przemieszczania modelu (il. 8–10). Zrekonstruowano wiele drobnych detali architektonicznych jak attyki, balustrady, rzygacze, kwiatony, ślimacznice, gzymsy, balkony i okapy, wykonano od nowa niektóre rzeźby i ornamenty rzeźbiarskie, uzupełniono lub wymieniono uszkodzoną folię i kalkę w oknach modeli. Doskonałym przykładem zakresu przeprowadzonych napraw może być fakt, że dla ponad stu modeli budynków (głównie kamieniczek i oficyn) wykonano około dwustu balustrad w dwóch różnych technikach stosowanych przez zespół inż. J. Witwickiego – łączonych z drucików oraz rysowanych na wyciętych paseczkach folii. Dokonano też wszelkich napraw segmentów podstawy i przytwierdzonych do nich na stałe modeli fortyfikacji miejskich, zwłaszcza setek drobnych ukruszeń i ubytków powstałych na stykach segmentów, a także zrekonstruowano zachowane częściowo elementy, jak tzw. wycieczkę z bramką w zespole Bramy Krakowskiej (il. 12–13), mur przy Bramie Halickiej czy mostek w zespole tejże bramy. Przeprowadzono naprawy i częściowe rekonstrukcje drobnych detali *Panoramy*, jak np. miniaturę karety biskupiej. T. Fronczek odtworzył ponad dwadzieścia drzew, modelując je ze zwojów drutu miedzianego. Wszystkie modele, nawet te niewymagające większych napraw, oczyszczono z kurzu i zabrudzeń, dzięki czemu *Panorama* nabrała dawnego blasku i ostrości kolorów. Wszystkie te prace starano się wykonywać przy

14. Jedna z fasad modelu Arsenалу przed rozpoczęciem prac konserwacyjnych

15. Modele kościoła oo. Bernardynów i kolumny św. Jana z Dukli po zabiegach rekonstrukcyjnych i konserwatorskich

16. Model Arsenалу po zakończeniu prac konserwatorskich

17. Model kościoła oo. Bernardynów przed rozpoczęciem zabiegów konserwatorskich

18. Widok zespołu kościoła i klasztoru oo. Bernardynów – fragment Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa po przeprowadzeniu konserwacji

19–20. Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa po ukończeniu prac renowacyjno-konserwatorskich. Widoczny brak niektórych modeli, przede wszystkim kościoła i klasztoru oo. Dominikanów

użyciu materiałów i wykorzystaniu technik stosowanych przez J. Witwickiego i jego zespół (il. 14–20). Równolegle wykonano pełną dokumentację dotyczącą części składowych *Panoramy* i przeprowadzonych prac: każdy model ma swoją kartę inwentarzową z opisem i fotografiami ilustrującymi zakres wykonanych napraw.

Prace renowacyjno-rekonstrukcyjne połączono z przeprowadzeniem wszelkich koniecznych studiów archiwalnych, w tym kwerend dokonanych w lwowskich archiwach, m.in. w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie czy Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie. Nawiązano też współpracę z architektami i historykami architektury, przede wszystkim z inż. Mykołą Bewzem z Politechniki Lwowskiej i prof. Elżbietą Przesmycką z Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej. Ogromną pomoc przy pracach nad gromadzeniem dokumentacji dotyczącej *Panoramy* i wyglądu zabudowy dawnego Lwowa okazała p. Irina Kotłobułatowa z Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie.

Na lata 2011 i 2012 zaplanowano rekonstrukcję brakujących elementów *Panoramy*, tj. ośmiu kamieniczek, wieży i kaplicy przy kościele oo. Franciszkanów, Furty Bosackiej oraz największego z modeli – kościoła i klasztoru oo. Dominikanów. Dla przeprowadzenia tych prac udało się już zgromadzić kopie (w formie kserokopii lub skanów) części oryginalnej dokumentacji sporządzonej przez J. Witwickiego, przechowywanej obecnie w archiwum Państwowej Architektoniczno-Budowlanej Naukowej Biblioteki im. V. G. Zabołotnego w Kijowie. Ponadto zebrano inne materiały źródłowe, które w ramach kolejnych etapów prac umożliwią odtworzenie dalszych brakujących modeli, tj. kolumny św. Krzysztofa przy Katedrze Ormiańskiej, poklasztornej kamienicy przy ul. Skarbkowskiej, budynku przy dzwonnicy klasztornej oo. Bernardynów, dwóch zrujnowanych kamieniczek przy ul. Ormiańskiej oraz Kaplicy Trzech Króli przy Cerkwi Wołoskiej.

Zrekonstruowanie brakujących elementów nie zamyka całości prac nad modelem *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*. Kwestią otwartą pozostaje odtworzenie zabudowy poza obrębem murów miejskich, nawet na istniejących sześciu segmentach podstawy, gdyż do 1946 r. we Lwowie zdążono zbudować jedynie nieliczne modele budowli znajdujących się na przedmieściach. Konieczne będzie także wykonanie odpowiedniej ramy-podstawy umożliwiającej eksponowanie modelu, a także zaprojektowanie i sporządzenie oświetlenia *Panoramy*. Dopiero wtedy dzieło inż. Janusza Witwickiego i jego zespołu będzie mogło zabłysnąć pełnym blaskiem. I to nie tylko dosłownie.

PRZYPISY

¹ M. Witwicki, *Janusz Witwicki – architekt, historyk sztuki, twórca Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*, na prawach rękopisu, Warszawa 1993, s. 2; W. Szolginia, *Architekt Lwowem opętany* [w:] *Tamten Lwów, T. VI: różności*, Wrocław 1994, s. 81.

² Tamże, s. 4.

³ M. Witwicki, *Panorama plastyczna dawnego Lwowa. Janusz Witwicki 1903–1946*, wydanie specjalne czasopisma „Budujemy inaczej” na 100-lecie urodzin Janusza Witwickiego, architekta, historyka sztuki, twórcy Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa, Lwów [2004], s. 16.

⁴ W. Szolginia, dz. cyt., s. 84.

⁵ M. Witwicki, *Witwicki...*, dz. cyt., s. 4–5.

⁶ M. Witwicki, *Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa – Janusza Witwickiego model Lwowa z k. XVIII w. Wstępne rozpoznanie zasobu dokumentacji rysunkowej PPDŁ, znajdującej się w Kijowie wg własnych notatek opracował arch. Michał Witwicki*, na prawach rękopisu, Warszawa 2000, s. 3–4.

⁷ W. Szolginia, dz. cyt., s. 70–71; M. Witwicki, *Panorama plastyczna...*, dz. cyt., s. 19.

⁸ Tenże, *Janusz Witwicki...*, dz. cyt., s. 3; tenże, *Panorama plastyczna...*,

s. 20–21.

⁹ Tenże, *Janusz Witwicki...*, dz. cyt., s. 23–25.

¹⁰ Tenże, *Panorama plastyczna...*, dz. cyt., s. 21–23.

¹¹ Np. *Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa. Wydanie drugie nakładem Towarzystwa Budowy „Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa”*, Lwów 1938.

¹² M. Witwicki, *Janusz Witwicki...*, dz. cyt., s. 6, 9; W. Szolginia, dz. cyt., s. 83.

¹³ M. Matwijów, *Materiały Komitetu Rzecznawców w sprawie budowy Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa z lat 1937–1938*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, z. 18/19, Wrocław 2008, s. 67–71.

¹⁴ M. Witwicki, *Janusz Witwicki...*, dz. cyt., s. 10–12.

¹⁵ Tamże, s. 12–13; W. Szolginia, dz. cyt., s. 88–89.

¹⁶ *Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa*, [folder wystawy:] *Muzeum Historyczne we Wrocławiu-Oddział Arsenał Miejski i Fundacja Miłośników Kultury i Sztuki Ziemi Lwowskiej im. Witwickich*, oprac. Marek Burak, Wrocław 1994, s. 4.

¹⁷ M. Witwicki, *Panorama plastyczna...*, dz. cyt., s. 28–29.

HELENA WIÓRKIEWICZ
MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

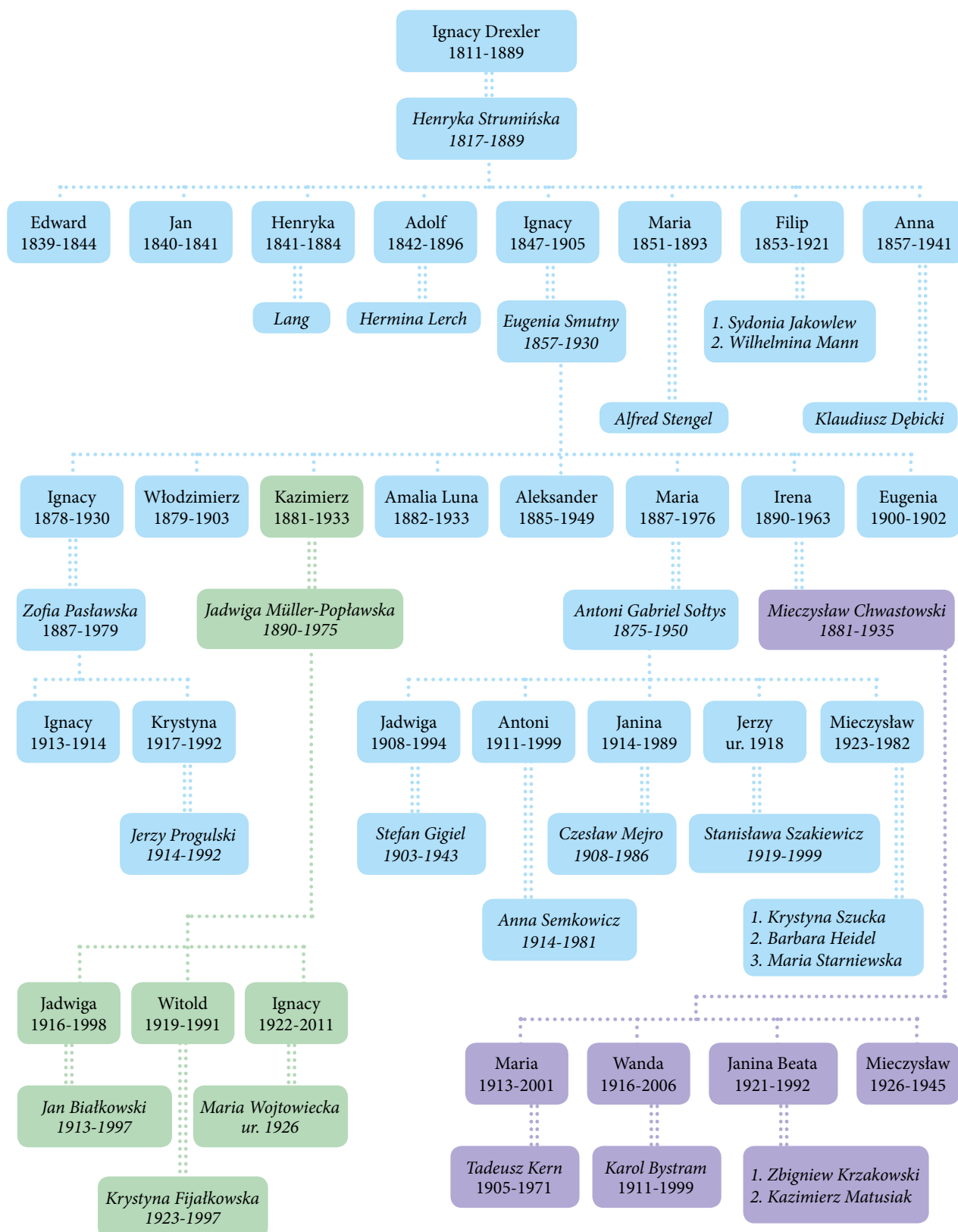
PAMIĄTKI LWOWSKIEJ RODZINY DREXLERÓW W ZBIORACH MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

W zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie, wśród materiałów dotyczących Ziemi Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, znajdują się pamiątki kilkunastu rodzin lwowskich. Pochodzą one z darów złożonych w latach 1993–2010. Mają prywatny charakter, ale pozwalają odtworzyć uczestnictwo ich członków w wydarzeniach historycznych, w życiu publicznym i pracy zawodowej, ukazują historię poprzez życie zwykłych ludzi, ale też już zapisanych w polskiej historii, nauce i kulturze¹.

Pamiątki lwowskiej rodziny Drexlerów podarowały do zbiorów Muzeum Niepodległości w latach 1994–1996 dwie panie: Wanda Bystram i Jadwiga Kern-Bałata², prawnuczka i praprawnuczka Ignacego Drexlera, seniora rodu. Zespół liczy około 300 pozycji. Składa się z fotografii (głównie z portretów zbiorowych, w zdecydowanej większości wykonanych przez lwowskie zakłady fotograficzne), rozmaitych archiwaliów (świadczenia szkolne i uniwersyteckie, dyplomy, korespondencja itd.) oraz kilku druków zwartych, pochodzących głównie z 2. połowy XIX i początku XX wieku, ale w przeważającej części jest to proveniencja dwudziestowieczna. Dotyczy kilkunastu członków czterech pokoleń rodziny Drexlerów³ (drzewo rodzinne, il. 1), której zamieszkiwanie we Lwowie zapoczątkował Ignacy Drexler.

W niniejszym opracowaniu, ze względów praktycznych, przyjąłem zasadę prezentacji obiektów w powiązaniu z osobami, których dotyczą, z podaniem też nieco obszerniejszej noty biograficznej (jeśli nie była dotychczas publikowana), w porządku chronologicznym, rozpoczynając od seniora rodu, Ignacego Drexlera, będącego lwowianinem w pierwszym pokoleniu⁴.

Ignacy Drexler urodził się w 1811 r. w Dobromielcu na Morawach, wówczas – podobnie jak Galicja – prowincji Cesarstwa Austriackiego. W czwartym roku życia stracił ojca. Mimo trudnych warunków rodziny pozbawionej środków do życia, skończył szkołę ludową w rodzinnym miasteczku. Jako piętnastoletni chłopiec, z kilkoma guldenami otrzymanymi od matki, w towarzystwie znajomego, przybył do Wiednia, gdzie został przyjęty jako uczeń w fabryce wyrobów pościeli. W stolicy monarchii Habsburgów wyuczył się zawodu, ukończył szkołę przemysłową i pracował do 1836 r. Złożywszy mały kapitałik, rozglądał się podróżując – podobnie, jak wielu innych ówczesnych rzemieślników i różnych osadników cesarskiej Austrii – gdzie by się osiedlić i zacząć interes na własną rękę. W tym celu przybył do Lwowa w roku 1837 i w tym samym roku otworzył w centrum miasta – w Rynku – mały sklepik branży pościelowej, który powoli, z czasem przemienił na magazyn okazały, w tej samej kamienicy przy placu Kapitulnym 2 (przylegającym bezpośrednio do Rynku), na wprost

1. Drzewo rodzinne Drexlerów

2. Portret Ignacego Drexlera (1811–1889),
Marcin Jabłoński, 1841, olej, płótno

3. Portret Henryki ze Strumińskich Drexlerowej (1817–1889),
Marcin Jabłoński, 1841, olej, płótno

od bocznego wejścia do katedry obrządku łacińskiego, funkcjonujący pod nazwą „Drexler Ignacy i Synowie” przez ponad sto lat, do września 1939 r.⁵; nad sklepem znajdowało się mieszkanie, a jeszcze wyżej pracownia tapicerska także należąca do Drexlerów. W rok po przybyciu do Lwowa I. Drexler ożenił się z Henryką Strumińską (1817–1889), lwowianką⁶. 2 kwietnia 1841 r. złożył przysięgę obywatelską i został obywatelem Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa. Tego samego dnia wstąpił do Mieszczańskiego Towarzystwa Strzeleckiego we Lwowie (zwanego potocznie Bractwem Kurkowym); w obydwu przypadkach wprowadzającymi byli Franciszek Tomanek i Franciszek Trescher⁷. Pracowitość, zmysł organizacyjny I. Drexlera, ale też czynniki obiektywne, jak na przykład podwojenie się liczby mieszkańców Lwowa w latach 1837–1889 z około 60 na ponad 120 tysięcy⁸ sprzyjały pomyślnemu rozwojowi firmy, która udział wzięła w ważnym dla życia społeczno-gospodarczego i kulturalnego Galicji wydarzeniu, w Krajowej Wystawie Rolniczej i Przemysłowej we Lwowie 1877 r., zainicjowanej przez Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie (powstało w 1845 r.), odbywającej się w budynkach na terenie Ogrodu Jabłonowskich; decyzją Komisji Sędziów Wystawy za wystawione okazy – kołdry, sienniki, materace – firmie „Drexler I. i Synowie” ze Lwowa przyznano medal⁹.

Zaangażowany w pracę zawodową – handlową I. Drexler równoległe prowadził aktywną i gorliwą działalność filantropijną, przyczynił się do rozwoju szeregu towarzystw dobroczynnych, m.in. przy współpracy z ks. Sewerynem Morawskim (1819–1900) i ks. Zygmuntem Odelgiewiczem (1820–1899) w roku 1856 założył Stowarzyszenie Katolickiej Młodzieży Rękodzielniczej „Skała” we Lwowie; był członkiem Wydziału, w latach 1856–1859 kasjerem, wytrwałym i hojnym opiekunem, w 1886 r. zamianowany członkiem honorowym „Skały”¹⁰. Dwa lata później, wspólnie z Kalikstem Orłowskim (1818–1881), właścicielem ziemskim, zawiązał we Lwowie pierwszą Konferencję Towarzystwa św. Wincentego à Paulo („Matki Boskiej”), pełnił funkcję prezesa zawiązanej następnie drugiej Konferencji („św. Anny”)¹¹, nadzorował rozdawnictwo zupy rumfordzkiej, na którą datki składano w jego sklepie przy placu Kapitulnym 2¹². W tym samym roku wraz z hr. Honoratą Borzęcką (1775–1858), znaną w Galicji filantropką oraz K. Orłowskim był współzałożycielem Zakładu Wychowawczego im. św. Antoniego z Padwy (dla ubogich chłopców). Także wraz z K. Orłowskim założył Towarzystwo św. Józefa z Arymatei (24 V 1859), mające na celu bezpłatne grzebanie ubogich zmarłych chrześcijan katolików bez różnicy obrządku; był konsulentem (doradcą) i stałym członkiem Towarzystwa. Należał do Stowarzyszenia Czynnej Miłości Bliźniego. Od 1857 r. był asesorem Komisji zarządzającej Instytutem Ubogich Chrześcijan, któremu podlegał „Dom Ubogich” miasta Lwowa¹³. Przez kilka lat pozostawał czynny w Towarzystwie Miłosierdzia pod godłem „Opatrzności”; tu był zastępcą członka Wydziału, któremu przewodniczył ks. Zygmunt Gorazdowski (1845–1920). W jego działalności dobroczynnej zawierały się też działania patriotyczne, wyrażone m.in. datkami na rzecz Lwowskiej Komisji Towarzystwa Opieki nad Weteranami z 1831 r.¹⁴. Lwowski „Dziennik Polski” w artykule pośmiertnym napisał: „Śmiało można powiedzieć, że czego się tylko zmarły dotknął, wszystko rozkwitało, nie ma prawie żadnego stowarzyszenia dobroczynnego, do którego by śp. Drexler nie należał i czynnie nie wspierał”¹⁵.

I. Drexler aktywnie wspierał też budowę nowych kościołów. Sam z własnych funduszy, na własnym placu wybudował kaplicę w podlwowskich Brzuchowicach. Za działalność filantropijną, szerzenie wiary katolickiej w 1863 r. papież Pius IX mianował go kawalerem Orderu Rycerskiego św. Sylwestra¹⁶ (il. 4, 5). Na uroczystość nominacji – wedle przekazów rodzinnych – I. Drexler do Rzymu pojechał rozstawnymi końmi, a rodzina uwieczniła to zdarzenie zdjęciem pamiątkowym, czymś w tamtych czasach niecodziennym i wyjątkowym¹⁷. W Rzymie, oprócz nadanego mu Orderu

św. Sylwestra, Drexler otrzymał Relikwie Krzyża Świętego, wraz z relikwiarzem, przechowywane potem z petyzmem przez ponad 130 lat w domowym-rodzinnym tabernakulum Drexlerów¹⁸.

I. Drexler z zaangażowaniem oddawał się działalności społecznej, obywatelskiej. Wybrany do Rady miasta Lwowa w 1880 r., pracował głównie w sekcji dla spraw duchownych i dobroczynnych (przez jakiś czas był zastępcą jej przewodniczącego ks. kanonika Ludwika Jurkowskiego)¹⁹. W latach 1881–1889 był członkiem Towarzystwa i Zarządu Galicyjskiej Kasy Oszczędności²⁰, a w 1882–1887 (wybrany przez Sejm Krajowy na posiedzeniu 20 października 1882 r.) zastępcą członka Rady Nadzorczej Banku Krajowego²¹.

17 lipca 1887 r. Lwów urządził Drexlerowi jubileusz 50-lecia zawodowej pracy. Uroczystość odnotowały lwowskie gazety podkreślając, iż jubileusz znanego i „powszechnie szanowanego kupca tutejszego Ignacego Drexlera” jest „poniekąd uroczystością całego społeczeństwa lwowskiego”, a życzenia składane przez liczne deputacje najlepszym dowodem, jak wielką sympatią i szacunkiem cieszy się on w mieście. Jubilat otrzymał liczne adresy i okolicznościowe upominki, m.in. deputacja Towarzystwa św. Wincentego à Paulo na czele z prof. Maksymilianem Thullie (1853–1939) wręczyła mu ozdobny album z fotografiami członków, a reprezentanci Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Rękodzielniczej „Skała” – fotografię członków Wydziału. Deputacja Krajowego Stowarzyszenia Kupców i Przemysłowców na czele z prezesem Juliuszem Mikolaschem (1839–1901) przybyła z ozdobnym adresem, wykonanym w zakładzie artystyczno-litograficznym Antoniego Przyszłaka, z napisem na pierwszej stronie: „»Krajowe Towarzystwo Kupców i Przemysłowców« Członkowi Swojemu Wielmożnemu Panu Ignacemu Drexlerowi w dniu 50 letniego Jubileuszu, Lwów dnia 17 Lipca 1887”, podpisanym przez wszystkich ówczesnych kupców i przemysłowców zamieszkałych we Lwowie; w treści adresu zawodowi współkoledzy wyrazili uczucie najwyższego dla Jubilata uznania i czci głębokiej za jego półwiekową pracę „na polu handlu i przemysłu krajowego, połączoną z gorliwą działalnością humanitarną dla naszego społeczeństwa”²². Prócz licznych jeszcze gratulacji prywatnych, otrzymał I. Drexler mnóstwo listów i telegramów od znajomych i rozmaitych stowarzyszeń na prowincji, spoza Lwowa.

Ignacy Drexler, kupiec i obywatel miasta Lwowa, kawaler papieskiego orderu św. Sylwestra, zmarł 29 maja 1889 r. we Lwowie i został pochowany na cmentarzu Łyczakowskim. Obok licznych – świeckich i duchownych – uczestników jego pogrzebu w dniu 31 maja obecni byli, wraz z ich kapitułami, arcybiskupi-metropolici obrządku łacińskiego – Seweryn Morawski i ormiańskiego – Mikołaj Izaak Issakowicz.

W małżeństwie z Henryką ze Strumińskich Ignacy Drexler miał ośmioro dzieci urodzonych we Lwowie: Edwarda (1839–1844); Jana (1840–1841); Henrykę (13 VII 1841–6 IX 1884), zamężną Lang; Adolfa (13 VII 1842–17 I 1896), ożenionego z Herminą Lerch; Ignacego (6 VI 1847–22 V 1905), ożenionego z Eugenią Smutny (1857–1930); Marię (25 IV 1851–5 X 1893), zamężną za Alfredem Stengelem; Filipa (1 V 1853–6 II 1921), dwukrotnie żonatego: 1. Sydonia Jakowlew, 2. Wilhelmina Mann (13 I 1870 Lwów–24 III 1954 Kraków), córka Rudolfa, właściciela pracowni bandaży i rękawiczek, i Emilii z domu Karge, siostra znanego śpiewaka operowego Józefa Manna, wychowywała córkę z pierwszego małżeństwa jej męża – Aleksandrę Drexler (24 II 1889 Sieniawa–20 IV 1962 Kraków), z którą po II wojnie światowej mieszkała w Krakowie przy ulicy Stalina 2 (Westerplatte), przygarnięta przez krakowską rodzinę Knausów; Annę (30 IV 1857–1941), zamężną za Klaudiuszem Dębickim.

W zespole prezentowanych pamiątek lwowskiej rodziny Drexlerów senioru Ignacy i jego żona Henryka uwiecznieni są na dwóch zbiorowych portretach rodzinnych: na pierwszym – z sześciorgiem dzieci, około 1863 r.²³ (il. 6), na drugim, wykonanym w atelier fotografa Leona Błachowskiego we Lwowie, wśród dziewiętnastu sportretowanych osób, w tym siedmiorga dzieci²⁴ (il. 7).

4. – 5. Order św. Sylwestra nadany Ignacemu Drexlerowi przez papieża Piusa IX w 1863 roku

6. Ignacy Drexler z żoną Henryką z domu Strumińską i z sześciorgiem dzieci; według starszeństwa: Henryka (zamężna Lang), Adolf (ożeniony z Herminą Lerch), Ignacy (ożeniony z Eugenią z domu Smutny), Maria (zamężna Stengel), Filip (dwukrotnie żonaty: 1. Sydonia Jakowlew, 2. Wilhelmina Mann), Maria (zamężna Dębicka), Lwów [ok.1863]. Fotografia

7. Rodzina Drexlerów. Portret zbiorowy dwunastu osób dorosłych i siedmiorga dzieci. Ignacy Drexler senior rodu (stoi trzeci od prawej), jego żona Henryka ze Strumińskich (siedzi druga od lewej); ich synowie – Ignacy junior (stoi pierwszy od prawej) i jego żona Eugenia ze Smutnych (siedzi pierwsza od prawej), Adolf (stoi drugi od prawej); (prawdopodobnie) Amalia Luna, córka Ignacego i Eugenii Drexlerów (siedzi pierwsza od prawej), Lwów [ok. 1885–1887]. Fot. Leon Błachowski

8. Ignacy Drexler junior (1847–1905), [k. XIX w.]. Zakład Fotograficzny L. Koehlera artysty malarza we Lwowie

9. Eugenia ze Smutnych Drexlerowa (1857–1930), [l. 80. XIX w.]. Zakład Artystyczno-Fotograficzny E. Trzemeski & L. Błachowski, Lwów

Można przypuszczać, że to ostatnie zdjęcie zostało wykonane na okoliczność jakiejś uroczystości rodzinnej około 1885 r., albo z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia zawodowej pracy I. Drexlera w 1887 r., a może – złotego wesela Ignacego i Henryki Drexlerów, przypadającego na rok 1888. Zapewne z tego samego czasu pochodzi zachowany portret Henryki ze Strumińskich Drexlerowej, starszej kobiety, wykonany w atelier L. Błachowskiego²⁵.

W drugim pokoleniu, po śmierci ojca przejął i poprowadził magazyn płócien i pościeli pod nazwą „Drexler I. i Synowie”, syn, także Ignacy. I. Drexler junior urodzony 6 czerwca 1847 r. we Lwowie²⁶. Gimnazjum ukończył w Tarnopolu. Interesowało go malarstwo, rzeźba, chciał studiować w Akademii Sztuk Pięknych, ale na wyraźne życzenie ojca plany artystyczne musiał zmienić i w 1869 r. podjął pracę w jego handlu, który zresztą (początkowo z bratem Adolfem)²⁷ prowadził bardzo pomyślnie do końca swojego życia. Wkrótce po rozpoczęciu pracy Ignacy ożenił się z pochodzącą z zamożnej rodziny lwowianką, Eugenią Amalią Smutny (1857–1930)²⁸, córką Jana (1824–1897), właściciela warsztatu stolarskiego (meblarskiego) oraz obszernej realności przy ulicy Łyczakowskiej 15, i Amalii Laubek (1828–1882)²⁹. O rozwoju i prestiżu firmy za czasów Ignacego juniora świadczy udział w Powszechnej Wystawie Krajowej 1894 r. we Lwowie; jako wystawca – za materace, kołdry, poduszki, prześcieradła – firma otrzymała medal³⁰. Dowodem zaś wzrostu zamożności rodziny było zakupienie przez I. Drexlera jednego z budynków wystawowych – pawilonu polsko-amerykańskiego, wystawionego przez biorących w lwowskiej wystawie udział Polaków zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych; dom ten został usytuowany w podlwowskich letniskowych Brzuchowicach, w rodzinie zyskał nazwę willa „Ameryka”³¹ (il. 11). W tym samym mniej więcej czasie Ignacy i Eugenia Drexlerowie, już z siedmiorgiem dzieci z mieszkania w kamienicy nad sklepem przy placu Kapitulnym 2 przeprowadzili się na ulicę 29 Listopada (obecnie Konowalca), do wygodnej willi, usytuowanej w ogrodzie³².

Podobnie jak ojciec, Ignacy junior z pełnym poświęceniem pracował dla miasta, angażując się przede wszystkim w sferze dobroczynności oraz w pracę obywatelską. Przez ojca wprowadzony do Towarzystwa św. Wincentego à Paulo, piastował przez jakiś czas godność prezesa Rady Miejskiej tego Towarzystwa, długi czas wiceprezesa, a do końca swego życia – skarbnika. Był prezesem jednej z Konferencji („św. Anny”) i dzieła rozdawnictwa zupy rumfordzkiej³³; publiczność lwowska była przyzwyczajona składać wszelkie datki na cele dobroczynne w jego sklepie, a i ubodzy znali go dobrze i do niego zawsze nie na próżno udawali się o pomoc. Czynny był w wielu innych instytucjach i towarzystwach we Lwowie, m.in. jako stały członek Towarzystwa św. Józefa z Arymatei i asesor Komisji Instytutu Ubogich Chrześcijan³⁴ oraz Galicyjskiego Zakładu Ciemnych³⁵, członek Komitetu Miejskiego Zakładu Sierot im. Franciszka Józefa³⁶, członek Kuratorii sprawującej zarząd Fundacji Schroniska dla Starców im. Roberta Domsa³⁷. Wybrany do Rady miasta Lwowa, pracował głównie w sekcjach finansowej i dobroczynności³⁸. Był członkiem Wydziału Galicyjskiej Kasy Oszczędności³⁹.

Zainteresowania życiem kulturalnym Lwowa realizował m.in. w rozmaitych pracach na rzecz Towarzystwa Śpiewackiego „Lutnia” (zawiązane 15 XI 1880), którego statutowym celem było „pielegnowanie śpiewu chóralnego i solowego”; był jednym z założycieli i jednym z pierwszych członków czynnych i wspierających, w latach 1883–1885 skarbnik, a w 1885–1886 zastępca skarbnika w Zarządzie „Lutni”⁴⁰. Żywo zainteresowany funkcjonowaniem teatru polskiego, w styczniu 1898 r., nakładem własnym wydał broszurę pt. *Głos mieszczańskiego grona radnych miasta Lwowa w sprawie teatru lwowskiego*. W tekście skierowanym do „Prześwietnej Rady” krytycznie ocenił dotychczasową działalność dyrekcji w zakresie finansów, repertuaru, niewłaściwą często obsadę ról. Jednocześnie zaproponował, że „aby temu wszystkiemu zaradzić, należy teatr narodowy we Lwowie

wziąć we własną administrację miasta”, przedstawił konkretne propozycje w zakresie nowej organizacji i funkcjonowania teatru, zaznaczając przy tym, że „sztuka narodowa to nie folwark, nie wieś, nie młyn, to nie gorzelnia, to kwiat, a kwiaty to przecież najmniej kosztowny zbytek, a ponieważ jako kupiec mam kolegów, którzy prowadzą kwiatowe interesa więc od nich wiem, że na kwiatach można nie tracić, można zarobić na nich, jeżeli się je starannie pielęgnuje, jeżeli się je przechowuje przez zimę w odpowiednim szklanym budynku”. I dalej, „bez retorycznych ozdób ale tak prosto z serca jako Polak, jako Lwowianin”, podał następującą rezolucję: „Prześwietna Reprezentacja miasta Lwowa raczy wybrać komisję teatralną z siedmiu członków; Prześwietna Reprezentacja raczy polecić tej komisji – aby przy rozpatrywaniu stosunków teatralnych, zastanowiła się nad tem i obmyśliła sposoby w celu wzięcia teatru polskiego we Lwowie we własną administrację miasta”. Jako członek Rady miejskiej wchodził w skład 18-osobowej komisji dla spraw artystycznych w „Komitecie budowy teatru” we Lwowie (wybranego w 1899 r.), co zostało uwiecznione w Akcie Pamiątkowym spisany przy otwarciu Teatru Miejskiego 4 października 1900 r.⁴¹

Ignacy Drexler junior zmarł 22 maja 1905 r. we Lwowie. Został pochowany na cmentarzu Łyczakowskim. Żegnały go liczne delegacje instytucji i towarzystw lwowskich, tłumy publiczności na czele z osobiście eksportującym zwłoki do kościoła oo. Bernardynów – przy odgłosie dźwięku wszystkich dzwonów archikatedry – ks. arcybiskupem Józefem Bilczewskim (1860–1923); od kościoła eksportantem był ks. kanonik Zygmunt Lenkiewicz (1845–1913), który też odprawił egzekwie na cmentarzu Łyczakowskim. Przemawiający nad grobem prof. Politechniki Lwowskiej Maksymilian Thullie podniósł „wielkie zasługi zmarłego na polu dobroczynności i pracy obywatelskiej, podkreślając też jego silną wiarę i szlachetność charakteru”⁴².

W małżeństwie Ignacego i Eugenii Drexlerów urodziło się ośmioro dzieci: Ignacy Tadeusz Marian (1878–1930), inżynier architekt i urbanista, profesor Politechniki Lwowskiej; Włodzimierz (1879–1903), pracował w sklepie swego ojca⁴³; Kazimierz (1881–1933), po ojcu kupiec; Amalia Luna (1882–1933), rzeźbiarka i malarka; Aleksander (1885–1949), inżynier; Maria Franciszka (1887–1976), zamężna za Antonim Gabrielem Sołtysem (1875–1950), kupcem, współwłaścicielem firmy Mieszkowski K. i Sołtys A. we Lwowie przy placu Mariackim 4 (Hotel Europejski), bratem kompozytora Mieczysława⁴⁴; Irena (1890–1963), zamężna Chwastowska; Eugenia (8 VII 1900 – 6 VI 1902).

Wśród zachowanych w Muzeum Niepodległości pamiątek odnajdujemy sześć interesujących fotografii ze sportretowanym Ignacym Drexlerem juniorem: trzy podobizny jego samego wykonane w lwowskich zakładach fotograficznych „Lena”, „Adela” (Robert Schaller) i artysty malarza L. Koehlera (il. 8) w końcu XIX i na początku XX wieku⁴⁵ oraz trzy zbiorowe portrety rodzinne (il. 6, 7, 10), w tym dwa wykonane w atelier Leona Błachowskiego w latach 80. XIX wieku⁴⁶; na dwóch ostatnich zdjęciach ukazana jest też Eugenia Drexlerowa, która również została sportretowana oddzielnie, w całej postaci, jako młoda kobieta, w odświętnym stroju, w zakładzie E. Trzemeskiego i L. Błachowskiego, zapewne w tym samym czasie⁴⁷ (il. 9).

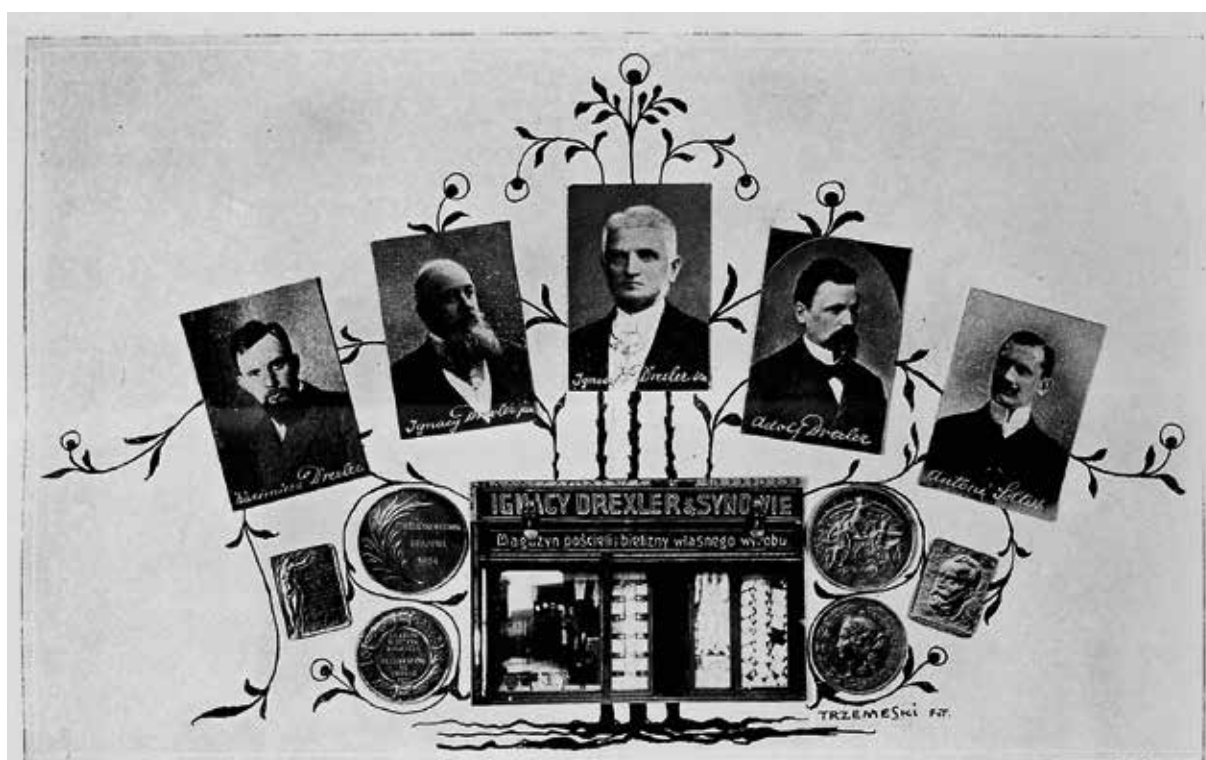
W trzecim pokoleniu, po śmierci ojca, wołą matki i w wyniku porozumienia z pozostałymi spadkobiercami, właścicielem firmy – z zachowaną jej dotychczasową nazwą „Drexler I. i Synowie” – został Kazimierz. K. Drexler urodził się 3 lutego 1881 r. we Lwowie. Uczył się w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym oo. Jezuitów w Chyrowie w latach 1892–1894, ale nie miał matury. Objęty po ojcu sklep od 1911 r. (przez jakiś czas) prowadził z Antonim Gabrielem Sołtysem, mężem swojej siostry Marii. Za jego czasów firma Drexlerów obchodziła 75-lecie istnienia (il. 12) oraz wzięła udział w trzecim Jarmarku Wyrobów Krajowych we Lwowie (24 VI–17 IX 1911), zorganizowanym zabiegami Towarzystwa Lwowskiej Pomocy Przemysłowej; K. Drexler brał też czynny udział w pracach

10. Ignacy Drexler z żoną Eugenią z domu Smutny i z sześciorgiem dzieci: Ignacy Marian Tadeusz (stoi), siedzą od prawej: Włodzimierz, Kazimierz, Aleksander, Maria Franciszka (między rodzicami), Amalia Luna, [ok.1890–1891]. Fot. Leon Błachowski, Lwów

11. Willa „Ameryka”. Pawilon polsko-amerykański, wystawiony przez biorących w Powszechnej Wystawie Krajowej 1894 r. we Lwowie udział Polaków zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych, zakupiony przez Ignacego Drexlera juniora, usytuowany w letniskowych Brzuchowicach koło Lwowa. Fotografia

Firma J. Drexler i Synowie

Lwów, plac Kapitulny 1. 2.

*ma zaszczyt niniejszem zawiadomić P. J. Publiczność, że w roku 1911-ym obchodzi
siedmdziesięcioletni jubileusz założenia*

swego magazynu towarów białalnych, płócien, dywanów, oraz pracowni pościeli i bielizny.

*Równocześnie osnajmia, że z dniem 1-go stycznia 1911 roku wstąpił do tejże firmy
zswagier dzisiejszego właściciela Antoni Soltys (były wspólnik firmy A. Ziesshowski i A.
Soltys) jako współwłaściciel.*

*Dziękując Szanownej P. J. Publiczności za dotychczasową ufność i względy, któ-
remi się firma nasza od trzech ćwierci wieku chlubi, polecamy nadal nasz magazyn, a stara-
niem naszym będzie — jak dotychczas P. J. Klientelę pod każdym względem zadowolić.*

Z poważaniem

Kazimierz Drexler i Antoni Soltys

właściciele firmy.

12. Ulotka reklamowa wydana na jubileusz 75-lecia założenia firmy Ignacy Drexler i Synowie we Lwowie, z wizerunkami założyciela i kolejnych właścicieli: Ignacego seniora (portret pośrodku), Ignacego juniora, Adolfa i Kazimierza Drexlerów oraz Antoniego Soltysa (ożenionego z Marią Drexlerówną), także z widokiem witryny magazynu przy placu Kapitulnym 2 oraz z medalami otrzymanymi przez firmę na lwowskich wystawach, 1911

Komitetu Jarmarku. Prawdopodobnie to z jego inicjatywy otworzona została filia firmy „Drexler I. i Synowie” w Nowym Sączu, Rynek 25. Wiadomo także, że udzielał się społecznie, przykładowo: był członkiem-założycielem Towarzystwa Szkoły Handlowej we Lwowie, powołanego 14 stycznia 1908 r. „dla krzewienia oświaty i polskiej kultury handlowej”; członkiem czynnym i wspierającym Towarzystwa św. Wincentego à Paulo w Konferencji „św. Anny” oraz Towarzystwa Miłosierdzia pod godłem „Opatrzności” (tu czasowo pełnił funkcję skarbnika).

Będąc człowiekiem niezwykle przedsiębiorczym, prowadząc pomyślnie interesy bardzo się „dorobił”. Niestety, wskutek złych pociągnięć finansowych i lekkomyślności w czasie wielkiego kryzysu lat 30. XX wieku zbankrutował, co przyplącił życiu. Kazimierz Drexler zmarł tragicznie 6 grudnia 1933 r. we Lwowie. Pochowany został na cmentarzu Łyczakowskim.

Żonaty z Jadwigą Müller-Popławską (1890–1975), Kazimierz Drexler miał troje dzieci: Jadwigę (1916–1998), zamężną Białkowską, Witolda (1919–1991), lekarza, ożenionego z Krystyną Fijałkowską, Ignacego (1922–2011), lekarza, ożenionego z Marią Wojtowiecką.

Magazyn „Drexler I. i Synowie” – wedle informacji p. Witolda Drexlera, wnuka Kazimierza – wykupiony został przez subiekta i pod tą samą nazwą funkcjonował do 1939 r.; pracowała w nim Jadwiga Drexlerowa, żona Kazimierza⁴⁸.

W zachowanych pamiątkach K. Drexler jest rozpoznany na jednym rodzinnym portrecie zbiorowym, jako około 9-letni chłopiec⁴⁹ (il. 10).

Osoba najbardziej sławna z trzeciego pokolenia Drexlerów to Luna Amalia (właśc. Amalia Maria Stefania); (19 XI 1882 Lwów–5 XI 1933 tamże), czwarte z kolei dziecko Ignacego i Eugenii ze Smutnych, rzeźbiarka i malarka, entuzjastyczna propagatorka antropozofii. Od 1899 r. uczęszczała do prywatnej szkoły artystycznej, założonej przez Marcellego Harasimowicza we Lwowie; rysunku i malarstwa uczyła się pod kierunkiem Stanisława Reychana i Stanisława Kaczor-Batowskiego oraz rzeźby u Antoniego Popiela. Naukę rzeźby kontynuowała w Paryżu w atelier Antoine`a Bourdelle`a, a następnie w Rzymie, Monachium i Lipsku. W Monachium zetknęła się w 1913 r. z Rudolfem Steinerem (1861–1925); należąc do grona jego uczniów, związała się z ruchem antropozoficznym. W latach 1913–1918 (z krótkimi przerwami) pracowała nad rzeźbami do Goetheanum w Dornach koło Bazylei. W 1918 r. wróciła do rodzinnego Lwowa; mieszkała z matką Eugenią przy ulicy Pułaskiego 14 (obecnie ulica Parkowa) w kamienicy znajdującej się przed wejściem głównym do parku Stryjskiego. Pracę artystyczną łączyła z działalnością społeczną; m.in. przez dłuższy czas była członkiem Rady miasta Lwowa, działała w komisjach szkolnych i artystycznych. Była też założycielką Związku Artystek Polskich we Lwowie. Pozostawiła po sobie przeszło 200 rzeźb i kilkadziesiąt obrazów⁵⁰.

Wśród prezentowanych pamiątek Luny Drexler dotyczy pięć obiektów: trzy fotografie, pocztówka, druk. Jej wizerunek ukazany jest na portretach zbiorowych: jako siedmio-ośmioletniej dziewczynki z rodzicami i rodzeństwem we Lwowie około 1890 r. (il. 10); na zdjęciu w towarzystwie generała Mieczysława Norwid-Neugebauera i jego żony Wandy⁵¹ oraz Mariana Krzyżanowskiego z żoną Anielą⁵², wykonanym w plenerze w Truskawcu w 1931 r., na odwrocie z naniesionym napisem: „Truskawiec 23 VII 1931 r./ Dla p. Luny”⁵³; w towarzystwie tych samych osób, ale na innym zdjęciu wykonanym na Pomorzu w Kartuzach (?) (il. 15), gdzie w sierpniu 1931 r. miały miejsce kursy pedagogiki antropozoficznej dla nauczycieli szkół powszechnych zorganizowane przez Lunę, która oprócz wykładów o sztuce prowadziła również lekcje malowania według metody Rudolfa Steinera⁵⁴; na odwrocie tej ostatniej fotografii korespondencja Luny do siostry Ireny Chwastowskiej, m.in. z wiadomością: „Roboty dużo ale kurs zapowiada się dobrze!”⁵⁵. Zachowana karta pocztowa z wakacyjną korespondencją Luny z Jamnej 6 sierpnia 1906 r. adresowana jest do brata Ignacego,

przebywającego wówczas w Koropcu⁵⁶, zaś druk to „Jednodniówka” wydana w dniu otwarcia 20 maja 1934 r. wystawy pośmiertnej dzieł rzeźbiarskich i malarskich artystki, urządzonej staraniem rodziny, przyjaciół oraz Związku Artystek Polskich i Towarzystwa Sztuk Pięknych we Lwowie⁵⁷.

Aleksander Drexler, piąte z kolei dziecko Ignacego i Eugenii ze Smutnych, urodził się 26 lutego 1885 r. we Lwowie. Maturę zdał w IV Gimnazjum w 1903 r., studia odbył na Wydziale Inżynierii Lądowej Szkoły Politechnicznej we Lwowie latach 1903–1908. Pracował jako inżynier w biurze techniczno-drogowym Wydziału Krajowego, a w Polsce niepodległej w Urzędzie Wojewódzkim we Lwowie jako radca budowlany, czasowo też w Powiatowym Zarządzie Dróg w Bóbrce (?). Od 1910 r. należał do Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie; w latach 1926–1928 członek Wydziału Głównego, pełnił funkcję zastępcy skarbnika. Od 1927 r. był członkiem Stowarzyszenia Polskich Kongresów Drogowych. Uczestniczył w zjazdach i kongresach inżynierskich, m.in. w Pierwszym (Warszawa 3–5 I 1928) oraz Drugim (Poznań 9–12 IX 1929) Kongresie Stowarzyszenia Polskich Kongresów Drogowych, a w roku 1937 (12–14 IX) w Pierwszym Polskim Kongresie Inżynierów we Lwowie. W latach drugiej wojny światowej mieszkał we Lwowie przy ul. Grottgera 1A. W ramach tzw. „repatriacji” ze Lwowa wyjechał w 1945 r. Mieszkał w Nowym Sączu przy ulicy Jagiellońskiej 66. Zmarł 27 kwietnia 1949 r. w Krakowie, tam został pochowany na cmentarzu Salwatorskim. Rodziny nie założył⁵⁸.

Podobiznę A. Drexlera odnajdujemy na sześciu portretach zbiorowych: jako pięć-sześcioletniego chłopca z rodzicami i rodzeństwem we Lwowie około 1890 r. (il. 10); na portretowym *tableau Absolwenci= Wydz.: Inżynierii=Politechniki Lwowskiej 1908*, z ozdobną dekoracją malarską autorstwa T. Nowakowskiego, wykonanym w pracowni Bahrynowicza-Stetkiewicza, z wizerunkami dziewięciu profesorów i 49 absolwentów, wśród których – prócz A. Drexlera – widzimy m.in. Romana Słuszkiewicza (1884–1967), potem przedsiębiorcę, dyrektora Parowej Fabryki Stolarskiej „OIKOS” we Lwowie, oraz Mieczysława Chwastowskiego (il. 13); w kilkudziesięcioosobowej grupie inżynierów – uczestników niezidentyfikowanego zjazdu, przed gmachem Politechniki Lwowskiej, sfotografowanej przez Marka Münza, [ok. 1926 – nie później niż 1934]⁵⁹ (il. 41); na fotopocztówce z Wandą Norwid-Neugebauerową⁶⁰ wśród spacerowiczów na deptaku w Truskawcu [1929]; na dwóch fotografiach przedstawiających gimnastykę poranną w Zakładzie Przyrodoleczniczym dr. Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie w 1930 r. (jedno zdjęcie wykonane przez M. Seńkowskiego, na odwrocie korespondencja A. Drexlera do siostry Ireny Chwastowskiej, Kosów 10 IX 1930)⁶¹.

Irena Teresa Józefa Drexler, siódme z kolei dziecko Ignacego i Eugenii ze Smutnych, urodziła się 14 marca 1890 r. we Lwowie⁶². W rodzinnym mieście ukończyła Liceum Królowej Jadwigi i dwuletni pomaturalny kurs historii sztuki, zdobnictwa i gospodarstwa domowego. Opanowała do perfekcji grę na fortepianie. W 1912 r. wyszła za mąż za przyjaciela swego brata Aleksandra, Mieczysława Chwastowskiego (1881–1935), inżyniera budowy dróg i mostów, przedsiębiorcę. Poświęciła się wychowaniu czworga dzieci: Marii Anny (1913–2001), Wandy Agnieszki (1916–2006), Janiny Beaty (1921–1992), Mieczysława Jerzego (1926–1945). Po drugiej wojnie światowej znalazła się z córką Marią Anną (Hanką) Kern i jej córkami w Gliwicach. Tam zmarła 10 maja 1963 r., pochowana na miejscowym cmentarzu.

Wizerunki Ireny Drexler ukazane są na dwóch fotografiach zbiorowych: na pamiątkowym *tableau VI Kl. Liceum im. Król. Jadwigi we Lwowie 1906/1911*, z portretami grona nauczycielskiego i uczennic, z dekoracją malarską (obrazem patronki szkoły, polskim Orłem) J. Zabłockiego, wykonanym w zakładzie „Kordyan” we Lwowie⁶³; na zdjęciu grona pedagogicznego i słuchaczek pomaturalnego kursu historii sztuki, zdobnictwa i gospodarstwa domowego we Lwowie, w plenerze,

13. *Tableau Absolwenci=Wydz.[działu] Inżynierii = Politechniki= Lwowskiej 1908.* Profesorowie (na większych zdjęciach) od lewej od góry: Łukasz Bodaszewski, Karol Skibiński, Gustaw Bisanz, Wacław Łaska, Seweryn Widt, Maksymilian Thullie, Julian Niedźwiedzki, Roman Gostkowski, Karol Wątopek. Wśród absolwentów (mniejsze portrety) m.in.: Aleksander Drexler (w 1. rzędzie od góry pierwszy od lewej), Roman Słuszkiewicz (ten sam rząd, pierwszy od prawej), Mieczysław Chwastowski (2. rząd od dołu, pierwszy od prawej). Komp. T. Nowakowski, fot. Bahrynowicz-Stetkiewicz, Lwów

14. Grono pedagogów i słuchaczek dwuletniego pomaturalnego kursu historii sztuki, zdobnictwa i gospodarstwa domowego. Irena Drexlerówna (zamężna Chwastowska) w pierwszym rzędzie od góry stoi trzecia od lewej (w kapeluszu mocno ozdobionym kwiatami); Celina Kowalczyk (po mężu Knaus) na ziemi siedzi, z prawej, Lwów [ok.1911–1912]. Fotografia

15. Luna Drexlerówna (siedzi pierwsza od prawej) w towarzystwie generała Mieczysława Norwida-Neugebauera (na pierwszym planie) i jego żony Wandy (siedzi druga od lewej) oraz księgarza, wydawcy i antykwariusza krakowskiego Mariana Krzyżanowskiego z żoną Anielą (siedzi pierwsza od lewej), [lato 1931]. Fotografia

[około 1911–1912]; tutaj prócz I. Drexler rozpoznana jest też jej przyjaciółka, Celina Kowalczuk⁶⁴ (il. 14). Zachowana jest fotokarta pocztowa z korespondencją „Maryski” (osoby niezidentyfikowanej) do Ireny Drexlerówny w Brzuchowicach, willa „Ameryka”, [przed 1912]⁶⁵ oraz zdjęcie Wandy Norwid-Neugebauerowej z dedykacją: „Drogiej Pani Iruszce Norwid-Neugebauerowa Lwów 1933 r. Listopad”⁶⁶.

Spośród ośmiorga dzieci Ignacego i Eugenii Drexlerów swe miejsce w historii zaznaczył ich najstarszy syn, Ignacy Tadeusz Marian, inżynier architekt i urbanista, profesor nadzwyczajny Politechniki Lwowskiej, wytrawny krytyk sztuki i esteta. Urodził się 9 kwietnia 1878 r. we Lwowie. Maturę zdał w IV Gimnazjum w 1897 r. Studia odbył na Wydziale Inżynierii Lądowej Szkoły Politechnicznej w latach 1897–1903; jednocześnie uczęszczał przez 3 lata jako słuchacz nadzwyczajny na wykłady z filozofii i historii sztuki w Uniwersytecie Lwowskim. Od października 1903 r. pracował na stanowisku inżyniera w biurze drogowym Wydziału Krajowego. Wyjeżdżał kilkakrotnie za granicę dla studiów w dziedzinie sztuki i budowy miast, jako uczestnik Kongresów Drogowych (Paryż 1908, Bruksela 1910) oraz seminarium budowy miast (Berlin 1912). W maju 1911 r. przeszedł do pracy w biurze regulacji miasta w Magistracie krakowskim, skąd powrócił w lutym 1912 r. do Magistratu we Lwowie, gdzie jako kierownik biura pomiarowo-regulacyjnego w Departamencie Technicznym rozwinął nowatorską działalność w dziedzinie urbanistyki. W latach 1913–1925 prowadził jako docent płatny wykłady zlecone w Politechnice Lwowskiej z budowy miast. Jesienią 1926 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym nowo powstałej, pierwszej w Polsce, katedry budowy miast na Wydziale Inżynierii Lądowej i Wodnej. W roku akademickim 1928/29 był dziekanem Wydziału Inżynierii Lądowej i Wodnej.

Jako teoretyk i praktyk planowania miast miał wpływ na kształtowanie urbanistyki w Polsce. Uczestniczył w konkursach urbanistycznych, opracował szereg planów regulacji: dla Wielkiego Krakowa (1911), następnie dla Lublina, Przemyśla, Radomia, pierwszy kompleksowy plan regulacyjny Wielkiego Lwowa (1920–1928). Pozostawił liczne publikacje naukowe. Zmarł tragicznie 14 grudnia 1930 r. we Lwowie, pochowany na cmentarzu Łyczakowskim⁶⁷.

Zachowane – wśród omawianych pamiątek – fotografie portretowe i archiwalia przynależne prof. Ignacemu Drexlerowi związane są – określając najogólniej – z jego nauką i pracą zawodową. W grupie kilkunastu zdjęć odnajdujemy m.in. dwa portrety w gimnazjalnym mundurku z czasów szkolnych w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym oo. Jezuitów w Chyrowie w latach 1890–1893; portret pojedynczy wykonany jest w Konwikcie w Chyrowie⁶⁸, zaś drugi – z bratem Włodzimierzem – pochodzi z zakładu Hennera we Lwowie (il. 16). Jego wizerunek umieszczony jest na pięknym portretowym *tableau*, pochodzącym z zakładu fotograficznego E. Trzemeskiego, ofiarowanym przez Polskie Towarzystwo Filozoficzne we Lwowie swemu przewodniczącemu profesorowi Kazimierzowi Twardowskiemu w dniu setnego posiedzenia naukowego 4 listopada 1910 r.⁶⁹ (il. 23); warto przypomnieć, że I. Drexler był członkiem-założycielem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, współpracownikiem „Ruchu Filozoficznego”, periodyku wydawanego przez to Towarzystwo⁷⁰. Inne *tableau*, opatrzone tekstem: „Absolwenci Wydz. Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechniki Lwowskiej 1926–27”, z portretami 14 profesorów i 17 absolwentów, z dekoracją malarską, wykonane przez Huberów we Lwowie, jest świadectwem jego pracy na tej uczelni (il. 18). Zwraca uwagę portret zbiorowy 24 profesorów (przeważnie) Wydziałów Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechnik Warszawskiej i Lwowskiej, wybitnych przedstawicieli nauk technicznych II Rzeczypospolitej, sfotografowanych przez warszawskiego fotografa Mariana Fuksa w auli Politechniki Warszawskiej; zdjęcie opatrzone tekstem: *WARSZAWA D. 8–9 LUTY 1929 R.*, na stronie przedniej zawiera też wydrukowane nazwiska

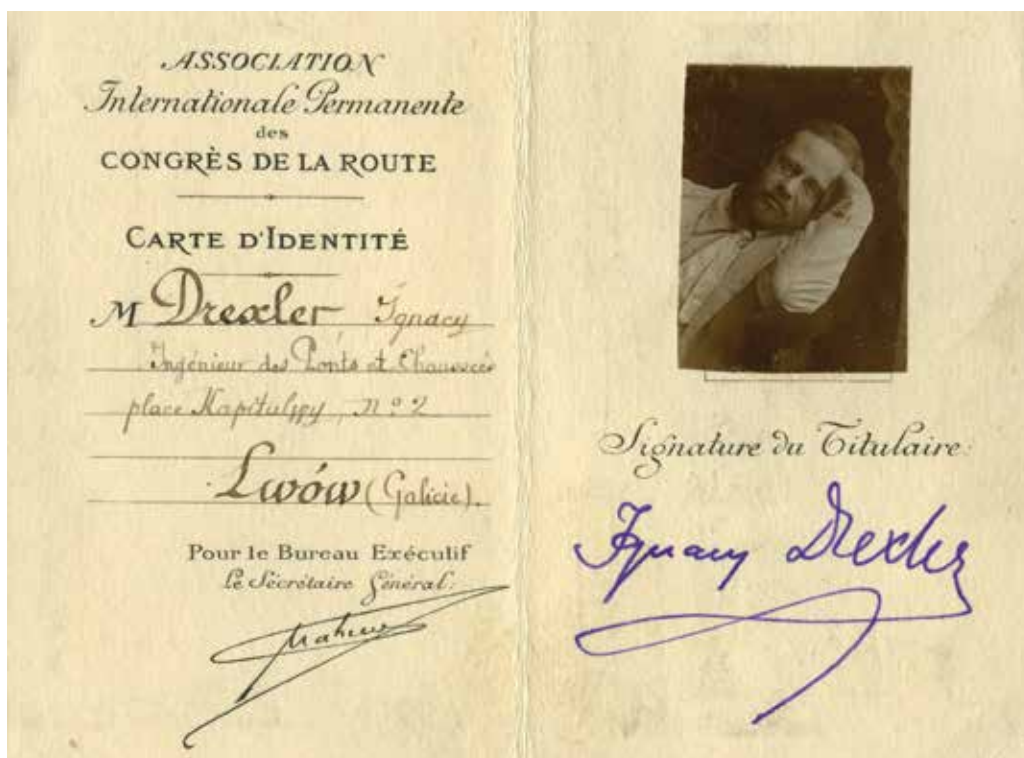
osób sportretowanych: K. Pomianowki, J. Piotrowski, K. Weigel, M. Matakiewicz, M. Nestorowicz, M. Rybczyński, W. Wierzbicki, H. Czopowski, S. Straszewicz, S. Brzozowski, L. Grabowski, J. Łopuszański, S. Kunicki, C. Skotnicki, J. Fedorowicz, A. Wereszczyński, W. Stożek, I. Radziszewski, A. Wasiutyński, E. Warchałowski, I. Drexler, K. Zipser, A. Pszenicki, A. Ponikowski (il. 20). Cztery inne zdjęcia (w tym trzy wykonane przez M. Seńkowskiego), przedstawiają pacjentów i obsługę medyczną Zakładu Przyrodoleczniczego dr. Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie, gdzie I. Drexler bywał i został sfotografowany w towarzystwie właściciela zakładu, jego syna Wita (1894–1988), lekarza, pisarza i krytyka literackiego, tłumacza, badacza twórczości Josepha Conrada, i córki Celiny (1905–1999), zamężnej Busza, lekarki, popularyzatorki prac ojca, publicystki, od 1947 r. w Wielkiej Brytanii, a także innych osób, jak na przykład popularnego w okresie międzywojennym pisarza i podróżnika Antoniego Ossendowskiego (1878–1945) i jego żony Zofii (1887–1943), kompozytorki, pedagoga (il. 19), Wilama Horzycy (1889–1959), literata, reżysera, dyrektora teatrów, z żoną Stanisławą Gozdecką (1892–1978)⁷¹.

Wśród archiwaliów znajdują się: legitymacja nr 527 z roku 1910, wystawiona przez Biuro Wykonawcze Stałego Międzynarodowego Stowarzyszenia Kongresów Drogowych z siedzibą w Paryżu dla inż. dróg i mostów Ignacego Drexlera we Lwowie, uczestniczącego w II Kongresie w Brukseli w tymże roku, z fotografią i podpisem właściciela⁷² (il. 17); dyplom L. 221 do Krzyża Obrony Lwowa nadanego I. Drexlerowi „za dzielność i trudy poniesione w bojach o całość i niepodległość Rzeczypospolitej w czasie oblężenia Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r.”; list arcybiskupa metropolity lwowskiego obrządku łacińskiego Józefa Bilczewskiego do inż. I. Drexlera (wówczas kierownika biura pomiarowo-regulacyjnego w Departamencie Technicznym Magistratu lwowskiego) dotyczący sprawy placu, na którym został zbudowany kościół św. Elżbiety, Lwów 14 I 1913⁷³; pismo burmistrza miasta Stanisławowa Wacława Chowańca do I. Drexlera z podziękowaniem z okazji zakończenia jego prac „nad zasadniczymi planami regulacji miasta”, Stanisławów 23 XII 1929⁷⁴; bilet wizytowy z lwowskim adresem zamieszkania profesora Politechniki Lwowskiej Ignacego Drexlera (ul. Kochanowskiego 15), na odwrocie z odręcznym zapiskiem: „Dyr. Tymieniecki Stefan Polskie Radio ul. Mielęckiego 2”⁷⁵. Zachowana jest jedna publikacja I. Drexlera: *Wielki Lwów. Le Grand Léopol*, Lwów 1920⁷⁶.

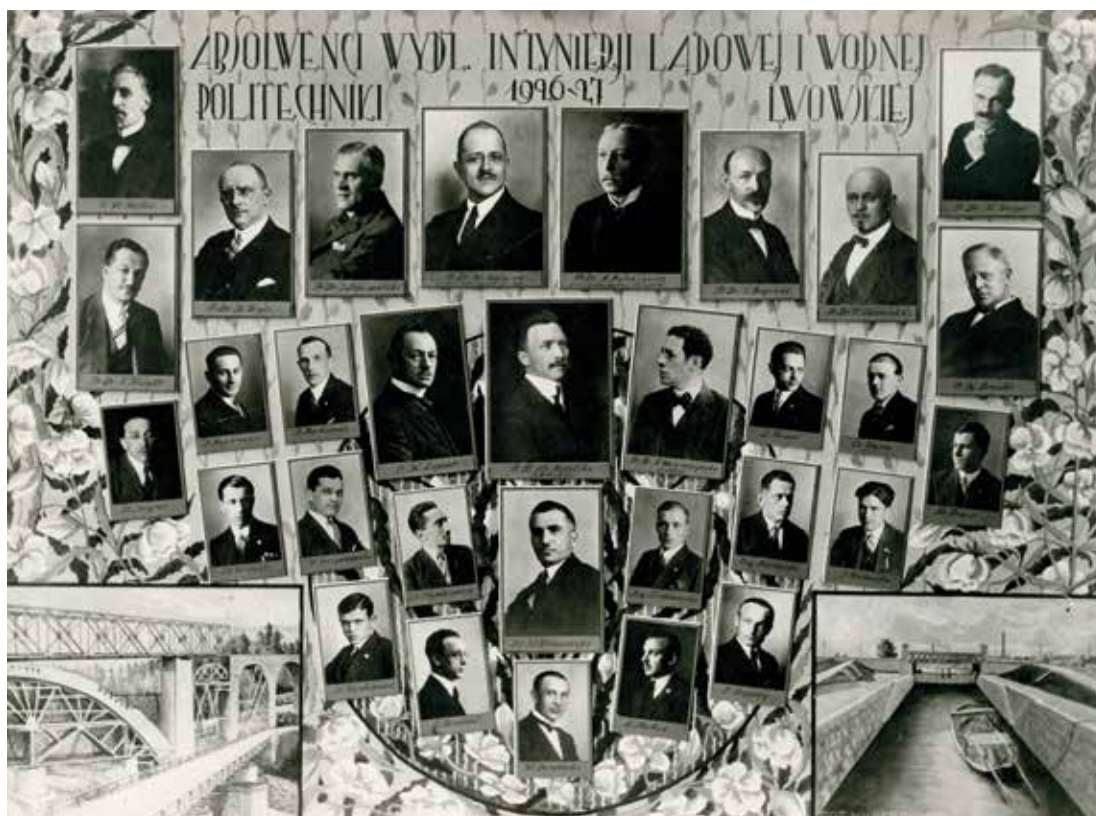
Żoną inż. Ignacego Drexlera była (ślub 21 listopada 1911 r. w kościele Najświętszej Panny Marii Śnieżnej we Lwowie) Zofia Leokadia Paśławska, doktor filozofii, śpiewaczka estradowa, pedagog wokalistyki⁷⁷. Urodziła się 1 lutego 1887 r. w Warszawie. Była córką Karola (1855–1923), śpiewaka, reżysera oraz Marii Magdaleny z domu Litauer (1858–1937), śpiewaczki, aktorki, siostrą Stefana (1885–1956), generała Wojska Polskiego. Naukę rozpoczęła w domu, następnie kontynuowała w Miejskiej Szkole Wydziałowej Żeńskiej im. Królowej Jadwigi we Lwowie do roku 1900, a w latach 1900–1906 w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim Zofii Strzałkowskiej. Maturę zdała w 1906 r. w III Gimnazjum im. Franciszka Józefa. Tego samego roku podjęła studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego; równolegle uczęszczała na zajęcia z filologii klasycznej, uczestniczyła w seminarium polonistycznym m.in. Józefa Kallenbacha⁷⁸. Należała do czynnego wśród studentów naukowego Kółka Filozoficznego Czytelnicy Akademickiej, którego opiekunem i kierownikiem był Kazimierz Twardowski, słynny polski filozof, twórca filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej, wychowawca pokoleń polskich uczonych⁷⁹. W roku akademickim 1910/11 była zastępczynią przewodniczącego Zarządu Kółka, Kazimierza Ajdukiewicza⁸⁰. W czasie studiów przetłumaczyła na język polski pracę Gustava Theodora Fechnera *Über die Seelenfrage, ein Gang durch die sichtbare Welt, um die unsichtbare zu finden* (Leipzig 1861); praca ta została wydana drukiem w 1921 r. ze wstępem

16. Ignacy Marian Tadeusz Drexler (z prawej) z bratem Włodzimierzem, w gimnazjalnych mundurkach Zakładu Naukowo-Wychowawczego oo. Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem, (1890–1893).
Fot. Henner we Lwowie

17. Legitymacja wystawiona przez Biuro Wykonawcze Stałego Międzynarodowego Stowarzyszenia Kongresów Drogowych w Paryżu dla inż. Ignacego Drexlera, 1910

18. *Tableau Absolwenci Wydz.[iału] Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechniki Lwowskiej 1926–27*, z kompozycją malarską, 1927. Fot. Huberowie, Lwów. Profesorowie od lewej do prawej (na większych zdjęciach): rząd górny – Władysław Wojtan, (pod nim) Adam Kuryłło, Stefan Bryła, Jan Łopuszański, Karol Wątopek, Maksymilian Matkiewicz, Jan Bogucki, Tadeusz Obmiński, Kasper Weigel, (pod nim) Ignacy Drexler, rząd dolny – Kazimierz Zipser, Otto Nadolski, Antoni Wereszczyński, Stanisław Brzozowski

19. Zakład Przyrodolecznicy dr. Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie. Wśród pacjentów Ignacy Drexler (stoi pierwszy od lewej), Antoni Ferdynand Ossendowski (czwarty) i jego żona Zofia (z parasolką), [l. 20. XX w.]. Fot. M. Seńkowski, Kosów

K. Twardowskiego⁸¹. 3 grudnia 1912 r. uzyskała stopień doktora filozofii na podstawie rozprawy pt. *O stosunku sądów kategoriycznych do hipotetycznych*, napisanej pod kierunkiem K. Twardowskiego, w bardzo szczegółowej i obszernej recenzji, pozytywnie ocenionej: „A ponieważ praca dowodzi, że autorka zdaje sobie w zupełności sprawę z wymogów metodycznych, które stawiać należy tego rodzaju badaniom naukowym i ponieważ wymogom tym czyni w przeprowadzeniu swej pracy zadość, przeto rozprawa niniejsza uprawnia ją do przystąpienia do egzaminów ścisłych”⁸². Całkowitą aprobatę dla opinii promotora dał prof. Mściśław Wartenberg (1868–1938), od 1903 r. kierownik II katedry filozofii we Lwowie, recenzent pracy. Filozofię zdała celująco, natomiast język polski i historię literatury polskiej – dostatecznie. Była członkiem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, uczestniczyła w jego posiedzeniach naukowych, w latach 1911–1914 współpracowała z „Ruchem Filozoficznym”, wspierała też fundusz wydawniczy tego czasopisma. Uczestniczyła w Pierwszym (Lwów 1923) i Trzecim (Kraków 1936) Polskim Zjeździe Filozoficznym oraz w pierwszym zjeździe byłych uczniów Kazimierza Twardowskiego (11–12 lutego 1939 r. we Lwowie)⁸³.

W latach 1915–1922 Z. Drexler-Pasławska odbyła pełne studia sztuki śpiewania w Koncesjonowanej Szkole Śpiewu Solowego Zofii Kozłowskiej⁸⁴ i zaangażowała się w działalność pedagogiczną. Prowadziła lekcje śpiewu solowego w Szkole Muzycznej Sabiny Kasperek we Lwowie od roku 1920 do 1931, a w latach 1932–1939 w Konserwatorium Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu, dojeżdżając tam z Warszawy, dokąd ze Lwowa w 1931 r. przeniósł się i zamieszkała przy ulicy Białostockiej 20.

W czerwcu 1921 r. wzięła udział w konkursie wykonawczym na „Pieśń Polską” im. Władysława Żeleńskiego Towarzystwa Muzycznego w Lublinie; za odśpiewanie 15 pieśni polskich Sąd Konkursowy pod przewodnictwem kompozytora, pedagoga, krytyka muzycznego Felicjana Szopskiego (1865–1939), przyznał jej dyplom honorowy wielkiego uznania⁸⁵. Wtedy też, obok pracy pedagoga wokalistyki, rozpoczęła działalność koncertową. W celach doskonalenia muzycznego kilkakrotnie wyjeżdżała za granicę (Mediolan, Wiedeń, Paryż). Występowała głównie we Lwowie, ale też m.in. w Poznaniu, Warszawie, Katowicach, Truskawcu, Borysławiu, Drohobyczu i innych miastach Małopolski, w Toruniu, o czym informowały czasopisma muzyczne i inne⁸⁶. Jej występy programami obejmowały dużo muzyki dawnej (Bach, Mozart), muzykę francuską (Debussy, Ravel), ale również autorów polskich współczesnych (Friemann, Koffler i inni). Miała wieczory pieśni, przeważnie przy akompaniamencie znanej lwowskiej pianistki Heleny Ottawowej (1874–1948), organizowane przez działające od 1908 r. Biuro Koncertowe Maksymiliana Tuerka (Türka) we Lwowie, szereg recitali, śpiewała na różnego rodzaju koncertach, uroczystych wieczorach i akademiach, przy akompaniamencie pianistów, profesorów Konserwatorium Polskiego Towarzystwa Muzycznego we Lwowie, m.in. Edwarda Steinbergera (1891–?), Witolda Friemanna (1889–1977), Tadeusza Majerskiego (1888–1963). I tak na przykład w dniu 11 listopada 1924 r. odbył się „Wieczór Pieśni” w wykonaniu Z. Drexler-Pasławskiej, przy fortepianie H. Ottawowa, zorganizowany przez wspomniane Biuro Koncertowe M. Tuerka. W sezonie 1924/1925 była ona jedną z solistek wykonanego przez Polskie Towarzystwo Muzyczne we Lwowie pod dyrekcją M. Sołtysa słynnego dzieła Bacha *Magnificat*. 6 lutego 1925 r. na wieczorze muzyki nowoczesnej wystąpiła obok pianisty Zbigniewa Drzewieckiego (1890–1971), skrzypaczki Ireny Dubiskiej (1899–1989) oraz muzykologa i kompozytora Seweryna Barbaga (1891–1944). 17 stycznia 1926 r. wyjechała na kilka tygodni do Paryża w celach artystycznych. Tam 23 lutego 1926 r. wystąpiła na koncercie urządzonym w salonach czasopisma „La Revue Musicale”, wykonując cały szereg pieśni polskich Szymanowskiego, Szopskiego itd., a także zaśpiewała pięć nowych pieśni wówczas młodego kompozytora Piotra Perkowskiego (1901–1990), przy

akompaniamencie autora. Nazajutrz, 24 lutego, śpiewała w ambasadzie polskiej na wielkim przyjęciu oficjalnym na cześć świeżo mianowanego posła francuskiego w Warszawie p. Laroche⁸⁷. W maju tego samego roku we Lwowie wystąpiła jako solistka w słynnym oratorium Gabriela Piernégo *Krucjata dzieci*, wystawionym przez Adama Sołtysa, z udziałem około 300 chórzystów⁸⁸. W maju 1927 r. oraz 15 grudnia 1928 była wykonawczynią pieśni na koncertach kompozytorskich Witolda Friemanna⁸⁹. 18 listopada 1928 r. śpiewała na uroczystej akademii ku uczczeniu 10-letniej niepodległości państwa polskiego⁹⁰. Dwukrotnie wystąpiła w Katowicach: 28 września 1929 r. w programie inauguracyjnego koncertu na uroczystym otwarciu Państwowego Konserwatorium Muzycznego, a 10 grudnia 1930 r. na własnym „Wieczorze Pieśni” z udziałem pianistki Władysławy Markiewiczówny (1900–1982), w auli tegoż Konserwatorium⁹¹. Wiosną 1933 r. „Z. Drexler-Pasławska – jak podały „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” – „odniosła duży sukces artystyczny na recitalu pieśni, urządzonym w sali Instytutu Głuchoniemych w Warszawie”⁹².

24 września 1934 r. w sali Dworu Artusa w Toruniu, na koncercie kompozytorskim Ludomira Różyckiego (1883–1953), wykonała jego pieśni przy akompaniamencie pianistki, pedagoga Stefanii z Jagodzińskich Niekraszowej (1886–1973)⁹³. W czerwcu 1935 r., wśród trzynastorga śpiewaków z różnych stron kraju, wystąpiła na wielkim koncercie sumującym 30 lat pracy wybitnego pedagoga wokalistyki prof. Zofii Kozłowskiej, której była uczennicą⁹⁴.

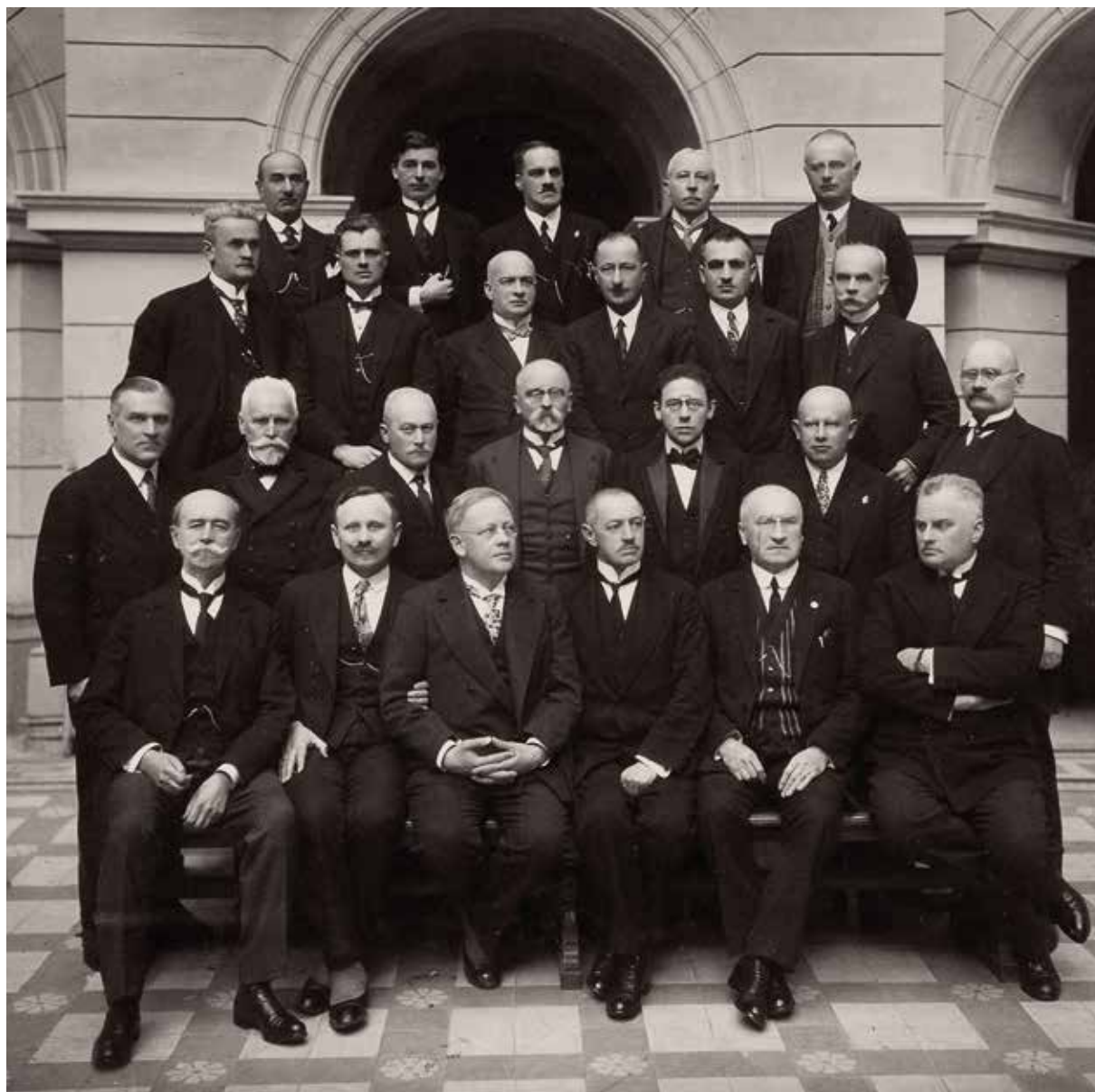
W latach 1926–1929 występowała w sali Kasyna i Koła Literacko-Artystycznego we Lwowie na tzw. „sobotnich” kasynowych wieczorach artystyczno-literackich⁹⁵. Na kameralnych spotkaniach bliższych znajomych, elitarnych spotkaniach towarzyskich, na muzykalnych herbatkach, prozonych wieczorach itd., z Z. Drexler-Pasławską wielokrotnie muzykował K. Twardowski, filozof, ale też kompozytor i pianista, akompaniując jej do śpiewu, co utrwalił w licznych uwagach w *Dziennikach*⁹⁶.

W latach 1930–1935 kilkakrotnie wystąpiła w lwowskiej rozgłośni Polskiego Radia. I tak przykładowo – wedle zapowiedzi programów radiowych (podanych w czasopismach „Radio”, „Antena”, „Kurier Lwowski”) – 13 listopada 1930 r. miał miejsce wieczór muzyki francuskiej w wykonaniu H. Ottawowej (fortepian) i Z. Drexler-Pasławskiej (śpiew); 17 kwietnia 1932 r. Z. Drexler-Pasławska wykonała pieśni francuskie; 4 lutego 1933 r. miała ona recital śpiewaczy (pieśni Chopina oraz K. Szymanowskiego, J. Kofflera, S. Niewiadomskiego, A. Sołtysa i innych kompozytorów polskich); 17 czerwca 1935 r. – recital śpiewaczy (utwory kompozytorów polskich i obcych); 22 lipca tegoż roku recital śpiewaczy (utwory Feliksa Nowowiejskiego); podczas ostatnich czterech występów akompaniował jej Tadeusz Serebyński.

Zofia Drexler-Pasławska uprawiała pisarstwo muzyczne – zajmowała się krytyką muzyczną w sposób profesjonalny. Jej recenzje – omówienia przeważnie dotyczące ruchu muzycznego Lwowa (koncerty wokalne) w latach 1926–1930 zamieszczały „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” w stałej rubryce pt. *Koncerty, opera, operetka*⁹⁷. Aktywnie działała w Polskim Związku Muzyków Pedagogów we Lwowie; była członkiem Zarządu, położyła duże zasługi dla tej organizacji jako przewodnicząca Sekcji Koncertowej. W 1930 r. przystąpiła do Polskiego Towarzystwa Muzyki Współczesnej, przez jakiś czas pełniła funkcję wiceprezesa Zarządu Oddziału Lwowskiego⁹⁸.

W czasie okupacji niemieckiej mieszkała w Warszawie, udzielała prywatnych lekcji śpiewu solowego w domu. Nie angażowała się w działalność konspiracyjną, ale w jej mieszkaniu (podobno) miały miejsce potajemne koncerty. Zofia Ottawa-Rogalska pisze we wspomnieniach o swojej matce, Helenie Ottawowej, że H. Ottawowa „Dała kilka koncertów domowych w mieszkaniu śpiewaczki Zofii Drexler-Pasławskiej i u nas w domu”⁹⁹. Po wojnie pracowała w szkołach muzycznych: już od listopada 1944 r. w uruchomionej na Pradze Wyższej Szkole Muzycznej im. Fryderyka Chopina, pod dyrekcją Adama Wieniawskiego (1879–1950); w latach 1950–1971(?) w Państwowej Średniej Szkole

20. WARSZAWA D. 8 - 9 LUTY 1929 R. Fot. Marian Fuks, Warszawa

Profesorowie Wydziałów Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechnik Lwowskiej i Warszawskiej. W pierwszym rzędzie od góry od lewej: Karol Michał Pomianowski, Jan Adam Piotrowski, Kasper Weigel, Maksymilian Matkiewicz, Melchior Władysław Nestorowicz; w drugim rzędzie od góry od lewej: Mieczysław Rybczyński, Witold Wierzbicki, Henryk Czopowski, Stefan Straszewicz, Stanisław Brzozowski, Lucjan Grabowski; w trzecim rzędzie od góry od lewej: Jan Łopuszański, Stanisław Kunicki, Czesław Skotnicki, Józef Fedorowicz, Antoni Wereszczyński, Włodzimierz Stożek, Ignacy Radziszewski; czwarty rząd od góry od lewej: Aleksander Wasiutyński, Edward Warchałowski, Ignacy Drexler, Kazimierz Zipser, Andrzej Pszenicki, Antoni Ponikowski

21. Profesor Kazimierz Twardowski (siedzi czwarty od lewej) w otoczeniu lwowskich uczniów, wśród których siedzą od lewej: 5. Zofia Paśawska-Drexlerowa, 6. ks. Tadeusz Olejniczak; stoją od lewej: 1. Tadeusz Kotarbiński, 3. Alfons Baron, [ok. 1907–1911]. Fot. E. Trzemeski, Lwów

22. Profesor Kazimierz Twardowski z lwowskimi uczniami. Stoją od lewej: Kazimierz Twardowski, Kazimierz Ajdukiewicz, Rudolf Nykołajczuk-Nałęcki, Daniela Tennerówna-Gromska, Mieczysław Treter, Józef(?) Sandel, Urszula(?) Jakubowska, Stefan Dańcewicz, Władysław Tatarzewicz, Zofia Paśawska-Drexlerowa, Henryk Świerczewski, Tadeusz Kotarbiński, Alfons Baron, (Lwów, ok.1910). Fotografia

Muzycznej nr 2 im. F. Chopina (w różnym, zmiennym wymiarze godzin); równoległe od września 1955 r. przez szereg lat w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej na tzw. godzinach zleconych jako wykładowca metodyki śpiewu solowego, literatury wokalne¹⁰⁰. Uczestniczyła w działaniach obejmujących opracowanie planów i programów dla zreformowanego szkolnictwa muzycznego. Brała udział m.in. w pracach – utworzonej Zarządzeniem Ministra Kultury i Sztuki z 6 lipca 1945 r. – Komisji Programowej Szkolnictwa Muzycznego pod przewodnictwem Janusza Miketty (jako członek sekcji śpiewu, której przewodniczył prof. Bronisław Romaniszyn)¹⁰¹ oraz Państwowej Muzycznej Rady Wydawniczej, pod przewodnictwem prof. dr. Adolfa Chybińskiego (w komisji pedagogicznej literatury wokalne), powołanej 5 listopada 1945 r.¹⁰². W listopadzie 1951 r. zasiadała w Komisji Jurorów I Ogólnopolskiego Konkursu Śpiewaczego (dla pieśniarzy)¹⁰³. Czynna w działaniach warszawskiego Okręgowego Zespołu Metodyczno-Programowego, m.in. wzięła udział w opracowaniu publikacji pt. *O racjonalne podstawy oceny ucznia w szkole muzycznej* (1967)¹⁰⁴, a także przez wiele lat działała w dziedzinie doskonalenia metodycznego nauczycieli-wokalistów. Działała w organizacjach zawodowych: od 1945 r. należała do Związku Zawodowego Muzyków Rzeczypospolitej Polskiej (sekcja wokalistyczna), w 1946 r. była członkiem komisji rewizyjnej, a w latach 1947–1950 członkiem komisji kwalifikacyjnej; była członkiem Związku Zawodowego Pracowników Sztuki i Kultury; w 1955 r. przystąpiła do warszawskiego oddziału Stowarzyszenia Polskich Artystów Muzyków – SPAM (Sekcja Pedagogów).

W zbiorach rodzinnych zachował się pamiętnik Z. Drexler-Pasławskiej, pisany w czasie walk o Lwów, w formie listów do rocznej córeczki Krystyny; tekst opatrzony (dodany) tytułem *Lwów na linii frontu – listopad 1918 r.*, został opublikowany w czasopiśmie „Informacje”, wydawanym przez Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział w Krakowie¹⁰⁵.

Zofia Drexler-Pasławska zmarła 23 października 1979 r. w Warszawie, pochowana na cmentarzu Powązkowskim; kwatera 151, rząd 6, grób 15¹⁰⁶.

Otrzymała odznaczenia i odznaki m.in.: Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, Medal za Warszawę 1939–1945, Złotą Odznakę Stowarzyszenia Polskich Artystów Muzyków¹⁰⁷.

W małżeństwie z Ignacym Drexlerem miała dwoje dzieci: syna Ignacego (8 XI 1913–26 XI 1914) i córkę Krystynę Marię Eugenię (31 VII 1917–20 VI 1992), dziennikarkę, zamężną za Jerzym Progulskim (1914–1992), inżynierem.

Spośród prezentowanych pamiątek lwowskiej rodziny Drexlerów, Zofii Drexler-Pasławskiej dotyczy ponad 60 różnych obiektów. Głównie są to fotografie (17) oraz rozmaite papiery, pochodzące z lat 1900–1945, związane z jej nauką, pracą zawodową i aktywnością artystyczną. W grupie fotografii znajduje się kilka portretów pojedynczych, wykonanych we Lwowie m.in. przez Henryka Mikolascha w 1921 r.¹⁰⁸ oraz w zakładzie fotograficznym „Lena” (ok. 1924 r.)¹⁰⁹. Zachowane jest zdjęcie artystyczne – romantyczne studium kobiecej postaci na tle pejzażu – z sygnaturą Jana Bułhaka z Wilna, na odwrocie z naniesionym napisem: „*W obłokach*”/JBułhak/1909 i napisem (nieznanej ręki) podającym, że sfotografowana postać, to Z. Drexler-Pasławska¹¹⁰. Interesujące i piękne są portrety zbiorowe, szczególnie z okresu studiów w Uniwersytecie Lwowskim. Odnajdujemy tu zdjęcie z sygnaturą zakładu E. Trzemeskiego, wykonane około 1907–1911 r., ukazujące profesora Kazimierza Twardowskiego w otoczeniu jego dwunastu lwowskich uczniów, wśród których (dotychczas) rozpoznani: Tadeusz Kotarbiński (1886–1981), Alfons Baron (?–1940), Z. Pasławska-Drexlerowa, ks. Tadeusz Olejniczak (1877–1933)¹¹¹ (il. 21). Na innej fotografii, nieokreślonego autora, wykonanej we wnętrzu około 1913 r., sportretowani są kierownicy seminariów filozoficznych Uniwersytetu Lwowskiego profesorowie – K. Twardowski i Mściśław Wartenberg oraz ich piętnastoro

uczniów-słuchaczy: Feliks Kierski (1884–1926), ks. Tadeusz Olejniczak, Zofia Paślowska-Drexlerowa, Daniela Tennerówna-Gromska (1889–1973), Jan Łukasiewicz (1878–1956), Maria Fränklówna, Marian Borowski (1879–1938), Edmund Gromski (1884–1960), Henryk Brokman (zm. 1919?), Jan Ihnatowicz (w ramach pospolitego ruszenia zmobilizowany do wojska austriackiego zginął pod Lublinem w 1914 r.), Bronisław Bandrowski (1879–1914), Kazimierz Ajdukiewicz (1890–1963), Karol Frenkel (1891–1920), Stanisław Leśniewski (1886–1939), Alfons Baron¹¹². Wykonany w plenerze, przez nieokreślonego fotografa, we Lwowie około 1910 r., kolejny portret zbiorowy przedstawia profesora Kazimierza Twardowskiego i jego dwunastu uczniów, w tym trzy młode kobiety, wszyscy ustawieni w szeregu, panie w efektownych kapeluszach na głowie, zaś niektórzy panowie z kapeluszymi w ręku; stoją od lewej: Kazimierz Twardowski, Kazimierz Ajdukiewicz, Rudolf Nykołajczuk-Nałęcki, Daniela Tennerówna-Gromska, Mieczysław Treter (1883–1943), Józef(?) Sandel, Urszula(?) Jakubowska, Stefan Dańcewicz (1890–1962), Władysław Tatarkiewicz (1886–1980), Zofia Paślowska-Drexlerowa, Henryk Świerczewski, Tadeusz Kotarbiński, Alfons Baron¹¹³ (il. 22). Do tej grupy tematycznej należy też – wymienione tu już wcześniej – *tableau* ofiarowane profesorowi Kazimierzowi Twardowskiemu od Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie z portretami 66 jego członków zgrupowanymi wokół dużego zdjęcia Profesora, z następującą dedykacją: „Swemu Przewodniczącemu Profesorowi Doktorowi/ Kazimierzowi Twardowskiemu/ Polskie Towarzystwo Filozoficzne/ w dniu setnego posiedzenia naukowego 4. XI. 1910. W dowód czci dla zasług położonych około tworzenia i krzewienia myśli filozoficznej”; wykonane w zakładzie E. Trzemeskiego, Lwów. Wszystkie portrety opatrzone są nazwiskami¹¹⁴ (il. 23). Ogólnie należy powiedzieć, że sportretowani członkowie Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie to – w większości – wybitni przedstawiciele nauki i kultury polskiej końca XIX i początku XX wieku: filozofowie i historycy filozofii, historycy i teoretycy literatury, historycy sztuki, medycyny, inżynierowie, lekarze, astronomowie, botanicy..., profesorowie i docenci wyższych uczelni, nauczyciele gimnazjalni, bibliotekarze, urzędnicy, poeci, osoby duchowne itd.

Wśród fotograficznych portretów zbiorowych znajduje się kilka zdjęć będących świadectwem działalności artystyczno-koncertowej Z. Drexler-Paślowskiej. I tak na przykład dwie fotografie związane są z jej uczestnictwem w konkursie na „Pieśń Polską” im. Władysława Żeleńskiego Towarzystwa Muzycznego w Lublinie w czerwcu 1921 r.: na jednej, wykonanej w siedzibie Towarzystwa Muzycznego w Teatrze Miejskim, przez lubelskiego fotografa U.W. Szeftela, sportretowani są członkowie Sądu Kompozytorskiego konkursu, któremu przewodniczył muzykolog i kompozytor z Poznania, Łucjan Kamieński (1885–1964) oraz wykonawczego pod przewodnictwem Felicjana Szopskiego (1865–1939)¹¹⁵; na drugim zdjęciu, wykonanym przez nieokreślonego fotografa, ukazani są laureaci konkursu: Felicjan Szopski, Janina Cygańska (1888–1968), Celina Nahlikówna (1894–1965), Janina Kelles-Krauze (ok. 1896–1988), Zofia Drexler-Paślowska oraz Władysław Raczkowski (1893–1975), akompaniator konkursu¹¹⁶ (il. 25). Na kolejnej zachowanej fotografii, wykonanej około 1926–1930 r., sportretowani zostali wykonawcy niezidentyfikowanego koncertu, prócz Z. Drexler-Paślowskiej, Witold Friemann, kompozytor, pianista, pedagog, Józef Cetner (?) (1887–1965), skrzypek, pedagog, kompozytor oraz nieokreślony mężczyzna¹¹⁷ (il. 26). Grupowe zdjęcie sygnowane przez zakład Huberów dokumentuje udział Z. Drexler-Paślowskiej w koncercie dla uczczenia 30-lecia pracy pedagogicznej prof. Zofii Kozłowskiej, we Lwowie w czerwcu 1935 r.¹¹⁸. Zapewne do tej grupy tematycznej można zaliczyć piękne, z niezidentyfikowanej okazji wykonane zdjęcie we wnętrzu (atelier) przez c.i.k. nadwornego fotografa T. Bahrynowicza na początku XX wieku, zawierające też autografy sportretowanych, m.in.: Aleksander Bogdanowicz, J. Bogdanowiczowa, Zygmunt Jamrógiwicz

23. *Tableau* ofiarowane profesorowi Kazimierzowi Twardowskiemu przez Polskie Towarzystwo Filozoficzne we Lwowie w dniu setnego posiedzenia naukowego 4 listopada 1910. Fot. E. Trzemeski, Lwów

Sportretowani członkowie (66) Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, zgrupowani wokół dużego zdjęcia profesora Kazimierza Twardowskiego, od góry od lewej: Ignacy Drexler, Teodor Mianowski, Walenty Wróbel, Władysław Witwicki, Irena [Jawic] Pannenkowa, Ignacy Halpern, Aniela Szcówna, Mściśław Wartenberg, Władysław Weryho, Kazimierz Wize, Felicja Nossigowa, Jan Łukasiewicz, Marian Borowski, Bronisław Bandrowski, Stanisław Zabielski, Benedykt Elmer, Zygmunt Skórski, Artur Załęski, Salomea Perlmutterówna, Władysław Szumowski, Jan Bołoz-Antoniewicz, Sabina Weinbergowa, Ludwik Przysiecki, Adolf Tyszko, Tadeusz Sobolewski, Władysław Tatarkiewicz, Włodzimierz Zagórski, ks. Tadeusz Olejniczak, Zygmunt Łempicki, Adam Stögbauer, Napoleon Dorożewski, Paulina Horszowska, Henryk Struve, Kazimiera Twardowska, Stanisław Jan Schneider, Zofia Paślawska (zamężna Drexler), Władysław Kozicki, Kazimierz Sośnicki, Julian Zacharjewicz (Zachariewicz), Bronisław Biegeleisen, Mieczysław Treter, Rajnold Wolański, Helena Dubieńska, Marcin Ernst, Marian Raciborski, Aleksander Raciborski, Stefania Tatarówna, Hersz Bad, Wiktor Strusiński, Alfons Baron, Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński, Zygmunt Zawirski, Szczęsny Jasiewicz, Juliusz Tenner, Daniela Tennerówna, Edwin Teodor Płażek, Witold Rubczyński, Bolesław [Ferdynand] Mańkowski, Władysław Biegański, Jan Kasprowicz, Irena Ziembicka, Leopold Wołowicz, Emil Żychiewicz, Józef Bednarski, Seweryn Stark

24. Dyplom doktorski Zofii Leokadii Paśławskiej-Drexler uzyskany na Wydziale Filozoficznym c.k. Uniwersytetu cesarza Franciszka Józefa I we Lwowie, 3 grudnia 1912

(?), Władek Starkel; wśród 16 ukazanych osób rozpoznana jest Z. Drexler-Pasławska, siedzi druga od lewej strony (nr inw. F-8761).

Spśród pozostałych fotografii warto odnotować zachowane tylko jedno zdjęcie o charakterze prywatnym, rodzinnym, na którym – prócz Zofii Drexler-Pasławskiej z córką Krystyną – ukazana jest jej bratowa, generałowa Aleksandra Pasławska z dwojgiem dzieci: Stefanem Karolem Henrykiem (21 XI 1926 Wilno–1 VIII 1944 Warszawa) i Grażyną (ur. 1930) (il. 27). To amatorskie, niewielkie zdjęcie, wykonane w plenerze (w lesie?), na tle limuzyny Fiat 518, z numerem rejestracyjnym woj. stanisławowskiego, około 1937 r., zasługuje też na uwagę z powodu losów Pasławskich. Aleksandra Pasławska urodziła się około 1902 r. w Poniewieżu na Litwie. Była córką Ignacego Judyckiego i Heleny z Wieliczków (1874–1932). W roku 1925 poślubiła Stefana Pasławskiego, pułkownika, a od 1928 r. generała Wojska Polskiego, wojewodę białostockiego i stanisławowskiego. Do września 1939 r. towarzyszyła mężowi, angażowała się w pracę społeczną m.in. na rzecz biednych dzieci, harcerstwa, towarzystw regionalnych itp. Podczas okupacji niemieckiej, kiedy jej mąż przebywał w oflagu, mieszkała wraz z dziećmi w Warszawie na osiedlu willowym przy Forcie Mokotowskim, położonym na uboczu, zamieszkanym przez sporo rodzin wojskowych, należącym do spokojniejszych w dzielnicy (Niemcy pojawiali się tu rzadko). W jej willi przy ulicy Olimpijskiej 13 przez pewien czas (w lipcu 1943 r.) gościnnie mieszkała znana pisarka Maria Dąbrowska, która przeniosła się tam w związku z podejrzeniami o obserwację jej mieszkania przy ulicy Polnej 40 przez gestapo. Na utrzymanie Pasławska zarabiała pracując m.in. jako kancelistka w spółdzielczości. Znała język rosyjski i trochę francuski, ale snując powojenne plany obrócenia większej części willi na prywatny (albo nawet państwowy) pensjonat dla cudzoziemców przyjeżdżających do Polski, uczyła się języka angielskiego; lekcji udzielał jej Jerzy Kowalski (1893–1948), profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, wówczas przemieszkujący w Warszawie. Aleksandra Pasławska pseud. „Krysta”, łączniczka, związana była z Armią Krajową – pułk „Baszta” VI batalion WSOP (Wojskowej Służby Ochrony Powstania) 4. kompania WSOP-PŻ (Pomoc Żołnierzowi) na Mokotowie. Zginęła 29 sierpnia 1944 r. przy ulicy Krasickiego 8 (a ściślej – na ulicy Malczewskiego); rozszarpał ją pocisk z tak zwanej „krowy”. „Koleżanki, co pracowały z nią razem na Kazimierzowskiej w kuchni powstańczej, zebrały jej szczątki i pochowały w trumience małej”, zanotowała pod datą 25 lutego 1949 r. Maria Dąbrowska w *Dzienniku* słowa znajomej Marii Nowowiejskiej (mieszkającej na osiedlu przy Forcie Mokotowskim), która też opowiedziała pisarce różne szczegóły o rodzinie Pasławskich. Niespełna osiemnastoletni Stefan Karol Pasławski, pseud. „Karolek”, strzelec pułku „Baszta” batalion „Olza” kompania O-1 zginął 1 sierpnia 1944 r. w pierwszym dniu powstania warszawskiego podczas ataku na Fort Mokotowski. W 1945 r. siostra Aleksandry Pasławskiej, po ekshumacji, oboje pochowała na Cmentarzu Powązkowskim Komunalnym, dawnym Wojskowym, w kwaterze powstańców. O Grażynie Pasławskiej – jak dotychczas – wiadomo tylko, że jesienią 1944 r. przebywała z ciotkami Łucją Tłuchowską i Stefanią Judycką w Ruścu pod Nadarzynem u p. Gierzyńskiej. W roku 1946 – po prawie siedmioletniej rozłące – ojciec ściągnął ją do siebie do Francji; na pewien czas zamieszkała z nim w Nicei w Domu Wypoczynkowym Oficerów Wojska Polskiego. Na początku 1948 r. wraz z ojcem i jego drugą żoną, Hanną Krystyną Morawek (12 V 1911–8 VIII 1988), malarką, autorką prac rękodzielniczych, poślubioną 22 XI 1947 r. w Nicei, wyjechała do Anglii. Podobno nie najlepiej tam się czuła i wyjechała do Kanady, gdzie wyszła za mąż. Losy Aleksandry Pasławskiej posłużyły Marii Dąbrowskiej za kanwę opowiadania *Weksel* (tu bohaterka nazywa się Eugenia Judycka), napisanego 14–15 października 1949 r.; z maszynopisu przedrukowała je dopiero E. Korzeniewska w tomie *Opowiadania* (1967). Natomiast zmodyfikowaną część tego

opowiadania jako osobny utwór pt. *Pani Zosia* (tu bohaterka nazywa się Zosia Latoska), pisarka ogłosiła w „Iskrach” (dodatku do „Trybuny Mazowieckiej” 1955, nr 46), przedruk w tomiku *Gwiazda zaranna* (1955). Losy Paślowskiej i jej syna Karusia stały się też tworzywem jednego z wątków powieści Dąbrowskiej pt. *Przygody człowieka myślącego* (tu bohaterowie nazywają się: Zosia Latoska, Karuś Latoski), Warszawa 1970¹¹⁹.

Przynależnych Zofii Drexler-Paślowskiej archiwaliów jest sporo. I tak z jej lat szkolnych zachowały się: „Pamiętnik” z malunkami i 25 wpisami koleżanek szkolnych, zapewne około trzynastoletnich jej rówieśniczek, dokonanymi we Lwowie w okresie od 24 lutego 1900 do 8 stycznia 1901 r.¹²⁰ oraz dwa świadectwa: jedno z Miejskiej Szkoły Wydziałowej im. Królowej Jadwigi we Lwowie, za rok szkolny 1899/1900, z datą 14 lipca 1900 r.¹²¹, zaś drugie z Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego Zofii Strzałkowskiej tamże, wystawione dla Zofii Paślowskiej, uczennicy klasy ósmej, za pierwsze półroczcie roku szkolnego 1905/1906, stopnia pierwszego z odznaczeniem, 30 stycznia 1906 r.¹²² Studiów uniwersyteckich dotyczy 20 świadectw, w tym 12 to świadectwa o zdanych kolokwiach na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego w okresie od 4 kwietnia 1907 do 10 lipca 1910 r., z podpisami profesorów: Kazimierza Twardowskiego, Wilhelma Bruchnalskiego (1859–1938), Mściśława Wartenberga, Stanisława Witkowskiego (1866–1950), natomiast 8 pozostałych – o uczęszczaniu na ćwiczenia w seminarium filozoficznym i udziale czynnym w lekturze i interpretacji rozpraw filozoficznych (D. Hume’a, A. Schopenhauera, I. Kanta, B. Bolzana, O. Liebmana), w okresie od 16 maja 1908 do 14 lipca 1910 r., z podpisami K. Twardowskiego i M. Wartenberga¹²³. Zachowany jest oryginalny dyplom nadania tytułu doktora filozofii Zofii Leokadii Paślowskiej-Drexler za rozprawę pt. *O stosunku sądów kategorycznych do hipotetycznych*, z podpisami: promotora Kazimierza Twardowskiego, dziekana Wilhelma Bruchnalskiego, rektora Adolfa Becka, Lwów 3 grudnia 1912 r.¹²⁴ (il. 24). Z jej działalnością artystyczną związane są trzy różne obiekty: dyplom honorowy wielkiego uznania przyznany jej za odśpiewanie 15 pieśni polskich na konkursie wykonawczym na „Pieśń Polską” im. Władysława Żeleńskiego Towarzystwa Muzycznego w Lublinie, z podpisami członków Sądu Konkursowego i Komitetu Towarzystwa Muzycznego w Lublinie, 27 czerwca 1921 r.¹²⁵; świadectwo wystawione przez Zofię Kozłowską, profesora Konserwatorium Polskiego Towarzystwa Muzycznego we Lwowie, dla dr Zofii Drexler-Paślowskiej o odbyciu pełnych studiów w Koncesjonowanej szkole śpiewu solowego Zofii, Marii Kozłowskiej we Lwowie we latach 1915–1922, Lwów 24 X 1922¹²⁶; list Zdzisława Jachimeckiego (1882–1953) do Z. Drexler-Paślowskiej z propozycjami programu jej występu w koncercie Polskiego Radia w Krakowie w dniu 12 stycznia 1930 r. (Kraków 16 XII 1929)¹²⁷. Dwa dokumenty dotyczą jej działalności związkowej: w Polskim Związku Muzyków Pedagogów we Lwowie (1 III 1932)¹²⁸ oraz w Polskim Towarzystwie Muzyki Współczesnej Oddział Lwowski (22 IV 1930)¹²⁹. Zachowana niewielka korespondencja różna obejmuje listy kondolencyjne i inne pisma od rektora Politechniki Lwowskiej Witolda Minkiewicza, również od Prezydium miasta Lwowa z podpisem wiceprezydenta Wawrzyńca Kubali do Z. Drexler-Paślowskiej z powodu zgonu jej męża Ignacego Drexlera w grudniu 1930 r., a także podziękowanie Magistratu król. stoł. miasta Lwowa za ofiarowane dla Galerii Narodowej miasta Lwowa dwa obrazy: J. Wodyńskiego *Starzec z zegarem* i L. Drexlerówny *Autoportret*¹³⁰. Dokument (w postaci dyplomu) podpisany przez Prezesa Rady Ministrów Sławoja Składkowskiego jest świadectwem nadania jej zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 10 listopada 1938 r. Złotego Krzyża Zasługi. Z czasu powojennego pochodzą trzy papiery: orzeczenie Komisji Weryfikacyjnej dla Muzyków w Warszawie, ze stwierdzeniem, „że obywatelka dr Drexler-Paślowska Zofia w latach okupacji niemieckiej nie uchybiła w niczym honorowi Polki i wobec tego posiada pełne prawa do wykonywania swego zawodu”, podpisane przez

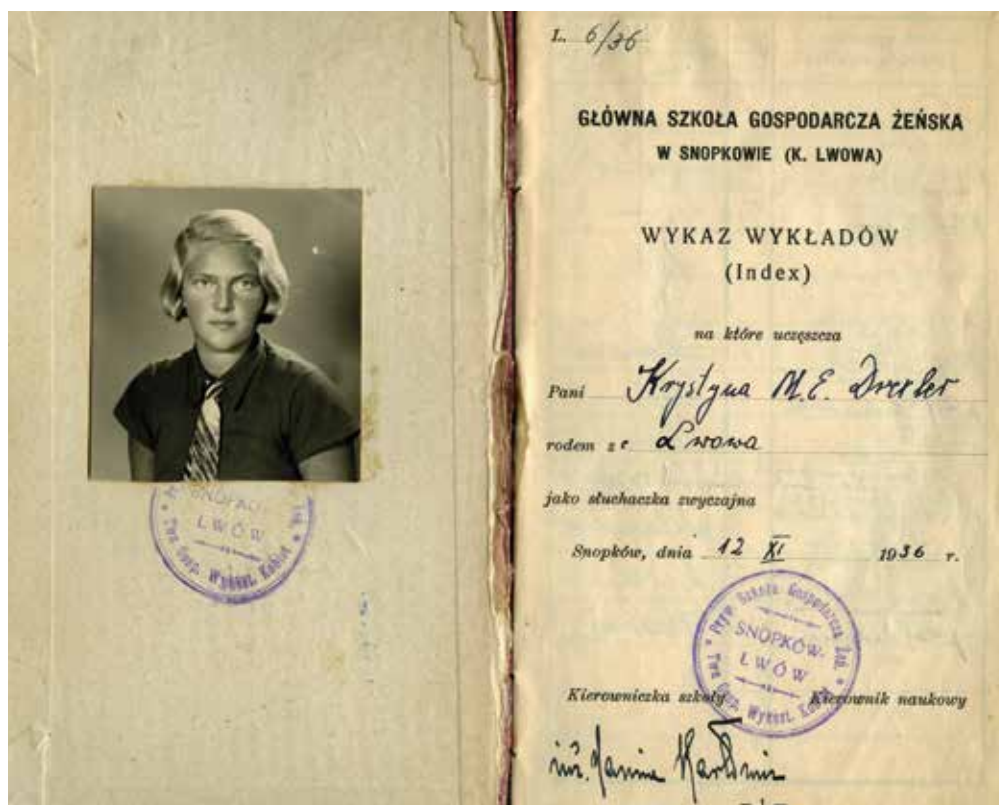
25. Laureaci konkursów kompozytorskiego i wykonawczego na „Pieśń Polską” im. Władysława Żeleńskiego Towarzystwa Muzycznego w Lublinie, czerwiec 1921. Siedzą od lewej: Felicjan Szopski (Warszawa – I nagroda kompozytorska Ministerstwa Kultury i Sztuki), Celina Nahlikówna (Lwów – II nagroda Towarzystwa Muzycznego w Lublinie), dr Zofia Drexler-Pasławska (Lwów – dyplom honorowy wielkiego uznania); stoją od lewej: Władysław Raczkowski (z Poznania – akompaniator w konkursie), Janina Cygańska (Warszawa – I nagroda Towarzystwa Muzycznego w Lublinie), Janina Kelles-Krauze (Kraków – III nagroda Towarzystwa Muzycznego w Lublinie). Fotografia

26. Wykonawcy niezidentyfikowanego koncertu. Od lewej: Witold Friemann, pianista, kompozytor; Zofia Drexler-Pasławska, śpiewaczka estradowa, m.in. lwowska wykonawczyni pieśni Friemanna na jego kompozytorskich koncertach; N.N.; Józef Cetner(?), skrzypek, kompozytor, [1926–1930]. Fotografia

27. Zofia Drexler-Pasławska (stoi pierwsza od lewej) z córką Krystyną (stoi pierwsza od prawej) oraz Aleksandra z Judyckich Pasławska (siedzi pośrodku), żona generała Stefana Pasławskiego, z dziećmi: Stefanem Karolem i Grążyną, [ok. 1937]. Fotografia

28. Indeks Krystyny Drexler, słuchaczki Głównej Szkoły Gospodarczej Żeńskiej w Snopkowie koło Lwowa, 1936

przewodniczącego Komisji Adama Wieniawskiego i sekretarza Adama Chromińskiego, 10 lipca 1945 r. (rękopis, być może to ręczny odpis dokumentu?), oraz dwie delegacje służbowe wystawione przez Ministerstwo Kultury i Sztuki dla Z. Drexler-Pasławskiej na służbowe wyjazdy z Warszawy – jedna do Gdańska i Sopotu (7 VIII 1945) z podpisem Janusza Miketty, druga do Krakowa (18 IX 1945), podpis nieczytelny¹³¹. W grupie archiwaliów znajdują się też trzy własnoręcznie pisane życiorysy Z. Drexler-Pasławskiej (z 1910 r., ok. 1935, ok. 1955), istotne dla opracowania noty biograficznej¹³².

Czwarte pokolenie Drexlerów, z powodu wypadków dziejowych, w polskim Lwowie zdążyło się upamiętnić w wieku dziecięcym lub młodzieżowym, jest ukazane na ponad 20 fotografiach zbiorowych. Są to przeważnie zdjęcia okazjonalne, wykonane w izbie szkolnej, z okazji Pierwszej Komunii Świętej, przedstawień jasełkowych. Zachowane materiały dotyczą Krystyny Drexler oraz trojga Chwastowskich: Wandy, Janiny Beaty i Mieczysława, dzieci Mieczysława i Ireny z Drexlerów.

Krystyna Maria Eugenia Drexler, dziennikarka, narciarka, działaczka sportowa, urodziła się 31 lipca 1917 r. we Lwowie, była córką Ignacego i Zofii z Pasławskich. W latach 1928–1932 uczęszczała do Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego SS. de Notre Dame w rodzinnym mieście, a następnie od 1 września 1932 r. do Gimnazjum Państwowego im. Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie (była przyjęta do klasy IV), gdzie w 1936 r. zdała egzamin dojrzałości. W latach 1936–1939 uczyła się w Prywatnej Szkole Gospodarczej Żeńskiej (w latach 1938–1939 nazwa: Prywatny Instytut Gospodarczego Kształcenia Kobiet im. Janiny Karłowicz) w Snopkowie pod Lwowem i tam 15 lipca 1939 r. złożyła egzamin dyplomowy z wynikiem bardzo dobrym. W tym samym roku (11 listopada we Lwowie w kościele parafialnym pw. św. Andrzeja Apostoła – kościół oo. Bernardynów) poślubiła Jerzego Progulskiego (1914–1992), inżyniera mechanika, syna Stanisława, pediatry, profesora tytularnego Uniwersytetu Lwowskiego, i Julii Winiarzówny. W czasie okupacji niemieckiej mieszkała w Warszawie, gdzie (wedle dokumentów zachowanych w zbiorach rodzinnych J. Kern-Bałaty) mąż jej był na stałe zatrudnionym pracownikiem przejętej przez Niemców Fabryki Aparatów Elektrycznych K. Szpotański i Co. A.G. przy ulicy Kałuszyńskiej 2 (ówczesne osobiste zaangażowanie właściciela i dyrektora fabryki K. Szpotańskiego w zatrudnienie pracowników pozwoliło wielu ludziom przeżyć okres okupacji, uchronić wielu młodych ludzi przed wywiezieniem na przymusowe roboty do Niemiec). W 1944 r., gdy okupanci wywieźli urządzenia i materiały fabryki, K. Progulska wraz z mężem została ewakuowana do Teplitz-Schönau, F.A.B. Lager, Sudetengau; od 11 września do 26 października tego roku była tam zatrudniona jako montażowa pracownica pomocnicza. W latach 1947–1951 studiowała filologię angielską na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Była czynną zawodniczką Akademickiego Związku Sportowego; wszechstronnie utalentowana sportswomenka, reprezentantka Polski w siatkówce i koszykówce w meczach międzypaństwowych i turniejach międzynarodowych, należała również do czołowych narciarek AZS. Następnie pracowała jako dziennikarka. Pracę w dziennikarstwie rozpoczęła współpracując (opublikowane są jej teksty) m.in. ze „Sportowcem” (1953), tygodnikiem „Kobieta i Życie”, miesięcznikiem „Radar”, „Kulturą Fizyczną” (1956, 1960), „Dookoła Świata” (1960), „Gospodarstwem Domowym” (1970, 1975). W latach 1954–1962 (wedle wypełnionej przez nią ankiety) współpracowała z redakcją sportową Polskiego Radia. Od 1963 r. była członkiem zespołu redakcyjnego magazynu turystycznego „Światowid”, na łamach którego w latach 1962–1973 opublikowała szereg artykułów o szeroko pojętej tematyce turystycznej-sportowej (przeważnie narciarskiej). Była członkiem Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich, współtwórczynią Narciarskiego Klubu Dziennikarzy „Kaczka” (w którym przez 12 lat pełniła funkcję sekretarza) i Międzynarodowego Klubu Narciarskiego Dziennikarzy (SCIJ). Brała udział w Ogólnopolskich Narciarskich Zawodach Dziennikarzy (wielokrotnie zajmowała pierwsze miejsce),

a także wielokrotnie – w Międzynarodowych Zawodach Narciarskich Dziennikarzy (dwukrotnie zdobyła tytuł najlepszej europejskiej narciarki dziennikarzy, mistrzyni świata w narciarstwie dziennikarzy w 1957 r. w Kranjskiej Gorze, Jugosławia). Od 1988 r. była członkiem Oddziału Stołecznego Towarzystwa Miłośników Lwowa. W roku 1990 została przyjęta na członka Stowarzyszenia Polaków Poszkodowanych przez III Rzeszę Niemiecką (postanowienie weryfikacyjne Nr 6071 P) i „uznana za uprawnioną do uzyskania odszkodowania z tytułu poniesionych szkód”. Odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi oraz odznakami za działalność w dziedzinie turystyki i sportu. Zmarła 20 czerwca 1992 r. w Warszawie, pochowana na cmentarzu Powązkowskim; kwatera 151, rząd 6, grób 15¹³³.

Krystyny z Drexlerów Progulskiej dotyczy 14 fotografii (portretów zbiorowych) i 5 różnych archiwaliów pochodzących z czasu jej nauki w latach około 1929–1939. Na jednym z zachowanych zdjęć utrwalona jest scena przedstawienia szkolnego *Ptaszek* w Teatrze Małym we Lwowie w wykonaniu uczennic Gimnazjum SS. de Notre Dame, wśród których w roli *Ptaszka* K. Drexler; fot. M. Blaustein, około 1929 r.¹³⁴ Inna fotografia, wykonana przez Władysława Gargula, ukazuje nauczycielki i uczennice Prywatnej Szkoły Gospodarczej Żeńskiej w Snopkowie na wycieczce w kopalni soli w Wieliczce 27 września 1937 r.¹³⁵ Pozostałe, amatorskie, niewielkie zdjęcia ilustrują przeważnie praktyczne zajęcia Snopkowiek w latach 1938–1939¹³⁶. Wśród archiwaliów znajdują się: indeks (z fotografią) Krystyny Marii Eugenii Drexlerówny, słuchaczki Głównej Szkoły Gospodarczej Żeńskiej w Snopkowie, z datą 12 listopada 1936 r. (il. 28); absolutorium przez nią uzyskane w tej szkole 15 lipca 1938 r.; dwa zaświadczenia dotyczące odbywania praktyki (1939 r.); poświadczenie złożenia egzaminu dyplomowego 15 lipca 1939 r.¹³⁷

Odnotowanych – w prezentowanych pamiątkach – troje Chwastowskich, to dzieci wspomnianych tu już wcześniej Mieczysława i Ireny z Drexlerów. Wanda Agnieszka Chwastowska (1916 Lwów – 2006 Gliwice), od roku 1931 w rodzinnym mieście uczyła się w Państwowej Szkole Technicznej na Wydziale Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego, a po jej ukończeniu podjęła pracę w Gimnazjum Kupieckim, jako nauczycielka techniki reklamy. Jesienią 1943 r. wstąpiła w szeregi Armii Krajowej; pełniła służbę jako łączniczka o pseudonimie „Mietka” pod rozkazami dowódcy – majora Bernasia z szóstego pułku lotniczego. 6 czerwca 1945 r., w czasie spotkania z inną łączniczką na ulicy Mickiewicza przy parku Kościuszki we Lwowie, została aresztowana przez NKWD. Przez sowiecki Wojenny Trybunał Wojskowy została skazana na 10 lat obozów pracy na terenie ZSRR i w wigilijny wieczór 1945 r. wywieziona ze Lwowa. Po trzech latach obozowej poniewierki za Uralem powróciła do kraju 24 września 1948 r. Pracowała głównie w biurach projektowych, jako technik. W Gdańsku w 1954 r. wyszła za mąż za Karola Bystrama (1911 majątek Kurkle na Litwie–1999 Warszawa), doktora inżyniera chemii. Wkrótce przeprowadziła się do Warszawy, gdzie mieszkała prawie pięćdziesiąt lat. 11 listopada 1994 r., podczas rocznicowej uroczystości ku czci Narodowego Święta Niepodległości w Muzeum Niepodległości w Warszawie, przekazała gros omawianych tu pamiątek lwowskiej rodziny Drexlerów; kolejny dar złożyła w 1996 r. Po śmierci męża przeprowadziła się do swej lwowskiej rodziny, do Gliwic. Pozostawiła po sobie wspomnienia pt. *W czepku urodzona: AK Lwów, więzienie, łagry Uralu*, w których opisuje swoje obozowe przeżycia. Odznaczona Krzyżem Armii Krajowej¹³⁸.

Zachowana jest tylko jedna fotografia, ukazująca Wandę Chwastowską w grupie dzieci z Prywatnej Koedukacyjnej 6-klasowej Szkoły Powszechnej (lub przedszkola) im. dr. Jana Niemca we Lwowie, wykonana przez Władysława Benesza, w czerwcu 1921 r. (il. 29).

Janina Beata (Basia) Chwastowska (1921 Lwów–1992 Warszawa), ukończyła Liceum Królowej Jadwigi we Lwowie. W czasie okupacji niemieckiej pracowała jako laborantka w Instytucie

29. Prywatna Koedukacyjna 6-klasowa Szkoła Powszechna [albo przedszkole] im. dr. Jana Niemca we Lwowie. Nauczyciele i uczniowie, wśród których Wanda Chwastowska (od dołu w pierwszym rzędzie siedzi druga od lewej, w marynarskim kołnierzyku), czerwiec 1921. Fot. Władysław Benesz, Lwów

30. Gimnazjum Królowej Jadwigi we Lwowie. Kl. IV c 1936/37. Portret zbiorowy grona pedagogicznego i uczennic. W drugim rzędzie od dołu, od lewej siedzą nauczycielki: 2. Helena Kostecka (historia), 4. dr Maria Polackówna (historia, geografia), 5. Wanda Baboniowa (język niemiecki), 6. Ludmiła Madlerowa (dyrektorka szkoły), 7. Janina Laskowska (język niemiecki), 9. Maria Reissowa (matematyka, fizyka), 10. ks. Piotr Świerzko (katecheta). Zakład Fotograficzno-Portretowy Kazimierz Skórski, Lwów

Kraj: Galicja. Powiat polit. Miasto Lwów.

L: 8110/16
11

Karta przynależności

mocą której Magistrat król. stoł. miasta Lwowa *Storondes*

Nazwisko *Karol Paślawski*

Charakter lub zatrudnienie *reżyser opery lwowskiej*

Wiek *ur. w Lwowie 1885*

Stan *żonaty*

posiada prawo swojszczyzny w gminie miasta Lwowa.

Własnoręczny podpis strony: *K. Paślawski*

Lwów, dnia *21 stycznia* 1916

Prezydent miasta:

C. R. Stora i Komisary powiatowi:
A. Gruber

31. Karta przynależności Karola Paślawskiego, reżysera opery lwowskiej, do gminy miasta Lwowa, 1916

Tyfusu Plamistego pod dyrekcją prof. Rudolfa Weigla (1883–1957), który w czasie II wojny światowej uratował kilka tysięcy polskiej inteligencji Lwowa, zatrudniając ich jako karmiciele i preparatów wszy. Była dwukrotnie zamężna: pierwszym jej mężem był Zbigniew Krzakowski, inżynier, drugim – Kazimierz Matusiak (1913–1994), mikrobiolog, profesor uniwersytecki. Pozostawiła dwoje dzieci: syna Andrzeja Wojciecha Krzakowskiego (ur. 1947), lekarza weterynarii, ożenionego z Lidią Logaj oraz córkę Annę Matusiak (ur. 1953), mgr muzykologii, zamężną za Novellem Zoumplisem. Zmarła w Warszawie, pochowana na cmentarzu Rakowickim w Krakowie¹³⁹. Ukazana jest na fotografii wykonanej przez Zakład Artystyczno-Fotograficzny B. Statkiewicza, w grupie dziewcząt w strojach komunijnych, wraz z dwoma księżmi i trzema nauczycielkami, prawdopodobnie ze szkoły ćwiczeń przy I Seminarium Nauczycielskim we Lwowie przy ulicy Sakramentek, około 1931 r.¹⁴⁰

Również na zbiorowym zdjęciu z okazji Pierwszej Komunii Świętej, około 1936 r., wśród chłopców widzimy Mieczysława Jerzego (Mietusia) Chwastowskiego (21 XII 1926 Lwów – 4 V 1945 Chełm?). Do szkoły średniej uczęszczał we Lwowie. W 1944 r. został przymusowo zmobilizowany do Ludowego Wojska Polskiego i wraz z innymi rekrutami znalazł się w Lublinie. 10 kwietnia 1945 r. zdał egzamin do I Oficerskiej Szkoły Artylerii w Chełmie Lubelskim. Po niedługim czasie rodzina otrzymała zawiadomienie o jego śmierci¹⁴¹.

Niewielką grupę stanowią fotograficzne portrety zbiorowe, zapewne dotyczące Drexlerów, ale dotychczas nie przypisane konkretnym osobom. Można tu przykładowo wymienić zdjęcie kilkudziesięcioosobowej grupy kobiet i mężczyzn, w ciepłych ubraniach, na tle podniszczonego budynku, podobno z czasu Obrony Lwowa w 1918 r. (?)¹⁴². Albo też fotografię przedstawienia jasełkowego w szkole dla chłopców, wykonaną przez Zakład Artystyczno-Fotograficzny „Apollo” Aleksandra Bucha we Lwowie, około 1926 r.¹⁴³. Kolejne zdjęcie, zatytułowane *Gimnazjum Królowej Jadwigi we Lwowie. Kl. IV c 1936/37*, jest portretem zbiorowym grona pedagogicznego i uczennic tej szkoły; zostało wykonane w auli gimnazjalnej w nowym gmachu przy ulicy Potockiego 45, na tle umieszczonego na frontowej ścianie, dużych rozmiarów, w ozdoby ramie portretu patronki (obecnie w kościele oo. Dominikanów pw. św. Michała w Gdańsku), posiada sygnaturę Zakładu Fotograficzno-Portretowego Kazimierza Skórskiego; wśród sportretowanych: Ludmiła Madlerowa, dyrektorka szkoły w latach 1930–1939 (zm. 1977 w Zakopanem), Helena Kostecka, nauczycielka historii, dr Maria Polaczkówna (1878–1944), geografka-historyczka, Wanda Baboniowa (1892–1961), nauczycielka języka niemieckiego, zesłanka i więźniarka Rosji, Janina Laskowska, nauczycielka języka polskiego, Maria Reissowa, matematyczka, fizyczka, ks. Piotr Świerżko, katecheta gimnazjalny i inni¹⁴⁴ (il. 30).

W omawianym zespole pamiątek ponad sto obiektów dotyczy różnych osób spoza rodziny Drexlerów. Największa grupa odnosi się do Paślawskich. Poza wymienioną już tu wcześniej Zofią z Paślawskich Drexlerową odnotowany jest jej ojciec Karol Paślawski (1 VIII 1855 Lwów – 12 X 1923 tamże), syn Jana, śpiewak, inspektor techniczny i reżyser opery lwowskiej, sporadycznie podejmował też zadania tłumaczenia librett¹⁴⁵, ożeniony z Marią Magdaleną Litauer (1858 Krośniewice – 4 III 1937 Warszawa), córką Michała i Emilii z Kwiatkowskich, śpiewaczką, aktorką¹⁴⁶, oraz brat Stefan, generał Wojska Polskiego. Karol Paślawski ukazany jest na kilku portretach pojedynczych, wykonanych na początku XX wieku, w tym dwa w lwowskich zakładach fotograficznych – T. Bahrynowicza oraz „Flora”¹⁴⁷. Zachowane są dwa dokumenty: Karta przynależności, „mocą której Magistrat król. stoł. miasta Lwowa stwierdza”, iż Karol Paślawski, reżyser opery lwowskiej, „posiada prawo swojszczyzny w gminie miasta Lwowa”, wystawiona we Lwowie 21 stycznia 1916 r., podpisana przez c.k. starostę i komisarza rządowego Adama Grabowskiego (il. 31) oraz świadectwo zgonu wystawione w parafii św. Antoniego we Lwowie 15 grudnia 1923 r.¹⁴⁸.

Natomiast Stefana Wiktora Paślawskiego (25 IV 1885 Warszawa – 17 VII 1956 Bangor, Walia), syna Karola i Marii Magdaleny z domu Litauer, generała brygady Wojska Polskiego, wojewody białostockiego i stanisławowskiego¹⁴⁹, dotyczy blisko 90 obiektów, w tym ponad 20 fotografii oraz przeszło 60 różnych archiwaliów. Zarówno znajdujące się tu zdjęcia, jak też papiery, to pewnego rodzaju dokumenty chwili, ich treść dotyka określonego czasu i przestrzeni, to świadectwa z czasu jego służby wojskowej w Legionach Polskich w okresie pierwszej wojny światowej, od roku 1918 w Wojsku Polskim, w latach 1934–1939 urzędowania na stanowisku wojewody białostockiego oraz stanisławowskiego, wreszcie wojennego pobytu w niemieckim oflagu. Fotografie pochodzą z lat 1905 – około 1933. W zdecydowanej większości są to portrety zbiorowe, sytuacyjne, wykonane przez nieokreślonych fotografów, przeważnie o wymiarach około 14 x 9 cm, w sepii, niestety, często wyblakłe. Sporo zdjęć zawiera na odwrocie korespondencję S. Paślawskiego, co w istotnym stopniu pozwala (choćaby w przybliżeniu) określić ich czas powstania. Najwcześniejsze zachowane zdjęcie to wykonany w atelier T. Bahrynowicza we Lwowie portret w gimnazjalnym mundurku w roku 1905 (wtedy S. Paślawski był uczniem Gimnazjum IV), na odwrocie z dedykacją dla Matki. Następnym kilka fotografii z lat 1915–1917 ukazuje legionistów polskich leczących rany na Węgrzech oraz żołnierzy z zaciągu Wojska Polskiego w Płocku, gdzie od listopada 1916 do czerwca 1917 stał Paślawski na czele VI Głównego Urzędu Zaciągu¹⁵⁰. Portrety pojedyncze i zbiorowe z roku 1919 przedstawiają ppłk. (od 1 VI 1919 pułkownika WP) S. Paślawskiego dowodzącego Białostockim Pułkiem Strzelców (potem: 79. pp) wchodzącym w skład I Dywizji Litewsko-Białoruskiej na froncie wschodnim (il. 32); w tej grupie niektóre zdjęcia zostały wykonane przez malarza pułkowego Eugeniusza Marcina Kazimirowskiego (1873–1939); warto przypomnieć, że artysta ten wykonał też portret S. Paślawskiego (3 X 1920, Telsze, czarna kredka). Z lat 1928–1933 zachowane są trzy portrety pojedyncze: portret S. Paślawskiego w mundurze Wojska Polskiego z dystynkcjami generalskimi (od 1 I 1928 generał brygady), nieustalonego fotografa (uszkodzony na skutek odcięcia dolnej części fotografii, il. 33) oraz dwa sygnowane: H. Miko ASCH¹⁵¹. Portrety zbiorowe z tego czasu to m.in.: gen. S. Paślawski, dowódca Straży Granicznej przy egzaminie w Centralnej Szkole Straży Granicznej w Górze Kalwarii w 1928 r.¹⁵², w Wyższej Szkole Artylerii w Toruniu (1930, fot. „Sanitas” Toruń), na uroczystości w Tczewie (1930), na uroczystości obchodów 700-lecia istnienia miasta Torunia (1933)¹⁵³. Prawdopodobnie z czasu, gdy gen. S. Paślawski dowodził Okręgiem Korpusu nr VIII w Toruniu (od 5 XI 1928 do 20 IX 1934) i prowadził szeroką działalność społeczną, m.in. jako przewodniczący Wydziału Wykonawczego Pomorskiego Komitetu Budowy Floty Narodowej (to pod jego przewodnictwem tenże Komitet zakupił i wyekwipował w 1929 r. dla potrzeb polskiego szkolnictwa morskiego żaglowiec „Dar Pomorza”), pochodzi pocztówka opatrzona tytułem *Przebieg dziejów Pomorza Polskiego*, na którą – wedle napisu nieznaney ręki – pomysł „podsunął grafikowi St. Paślawski”¹⁵⁴. Warto też przypomnieć, że S. Paślawski był jednym z inicjatorów powołania Komitetu Dziesięciolecia powstania dla uczczenia okrągłej rocznicy powrotu Pomorza do Macierzy.

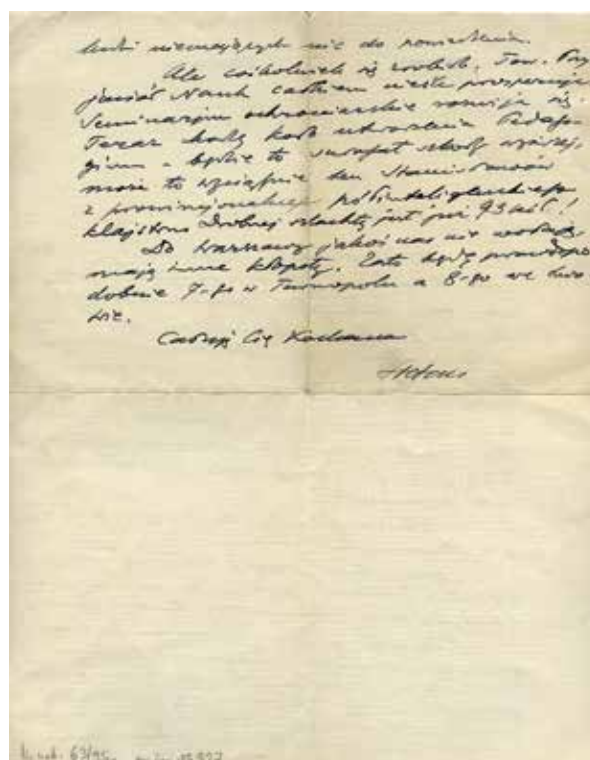
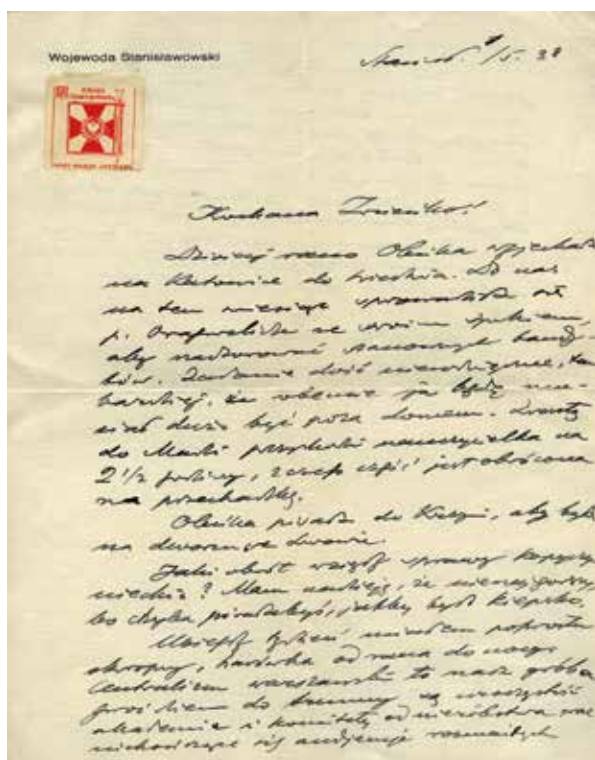
Wśród papierów przynależnych S. Paślawskiemu znajduje się kilka dokumentów regulujących bezpłatne nadanie mu – jako żołnierzowi Wojska Polskiego – na własność ponad ośmiohektarowej działki z państwowego majątku Ustronie, położonego w gminie trockiej w powiecie wileńsko-trockim (m.in. Akt Nadawczy ziemi, w formie ozdobnej, a także plan ponad dwuhektarowej działki gruntów wydzielonej z majątku Landwarów, przezeń zakupionej od Marii Krystyny Tyszkiewiczowej w 1933 r.)¹⁵⁵, trzy różne bilety wizytowe oraz korespondencja z okresu od 24 września 1914 r. do 6 października 1944¹⁵⁶. Korespondencja obejmuje 59 listów, kart korespondencyjnych i pocztówek, wysyłanych z 23 różnych miejscowości w Polsce, na Węgrzech, w Rumunii, Niemczech, z Poczty Polowej. Adre-

32. Żołnierze Białostockiego Pułku Strzelców na froncie wschodnim nad Niemnem. Od lewej: ppłk Stefan Paślawski – dowódca pułku, por. Zawadzki – dowódca III baonu, ppor. Hanczke – dowódca 9. kompanii, sierpień 1919. Fotografia

34. List Stefana Paślawskiego, wojewody stanisławowskiego w latach 1936–1939, do siostry Zofii Drexler-Paślawskiej, Stanisławów 1 maja 1938

35. i 36. Portret Kazimierza Ajdukiewicza, z dedykacją dla Zofii Drexler-Paślawskiej, [ok.1907–1912]. Fot. E. Trzemeski, Lwów; awers i rewers

satami są przeważnie: siostra Zofia i jej mąż Ignacy Drexler, rodzice, siostrzenica Krzysia (Krystyna Drexlerówna). Listy, pisane ołówkiem lub piórem na papierze korespondencyjnym, zwykłym, czasem na firmowym, w zdecydowanej większości mają charakter prywatny, ale nie brak też odniesień ich autora do różnych zdarzeń historycznych i życia publicznego w Polsce. I tak na przykład w liście z Mszany Dolnej z datą 24 września 1914 r., adresowanym do Z. i I. Drexlerów, S. Paślawski szczegółowo opisuje okoliczności rozwiązania tam Legionu Wschodniego (do którego wstąpił w sierpniu 1914 r. we Lwowie i objął dowództwo kompanii) oraz swoje przejście do 3. Pułku Piechoty Legionów Polskich¹⁵⁷. W kolejnych piętnastu listach i kartach pocztowych (pocztówkach), pisanych z Węgier w okresie od 10 listopada 1914 r. do 18 listopada 1916 informuje m.in. o swoim udziale w kampanii karpackiej, bitwach pod Mołotkowem (29 X 1914) i Pasieczną (9 XI t.r.), odniesieniu tam ran i kilkumiesięcznym leczeniu się w szpitalu rezerwowym w Szatmár Németi, także o organizowanej – przy pomocy siostry Zofii we Lwowie i innych osób – gwiazdce i wieczery wigilijnej w grudniu 1915 r. dla legionistów-rekonwalescentów; pisze też o pontyfikalnym nabożeństwie w bazylice budapeszteńskiej, które celebrował prymas Węgier ks. János (Jan) Csernoch, (w 1917 r. członek honorowego prezydium Węgierskiego Związku Przyjaciół Polski), „kazanie węgierskie wygłosił nasz przyjaciel, który kilkakrotnie podczas wojny przemawiał w sprawie polskiej ks. [Sándor, Aleksander] Giesswein, kazanie polskie ks. biskup [Władysław] Bandurski”¹⁵⁸; o funkcjonowaniu w Budapeszcie Stacji Zbornej Legionów Polskich, której był komendantem od 11 listopada 1915 do 17 listopada 1916 r., a także mobilizował Węgrów do wystąpień na rzecz sprawy polskiej. Korespondencja z okresu od 25 grudnia 1916 do 31 maja 1918 r. (8 pozycji), wysyłana z Płocka, Zambrowa, Lublina i Warszawy, oprócz spraw rodzinnych, informacji o kolejnych awansach, zawiera sporo komentarzy-opinii S. Paślawskiego dotyczących życia publicznego – ważnych wówczas spraw organizowania polskiej armii, m.in. krytycznie pisze o polityce i działaniach niemieckich wobec Polski i odradzającego się Wojska Polskiego. Krytykuje też ówczesną postawę rodaków z zaboru rosyjskiego i przeciwstawia im ludzi z Galicji, pisząc na przykład w liście z 2 sierpnia 1917 r.: „Długa niewola i wpływ zgnilizny rosyjskiej wyłoczyły na duszy Królewiaaka straszliwe piętna, które nieprędko się zatrą. Zupełna neurastenii, połączona z pryncypializmem w kołach politycznych, wśród mas zaś kult rubla w łączności z zupełnym zanikiem poczucia obowiązków narodowych. I z tego ma się skleić państwo! Warszawa – wstyd pisać – nierządnicą – i to żeby jeszcze młoda! Nie, stara, chciwa na pieniądź i pieniądzem wszystko taksująca, tchórzliwa a nie dająca się już nagiąć do uczciwego życia.

Ale dosyć tych smutnych słów. Będzie lepiej, bo wolność jest jak słońce, jak tlen w powietrzu. Ta cząstka wolności, jaką miała Galicja, już zdolna była stworzyć innych ludzi, bez których dzisiaj Królestwo niezdolne było zrobić kroku ku własnemu państwu. Więc gdy tu będzie lepiej, to przecież może stare cnoty się rozbudzą. Daj to Boże”¹⁵⁹. W listach z 22 października 1917 r. oraz 31 maja 1918, adresowanych do Z. i I. Drexlerów krytykuje brak zdecydowanego działania władz polskich (w tym rządu Steczkowskiego) w sprawach rozbudowy wojska, przykładami z dziejów Polski uzasadnia konieczność tworzenia armii, bo – jak pisze – „Przez brak armii straciliśmy więcej ludzi bezbronych niż byśmy ich stracili, gdyby byli z bronią w ręku bronili granic [...] Niewola zniszczyła w nas poczucie honoru i tym się tłumaczy, że nie odczuwamy hańby patrząc, jak na granicach kraju naszego stoją armie obce. Ale pretensje mamy wielkie. Jakim prawem jednak sądzimy, że inni nam wszystko zrobią?”¹⁶⁰. Z czasu walk na froncie wschodnim, kiedy S. Paślawski dowodził Białostockim Pułkiem Strzelców (potem: 79. pp), stał na linii demarkacyjnej polsko-litewskiej, zachowany jest tylko jeden list z 8 listopada 1919 r. (Poczta Polowa), w którym ubolewa nad zaniedbaniem litewsko-białoruskich pułków armii polskiej, „A przecież to ochotnik, najlepszy syn polski tej ziemi,

który na pierwsze hasło stanął do szeregu i utworzył 8 pułków piechoty wtedy, gdy w Kongresówce trzeba było brać pod przymusem”; narzeka na stan w wojskowym uzbrojeniu-wyposażeniu podległych mu żołnierzy i snuje plany poprawy w tym zakresie. Kreśli też obraz mocno zacofanej gospodarki chłopskiej: „Orne pola zawalone kamieniami, których chłopci nie usuwają, bo twierdzą, że one utrzymują wilgoć – tak jakby tu brakło wilgoci. Wskutek tego oranie, bronowanie i zbiory fatalne”¹⁶¹. Kilka listów z lat 1920–1924 to głównie „braterskie życzenia” imieninowe dla siostry Zofii. W kolejnych siedmiu listach z datami od 12 maja 1930 r. do 20 lipca 1934 zawarte są przeważnie relacje o rodzinie – żonie Oleńce (Aleksandrze) i dzieciach: Karusiu (Stefanie Karolu) i Madzi (Grażynie) oraz o urządzaniu domu w Ustroniu w powiecie wileńsko-trockim, na wspomnianej już tu wcześniej działce osadnika wojskowego; większość listów pisana jest na papierze firmowym z nagłówkiem: „Dowódca Okręgu Korpusu Nr VIII” (w Toruniu, gdzie S. Paślawski służył na stanowisku dowódcy od 5 listopada 1928 r. do 20 września 1934). Z czasu urzędowania na stanowisku wojewody białostockiego (mianowanie 29 IX a objęcie urzędu 8 X 1934 do 14 VII 1936) zachowane są trzy listy adresowane do matki. Oprócz bieżących wiadomości rodzinnych zawierają informacje o różnych zajęciach wojewody, m.in. o wyjazdach „na wieś na poświęcenia nowo wybudowanych szkół, spichrzów gminnych itp.”, jego gospodarskie refleksje o regionie, w którym to „Lud dobry ale bardzo ubogi i kultura rolna niedostateczna. Trzeba wiele włożyć pracy przez szereg lat, aby ten kraj dzwignąć”, o przyjeździe Prezydenta RP na polowanie do Puszczy Białowieskiej. Odnotowana jest też praca społeczna żony, która „zorganizowała gwiazdkę dla biednych dzieci, zebrała przeszło 4 000 zł i materiały na ubrania, skórę na obuwie, mąkę i rozmaite rzeczy. We wszystkich szkołach obdarowała dzieci biedne a prócz tego w wielkiej sali w Województwie 600 najbiedniejszych dzieci nie chodzących do szkoły otrzymało paczki żywnościowe za pieniądze wypłacone przeze mnie. Pod choinką przemawiałem do tej biedoty. Oleńka spisała się bardzo dzielnie”¹⁶².

Z lat wojewodowania w Stanisławowskim (14 VII 1936–20 I 1939) pochodzi sześć listów, z datami od 28 czerwca 1937 r. do 6 stycznia 1939; wszystkie pisane na papierze firmowym z nagłówkiem: „Wojewoda Stanisławowski”. Wśród spraw rodzinnych, wrażeń ze zwiedzanych muzeów w Krakowie S. Paślawski odnotowuje efekty niektórych swoich działań na rzecz rozwoju kulturalnego podległego mu regionu. Na przykład w liście z 1 maja 1938 r., adresowanym do siostry Zofii, odnosząc się krytycznie do systemu w Polsce, przekazuje m.in.: „Ubiegły tydzień miałem po prostu okropny, harówka od rana do nocy. Centralizm warszawski to nasz grób a gwoździem do trumny są uroczystości akademie i komitety od nieróbstwa oraz niekończące się audyencje rozmaitych ludzi nie mających nic do powiedzenia.

Ale cośkolwiek się zrobiło. Tow. Przyjaciół Nauk całkiem niezłe prosperuje. Seminarium ochroniarskie rozwija się. Teraz chodzę koło utworzenia Pedagogium – będzie to Instytut szkoły wyższej, może to wyciągnie ten Stanisławów z prowincjonalnego półinteligentnego klajstru. Drobnej szlachty jest już 93 kół!”¹⁶³ (il. 34). W tym miejscu należy dodać, że S. Paślawski w czasie urzędowania na stanowisku wojewody stanisławowskiego był faktycznym inicjatorem wielu przedsięwzięć oraz powstania różnych towarzystw działających na rzecz podniesienia poziomu kulturalnego i promowania regionu. To z jego inicjatywy powstał m.in. Związek Międzykomunalny gmin wiejskich i miejskich letnisk i uzdrowisk województwa stanisławowskiego dla popierania spraw letniskowych i turystycznych pod nazwą „Karpaty Wschodnie” (30 IV 1937) oraz Komisja Regionalnego Planu Zabudowania Terenów Górskich tegoż województwa (powołana w 1937 r.). 7 marca 1938 r. z jego inicjatywy powstało Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Stanisławowie, którego celem, zgodnie ze statutem, było „prowadzenie i popieranie badań naukowych, krzewienie zamiłowania do nauki i jej populary-

37. Stanisław Tomicki, porucznik, lotnik armii austriackiej, poległ 31 sierpnia 1918 r. na froncie włoskim nad Piavą, [1914–1918]. Fotografia

38. Autoportret Jana Bułhaka, z dedykacją dla Ignacego Drexlera z 1923 r.

zowanie oraz gromadzenie materiałów naukowych w zakresie wszystkich gałęzi wiedzy, a zwłaszcza w zakresie przejawów duchowej i materialnej kultury polskiej Karpát Wschodnich i Ziemi Wschodniego Podkarpacia”; S. Paślawski i jego żona Aleksandra należeli do członków-założycieli Towarzystwa, które też dzięki poparciu wojewody w ramach działalności wydawniczej opublikowało 2 zeszyty kwartalnika „Złoty Szlak” (pod redakcją Janusza Miketty), poświęconego kulturze Ziemi Halickiej. Także z jego inicjatywy powstał Stanisławowski Oddział Ziemi Górskich (30 IV 1938), ściśle współpracujący z Towarzystwem Przyjaciół Huculszczyzny, którego Paślawski był protektorem. Latem 1938 r., również z jego inicjatywy, Wojewódzki Związek Międzykomunalny „Karpaty Wschodnie” przystąpił do wydania nowego przewodnika po województwie; w tym celu zorganizowano objazd krajoznawczy województwa stanisławowskiego z udziałem czołowego działacza turystyki i krajoznawstwa Miecysława Orłowicza (1881–1959) i znakomitego fotografa polskiego krajobrazu Henryka Poddębskiego (1892–1942), ogółem zrobiono około 1000 fotografii, a tereny wysokogórskie miał sfotografować M. Orłowicz w towarzystwie znakomitego fotografa inż. Jana Jaroszyńskiego (1876–1956) z Warszawy. W 1938 r. z udziałem wojewody odbyły się uroczyste obchody 25-lecia istnienia polskiego harcerstwa w Stanisławowie. Wojewoda Paślawski wspierał działalność Związku Szlachty Zagrodowej (co zaznaczył m.in. w cytowanym tu wyżej liście do siostry z datą 1 maja 1938 r., podając nawet liczbę kół), uczestniczył w jego różnych zjazdach. I tak na przykład: w dniach 1 i 2 lutego 1937 r. w Stanisławowie wraz z małżonką uczestniczył i wygłosił przemówienie na zjeździe delegatów gniazd szlachty z terenu województwa stanisławowskiego, wówczas to utworzono Okręgowy Związek Szlachty Zagrodowej, uchwalono statut i wybrano władze; 13 lutego 1938 r. wziął udział w Zjeździe Ogólnym Szlachty Zagrodowej w Przemyślu, gdzie formalnie Związek powstał, Paślawski wygłosił przemówienie pt. *Dajcie zaczątek wszystkiemu co dobre...*, nawołując gniazda szlacheckie do inicjatywy tworzenia po wsiach spółdzielni, kółek szlacheckich itd., został też wybrany na członka honorowego Rady Naczelnej Związku; 10 kwietnia tego samego roku uczestniczył i wygłosił przemówienie na Zjeździe Okręgowym Związku Szlachty Zagrodowej w Stanisławowie. Niezwykle serdecznie żegnanemu wojewodzie Paślawskiemu w roku 1939 r. Zarząd Okręgu Związku Szlachty Zagrodowej w Stanisławowie podarował ryngraf rycerski z obrazem Królowej Korony Polskiej, jako symbol jego rycerskiej pracy dla Kościoła i Polski¹⁶⁴.

Z okresu drugiej wojny światowej zachowało się 9 listów i kartek generała Paślawskiego. Jedna karta korespondencyjna, z datą 21 grudnia 1939 r. i stemplem pocztowym z Bäile Herculané pochodzi z czasu internowania w Rumunii¹⁶⁵, zaś pozostałe – z datami od 7 lipca 1943 r. do 6 października 1944 – z obozu jenieckiego w Dössel (oflag VI B) koło Wartburga¹⁶⁶. Korespondencja wojenna – poza jednym listem – adresowana jest do siostry Zofii. W listach z oflagu przedstawiał życie w obozie, troskliwie pytał o żonę i dzieci, znajomych, czasem wzmiankował o czytanych książkach lub pomocy z zewnątrz w formie paczek. Zachowany w korespondencji S. Paślawskiego ostatni list z datą 6 października 1944 r., adresowany jest do Ireny Koteckiej (zapewne znajomej z przedwojnia) w Briesen (Westpreussen); przekazuje wiadomości o siostrzenicy Krystynie Progulskiej, która „wraz z mężem swym została [z Warszawy] ewakuowana dobrowolnie do Teplitz-Schönau, F.A.B Lager, Sudetengau”, a także prosi o wiadomości o żonie Aleksandrze i synu Stefanie Karolu, dla których w ostatnich dwóch miesiącach – nie mając już możliwości wysyłania pieniędzy do domu – kierował takowe właśnie do adresatki, z myślą, że jeżeli nadarzy się sposobność, zechce ona im dopomóc¹⁶⁷. Wszystkie listy pisane są ołówkiem na papierze firmowym obozowym dla jeńców wojennych.

Wśród zdjęć przedstawiających przyjaciół i znajomych Drexlerów znajduje się kilkanaście interesujących portretów pojedynczych i zbiorowych, niektóre zawierają dedykacje, przeważnie dla

Z. Drexler-Pasławskiej. Przykładowo odnajdujemy – w porządku alfabetycznym – portret wspomnianego tu już wcześniej Kazimierza Ajdukiewicza, pochodzący prawdopodobnie z czasu studiów na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1907–1912, wykonany w zakładzie fotograficznym E. Trzemeskiego, ofiarowany Z. Drexler-Pasławskiej, z naniesionym na odwrocie napisem: „Jako przyczynek dowodów szczerzej życzliwości i przyjaźni Kazimierz Ajdukiewicz” (il. 35, 36). Autoportret Jana Bułhaka (1876–1950), fotografika, teoretyka sztuki, pedagoga, jednego z najwybitniejszych artystów pierwszej połowy XX w., wykonany w Wilnie, z dedykacją: „Drogiemu Panu Ignacemu Drexlerowi–JBułhak Wilno 19 kwietnia 1923”¹⁶⁸ (il. 38). W całej postaci portret Stanisława Chudzikiewicza, żołnierza 2. kompanii 3. pułku piechoty Legionów Polskich, wykonany przez Friss Lenke w Szatmár (Węgry), na odwrocie z korespondencją S. Pasławskiego (9 I 1915), adresowaną do inż. I. Drexlera w Zakopanem¹⁶⁹. Dwie fotografie z wizerunkami Władysława Kadyiego (1895–1915), starszego ułana I Brygady Legionów Polskich¹⁷⁰. Wykonane w zakładzie E. Trzemeskiego i ofiarowane 12 sierpnia 1909 r. „Dobrej Pannie Zofii z nieśmiałą prośbą o życzliwą pamięć” zdjęcie Jerzego Kollera (1882–1970), wówczas studenta polonistyki Uniwersytetu Lwowskiego, potem krytyka teatralnego we Lwowie i w Poznaniu¹⁷¹. Autorstwa L. Gelgora portret ks. Józefa Kusty (1889–1926), kapelana wojskowego w Grodnie, który jako proboszcz parafii wojskowej N.M. Panny Wniebowziętej położył duże zasługi dla odnowienia tej świątyni – symbolu polskości w tym mieście¹⁷². Wykonany przez Huberów we Lwowie portret Wacława Damiana Moraczewskiego (1867–1950), lekarza, chemika, rektora Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, także krytyka sztuki, miłośnika i znawcy folkloru huculskiego, na odwrocie z dedykacją dla Z. Drexler-Pasławskiej: „Wielkiej artystce szczerzy wielbiciel Jej talentów DW [DrW?] Moraczewski 1927”¹⁷³. Portret pojedynczy wykonany w zakładzie fotograficznym „Marya” w Krakowie oraz trzy zdjęcia zbiorowe ukazują wspomnianą tu już wcześniej Wandę Norwid-Neugebauerową, przyjaciółkę Luny Drexlerówny¹⁷⁴. Generał Mieczysław Norwid-Neugebauer sportretowany jest na dwóch wspomnianych tu już wcześniej towarzyskich fotografiach zbiorowych (w Truskawcu i Kartuzach, 1931) oraz na zdjęciu wykonanym we Lwowie 6 grudnia 1936 r., gdzie dekoruje sztandar I Lwowskiej Drużyny Harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki odznaką byłych skautów z lat 1911–1918¹⁷⁵. Doktora Apolinarego Tarnawskiego (1851–1943)¹⁷⁶ i jego Zakładu Przyrodoleczniczego w Kosowie dotyczy 11 fotografii i jedna pocztówka, w większości wykonanych przez Mikołaja Seńkowskiego; przedstawiają one pacjentów zakładu w latach około 1922–1930, wśród których wspomniani tu już wcześniej Ignacy i Aleksander Drexlerowie, Antoni Ossendowski z żoną Zofią, Wilam Horzyca z żoną Stanisławą, Ignacy Chrzanowski (1866–1940), historyk literatury polskiej oraz inni¹⁷⁷. Portret Stanisława Tomickiego (21 XI 1893–31 VIII 1918), absolwenta IV Gimnazjum we Lwowie (matura w 1912 r. z odznaczeniem), porucznika, lotnika armii austriackiej, który poległ 31 sierpnia 1918 r. na froncie włoskim nad Piawą i został pochowany na cmentarzu wojskowym w Arsiero (Włochy północne), jedyne go syna Józefa Tomickiego (1863–1925), inżyniera i długoletniego dyrektora Tramwajów i Miejskich Zakładów Elektrycznych we Lwowie oraz Jadwigi z Petrażyckich (1863–1931), nauczycielki, działaczki ruchu kobiecego, publicystki i literatki; warto nadmienić, że Drexlerowie byli zaprzyjaźnieni z Tomickimi, a Luna sportretowała w płaskorzeźbie Józefa Tomickiego, jego żonę Jadwigę oraz syna Stasia¹⁷⁸ (il. 37). Profesora Kazimierza Twardowskiego, oprócz już wcześniej tu prezentowanych portretów zbiorowych, widzimy na portrecie pojedynczym oraz na zdjęciu rodzinnym – z żoną Kazimierą (1862–1945), z domu Kołodziejską, córką Waleriana, architekta z Szopienic, i Józefy z domu Ozajstowicz, oraz z wnukami (11 czerwca 1925 r.)¹⁷⁹. Wykonane w zakładzie B. Statkiewicza we Lwowie zdjęcie, na odwrocie z dedykacją: „Babcini wnuczek Lwów 4 IV 1928”, ukazuje duchownego w brązowym habicie – wedle notatki ofiarodawczyni

39. Portret zbiorowy niezidentyfikowanego spotkania we Lwowie, wśród sportretowanych, inżynierowie: Mieczysław Chwastowski (siedzi pierwszy od lewej), Konrad Knaus (siedzi drugi od prawej), Leon (Leonid) Ciechanowicz (leży przed grupą), [ok. 1926–1930]

40. Medal srebrny przyznany inżynierom budowy dróg, przedsiębiorcom – Mieczysławowi Chwastowskiemu i Leonowi (Leonidowi) Ciechanowiczowi na I Ogólnopolskiej Wystawie Drogowej we Lwowie, 1926; awers i rewers

41. Uczestnicy niezidentyfikowanego zjazdu [spotkania] inżynierów we Lwowie przed gmachem głównym Politechniki Lwowskiej. M.in. Aleksander Drexler (stoi na tle środkowych drzwi w górnym rzędzie, z jego prawej strony stoi kobieta), Mieczysław Chwastowski, Leon (Leonid) Ciechanowicz, [1927]. Fot. Marek Münz, Lwów.

– księdza Wilka (dotychczas bliżej niezidentyfikowanego)¹⁸⁰.

Oprócz wspomnianego tu już wcześniej portretu zbiorowego kilkudziesięciu inżynierów sfotografowanych przed gmachem Politechniki Lwowskiej¹⁸¹ (il. 41) należy wymienić zdjęcie siedemnastu osób, w tym dwu kobiet, wykonane przez nieokreślonego fotografa, we wnętrzu, z autografami sportretowanych, wśród których Mieczysław Chwastowski¹⁸² i Leon (Leonid) Ciechanowicz¹⁸³, inżynierowie budowy dróg, przedsiębiorcy, uhonorowani srebrnym medalem na I Ogólnopolskiej Wystawie Drogowej zorganizowanej w ramach i podczas trwania VI Targów Wschodnich we Lwowie w dniach 5–15 września 1926 r. „za wykonanie działki pokazu nawierzchni drogowej jako »dzikiej mozaiki«”¹⁸⁴ (il. 40), oraz Konrad Knaus, wieloletni naczelnny inżynier Miejskich Zakładów Elektrycznych we Lwowie do 17 września 1939 r., a następnie kierownik zakładów do końca wojny¹⁸⁵ (il. 39).

Poza portretami osób znanych z imienia i nazwiska jest też niewielka grupa zdjęć (7) i pocztówek (5) określanych zazwyczaj mianem typów etnograficznych – w tym przypadku huculskich¹⁸⁶; niektóre zostały wykonane przez M. Seńkowskiego oraz Zenona Pręgowskiego.

Zachowana tu pocztówka, autorstwa Jos. Poehlmana, przedstawiająca grupę osób w omnibusie w Monachium na początku XX wieku oraz kilka małoformatowych zdjęć z reprodukcjami niemieckiego malarstwa, zostało zapewne zebranych przez Lunę Drexler podczas jej pobytu w Niemczech w latach 1910–1913, albo może przez jej brata Ignacego¹⁸⁷.

Z archiwaliów – wprawdzie pojedynczych, ale odnoszących się do znaczących postaci – warto odnotować trzy następujące obiekty: bilet wizytowy (z tekstem w języku francuskim) Józefa Tomickiego, wspomnianego już tu wcześniej wieloletniego dyrektora Tramwajów i Miejskich Zakładów Elektrycznych we Lwowie, którego imię w latach 1934–1950 nosiła część ulicy Kopernika w tym mieście¹⁸⁸; zaproszenie na recital fortepianowy w dniu 11 maja 1933 r., wówczas zaledwie 11-letniego Zbyszka Szymonowicza, będącego sensacją muzycznego Lwowa, ucznia Jadwigi Loria-Dwernickiej, potem znanego pianisty, pedagoga, kompozytora¹⁸⁹; podziękowanie (w formie klepsydry) matki i siostry Karola Szymanowskiego za okazane im współczucie z powodu zgonu kompozytora, który zmarł w Lozannie 29 marca 1937 r.¹⁹⁰. Zachowane wśród omawianych pamiątek cztery druki zwarte to: plan, regulamin i programy studiów wyższych uczelni Lwowa – Politechniki i Uniwersytetu Jana Kazimierza, z lat 1934, 1937/38 i 1939¹⁹¹.

Znajdujące się w Muzeum Niepodległości pamiątki Drexlerów, chociaż nie obejmują całości ocalałych rodzinnych zbiorów¹⁹², są ważną i wartościową dokumentacją jednej ze znanych i zapisanych w dziejach Lwowa rodzin, która mimo obcego nazwiska – podobnie jak wielu innych przybyszy do Galicji – wrosła w narodowość polską. O nich to M. Opalek napisał: „Lackim duchem» przejęte były na wskroś we Lwowie mieszczańskie rody Drexlerów, Ehrbahrów, Endersów, Friedrichów, Getritzów, Hausnerów, Hofmannów, Jägermannów, Knauerów, Kohmannów, Langnerów, Majerów, Mannów, Pfauów, Pillerów, Riedlów, Stadtmüllerów, Stromengerów i wielu, wielu innych. [...] Brzmienie ich obce jest wprawdzie, niemniej należą te nazwiska do ludzi czcigodnych, ojczyzny synów najlepszych, rodzinnego miasta świątłych obywateli”¹⁹³. Poprzez uczestnictwo w zdarzeniach historycznych, w życiu publicznym, aktywność zawodową, Drexlerowie są wpisani w historię królewskiego stołecznego miasta Lwowa czasu zaborów oraz II Rzeczypospolitej. Zaprezentowane pamiątki, dokumentując losy członków ich rodziny, są jednocześnie cennym źródłem informacji i wiedzy o różnych dziedzinach życia dawniej polskiego Lwowa, jednego z najbardziej kulturotwórczych miast dawnej Rzeczypospolitej: świadczą o gospodarce, szkolnictwie, nauce, kulturze miasta. Zawarte w nich materiały ikonograficzne, powstałe w atelier profesjonalistów mogą służyć badaczom sztuki fotografii lwowskiej XIX i XX wieku, a także – będąc niekiedy ikonograficznym dokumentem

historycznym – badaczom naszej przeszłości.

Drexlerów i innych rodzin lwowskich – kresowych pamiątki, dotychczas podarowane do zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie są materiałem badawczym i wystawienniczym, są cenne i ważne, bowiem mówią o losach ludzi, a przecież to ludzie tworzą historię.

PRZYPISY

¹ Dotychczas zgromadzone materiały rodzin lwowskich (niekiedy osób pojedynczych) obejmują m.in.: spuściznę po generale Romanie Abrahamie (1891–1976), pamiątki Karola Teodora Bałabana (1866–1946), Wincentego Czerneckiego (1876–1960), Michała Doroty (1891–1958), Stanisława Fiałkiewicza (1868–1935), Henryka Górczyńskiego (1889–1979), Klemensa Aleksandra Jęczalika (1893–1946), Józefa Jurkowskiego, Klimowiczów, Mroczków, Pawluków, Stanisława Michała Progulskiego (1874–1941), Skierskich, Ludwika Zalewskiego (1868–1940), Władysława Zycha (1899–1981). O pamiątkach rodzin lwowskich pozyskanych do zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie w latach 1993–2009 zob. m.in.: M. Pałaszewska, *Pamiątki po Władysławie Zychu*, „Niepodległość i Pamięć” (dalej: „NiP”) 2006, nr 3(24), s. 347–362; H. Wiórkiewicz, *Kolekcja Leopoldis Muzeum Niepodległości w Warszawie*. Informacja o działalności w 1993 roku, „NiP” 1994, nr 1, s. 99–102; też: *Kolekcja Leopoldis ...*, „Rocznik Lwowski” 1997–1998, s. 289–324; też: *Kolekcja Leopoldis ...*, „NiP” 1999, nr 1(14), s. 223–245; też: *Kolekcja Leopoldis ...*, „NiP” 2006, nr 3(24), s. 311–346; też: *Kolekcja Leopoldis ...*, „Cracovia Leopoldis” 2009, nr 4a (60a) specjalny jubileuszowy, s. 27–42.

² Zob. Dokumentacja przechowywana w Dziale Gromadzenia Zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie: Pismo z 7 grudnia 1994 L.dz. 200/1110/94 do Wandy Bystram z wykazem przekazanych przez nią pamiątek; Pismo z 13 listopada 1995 L.dz. 200/1543/95 do Jadwigi Kern-Bałaty z wykazem ofiarowanych fotografii; Pismo z 31 lipca 1996 L.dz. 200/1075/96 do Wandy i Karola Bystramów z wykazem ofiarowanych pamiątek. – Ponadto dokumenty (5) dotyczące gen. Stefana Paślawskiego przekazane w dniu 23 maja 2011 r. p. Jadwigą Kern-Bałatą, podczas II Muzealnych Spotkań z Kresami.

³ Do opracowania drzewa rodzinnego Drexlerów skorzystałam z: S. Respondek, *Życie i twórczość Luny Amalii Drexler na tle dziejów swego rodu*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. S.S. Niciej, Opole 1989 (mps), Uniwersytet Opolski, Archiwum: Akta osobowe studentów, sygn. 37/732/91. – Istotne uzupełnienia do wykresu oraz wiele innych informacji o rodzinie Drexlerów zawdzięczam: Państwu Marii i Ignacemu Drexlerom z Warszawy (m.in. notatka odręczna p. Marii Drexler z 10 kwietnia 2007 r. z danymi dotyczącymi rodziny Drexlerów), p. dr. Witoldowi Drexlerowi z Krakowa, p. Jadwidze Kern-Bałacie z Gliwic, p. Andrzejowi Sołtyśowi-Kuliniczowi z Sopotu, autorowi życzliwie udostępnionego mi w formie elektronicznej (niepublikowanego) opracowania pt. *Nasze rodziny* (2010). Wszystkim Im składam serdeczne podziękowania.

⁴ O Ignacym Drexlerze zob. m.in.: S.S. Nicieja, *Ogród snu i pamięci. Dzieje cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie oraz ludzi tam spoczywających w latach 1786–2010*, Opole 2011; *Pięćdziesięciolecie jubileusz zawodowej pracy Ignacego Drexlera*, „Czasopismo »Krajowego Towarzystwa Kupców i Przemysłowców«, 1887, nr 2, s. 18–19; S. Respondek, dz. cyt., s. 5–7.

⁵ Magazyn (firmę) pod nazwą „Drexler i Syn”, lub „Drexler Ignacy i Synowie”, albo „Drexler I. i Synowie” odnotowują liczne skorowidze, przewodniki, księgi adresowe oraz niektóre tytuły prasy lwowskiej. Oto tylko przykładowe pozycje z lat 1870–1938 dotyczące Drexlerów i ich firmy (w porządku chronologicznym): *Skorowidz wszystkich realności*

we Lwowie tychże numerów i właścicieli tudzież ulic i parafij, do których należą, Lwów 1870, [s.1]; *Skorowidz nowych i dawnych numerów realności tudzież nazw ulic i placów król. stoł. miasta Lwowa, według uchwał Rady miejskiej z r. 1871 z urzędowych źródeł zestawiony*, Lwów 1872, s. 154; A. Schneider, *Przewodnik po Lwowie*. Wydanie drugie z planem miasta Lwowa, Lwów 1875, s. XX; „Gazeta Narodowa” 1887, nr 153, s. 4 (ogłoszenie reklamowe); *Przewodnik po Lwowie wydany przy współudziale Wydziału gospodarczego V. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich Rada miasta Lwowa ofiaruje Uczestnikom Zjazdu*, Lwów 1888 (ogłoszenie reklamowe na fioletowym papierze); *Skorowidz król. stoł. miasta Lwowa z oznaczeniem podziału miasta, nazw ulic i placów, oliczbowania domów numerami konskrypcyjnymi i orientacyjnymi z wymienieniem właścicieli realności – tudzież nazw i numerów dawniejszych*. Ułożony w myśl uchwał Rady miejskiej z roku 1888, Lwów 1889, s. 146; *Katalog Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie r. 1894*, wyd. drugie, (Lwów 1894), s. 75 (ogłoszenie reklamowe na buraczkowym papierze); *Pamiątka z wystawy lwowskiej 1894*, Lwów 1894, (ogłoszenie reklamowe); *Księga Adresowa król. stoł. miasta Lwowa*. R. 5(1901), Lwów 1901, s. 34, 232, 262, 281; *Księga Adresowa król. stoł. miasta Lwowa*, R. 8(1904), Lwów 1904, s. 41, 292, 312, 345; *Katalog I. lokalnej wystawy prac uczniów rękodzielniczo-przemysłowych i zabytków cechowych we Lwowie 1905*, Lwów 1905, s. 27 oraz: Dział inseratowy: XXI; *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicji*, Lwów 1906, s. 257, 527 oraz: Inseraty, s. 51; *Skorowidz Adresowy król. stoł. miasta Lwowa*, Lwów 1908, wlepka przed Działem III (ogłoszenie reklamowe), Dział III s. 14, 22, 75, Dział IV s. 4; *Kronika Lwowa: jego zabytki, osobliwości, z przewodnikiem oraz planem Lwowa*, Lwów 1909, s. VII (ogłoszenie reklamowe), 65–66, 69; „Nasz Kraj” 1909, nr 38, s. 3 (ogłoszenie reklamowe, także w innych numerach tej gazety); *Księga Adresowa król. stoł. miasta Lwowa*. R. 18(1914), Lwów 1914, s. 87, 553, 599, 601, 630 oraz: Dział ogłoszeniowy, s. 14 (ogłoszenie reklamowe z wizerunkami medali otrzymanych przez firmę w 1877 i 1894 r.); „Życie Teatralne” 1923, z. 1, 2 (ogłoszenie reklamowe o istniejącym 85 lat Magazynie firmy I. Drexler & Synowie); *Dziesięciolecie Wojsk VI. Okręgu Korpusu*, Leopoldis A.D. 1928, ogłoszenie reklamowe (50), także o filii w Nowym Sączu; *Księga Adresowa przemysłu, handlu i zawodów wolnych we Lwowie 1928/29*, Lwów 1928, s. 98; *Księga Adresowa Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1929*, Warszawa (1929), s. 439, 440, 711, 721; „Kogo szukasz?”. Informator lwowski na rok 1931, Lwów (1931), s. 99; J. Brunelik (oprac.), *Informator miasta Lwowa i województwa lwowskiego*. Rocznik pierwszy, Lwów 1938, s. 87, 97.

⁶ Henryka ze Strumińskich Drexlerowa, obywatelka miasta Lwowa, czynna była w Towarzystwie Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo we Lwowie (odwiedzała ubogich chorych) oraz w Towarzystwie Czynnej Miłości Bliźniego. Zmarła 4 października 1889 r. we Lwowie i została pochowana na cmentarzu Łyczakowskim. Zob.: *Towarzystwo Pań Miłosierdzia*, „Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej” 1857, nr 26, s. 109; *Zmarli we Lwowie*, „Gazeta Narodowa” 1889, nr 231, s. 3; zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

⁷ *Księga Obywateli Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa*, t. I, 2658; *Złota Księga Kurków Lwowskich*, Pag. 33(45). Wiadomość zawdzięczam

p. Lechowi Kokocińskiemu z Warszawy, właścicielowi ksiąg, za co składam podziękowanie. Prawdopodobnie z w/w okazji powstały portrety Ignacego Drexlera i jego żony Henryki, wykonane przez malarza i litografa lwowskiego Marcina Jabłońskiego (1801–1876), obecnie przechowywane w zbiorach rodzinnych p. Jadwigi Kern-Bałaty (il. 2 i 3).

⁸ W roku 1837 – roku przybycia I. Drexlera do Lwowa – miasto liczyło 58 728 ludności cywilnej, w roku 1877 – ludności cywilnej 100 155, a ogółem 106 379, zaś w roku 1889 – ogółem 126 350. K. Wnęk, L. A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 215, 216.

⁹ *Katalog Krajowej Wystawy Rolniczej i Przemysłowej we Lwowie 1877*, Lwów 1877, s. 118: Grupa 20. Tkaniny i odzież. Wśród wystawców krajowych „Drexler I. i Synowie ze Lwowa”, wystawiał: „Kołdry, atlasowa i lewantynowa Sienniki Materace włosienne Poduszki z pierza i jasie Rulony z powłoczkami Prześcieradła płócienne na kołdry Półszewki”; *Wykaz nagród udzielonych na Krajowej Wystawie Rolniczej i Przemysłowej we Lwowie 1877*, Lwów 1877, s. 16. Krajowa Wystawa Rolnicza i Przemysłowa we Lwowie 1877 r. trwała 4 tygodnie (6 IX–4 X), wzięło udział ok. 1300 wystawców, ogółem było 150 000 zwiedzających osób.

¹⁰ J. Białynia Chołodecki, *Półwiekowa przeszłość Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Rękodzielniczej „Skala” we Lwowie*, Lwów 1906, s. 23, 24, 26, 33, 62, 69, 127, 162; tenże: „Skala” w 75-tą rocznicę istnienia i działalności 1856–1931, Lwów 1931, s. 6, 12; *Katolickie Stowarzyszenie czeladzi rzemieślniczej we Lwowie*, „Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej” 1868, nr 25, s. 126.

¹¹ [St. Załęski], *Kalixst Cygemberg-Orlowski. Wspomnienie pośmiertne*, Lwów 1881, s. 22 [tu: Dreksler]; M. Balukiewicz, *Protektoraty lwowskie. Początki i rozwój praktyki opiekuńczo-wychowawczej we Lwowie i na ziemi lwowskiej od końca XVIII stulecia do wybuchu II wojny światowej*, Katowice 2000.

¹² Konferencje Towarzystwa św. Wincentego à Paulo (stowarzyszenia charytatywne katolików świeckich), mające na celu (wzorem Wincentego à Paulo 1581–1660) niesienie materialnej, religijnej i moralnej pomocy ubogim i będącym w trudnej sytuacji życiowej, w miesiącach zimowych organizowały rozdawnictwo tzw. zupy rumfordzkiej, oszczędnej zupy pożywej z odpadków mięsa, grochu i kaszy, wprowadzonej przez Benjamina Rumforda (właśc. Benjamin Thompson hrabia de) (1753–1814), fizyka i filantropa. Informacje szczegółowe o tej akcji we Lwowie, o datkach złożonych w handlu I. Drexlera i Synów zamieszczała m.in. „Dziennik Polski”, podając na przykład 5 I 1886 nr 3, s. 2: „Rozdano od 19 grudnia 1885 do 2 stycznia 1886 r. 1879 porcji zupy i 1859 porcji chleba”. Ta sama gazeta zamieściła informacje o wpłatach złożonych w handlu I. Drexlera i Synów w okresie od 12 stycznia do 3 kwietnia 1886: nr 8, s. 2, nr 14, s. 2, nr 20, s. 2, nr 26, s. 2, nr 32, s. 2, nr 37, s. 2, nr 43, s. 2, nr 53, s. 2, nr 62, s. 2, nr 76, s. 2, a w numerze 82, s. 2 z 10 kwietnia tego roku w sprawozdaniu od Towarzystwa św. Wincentego à Paulo podano, iż „W ciągu 113 dni rozdano 27 058 porcji zupy, a chleba 26 340 porcji. Około 150 osób otrzymywało codziennie pożywienie. W dniu 31 marca prezes Towarzystwa, pan Drexler, zamykając rozdawnictwo, udzielił każdej rodzinie po bochenku chleba”.

¹³ *Handbuch des Lemberger Statthalerei-Gebietes in Galizien für das Jahr 1857, ..., 1859, 1861, 1862, 1863, 1866*, Lemberg 1857, 1859, 1861–1863, 1866; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na Rok 1870, ..., 1871, 1872, 1873, 1874*, Lwów 1870–1874, (dalej: *Szematyzm*, albo: *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii*).

¹⁴ „Dziennik Polski” 1886, nr 6, s. 2.

¹⁵ „Dziennik Polski” 30 V 1889: + *Ignacy Drexler*. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty (wycinek prasowy).

¹⁶ Order Rycerski św. Sylwestra ustanowiony został przez Grzegorza XVI w 1841 r. dla uczczenia papieża Sylwestra I, 314–335. Zob.: M. Gritzner, *Handbuch der Ritter und Verdienstorden aller Kulturstaaten der Welt, innerhalb des XIX. Jahrhunderts*, Leipzig 1893, s. 317–319. Order nadany I. Drexlerowi jest w posiadaniu jego praprawnuka,

p. Witolda Drexlera, który uprzejmie udostępnił nam obiekt do reprodukcji w niniejszej publikacji.

¹⁷ S. Respondek, dz. cyt., s. 6. W zbiorach Muzeum Niepodległości znajduje się fotokopia tego pierwszego znanego zdjęcia rodzinnego lwowskich Drexlerów, ks. nab. 500/95, 557/96. Zamieszczona w niniejszej publikacji ilustracja została wykonana z fotografii udostępnionej przez p. Witolda Drexlera.

¹⁸ Relikwiarz ma kształt monstrencji i przechowywany jest w drewnianym futerale. Relikwiarz wraz z dokumentem wydanym przez papieża Piusa IX w dniu 12 czerwca 1863 r., stwierdzającym prawdziwość Relikwii Krzyża Świętego ofiarowanych I. Drexlerowi – przez Jerzego i Stanisławę Sołtysów 9 lipca 1995 r. został przekazany parafii pw. bł. Anieli Salawy w Krakowie, al. Kijowska 29. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹⁹ *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*, Lwów 1896, s. 207, 209; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1882–1883.

²⁰ G. Małachowski, *Pamiętnik jubileuszowy Galicyjskiej Kasy Oszczędności we Lwowie 1844–1894*, Lwów 1894, Alegat 8, *Tabela osób, które w latach 1844 do 1894 brały czynny udział w pracach zarządu galicyjskiej kasy oszczędności ...*, s. VII poz. 63.

²¹ *Bank Krajowy Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Księstwem Krakowskim 1883–1908. Pamiętnik za pierwsze 25 lat istnienia*, Lwów 1909, s. 60; J. Drohojowski, *Historia założenia Banku Krajowego*, Lwów 1909, s. 45, 46; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1885–1889.

²² *Pięćdziesięcioletni jubileusz...*, dz. cyt., s. 18–19; *50-letni jubileusz „Gazeta Narodowa” 1887*, nr 162, s. 2.

²³ Zob. przypis 17.

²⁴ Nr inw. F-9770.

²⁵ Nr inw. F-9776.

²⁶ W trzech dostępnych mi dokumentach podane są imiona: Ignacy Jan Drexler, w wyciągu z metryki chrztu jego syna Ignacego Tadeusza Mariana Drexlera, na świadectwie urodzenia i chrztu jego córki Ireny Teresy Józefy Drexler oraz na świadectwie chrztu Marii Anny Chwastowskiej, córki Mieczysława i Ireny. W całej innej dostępnej dokumentacji wymieniany jest jako Ignacy junior. O Ignacym Drexlerze juniorze zob. m.in.: *Sprawozdanie z czynności Męskiego Towarzystwa św. Wincentego à Paulo we Lwowie za rok 1905*, Lwów 1906, s. 10, 13, 16, 37, 40–41; S. Respondek, dz. cyt., s. 5, 7–13; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

²⁷ Adolf Drexler (13 VII 1842 Lwów – 17 I 1896 tamże), czwarte z kolei dziecko Ignacego i Henryki ze Strumińskich, koldernik; pracował wspólnie z ojcem i bratem Ignacym w rodzinnym handlu. Podobno namówiony przez brata próbował założyć filię sklepu w Warszawie, ale nie powiodło mu się. Był członkiem Stowarzyszenia Katolickiej Młodzieży Rękodzielniczej „Skala” we Lwowie. Żonaty z Herminą Lerch. J. Białynia Chołodecki, *Półwiekowa przeszłość...*, dz. cyt., s. 211; K. Klimowicz, *Wspomnienia: spisane w Bytomiu w latach pięćdziesiątych, częściowo dyktowane*, [przepisane przez A. Hass], s. 144 wydruku komputerowego, niepublikowane, udostępnione mi przez p. Antoninę Hass, za co Jej serdecznie dziękuję. – Adolf Drexler ukazany jest na dwóch fotografiach rodzinnych (il. 6 i 7).

²⁸ Eugenia Drexlerowa czynna była w Stowarzyszeniu Pań Miłosierdzia, przez wiele lat przewodniczyła Sekcji Opieki nad Młodzieżą. Zmarła 22 stycznia 1930 r. we Lwowie, pochowana na cmentarzu Łyczakowskim. Zob. m.in.: J. Białynia Chołodecki, *Polskie Stowarzyszenie Bractwa Dobrej Śmierci przy kościele N. P. Marii Śnieżnej we Lwowie i tegoż Przytulisko dla starców i sierot*, Lwów 1927, s. 12; J. Lewicki, *Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893–1918*, Warszawa 2005; K. Twardowski, *Dzienniki*, cz. 2, 1928–1936. Do druku przygotował, wprowadzeniem i przypisami opatrzył R. Jadczyk, Warszawa–Toruń 1997; S. Respondek, dz. cyt., s. 8–13; A. Sołtys-Kulinicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

²⁹ O rodzinie Smutnych, ich realności we Lwowie, zob. m.in.: *Lwów. Ilustrowany przewodnik*, Lwów–Wrocław 2001; M. Opalek, *O Lwowie i mojej młodości. Kartki z pamiętnika 1881–1901*, Pośłowiem opatrzył J. Trzynadłowski, Wrocław 1987; S. Respondek, dz. cyt., s. 8; A. Sołtys-Kulinicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

³⁰ W *Katalogu Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie r. 1894*, Lwów 1894, s. 182 poz. 918, odnotowano: „Drexler Ignacy (Firma: „I. Drexler i Synowie”) Lwów. – Materace, kołdry; poduszki; prześcieradła. Firma, istniejąca od 1837 r., zatrudnia 5 ludzi. Praca wyłącznie ręczna. Na wystawie lwowskiej w r. 1877 otrzymała firma medal zasługi”.

³¹ Dotychczasowe przekazy rodzinne Drexlerów, podane następnie przez p. S. Respondek, dz. cyt., s. 10, jakoby willa „Ameryka” została przywieziona ze Stanów Zjednoczonych w 1889 r. na wystawę powszechną do Paryża i tam zakupiona przez I. Drexlera, są mylne. Znalezione podczas kwerendy do niniejszego opracowania ilustracje w wydawnictwach towarzyszących Powszechnej Wystawie Krajowej 1894 r. we Lwowie wskazują, iż budynek pochodzi z wystawy lwowskiej. Por. m.in.: *Ilustrowana pamiątka Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie w roku 1894*, (Lwów) 1894, il. po s. 80; *Powszechna Wystawa Krajowa 1894 r. i siły produkcyjne kraju*, t. 1, z. 1, Lwów 1897, s. 154 (il.), tutaj – oprócz fotografii – na s. 153–154, 189–190 obszerny opis pawilonu amerykańskiego jak również uroczystości jego otwarcia 20 czerwca 1894 r.

³² Po śmierci męża i usamodzielnieniu się dzieci, Eugenia Drexlerowa sprzedała tę willę i przeprowadziła się do mieszkania w kamienicy przy ulicy św. Zofii 42 (obecnie ulica Iwana Franki), a od około 1920 r. mieszkała aż do śmierci w budynku przy ulicy Pułaskiego 14 (obecnie ulica Parkowa). S. Respondek, dz. cyt., s. 10, 12.

³³ *Sprawozdanie z czynności...*, dz. cyt., s. 10, 13, 16, 37, 40–41.

³⁴ *Zamknięcie rachunków i wykaz czynności Towarzystwa św. Józefa z Arymatei we Lwowie za czas od 1go Stycznia do 3go Grudnia 1878*, Lwów 1879, s. 13; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1897–1905.

³⁵ *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1903–1905.

³⁶ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1905.

³⁷ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1905.

³⁸ *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1897–1905; *Księga Adresowa król. stoł. miasta Lwowa...*, dz. cyt., 1900 s. 35, 1904 s. 345; „Kalendarz Ilustrowany Słowa Polskiego na rok przestępny 1904” R. 5, Lwów 1903, s. 111; „Gazeta Narodowa” 1905, nr 121, s. 2.

³⁹ G. Małachowski, dz. cyt., Alegat 8, *Tabela osób...*, s. VII poz. 64; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1900–1905.

⁴⁰ K. Czerny, *Ćwierćwiekowa przeszłość Lwowskiego Tow. Śpiewackiego „Lutnia”, jej dążenia, ideały i działalność jako sprawozdanie za lata administracyjne 1905/1906 i 1906/1907*, Lwów 1907/1908, s. 28, 31, 32, 197, 202, 217 i: *Sprostowania; Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1885–1887.

⁴¹ *Głos mieszczańskiego grona radnych miasta Lwowa w sprawie teatru lwowskiego*, [Ignacy Drexler], Lwów 1898; F. Pajęczkowski, *Teatr lwowski pod dyrekcją Tadeusza Pawlikowskiego 1900–1906*, Kraków 1961; *W 30-tą rocznicę otwarcia Teatru Wielkiego we Lwowie*, Lwów 1930, s. 7.

⁴² *Pogrzeb śp. Ignacego Drexlera*, „Gazeta Narodowa” 1905, nr 120, s. 2; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty (m.in. wycinki prasowe z niezidentyfikowanych tytułów prasy lwowskiej z notatkami o pogrzebie I. Drexlera).

⁴³ Włodzimierz Drexler (23 VII 1879–29 IV 1903), uczył się w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym oo. Jezuitów w Chyrowie w latach 1890–1893. Pracował w sklepie swego ojca. Zmarł tragicznie w czasie pełnienia służby wojskowej w wojsku austriackim. Pochowany na cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie. W omawianych zbiorach Muzeum Niepodległości znajdują się dwa portrety zbiorowe z jego podobizną: zdjęcie rodzinne wykonane w atelier L. Błachowskiego około 1890 r., tutaj jako około 11-letni chłopiec (il. 10, nr inw. F-9771) oraz portret z bratem Ignacym, w gimnazjalnym mundurku, z lat 1890–1893, wykonany przez Hennaera we Lwowie (il. 16, nr inw. F-9806). *Chyrowiaczy. Słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego oo. Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, oprac. L. Grzebień, J. Kochanowicz, J. Niemiec, Kraków 2000; S. Respondek, dz. cyt., s. 11.

⁴⁴ Maria Franciszka Drexler (1887 Lwów–1976 Kraków), w rodzinie

nazywana Muszką, po wyjściu za mąż (1907) za lwowskiego kupca i przedsiębiorcę Antoniego Gabriela Sołtysa, zajmowała się wychowaniem ich pięciorga dzieci. We Lwowie do 1945 r. Sołtysowie mieszkali przy ulicy Grottgera 1A, w domu zbudowanym w latach 1908–1909 na parceli, którą Maria otrzymała w posagu od swojej matki Eugenii. Maria z Drexlerów Sołtysowa zmarła w Krakowie, została pochowana na cmentarzu Salwatorskim, gdzie wcześniej spoczął jej mąż. W prezentowanych pamiątkach Drexlerów obecna jest – jako kilkuletnie dziecko – na zbiorowym portrecie rodzinnym (il. 10, nr inw. F-9771). O Sołtysach zob. m.in.: *Wspomnienia: Antoni Zbigniew Sołtys-Kulnicz. Wspomnienia zostały spisane w latach 1995–1999 obejmują okres od 1919 do ok. 1960 roku*, [oprac. w latach 2002–2004 przez A. i A. Sołtys-Kulnicz], Sopot 2004; M. E. Sołtys, *Tylko we Lwowie. Dzieje życia i działalności Mieczysława i Adama Sołtysów*, Wrocław 2008; *Kronika Lwowa...*, dz. cyt., s. 66, 94 (ogłoszenie reklamowe firmy Mieszkowski & Sołtys); A. Z. Sołtys-Kulnicz, *Wspomnienia spisane w latach 1995–1999*, (w opracowaniu edytorskim syna, Andrzeja Sołtysa-Kulnicza), „Informacje” 2002 nr 92–93, 2003 nr 94–97; J. Sołtys, *Moje refleksje po pobycie we Lwowie*, „Informacje” 2000, nr 62; S. Respondek, dz. cyt.; A. Sołtys-Kulnicz, dz. cyt.

⁴⁵ Nr inw. F-9772, F-9805, F-9803.

⁴⁶ Nr inw. F-9770, F-9771.

⁴⁷ Nr inw. F-9804.

⁴⁸ O Kazimierzu Drexlerze zob. m.in.: *Chyrowiaczy...*, dz. cyt.; J. Kowalczyk, *Prywatne szkoły średnie we Lwowie w XIX i XX w.*, cz. 2, Kraków 2010; B. Krzysztofowicz, *Przewodnik po Jarmarku Wyrobów Krajowych we Lwowie 1911*, Lwów 1911, s. 9, 29; *Pamiątkowy przewodnik po Lwowie*, Lwów 1927 (dwa ogłoszenia reklamowe na niebieskim papierze); *Lwowski skorowidz adresowy mieszkańców, handlu, przemysłu oraz wolnych zawodów*. R. 4(1928), Lwów 1928, Dział I, s. 108; *Nowy skorowidz tabularny miasta Lwowa na podstawie źródeł urzędowych oprac. Fr. Jaglarz*, Lwów 1920, s. 193; J. Parandowski, *Akacja*, Warszawa 1967, s. 50; *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji i Lodomerii*, Lwów 1913, s. 225; *Sprawozdanie Rady Centralnej Lwowskiej z czynności Męskiego Towarzystwa św. Wincentego à Paulo w Archidiecezji Lwowskiej za rok 1927*, Lwów 1927, s. 45; *Sprawozdanie z czynności...*, dz. cyt., s. 33; *Sprawozdanie z czynności [...] za rok 1906*, Lwów 1907, s. 40; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1913; *Fatalny los ściga Drexlerów*, „Gazeta Gdańska” 10 XII 1933, nr 283, s. 4; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 15830/II3: Papiery Władysława Sikorskiego. Pisma i listy różnych osób i instytucji, s. 43–48: Drexler Kazimierz do Dowództwa Grupy Operacyjnej płka W. Sikorskiego, 1919 (1+1 zał.), na s. 47–48 kopia odpowiedzi (Biblioteka Narodowa mf 90740); S. Respondek, dz. cyt., s. 11.

⁴⁹ Nr inw. F-9771.

⁵⁰ I. Trybowski, *Drexler Luna Amalia*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 99–100; A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012; J. Biriulow, *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Warszawa 2007; tenże, *Secesja we Lwowie*, z ros. przeł. J. Derwojed, Warszawa 1996; *Koniec wieku. Sztuka polskiego modernizmu 1890–1914*. Katalog wystawy przygotowanej pod kierunkiem E. Charazińskiej i Ł. Kosowskiego, Warszawa 1996, s. 153, 165, 214, 222, 441; *Luna Drexlerówna. Rzeźba. Malarstwo*, katalog oprac. W. Pęczkowska-Hadyś, Kraków 1978; S.S. Nicieja, dz. cyt.; *Wspomnienia: Antoni Zbigniew Sołtys-Kulnicz...*, dz. cyt.; S. Respondek, dz. cyt., passim; A. Sołtys-Kulnicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

⁵¹ Mieczysław Norwid-Neugebauer (1884–1954), inżynier, działacz niepodległościowy, oficer Legionów, generał dywizji Wojska Polskiego, minister spraw publicznych oraz jego żona Wanda Jadwiga z Leśkiewiczów Bilewska (1885–1957), działaczka Polskiego Skarbu Narodowego, Ligi Kobiet NKN, senator RP 1937–1938, antropozofka, byli zaprzyjaźnieni z Luną Drexler. Artystka sportretowała ich w rzeźbie pełnej. O Mieczysławie i Wandzie Norwid-Neugebauerach zob. m.in.: M. Krwawicz, *Norwid-Neugebauer Mieczysław*, [w:] *Polski*

Słownik Biograficzny (dalej: PSB), t. 23, 1978; M. Bielski, *Neugebauer-Norwid Mieczysław*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, t. IV, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 2004; tenże, *Generalowie Odrodzonej Rzeczypospolitej*, [t. I], II, Toruń 1995, 1996; W. K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. III, Warszawa 2006; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994; P. Majewski, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. IV, red. nauk. G. Mazur, Warszawa 2009.

⁵² Aniela Krzyżanowska (1883–1956), z domu Leśkiewicz, siostra Wandy, żona Mariana Krzyżanowskiego (1880–1964), księgarza, wydawcy i antykwariusza w Krakowie. Od 8 VIII 1914 r. w Komitecie Obywatelskim Polskiego Skarbu Narodowego, w 1915 r. sekretarz Naczelny Zarządu Ligi Kobiet NKN i w Departamencie Organizacyjnym NKN, należała do POW. Była przyjaciółką L. Drexler. Artystka wykonała portret Anieli K., można przypuszczać, że to podobizna A. Krzyżanowskiej. F. Pieczętkowski, *Krzyżanowski Marian*, [w:] PSB, t. 15, 1970; J. Dąbrowski, *Dziennik 1914–1918*. Wstęp i Aneks J. Zdrada. Przygotowanie tekstu i przypisy J. Zdrada przy współudziale E. Dąbrowskiej, Kraków 1977; M. Krzyżanowski, *Wspomnienia księgarza*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1959, s. 86–149.

⁵³ Nr inw. F-10364.

⁵⁴ S. Respondek, dz. cyt., s. 65.

⁵⁵ Ks. nab. 555/96.

⁵⁶ Ks. nab. 732/94.

⁵⁷ Biblioteka Muzeum Niepodległości, sygn. Pr 2220.

⁵⁸ O Aleksandrze Drexlerze zob. m.in.: J. Kowalczyk, *IV (czwarte) Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Jana Długosza we Lwowie (nr 562) (lata szkolne: 1879/80–1938/39). Dokumenty przeszłości (1–2)*, Kraków 2007; *Księga pamiątkowa 50-lecia Gimnazjum im. Jana Długosza we Lwowie*, pod red. W. Kucharskiego, Lwów 1928, s. 99, 318; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1927. Księga pamiątkowa...*, Lwów 1927, s. 73, 78, 90; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1937. Księga pamiątkowa...*, Lwów 1937, s. 32, 43; *Pierwszy Polski Kongres Inżynierów. Lwów, 12–14 września 1937 r.*, cz. I, Warszawa 1938, s. 148; *Prace Drugiego Polskiego Kongresu Drogowego 1929 r.*, pod red. L. Borowskiego, Warszawa 1929, s. 123; *Prace Pierwszego Polskiego Kongresu Drogowego 1928 r.*, pod red. L. Borowskiego, Warszawa 1928, s. 391; *Wspomnienia: Antoni Zbigniew Sołtys-Kulinicz...*, dz. cyt.; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1911–1914; „Czasopismo Techniczne” 1926: nr 12, s. 224, nr 14, s. 256, nr 17, s. 304, nr 20, s. 352, nr 24, s. 416, 1927: nr 1, s. 16, nr 7, s. 119, nr 20, s. 336, nr 22, s. 368, 1928: nr 1, s. 16, nr 4, s. 64, nr 5, s. 83, 1929: nr 14, s. 228; „Wiadomości Stowarzyszenia Członków Polskich Kongresów Drogowych” 1928 nr 10, s. 23, 1929 nr 25, s. 51, 1930 nr 37, s. 78, 1931 nr 49, s. 395; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 13439/II: Korespondencja Tadeusza Rutowskiego z lat 1879–1918. Lit. Kr.-Ł (Łużecki), s. 393–396 (Biblioteka Narodowa mf 49205); Urząd Stanu Cywilnego w Krakowie: SC-03-1.5364.402.2012: Zaświadczenie o dokonanych w księgach stanu cywilnego wpisach aktu zgonu i urodzenia na nazwisko Drexler Aleksander, Kraków 28 VIII 2012; A. Sołtys Kulinicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty (tu kilka fotografii oraz niewielka korespondencja A. Drexlera z lat 1914–1947).

⁵⁹ Nr inw. F-9017. Na odwrocie zdjęcia – prawdopodobnie przez ofiarodawczynię p. Wandę Bystram – zaznaczeni są inżynierowie: *wuj Oleś* (Aleksander Drexler), *tatus* (Mieczysław Chwastowski), Leon (Leonid) Ciechanowicz, Rosjanin. Z powodu nie najlepszego stanu zachowania zdjęcia w zbiorach Muzeum Niepodległości, zamieszczona w niniejszej publikacji ilustracja została wykonana z egzemplarza ze zbiorów prywatnych Jadwigi Kern-Bałaty.

⁶⁰ Nr inw. F-10361. Wanda Norwid-Neugebauerowa, zob. przypis 51.

⁶¹ Nr inw. F-8467, F-8470 (z korespondencją na odwrocie).

⁶² *Wspomnienia: Antoni Zbigniew Sołtys-Kulinicz...*, dz. cyt.; S. Respondek, dz. cyt., s. 11; A. Sołtys-Kulinicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

⁶³ Nr inw. F-9018.

⁶⁴ Nr inw. F-9767. Celina (właśc. Karolina Leontyna) Kowalczyk

(6 VII 1887 Lwów–24 X 1965 Kraków), córka Michała, docenta architektury Politechniki Lwowskiej i Joanny z domu Podhalicz, zamężna za inżynierem Konradem Knausem (1881–1947).

⁶⁵ Ks. nab. 568/96.

⁶⁶ Nr inw. F-10363. Wanda Norwid-Neugebauerowa, zob. przypis 51.

⁶⁷ A. Mściwujewski, *Drexler Ignacy Tadeusz Marian*, [w:] PSB, t. 5, 1939–1946; *Chyrowiaci...*, dz. cyt.; J. Lewicki, dz. cyt.; S.S. Nicieja, dz. cyt.; I. Płażewski, *Dzieje polskiej fotografii 1839–1939*, Warszawa 2003; *Politechnika Lwowska 1844–1945*, Wrocław 1993; *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii...*, 1905–1914; K. Twardowski, *Dzienniki*, cz. 1: 1915–1927, cz. 2: 1928–1936. Do druku przygotował, wprowadzeniem i przypisami opatrzył R. Jadcak, Warszawa–Toruń 1997; J. Wolańska, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1936. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*, Warszawa 2010, tu m.in. informacja, że Ignacy Drexler został uwieczniony jako św. Błażej w cyklu *Czternastu Wspomożycieli*, malowideł na północnej ścianie nawy katedry ormiańskiej we Lwowie, w latach 1925–1929 wykonanych przez Jana Henryka Rosena (1891–1982); zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

⁶⁸ Nr inw. F-9807.

⁶⁹ Zob. przypis 114.

⁷⁰ *Spis członków Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie*, „Ruch Filozoficzny” 1911, s. 86, 1912, s. 53, 1913, s. 77, 1914, s. 89, 1928/9, s. 236, 1930/31, s. 273b: *Nekrologia*.

⁷¹ Nr inw. F-8469 (z korespondencją I. Drexlera do Z. Paślowskiej we Lwowie, ul. Teatyńska 7), F-8473, F-8474, F-8475.

⁷² Nr inw. 14143. To nie jest wielki, ale interesujący dokument, na stronie czwartej z widokiem fragmentu miasta – może dworca, pod którym na wstędze napis: *Et modo quoe fuerat semita, facta via est*, co znaczy: I tam gdzie niedawno była ścieżka, zbudowana jest droga, dewiza zaczerpnięta z „Epiigramatów” (księga VII wers 61) Marcusa Valerianusa Martialisa (Marcialisa) (ur. ok. 40-zm. nie później niż 102 n.e.), poety rzymskiego. Zob.: J. Czubek (przekł.), *M. Waleryusa Marcialisa epiigramów ksiąg XII*, Kraków 1908.

⁷³ Nr inw. 13705: Dyplom do Krzyża Obrony Lwowa; nr inw. 14146: List arcybiskupa Józefa Bilczewskiego.

⁷⁴ Nr inw. 14141.

⁷⁵ Zespół A 2. Kolekcja Leopoldis, sygn. 15: Dokumenty Zofii, Krystyny i Ignacego Drexlerów, s. 15–16. Napis naniesiony na odwrocie wizytówki dotyczy Stefana Tymienieckiego (1887–1946), pianisty, kompozytora, dyrygenta i pedagoga, od 1 XII 1927 r. dyrektora programowego nowo powstałej rozgłośni Polskiego Radia w Katowicach, mieszczącej się w gmachu Banku Spółek Zarobkowych przy ul. Mielęckiego. E. Odorkiewicz, *Tymieniecki Stefan*, [w:] *Śląski słownik biograficzny*, pod red. J. Kantyki i W. Zielińskiego, t. III, Katowice 1981, s. 334–335.

⁷⁶ Biblioteka Muzeum Niepodległości sygn. 32270.

⁷⁷ „Słowo Polskie” 1911, nr 548: *Z życia towarzyskiego*. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty (wycinek prasowy). Zofia Paślowska – po poślubieniu Ignacego Drexlera – przeważnie używała nazwiska: Zofia Drexler-Paślowska. Tylko w niektórych dostępnych mi dokumentach regulujących rodzinne sprawy majątkowe figuruje: dr Zofia z Paślowskich Drexlerowa (np. 24 IV 1935). Tak samo podpisała się na własnoręcznie napisanym testamentie z 15 VI 1959 r. W niniejszym opracowaniu przyjęłam formę: Zofia Drexler-Paślowska, zastosowaną m.in. w kolejnych tomach *Bibliografii Polskich Czasopism Muzycznych* (t. 9–12, 14–15). – Warto tu podać, że Ignacy i Zofia Drexlerowie, wedle adresowanej do nich korespondencji Stefana Paślowskiego, we Lwowie przemieszkowali m.in.: w listopadzie 1915 r. przy ul. Grotgiera 1, od wiosny 1916 r. „na nowym własnym mieszkaniu”, ul. Ochronek 12, zaś w 2. połowie lat dwudziestych XX w. – ul. Kochanowskiego 15, jak zanotował J. Janicki – „dokładnie w miejscu, gdzie trójkątny skwerek ogrodzony balustradką zwiera Kochanowskiego z ulicą Ochronek”. J. Janicki, *Cały Lwów na mój głów... Alfabet lwowski*, Warszawa 1993, s. 155.

⁷⁸ Obraz seminarium polonistycznego profesora literatury polskiej Józefa Kallenbacha (1861–1929), barwnie utrwaliła studentka filologii polskiej w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1906–1910

Romana Pachucka (1886–1964) w *Pamiętnikach z lat 1886–1914*. Spośród uczestników seminarium scharakteryzowani są tu m.in.: Tadeusz Dąbrowski (1887–1919), Adam Skwarczyński (1886–1934), Stanisław Wasylewski (1885–1956), Juliusz Kleiner (1886–1957), Marian Szyjowski (1883–1952), Feliks Przyjemski (1881–1956), Stanisław Kot (1885–1975), także studentki, Maria Jaworska (1882–1957), „uznana wśród nas za najzdolniejszą, tak jak Zofia Pasławska – za najpiękniejszą [...] po cichu mówią, że się w niej kocha” Kleiner. R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*. Wstępem i objaśnieniami opatrzył J. Hulewicz, Wrocław 1958; S. Wasylewski, *Pod kopułą lwowskiego Ossolineum. Pamiętnik stypendysty i asystenta Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1905–1910*, Wrocław 1958.

⁷⁹ Kazimierz Twardowski (1866–1938), filozof, logik, psycholog, kompozytor, pianista. Zaprzyjaźniony z Zofią i Ignacym Drexlerami, częstym gościem był w ich lwowskim mieszkaniu. Zob. m.in.: *Wizerunki filozofów i humanistów polskich: wiek XX*, pod red. J. Szmydy, Kraków 2000; A. Brożek, *Kazimierz Twardowski w Wiedniu*, Warszawa 2010; S. S. Nicieja, dz. cyt.; J. Skocznyński, J. Woleński, *Historia filozofii polskiej*, Kraków 2010; K. Twardowski, dz. cyt.; J. Woleński, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985.

⁸⁰ *Organizacje...*, „Ruch Filozoficzny” 1912, s. 143. – Kazimierz Ajdukiewicz (1890–1963), logik, filozof, matematyk, fizyk, przedstawiciel filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej. Uczeń K. Twardowskiego, równoległe z Z. Pasławką studiujący i z nią zaprzyjaźniony. *Wizerunki filozofów...*, dz. cyt.; K. Twardowski, dz. cyt.
⁸¹ Gustav Theodor Fechner, *O zagadnieniu duszy. Wędrowka przez świat widzialny ku niewidzialnemu*. Wyd. 2, do druku przygot. Edward Spranger; na jęz. polski przeł. Zofia z Pasławskich Drexlerowa; przekł. przejrzał i wstępem zaopatrzył Kazimierz Twardowski, Lwów 1921. *Wiadomości wydawnicze*, „Ruch Filozoficzny” 1921, s. 25a–b.

⁸² Cyt. za: J. Suchmiel, *Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939*, Częstochowa 2000; *Wiadomości osobiste*, „Ruch Filozoficzny” 1912, s. 228a; Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13375: dyplom doktorski Z. Drexler-Pasławskiej.

⁸³ W latach 1911–1914 w czasopiśmie „Ruch Filozoficzny” w trzecim dziale nazwanym *Przegląd* czasopism – autorstwa Zofii Drexler-Pasławskiej – zamieszczono łącznie ponad 20 informacji o kolejnych tomach niemieckiego periodyku „Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik” oraz włoskiego „Scientia.” (Rivista di Scienza), a także w drugim dziale – *Sprawozdania* – krótkie recenzje dwóch książek francuskich i jednej niemieckiej. „Ruch Filozoficzny” 1911, s. 26b–27a–b, 122b–123a, 149a–b, 171b–172a, 209b–210a, 212b, 1912, s. 39a, 65a, 113a–b, 114b, 131b, 134a, 160b, 164a–b, 215b–216a, 1913, 39a–b, 55a–56b, 92b–93a, 116a–b, 270a–271b, 1914: s. 47a–b, 129a–b, 151a–b, 177b, 185a; R. Jadczyk, *Losy idei zjazdów byłych uczniów Kazimierza Twardowskiego*, [w:] *Polska filozofia analityczna. W kręgu Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. Księga poświęcona pamięci Ryszarda Jadczyka*, Materiały zebrał R. Jadczyk, red. W. Tyburski i R. Wiśniewski, Toruń 1999, s. 15; *Księga Pamiątkowa Pierwszego Polskiego Zjazdu Filozoficznego Lwów 1923*, „Ruch Filozoficzny” 1927, R. 30, z. 4, s. 361; *Księga Pamiątkowa Trzeciego Polskiego Zjazdu Filozoficznego Kraków 1936*, „Ruch Filozoficzny” 1936, R. 39, z. 4.

⁸⁴ Zofia Kozłowska (13 IV 1871 Lwów–29 XI 1958 Laski k. Warszawy), profesor śpiewu solowego w Konserwatorium Polskiego Towarzystwa Muzycznego we Lwowie i Państwowego Konserwatorium Muzycznego w Katowicach, wspólnie z siostrą Marią prowadziła szkołę śpiewu we Lwowie, a od 1935 r. w Warszawie. S. Korajka, *Kozłowska Zofia*, [w:] PSB, t. 15, 1970.

⁸⁵ O udziale Z. Drexler-Pasławskiej w konkursie w Lublinie zob. m.in.: E. Błotnicka-Mazur, *Między profesją i pasją. Życie i twórczość Bohdana Kelles-Krauzego zapomnianego lubelskiego architekta i malarza*, Lublin 2010; „Głos Lubelski” 1921, nr 169, s. 4, nr 170, s. 2; artykuły W. Wierzbickiego drukowane w „Ziemi Lubelskiej” 1921, nr 209 s. 4, nr 216, s. 5; „Świat” 1921 nr 29 s. 14 (il.). W tym miejscu składam serdeczne podziękowania p. Magdalenie Piwowskiej i innym Pracownikom Muzeum Historii Miasta Lublina za wykonanie kwerendy w zbiorach lubelskich instytucji naukowych oraz przesłane mi informacje z „Głosu Lubelskiego”.

⁸⁶ O działalności koncertowej, pedagogicznej, pisarskiej, w ruchu związkowym itd. Z. Drexler-Pasławskiej informowały przede wszystkim „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” (dalej: „LWMIŁ”) 1926–1933, „Almanach Lwowski „Ateneum”, R. I (1928), Lwów 1928, s. 51, 122, 126, R. II (1929), Lwów 1929, s. 46, 209, 224, 227 oraz coroczne *Sprawozdanie[a] Wydziału Kasyna i Koła Literacko-Artystycznego we Lwowie za czas... 1926–1930*, Lwów 1926–1931, a także: „Muzyka”(Warszawa) 1924–1932, „Muzyka Polska”(Warszawa) 1934–1937, „Przegląd Muzyczny”(Poznań) 1925–1928, „Zdroje Truskawieckie” 1925–1927; W. Bogdany (oprac.), *Muzyka Polska 1934–1939*, Kraków 1967; K. Michałowski (oprac.), *Muzyka 1924–1938*, cz.1–2, Kraków 1967; M. Stempniewicz (oprac.), *Przegląd Muzyczny 1925–1931. Życie Muzyczne i Teatralne 1934–1935*, Kraków 1966; J. Świdarska (oprac.), *Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie 1925–1934. Szopen 1932. Echo 1936–1937*, Kraków 1961; *80 lat szkół muzycznych w Toruniu*, zespół red.: B. Matusiak – red. nac., E. Szczurko, K. Tubąja, Toruń 2001, s. 8, 10, 12, 51; E. Szczurko, *Piotr Perkowski – dyrektor Konserwatorium i animator życia muzycznego Torunia w latach 1936–39*, [w:] *Piotr Perkowski. Życie i dzieło*, Warszawa 2003 (m.in. na s. 53 il.: Grono profesorskie Konserwatorium Muzycznego Polskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu); L. Witkowski, *Szkołnictwo muzyczne Torunia w latach 1921–1939*, „Rocznik Toruński” 1983, s. 168 il. – program koncertu Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu 8 X 1933: dr Z. Drexler-Pasławska (śpiew), 176, 178, 180. Informacje o aktywności artystycznej Z. Drexler-Pasławskiej zawiera też zachowany w zbiorach prywatnych p. Jadwigi Kern-Bałaty jej notatnik z zapiskami o jej udziale (współudziale) w koncertach, rautach itp., w różnych miejscowościach i miejscach, o wykonywanych programach itd., w okresie od 20 lutego 1921 r. do 12 lipca 1925.

⁸⁷ *Biuro Koncertowe M. Tuerka. Program na sezon 1924*, Lwów 1924; „Kurier Lwowski” 1925: nr 26, s. 5, nr 27, s. 5, nr 35, s. 4, nr 103, s. 4; „Przegląd Muzyczny” 1925, nr 10, s. 14; *Osobiste*, „LWMIŁ” 1926, nr 4, s. 4; Mat.[tylda]Gość.[ieńska], *Nasi artyści za granicą*, „LWMIŁ” 1926, nr 6, s. 4; MIRO i CYM, *Stowarzyszenie Młodych Muzyków Polskich w Paryżu (Szkic z okazji dwudziestolecia)*, „Ruch Muzyczny” 1946, nr 22–23, s. 20. – W Paryżu Z. Drexler-Pasławska opracowywała programy koncertów z Héléne Kahn-Casellą (zm. 1952), zaprzyjaźnioną z Polakami, pierwszą żoną włoskiego kompozytora Alfreda Caselli (1883–1947).

⁸⁸ „LWMIŁ” 1926, nr 8, s. 3, nr 13, s. 3; „Muzyka” 1926, nr 6, s. 279, 1927, nr 1, s. 29; „Przegląd Muzyczny” 1926, nr 6, s. 18, nr 12, s. 13.

⁸⁹ E. Nidecka, *Twórczość polskich kompozytorów Lwowa a ukraińska szkoła kompozytorska (1792–1939)*, Rzeszów 2005, s. 106; „Chwila” 1928, nr 3491, s. 11, nr 3495, s. 13, nr 3500, s. 9; „LWMIŁ” 1927, nr 6(19), s. 3, 1928, nr 12 (37), s. 4, 1929, nr 1(38), s. 4; „Muzyka” 1927, nr 6, s. 274, 275, 1929, nr 2, s. 92; „Przegląd Muzyczny” 1927, nr 7, s. 13, 1928, nr 12, s. 17.

⁹⁰ *Sprawozdanie Wydziału Kasyna...*, dz. cyt., Lwów 1929, s. 17.

⁹¹ J. Bauman-Szulakowska, *Polska kultura muzyczna na Śląsku Górnym i Cieszyńskim w latach 1922–1939*, Katowice 1994; I. Bias, M. Biada, *Władysława Markiewiczówna (1900–1982). Kompozytorka, pianistka, pedagog*, Katowice 2000; „LWMIŁ” 1929, nr 10(47), s. 4, 1931, nr 1(62), s. 4; „Polska Zachodnia” 1930, nr 304, s. 5, nr 305, s. 5, nr 306, s. 6.

⁹² „LWMIŁ” 1933, nr 74, s. 4.

⁹³ „Muzyka Polska” 1935, nr 8, s. 306.

⁹⁴ S. Łobaczewska, *Z sali koncertowej. Koncert ku uczczeniu trzydziestolecia pracy pedagogicznej prof. Zofii Kozłowskiej*, „Reduta-Tydzien Polski” 1935, nr 21(23), s. 7; „Kurier Lwowski” 1935, nr 157 ABC, s. 9, nr 161 ABC, s. 5.

⁹⁵ *Sprawozdanie [a] Wydziału Kasyna...*, dz. cyt., 1926, s. 17, 1927, s. 17, 1929, s. 19, 20.

⁹⁶ Spotkania towarzyskie odbywały się m.in.: u prof. K. Twardowskiego w jego mieszkaniu prywatnym przy ul. św. Zofii 46 m. 6, u Daniela z Tennerów i Edmunda Gromskich, u prof. Akademii Medycyny Weterynaryjnej Wacława Damiana Moraczewskiego, u Ireny i Witolda Friemannów, u Zofi i Ignacego Drexlerów „ich czwartki”. Uczestnikami spotkań, oprócz gospodarzy, byli: Kazimierz Ajdukiewicz, Jan Łukasiewicz, Roman Ingarden, Franciszek Smolka, Helena Sloniewska,

Juliusz Kleiner, Witold Minkiewicz, „inż. [Antoni] Müller, który bardzo ładnie śpiewał”, Helena Ottawowa, Kazimierz Sichulski, Jan Henryk Rosen i inni. Zaprzyjaźniony z Z. Drexler-Pasławską W. Friemann akompaniował jej do śpiewu, a także dedykował trzy utwory (napisane w 1921, 1941, 1961 r.). Przez J. H. Rosena „p. Drexler” została uwieczniona jako św. Barbara w zestawie *Czternastu Wspomożycieli*, malowidło na północnej ścianie nawy katedry ormiańskiej we Lwowie. Zob. m.in.: A. Brożek, *Twardowski Kazimierz*, [w:] *Kompozytorzy polscy 1918–2000*, t. II. Biogramy. Praca zbiorowa pod red. M. Podhajskiego, Gdańsk–Warszawa 2005; R. Jadczyk, *Mistrz i jego uczniowie*, Warszawa 1997, s. 21; A. Mitscha, *Witold Friemann. Życie i twórczość*, Katowice 1980; K. Twardowski, dz. cyt.; tenże: *Filozofia i muzyka*. Wybrał i oprac. J.J. Jadacki, Warszawa 2005; J. Wolańska, dz. cyt.

⁹⁷ „LWMil” 1926, nr 12, s. 2, nr 13, s. 2, 3, 1927, nr 1(14), s. 1, nr 2(15), s. 4, nr 6(19), s. 3, nr 7–8(20–21), s. 5, nr 10(23), s. 3, nr 12(25), s. 4, 1928, nr 7–8(32–33), s. 6, nr 11(36), s. 4, 1929, nr 4(41), s. 4, nr 11(48), s. 4, nr 12(49), s. 4, 1930, nr 13(50) [właśc. 1.], s. 4, nr 3(52), s. 3, nr 11(60), s. 4, nr 12(61), s. 3; J. Świdorska, dz. cyt. E. Nidecka, *Polskie czasopiśmiennictwo muzyczne Lwowa pierwszej połowy dwudziestego wieku*, [w:] *Musica Galiciana. Kultura muzyczna Galicji w kontekście stosunków polsko-ukraińskich (od doby piastowsko-księżęcej do roku 1945)*, t. IX, pod red. L. Mazepy, Rzeszów 2005, s. 213, 214, 218.

⁹⁸ O działalności Z. Drexlerkiej-Pasławskiej w ruchu zawodowym zob. m.in.: „LWMil” 1926, nr 4, s. 4, nr 9, s. 4, 1927, nr 9(22), s. 3, 1928, nr 3(28), s. 4, nr 5(30), s. 4, nr 9(34), s. 4, 1929, nr 3(40), s. 4, nr 9(46), Dodatek, 1930, nr 9(58), s. 4; „Muzyka” 1928, s. 138, 1931, s. 51, 1934, s. 234; Muzeum Niepodległości: nr inw. 13374: Pismo Zarządu Oddziału Lwowskiego Polskiej Muzyki Współczesnej do Z. Drexler-Pasławskiej, Lwów 22 IV 1930, Zespół A 2. Kolekcja Leopolda, sygn. 15, s. 3: Zaświadczenie Polskiego Związku Muzyków Pedagogów we Lwowie dla Z. Drexler-Pasławskiej, Lwów 1 III 1932.

⁹⁹ Z. Ottawa-Rogalska, *Lwy pod ratursem słuchają muzyki. Wspomnienia o Helenie Ottawowej*, Wrocław 1987.

¹⁰⁰ K. Dżiduszko, *Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna w Warszawie 1945–1960*, Kraków 1960, s. 57, 72; W. Baciewiczówna, *Życie muzyczne w kraju*. Warszawa, „Ruch Muzyczny” 1946, nr 15–16, s. 33; „Kalendarz Muzyczny” IX 1948–VIII 1949, s. 231, 245.

¹⁰¹ S. Lachowicz, *Głos w dyskusji na temat reformy studiów wokalnych*, „Muzyka” 1954, nr 1–2, s. 71; „Odrodzenie” 1945, nr 36, s. 8.

¹⁰² *Państwowa Muzyczna Rada Wydawnicza*, „Ruch Muzyczny” 1945, nr 4, s. 21.

¹⁰³ W. Bręgy, *Refleksje na temat I Ogólnopolskiego Konkursu Śpiewaczego (dla pieśniarzy)*, „Muzyka” 1952, nr 1/2, s. 94.

¹⁰⁴ *O racjonalne podstawy oceny ucznia w szkole muzycznej*. (Praca zbiorowa pod red. J. Boczarowej), „Materiały Informacyjno-Dyskusyjne” COPSZA, 1967, z. 100, s. 11.

¹⁰⁵ „Informacje” 2000, nr 61.

¹⁰⁶ „Życie Warszawy” 1979, nr 253, s. 11: *Nekrolog*; Informacje p. Jadwigi Kern-Bałaty.

¹⁰⁷ Opracowując notę biograficzną Z. Drexler-Pasławskiej, prócz źródeł wymienionych tu w przypisach już wcześniej, skorzystałam też z materiałów udostępnionych mi przez: Stowarzyszenie Polskich Artystów Muzyków Oddział Warszawski, Akta osobowe członków (Deklaracja wstąpienia i życiorys pisany własnoręcznie w 1959 r.); Uniwersytet Muzyczny Fryderyka Chopina w Warszawie, Archiwum: Zofia Pasławska, sygn. 100/490; Zespół Państwowych Szkół Muzycznych Nr 2 im. Fryderyka Chopina w Warszawie, Archiwum: Zofia Pasławska,teczka osobowa; Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy (dalej: APW), Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie, zespół 161/I, akta ur. 1887, nr 202; p. Jadwigę Kern-Bałatę.

¹⁰⁸ Nr inw. F-9774.

¹⁰⁹ Nr inw. F-9773.

¹¹⁰ Nr inw. F-9775. Wydaje się, że dla identyfikacji osoby przedstawionej na tym zdjęciu potrzebne są jednak dalsze wyjaśnienia. Warto tu przytoczyć tekst I. Drexlera, który analizując twórczość Jana Bułhaka,

tak napisał o tej fotografii: „Dla przykładu spojrzmy na jedno zdjęcie z »Litwy«. Na łagodny stok pagórka gramoli się wprost ku widzowi zwał chmur, pełzając wręcz po czarnej ziemi. Z jednej chmury wylania się świetnym, posuwistym ruchem jasna, niby alegoryczna postać kobiety z otwartymi, w tył podanymi rękoma, których dłonie wtapiają się w masę mgły. Fotografia ta, symbol sztuki Bułhaka, jako kompozycja wygląda raczej na fantastyczny obraz Ruszczyca, niż na zdjęcie z natury. Jak je nasz artysta uzyskał i to bez żadnych retuszu, to prawdziwa zagadka”, I. Drexler, *Fotografia artystyczna Jana Bułhaka*, „Tygodnik Ilustrowany” 15 IX 1923, nr 38, s. 605–606. Por. też: M. Plater-Zyberk, *Jan Bułhak [1876–1950] fotografik*, Warszawa 2006, s. 7 (il.), tu: *Sen*, ok. 1907, oraz s. 215; – A. Sobota, *Fotografia, Katalog zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, Wrocław 2007, s. 64–65 (il.), tu: „Duch”/”W obłoku”, 1905–1910. – Inne portrety pojedyncze Z. Drexler-Pasławskiej: nr inw. F-8524, F-8525. Warto też dodać, że dwa portrety pojedyncze Zofii Pasławskiej, wykonane w atelier T. Bahrynowicza na początku XX w., znajdują się w zbiorach prywatnych p. Jadwigi Kern-Bałaty.

¹¹¹ Nr inw. F-8763. Warto tu nadmienić, że fotografia taka zawieszona była na ścianie nad biurkiem w gabinecie uniwersyteckim prof. Kazimierza Twardowskiego. Por.: K. Twardowski, *Filozofia i muzyka...*, dz. cyt., s. 57 (il.).

¹¹² Nr inw. 8762. Zob.: M. Jaworski, *Tadeusz Kotarbiński*, Warszawa 1971, il. między s. 32–33.

¹¹³ Nr inw. F-8693. Tamże. – Nazwiska ukazanych na fotografiach (nr inw. F-8763, F-8762, F-8693) lwowskich uczniów prof. Kazimierza Twardowskiego zostały przezeń odnotowane w jego *Dziennikach*, dz. cyt.; Listę uczniów Twardowskiego z lat 1895–1918 (niekompletną, z pominięciem tych, którzy nie publikowali), podaje J. Woleński, *Kraków, Lwów i filozofia polska na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. *Studia i szkice*, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011, s. 203–204. Do ewidencji – opisu fotografii ze sportretowanymi lwowskimi uczniami K. Twardowskiego skorzystałam też z ich korespondencji do Profesora przechowywanej w zbiorach specjalnych Połączonych Bibliotek Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Wydziału Filozofii i Socjologii UW oraz Polskiego Towarzystwa Filozoficznego (korespondencja właściwa PTF 02 T. I-XLVI).

¹¹⁴ Nr inw. 8764. Pamiątkowe *tableau* K. Twardowskiemu ofiarowano podczas uroczystego posiedzenia Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, które odbyło się 4 XI 1910 r. w wielkiej sali wykładowej Instytutu Fizycznego Uniwersytetu Lwowskiego. Opis szczegółowy uroczystości, w tym wręczenia *tableau* zob.: *Uczczenie zasług prof. dr. Kazimierza Twardowskiego przy sposobności setnego posiedzenia polskiego Towarzystwa filozoficznego*, „Przegląd Filozoficzny” 1911, z. 1, s. 131–137 (wzmianka o *tableau* na s. 133).

¹¹⁵ Nr inw. F-8760.

¹¹⁶ Nr inw. F-8526.

¹¹⁷ Nr inw. F-8527.

¹¹⁸ Nr inw. F-15453. Zob. przypis 94.

¹¹⁹ O Aleksandrze Pasławskiej, jej synu Stefanie Karolu, w rodzinie nazywanym Karusiem oraz córce Grażynie – nazywanej Magdą, Madzią, Magdaleną ..., zob. m.in.: E. Ajewski, *Mokotów walczy 1944*. Cz. 2: *Listy kompanijne*, Warszawa 1994, s. 50, 108; L. M. Bartelski, *Mokotów 1944*, Warszawa 1986; tenże, *Pułk AK „Baszta”*, Warszawa 1990; M. Dąbrowska, *Dzienniki*. Wybór, wstęp i przypisy T. Drewnowski, t. II, III, V (indeks), Warszawa 1988; też: *Opowiadania*. Wstęp, redakcja i przypisy E. Korzeniewska, Warszawa 1967, s. 825–826; też: *Przygody człowieka myślącego*. Przedmowa A. Kowalska, komentarz i przygotowanie tekstu z rękopisów E. Korzeniewska, Warszawa 1970, s. 446, 459, 605, 680, 681, 713, 840, 887; *Jednodniówka Z.H.P. w 25-lecie harcerstwa stanisławowskiego*, Stanisławów 1938, (tu na s. 5–6: A. Pasławska, *Nowe ćwierćwiecze pracy...*); E. Korzeniewska, *Maria Dąbrowska. Kronika życia*, Warszawa 1971; A. Suchcitz, *Gen. bryg. Stefan Pasławski – emigracyjne losy 1939–1956*, „Mars” 2003, t. 15, s. 101, 104; Urząd Stanu Cywilnego Miasta Stołecznego Warszawy Wydział Archiwum: Aleksandra Pasławska, nr aktu zgonu V-142/249/1945, Stefan Karol Henryk Pasławski, nr aktu urodzenia

I-5/7/1928, nr aktu zgonu V-131/515/1945; Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13325/1 – 13336; Korespondencja S. Paślowskiego.

¹²⁰ Nr inw. 13377.

¹²¹ Nr inw. 13378.

¹²² Nr inw. 13366.

¹²³ Nr inw. 13367.

¹²⁴ Nr inw. 13375. Dyplom ze zwisającą na czarno-żółtym sznurze lakową pieczęcią, w tubie metalowej; pergamin, druk, rkps, jęz. łańciński, 54 x 42,5 cm.

¹²⁵ Nr inw. 13365. Podpisy Sądu Konkursowego: Felician Szopski, Michał Piotrowski, J. Niekraszowa, dr Waław Piotrowski, F[eliks] Konopasek, Mieczysław Skolimowski, Zofia Kozłowska, dr Łucjan Kamiński, Ludwika Marek-Onyszkiewicz. – Komitet Towarzystwa Muzycznego w Lublinie: dwa pierwsze podpisy nieczytelne, a następne: Wł. Czerwiński (?), Janusz Miketta, N[atalia] Turczynowiczowa.

¹²⁶ Nr inw. 13370.

¹²⁷ Zespół A 2. Kolekcja Leopolis, sygn. 15, s. 1–2.

¹²⁸ Zespół A 2. Kolekcja Leopolis, sygn. 15, s. 3.

¹²⁹ Nr inw. 13374.

¹³⁰ Nr inw. 14145, 14142, 13406, 14147, 13372.

¹³¹ Zespół A2. Kolekcja Leopolis, sygn. 15.

¹³² Nr inw. 13371; Zespół A2. Kolekcja Leopolis, sygn. 15.

¹³³ *Bibliografia Zawartości Czasopism*, Warszawa 1953, 1956, 1960, 1970, 1976; W. Dąbrowska, S. Milińska, W. Brzeska, M. Helczyńska, *Snopkowiarki*, „Rocznik Lwowski” 1993–1994, s. 271; J. Janicki, dz. cyt., s. 155–156; J. Kowalczyk, *Prywatne szkoły średnie we Lwowie w XIX i XX w.*, cz. 2, Kraków 2010; *Slalomem przez świat*, [oprac. zbiorowe], Warszawa 1974, s. 25–32 (tu tekst K. Progulskiej: *Od Vitranca do Mont Gelé*), 74, 77, 83, 84 oraz ilustracje; (ter), *Dziennikarskie śniegi*, „Dziennik Polski” 24 I 1974, nr 20 (9301); J. Wasyłkowski, *Lwowskie miscellanea. Słów parę o lwowskich malarzach*, „Rocznik Lwowski” 2007, s. 93; *Hatha jogą dla każdego*, [oprac. folderu K. Progulskiej], Warszawa 1980; Nekrologi: „Gazeta Wyborza” 1992, nr 146(918), s. 2, „Życie Warszawy” 27–28 VI 1992, nr 151, Niedziela Dodatek Cotygodniowy, s. 9; Archiwum Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie: sygn. V-55/2. Snopków. Księga Rad Pedagogicznych Głównej Szkoły Gospodarczej Żeńskiej, V-55/16. Snopków. Dokumenty słuchaczek, V-55/17. Snopków. Materiały do statystyk, 55/6/III. Snopków. Prywatna Szkoła Gospodarcza Żeńska; Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13332: list Stefana Paślowskiego do Ireny Koteckiej, Dössel 6 X 1944 r.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹³⁴ Nr inw. F-12305.

¹³⁵ Nr inw. F-8522.

¹³⁶ Nr inw. F-8511, F-8521.

¹³⁷ Nr inw. 13376; nr inw. 13404; Zespół A 2. Kolekcja Leopolis, sygn. 15, s. 19, 20; nr inw. 13405.

¹³⁸ T. Bystram, *Jestem Lwówianką. Wspomnienie o Wandzie Chwastowskiej-Bystram*, „Życie Warszawy” 29 IV–1 V 2006, nr 101, Dodatek „Warszawa”, s. 11; W. Chwastowska-Bystram, *W czepku urodzona: AK Lwów, więzienie, łagry Uralu*, Warszawa 2002; J. Kowalczyk, *Szkoły przemysłowe we Lwowie w XIX i XX w.*, cz. 2, Kraków 2011; „Biuletyn Informacyjny” TML i KPW Oddział Stołeczny 2006, nr 40–41, s. 37: *Odeszli*; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹³⁹ Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹⁴⁰ Nr inw. F-9754. – Należy tu dodać, że Janina Beata (Basia) Chwastowska – wymieniona jako Barbara Chwastowska – ukazana jest na dwóch zdjęciach zespołu strzykaczy i preparatów Instytutu Tyfusowego prof. Rudolfa Weigla we Lwowie przy ul. Potockiego (w budynku d. gimnazjum im. Królowej Jadwigi), 1942 r. Zob.: *Rudolf Stefan Weigl (1883–1957) – profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie twórca szczepionki przeciw tyfusowi plamistemu, wystawa i publikacja przygotowana z okazji ogólnopolskiej sesji pod tytułem „Profesor dr Rudolf Stefan Weigl i działalność jego Instytutu Tyfusowego we Lwowie w latach 1939–1944” pod patronatem J. M. Rektora Akademii Medycznej prof. dr hab. Jerzego Czernika*, Wrocław 1994, s. 37 kat. 51, 52.

¹⁴¹ Nr inw. F-9768. – Okoliczności śmierci M. J. Chwastowskiego próbowała – bez rezultatu – ustalić rodzina. Natomiast droga

nieurzędową dotarły do niej wiadomości, że M. J. Chwastowski za odmowę udziału w egzekucji żołnierzy Armii Krajowej został skierowany do oddziału karnego w woj. rzeszowskie i zginął w walce z bandą UPA. W. Chwastowska-Bystram, dz. cyt., s. 13, 14; A. Sołtys-Kulinicz, dz. cyt.; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹⁴² Nr inw. F-9020.

¹⁴³ Nr inw. F-9769.

¹⁴⁴ Nr inw. F-9019. Identyfikację ukazanych na fotografii w/w osób zawdzięcza p. Emilii Fedyk z Krakowa, absolwentce tej szkoły, autorce publikacji pt. *XIII (trzynaste) Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Królowej Jadwigi we Lwowie (nr 573) lata: 1879–1938/39. Zachowane w pamięci: rys historyczny i działalność Szkoły do roku 1939 (wybrane tematy)*, cz. 1, oprac. E. Fedyk, Kraków 2007, za co Jej składam serdeczne podziękowania.

¹⁴⁵ *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, Warszawa 1973, s. 532; *Katalog rękopisów teatralnych Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, pod red. A. Domańskiej, Warszawa–Poznań 1990; *Teatr polski we Lwowie*, pod red. L. Kuchtówny, Warszawa 1997; A. Wypych-Gawrońska, *Lwowski teatr operowy i operetkowy w latach 1872–1918*, Kraków 1999; *Skorowidz Adresowy król. stoł. miasta Lwowa*. R.1(1909), Lwów 1908, Dział I, s. 182; *Zbiory Działu Sztuki Współczesnej. Wystawa w ramach obchodów 50-lecia Pomorza Środkowego w Słupsku*, [wstęp, oprac. katalogu B. Zgodzińska, oprac. edytorskie, współpraca redakcyjna E. Z. Zajęskiej], Słupsk 1998, s. 65 (tu – prócz noty biograficznej – ilustracja: Józef Wodyński, *Portret Karola Paślowskiego*, 1919, papier, węgiel, kredka, 70x51 cm, nr inw. MPŚ-M/1255); „Ilustrowany Almanach Artystyczno-Literacki na rok 1911”, Lwów 1911, s. 100, 147 (il.); „Scena Polska” 1923, z. 7–12, s. 27, 31–32; „Życie Teatralne” 1921, z. 12, 13, 1922, z. 16.

¹⁴⁶ *Słownik biograficzny teatru polskiego*, t. II, Warszawa 1994, s. 553; Urząd Stanu Cywilnego Miasta Stołecznego Warszawy Wydział Archiwum, Paślowska Maria, nr aktu zgonu VII-151/216/1937; Inskrypcja nagrobna (Maria Paślowska została pochowana na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie; kwatery 151, rząd 6, grób 15); Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty.

¹⁴⁷ Nr inw. F-8481, F-8482.

¹⁴⁸ Nr inw. 13363, 13368.

¹⁴⁹ O S. Paślowskim zob. m.in.: *Encyklopedia Wojskowa*, t. VI, Warszawa 1937; P. Stawecki, *Paślowski Stefan Wiktor Paweł*, [w:] PSB, t. 25, 1980; tenże, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994; *Kto był kim...*, dz. cyt.; M. Bielski, *Generałowie...*, dz. cyt.; W.K. Cygan, dz. cyt., t. IV; *Drużyny Bartosze 1908–1914*, Lwów 1939, s. 366 oraz inne; G. Goryński, *Pomorski Inspektorat Okręgowy Straży Granicznej 1928–1939. Wybrane problemy organizacyjne*, [w:] *80 rocznica powstania Straży Granicznej II Rzeczypospolitej*, [t. II], pod red. A. Gosławskiej-Hrychorczuk, Warszawa–Kętrzyn 2008, s. 78–79, 81, 83, 84, 94, 95; K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach północnej Walii*, Kraków 2004; M. Jabłonowski, *Uwagi na tle rozkazu dotyczącego dylokacji i organizacji Mazowieckiego Inspektoratu Okręgowego Straży Celnej [Straży Granicznej] w 1928 r.*, [w:] *80 rocznica powstania...*, dz. cyt., s. 152, 153, 156–158, 161; H. Lewartowski, B. Pochmarski i J. A. Teslar, *Szlakiem bojowym Legionów. Krótki zarys organizacji i dziejów 2. Brygady Legionów Polskich w Karpatach, Galicji i na Bukowinie*, Lwów 1915, s. 12, 90, 106, 112, 113, 119, 120, 260; W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002; A. Suchcitz, dz. cyt., s. 87–114; APW, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymsko-Katolickiej Wszystkich Świętych w Warszawie, zespół 1219/I, akta ur. 1885, nr 1458.

¹⁵⁰ Ewidencję fotografii i pocztówek dotyczących S. Paślowskiego w latach 1914–1921 zawiera publikacja: *O Niepodległą Polskę*. Katalog zbiorów z lat 1914–1921, t. 3. Zbiory ikonograficzne, oprac. R. Madej-Janiszek, Warszawa 2008.

¹⁵¹ Nr inw. F-8488, F-8489.

¹⁵² Nr inw. F-8487, na odwrocie korespondencja do Zofii Drexlerowej, 12 VIII 1928. Zob. „Czaty” 1928, nr 14, s. 7 (il.).

¹⁵³ Nr inw. F-8492, z korespondencją do matki, z datą 27 V 1930; F-8491, na odwrocie korespondencja do Zofii Drexlerowej, 30 V 1930;

F-8493, na odwrocie korespondencja do matki, 16 VII 1933.

¹⁵⁴ Nr inw. P-3851. Tytuł pocztówki w języku francuskim, angielskim i niemieckim. Treść – w formie wykresu graficznego – wyrażają miłowe w historii Pomorza Polskiego daty – od 994 r. do 1919 oraz krótka trójjęzyczna legenda tekstowa. Wyd. S. Dunin- Marcinkiewicz, b. m. w. Na odwrocie korespondencja do Zofii Drexlerowej, z datą 24 czerwca 1931 r. Oprócz znaczka Poczty Polskiej z wizerunkiem H. Sienkiewicza, jest też stempel: *Popieraj Instytut Radowy im. Marii Skłodowskiej-Curie (dla walki z rakiem) P.K.O. 9535*. O swojej działalności w rozmaitych Komitetach wzmiankuje S. Paślowski m.in. w liście z 12 V 1930 r. (nr inw. 13322/1), zaś o uroczystych i serdecznych pożegnaniach w Toruniu, otrzymanym tam obrazie, przedstawiającym „Dar Pomorza”, okręt, którego zdobyciem kierował, informuje w liście do matki 23 X 1934 r. (nr inw. 13324/2). O uroczystym pożegnaniu S. Paślowskiego w sali oficerskiego klubu garnizonowego w Toruniu 23 X 1934 r. i wręczeniu mu na pamiątkę obrazu Mariana Mokwy przedstawiającego „Dar Pomorza” zob. też: M. Bielski, *Generałowie...*, dz. cyt.; *Uroczyste pożegnanie gen. Paślowskiego urządzone staraniem pomorskich organizacji społecznych*, „Dzień Pomorski” 23 X 1934, nr 241, s. 4.

¹⁵⁵ Nr inw. E-16544. Akt Nadawczy bezpłatnego nadania osadnikowi wojskowemu S. Paślowskiemu na własność działki ziemi z majątku Ustronie położonego w gminie trockiej w powiecie wileńsko-trockim wydany przez starostę powiatowego wileńsko-trockiego Jerzego Tramecourta, 25 czerwca 1935 r.

¹⁵⁶ Bilety wizytowe S. Paślowskiego, nr inw. 13303, 13304; jego korespondencja: nr inw. 13301-13302, 13305-13312, 13316-13336.

¹⁵⁷ Nr inw. 13301/1. – Dotyczące S. Paślowskiego archiwalia z lat 1914–1921 zewidencjonowane są w publikacji: *O Niepodległą Polskę*. Katalog zbiorów z lat 1914–1921, oprac. M. Pałaszewska, Warszawa 2005.

¹⁵⁸ Nr inw. 13308/2: list S. Paślowskiego z 18 listopada 1916 r.

¹⁵⁹ Nr inw. 13310/1: list S. Paślowskiego, Zambrów 2 sierpnia 1917 r.

¹⁶⁰ Nr inw. 13310/3: list S. Paślowskiego, Lublin 22 października 1917 r.; nr inw. 13312: list z 31 maja 1918 r., na papierze firmowym z nadrukiem: *Komisja Wojskowa Warszawa*. Od 1 maja do 2 października 1918 r. S. Paślowski był szefem sekcji opieki wojennej w Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu.

¹⁶¹ Nr inw. 13316: list S. Paślowskiego, W polu [Pocztą Polową] 8 listopada 1919 r.

¹⁶² Nr inw. 13325/1: list S. Paślowskiego do matki, Białystok 1 stycznia 1935 r., pisany na papierze firmowym z nagłówkiem: *Wojewoda Białostocki*. Dwa pozostałe listy z czasów białostockiego urzędowania: nr inw. 13324/2, 13325/2.

¹⁶³ Nr inw. 13327/1: list S. Paślowskiego do siostry Zofii, Stanisławów 1 maja 1938 r.

¹⁶⁴ O tej działalności S. Paślowskiego w Stanisławowskiem zob. m.in.: *Słownik Polskich Towarzystw Naukowych*, t. II, cz. 2, Warszawa 1994, s. 37; *Jednodniówka Z.H.P...*, dz. cyt.; „Pobudka” 1936, nr 8, s. 9, 1937, nr 3, s. 14, 1938, nr 4, s. 7, 8, 13, nr 5, s. 1, 2, nr 9, s. 4–5, 1939, nr 3, s. 14, nr 6, s. 5, nr 9, s. 5; „Stanisławowski Dziennik Wojewódzki” 1937, s. 124; „Złoty Szlak” 1938, z. 1, s. 6, 74, 78, 79, 80, z. 2, s. 61, 69.

¹⁶⁵ Nr inw. 13329. Po kampanii wrześniowej 1939 r. S. Paślowski znalazł się w grupie polskich generałów internowanych w Rumunii, w Băile Herculane, a potem w Targoviste, skąd na wiosnę 1941 r. został wydany Niemcom; przebywał w niewoli w kilku obozach, m.in. od października 1942 r. w oflagu VI B w Dössel. Uwolniony przez wojska alianckie (1 IV 1945) zamieszkał najpierw we Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii, gdzie po przejściu przez Polski Korpus Przystosobienia i Rozmieszczenia osiedlił się w Walii. Zmarł 17 lipca 1956 r. w Bangor i tam został pochowany na cmentarzu Glanadda. K. Grodziska, dz. cyt.; A. Suchcitz, dz. cyt.

¹⁶⁶ Nr inw. 13330/1–13336.

¹⁶⁷ Nr inw. 13332. Pisząc ten list, S. Paślowski jeszcze nie miał wiadomości o śmierci żony i syna, którzy zginęli w sierpniu 1944 r. w powstaniu warszawskim. O tragedii tej dowiedział się zimą 1944/1945.

¹⁶⁸ Nr inw. F-8692. Por.: M. Plater-Zyberk, dz. cyt., s. 183 (il.), 222.

¹⁶⁹ Nr inw. F-8505. Wśród omawianych pamiątek znajduje się też pismo kpt. S. Paślowskiego do Komendy Etapu Legionów Polskich w Nowym Targu w sprawie urlopu dla S. Chudzikiewicza, z 22 I 1915 r. oraz odpowiedź tejże Komendy, nr inw. 13307.

¹⁷⁰ Nr inw. F-8479, F-8480. Zob. *Nad grobem śp. Władysława Kadyiego starszego ulana z jazdy Beliny + 14 X 1915*, „Panteon Polski”, 1925, nr 4(8), s. 7.

¹⁷¹ Nr F-12303. J. Koller, *Gawędy teatralne*. Na podstawie gawęd radiowych oprac. oraz opatrzyła przypisami i notatkami biograficznymi aktorów E. Elbanowska, Poznań 1962; M. Orlicz, *Polski teatr współczesny. Próba syntezy*, Warszawa 1932; D. Ratajczak, *Fotel recenzenta: Witold Noskowski, Jerzy Koller, Konstanty Troczyński*, Poznań 1981.

¹⁷² Nr inw. F-8691. *Schematyzm Kościoła Rzymsko-Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej: z mapą diecezji i dodatkiem spisu polskich parafii i polskiego duchowieństwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, oprac. Z. A. Czernicki, wyd. 1 (stan z 1 stycznia 1925 r.), Kraków [1925], s. 281a, 283b; „Nowe Życie” 1926, nr 85, s. 2–3; W. L., *Śp. Józef Kusta*, (b.p.), *Pogrzeb ks. Józefa Kusty*. Ks. J. Kusta to zapewne znajomy S. Paślowskiego, który w liście do siostry Zofii (Modlin 3 V 1921) pyta: *Gdzie jest ks. Kusta? Winieniem Mu odpowiedź na list* (nr inw. 13318).

¹⁷³ Ks. nab. 729/94. S. M. Brzozowski, *Moraczewski Wacław Damian*, [w:] PSB, t. 21, 1976; A. Mitscha, dz. cyt.; S. S. Nicieja, dz. cyt.; A. Śródka, *Uczni polscy XIX-XX stulecia*, t. 3, Warszawa 1997; K. Twardowski, *Dzienniki...*, dz. cyt.

¹⁷⁴ Nr inw. F-10363, F-10361, F-10364, ks. nab. 555/96. Zob. przypis 51, 60 i 66.

¹⁷⁵ Nr inw. F-10364, ks. nab. 555/96, F-10365. Zob. przypis 51.

¹⁷⁶ Wit Tarnawski, *Mój ojciec*, Londyn 1966.

¹⁷⁷ Nr inw. F-8467 – F-8477, P-2693. Zob. przypis 61 i 71.

¹⁷⁸ Nr inw. F-12304. Po długich staraniach w listopadzie 1922 r. udało się Tomickim sprowadzić zwłoki syna do kraju i pochować na cmentarzu Rakowickim w Krakowie, gdzie też później spoczęli sami. O Stanisławie Tomickim zob. m.in.: M. Tyrowicz, *Petrażycka-Tomicka Jadwiga*, [w:] PSB, t. 25, 1980; K. Grodziska, *Zaduszne ścieżki. Przeciwodnik po Cmentarzu Rakowickim*, Kraków 2003; A. Habrat, *Jadwiga Petrażycka-Tomicka. Życie i działalność*, Rzeszów 2001; *Księga pamiątkowa 50-lecia...*, dz. cyt., s. 109; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Spuścizna Józefa Tomickiego, sygn. 55/2.

¹⁷⁹ Nr inw. F-8697, F-8694. O Kazimierze Twardowskiej zob. m.in.: A. Brożek, dz. cyt.; T. Twardowski, *Dzienniki...*, dz. cyt.

¹⁸⁰ Nr inw. F-8695.

¹⁸¹ Zob. przypis 59.

¹⁸² Mieczysław Łukasz Chwastowski (20 IX 1881 Luszowice–3 I 1935 Lwów), syn Bolesława. W 1908 r. ukończył Wydział Inżynierii Łądowej Politechniki Lwowskiej. Jako inżynier budowy dróg i mostów prowadził wiele budów drogowych w różnych rejonach Polski, a także firmę „Inż. M. Chwastowski i inż. L. Ciechanowicz” we Lwowie, w 1926 r. nagrodzoną srebrnym medalem na I Ogólnopolskiej Wystawie Drogowej, tamże. Od 1927 r. był członkiem Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie oraz Stowarzyszenia Polskich Kongresów Drogowych; jako członek tego ostatniego uczestniczył w Pierwszym Polskim Kongresie Drogowym (3–5 I 1928). Ożeniony ze wspomnianą już tu wcześniej Ireną Drexlerówną, miał z nią czworo dzieci, (il. 39). Zob. m.in.: J. Bryliński, *Księga Pamiątkowa I. Ogólno-Polskiej Wystawy Drogowej we Lwowie urządzonej w dniach 5 do 15 września 1926*, Lwów 1927, po s. 22 rys. 3, 34, 40, 47, 50; S. S. Nicieja, dz. cyt.; *Prace Pierwszego Polskiego Kongresu...*, dz. cyt., s. 391; „Zasopismo Techniczne” 1927, nr 21, s. 352, 1935, nr 1, s. 16; *Nekrologia*; „Wiadomości Stowarzyszenia Członków Polskich Kongresów Drogowych” 1928, nr 10, s. 22, 1929, nr 25, s. 50, 1930, nr 37, s. 77, 1931, nr 49, s. 394; Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty. – M. Chwastowski ukazany jest na fotografiach: nr inw. F-9015 – F-9017.

¹⁸³ Leon (Leonid) Ciechanowicz, inżynier budowy dróg i przedsiębiorca. Studia ukończył w Rosji, skąd wraz z żoną i córką w czasie rewolucji 1917 r. uciekł i osiedlił się we Lwowie, gdzie m.in.

budował bruki, przez jakiś czas prowadził firmę wspólnie z M. Chwastowskim. Od 1924 r. członek Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie, w latach 1934–1935 przewodniczący jego Sekcji Drogowej; wygłaszał odczyty dotyczące budowy dróg, motoryzacji w Polsce, bezrobocia inżynierów, o których informacje podawało lwowskie „Czasopismo Techniczne” w latach 1927–1931 i 1934–1938. Uczestniczył we wszystkich czterech Polskich Kongresach Drogowych (Warszawa 1928, Poznań 1929, Warszawa 1934 i 1938), w Pierwszym Polskim Kongresie Inżynierów we Lwowie (12–14 IX 1937), był jednym z delegatów Polskiego Towarzystwa Politechnicznego i Izby Inżynierskiej we Lwowie na Zjazdy Delegatów Naczelnej Organizacji Inżynierów RP (1935, 1937, 1938). Zob. m.in.: J. Brunelik, dz. cyt., s. 6; J. Bryliński, dz. cyt., po s. 22 rys. 3, 34, 40, 47, 50; *Pierwszy Polski Kongres Inżynierów...*, dz. cyt., s. 51, 71, 76, 77, 146; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1927...*, dz. cyt., s. 35, 89; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1937...*, dz. cyt., s. 11, 22, 26, 43; *Prace Pierwszego Polskiego Kongresu Drogowego...*, dz. cyt., s. 390; „Codzienna Gazeta Handlowa” 1935, nr 174, s. 5; „Wiadomości Stowarzyszenia Członków Polskich Kongresów Drogowych” 1928, nr 10, s. 22, nr 17, s. 12–16, 17, 1929, nr 25, s. 50, 1930, nr 37, s. 77, 1931, nr 49, s. 394.–L. Ciechanowicz ukazany jest na dwóch fotografiach grupowych: nr inw. F-9017, F-9016.

¹⁸⁴ J. Bryliński, dz. cyt., s. 50.

¹⁸⁵ Konrad Knaus (1881 Kraków–1947 Myślenice), był synem Karola Maksymiliana, architekta w Krakowie i Anny z domu Meyer. Absolwent dwu politechnik: Lwowskiej i Hanowerskiej (1905). Współwłaściciel firmy Knaus i Czajkowski we Lwowie. Tamże do 1939 r. naczelny inżynier Miejskich Zakładów Elektrycznych. Po śmierci dyrektora M. Z. E. inż. Stanisława Kozłowskiego, zastrzelonego 17 września 1939 r. na terenie Elektrowni przez żołnierzy sowieckich, kierował zakładami do końca wojny. Od 1907 r. członek Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie. Działał w Stowarzyszeniu Elektryków Polskich, w latach 1934–1936 był sekretarzem jego Zarządu. K. Knaus ożeniony był (1910) z Karoliną (używała imienia Celina) Kowalczyk, zob. przypis 64. Rodziny Knausów i Chwastowskich przyjaźniły się ze sobą we Lwowie. O K. Knausie zob. m.in.: E. Knausówna, *Listy Emilii Knausówny malarki krakowskiej żyjącej na przełomie XIX/XX wieku*. Listy zebrane, odczytane i przepisane przez A. Sołtys-Kuliniczkę, Sopot 2004; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1927...*, dz. cyt., s. 91; *Polskie Towarzystwo Politechniczne we Lwowie 1877–1937...*, dz. cyt., s. 31, 32, 44; J. Piłatowicz, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. II. *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005; „Informacje” 2001, nr 82; A. Sołtys-Kuliniczkę, dz. cyt. Dane do opracowania powyższej noty zawdzięczam też p. Tadeuszowi Knausowi z Krakowa, synowi Konrada i Celiny Knausów oraz prof. dr hab. Jerzemu Kowalczykowi, za co Im pięknie dziękuję.

¹⁸⁶ Nr inw. F-10367 – F-10379, ks. nab. 732/94, P-2694 – P-2698.

¹⁸⁷ Ks. nab. 573/96, ks. nab. 725/94.

¹⁸⁸ Zespół A. 2. Kolekcja Leopoldis, sygn. 15. Józef Tomicki (22 I 1863 Rulików, Ziemia Kijowska–23 I 1925 Meran), ukończył Gimnazjum oo. Jezuitów w Tarnopolu. Od roku 1886 do 1891 odbywał studia na wydziale mechanicznym Politechniki w Karlsruhe z jednoroczną przerwą, spowodowaną działalnością polityczną w Związku Młodzieży Polskiej i więzieniem w Cytadeli Warszawskiej. Po ukończeniu Politechniki studiował jeszcze przez rok filozofię na Uniwersytecie w Bonn, a następnie był przez pewien czas inżynierem fabryki Cegielskiego w Poznaniu. W 1894 r. przybył do Lwowa podczas Powszechnej Wystawy Krajowej i pozostał tu na stałe, obejmując z początkiem roku 1895 posadę asystenta w elektrowni, będącej wówczas własnością firmy Siemens i Halske. Z chwilą przejścia elektrowni przez miasto (1 VIII 1896) został dyrektorem Miejskich Zakładów Elektrycznych i na tym stanowisku pracował aż do śmierci. Był też niezwykle czynny w życiu publicznym, obywatelskim i społecznym. M.in. był członkiem-założycielem i wiceprezesem Związku Elektrowni Polskich i Związku Przedsiębiorstw Tramwajowych i Kolei Dojazdowych w Polsce, członkiem Zarządu

Międzynarodowego Związku Tramwajowego, członkiem Państwowej Rady Kolejowej i Rady Elektrycznej itd. Brał wybitny udział w elektryfikacji Małopolski. Zob. m.in. M. Altenberg i S. Kozłowski, *Działalność elektryfikacyjna miasta Lwowa*, Warszawa 1937, s. 3, 4, 10, 11; A. Habrat, dz. cyt.; J. Lewicki, dz. cyt.; *Szematyzm urzędników i służby gminy król. stoł. miasta Lwowa na rok 1913*, Lwów 1913, s. 46; *Związek Elektrowni Polskich w latach 1918–1939*, (Warszawa 1939), s. 4, 5, 7, 8, 29; *Śp. inż. Józef Tomicki*, „Czasopismo Techniczne” 1925, nr 10, s. 169–170 (nota biograficzna i foto); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 1655, s. 32–34, 245; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Spuścizna Józefa Tomickiego, sygn. 55/1-3. W zbiorach Muzeum Niepodległości zachowana jest też fotografia z podobizną J. Tomickiego, niestety, ma spore ubytki, natomiast jego podpis znajduje się na interesującym dyplomie gratulacyjnym od Wydziału Głównego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie (którego był członkiem), adresowanym do Rektora i Senatu Uniwersytetu Lwowskiego w 250-lecie założenia tej uczelni, Lwów 29 maja 1912 (nr. inw. 13771).

¹⁸⁹ Zespół A. 2. Kolekcja Leopoldis, sygn. 15. Szymonowicz Zbigniew (3 II 1922 Lwów–10 IX 1999 Łódź), pianista, pedagog, kompozytor. A. Bęben, *Szymonowicz Zbigniew*, [w:] *Kompozytorzy polscy...*, dz. cyt., s. 1003–1004.

¹⁹⁰ Nr inw. 14144.

¹⁹¹ Biblioteka Muzeum Niepodległości, sygn. 27213-27216.

¹⁹² W tym miejscu pragnę podać, że w czasie przygotowywania niniejszego opracowania do druku, p. Jadwiga Kern-Bałata, wspomniana już tu wcześniej prawniczka Ignacego Drexlera seniora rodu, jedna z ofiarodawczyń prezentowanych pamiątek, w dniu 16 stycznia 2012 r. przekazała do zbiorów Muzeum Niepodległości kolejną grupę materiałów dotyczących rodziny Drexlerów oraz Paślowskich. Ich prezentacją H. Wiórkiewicz, *Pamiętki lwowskiej rodziny Drexlerów w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*. Dar Jadwigi Kern-Bałaty, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 3–4 (43–44), s. 305–367.

¹⁹³ M. Opalek, dz. cyt., s. 37.

1. Mieczysław Zadróżny, kierownik Głównej Biblioteki Naukowej Liceum Krzemienieckiego, 1937–1939.
Fot. Henryk Hermanowicz

Z ARCHIWUM MIECZYSŁAWA ZADRÓŻNEGO, BIBLIOTEKARZA LICEUM KRZEMIENIECKIEGO

Niekwestionowane osiągnięcia krzemienieckiej uczelni w dziedzinie krzewienia oświaty na Wołyniu, były zasługą doborowej kadry pracowników, składającej się z profesjonalistów i entuzjastów, którzy przybyli na Kresy z różnych stron Polski, by podjąć misję podźwignięcia z zapaści zacofanych kulturalnie i zniszczonych w czasie wojny wschodnich ziem Rzeczypospolitej.

Do najbardziej zasłużonych osób, związanych z tym środowiskiem, należał Mieczysław Zadróżny. Był bibliotekarzem, miłośnikiem ksiąg i propagatorem czytelnictwa, jednakże dzięki szerokim zainteresowaniom, pasji społecznikowskiej i przymiotom charakteru stał się także realizatorem ważnych przedsięwzięć kulturalnych, podejmowanych na Ziemi Krzemienieckiej, orędownikiem współdziałania Polaków i Ukraińców na rzecz rozwoju regionu, a po II wojnie światowej – inicjatorem reaktywowania liceum w granicach powojennej Polski.

Losy Zadróżnego są dosyć dobrze udokumentowane, choć mało znane szerszemu ogółowi. Urodził się 25 grudnia 1899 r. w Warszawie, w rodzinie Wawrzyńca i Eleonory z domu Buks, wychowujących synów Stefana, Mieczysława i Czesława w duchu patriotyzmu. Z jego życiorysu, znajdującego się w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego¹, wiadomo, że w 1905 r. Zadróżnych wysiedlono z Warszawy. Zamieszkali wówczas w Kijowie przy ul. Polnej.

Pierwsze nauki M. Zadróżny pobierał w tamtejszej tajnej szkole polskiej, później ukończył 8-klasowe gimnazjum humanistyczne. Jako harcerz, w kwietniu 1917 r., zaciągnął się do tworzonego w Kijowie III-go Korpusu Polskiego. W 1919 r. zapisał się na wydział humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego, ale niebawem przerwał studia. Nawiązał kontakt z Polską Organizacją Wojskową, w której pełnił funkcje wywiadowcy, łącznika i kuriera na Ukrainie. Jednocześnie w mieszkaniu swoich rodziców prowadził biuro kartograficzne. W sporządzonym w latach 30. życiorysie napisano: „Jak dalece był niebezpieczny dla bolszewików, wskazywałyby na to plakaty bolszewickie z umieszczoną jego podobizną i z wyznaczoną sutą zapłatą za chociażby wskazanie, gdzie się ukrywa”. W ofensywie na Kijów pełnił funkcję peowiaka-wywiadowcy i z pierwszymi oddziałami wkroczył do miasta.

Warto odnotować, że w tym okresie poznał Henryka Józewskiego, przyszłego wojewodę wołyńskiego. Jako komendant P.O.W N.3 – Wschód, działający pod pseudonimem obywatel Przemysław, kilkakrotnie wysyłał go na akcje, w czasie których gromadził materiały wywiadowcze. 5 sierpnia 1920 r. Zadróżny został przydzielony do Oddziału Partyzancko-Dywerysyjnego Nr 2 P.O.W K.N.3, operującego na tyłach wojsk bolszewickich.

Po zakończeniu wojny podjął pracę w Głównym Urzędzie Statystycznym i jednocześnie kontynuował przerwane studia, które udało mu się ukończyć dopiero w 1934 r. Po obronie pracy

Pojęcie dobra w etyce Milla i Spencera i zdaniu egzaminów końcowych (z miernymi zresztą ocenami), otrzymał dyplom magistra filozofii.

W 1928 r., „jako wielki entuzjasta i społecznik przeniósł się na Wołyń, aby tam wzmacniać i utrwaląć już uzyskaną niepodległość”². Podjął pracę bibliotekarza w Liceum Krzemienieckim, zaś po uzyskaniu stopnia magistra został kierownikiem tej placówki.

Był działaczem, a od 1937 r. również prezesem Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej, współorganizatorem Ognisk Pracy Społecznej na Wsi, wykładowcą w Uniwersytetach Ludowych. 16 marca 1937 r., za zasługi poniesione w walkach z bolszewikami, prezydent RP odznaczył go Krzyżem Niepodległości z Mieczami.

W maju 1939 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie objął posadę inspektora w Zarządzie Centralnym Ministerstwa Rolnictwa. Po wybuchu wojny pracował jako robotnik fizyczny w magistracie stołecznym i rozpoczął działalność konspiracyjną w Stronnictwie Ludowym „Roch” i Batalionach Chłopskich³.

W 1946 r. został przewodniczącym Komisji Organizacyjnej Liceum Mazursko-Warmińskiego. Dwa lata później zatrudnił się jako pracownik kontraktowy w Ministerstwie Oświaty. W 1951 r. wrócił do zajęcia wykonywanego przed wojną, obejmując kierownictwo powstającego oddziału bibliotek zakładowych BUW. Choroba, z którą zmagał się od dawna, zmusiła go do wycofania się z czynnego życia zawodowego. Na zamówienie Państwowego Zakładu Wydawnictw Szkolnych przygotowywał pracę o Liceum Krzemienieckim, której jednak nie zdążył ukończyć. Zmarł w Elblągu 16 grudnia 1960 r.⁴

W przedwojennym Krzemieńcu był osobą szanowaną i lubianą. Świadczy o tym wierszyk młodego poety Zygmunta Jana Rumla *Komentarz*, dedykowany Mieczowi – Mieczysławowi Zadróżnemu:

„Ot znam ja w Polsce kilku ludzi –
cała w tym moja tajemnica –
których w tym życiu nic nie brudzi
i którzy mają czyste lica.
Chodzą – jak kroków ich stąpanie
po nieskończonym kręgu myśli –
i myśl zmieniają w działanie –
i są w działaniu niezawiśli.
Takich znam w Polsce kilku ludzi –
cała w tym moja tajemnica –
która zdziwienie wielkie budzi”⁵.

Gdy Zadróżny opuszczał Krzemieniec, środowisko licealne wystawiło mu bardzo pochlebną opinię. W nocie redakcyjnej „Życia Krzemienieckiego” napisano, że: „pracował tu dość długi okres, bo więcej niż dziesięć lat. Zżyliśmy się z Nim i darzyliśmy Go szczerą sympatią i uznaniem. W pracy cechowała Go na wskroś społeczna postawa, rzetelny i solidny stosunek do podjętych obowiązków, twórcza inicjatywa i zapał w realizowaniu Swych idei, w rozwiązywaniu problemów i zadań (...)”.

Służbowym terenem jego pracy była, jak wiadomo, biblioteka licealna. Przejęty głęboko tradycją, duchem i zadaniami Liceum Krzemienieckiego z powierzonej Mu placówki postanowił uczynić żywe i na cały Wołyń promieniujące Ognisko Kultury.

„Skromny i bezpośredni był zawsze jednakowo dostępny, uprzejmy, życzliwy i pomimo braku czasu gotów do udzielenia wyczerpujących informacji, uwag, wyjaśnień, wskazówek i czynnej pomocy każdemu bez różnicy wieku i stanowiska. Ten to stosunek, obok zalet duchowych i charakteru, jednał Mu sympatię ogółu, a zwłaszcza młodzieży szkolnej, z którą często obcował i na którą zarówno wiedzą i doświadczeniem życiowym, jak i całą Swą osobowością świadomie czy nieświadomie wychowawczo oddziaływał”⁶.

Z Krzemieńcem trudno było mu się rozstać. Maria Danilewicz-Zielińska wspominała, że w dniach 11 i 12 września 1939 roku, gdy w salach liceum zaczęto urządzać biura dla urzędników MSZ, Zadróżny pomagał jej w pakowaniu obiektów z eksponowanej tam wystawy *Słowacki na tle epoki*⁷. Krzemienieckiej uczelni pozostał zresztą wierny do końca swoich dni. Po wojnie poświęcił się idei reaktywowania szkoły na Ziemiach Odzyskanych, później zajmował się dokumentowaniem działalności liceum w latach 20. i 30. XX wieku.

Dlatego szczególnie przykry wydaje się fakt, że pamięć o nim jest niewspółmiernie niska w stosunku do zasług. O jego przedwojennych losach najwięcej mógł powiedzieć, znający go osobiście Sławomir Mączak, ale zmarł kilka lat temu. Zdążyłam jeszcze dowiedzieć się od niego, że Zadróżny musiał zrezygnować z posady bibliotekarza w Krzemieńcu ze względów politycznych, gdyż był zwolennikiem koncepcji asymilacji państwowej, lansowanej przez odwołanego wojewodę Henryka Józewskiego⁸. Osobą, która znała go przed wojną jest Hanna Zbirohowska-Kościa z Londynu, córka ostatniego kuratora Liceum Stefana Czarnockiego. W prywatnej korespondencji napisała, że Zadróżny w czasie powstania był w Warszawie: „Pana Mieczysława spotkałam w dniu kapitulacji, chyba na Mokotowskiej. Wręczył mi jakieś pieniądze i nie pozwolił się wymawiać. Powiedział, że to jakiś fundusz licealny i mam to przyjąć jako córka Kuratora”.

Według Aleksandry Sheybal-Rostek, prawnuczki krzemienieckiego wykładowcy Stanisława Sheybala, Zadróżny mieszkał po wojnie w Warszawie przy ulicy Zajęczej, gdzie znajdowała się pierwsza siedziba Komisji Organizacyjnej Liceum Mazursko-Warmińskiego. Z kolei S. Mączak wspominał, że później przeniósł się do rodziny na Ziemi Odzyskane i tam zmarł po ciężkiej chorobie, która odebrała mu chęć do dalszej walki o życie.

Natomiast o losach jego żony Marii⁹, nauczycielki w krzemienieckiej szkole ćwiczeń, uzyskałam nieco informacji od Hanny Zbirohowskiej-Kościa. W skierowanym do mnie liście napisała, że była oficerem Armii Krajowej, brała udział w powstaniu warszawskim i dostała się do niewoli. Z jej relacji dowiadujemy się ponadto, co działo się z Zadróżną po wojnie: „Po uwolnieniu, jak większość Akowców uważała, że na znak protestu za Jałtę należy zostać na Zachodzie. [...] Spotkałyśmy się w Londynie na Biesiadzie zorganizowanej przez moją Mamę [Halinę Czarnocką, żonę ostatniego kuratora Liceum Krzemienieckiego]. Wiem, że była w kontakcie z Krzemieńczanami. [...] Próbowaliśmy się zagospodarować, licząc, że uda jej się sprowadzić męża i córkę do Anglii. A Hanka [córka Zadróżnych] już zaczęła studia, medycynę. Wkrótce Pan Mieczysław poważnie zachorował, więc postanowiła do niego wrócić. Do Polski. Likwidowała dobytek, m.in. serwis angielski, który nam ofiarowała. Pojechała, a mąż szybko zmarł. Serwis służy nam do dziś dnia”.

Według relacji zięcia Marii Zadróżnej Ziemomysła Angera, wróciła do Polski w 1959 roku, jednak nie chciała zamieszkać z rodziną, która przebywała wówczas w Słupsku, twierdząc, że jej miejsce jest w Warszawie. Schorowany Mieczysław Zadróżny pozostał z Angerami i wraz z nimi przeprowadził się później do Elbląga. Po kilku miesiącach zmarł i został pochowany na tamtejszym cmentarzu miejskim. Natomiast córka Hanna, z zawodu neurolog, ostatnie lata życia spędziła w Poznaniu, gdzie przedwcześnie zgasła w 1972 roku.

2. Prezydent RP Ignacy Mościcki w bibliotece Liceum Krzemienieckiego; pierwszy z prawej stoi Mieczysław Zadróżny, za nim kurator Juliusz Poniatowski, czerwiec 1929. Fotografia

3. Wieczór dyskusyjny o spółdzielczości w bibliotece Liceum Krzemienieckiego. Od lewej w pierwszym rzędzie: Zdzisław Opolski, Zdzisław Zaremba, Mieczysław Zadróżny, Halina Czarnocka, Maria Zadróżna, Stanisława Dłubakowa; w drugim rzędzie: Stanisław Bieda, Jan Basiński, Karol Kochler, Stefan Czarnocki, Bolesław Młodzianko, Kazimierz Groszyński, ok. 1936. Fotografia

I to wszystko, co udało się ustalić dzięki informacjom osób, znających tę rodzinę osobiście. Szersze naświetlenie czy potwierdzenie niektórych faktów, dotyczących działalności Zadróżnego, stało się możliwe na podstawie analizy materiałów pochodzących z jego archiwum, które przejął zaprzyjaźniony z nim współpracownik Kazimierz Groszyński, zatrudniony przed wojną w Liceum Krzemienieckim. Według Witolda Żółkiewskiego, pozostała część spuścizny znalazła się w posiadaniu państwa Angerów¹⁰.

Dokumentację zgromadzoną w archiwum Zadróżnego otrzymaliśmy w darze od Jana Groszyńskiego. Przekazane przez niego teczki z pożółkłymi papierami wzbudziły początkowo nasze umiarkowane zainteresowanie, gdyż obok rękopisów i druków ulotnych, zawierały maszynopisy, teksty powielane i wycinki prasowe, czyli materiały gromadzone głównie przez archiwa, nie zaś przez placówki muzealne. Wstępna analiza zawartości teczek wykazała jednak, że zespołu nie powinno się dzielić ani selekcjonować, kierując się oceną merytorycznej wartości poszczególnych jednostek, czy klasyfikacją ich cech formalnych. Włączone do archiwum różne rodzaje źródeł stanowią bowiem materiały uzupełniające się pod względem treści, przez co, jako całość, są bardzo przydatne do prac badawczych. Założenie okazało się słuszne, ponieważ z archiwum Zadróżnego najczęściej korzystają osoby zajmujące się działalnością naukową.

Zespół składa się z 72 jednostek, zgrupowanych w działach: 1. Dokumenty związane z Liceum Krzemienieckim; 2. Druki: ulotki, zaproszenia, programy, statut szkoły; 3. Korespondencja; 4. Pisma urzędowe skierowane do Mieczysława Zadróżnego; 5. Varia (projekty zarządzeń, formularze, różne zapiski). W dołączonym do niego aneksie przechowywane są fotokopie zdjęć, pochodzących głównie z przedwojennego albumu krzemienieckiego nauczyciela Franciszka Mączaka.

Z zespołem tym integralnie związany jest drugi przekaz Jana Groszyńskiego, zawierający materiały dotyczące prób reaktywowania krzemienieckiej uczelni na Ziemiach Odzyskanych, które gromadził jego ojciec. Obejmuje on 66 archiwaliów oraz tom *Sprawozdanie Komisji Organizacyjnej Liceum Mazursko-Warmińskiego imienia Tadeusza Czackiego*, zawierający 308 powielonych stron.

Materiały znajdujące się w obydwu zespołach opisują różne zagadnienia mniej lub bardziej szczegółowo. Dokumentacja związana z Liceum Krzemienieckim sygnalizuje kierunki działania uczelni i przy opracowywaniu tematu wymaga szerokiego odwoływania się do innych źródeł. Warto dodać, że włączone do niej druki ilustrują szereg ważnych wydarzeń w życiu szkoły, dzięki czemu stanowią ciekawy materiał wystawienniczy. Z kolei bogate archiwalia związane z Liceum Mazursko-Warmińskim dotyczą ostatniej fazy batalii o reaktywowanie szkoły, więc są reprezentatywne tylko dla inicjatyw podejmowanych w przedziale czasowym 1956–1959. Charakterystykę tych dokumentów przedstawiłam w kilku opracowaniach, publikowanych w latach 2006–2010¹¹.

Tematem niniejszych rozważań są materiały dotyczące działalności Zadróżnego na niwie pracy zawodowej i społecznej.

W przedwojennych publikacjach i wspomnieniach osób, które go znały, najczęściej pisano o nim, jako o bibliotekarzu. Sam Zadróżny, będąc entuzjastą wiedzy czerpanej z książek, uważał, że dzięki niej człowiek może doskonalić się, zaś publikując własne prace urzeczywistnia twórcze zamierzenia. Swoją pogląd uzasadniał w artykule *Na marginesie czytelnictwa*, pisząc: „Jednym z najpoważniejszych źródeł, w którym szukamy pomocy, a czasami i oparcia w kształtowaniu się – a co za tym idzie realizowaniu naszych dążeń, albo też drogą jedną z najbardziej skutecznych w wyrażaniu swojego dorobku jest książka – ten niezawodny, najbardziej cierpliwy i wyrozumiały przyjaciel, z którym możemy obcować w sposób najbardziej szczerzy i ufny. Nic też dziwnego, że książka staje się w życiu naszym czymś tak niezbędnie koniecznym, jak odpoczynek po pracy, jak jedzenie – dla należytego funkcjonowania organizmu”¹².

Obejmując posadę Zadróżny mógł czuć satysfakcję, że będzie urzędował w komfortowych warunkach i troskę, czy uda mu się zrealizować powierzone zadania. Biblioteka mieściła się w przestronnych wnętrzach liceum, zaś szczególnie imponująco wyglądała czytelnia, urządzona w pięknej sali kolumnowej. Problem polegał na tym, że brakowało w niej książek i użytkowników. W roku szkolnym 1927/1928 przeciętna liczba korzystających z czytelnicy wynosiła 4 osoby dziennie. Dlatego Zadróżny musiał w pierwszym rzędzie zadbać o księgozbiór, a następnie opracować program upowszechniania czytelnictwa. Będąc prężnym organizatorem, w przeciągu kilku lat uczynił z biblioteki wzorową placówkę. Z dobrym skutkiem zabiegał o pozyskiwanie wartościowych książek, czego dowodem jest jego korespondencja z Izydorem Czosnowskim¹³. Jednocześnie dążył do poszerzenia grona czytelników, udostępniając zbiory nie tylko młodzieży szkolnej, nauczycielom, pracownikom licealnym i krzemieńczanom, ale też mieszkańcom całego Wołynia, dzięki wprowadzeniu wypożyczeń drogą korespondencyjną na dogodnych dla użytkowników warunkach.

Z zestawienia podanego w broszurze *Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej. 1920–1935* wynika, że ze zbiorów biblioteki korzystali najczęściej przedstawiciele wolnych zawodów, urzędnicy, kupcy, rzemieślnicy (34%), a dopiero za nimi plasowali się nauczyciele (33%). Kolejną grupę czytelników stanowili uczniowie szkół średnich (25%), zaś najmniej liczną – młodzież akademicka (8%)¹⁴.

Archiwaliów związanych z funkcjonowaniem tej placówki zachowało się niewiele. Poza korespondencją Izydora Czosnowskiego, na uwagę zasługuje pismo wizytatora Liceum Krzemienieckiego Juliusza Poniatowskiego z dnia 4 lutego 1931 r. do Zarządu Towarzystwa Naukowego we Lwowie z informacją o działalności biblioteki. W zbiorach Muzeum Niepodległości znajduje się ponadto formularz dotyczący wysyłania czytelnikom zamówionych publikacji oraz dwa listy w sprawie przekazania szkole nowych pozycji książkowych. Są też pisma Marii Danilewicz i Barbary Poniatowskiej z 1935 r., z prośbą o wypożyczenie na wystawę o Wołyniu cennych druków znajdujących się w bibliotece¹⁵.

Sam Zadróżny opublikował w latach 1932–1934 kilka artykułów poświęconych zagadnieniom czytelnictwa, podkreślając osiągnięcia kierowanej przez niego placówki¹⁶. Jemu też należy zapewne przypisać omówienie zbiorów bibliotecznych, zgromadzonych do 1935 roku, zamieszczone w broszurze *Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej*. Z opracowania dowiadujemy się, że: „dla uczącej się młodzieży wielkie ma znaczenie Biblioteka L. K., gdyż dzięki niej młodzież, zwłaszcza klas wyższych, ma możliwość korzystania z dzieł naukowych, których nie dostarczają biblioteki szkolne.

Stan biblioteki wynosi około 10500 tomów¹⁷. Z dawnych pięknych i wartościowych zbiorów, wywiezionych przez rząd rosyjski, nic nie zostało rewindykowane. Biblioteka L. K. nie zawiera podręczników, jest biblioteką ściśle naukową. Społeczeństwo ofiarowuje bibliotece cenne dzieła. Między innymi otrzymała Biblioteka L.K. wielkiej wartości zbiór, nadesłany z Rzymu przez Izydora Czosnowskiego. Zbiór nadesłany zawiera Volumina Legum, Bielowskiego Monumenta Poloniae, dzieła Helcla, Szujskiego, Długosza, Szajnochy, Naruszewicza, Niemcewicza i szereg dzieł regionalnych, związanych z Liceum i Wołyniem, są też dzieła Karola Sienkiewicza, Tadeusza Czackiego, wydawnictwa powstaniowe, opracowane w językach obcych we Francji i Włoszech, jest wiele pamiątek i dzieł historycznych. Oprócz tego znajduje się szereg innych darów, księgozbiorów, są również podarowane zbiory numizmatyczne, zawierające monety, sięgające od czasów starożytnych aż do obecnej chwili¹⁸.

W broszurze napisano też, że w bibliotece gromadzono publikacje z dziedziny filozofii, pedagogiki, historii (najwięcej wypożyczeń), literatury, nauk społecznych, ścisłych i sztuk pięknych (po które sięgano najrzadziej). W czytelnicy udostępniano w 1935 roku ponad 50 tytułów czasopism.

Zgodnie z założeniami programowymi, Liceum Krzemienieckie stawiało sobie za cel wychowanie przyszłych gospodarzy Wołynia, których cechować miały prawość i zaangażowanie w sprawy rodzinnej ziemi. Dlatego niemal wszystkim formom działania szkoły przydawano ideologiczne uzasadnienie. Dotyczyło to również biblioteki, która poza krzewieniem oświaty, miała kształtować społeczne postawy osób korzystających z jej zbiorów. Wydawać by się mogło, że prostą i wystarczającą skuteczną metodą realizacji takiego zadania jest propagowanie wartościowej literatury. Jednak w przypadku Liceum Krzemienieckiego oddziaływanie na młodzież miało iść dalej. Według koncepcji Zadróżnego, nawet charakter relacji użytkownika z biblioteką powinien rozwijać pozytywne strony jego osobowości. W artykule *Idziemy naprzód* pisał, co następuje: „Stosunek biblioteki L.K. do czytelników jest oparty na pełnym zaufaniu do człowieka. Biblioteka L.K. odrzuca wszelkiego rodzaju gwarancje pieniężne, mające na celu zabezpieczenie jej zbiorów [przy wypożyczaniu książek]. To uszanowanie godności człowieka współdziała w rozwijaniu w nim głębszych wartości”¹⁹.

Trzeba dodać, że jako pracownik Liceum Krzemienieckiego Zadróżny włączał się aktywnie w różne formy działania szkoły. Jego rozliczne zajęcia dokumentują materiały archiwalne pochodzące z lat 30. XX wieku.

Wiadomo, że w pracach społecznych wspierał inicjatywy podejmowane przez absolwentów uczelni. W 1930 r. założyli oni Zrzeszenie Byłych Wychowanków Liceum Krzemienieckiego. Cele organizacji opisał Zadróżny w poświęconym jej artykule. Zasadzały się one na wdrażaniu myśli twórcy szkoły, Tadeusza Czackiego, dotyczącej „kształcenia ludzi odpowiadających natychmiastowym potrzebom kraju”, „podniesienia życia i obudzenia pełniejszego i odpowiedzialniejszego człowieka” oraz „służenia sprawie zmiany rzeczywistości”²⁰. W zbiorach muzeum znajduje się dokument związany z działalnością stowarzyszenia – „Wewnętrzny regulamin Zarządu Egzekutywy Wołyńskiej Z. B. L. K.”, uchwalony 4 lutego 1934 r.²¹ Paragraf 6 głosi, że organizacja utrzymuje łączność z uczelnią za pośrednictwem wskazanej przez L.K. osoby M. Zadróżnego, który ma być proszony i powiadamiany o każdym zebraniu.

W archiwum zachował się też program przyjęcia V-go Kursu Państwowego Seminarium Nauczycielskiego im. T. Zana z 1932 roku. Czytamy w nim, że 20 września odbędzie się wykład p. Zadróżnego o pracy kulturalnej szkoły, zatytułowany *Biblioteka Liceum Krzemienieckiego*. Z kolei kurator Stefan Czarnocki 16 marca 1937 r. wystosował do niego pismo z prośbą o przyjęcie godności członka Rady Naukowej Muzeum Liceum Krzemienieckiego, a 13 kwietnia 1939 roku przewodniczący sekcji propagandowej Ogólnopolskiego Komitetu Uczczenia Juliusza Słowackiego T. Stępień zaproponował mu, by przygotował artykuł o bibliotece licealnej i o wystawie poświęconej poecie²².

Warto nadmienić, że planowane na cały rok obchody ku czci „największego Krzemienianina”, miały przybrać szczególnie uroczysty charakter i nadawano im status imprezy o zasięgu krajowym. Wymagały one pracochłonnych, wielokierunkowych przygotowań, którymi zajął się Ogólnopolski Komitet Uczczenia Juliusza Słowackiego. Zadróżny został członkiem prezydium, co potwierdzają dwa pisma przewodniczącego Stefana Czarnockiego z marca i kwietnia 1939 roku, zawierające prośbę, by przybył na zebranie tego gremium²³. Nie wiadomo jednak, jakie konkretne zadania zostały mu powierzone.

Inną udokumentowaną dziedziną, którą się zajmował, była praca w komitecie redakcyjnym „Życia Krzemienieckiego”²⁴, propagującego działalność i idee szkoły, związane z cywilizacyjnym przeobrażaniem Wołynia, a od 1931 r. prowadził ekspedycję tego pisma²⁵. Jako autor podejmował przede wszystkim problematykę czytelnictwa i oświaty, choć jak się wydaje, publicystyka nie pociągała go zbyt, skoro w przeciągu ponad 10 lat pracy napisał zaledwie kilka dość krótkich opracowań.

W ostatnim okresie pobytu w Krzemieńcu Zadróżny włączył się w realizację ważnej inicjatywy kuratora Stefana Czarnockiego, jaką był projekt zorganizowania przy Liceum Wołyńskim Instytutu Naukowego. Decyzja o jego powołaniu zapadła za zjeździe w dniach 5 i 6 czerwca 1938 r. Uczestniczyli w nim przedstawiciele wielu ośrodków badawczych i uniwersytetów polskich.

W archiwum Zadróżnego znajduje się zaproszenie na zjazd, pismo kuratora Czarnockiego z dnia 8 września 1938 r., dotyczące jego udziału w zebraniu Komitetu Organizacyjnego Wołyńskiego Instytutu Naukowego oraz projekt statutu tej placówki²⁶. Ostatni dokument jest szczególnie ważny, gdyż opracowań precyzujących jej założenia programowe, zachowało się niewiele. W projekcie znajduje się zapis, że do zadań Instytutu należy:

1. Prowadzenie badań naukowych Wołynia w zakresie wszystkich gałęzi wiedzy
2. Gromadzenie i opracowywanie istniejącego już materiału naukowego na Wołyniu
3. Szerzenie wiedzy o Wołyniu.

Zakładano, że prace Instytutu będą prowadzone w trzech działach: humanistycznym, fizjograficznym i gospodarczym. Pierwszy z nich, kierowany przez prof. Jana Stanisława Bystronia z Warszawy, miał najszerzy zakres działania. Obejmował on bowiem prace z dziedziny lingwistyki, etnografii, prehistorii, antropogeografii, rejestracji zabytków, historii gospodarczej, politycznej oraz socjologii Wołynia. Priorytetowym celem było sporządzenie kartoteki publikacji dotyczących regionu oraz wydanie przygotowanych do druku książek (m.in. *Bibliografii Wołynia* Jakuba Hoffmana i *Bibliografii dawnego Liceum* Marii Danilewiczowej). Drugim działem kierował prof. Stanisław Kulczyński ze Lwowa, a do jego najważniejszych zadań należało utworzenie Muzeum Fizjograficznego oraz gromadzenie materiałów do atlasu historycznego we współpracy z redakcją Słownika Geograficznego w Warszawie. Z kolei dział gospodarczy, na którego czele stanął prof. Witold Krzyżanowski ze Lwowa, współdziałał z Komisją Naukowych Badań Ziemi Wschodnich i zajął się opracowaniem monografii opisującej aktualny stan oraz możliwości rozwoju miast i wsi, komunikacji, przemysłu, handlu itd. Dyrektorem Instytutu został S. Kulczyński. Niestety, wybuch wojny przekreślił te plany i żadnej z podjętych inicjatyw nie udało się ukończyć. Wśród osób koordynujących czy samodzielnie realizujących projekty badawcze nie wymieniano Zadróżnego, co oznacza, że został włączony przede wszystkim do prac organizacyjnych²⁷.

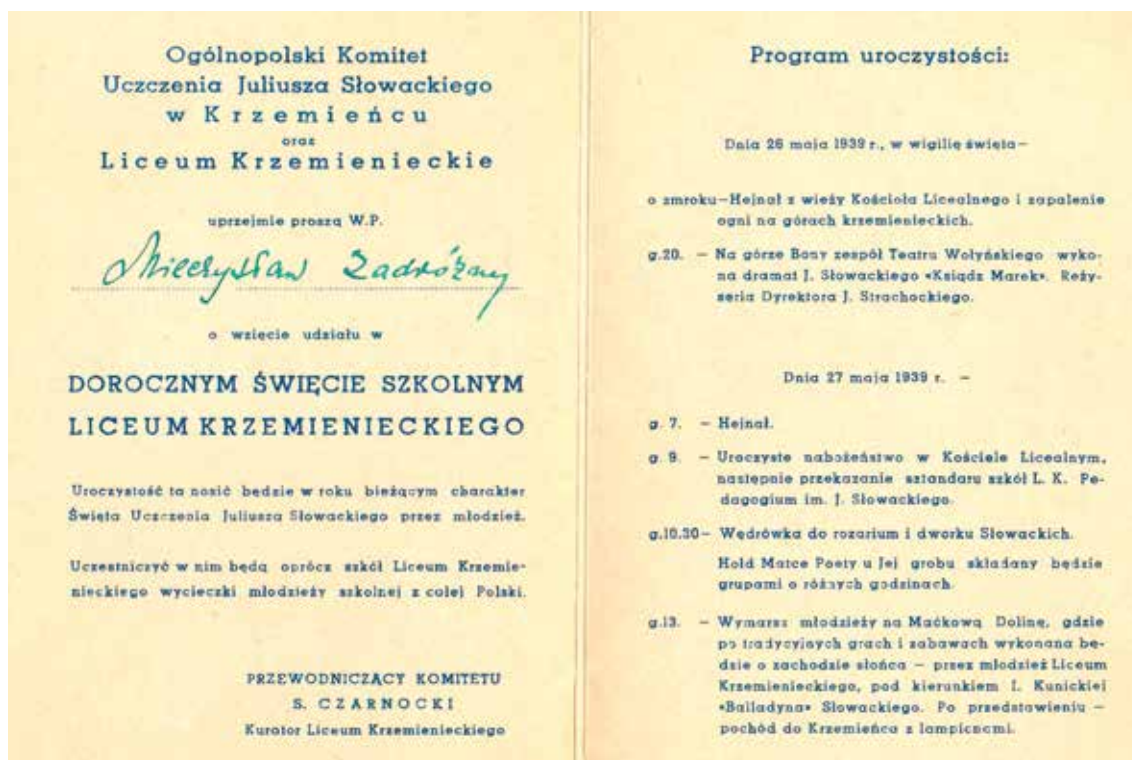
Poza biblioteką najbardziej absorbowały go sprawy regionu. W artykule *Drogi ku trwalszym rezultatom* pisał, że „pełnia rozwoju życia społecznego w Polsce da się osiągnąć, gdy w całość organiczną wejdzie wielomilionowa wieś, gdy wniesie swoje wyzwolone wartości do dorobku kultury, gdy stopi się w jedną wielką całość, tak, byśmy mogli mówić istotnie o kulturze i życiu całego narodu, byśmy za życie społeczne w państwie wszyscy mogli brać odpowiedzialność”²⁸.

Zadróżny należał do grupy reformatorów realizujących idee kuratora Juliusza Poniatowskiego, będącego działaczem partii chłopskiej „Wyzwolenie” i zwolennikiem programu wojewody Henryka Józewskiego.

Włodzimierz Mędrzecki pisał, że w „1928 roku Liceum Krzemienieckie stało się jedną z najbardziej zaangażowanych w realizację tzw. polityki wołyńskiej instytucji państwowych. Nie tylko w praktyce pedagogicznej, otwierając swoje podwoje dla uczniów narodowości ukraińskiej i żydowskiej, ale także wspierając materialnie i organizacyjnie działalność polsko-ukraińskiego Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej i uniwersytetów ludowych, czy zobowiązując uczniów do prowadzenia na wsi wołyńskiej regularnej pracy edukacyjnej i kulturalnej”²⁹.

4. Członkowie Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej z pracownikami Liceum Krzemienieckiego (w jasnych koszulach): Franciszek Mączak, Karol Kochler, Mieczysław Zadróżny, Krzemieniec, ok. 1937. Fotografia

5. Zaproszenie dla Mieczysława Zadróżnego na doroczne święto szkolne Liceum Krzemienieckiego, Krzemieniec 1939

Z relacji byłych wychowanków szkoły wynika, że powierzonych im zadań nie pojmowali w kategoriach przykrew konieczności, lecz traktowali je jak misję, którą mieli wypełnić. Podobna postawa cechowała nauczycieli angażujących się w działalność społeczną na rzecz regionu.

Systematyczną pracę edukacyjną wśród młodzieży wiejskiej rozpoczęło liceum w 1932 roku, zakładając tzw. uniwersytety dla słuchaczy, wywodzących się głównie z ludności małorolnej. Według Natalii Lietz, „miały [one] przede wszystkim na celu wychowanie człowieka postępowego, charakteryzującego się wysoką świadomością społeczno-obywatelską i, co za tym idzie – gotowością do podejmowania działań w środowisku wiejskim”³⁰. O pracy dydaktycznej Zadróżnego na kursach organizowanych w Różynie wspominała Janina Gładuń, pisząc, że prowadził zajęcia dotyczące czytelnictwa³¹. Natomiast Natalia Lietz nie wymieniła jego nazwiska w grupie osób zaangażowanych w działalność uniwersytetów. W archiwum Zadróżnego także nie ma dokumentów, poświadczających jego udział w organizowaniu i prowadzeniu szkoleń. Zachowała się jedynie ulotka z zawiadomieniem, że „5 listopada 1933 r. Uniwersytet Ludowy w Michałówce otwiera drugi z rzędu kurs męski dla polskiej i ukraińskiej młodzieży Wołynia...”³².

Więcej świadectw wiąże się z działalnością Zadróżnego w ogniskach pracy społecznej, organizowanych w okresie kadencji kuratora Stefana Czarnockiego. W zbiorach muzeum przechowywane są dokumenty dotyczące założeń programowych tych placówek. Szczególnie ważne jest opracowanie *Ognisko kultury wsi*. Projekt dr. Józefa Chałasińskiego, dyrektora Państwowego Instytutu Wsi (dla Liceum Krzemienieckiego)³³.

Według koncepcji autora, dzięki tej inicjatywie uczestnicy ognisk mieli sposobność „zbliżenia się do chłopów w jego codziennym życiu rodzinnym, sąsiedzkim i społecznym”.

J. Chałasiński zaproponował stosowanie naukowej metody pracy w terenie. Pisał, że „uczestnicy ogniska, mieszkając w rodzinach chłopskich obowiązani byliby do prowadzenia systematycznej obserwacji życia rodziny we wszystkich jej przejawach, udziału rodziny i członków rodziny w życiu (tak dorosłych jak i młodzieży) wsi, jej kontaktu z Liceum Krzemienieckim w jego działalności, kontaktu jej członków z domem ludowym, kołami młodzieży, kołami gospodyń itd.

Tylko w ten sposób, wychodząc od rodziny chłopskiej i od wsi, można zapoznać się gruntownie z faktyczną rolą wszelkich instytucji społeczno-kulturalnych na wsi i w ogóle z wpływem akcji kulturalnej na wsi”.

Zebrane materiały miały być podstawą zajęć seminaryjnych, poświęconych omawianiu roli domu ludowego, uniwersytetu, kół młodzieży i gospodyń wiejskich w życiu regionu oraz analizie form i metod pracy kulturalnej tych instytucji. Natomiast wykładom nadawał Chałasiński rolę drugorzędną, choć zaznaczył, że nie należy ich całkowicie zaniechać. Traktował je jako zajęcia uzupełniające, „dające podstawę dla zrozumienia związków społeczno-kulturalnych życia poszczególnych wsi, z życiem różnych warstw społeczeństwa, z życiem i problemami całego narodu”.

Wydaje się, że wskazane przez Chałasińskiego metody pracy miały, w stosunku do oczekiwań krzemienieckich działaczy oświatowych, zbyt naukowy, a za mało instruktażowy charakter. Zgodnie z wytyczonym sobie celem, liceum potrzebowało praktycznych wskazań, jak realizować ideę Czackiego „szkoła w służbie życia”.

W archiwum Zadróżnego znajduje się nieautoryzowany projekt: *Ognisko Społecznej Pracy na Wsi*. Założenia, formy działania, zakres³⁴, który częściowo różni się od koncepcji przedstawionej przez Chałasińskiego. Proponowane zmiany szły w kierunku poszukiwania konkretnych rozwiązań, co należy czynić, aby podnieść jakość życia chłopów i uwrażliwić ich na sprawy kraju. W opracowaniu tym większy nacisk położono na zajęcia seminaryjne, których celem „będzie odnalezienie właściwej

6. Pożegnanie Zadróżnych; od lewej stoją: Hania Zadróżna, Mieczysław Zadróżny, Jadwiga Falkowska, Maria Mączakowa, Maria Zadróżna, Czepielowska, Franciszek Mączak, NN, NN, Sanojcowa (seniora), Helena Paliwodzianka, Maria Zdobnicka, siedzi Janina Poniatowska, Krzemieniec 1939. Fotografia

7. Grupa organizatorów Liceum Mazursko-Warmińskiego na stopniach budynku z herbem Szczytna. Pierwszy od prawej Mieczysław Zadróżny, czwarty – Kazimierz Sheybał, Szczytno 1957. Fotografia

postawy w stosunku do zagadnień najbardziej uzasadnionych dla postępu wsi oraz wypracowanie metod i sposobów prowadzenia konkretnych prac społecznych wsi”. Istotną zmianą było podniesienie roli wykładów. Według tej koncepcji dawałyby one wytyczne do planowania zajęć seminaryjnych.

Kurator Czarnocki zwrócił się do Zadróżnego z prośbą o zaopiniowanie projektu, ten zaś przekazał swoje uwagi w piśmie z 10 czerwca 1937 roku³⁵. Ustosunkował się przede wszystkim do punktu czwartego, dotyczącego form i metod pracy społeczno-kulturalnej. Wskazał szereg osób, specjalizujących się w różnych dziedzinach, które mogłyby poprowadzić wykłady (m.in. Eustachego Nowickiego i Ignacego Solarza, twórców wzorcowego Wiejskiego Uniwersytetu Ludowego w Szycach pod Krakowem, Władysława Grabskiego, eksperta w sprawach dynamiki gospodarczej wsi w Polsce, a także Kazimierza Banacha, jako znawcę problematyki uniwersytetów ludowych na Wołyniu, przysposobienia spółdzielczego oraz dynamiki społecznej i politycznej wsi w Polsce). Zadróżny zaproponował też, że podczas zajęć z młodzieżą może omawiać następujące zagadnienia: 1. Sens i zadania pracy społeczno-kulturalnej na wsi; 2. O istocie i formach samokształcenia (a. czytelnictwo z uwzględnieniem jego organizacji, b. konkurs dobrego czytania książki, c. czytelnictwo czasopism, d. wycieczki); 3. Świetlica; 4. Wołyński Związek Młodzieży Wiejskiej.

Ostatni temat był mu równie bliski jak popularyzacja czytelnictwa w szerokich kręgach społecznych, gdyż angażował się w sprawy krzewienia oświaty na wsi, co stanowiło najważniejszy kierunek działania organizacji. Eustachy Stański w artykule podsumowującym dziesięcioletni dorobek Związku³⁶ pisał, że utworzono go w celu „podniesienia poziomu [młodzieży wiejskiej] pod względem etycznym i umysłowym przez rozwijanie wszelkich wartości, uzdolnień, inicjatywy i przedsiębiorczości, a tym samym zaprawienie do czynnego, odpowiedzialnego i twórczego udziału w życiu gromadzkim i państwowym”.

Organizacja zajmowała się przede wszystkim przygotowaniem młodych ludzi do umiejętnego gospodarowania, prowadząc, pod nadzorem instruktorów rejonowych, zajęcia dotyczące przysposobienia rolniczego.

Pracę w kołach opierano głównie na samokształceniu. Jedną z jego form, propagowaną przez Zadróżnego, były konkursy dobrego czytania książek, organizowane od roku szkolnego 1929/1930. Ich zasady opisał w artykule zamieszczonym w „Życiu Krzemienieckim”³⁷.

Trzeba dodać, że konkursy stanowiły chlubę miejscowych działaczy, o czym świadczy wypowiedź Stańskiego: „Jesteśmy dumni z tego, że inicjatywa tej formy pracy powstała w naszym krzemienieckim powiecie, którą to inicjatywę podchwycił i bardzo poparł ówczesny prezes Związku, a obecny Minister [Rolnictwa] Juliusz Poniatowski. Dziś ta metoda pracy wyszła daleko poza nasz powiat i prawie w całym Państwie konkurs dobrego czytania jest wprowadzony do swych prac oświatowych przez związki młodzieżowe”³⁸.

Przy kołach działały też sekcje teatralne i chóry. W 1931 roku w powiecie krzemienieckim zaczęto organizować tzw. konkursy krajoznawcze, których celem było poznanie i utrwalanie „zwyczajów i obyczajów dawnych i obecnych, historii własnej wsi, przemysłu i medycyny ludowej”. W jednym z opracowań Zadróżny podkreślał ich doniosłą rolę w poszerzaniu horyzontów i pobudzaniu ambicji mieszkańców regionu. Według podanej przez niego argumentacji „konkursy, stawiając większe wymagania, dają możliwość zaspokojenia intensywniejszym porywom do pracy, pozwalają dać większy wkład energii, a tym samym zaspokoić w większym stopniu szlachetny głód kultury”³⁹.

W 1936 roku wprowadzono w kołach przysposobienie spółdzielcze, wzorując się na programie opracowanym przez Centralny Komitet do Spraw Młodzieży Wiejskiej w Warszawie, zaś

w następnym – wychowanie fizyczne, które, według Stańskiego, wzmacniało tężyznę młodzieży, poprawiającą jej samopoczucie i zwiększającą możliwości obrony państwa.

Według danych z 1937 roku 69 członków organizacji powiatowych ukończyło Uniwersytet Ludowy w Michałowce. Jan Molenda pisał, że obok kół Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej uważano tę placówkę za „swoistą wizytówkę zgodnej współpracy młodzieży polskiej i ukraińskiej w podnoszeniu poziomu cywilizacyjnego i kulturalnego wsi wołyńskiej. Poczynania te, spośród innych płaszczyzn polsko-ukraińskiego współdziałania, były też szczególnie bliskie Juliuszowi Poniatowskiemu i jako kuratorowi Liceum i angażował się w nie osobiście^{39,40}.

Według wyliczeń podanych przez Stańskiego, w 1937 roku 20% członków kół Wołyńskiego Młodzieży Wiejskiej stanowili Polacy, a 80% Ukraińcy.

Dokumentów, związanych z działalnością Zadróżnego w tej organizacji, zachowało się w archiwum niewiele. Należą do nich dwa zaproszenia: na zebranie poświęcone zagadnieniom narodowościowym na Wołyniu (Krzemieniec, 7 grudnia 1932) oraz na doroczny zjazd delegatów wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej (27 września 1936), a także koperta zaadresowana: J. Wielmożny Pan Prezes / Związku Młodzieży Wiejskiej –/w / Krzemieńcu, z okrągłą pieczęcią: TARGI WOŁYŃSKIE W RÓWNEM / 23 WRZEŚNIA 1934 r.

Wśród przechowywanych w muzeum archiwaliów znajdują się ponadto dwa pisma Przewodniczącego Wydziału Powiatowego Stefana Czarnockiego do M. Zadróżnego, Prezesa Woł[yńskiego] Zw[iązku] Młodzieży Wiejskiej – pierwsze w sprawie skompletowania biblioteki dla mieszkańców regionu, drugie z zaproszeniem go na posiedzenie Powiatowej Komisji Rolnej w Krzemieńcu (15 grudnia 1934)⁴¹. Z pracą w organizacji wiąże się zapewne korespondencja, jaką otrzymywał z Wołyńskiej Izby Rolniczej, z podziękowaniem za wygłoszoną prelekcję (20 lutego 1936) oraz z zawiadomieniem, że został dokooptowany do działającej w jej ramach Komisji Oświatowej (Łuck, 14 kwietnia 1937)⁴².

Na podstawie zachowanych dokumentów i artykułów Zadróżnego z okresu międzywojennego, nie można wyciągać wniosków, jaką postawę wobec spraw narodowościowych wówczas przyjmował, gdyż wszystkie materiały dotyczą problematyki kulturalnej. Pewne światło na tę kwestię rzucają jego wypowiedzi z lat 50. XX wieku, dotyczące autochtonicznej ludności mazurskiej, zamieszkującej obszary dawnych Prus Wschodnich. Na tych właśnie terenach krzemienieccy pedagodzy zamierzali zorganizować liceum kontynuujące tradycje przedwojennej uczelni. Jednym z najważniejszych problemów, jaki przed nimi stanął, było określenie roli szkoły w repolonizacji autochtonów, kojarzonych ze zniechęconą wówczas ludnością niemiecką. W listach pisanych do Kazimierza Groszyńskiego Zadróżny apelował, by nie wyłączać tej społeczności z życia publicznego, lecz przekonować ją do polskich racji⁴³. Jest prawie pewne, że wcześniej miał podobny stosunek do Ukraińców.

Jego poglądy, zgodne z ideami lansowanymi przez wojewodę Józewskiego i kuratora Poniatowskiego, przestały być popularne w czasach, gdy wśród przedstawicieli władz zaczęła przeważać koncepcja polonizacji Kresów.

Nasuwa się więc ogólna refleksja, że Zadróżny pojawił się w Krzemieńcu po roszadach kadrowych związanych ze zmianą opcji politycznej i z tego samego powodu musiał po kilku latach odejść. Swoją pracę w liceum rozpoczął po odwołaniu kuratora Marka Piekarskiego, który uważał tę uczelnię za wyspę polskości, otoczoną żywiołami etnicznie obcymi: Ukraińcami, Żydami i Rosjanami. W 1927 roku zastąpił go Juliusz Poniatowski, dążący do radykalnej zmiany profilu placówki. Obejmując stanowisko, szukał nowych ludzi, zdolnych do zrozumienia istoty reformy i realizacji jej założeń⁴⁴. Jednym z nich był właśnie Zadróżny. Po zmianie układu sił politycznych po śmierci Piłsudskiego,

funkcję wojewody wołyńskiego powierzono Aleksandrowi Hauke-Nowakowi (13 kwietnia 1938 r.), sympatyzującemu z Obozem Zjednoczeniowo-Narodowym. Odstąpiono wówczas od realizacji programu asymilacji państwowej obywateli innych nacji, którego wdrażaniem zajmował się m.in. Zadróżny. Nie wiadomo, czy opuścił Krzemieniec pod presją, czy sam nie widział dla siebie miejsca w zmienionej sytuacji politycznej. Odszedł, choć z wielkim oddaniem angażował się w pracę społeczną i zawodową. Głęboko wierząc w słuszność swoich przekonań, nie był skłonny do kompromisów i ponosił tego konsekwencje.

Bibliografia prac Mieczysława Zadróznego

1. „*Życie Liceum Krzemienieckiego*” *poza Liceum*, „*Życie Liceum Krzemienieckiego*” 1931, nr 6.
2. *Na marginesie czytelnictwa*, „*Życie Krzemienieckie*” 1932, nr 1.
3. *Praca żywa*, „*Życie Krzemienieckie*” 1932, nr 1.
4. *Zrzeszenie Byłych Wychowanków Liceum Krzemienieckiego*, „*Życie Krzemienieckie*” 1932, nr 8–9.
5. *Idziemy naprzód*, „*Życie Krzemienieckie*” 1933, nr 1.
6. *O potrzebie organizacji czytelnictwa*, „*Życie Krzemienieckie*” 1933, nr 10.
7. *Z doświadczeń biblioteki Liceum Krzemienieckiego*, „*Wołyń*” 1933, nr 46.
8. *O doborze książek do konkursu dobrego czytania*. Odbitka z „*Życia Krzemienieckiego*” nr 9, Krzemieniec 1934.
9. *O czytelnictwie książek – konkurs dobrego czytania książki*, „*Życie Krzemienieckie*” nr 11, Krzemieniec 1936.
10. *Wpływ Liceum Krzemienieckiego na pracę wsi* (Tematyka omówiona w audycji Polskiego Radia 24 lipca 1938 r.), „*Życie Krzemienieckie*” 1938, nr 13.
11. *Drogi ku trwałym rezultatom*, „*Życie Krzemienieckie*” 1938, nr 19–20.
12. *Walne Zgromadzenie Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych R.P.*, „*Głos Nauczyciela*” nr 5, Warszawa 1945.
13. *Sprawozdanie Komisji Organizacyjnej Liceum Mazursko-Warmińskiego (Komisji Organizacyjnej)*, Szczytno–Warszawa 1947.

PRZYPISY

¹ CAW: Mieczysław Zadróżny. Teczka Krzyża Niepodległości z Mieczami. Zarządzenie Prezydenta R.P. z 16.03.1937.

² CAW: M. Zadróżny. Teczka Krzyża Niepodległości... dz. cyt.

³ „Roch” – polityczna organizacja konspiracyjna powstała w drugiej połowie 1940 r. na bazie przedwojennego Stronnictwa Ludowego oraz Związku Młodzieży Wiejskiej; Bataliony Chłopskie – organizacja konspiracyjna ruchu ludowego, utworzona jesienią 1940 r. z inicjatywy SL „Roch”.

⁴ MN A.86/2: Archiwum M. Zadróznego, 21, k. 36–39.

⁵ Według Bożeny Gorskiej, autorki książki *Krzemieńczanie* (Warszawa 2008), Zygmunt Rumel napisał ten wiersz w 1941 r.

⁶ „*Życie Krzemienieckie*” 1939 nr 5, s. 150–152.

⁷ M. Danilewicz-Zielińska, *Wrzesień 1939*, „*Biesiada Krzemieniecka*”, z. 5, red. zespół, Krzemieniec – Londyn – Lublin 2010, s. 89.

⁸ Program asymilacji państwowej – tzw. eksperyment wołyński – zakładał uznanie prawa mniejszości etnicznych do ograniczonych

swobód kulturalnych, gospodarczych i wyznaniowych za cenę lojalności wobec Polski.

⁹ Maria Borysiak została żoną Zadróznego 27 kwietnia 1924 roku.

¹⁰ W spisie sporządzonym przez Żółkiewskiego 30 października 1961 r. zostało wymienione m.in. sprawozdanie likwidacyjne Liceum Mazursko-Warmińskiego oraz teczkę dokumentów osobistych M. Zadróznego.

¹¹ *Kolekcja Krzemieniecka Muzeum Niepodległości* [w:] „*Niepodległość i Pamięć*”, nr 2 (23), Warszawa 2006, s. 147–160; *Liceum Krzemienieckiego służba na użytek Ojczyzny i nauki – w świetle materiałów zgromadzonych w Muzeum Niepodległości*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. A. Stawarz, Warszawa 2009, s. 259–266; *Rola twórczości Juliusza Słowackiego w kształtowaniu postaw obywatelskich krzemieńczan w przededniu drugiej wojny światowej*, [w:] „*Dialog dwóch kultur*”, R. 4, z. 1, Przemyśl 2009, s. 32–46; *O zamkach na lodzie czyli losy projektu*

Liceum Mazursko-Warmińskiego, [w:] „Dialog dwóch kultur”

¹² M. Zadróżny, *Na marginesie czytelnictwa*, „Życie Krzemienieckie” 1932, nr 1, s. 7.

¹³ MN A.86/2/48-52, k. 141–147.

¹⁴ *Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej. 1920–1935*, opracowanie zbiorowe, nakładem Liceum Krzemienieckiego, Krzemieniec, w maju 1935 r., s. 44.

¹⁵ MN A.86/2/3 k. 6, 46 k. 139, 54 k. 149–152, 56 k. 155, 58 k. 157–158, 65 k. 166.

¹⁶ *Na marginesie czytelnictwa*, „Życie Krzemienieckie” 1932, nr 1, s. 7–9; *Idziemy naprzód*, „Życie Krzemienieckie” 1933, nr 3, s. 18–20; *O potrzebie organizacji czytelnictwa*, „Życie Krzemienieckie” 1933, nr 10, s. 392–395; *Z doświadczeń biblioteki Liceum Krzemienieckiego*, „Wołyń” 1933, nr 46.

¹⁷ W 1939 r., kiedy Zadróżny opuszczał Krzemieniec, księgozbiór liczył ponad 14 000 woluminów (według noty biograficznej sporządzonej przez W. Żółkiewskiego).

¹⁸ *Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej...*, dz. cyt., s. 36.

¹⁹ M. Zadróżny, *Idziemy naprzód*, „Życie Krzemienieckie” 1933, nr 1, s. 20.

²⁰ M. Zadróżny, *Zrzeszenie Byłych Wychowanków Liceum Krzemienieckiego*, „Życie Krzemienieckie” 1932, nr 8–9, s. 34.

²¹ MN A. 86/2/6 k. 13.

²² MN A. 86/2/5 k. 12, 10 k. 20, 16 k. 29.

²³ MN A.86/2/17 k. 30, 19 k. 32.

²⁴ Od 1929 r. ukazywał się dwutygodnik „Życie Liceum Krzemienieckiego” redagowany przez Kazimierza Groszyńskiego. W 1932 r. przekształcił się on w miesięcznik „Życie Krzemienieckie”, a kierownikiem zespołu redakcyjnego został Stanisław Sheybal.

²⁵ M. Zadróżny, „Życie Liceum Krzemienieckiego” *poza Liceum*, „Życie Liceum Krzemienieckiego” 1931, nr 6.

²⁶ MN A.86/2/42 k. 126–129, 18 k. 31, 70 k. 173–176.

²⁷ E. Żórawska, *Chronologia rozwoju odrodzonego Liceum Krzemienieckiego*, „Biesiada Krzemieniecka”, z. 3, Londyn 1998, s. 45–46; *Powstanie Wołyńskiego Instytutu Naukowego przy Liceum Krzemienieckim*, „Życie Krzemienieckie” 1938, nr 11, s. 259–261.

²⁸ M. Zadróżny, *Drogi ku trwalszym rezultatom*, „Życie Krzemienieckie” 1938 nr 19/20, s. 467.

²⁹ W. Mędrzecki, *Liceum Krzemienieckie w życiu publicznym Drugiej Rzeczypospolitej*, „Artes Liberales”, r. 4, nr 1(6), Pułtusk 2009, s. 133.

³⁰ N. Lietz, *Uniwersytety Ludowe Liceum Krzemienieckiego i jego twórcy*, „Artes Liberales” nr 1(6), s. 46.

³¹ J. Sułkowska-Gładun, *Uniwersytety Ludowe Liceum Krzemienieckiego*, „Biesiada Krzemieniecka”, z. 3, s. 33.

³² MN A.86/2/23 k. 44.

³³ MN A.86/2/9 k. 16–19.

³⁴ MN A.86/2/12 k. 22–24.

³⁵ MN A.86/2/15 k. 27–28.

³⁶ E. Stański, *Dorobek dziesięciolecia Kół Młodzieży Wiejskiej pow. Krzemienieckiego*, „Życie Krzemienieckie” 1937, nr 12–13, s. 245–254.

³⁷ M. Zadróżny, *O czytelnictwie książek – konkurs dobrego czytania książki*, „Życie Krzemienieckie” 1936, nr 11.

³⁸ E. Stański, dz. cyt., s. 251.

³⁹ M. Zadróżny, *Praca żywa*, „Życie Krzemienieckie” 1932, nr 1, s. 18.

⁴⁰ J. Molenda, *Współdziałanie polsko-ukraińskie w ujęciu Juliusza Poniatowskiego 1918–1952*, „Artes Liberales” 2009, nr 1 (6), s. 143.

⁴¹ MN A. 86/2, k. 39, 41, 53, 7, 61.

⁴² MN A. 86/2 k. 62, 63.

⁴³ MN A.86/3: *Liceum Mazursko-Warmińskie*.

⁴⁴ W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 131, 132.

CZEŚĆ IV:
ZBIORY I KOLEKCJE – ETNOGRAFIA

STANISŁAW JAKUBOWSKI I JEGO KRESOWA KOLEKCJA W ZBIORACH MUZEUM ETNOGRAFICZNEGO IM. SEWERYNA UDZIELI W KRAKOWIE

W zbiorach krakowskiego Muzeum Etnograficznego znajduje się kolekcja kilkudziesięciu przedmiotów oraz kilkuset rysunków, ofiarowanych przez Stanisława Jakubowskiego (1885–1964), artystę malarza i grafika, absolwenta i wykładowcę Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, wieloletniego przyjaciela muzeum. Kolekcja składa się z dziewiętnastu wycinanek ze wsi Hruszów w dawnym powiecie drohobyckim¹, kilkunastu przedmiotów pochodzących ze wsi Repużyńce w dawnym powiecie horodeńskim² (są to „gerdany”, czyli huculskie naszyjniki z koralików, podobnie wykonana dewizka do zegarka, „peremitka”, czyli tkanina noszona na głowie przez zamężne kobiety huculskie, zdobiona na końcach dekoracyjnym pasem tkanym czerwoną wełną, trzy krzesiwka żelazne i jedno wrzeciono), kilku pomniejszych modeli przedstawiających elementy stroju ruskiego (trzy haftowane koszule i trzy kapelusze drużbów) z różnych wsi powiatu horodeńskiego. Jest w tej kolekcji również kilka rysunków przedstawiających przykłady budownictwa drewnianego z tamtych okolic, kilkaset barwnych akwarelowych rysunków pisanek z różnych powiatów dawnej Galicji wschodniej oraz kilkanaście modeli skrzyń sądeckich.

Kolekcja ta powstała z przedmiotów, które Stanisław Jakubowski przekazywał do muzeum w ciągu kilkunastu lat, począwszy od 1913 roku. Z początkiem czerwca tegoż roku napisał z Przemysła, gdzie pracował w gimnazjum jako nauczyciel rysunków, do Zarządu istniejącego od dwóch lat muzeum, proponując przesłanie około stu „...oryginalnych ruskich jaj wielkanocnych (pisanek pochodzących z różnych stron Galicji wschodniej)”, o ile muzeum zbiera „...też i przedmioty ozdobne ruskiej sztuki ludowej”³. Z wysłanego kilkanaście dni później listu wynika, że propozycja została przyjęta, bowiem ofiarodawca tłumaczy się, że z powodu choroby nie mógł wysłać pisanek od razu, robi to dopiero teraz. Dodaje, że „pisanek wszystkich jest 79, z tych kilka pękniętych, lecz być może i te dadzą się użyć do zbioru”, oraz że każdą owinął w kartkę, z podanym na niej dokładnym pochodzeniem. I wyjaśnia dalej, że zbiór ten jest rezultatem prowadzonej od dwóch lat pracy dokumentacyjnej, w wyniku której zgromadził „...album złożony z pięciuset rysunków kolorowych pisanek z rozmaitych stron Galicji wschodniej”⁴. W tym samym liście Jakubowski informuje, że wraz z pisanekami wysłał również „...wystrzyganki z trzech wsi trzech różnych powiatów” (nie precyzując niestety z jakich), a także dwa rysunki – „...tylko szkice, lecz może przydadzą się na co” – zrobione przez siebie w Stubicy niedaleko Zagrzebia w Chorwacji⁵.

1. Chata w Repużyńcach, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, Stanisław Jakubowski, 1922, rysunek

2. Kapliczka w Repużyńcach, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, Stanisław Jakubowski, 1913, rysunek

Wkrótce w muzealnej *Księdze Darów* pojawił się zapis o przekazanych 17 czerwca 1913 roku przedmiotach⁶. Następne wpisy pochodzą z lat 20. XX wieku, a więc z okresu niepodległości, ostatni z roku 1932. Wynika z nich, że w roku 1920 Stanisław Jakubowski podarował do muzeum wspomniane wyżej wycinanki ze wsi Hruszów⁷, natomiast w roku 1924 krzesiwko żelazne ze wsi Repużyńce w powiecie horodeńskim⁸, w 1925 roku peremitkę z tej samej wsi oraz dwanaście rysunków budynków i pisanek „z tamtych stron”⁹, w 1926 roku obraz na szkle z 1830 roku, przedstawiający Chrystusa na Krzyżu, i glinianą świstawkę z Kosowa¹⁰, a w 1932 roku trzy kapelusze drużbów, dwie pary rękawiczek, jedną torbę kobiecą, trzy kroje na koszule kobiece z haftami i jeden „strój dziewczyny na lalce”, wszystko z różnych wsi powiatu Horodenka w woj. stanisławowskim¹¹.

Zapisy w *Księdze Darów* wskazują również, że w 1928 roku artysta przekazał w darze trzydzieści negatywów fotograficznych, a rok później 28 negatywów lub klisz z Mogilan i okolicy¹². Niestety, nie udało się ich zidentyfikować, bowiem wpisy są lakoniczne, nic nie mówią o ich treści, a w inwentarzu muzealnego archiwum nie odnotowano nazwiska darczyńcy – prawdopodobnie w chwili jego tworzenia, już po wojnie, informacji tych nie posiadano. Zachowało się natomiast kilkanaście modeli skrzyń, które w 1927 roku artysta pomalował bezinteresownie według oryginalnych rysunków i egzemplarzy z Sądecczyzny, uzupełniając w ten sposób zbiory Muzeum z zakresu ornamentyki meblarskiej¹³.

Z kolei z kart katalogu głównego wynika, że w 1928 roku Stanisław Jakubowski zakupił dla muzeum kilkanaście rzeczy we wsi Repużyńce, w której już wcześniej prowadził swoje badania nad ornamentem ludowym. Było to siedemnaście gerdanów, czyli wspomnianych już wyżej naszyjników z naszytych na tasiemkę kolorowych paciorków, tworzących geometryczne wzory, dewizka do zegarka, wykonana podobnie, z paciorków ułożonych w barwne romby i trójkąty, z frędzelkami na jednym końcu, pętelką na zegarek z drugiej, a także wrzeczono drewniane i dwa krzesiwka żelazne¹⁴. Gerdany wykonane są w większości z koralików czerwonych, żółtych, zielonych, białych i niebieskich, naszywanych tradycyjnie na czerwoną tasiemkę, kilka jednak z koralików także czarnych i ciemnoniebieskich naszytych na czarną tasiemkę. Te ostatnie gerdany miały być, zgodnie z informacją na karcie, modne w owym czasie w Repużyńcach, a „...przyszły ze wsi Łatacz w pow. zaleszczyckim”¹⁵. Natomiast dewizkę do zegarka, wykonaną z barwnych koralików, mieli nosić parobcy w Repużyńcach¹⁶.

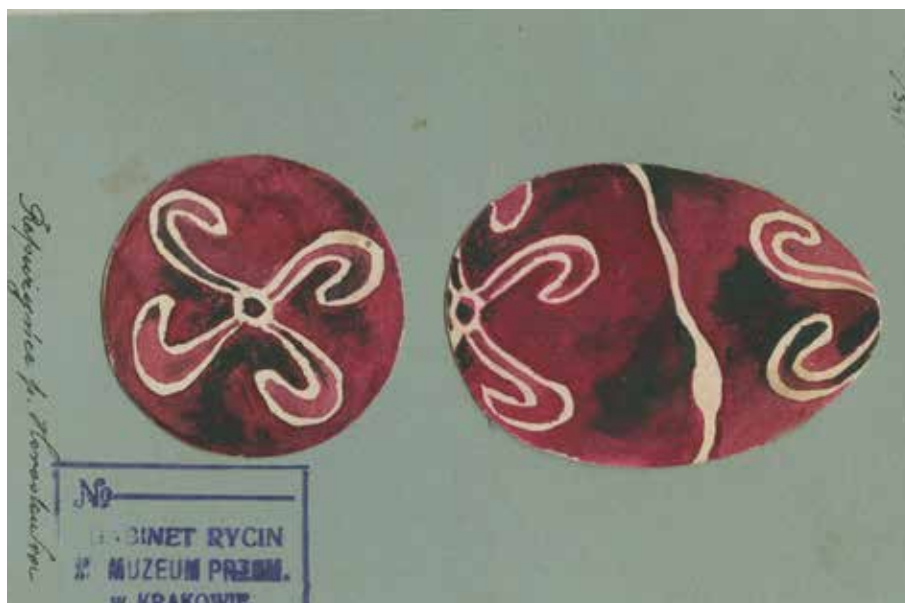
W zbiorach archiwalnych Muzeum Etnograficznego w Krakowie znajduje się także kilka rysunków pisanek oraz drewnianych budynków wiejskich (między innymi chaty i kapliczki w Repużyńcach), podarowanych przez Jakubowskiego w 1925 roku, a także seria kilkuset akwarelowych rysunków, przedstawiających – jak informują adnotacje na kartonach, do których są przyklejone – pisanki z różnych okolic dawnej Galicji wschodniej. Niekiedy jest to jedyne określenie miejsca pochodzenia, częściej jednak podany jest przynajmniej powiat, a na ogół także miejscowość. Jedyne na kilku doklejona jest z tyłu metka, informująca, że autorem jest Stanisław Jakubowski, jednakże podobieństwo rysunku, techniki wykonania (podobizna pisanki malowana na kartoniku, naturalnej wielkości, wycięta i naklejona na prostokątny szary – w różnych odcieniach szarości – karton, ten z kolei na tekturę w formacie A4), wskazuje na to samo autorstwo. O takich właśnie rysunkach pisał Jakubowski do Zarządu Muzeum Etnograficznego w 1913 roku. O ich zbieraniu wspominał już w liście z 17 czerwca, a w kolejnym, z 26 września, dodawał, że ma „...już ich kolekcję złożoną prawie z sześciuset”, i że są one „...naturalnej wielkości i prawie realistycznie wykonane kolorami”. Pytał też, czy muzeum nie chciałoby ich nabyć¹⁷. Ponieważ z pieczętek na kartonach wynika, że rysunki te pochodzą ze zbiorów Muzeum Techniczno-Przemysłowego, można ze znacznym prawdopodo-

bieństwem przypuszczać, że Muzeum Etnograficzne, przez wiele lat dysponujące bardzo skromnymi funduszami, wydatkowanymi przede wszystkim na remonty siedziby na Wawelu i na niezbędny sprzęt muzealny¹⁸, na taki zakup pozwolić sobie nie mogło. Zbiór rysunków trafił znacznie później, w latach dwudziestych – sądząc z dat na niektórych z nich – do Muzeum Techniczno-Przemysłowego, a gdy to w 1950 roku zostało zlikwidowane, został przekazany wraz z większością kolekcji do Muzeum Narodowego, a następnie do Muzeum Etnograficznego.

Nie wszystkie z wymienionych wyżej przedmiotów zachowały się, już w chwili przekazu będąc w złym stanie, jak obraz na szkle, подарowany w 1926 roku, a wykreślony z inwentarza w 1966 roku. Skreślone zostały z inwentarza także rękawiczki, dziobeńka oraz strój dziewczyny na lalce z daru z 1932 roku. Nie udało się odnaleźć niektórych rzeczy, jak wystrzyganki z daru z 1913 roku, w przypadku natomiast 79 pisanek z tego samego roku, można je zidentyfikować jedynie z pewnym prawdopodobieństwem, nie zapisano bowiem w inwentarzu muzealnym nazwiska darczyńcy. Musimy pamiętać, że w pierwszym okresie istnienia muzeum, do 1939 roku, część zbiorów pozostawała niezinventaryzowana ze względu na brak środków finansowych i niemożność zatrudnienia dostatecznej liczby pracowników. Przypominał o tym wielokrotnie założyciel i kustosz muzeum, Seweryn Udziela, ubolewając że „...inventaryzacja zbiorów idzie powoli, gdyż wykonuje się ją tylko przygodnie, skoro się znajdzie jaka osoba chętna, która chce i może poświęcić tej pracy bezinteresownie kilka godzin czasu, bo Muzeum nie posiada funduszy na opłacanie pracowników”¹⁹. W 1919 roku pracę taką wykonało, inventaryzując i spisując katalog kartkowy dla 290 przedmiotów, kilka słuchaczek Uniwersytetu Jagiellońskiego²⁰. W kolejnym sprawozdaniu Udziela znów powtarzał, że inventaryzowanie zbiorów „...idzie zbyt powoli dla braku stałego, płatnego współpracownika”²¹, a zapewne i dlatego, że odbywało się „...tylko w cieplejszych miesiącach, bo w zimie, dla braku opału, przerwane zostało wszelkie wydatniejsze zajęcia”²². W dodatku w okresie okupacji zbiory zostały spakowane w skrzynie i przeniesione do siedziby Polskiej Akademii Umiejętności na ulicy Sławkowskiej, gdzie miały być poddane selekcji i częściowo wywiezione do muzeów niemieckich, częściowo zniszczone. Tak na szczęście się nie stało, większość zbiorów dzięki ofiarności czuwających nad nimi przez całą okupację dawnych pracowników muzeum przetrwała, jednakże pakowanie, przenoszenie, ponowne rozpakowywanie i umieszczanie w nowych magazynach spowodowało, że część informacji, znajdujących się jedynie na towarzyszących eksponatom metkach, nie przetrwała. Ich żmudne odtwarzanie nie zawsze przyniosło oczekiwane rezultaty.

***

Stanisław Jakubowski, ofiarodawca kolekcji, był malarzem i grafikiem, nauczycielem gimnazjalnym i akademickim, zajmował się też konserwacją druków i rękopisów, a także emalierstwem. Urodził się w Kosowie, gdzie spędził najwcześniejsze lata życia, w latach 1903–1906 uczył się w Stanisławowie rzeźbiarstwa w tamtejszej szkole przemysłu drzewnego²³. Następnie studiował w Krakowie malarstwo na Akademii Sztuk Pięknych, w pracowniach Axentowicza, Dębickiego, Wyczółkowskiego²⁴. Po uzyskaniu w 1912 roku dyplomu podjął pracę jako nauczyciel rysunków w gimnazjum w Przemyślu, tam też zaczął prowadzić badania nad ornamentyką ludową, poszukując w niej motywów prasłowiańskich. Od 1920 roku mieszkał i pracował w Krakowie, najpierw jako nauczyciel gimnazjalny, później, od 1938 roku, w Państwowym Instytucie Sztuk Plastycznych. W okresie okupacji pracował oficjalnie w szkole zawodowej, ucząc od 1943 roku emalierstwa, a także (od 1942 r.) jako rysownik-konserwator w Muzeum Archeologicznym Polskiej Akademii

3. Stanisław Jakubowski, Pisanka, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie 1. poł. XX w., rysunek i akwarela na kartonie

4. Pisanka, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, Stanisław Jakubowski, 1. poł. XX w., rysunek i akwarela na kartonie

Umiejętności. Jednocześnie uczestniczył w tajnym nauczaniu, prowadząc lekcje rysunku i malarstwa. Po wojnie nadal pracował w Muzeum Archeologicznym, a od 1946 roku także w Akademii Sztuk Pięknych, gdzie uczył drzeworytnictwa i emalierstwa oraz konserwacji rycin, rękopisów i druków²⁵. Z tego okresu pochodzi opracowany przez niego podręcznik odnawiania zniszczonych druków, przeznaczony – jak pisał – dla tych „...którzy poświęcić się zechcą tej bardzo trudnej pracy, i dzięki temu (...) zdołają niejedną starą i cenną książkę lub rycinę uratować dla potomności oraz dla naszej i ogólnoludzkiej kultury”²⁶. Oprócz snycerstwa, od którego zaczynał swą artystyczną drogę, i malarstwa, z którego różnymi technikami eksperymentował, od 1914 roku uprawiał przede wszystkim grafikę, posługując się techniką drzeworytu i miedziorytu, cynkotypii, sięgając niekiedy do drzeworytu barwnego i igły akwafortowej²⁷. Był twórcą około dwóch tysięcy grafik, w tym ponad stu exlibrisów, które wykonywał w większości dla krakowskich bibliofilów²⁸. Pokazywał je na wystawach zarówno w kraju, jak i za granicą, między innymi w Londynie, Paryżu, Los Angeles, Berlinie, Zagrzebiu, niejednokrotnie otrzymując za nie nagrody i wyróżnienia. Ozdobił swoimi grafikami – wykonując okładki, inicjały, przerywniki, ilustracje – wiele wydawnictw o charakterze bibliofilskim, jak na przykład wydane w 1939 roku w Krakowie *Perły liryczne* Jerzego Ejsmonda²⁹. Własnoręcznie wykonywał zaproszenia na swoje wystawy i odczyty popularyzatorskie (o grafice i ilustrowaniu książek), zdobiąc je drobną grafiką³⁰. Zajmował się również projektowaniem polichromii kościelnych – według jego projektów ozdobione zostały ściany kościołów w Izdebniku koło Kalwarii Zebrzydowskiej (ok. 1932 r.) i w Koziegłówkach koło Myszkowa (w latach 1947–1948)³¹.

Stanisław Jakubowski działał aktywnie w Towarzystwie Miłośników Książki w Krakowie, a w jego ramach w Kole Miłośników Exlibrisu, w Krakowskim Towarzystwie Artystów Grafików³², przez kilka lat był także członkiem Towarzystwa Muzeum Etnograficznego³³. Brał czynny udział w życiu artystycznym Krakowa, nie tylko wystawiał swoje prace, lecz także pisywał artykuły, recenzje, wstępy do katalogów wystaw, jak również rozprawy z dziedziny archeologii, historii ornamentu i pisma, w rękopisie zaś pozostawił między innymi *Genezę i symbolikę ornamentu ludowego w Polsce*, do której wykonał 1200 rysunków³⁴.

Zafascynowany ideą słowianofilstwa i jedności kultury słowiańskiej, Stanisław Jakubowski za swoje godło artystyczne przyjął znak słowiańskiej swastyki³⁵, a w pracach malarskich i graficznych, także w ekslibrisach, wykorzystywał tematy i motywy czerpane ze świata prasłowiańskich tradycji. Jak sam pisał, przez wiele lat badał „...kulturę materialną i duchową, a szczególnie ornamentykę Słowian, gromadząc (...) bardzo wielką ilość materiałów”³⁶, zwłaszcza z bliskiego mu i dobrze znanego polsko-ruskiego pogranicza. W sztuce ludowej oraz w zabytkach historycznych i archeologicznych próbował odnaleźć ślady przedchrześcijańskich wierzeń i symboli, tropił również związki dawnych Słowian i ich kultury z ludami świata starożytnego. Zajmując się między innymi sztuką etruską podjął próbę – udaną, jak sądził, choć ostateczną ocenę pozostawiał językoznawcom – odczytania etruskiego alfabetu, któremu przypisywał greckie pochodzenie, uważając zarazem, że język etruski zbliżony jest do greckiego³⁷. Podejmował też próby odczytania napisów – jak przypuszczał greckich i asyryjskich – pochodzących z VIII–I w. p.n.e., a znajdujących się „...na najrozmaitszych przedmiotach znalezionych na prasłowiańskich ziemiach w dorzeczu dolnej Wisły i Odry”³⁸. Napisy te dowodzić miały – co podawał „...do oceny i krytyki znawców” – że w VIII wieku p.n.e. osiedlali się na tych ziemiach „małoazjatycko-greccy” koloniści, którzy wywarli „...przemozny wpływ na kulturę duchową, a częściowo i materialną Słowian”³⁹. Jakubowski sądził, że zdołał rozwiązać tajemnicę pochodzenia popielnic twarzowych, które miały jego zdaniem związek z kultem bogini Ishtar, przyniesionym na teren Pomorza przez działających w służbie fenickich handlarzy Asyryjczyków, Medów, Licyjczyków i Greków z Małej Azji⁴⁰.

5. Kapelusz družby (model), Jasieniów Polny, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, słomiany, wykonany techniką krzyżową, zdobiony gerdanami

6. Krzesiwko żelazne, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie

Prasłowiańskim tradycjom poświęcił Stanisław Jakubowski kilka tek grafik, które opatrzył własnymi tekstami i komentarzami⁴¹. Próbował w nich odtworzyć i pokazać „...prastary, zaczarowany świat starosłowiańskiej kultury”, w który „...i dziś jeszcze wejść można nie tylko ścieżką bujnej fantazji artysty, lecz także przez zagrodę wieśniaka, która przenosi myśl naszą tysiące lat wstecz”⁴². W jednej z nich w dwudziestu siedmiu drzeworytach starał się przedstawić „...ogólny zarys architektury prasłowiańskiej, najszlachetniejsze i ogólne motywa tej sztuki ludowej”⁴³. Poczynając od zwykłej bramki, „... jakich najrozmaitsze odmiany rozsiane są po wszystkich zagrodach dzisiejszej słowiańszczyzny”, ryzowanej „...w najrozmaitsze zdobiny”, wiódł czytelnika od drzeworytu do drzeworytu, wprowadzając go w „...prastary świat budownictwa prasłowiańskiego, skrytego w zamierzchłych czasach Lecha, Czecha i Rusa w mrocznych głębinach borów i puszczy bezbrzeżnych”⁴⁴. Pokazywał kolejno *kąтины* modrzewiowe wśród świętych gajów, chaty palowe, których charakterystyczny typ zachować miała tradycja, „ta święta nić łącząca teraźniejszość z przeszłością”, spotykane wszędzie w zdobnictwie ludowym słoneczka i pazdury, stanowiące „...widome do dziś dnia symbole wiary ojców”, kapliczki zawieszane na świętych drzewach lub stawiane wśród pól, modrzewiowe dworce, skarbcze z bierwion dębowych, żalniki, czyli słowiańskie cmentarze⁴⁵.

W kolejnych tekach ukazywał za pomocą drzeworytów świat słowiańskich bogów – Peruna, Światowida, Trygława, Swarożycy, Radgosta, Welesa i wielu innych⁴⁶. Pisał, że „mitologia słowiańska to nić pajęczna zaczarowana fantazją naszych praocjów w srebrny łańcuch o misternych, a jednak silnych ogniwach, na każdym zaś ogniwie wryta wiekami precudna arabeska wierzeń, które do dziś jeszcze jako pojedyncze fragmenty skryły się po chatach ludu naszego”⁴⁷. Fragmentów tych poszukiwał w sztuce i zdobnictwie ludowym, odtwarzając z nich świat wierzeń dawnych Słowian i wyjaśniając, że... „z ukochania więc tego, co nasze, co słowiańskie, z ukochania praocjów naszych, ich wiary, zwyczajów i obyczajów, z ukochania ludu naszego, u którego przetrwały te błękitne kwiaty niezapominajek wiary Prasłowian, – powstało to skromne moje dzieło, które niechaj idzie w Słowiańszczyznę i niechaj będzie jednym nowym ogniwem tego ukutego przed wiekami łańcucha, co spajał silnym węzłem wszystkich braci Słowian”⁴⁸.

Zgodnie z tym wyznaniem kreślił w swych dziełach romantyczno-idylliczny obraz Słowiańszczyzny, której łagodnych, pokojowo nastawionych mieszkańców przeciwstawiał wojowniczym, zaborczym Germanom, a ściślej Niemcom, nękającym ich ciągłymi najazdami⁴⁹. Słowianie nie byli najeźdźcami, miłowali pokój, trudnili się rolnictwem, a „...przebywając stale wśród puszczy, stepów i pól, podpatrywali zakłète tajemnice piękna tych przestrzeni”. W ich domach przybysz, „...choćby był nawet wrogiem”, witany był zawsze serdecznie, wierzyli bowiem, że „...gość w domu, to Bóg w domu”; ich chaty były zawsze otwarte, chleb, masło, sól i miód czekały na zaścielonym obrusem stole i zmęczony wędrowiec mógł wejść nawet pod nieobecność gospodarzy, posilić się i pójść w dalszą drogę⁵⁰. Z wiary w życie pozagrobowe powstał słowiański kult zmarłych, z którym wiązało się szereg zwyczajów, jak na przykład dawanie przez Rusinów na groby zmarłych dzieci pisanek, „...by duszyczki te, gdy wrócą z zaświatów na grób, mogły się niemi pobawić”⁵¹. Łączyć miało Słowian „...umiłowanie tradycji, miłości ojczyzny, prawdy i piękna”⁵², a przede wszystkim wspólnota słowa, zachowana do dziś, oraz wspólnota wierzeń, w których „...łśni złote słońce i księżyc srebrny, migocą gwiazdy, szumią prastare drzewa na uroczyskach i na dawno zapomnianych grodziskach”⁵³. Kulturze germańskiej mogli Słowianie przeciwstawić „...wyższość etyki i kultury słowiańskiej”, które przetrwały „...w wierzeniach, podaniach, w zdobnictwie, oraz w naszej słowiańskiej sztuce ludowej”⁵⁴.

Wśród wydanych przez Stanisława Jakubowskiego dzieł znajduje się również niewielka teka, zawierająca kopie dwunastu starych drzeworytów ludowych z różnych okolic Małopolski, wykonane

– zgodnie z zamieszczoną w niej informacją – „...z oryginalnych drzeworytów ludowych polskich powstałych w wieku XVII, XVIII i początkach XIX, oraz ze znanych drzeworytów klasztornych wykonywanych przez braciszków klasztornych na Żmudzi”⁵⁵. Oryginały, przedstawiające Matkę Boską, Ukrzyżowanie oraz różnych świętych, znalezione zostały w Płazowie, we wschodniej Małopolsce, w Bobrku koło Krakowa, w okolicach Kielc, Pińczowa, Częstochowy i Chmielnika⁵⁶. Kopie wykonane przez Jakubowskiego były zapewne częścią pracy dokumentacyjnej, związanej z prowadzonymi przez niego badaniami nad ornamentyką słowiańską, podobnie jak zbiór przedmiotów oraz rysunków, które ofiarował do Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

Kolekcja, którą przekazał do Muzeum Etnograficznego w Krakowie Stanisław Jakubowski, a która w większości przetrwała próbę czasu, jest jednym ze świadectw – obok lepiej znanych prac graficznych i publikacji książkowych – zainteresowań artysty, który poświęcił całe swoje życie poszukiwaniu śladów dawnej Słowiańszczyzny nie tylko w zabytkach przeszłości, lecz także we współczesnym mu świecie, zwłaszcza w szeroko rozumianej sztuce ludowej.

PRZYPISY

- ¹ Hruszów, d. pow. Drohobycz, woj. lwowskie, ob. Ukraina.
- ² Repużyńce, d. pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, ob. Ukraina.
- ³ *List Stanisława Jakubowskiego do Zarządu Muzeum Etnograficznego w Krakowie, z dn. 2 IV 1913 r.*, Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, nr inw. I/1889/Rkp., k. 22.
- ⁴ *List Stanisława Jakubowskiego do Zarządu Muzeum Etnograficznego w Krakowie, z dn. 17 IV 1913 r.*, Archiwum MEK, nr inw. I/1889/Rkp., k. 23.
- ⁵ *List Stanisława Jakubowskiego do Zarządu Muzeum Etnograficznego w Krakowie, z dn. 17 IV 1913 r.*, Archiwum MEK, nr inw. I/1889/Rkp., k. 23.
- ⁶ *Księga Darów Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, rkps, 1913, s. 29, poz. 36.
- ⁷ *Księga Darów MEK*, 1920, s. 65, poz. 7.
- ⁸ Tamże, 1924, s. 73, poz. 27.
- ⁹ Tamże, 1925, s. 77, poz. 15.
- ¹⁰ Tamże, 1926, s. 79, poz. 20.
- ¹¹ Tamże, 1932, s. 104, poz. 20.
- ¹² Tamże, 1928, s. 88, poz. 25 i 1929, s. 94, poz. 46.
- ¹³ Tamże, 1927, s. 83, poz. 10; *Muzeum etnograficzne na Wawelu olbrzymieje. Z całej Rzeczypospolitej płynną cenne dary etnograficzne*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, Nr 185, Kraków 7 lipca 1927, Archiwum MEK.
- ¹⁴ Informacje na kartach podają przy większości tych przedmiotów, że zostały zakupione przez prof. Stanisława Jakubowskiego, przy niektórych jednak, że jest to jego dar. Można więc przypuszczać, że Jakubowski część okazów zakupił z otrzymanych od muzeum funduszy, część za własne pieniądze.
- ¹⁵ Karty katalogowe nr 2843-2846/MEK.
- ¹⁶ Karta katalogowa nr 2847/MEK.
- ¹⁷ *List Stanisława Jakubowskiego do Zarządu Muzeum Etnograficznego w Krakowie, z dn. 26 XI 1913 r.*, Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, nr inw. nr inw. I/1889/Rkp., k. 25–26.
- ¹⁸ *III. Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1913*, Kraków 1914, s. 6.
- ¹⁹ *VIII. Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1918 i 1919*, Kraków 1920, s. 4.
- ²⁰ Tamże. W *Sprawozdaniu Seweryn Udziela wymienia ich nazwiska: Jadwiga Morecka, Adela Sommerówna, Michalina Górecka, Szczepańska, Chowańcówna*.
- ²¹ *IX. Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1920*, Kraków 1921, s. 6.
- ²² *IX. Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa...*, dz. cyt., s. 6.
- ²³ H. Kubaszewska, *Jakubowski Stanisław*, [w:] *Słownik artystów polskich*, t. 3, Ossolineum 1979, s. 185.
- ²⁴ A. Ryszkiewicz, *Exlibris polski*, Warszawa 1959, s. 80.
- ²⁵ H. Kubaszewska, *Jakubowski*, dz. cyt., s. 185.
- ²⁶ S. Jakubowski, *Odnawianie zniszczonych druków*, Kraków-Warszawa 1947, s. 1.
- ²⁷ A. Ryszkiewicz, *Exlibris polski*, dz. cyt., s. 80.
- ²⁸ G. Schmager, *Jakubowski Stanisław (14 IV 1885 Kosów – 9 IV 1964 Kraków)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972, s. 358. W okresie międzywojennym wyszła teka 13 ekslibrisów artysty, a także kilka wydawnictw poświęconych jego znakom, między innymi w 1924 r. w opracowaniu Kazimierza Witkiewicza i w 1928 r. w opracowaniu Kazimierza Hałacińskiego.
- ²⁹ Tamże, s. 358.
- ³⁰ Tamże, s. 358.
- ³¹ H. Kubaszewska, *Jakubowski*, dz. cyt., s. 186.
- ³² G. Schmager, *Jakubowski Stanisław*, dz. cyt., s. 359.
- ³³ *Księga członków Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie 1910–1924*, s. 78–79 i 88–89. Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, Nr inw. I/3122/Rkp.
- ³⁴ H. Kubaszewska, *Jakubowski*, dz. cyt., s. 187.
- ³⁵ A. Ryszkiewicz, *Exlibris polski*, dz. cyt., s. 80.
- ³⁶ S. Jakubowski, *Kult Isztar a popielnice twarzowe*, Kraków 1937, s. 5.
- ³⁷ S. Jakubowski, *Pismo i mowa Etrusków*, Kraków 1938.
- ³⁸ S. Jakubowski, *Kult Isztar...*, dz. cyt., s. 5.
- ³⁹ Tamże, s. 5.
- ⁴⁰ Tamże, s. 28–29.
- ⁴¹ Były to takie prace, jak: *Teka prasłowiańskich motywów architektonicznych* (Kraków 1923), *Bogowie Słowian* (Przemyśl 1929 i Kraków 1933), *Kraina słowiańskich baśni* (Kraków 1929).
- ⁴² S. Jakubowski, *Teka prasłowiańskich...*, dz. cyt., s. 1.
- ⁴³ Tamże. Tekst tłumaczony był na języki francuski i angielski.
- ⁴⁴ Tamże, s. 1.
- ⁴⁵ Tamże, s. 1–2.
- ⁴⁶ S. Jakubowski, *Bogowie Słowian*, Przemyśl 1929; tenże, *Bogowie Słowian*, Kraków 1933. Pierwsze wydanie zawierało 21 tablic, zaopatrzonych w tekst objaśniający, natomiast drugie wydanie zawierało 132 drzeworyty, tłoczone „...z oryginalnych klocków drzeworytniczych”, z czego 21 tablic, a pozostałe wplecione w tekst.
- ⁴⁷ S. Jakubowski, *Bogowie Słowian*, Przemyśl 1929, s. 1.
- ⁴⁸ S. Jakubowski, *Bogowie Słowian*, Kraków 1933, s. 1.
- ⁴⁹ Tamże, s. 5–7.
- ⁵⁰ Tamże, s. 5.
- ⁵¹ Tamże, s. 7.
- ⁵² Tamże, s. 7.
- ⁵³ Tamże, s. 8.
- ⁵⁴ Tamże, s. 8.
- ⁵⁵ S. Jakubowski, *Stare drzeworyty ludowe*, [1948] [teka].
- ⁵⁶ Tamże.

JOANNA BARTUSZEK

PAŃSTWOWE MUZEUM ETNOGRAFICZNE W WARSZAWIE

WIZERUNEK HUCUŁÓW I HUCULSZCZYZNY W ARCHIWALIACH I FOTOGRAFIACH Z XIX I XX WIEKU W ZBIORACH DZIAŁU DOKUMENTACJI ARCHIWALNEJ, FOTOGRAFICZNEJ I FILMOWEJ PAŃSTWOWEGO MUZEUM ETNOGRAFICZNEGO W WARSZAWIE

Materiały ilustracyjne związane z etnografią, gromadzone były obok zabytków materialnych od początku istnienia naszego muzeum. Jednakże dość często ikonografia traktowana była jedynie jako materiał uzupełniający, umożliwiający dokładniejsze zilustrowanie gromadzonych przedmiotów i opisywanych zjawisk. Z czasem jednak zebrane archiwalia stały się zabytkowymi kolekcjami godnymi osobnego, naukowego opracowywania. W zbiorach Działu Dokumentacji Archiwalnej, Fotograficznej i Filmowej Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie (Archiwum Naukowe) znajduje się kolekcja archiwaliów z przełomu XIX i XX wieku związanych z Huculszczyzną. Liczy ona 700 pozycji inwentarzowych¹. W jej skład wchodzi XIX-wieczne ryciny, rysunki, litografie, akwarele i oleodruki, a także pocztówki, fotografie atelierowe oraz negatywy szklane datowane na przełom XIX i XX wieku, jak również inne dokumentacje z dwudziestolecia międzywojennego.

Krajobraz i folklor Huculszczyzny wzbudzał ogromne zainteresowanie i zachwyt już od końca XVIII wieku u przybywających w te tereny podróżników, badaczy, artystów malarzy, rysowników i grafików. Wyrazem tej fascynacji były tworzone dzieła literackie i naukowe oraz obrazy, rysunki, szkice inspirowane przyrodą i kulturą Huculszczyzny². Huculi, zarówno w utworach literackich, jak i pracach plastycznych, jawili się, jako ludzie piękni, wolni, niezależni, silni, dumni, twórczy i szczęśliwi. Ich wygląd, kultura materialna charakteryzująca się finezyjnym i bogatym zdobnictwem, a przede wszystkim zwyczaje i obrzędy zrodziły stereotypowy wizerunek tego ludu³. Taki właśnie obraz Hucułów przywożony przez podróżników, miłośników i badaczy Huculszczyzny, emanuje ze zgromadzonej kolekcji archiwalnej. Nie jest ona osobno wydzielona. Zgromadzone materiały są rozproszone w obrębie kilku zespołów funkcjonujących w naszym archiwum, głównie wśród materiałów ikonograficznych na podłożu papierowym oraz negatywów. Ponieważ jest to bardzo obszerna i zróżnicowana kolekcja, charakteryzując ogólnie każdą z wymienionych grup prezentując najciekawsze, wybrane obiekty, dzieląc je ze względu na technikę wykonania, przy jednoczesnym uwzględnieniu chronologii.

1. *Hucul w stroju ludowym*, Tadeusz Rybkowski, Żabie 1881, akwarela

2. Hucul w stroju ludowym, Tadeusz Rybkowski, Delatyn 1887, ołówek, akwarela

3. *Hucul na koniu w stroju ludowym*, Seweryn Obst, Kosów 1883, oleodruk

4. Kaftan kobiecy, wykroj, akwarela

5. Huculka w stroju ludowym, rysunek

XIX-wieczne akwarele, rysunki i oleodruki

W pierwszej grupie, którą chciałam omówić, znajdują się akwarele, oleodruki oraz rysunki, wykonane przez artystów inspirowanych się w swojej twórczości tematyką ludową.

W naszych zbiorach znajduje się 60 szt. tego typu materiałów, które dokumentują przede wszystkim strój huculski. Mimo schematyczności niektórych przedstawień, jest on bardzo łatwo rozpoznawalny dzięki uwidocznionym szczegółom zdobniczym.

Najcenniejsze i najstarsze to akwarele Tadeusza Rybkowskiego (6 szt.) wykonane w latach 1881–1887 i ręcznie przez niego sygnowane⁴. Głównie są to przedstawienia Huculów w barwnych strojach przeważnie na tle górskiego krajobrazu (il. 1). Z punktu widzenia etnograficznego dość wiernie odtwarzają one strój huculski, jego zdobnictwo i kolorystykę. Część z tych prac to ołówkowe szkice autora, pociągnięte akwarelą. Na niektórych odwrociach widoczne są także inne rysunki czy szkice, jak choćby z tyłu rysunku kobiety huculskiej w kozuchu z łyżką widoczny jest akt kobiecy w tej samej pozycji co właściwy rysunek⁵, czy też po drugiej stronie rysunku Hucula z wiadrem w stroju roboczym widnieje szkic ołówkowy woźnicy z (il. 2). Na uwagę zasługuje też rysunek Huculki w odświętnym stroju siedzącej i podpierającej brodę, z adnotacją autora „Rysunek na hektografie robiony w 10 egzemplarzy” w 1883 r. Obok przytoczony jest tekst kołomyjski⁶.

Równie cennymi i ciekawymi pod względem ikonograficznym są 2 oleodruki Seweryna Obsta portretujące Huculę i Huculkę na koniu (il. 3). Przedstawienia te są typowymi dla tego okresu motywami ikonograficznymi. Ukazują Huculów w barwnych strojach na koniach, z fajkami. Motyw ten powtarzany jest przez wielu artystów.

Pozostałe z tego zespołu akwarele i rysunki to typowe dla początku XX wieku materiały dokumentacyjne wykonywane przez rysowników najprawdopodobniej na potrzeby instytucji czy programów badawczych. Przedstawiają one elementy strojów czy też ornamenty widniejące na poszczególnych jego częściach, jak np. wykrój kaftanu kobiecego (il. 4). Niektóre miały zapewne służyć do odtworzenia szczegółów ornamentyki stroju huculskiego lub zachowania go w formie kolorowanej. Na części z nich zachowały się notatki, co sugeruje, że mogły być tworzone przez etnografów w czasie badań lub na ich zlecenie⁷. Interesujący jest zbiór wzorników haftów i ornamentów z różnych części odzieży i tkanin zebrany przez ks. Józefa Makłowicza z Kołomyi, a odwzorowany w 1928 przez S. Bezega⁸.

W tej grupie znajdują się również rysunki (11 sztuk) przedstawiające typy Huculów w odświętnych strojach lub jadących konno (il. 5). Wiele z nich to studium konkretnych części stroju⁹. Rysunki te są nieznanego autorstwa i pochodzenia. Trzy z nich stanowią odrisy rycin Karola Młodnickiego drukowane na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”. Są to szkice ołówkowe z pokolorowanymi elementami stroju, takimi jak nakrycia głowy, spodnie czy też dłonie i twarz¹⁰.

Omówiona grupa rysunków i akwarel stanowi ciekawy przykład inspiracji malarskich tematami etnograficznymi. Szczególnie akwarele Rybkowskiego zdradzają nie tylko jego doskonały warsztat malarski, ale także fascynacje folklorem tej grupy.

Ryciny

Druga duża grupa archiwaliów (48 sztuk) to ryciny XIX-wiecznych przedstawień malarских bądź rysunkowych, zamieszczanych w formie drzeworytów na łamach XIX-wiecznej prasy ilustrowanej. Główna część tych materiałów zawiera się w zbiorze Fundacji Jana i Jadwigi

Michalskich¹¹. Składają się nań przeważnie reprodukcje drzeworytnicze prac artystów malarzy i rysowników, którzy na ogólnoeuropejskiej fali zainteresowań ludowością zajmowali się w swojej twórczości dokumentowaniem kultury ludowej. Wielu z nich pracowało na zlecenie wydawnictw bądź etnografów, biorąc udział w wyprawach badawczych¹². Na wsiach, pośród „nietkniętej” cywilizacją przyrody, wśród ludności chłopskiej, poszukiwali tematów dla swych prac, które później stawały się materiałem ilustracyjnym dzieł etnograficznych, wiele publikowanych było w formie drzeworytów na łamach dziewiętnastowiecznej prasy ilustrowanej, popularyzując tematykę huculską wśród ówczesnego społeczeństwa polskiego¹³.

Tematyka rycin jest bardzo zróżnicowana dlatego też stanowi niezwykle ciekawy zespół dokumentacyjny. Jedną ze starszych i wyróżniających się pod względem ikonograficznym jest rycina będąca reprodukcją litografii Jana Lewickiego pt. *Hucuły*. W naszych zbiorach znajduje się jej kopia z 1830 roku z „Przyjaciela Ludu”¹⁴.

Większość zgromadzonych rycin ukazuje Hucułów w dość typowych pozach, zgodnych z XIX-wiecznym, romantycznym sposobem przedstawiania tematyki ludowej tzw. typy ludowe (il. 6). Częstymi atrybutami samych postaci huculskich są fajki, konie, sakwy i torby podróżne podkreślające wędrowny tryb życia. Wiele pokazuje Hucułów w drodze, na tle górskiego krajobrazu. Ukazują także typowe huculskie zajęcia, jak tkactwo czy też polowania. W tej technice przedstawiano także zwyczaje i obrzędy, jak weselne orszaki czy tańce (kołomyjka), jednak tematy te są w zdecydowanej mniejszości do uprzednich.

Autorami omawianych rycin są m.in.: Juliusz Kossak, Karol Młodnicki, Tadeusz Rybkowski, Juliusz Zuber, Karol Zyndram Maszkowski, Stanisław Dębicki, Waław Szymanowski, Alfred Wierusz-Kowalski, Walerian Kryciński i inni. Większość tych rycin pochodzi z „Tygodnika Ilustrowanego”, „Kłosów”, „Wieńca”, „Biesiady” i „Przyjaciela Ludu”.

Wizerunek Hucułów wyłaniający się ze zbioru rycin stanowi ciekawy przykład inspiracji tematyką ludową w malarstwie oraz prasie ilustrowanej. Wiele dzieł tworzonych było zgodnie z ówczesnie przyjętymi założeniami dokumentacyjnymi tworzonymi w nurcie XIX-wiecznego realizmu, który zakładał obiektywizację przedstawień ikonograficznych, nadając im walor dokumentu. Niemniej powstałe prace odtwarzały ówczesnie panujące schematy ikonograficzne niejednokrotnie o romantycznej literackiej proweniencji¹⁵.

Tak więc na analizowane materiały należy patrzeć poprzez pryzmat epoki w jakiej powstały¹⁶.

Pocztówki

Kolejnym ciekawym zespołem, który chciałam omówić są pocztówki, wydawane od początku XX wieku. Pierwsze przedstawienia, jakie trafiały na pocztówki reprodukowały przede wszystkim ujęcia malarskie krajobrazów i typów ludowych.

W naszych zbiorach są 63 widokówki dotyczące tematyki huculskiej z malarskimi ujęciami różnych autorów. Najstarsze pochodzą z lat 1900–1903 i są to przedstawienia Hucułów w strojach ludowych oraz krajobrazy. Nieco późniejsze pocztówki ukazują typy i zwyczaje huculskie (wesela, pogrzeby), w pracach takich malarzy, jak Holzmüller, Pstrak, czy też przedstawienia typów huculskich na tle krajobrazu malowane przez S. Obsta.

Pocztówki z lat 20., najliczniej reprezentowane w zbiorach to reprodukcje prac malarzy, u których Huculszczyzna zdominowała tematykę podejmowanej twórczości, takich jak Teodor Axentowicz i Kazimierz Sichulski. Stylizowane postacie w strojach huculskich pojawiały się także

w folklorystycznych obrazkach Zofii Stryjeńskiej, Wacława Boratyńskiego czy też A. Ursyna.

Na pocztówkach drukowano też fotografie. W naszych zbiorach znajduje się 180 sztuk takich widokówek. Najstarsze ukazują fotografie atelierowe, często ręcznie kolorowane. Z biegiem lat, gdy metody druku były ulepszone, stosowano różne techniki drukarskie do reprodukcji utworów fotograficznych.

Pocztówki fotograficzne z lat 20. i 30. rejestrowały wszelkie przejawy i dziedziny życia społeczeństwa. Najczęstszymi tematami były krajobrazy, budynki użyteczności publicznej, jak sanatoria, dworce itp. Utrwalano także Huculów w czasie pracy (transport sera, wypas owiec). Często promowały one region i zawierały hasła typu: „Zwiedzajcie Huculszczyznę!” czy „Zwiedzajcie Wschodnie Karpaty!” Niektóre związane były z akcjami charytatywnymi, jak np. pocztówki wydawane przez Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny. Dochód z ich sprzedaży przeznaczony był na koła pomocy dzieciom huculskim¹⁷.

Najwięcej pocztówek przedstawia typy ludowe w strojach, często są to portrety, naśladujące manierę romantycznych przedstawień XIX-wiecznych. Ukazane są tu różnorodne typy huculskie: młody Hucul „Legiń”, dziewczyny i kobiety huculskie, małżeństwa, typowe przedstawienia starszych kobiet i mężczyzn z fajkami lub laskami. Większość portretowanych osób jest ubrana w odświętne stroje. Autorami reprodukcji fotograficznych, a jednocześnie wydawcami pocztówek byli: Mikołaj Seńkowski z Kosowa, L. M. Hellerowie z Nadwórnej, a także Henryk Gąsiorowski¹⁸.

W zespole pocztówek znajdują się też oryginalne fotografie wywoływane na drukach pocztówkowych. Są to przeważnie zdjęcia ukazujące krajobrazy, ale też tematy związane z pasterstwem, np. wypas owiec na połoninach. Mimo stereotypowości wielu z tych przedstawień stanowią one cenny dokument stanu zachowania kultury huculskiej w tym okresie.

Fotografie

Ostatnim zespołem, który chciałam omówić są fotografie. Liczą one ponad 340 sztuk i datowane są od lat 80. XIX wieku do lat 40. XX wieku. Obraz Huculów i Huculek, ich zwyczajów, obrzędów i środowiska kulturowego na przestrzeni tych lat zachowany jest w różnych typach i technikach fotograficznych wykonywanych przez fotografów profesjonalnych, jak też i amatorów.

Najstarsze pochodzą z końca XIX wieku i wykonane zostały przez działającego w Kołomyi fotografa Juliusza Dutkiewicza. Są to popularne ówczesne fotografie atelierowe, pozowane portrety i sceny rodzajowe. W naszych zbiorach znajduje się 40 fotografii jego autorstwa na typowych dla XIX wieku ozdobnych kartonikach. Fotografujący, poprzez ustawienie modelu, tła i dobór rekwizytów, budowali zmyślone przedstawienia rzeczywistości, zgodne z poglądami na ówczesną ludowość. Większość zdjęć przedstawia Huculów (lub modeli) w strojach, (z różnych stron Huculszczyzny) w romantycznych, hieratycznych pozach z typowymi atrybutami: fajką, przędzą, laską pasterską. Mimo swojej teatralności stanowią dokument stanu zachowania kultury huculskiej w końcu XIX wieku.

Podobny typ fotografii reprezentuje też zbiór negatywów szklanych liczący ponad 200 sztuk (z czego 87 dotyczy Huculszczyzny lub jej najbliższych okolic)¹⁹. Są to fotografie atelierowe pochodzące z lat 1923–1929 z Kołomyi, o czym świadczą wydrapania na emulsji. Autorem niektórych z tych zdjęć jest najprawdopodobniej Ignacy Niemand, fotograf z Buczacza. Fotografie ukazują mieszkańców Huculszczyzny i Pokucia w strojach charakterystycznych dla danego regionu, miasta, bądź wsi. Nie ma jednak podanej dokładnej proveniencji, ustalenie jej wymaga szczegółowych badań porównawczych. Szczególnie interesujące są zdjęcia, na których przedstawieni są żołnierze

w mundurach – co może świadczyć że są to, (przynajmniej w pewnej części) zdjęcia rodzinne (chłopskie) nie zaś dokumentacyjne, związane np. z akcją inwentaryzacyjną czy też inspiracjami samego fotografa. Jest to ogromnie ciekawy zbiór dokumentacyjny i ikonograficzny, szczególnie istotny dla badaczy stroju i tkanin.

Omówione fotografie atelierowe wykonane są w typowej dla tego okresu manierze romantycznej. Można również powiedzieć, że są w zgodzie z normą i stereotypem kształtowania wizerunku Hucuła, wywodzącego się z wcześniejszych przedstawień malarskich. Przede wszystkim jednak stanowią dokument stanu zachowania kultury huculskiej, szczególnie jej warstwy materialnej (strój).

Fotografie z dwudziestolecia międzywojennego charakteryzują się dużo większą różnorodnością tematyczną, co związane było przede wszystkim z rozwojem techniki fotograficznej i możliwością wyjścia poza atelier. W tym okresie na dużą skalę pojawiają się fotografie wykonane bezpośrednio w terenie zarówno przez profesjonalistów, jak i amatorów rekrutujących się z turystów licznie odwiedzających tę krainę.

Przykładem zdjęć z tego okresu znajdujących się w naszych zbiorach są fotografie Janiny Mierzeckiej (10 szt. utrwalonych na negatywach szklanych), ukazujące muzyków i grajków wiejskich, a także Hucułów w strojach odświętnych. W kolekcji znajdują się też odbitki zdjęć wykonane dla Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego przy okazji badań nad geografią i etnografią Huculszczyzny. Wśród autorów tych zdjęć są m.in: Jaroszyński, Bukowski, Zieliński czy też Photo-Plat. Są to fotografie bardzo różnorodne tematycznie, ukazują zarówno krajobrazy, architekturę, Hucułów przy pracy (pasterstwo, daraby), jak i w czasie świątecznym (cerkiew, wesele, odpusty). Są także zdjęcia pokazujące obóz ekspedycji naukowej Instytutu Botaniki UJ, a więc badaczy i turystów wśród społeczności huculskiej.

Podobna różnorodność tematyczna, do omówionej ostatnio, znajduje wyraz także w kolekcjach prywatnych, które stanowią dość ciekawy i wydaje się także reprezentatywny zbiór fotografii z tego okresu, wiele z nich to typowe zdjęcia pamiątkowe z wakacji. Mimo dość słabej jakości technicznej, fotografie te są bardzo ciekawe pod względem etnograficznym i dokumentacyjnym. Szczególnie interesująca jest kolekcja Haliny Smosarskiej (w opracowaniu), która liczy łącznie 82 zdjęcia, 25 negatywów oraz list zawierający wspomnienia z pobytu na Huculszczyźnie (pisane dla muzeum)²⁰. Smosarska fotografowała Hucułów w strojach codziennych, ale przede wszystkim sama fotografowała się wśród Hucułów, na szlaku górskim, na koniu huculskim, w uzdrowisku (il. 10). Dołączony list, w którym opisuje ona swoje spostrzeżenia z wyjazdu, zaświadcza, że była przez pewien czas dość zżyta z tą społecznością i dobrze ją znała – była bowiem pielęgniarką środowiskową. Opisuje nie tylko piękno życia Hucułów, lecz także i jego ciemne strony, jak choćby ubóstwo czy też zapadanie na choroby weneryczne. Jej zdjęcia pokazują jednak pięknych, uśmiechniętych i krzepkich Hucułów.

Ciekawe zdjęcia o dość podobnej tematyce znajdujemy w kolekcji Janiny Schiele. Jest to 30 fotografii czarno-białych z okolic Żabiego i Worochty ukazujących górskie krajobrazy oraz Hucułów na targach, drogach, w lesie, przy cerkwi, ale też turystów wśród nich (il. 11).

Równie interesującym zbiorem są fotografie Leopolda Łukacza, wyjeżdżającego okresowo z rodziną na Huculszczyznę. Był on fotografem-amatorem i samodzielnie wywoływał filmy i odbitki. Zdjęcia z jego kolekcji to często typowe fotografie wakacyjne, krajobrazów odwiedzanych okolic i mieszkańców. Ukazują one też ciekawy proces portretowania się w strojach huculskich i przebierania się za Hucułów. Podobny zabieg widoczny jest w kilku innych pojedynczych pamiątkowych fotografiach nieznanymi autorami (il. 12 i 13).

6. Huculy, H. Walter według rysunku Juliusza Kossaka, 2. poł. XIX w., drzeworyt

7. Hucul z fajką. Fot. Juliusz Dutkiewicz, Kołomyja, k. XIX w.

8. Hucul. Pocztówka, 1901

9. Grupa Huculów w strojach odświętnych, wśród nich jeden Hucul w mundurze, pocz. XX w. Fotografia

10. Halina Smosarska z grupą Huculów w okolicach Żabiego, l. 30. XX w. Fotografia amatorska

11. Huculi sprzedający swoje wyroby na targu i oglądający je turyści (Huculszczyzna, Żabie, Worochta). Fotografia amatorska wykonana przez Janinę Schiele, 1936–1938

12. Turystka w huculskim stroju, zdjęcie pamiątkowe, l. 30. XX w.

13. Zdjęcie pamiątkowe, turyści wśród Hucułów, l. 30. XX w.

Zdjęcia amatorskie, choć są dużo słabsze technicznie od fotografii wykonywanej przez profesjonalistów, niemniej stanowią bardzo ciekawe dopełnienie dokumentacyjne dotyczące kultury Huculów, a także sposobów zainteresowania i fascynacji nimi. Są także dokumentem stanu zachowania kultury huculskiej w latach 30. XX wieku.

Materiały zgromadzone w zbiorach Działu Dokumentacji Archiwalnej, Fotograficznej i Filmowej PME stanowią uzupełnienie kolekcji materialnej związanej z Huculszczyzną. Są jednak nie tylko barwną ilustracją eksponatów, lecz także zabytkami samymi w sobie, zarówno ze względu na utrwalany obraz, jak i technikę jego wykonania.

Przedstawione pokrótce zbiory archiwalne, mimo dużej różnorodności, a może dzięki niej ukazują wizerunek Huculów i Huculszczyzny, jaki ukształtował się na przestrzeni ponad dwóch wieków. Większość z tych materiałów ukazuje romantyczny, mityczny wręcz obraz Huculów – ludzi gór, żyjących w harmonii z przyrodą, odważnych, urodziwych, wolnych. Pokazują też sposób postrzegania tej kultury, opisywania jej i wchodzenia w nią, w pewien sposób też jej zawłaszczania (zdjęcia turystów z Hucułami).

Tak różnorodne formy ikonograficzne stanowią dla pracy etnografa doskonałe źródło do badania kultury, ale też studiowania historii zainteresowań ludowością i jej zapisem. Utrwalają bowiem kulturę materialną, stroje, zwyczaje, życie codzienne. Dostarczają też cennych informacji o historii wytworzonego dokumentu ikonograficznego, jego twórcy, przyjętych ówczesnie normach widzenia i opisywania kultury ludowej. Są także wspólnym materiałem ilustracyjnym, szeroko wykorzystywanym w działalności wystawienniczej i wydawniczej muzeum²¹.

Bibliografia

- Blacharska W., *Dorobek polskich etnografów i muzealników w poznawaniu Huculszczyzny*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002, s. 25–39.
- Karczmarzewski A., *Sztuka Huculów*, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1985.
- Kolberg O., *Dzieła Wszystkie t. 29, Pokucie*, t.1, Wrocław – Poznań 1970.
- Niewiadomy G., *O huculskich inspiracjach w malarstwie polskim XIX i XX wieku*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002, s. 74–117.
- Odkrywanie Huculszczyzny*, katalog wystawy, Muzeum Etnograficzne w Gdańsku Oliwie. Pelplin–Gdańsk 2002.
- Roman M., *Kulturowy i społeczny wymiar turystyki górskiej w Czarnohorze i Gorganach pod koniec XIX i na początku XX wieku: na podstawie artykułów zawartych w „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego” i w „Wierchach od 1876 do 1939 – Warszawa, 2006 (praca magisterska IEiAK)*.
- Skłodowski J., *Huculszczyzna w grafice polskiej do roku 1945*, Poronin 2005.
- Sztandara M., *Fotografia etnograficzna i „etnograficzność” fotografii. Studium z historii myśli etnologicznej i fotografii z II poł. XIX i I poł. XX wieku*, Opole 2006.
- Sztuka Ludowa Huculszczyzny*, katalog wystawy, Muzeum Narodowe, Poznań 1983.
- Szuchiewicz W., *Huculszczyzna*, t.1, Lwów 1902.
- Wielocha A., *Mapa Huculszczyzny*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002, s. 7–25.

PRZYPISY

¹ Całość zbioru obejmuje ponad 190 tys. różnych archiwaliów z zakresu Etnografii Polski, Europy oraz Kultur Pozaeuropejskich, pochodzących od początku XIX wieku, aż po czasy współczesne. Większość posiadanych archiwaliów to materiały pozytywowe wykonane w różnych technikach. Są to m.in. fotografie, ryciny, litografie, akwarele, rysunki, druki (plakaty, pocztówki) itp. Wiele z nich to materiały zabytkowe, datowane na początek lub przełom XIX i XX wieku. Druga duża grupa to negatywy zdjęć i przezrocza stanowiące dokumentacje wizualną eksploracji terenowych polskich i zagranicznych. W tej grupie znajdują się też zabytkowe klisze szklane pochodzące z przełomu XIX i XX wieku. Ciekawymi materiałami dokumentacyjnymi są także wywiady terenowe, różnego rodzaju rękopisy, nagrania video, a także filmy i zapisy filmowe wykonywane w czasie eksploracji terenowych.

² W. Blacharska, *Odkrywanie Huculszczyzny*, katalog wystawy, Muzeum Etnograficzne w Gdańsku-Oliwie. Pelplin-Gdańsk 2002, s. 22.

³ G. Niewiadomy, *O huculskich inspiracjach w malarstwie polskim XIX i XX wieku*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002, s. 77; W. Blacharska, *Odkrywanie*, dz. cyt., s. 22.

⁴ Tadeusz Rybkowski (1848–1926) studiował malarstwo w Szkole Sztuk Pięknych w Krakowie. Wykonywał rysunki do niemieckich i polskich czasopism „Kłosy”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Tygodnik Powszechny”, „Biesiada Literacka”. W 1882 r. rysował typy ludowe i stroje, do dzieł etnograficznych Oskara Kolberga. Wydany w 1882 roku tom *Pokucie*, zawiera opis terenu Huculszczyzny i jego mieszkańców. Na materiał ilustracyjny składają się ryciny wykonane według rysunków T. Rybkowskiego. Por. W. Blacharska, *Dorobek polskich etnografów i muzealników w poznawaniu Huculszczyzny*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002 r., s. 25–39.

⁵ Nr inw. Arch. PME I. 6705.

⁶ Nr inw. Arch. PME I. I.6706.

⁷ M. Sztandara, *Fotografia etnograficzna i „etnograficzność” fotografii. Studium z historii myśli etnologicznej i fotografii z II poł. XIX i I poł. XX wieku*, Opole 2006, s. 40.

⁸ Zbiór 30 wzorów haftów i ornamentów na koszulach, serwetkach, ręcznikach z kolekcji ks. Józefa Makłowicz z Kołomyi, mal. St. Bezeg, 1928 r. Arch. PME I.14598-14631.

⁹ Pod numerami Arch. PME I.2873 oraz Arch. PME I.2876 znajdują się szkice ołówkowe Huculek w strojach ludowych na koniu.

¹⁰ Nr inw. Arch. PME I.2869, I.2871-72.

¹¹ Jan i Jadwiga Michalscy, nauczyciele i kolekcjonerzy. Zgromadzony przed II wojną światową przez nich bogaty księgozbiór oraz zabytki etnograficzne (ceramika, pisanki, ikonografia,) w 1972 r. zostały przekazane z Instytutu Badań Literackich (które otrzymało księgozbiór), jako depozyt wieczysty. Cały zespół ikonograficzny to ponad 1500 pozycji, na które składają się fotografie, płyty szklane, pocztówki. Najliczniej reprezentowane są jednak ryciny; liczą 1170 pozycji podzielonych według kilku grup tematycznych: polskie typy ludowe, obrzędowość, zwyczaje, grupy zawodowe i społeczne, grupy etniczne (Cyganie), mniejszości narodowe (Żydzi, Huculi, Ukraińcy, Rusini) oraz różne typy europejskie i azjatyckie. Równie duży jest zespół 400 negatywów szklanych o szerokiej tematyce etnograficznej (stroje i obrzędy) z terenów Polski (kurpiowszczyzna) i dzisiejszej Ukrainy (Huculszczyzna, Tarnopol, Buczacz).

¹² M. Sztandara, *Fotografia etnograficzna i „etnograficzność” fotografii. Studium z historii myśli etnologicznej i fotografii z II poł. XIX i I poł. XX wieku*, Opole. 2006, s. 32–36.

¹³ G. Niewiadomy, *O huculskich inspiracjach w malarstwie polskim XIX i XX wieku*, „Płaj. Almanach Karpacki”, nr 25, jesień 2002, s. 76.

¹⁴ Nr inw. Arch. PME I.2844.

¹⁵ M. Sztandara, dz. cyt., s. 43.

¹⁶ Tamże, s. 45.

¹⁷ Nr inw. Arch. PME I.15951, I.15986.

¹⁸ Henryk Gąsiorowski (1878–1947) działacz Towarzystwa Szkoły Ludowej w Kołomyi interesował się sztuką i kulturą Huculów. Był kustoszem Muzeum w Kołomyi oraz członkiem Towarzystwa Tatrzańskiego, pisał artykuły o tematyce wschodniokarpackiej. Od 1903 roku wydawał pocztówki z widokami Huculszczyzny oraz z postaciami Huculów. W latach dwudziestych jego archiwum fotograficzne liczyło ponad 1000 zdjęć.

¹⁹ Zdjęcia pochodzą z depozytu J. J. Michalskich. Całość zbioru negatywów szklanych liczy ponad 400 sztuk. 231 szt. to klisze formatu 15x10, 12x8 i 16x12 cm wykonane w latach 1923–1929 najprawdopodobniej przez Ignacego Niemanda, fotografa z Buczacza, a przedstawiające „typy i stroje ludowe” z okolic Buczacza, Tarnopola, Sambora, Kołomyi, Horodnego, Kosmacza, Krzemieńca i Radziwiłłowa (wydrapania na emulsji). Pozostałe zdjęcia niezidentyfikowanych autorów poświęcone są także tematyce ukraińskiej, ale też i kurpiowskiej (sztuka, architektura, strój, rzeźba).

²⁰ Nr inw. Arch. PME R.833.

²¹ Wiele zdjęć pamiątkowych z Huculszczyzny, pocztówek oraz obiektów trafiło do kolekcji PME po wystawie zorganizowanej w 2006 roku przez Dział Dokumentacji Archiwalnej Fotograficznej i Filmowej (dawniej Archiwum Naukowe) w PME pt. „Dla Hucula nie ma życia jak na poloninie.... Wizerunek Huculów i Huculszczyzny w archiwaliach i fotografiach z XIX i XX wieku”.

RUSINI KARPACCY NA ARCHIWALNEJ FOTOGRAFII W ZBIORACH MUZEUM ETNOGRAFICZNEGO IM. SEWERYNA UDZIELI W KRAKOWIE

W kolekcji Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie znajdują się zbiory związane z tradycyjną kulturą Rusinów Karpaccich z terenu obecnej i dawnej Polski. Są to przedmioty reprezentujące grupy etniczne Hucułów, Bojków i Łemków, ich kulturę materialną, strój ludowy, rzemiosło i sztukę. Ważnym uzupełnieniem eksponatów są fotografie, zgromadzone jako dary od osób prywatnych, zbierane podczas badań terenowych i pozyskiwane jako materiał ilustracyjny do wydawnictw i wystaw¹.

Zbiór zdjęć z tego obszaru liczy około tysiąc fotografii przechowywanych w muzealnym archiwum. Przedstawia portrety ludzi, warunki ich życia, pracy i świętowania, a także krajobrazy, które zostały uchwycone pod koniec XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku. Kolekcję tych fotografii zapoczątkował Seweryna Udziela, twórca muzeum i pierwszy dyrektor w latach 1911–1937. Gromadzenie materiałów do archiwum naukowego rozpoczął już w latach osiemdziesiątych XIX wieku, pracując jako nauczyciel i zajmując się ludoznawstwem. Dzięki swoim kontaktom z szeregiem osób działających w towarzystwach, organizacjach pożytku publicznego i redakcjach czasopism, zasób ten powiększał się sukcesywnie².

Zdjęcia z początkowego okresu działalności archiwum MEK rzadko posiadają metryczki z informacją o ich pochodzeniu, datowaniu czy nawet autorstwie. Wynika to z faktu, iż w pierwszych latach tworzenia kolekcji muzealnej zdjęcia traktowano przede wszystkim jako materiał uzupełniający zasadnicze zbiory etnograficzne. Inny problem, który się na tołożył, to fakt, że zbiory i archiwalia często były przenoszone i ulegały rozproszeniu w początkowym okresie pracy muzeum, kiedy poszukiwano stałej siedziby, jak i w latach drugiej wojny światowej, kiedy działalność MEK została zawieszona.

Przejdźmy teraz do omówienia pierwszej grupy regionalnej i związanej z nią kolekcji zdjęć.

Huculi to grupa górali zamieszkująca obszar położony na Ukrainie we Wschodnich Karpatach. Siedziby huculskie ciągną się wzdłuż pasm Gorganów, Czarnohory i Gór Czywczyńskich. Hucułów wyróżnia silne poczucie odrębności regionalnej, którą umacnia specyficzna gwara będąca dialektem języka ukraińskiego, oryginalny strój, obrzędowość, wzory budownictwa i sposoby gospodarowania. Dzięki tym cechom już w początkach XIX wieku zaczęli wzbudzać zainteresowanie ludoznawców i podróżników. Początek XX wieku, kiedy rodziło się nowoczesne muzealnictwo, był

na Huculszczyźnie czasem, w którym życie toczyło się jakby swoim tradycyjnym powolnym rytmem, i w zasadzie nic nie zakłócało odwiecznej harmonii między ludźmi i przyrodą. Przynajmniej tak chciano postrzegać ten zakątek gór i jego mieszkańców. Fascynacja ich krainą i folklorem trwa nieprzerwanie do naszych czasów, zarówno w środowisku polskich badaczy i krajoznawców, jak i ukraińskich.

Malowniczo przedstawiają się najstarsze zdjęcia Hucułów datowane na lata 80. XIX wieku. Przykładem może służyć fotografia atelierowa J. Dutkiewicza z Kołomyi, wykonana w tonacji sepii i niekiedy ręcznie kolorowana dla podkreślenia bogatej dekoracji odświętnego stroju. Pozujące do zdjęcia kobiety i mężczyźni zostali ukazani na tle malowanego pejzażu, w otoczeniu rozmaitych rekwizytów jak balustrady, kolumny czy stoliki. Ówczesni pionierzy fotografii pracowali naśladowując kanony kompozycji malarskich i zarazem w manierze swoich czasów: portretowane osoby zachowywały nastrój powagi lub ukazywane były w teatralnych pozach, trzymały rozmaite przedmioty niczym atrybuty, które określały ich przynależność społeczną i zawodową. Dziewczęta z Huculszczyzny pozowały zazwyczaj siedząc z kądzielą, a chłopcy jako strzelcy, stojąc oparci o strzelbę, z prochownicą, pistoletem i toporkiem zatkniętym za pas. Starsze kobiety prezentowały się paląc fajkę, a mężczyźni przygrywając na dudach. Zdjęcia z początków XX wieku robione są już częstokroć w plenerze, na co pozwalał udoskonalony i przenośny sprzęt fotograficzny. Rejestrują ludzi podczas codziennych zajęć, w chwilach pracy i zabawy, pokazując autentyczny krajobraz.

Wartościowym materiałem z interesującego nas obszaru jest niewątpliwie ten, który trafił w latach 30. XX wieku jako dar Wydziału Turystyki Ministerstwa Komunikacji. To zbiór ponad dwustu zdjęć z notami, prezentujący między innymi portrety ludzi, domy, budynki gospodarcze i cerkwie. Autorami tych zdjęć są profesjonalni fotograficy zarówno z Kresów, jak i z Warszawy – Adolf Błaż z Worochty, Mikołaj Seńkowski z Kosowa, Henryk Poddębski czy hr. Stefan Plater-Zyberk, właściciel firmy fotograficznej w Warszawie. Zdjęcia te wykonywane były z poczuciem misji, aby pokazać walory krajoznawcze Polski i wpłynąć na rozwój turystyki³. Ciekawa jest także seria zdjęć krajozobrazowych podarowana przez Maksa Hammera, na której pojawiają się między innymi widoki z Karpat Wschodnich. Z kolei na fotografiach rejestrowanych przez badaczy – Tadeusza Seweryna i Janusza Świeżego – dominuje intencja, aby plon poszukiwań naukowych odzwierciedlał dokładnie kulturę mieszkańców Huculszczyzny. Z tego względu fotografie te cechuje duża powtarzalność ujęć „typów ludowych” – jak określano ludzi z prowincji – ubioru, wyglądu wsi, zabudowań mieszkalnych i gospodarczych. Część najstarszych zbiorów fotograficznych związanych z Huculszczyzną oraz tych z lat międzywojennych zidentyfikowała i opisała Alicja Małeta⁴.

W zbiorze zdjęć ukazujących Huculszczyznę minionego wieku wyróżnia się seria wykonana przez J. Dorosza⁵ i St. Rogoyskiego⁶ w roku 1935. Do archiwum MEK zdjęcia trafiły jako przekaz Instytutu Sztuki PAN w 1998 roku⁷. Można przypuszczać, że fotograficy ci pracowali w okresie międzywojennym na zlecenie wspomnianego Wydziału Turystyki Ministerstwa Komunikacji lub Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny.

W Archiwum MEK znajduje się około 80 zdjęć J. Dorosza. Każdy dokument został naklejony na tekturową kartę z metryczką, dzięki której możemy poznać szczegółowy opis miejsca i sytuacji. Zdjęcia pochodzą z kilku miejscowości dawnego powiatu kosowskiego, między innymi z Hryniawy, Krzyworówni, Żabiego, Dzembroni, Krasnołły, Zełenego i Jesienowa Górnego. Na jednym z nich możemy poznać wygląd zagrody huculskiej, *osedok*, z pewnością bogatego gospodarza Hrabczuka-Fedczuka z Żabiego-Ilci. Jest obszerna i ma warowny charakter. Chata *grazda* znajduje się w środku czworobocznego ogrodzenia, które mieści także zabudowania gospodarcze – stajnię,

komorę i drewnię. Inne zdjęcie pokazuje skromniejszą „starą chatę Hrycia Myroniuka z Krasnoilų-Diduszkowej Riczki” albo podwórze zagrody Dmytra Morotczaka z Hryniawy. Kilka zdjęć skupia uwagę na zagrodzie i wnętrzu chaty Jury Maksymiuka z miejscowości Hołowy. Udokumentowano na nich powałę w izbie z tragarzem *swołokiem*, na którym widać płaskorzeźbioną dekorację z motywem rozety cyrklowej i jodelki. Na kolejnych zdjęciach uwaga została skierowana na otoczenie gospodarstwa, pokazując studnię, o którą w górach trzeba szczególnie dbać, by nie zabrakło wody dla ludzi i zwierząt. Pokazano też narzędzia: drewnianą stępę i kamienne toczydło. Ciekawostką są zdjęcia z Krasnoilų, na którym widnieje „legendarna chata Diduszki, którego zabił słynny opryszek Dobosz”, jak wyjaśnia podpis. Na drugim zdjęciu mamy zbliżenie na odrzwia tej chaty, na których podobno można dopatrzeć się znaków pisanych krwią ofiary słynnego zbójnika. Szereg zdjęć J. Dorosza zaciekawia sytuacjami związanymi z tradycyjną obrzędowością Hucułów, pokazując ludzi przed cerkwią podczas święta Spasa (Przemienienie Pańskie), kiedy zwyczaj nakazywał święcić zioła i owoce, a także dzielić się jałmużną z ubogimi. Tematem szeregu zdjęć jest strój ludowy. Ukazani na nich ludzie prezentują się w odświętnym ubiorze. Mężczyźni mają na sobie białe koszule wywinięte na ciemne spodnie. Koszule kobiet są zdobione bogatym haftem na rękawach. Włosy mężatek okrywają czepce i chusty. Zarówno kobiety, jak i mężczyźni noszą charakterystyczne kożuszki bez rękawów, *kieptary*. Na niektórych zdjęciach autorowi wyraźnie chodzi o pokazanie detali stroju, jak na przykład na ukazującym starszą kobietę Jelenę Żupajliwską-Mykytczuk, która prezentuje zdobienie rękawa koszuli. Inne zdjęcie ma zadanie pokazać różnicę pomiędzy strojem dawnym a nowym, modnym w latach 30. XX wieku.

Na dwóch zdjęciach pojawiają się huculskie cerkwie z Zełenego i Dołhopola, drewniane, budowane na zrąb, o dachach krytych gontem i zwieńczonych pośrodku kopułą z krzyżem na szczycie. Uwieczniono też drewnianą cerkiew w Krasnoile, błyszczącą po remoncie blaszanym dachem, jak i murowaną w Krasnoile-Wygodzie. Na paru fotografiach możemy zobaczyć wnętrza cerkwi w Kosmaczu, ze zbliżeniem na ołtarze boczne z ikonami w rzeźbiarskiej oprawie, którą tworzą polichromowane kolumny w formie ażurowych splotów roślinnych. W przypadku cerkwi w Bystrzcu, Dzembroni i Zełenem autor zdjęć zarejestrował świeczniki korpusowe przed ikonostasami. Dorosz odwiedzając cerkwie udokumentował także niezwykle ciekawe przedmioty związane z kultem, jak krzyże pogrzebowe i laski procesyjne noszone. Te ostatnie mają formę krążków z wizerunkiem Ukrzyżowanego, głowy anioła lub gołębicę Ducha Świętego, które otacza misternie rzeźbiony nimb utworzonym z promieni, esownic i kwiatów. W tym samym stylu, pełnym „barokowego” przepychu, wskazującym na wysoki poziom umiejętności twórców, są niewątpliwie krzyże *trijcie*. Na czarno-białych zdjęciach można wyraźnie dostrzec ślady wosku, uszkodzenia polichromii i ubytki drewna, co wskazuje, że mamy do czynienia z przedmiotami używanymi od wielu lat, które można by datować na przełom XVIII i XIX wieku. Przyglądając się powyższym przedmiotom można tylko utwierdzić się w przekonaniu, że żaden rzeźbiarz na Huculszczyźnie nie wykonywał dwa razy tak samo swojej pracy, a zawsze szukał urozmaicenia.

Seria zdjęć z Dzembroni pokazuje cmentarz z krzyżami nagrobnymi, które zazwyczaj wykonane są z surowego drewna i przykryte dwoma listwami tworzącymi wąski dwuspadowy daszek, albo są to krzyże rozgałęzione o dodatkowe poprzeczne belki. Z kolei zdjęcie z cmentarza w Krzywórnym pokazuje grób dziecka lub młodej osoby, który przystrojono choinką z papierowymi kwiatami i wstążkami. Ciekawostką są także zdjęcia pokazujące obiekty z zakresu sztuki sakralnej i rzemiosła drzewnego, które zgromadzili lokalni kolekcjonerzy. Z informacji na rewersie kart wynika, że w Jasienowie Górnym kolekcjonerstwem zajmował się ksiądz Bereziuk, być może proboszcz

1. Grażda Hrabczuka-Ferczuka w Żabiem-Ilci. Fot. J. Dorosz, 1945

2. Krzyż na cmentarzu w Dzembroni-Zełenem. Fot. J. Dorosz, 1945

3. Jaworów, dawny i współczesny ubiór huculski. Fot. St. Rogoyski, 1935. Z lewej: Afija Humeniuk – dawny ubiór huculski (starowicki), z prawej: Marijka Tinkaluk – ubiór współczesny, odbiegający od tradycji

4. Berehy Górne, scena podczas wesela. Fot. S. Leszczycki, l. 30. XX w.

tamtejszej parafii. Natomiast w Żabiem podobną działalność prowadził niejaki Gertner, być może nauczyciel lub urzędnik. Z kilku zdjęć wynika, że osoby te interesowały się malarstwem na szkle, rzeźbą sakralną i wyrobami snycerskimi.

Na koniec omawiania zbioru zdjęć Dorosza wspomnieć warto, że pojawia się tam także nastrojowy obraz polnej drogi między *woryniami* grodzącymi łąki, a także zdjęcia wodospadów na potoku Hramitnym.

Zbiór zdjęć wykonany przez St. Rogoyskiego liczy około 75 sztuk. Pochodzą one między innymi z Pistynia, Jabłonowa, Jaworowa i Kosowa. Najliczniejsza seria fotografii została wykonana w Kosmaczu. Szczególną uwagę Rogoyski poświęcił cerkwi pod wezwaniem świętej Paraskewy, fotografując budynek świątyni, dzwonnice i wnętrze. W Kosmaczu, podobnie zresztą jak w szeregu innych miejscowości Huculszczyzny, w których ludzie zdani byli na swoje zdolności i pracę własnych rąk, działało liczne grono rzemieślników. Szansa dla nich na sprzedaż wyrobów w większej ilości, pojawiła się wraz z rozwojem turystyki. Wyroby tzw. przemysłu domowego stały się chętnie kupowanymi pamiątkami z wakacji w górach. Na jednym ze zdjęć ukazano Wasyla Jasypczuka, rzeźbiarza zajmującego się wyrobem skrzyń. Na kolejnych zdjęciach z Kosmacza fotograf zwraca uwagę na wyroby Wasyla Bobiaka, pokazując także szczyt jego domu zdobiony snycerką w kwiaty. Są tam zdjęcia dzieł Dmytra i Łukjana Palijczuków, którzy zajmowali się bednarstwem, struganiem zabawek, krzyży i świeczników. Na innym ze zdjęć prezentuje się Dmytro Dutczak z Brustur, który uchodził za jednego z najwybitniejszych mosiężników swojego pokolenia. Tutaj pozuje z fajką przy warsztacie do strugania gontów, jest już starym człowiekiem, ale pomimo wieku widać w nim wigor i gotowość do działania. Kilka zdjęć poświęcono wyrobom twórców z Jaworowa, kolejnemu pokoleniu słynnej rodziny Szkrybłaków. Rozpoznamy na nich rzeźbione talerze i naczynia *rakwy*, które pierwotnie służyły jako pojemniki z wieczkiem na masła, a w wersji dostosowanej do potrzeb miejskiego nabywcy stawały się pojemnikami na bibeloty. Wyroby powstające na początku XX wieku były niezwykle dekoracyjne. Na zdjęciu, które może pełnić funkcję tematycznego studium, zaprezentowano cały zestaw naczyń, dla porównania form i warsztatu: widnieje tam *rakwa* niezdobiona, obok pojemników rzeźbionych w krzyżyki, zygzakowate linie i gwiazdy, nabijane mosiężnymi kołkami, wykładane cisem i baraním rogiem (autorstwa Jury Szkrybkala, Wasyla Szkrybłaka i Jurka Korpaniuka). Zwraca uwagę zdjęcie Semena Korpaniuka, także rzeźbiarza z Jaworowa, ukazanego boso, w roboczym stroju, pozującego w towarzystwie córki Marijki. Ceramika słynnych garncarzy z Pokucia została pokazana w oderwaniu od jej twórców. Na kilku zdjęciach Rogoyski pokazał zbliżenia na wyroby artystów garncarzy – Grzegorza Cwiłyka i Michała Sowizdraniuka z Kosowa, Andrzeja Koszaka z Pistynia, a także polskiego garncarza Krzysztofa Nappa z miejscowości Kuty. Podobnie jak w przypadku wyrobów z drewna, i w ceramice na początku XX wieku zaczęły dominować przedmioty, które nie miały walorów użytkowych, a przede wszystkim pamiątkarskie i dekoracyjne. Doskonale nadawały się do tego celu produkty garncarzy, którzy posługiwali się techniką tzw. majoliki ludowej, malując tło swoich wyrobów na kolor kremowo-żółty natomiast rysunek i dekoracje wykonując najczęściej barwą zieloną i brunatną. Rogoyski, tak samo jak wspomniany wyżej Dorosz, zwraca uwagę na prywatne zbiory Gertnera z Żabiego, robiąc zdjęcia kilku naczyniom drewnianym i oryginalnemu płaskorzeźbionemu obrazowi Chrystusa Ukrzyżowanego.

Na koniec omawiania zdjęć związanych z Huculszczyzną warto wspomnieć o ciekawej fotografii A. Zielińskiego wykonanej w 1938 roku. Pokazuje dwóch mężczyzn na spławianej Czeremoszem *darabie*. Niezwykle jest to, że autor wykonał je stojąc na końcu tratwy i dzięki temu doskonale oddaje ono dynamiczną sytuację walki z pędzącym żywiołem. Szczególnej wartości nabiera kilka

fotografii z 1926 roku wykonanych przez E. Frankowskiego, dyrektora warszawskiego Muzeum Etnograficznego. Widnieją na nich z eksponaty z wystawy, ukazującej liczny zbiór mosiężnej biżuterii, broni, sprzętu pasterskiego i instrumentów muzycznych. Nic z tych przedmiotów nie przetrwało do naszych czasów, ponieważ spłonęły podczas bombardowania Warszawy w pierwszych dniach drugiej wojny światowej.

Zajmijmy się drugą w kolejności grupą etniczną i przejdźmy do omówienia związanego z nią zbioru fotografii. Bojkowie to grupa Rusinów zamieszkująca Karpaty, od Pasma Wielkiego Działu w Bieszczadach na zachodzie, po Gorgany na wschodzie, sąsiadująca z siedzibami Hucułów⁸. W Polsce grupa ta przestała istnieć w wyniku tzw. Akcji „Wisła”, przeprowadzonej w latach 1947–1950, wymierzonej pierwotnie w stronę partyzantki UPA, a zakończonej wysiedleniem grup ludności pochodzenia ukraińskiego. Zainteresowanie kulturą ludową Bojków pojawiło się w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to pisał o nich Oskar Kolberg, charakteryzując jako ludzi: „Wzrostu (...) zazwyczaj drobnego, włosów ciemnych, twarzy bladej, przy tym ogorzalej. (...) Są poczcwiwi, wytrwali, zimno i niedostatek cierpliwie znoszą”⁹. Pierwotnie określali siebie mianem „Werchowyców”, jednak z czasem przyłgnęła do nich nazwa własna „Bojko”, która prawdopodobnie wywodzić się od ruskiego słowa *bójko* – wół. Zwracali oni uwagę sąsiadów tym, iż zajmowali się hodowlą i handlem wołami. Wsie bojkowskie osadzone zostały na prawie wołoskim w wyniku zorganizowanej w XV i XVI wieku kolonizacji. Historycy są zgodni, że na kształt etniczny tamtejszej ludności miały wpływ działania osiedleńcze właścicieli ziemskich w średniowieczu, późniejsza fala Wołochów wędrujących około XIV wieku z krajów bałkańskich łukiem Karpat na zachód, wreszcie napływ ludności ruskiej z kierunku północnego. Początkowo naczelnikiem wsi, będącym odpowiednikiem sołtysa, stawał się zasadzca, którego zwano kniazem wołoskim. Wsie w warunkach górskich przyjęły kształt tzw. łanów leśnych, czyli pasów pól biegnących od centralnej drogi w dolinie w stronę szczytów. Domy zwane *chyzami* stawiano wzdłuż potoku. Budynki wznoszone z drewna miały konstrukcję zrębową. Dominowały zagrody jednobudynkowe, mieszczące pod jednym dachem siedzibę ludzi i część gospodarczą. Wnętrze mieszkalne dzieliło się zasadniczo na izbę, komorę i sień, a część gospodarczą tworzyła stajnia i obora. Ściany uszczelniano mchem i gliną, zabezpieczano je malując belki paloną gliną na kolor czerwono-brązowy, a pasy pomiędzy nimi bielono wapnem. Niekiedy na zrębie i drzwiach pojawiały się zdobienia wykonane także wapnem, przypominające rośliny i motywy geometryczne. Spotykane były też domy jednolicie malowane na biało. Kalenicę dachu wzmocniano gontem, reszta poszycia była ze słomy. Piec znajdował się w kącie izby, miał szeroki zapiecek do spania. Tradycyjna chata bojkowska była bez przewodu kominowego. Rolnictwo stanowiło tylko uzupełnienie głównej dziedziny gospodarki jaką była hodowla wołów i owiec. Z pewnością wiedzę o tym fachu, umiejętności i zwyczaje towarzyszące pracy na połoninach zawdzięczają Bojkowie pasterzom wołoskim. Miejsce wypasu zwano „letowyszczem”, bacę zwano „watah” a juhasów „wiwczarami”. Przez cały sezon mieszkali w szałasie na połoninie, „kołybie”. Praca pasterzy obwarowana była szeregiem zwyczajów i przesądów, które wiele miały wspólnego z magią. Baca, jako kierownik całego pasterskiego przedsięwzięcia, musiał także biegle liczyć, by każdemu właścicielowi oddać należną mu część stada. Ułatwiała to drewnianka z nacięciami zwane „rewasz”. Bojkowie wyspecjalizowali się także w szeregu rzemiosł. Jednym z nich było tkactwo. Prawie całą materię na odzież wyrabiali sami, sporządzając płótna lniane i konopne. Sukno z wełny folowano w foluszach. W niektórych miejscowościach pracowały warsztaty bednarskie. Strój Bojków uchodził za skromny. Kobiety nosiły płócienną koszulę zdobioną haftem krzyżkowym, spódnicę zdobioną niekiedy tzw. drukiem, przykrytą białą zapaską. Pierś okrywał gorset z ciemnej wełnianej tkaniny.

5. Wojkowa, dawna cerkiew greckokatolicka pw. św. św. Kosmy i Damiana, datowana na koniec XVIII w. Fot. Z. Kot, 1986

6-10. Wojkowa, ikonostas dawnej cerkwi greckokatolickiej pw. św. św. Kosmy i Damiana, datowanej na koniec XVIII w. Fot. Z. Kot, 1986

Mężczyźni nosili białą koszulę wywiniętą na płócienne spodnie, przepasaną skórzanym pasem. Na koszule zakładali kamizelkę lub kożuszek bez rękawów. Wierzchnim okryciem była brązowa sukienka *huńka*, przypominająca płaszcz z dużym kołnierzem opadającym na plecy.

Grupę Bojków reprezentuje zbiór zdjęć liczący niespełna sto fotografii, a i tak do części zdjęć należy podejść krytycznie, ze względu na brak wiarygodnej informacji o pochodzeniu. Kilka zdjęć w tonacji sepii, wykonanych zostało w konwencji pozowanej fotografii atelierowej. Brakuje do nich informacji o autorze i dacie wykonania, natomiast posiadają zapis o pochodzeniu, chodzi o miejscowości Chrewt i Ustrzyki Górne. Ukazują młode kobiety i mężczyzn. Kolejnych kilka zdjęć wykonanych przez R. Reinfussa w latach 1935–1936 pochodzi z miejscowości w powiecie leskim i dawnym ustrzyckim. Ich wykonanie zapewne motywowane było chęcią pokazania form stroju. Nieliczne zdjęcia wykonał osobiście bądź zdobył i podarował do MEK Tadeusz Seweryn. Ukazują grupy Bojków, być może zespoły uczestniczące w imprezie folklorystycznej „Święcie Gór”, które organizowano w okresie międzywojennym, aby integrować mieszkańców różnych stron ówczesnej Polski. Stroje występujących na zdjęciach Bojków są wyraźnie przestylizowane i swoją dekoracyjnością odbiegają od wzorów tradycyjnych.

Nowym nabytkiem do kolekcji archiwum naukowego MEK jest seria zdjęć autorstwa prof. Stanisława Leszczyckiego¹⁰. Zbiór ten przekazał w darze Antoni Kroh w 2010 roku, w jego skład wchodzi zarówno zdjęcia, jak i negatywy małoobrazkowe. Część fotografii związana jest z obszarem Łemkowszczyzny. Zdjęcia wykonane zostały w latach 30. XX wieku, zarejestrowały obrazy z miejscowości, które przestały istnieć w wyniku akcji „Wisła”. I tak na przykład widzimy na nich mieszkańców Wetliny, Berehów Górnych i Soliny. Autor swoją uwagę skupił na ujęciach zbiorowości osób, uczestników wesela. Jest też zdjęcie wnętrza chałupy ze zbliżeniem na pobielony piec w kuchni. Na pięciu zdjęciach wykonanych „na Kińczyku” widnieją szałasy na połoninach i bieszczadzki pasterz na tle górskiego stoku.

Trzecią grupą Rusinów w Karpatach, która od dawna znajduje się w polu zainteresowania badaczy kultury ludowej i krajoznawców są Łemkowie¹¹. Zamieszkiwali kilkadziesiąt wsi na obszarze ciągnącym się od doliny Popradu w Beskidzie Sądeckim po dolinę Osławy w Bieszczadach. Proces kształtowania się grupy rozpoczął się około XV wieku, kiedy to na słabe na tym obszarze osadnictwo polskie, występujące głównie w dolinach rzecznych, nałożyły się fale nowego osadnictwa pasterzy wołoskich wędrujących Karpataми oraz fala osadnictwa ruskiego. W wyniku przenikania się różnych elementów etnicznych, z wpływem wieków powstała kultura mająca wiele cech własnych, wyróżniających ją od sąsiednich grup Rusinów Karpackich. Wsie na terenie Łemkowszczyzny zakładane były na prawie wołoskim. W terenie górskim stosowano układ łąnów leśnych. Łemkowie zajmowali się zarówno pasterstwem, jak i rolnictwem. W zależności od warunków lokalnych jedna z tych dziedzin gospodarki zyskiwała przewagę. Pod względem religii Łemkowie należeli do obrządku wschodniego, wyznawali grekokatolicyzm albo prawosławie. Kultura łemkowska zwracała uwagę pieśniami obrzędowymi i cerkiewnymi, towarzyszącymi ludziom podczas pracy i świętowania. Boże Narodzenie zwano „Rizdwo”, a Wigilię „Swiatyj Weczer”. Był to czas tajemniczych wróżb i zabiegów magicznych. Podczas wieczerzy rodzina dzieliła się kawałkiem chleba i czosnku. Po pasterce chodzili po wsi *pałaznyky* z życzeniami. Szczególnie uroczyste obchodzono Święto Jordanu, na pamiątkę chrztu Chrystusa, kiedy to kapłan święcił wodę w rzece, a wierni obmywali się nią wierząc w jej uzdrowicielską moc. Najwięcej zwyczajów związanych było z hodowlą – pomyślnym przebiegiem wypasu, zdrowiem i mlecznością zwierząt. Wielkanoc, „Wełykden”, rozpoczynano święcąc palmy, które później służyły jako lekarstwo dla ludzi i zwierząt. Zielone Święta, „Rusala”, obchodzone były jako święto wiosny

i pasterzy. W tym dniu strojono domy leszczyną i odbywała się procesja obchodzenia pól z udziałem księdza. Uroczyste msze odbywały się w dniu świętego „Nykołaja Czudotworca”, patrona zwierząt. Wśród obrzędów rodzinnych największą uroczystością było wesele. Sztuka ludowa przejawiała się głównie w zdobnictwie, obróbce drewna, kamieniarce i tkactwie. Łemkowszczyzna całkowicie zmieniła swoje oblicze w wyniku wydarzeń drugiej wojny światowej, a zwłaszcza po roku 1947 (akcja „Wisła”). Ludzie zostali zmuszeni do opuszczenia swoich domów i gospodarstw, wiele miejscowości przestało istnieć. Obecnie zaledwie w kilkunastu wsiach spotykane są liczniejsze skupiska łemkowskie. Trzeba dodać, że Łemkowie pomimo rozproszenia w Polsce i na świecie, tworzą środowisko aktywnej wymiany kulturalnej, a ich imprezy folklorystyczne zawsze spotykają się z żywym odzewem wśród społeczności sympatyków tradycji Rusinów Karpackich.

Jeśli chodzi o fotografie w archiwum naukowym MEK dotyczącą Łemków, to zbiór sprzed 1939 roku liczy zaledwie kilkadziesiąt przykładów. Widzimy na nich postacie ludzi pozujące w atelier i na tle swoich wiejskich siedzib. Najliczniejszą serię zdjęć stanowi zasób przejęty po Pracowni Badań Plastyki Ludowej. To około 200 fotografii wykonanych w trakcie badań terenowych, rejestrujących głównie architekturę sakralną, budownictwo i zabytki ludowej rzeźby kamiennej. Przeważają tam zdjęcia wykonane przez zawodowego fotografa J. Świderskiego. Autorami szeregu innych zdjęć są badacze związani z Pracownią, między innymi Maria Przeździecka, Ewa Fryś.

Ciekawym zbiorem zdjęć ukazującym przede wszystkim architekturę sakralną z Beskidu Niskiego i Bieszczad jest seria czarno-białych fotografii ofiarowana do MEK w 2009 roku przez Zygmunta Kaczkowskiego¹². To plon pasji krajoznawczej Z. Kaczkowskiego, przewodnika beskidzkiego i jego przyjaciół z krakowskiego Koła PTTK nr 13, którzy w latach 1972–1989 zorganizowali szereg górskich wycieczek. Podczas jednej z pierwszych takich wypraw, w niedzielę wstąpiono do cerkwi w Zagórze koło Sanoka. Prawosławna msza święta wywarła na jej przygodnych uczestnikach niezapomniane wrażenie i skłoniła do szerszego zapoznania się wielokulturowością w Polsce. Odtąd celem wyjazdów było poznawanie miejsc związanych z grekokatolicyzmem i prawosławiem południowo-wschodnich stron kraju. Warto nadmienić, że pod względem organizacyjnym tego typu wyjazdy wiązały się z pokonywaniem wielu problemów, choćby zdobywaniem pozwolenia na wstęp do obiektów sakralnych, jak i poruszaniem się i fotografowaniem w strefie nadgranicznej.

Fotografie przekazane przez Z. Kaczkowskiego to prace Zbigniewa Kota i Zdzisława Eckhardta. Zbiór ten liczy ponad 300 zdjęć, które opatrzone informacją o miejscowości i dacie ich wykonania, a niekiedy dodatkowo dodano krótką notę o wezwaniu i historii obiektu sakralnego. Cerkwie prezentują się zazwyczaj na tle pustych, wyludnionych dolin Beskidu i Pogórza. Szereg obiektów posiada kilka ujęć, ukazujących budowlę jako malowniczy element krajobrazu, a także zbliżenia na poszczególne fragmenty bryły. Sporo zdjęć wykonanych zostało we wnętrzach świątyń, dzięki czemu widzimy na nich ikonostasy, piękną snycerkę i inne elementy wystroju. Zbiór ten może z powodzeniem posłużyć jako materiał ilustrujący bogactwo form architektury sakralnej na Łemkowszczyźnie.

Na zdjęciach rozpoznać można trójdzielne budowle, typowe dla regionu pomiędzy rzekami Popradem i Białą. Najstarsze świątynie z takich miejscowości, jak Powroźnik (1643 r.), Kwiatów (1700 r.), Świątkowa Wielka i Mała (1752 r. i 1762 r.) prezentują oryginalny styl wśród cerkwi karpackich. Wykonane są z drewna, mają konstrukcję zrębową, namiotowe dachy kryte gontem i zwieńczone baniastymi hełmami. Składają się z prostokątnego lub pięciobocznego prezbiterium, kwadratowej nawy i babińca, nad którym wznosi się wieża. Dzwonnice wznoszone są osobno, zazwyczaj stoją na wprost babińca okraczając bramę. Zdjęcia cerkwi ze Szczawnika, Jastrzębika czy Ropicy Górnej

ukazują sylwetki budowli zmodyfikowanych, jakby rozsuniętych, przez co zatraciły pierwotny kształt nawiązujący do trójkąta prostokątnego o krótkiej podstawie.

Z kolei na zdjęciach z rejonu wschodniej Łemkowszczyzny możemy przyjrzeć się innemu typowi budownictwa sakralnego. Cerkwie z Rzepedzi, Turzańska i Komańczy mają wyrównany grzbiet dachu, wzdłuż którego trzy kopuły ułożone są na poziomej linii. Warto zaznaczyć, że zdjęcia cerkwi z Komańczy ukazują nieistniejący już obiekt, który w 2006 roku spłonął (uratowano tylko dzwonnice).

Zdjęcia krajoznawców z Krakowa ukazują także obiekty, których wartość zabytkową jesteśmy skłonni doceniać wraz z upływem czasu. Należą do nich niewątpliwie murowane cerkwie z takich miejscowości, jak Rozdziele, Blechnarka, Smrekowiec, które wzniesiono na przełomie XVIII i XIX wieku, wzorując się na architekturze kościołów łacińskich. Na zdjęciu wykonanym przez Z. Eckhardta w 1983 r. uchwycony został dawny kształt cerkwi w Klimkówce, murowanej, pięciokopułowej, wzniesionej w roku 1914 w stylu bizantyńskim, nawiązującym do rosyjskiego prawosławia. Budynek ten został znacznie zmieniony po przeniesieniu go w 1986 roku w związku z budową tamy na Ropie. Niemniej malowniczo przedstawia się oryginalna cerkiew w Gładyszowie, wzniesiona w 1938 roku w nawiązaniu do stylu huculskiego. Wyróżnia ją konstrukcja na planie krzyża równoramiennego z banią na styku obu naw. Jej obecność jest wyrazem sympatii duchowieństwa greckokatolickiego do tworzącego się w pierwszej połowie XX wieku narodowego stylu ukraińskiego zapatrzonemu na wzory wschodniokarpackie.

Południowo-wschodni kraniec Polski i tereny biegnące dalej łukiem karpackim od dawna są obszarem wędrowania. Przecinają go szlaki prowadzące we wszelkich możliwych kierunkach. Wiele miejsc uległo przeobrażeniu, zmieniło się w sposób naturalny bądź w wyniku doświadczenia z historią. Miejsca te nieodmiennie zwracają na siebie uwagę, przyciągając amatorów podróżowania i badaczy. Są tam krainy z którymi łączą się słynne dzieła pisarzy i poetów, by wymienić Stanisława Vincenza i jego wizję Huculszczyzny jako „słowiańskiej Atlantydy”, czy Jerzego Harasymowicza, piewcy Beskidu Niskiego i Bieszczad jako „krainy łagodności”. Wabią wciąż same miejsca i literatura o nich, w której wyczuwalny jest nastrój mitu opowiadającego o rzekomo spokojnym krańcu świata, gdzie niby ludzie żyją zdrowiej, pełniej, w harmonii z naturą i autentyczną kulturą. Będąc tam dziś kolekcjonujemy zdjęcia utrwalające nasze prywatne wrażenia ze spotkania z ludźmi i ich otoczeniem. Powstają wtedy nowe dokumenty, które być może także kiedyś trafią do muzealnego archiwum.

PRZYPISY

¹ Kolekcja archiwalnych zdjęć Muzeum Etnograficznego w Krakowie przechowywana jest w Dziale Dokumentacji Kontekstów Kulturowych. Jest to zbiór ponad 160 tys. fotografii, w którym ok. 50 tys. pozycji stanowią zdjęcia wykonane przez profesjonalne zakłady fotograficzne, a także przez fotografów amatorów, etnografów, badaczy, pracowników i współpracowników muzeum. Ponad 40 tys. fotografii stanowi dokumentację eksponatów i wystaw. Zbiór ok. 70 tys. zdjęć stanowi materiały przekazane z Instytutu Sztuki PAN, jako plon wieloletniej działalności Pracowni Badania Plastyki Ludowej.

² Zob. U. Janicka-Krzywda, *Spuścizna po Sewerynie Udzieli w archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1991, t. 10.

³ I. Płażewski, *Dzieje polskiej fotografii 1839–1939*, Warszawa 2003, s. 207–209.

⁴ A. Maleta, *Dawna Huculszczyzna w fotografiach*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 15 [2009] s. 271–286.

⁵ Julian Dorosz (1909–1982), ukraiński artysta fotografik, pionier ukraińskiej kinematografii.

⁶ Nie odnaleziono informacji o St. Rogoyskim.

⁷ Placówka ta, zwana także „Pracownią Profesora Reinfussa” powstała w 1946 roku z inicjatywy Romana Reinfussa jako Sekcja Zdobnictwa przy Państwowym Instytucie Badania Sztuki Ludowej. Zespół poszerzał zakres zainteresowań, by w polu badawczym umieścić całość zagadnień związanych z tradycyjną i współczesną sztuką plastyczną ludu polskiego. Wnioski z badań terenowych, a także materiały fotograficzne i dokumentację rysunkową publikowano między innymi w piśmie „Polska Sztuka Ludowa”. Od lat pięćdziesiątych pracownia funkcjonowała w ramach Instytutu Sztuki PAN. Prof. R. Reinfuss kierował pracownią do roku 1980, kiedy przeszedł na emeryturę. W 1997 roku placówka została zlikwidowana, a jej archiwalia przekazano do zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

⁸ Zob. „Płaj. Almanach Karpacki”, *Zeszyt Turystyczno-Krajoznawczy Studenckiego Koła Przewodników Beskidzkich*, z. 6, Warszawa 1993 (zeszyt w całości poświęcony tematyce bojkowskiej).

⁹ O. Kolberg, *Ruś Czerwona*, cz. 1, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. 56, Wrocław–Poznań 1976, s. 24–25.

¹⁰ Stanisław Leszczycki (1907–1996), geograf związany z UJ, UW i PAN, zajmował się między innymi zagadnieniami z zakresu geografii ekonomicznej i fizycznej.

¹¹ Zob. R. Reinfuss, *Śladami Lemków*, Warszawa 1990.

¹² Zbiór fotografii ofiarowanych przez Z. Kaczkowskiego został opracowany przez Teresę Biedę programie MS Access, który umożliwia szczegółową kwerendę uwzględniającą miejsce wykonania zdjęcia, datę, temat, autorstwo fotografii itp.

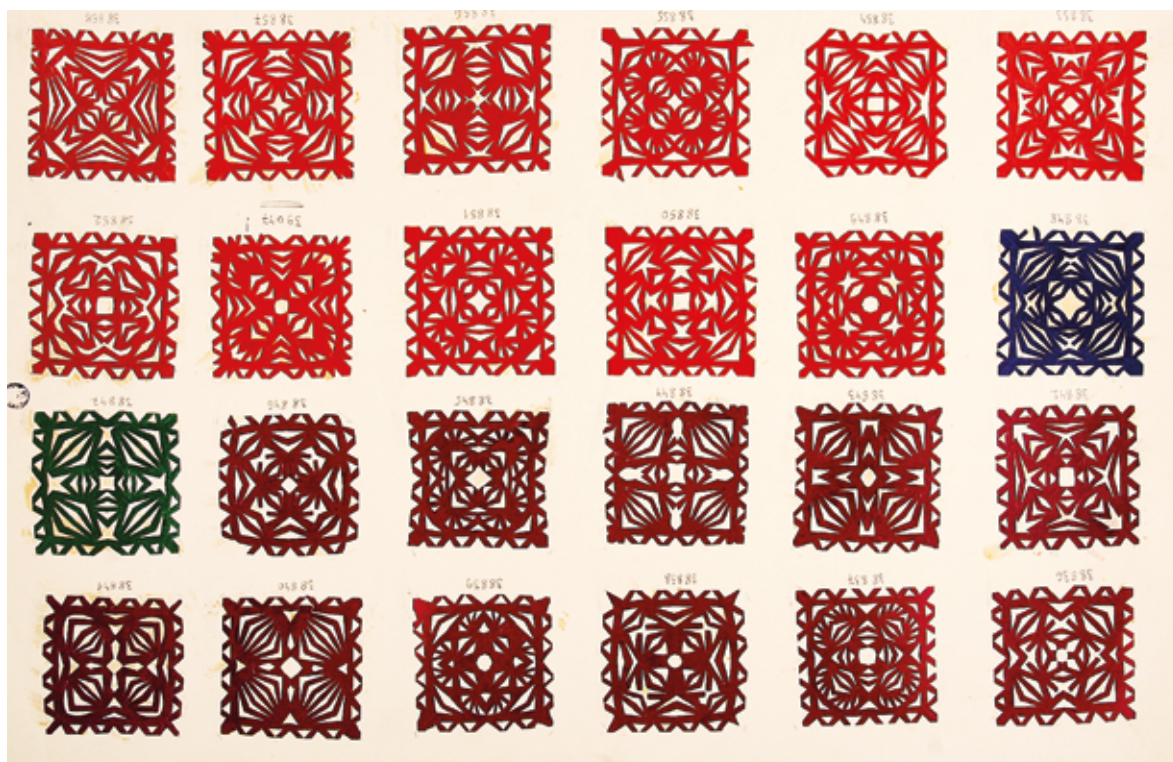
LITEWSKIE, BIAŁORUSKIE I UKRAIŃSKIE OZDOBY Z PAPIERU W ZBIORACH MUZEUM ETNOGRAFICZNEGO IM. SEWERYNA UDZIELI W KRAKOWIE

W zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie znajduje się ciekawa kolekcja ozdób z papieru, pochodzących z terenu dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy bądź wykonanych przez przedstawicieli tych narodów, zamieszkujących po 1945 r. Polskę. Pod pojęciem „ozdoby z papieru” skrywają się różnego rodzaju obiekty, takie jak wycinanki, papierowe firanki, zasłonki na ikony oraz kompozycje kwiatowe. Służyły do dekoracji izb mieszkalnych, czasami także kapliczek przydrożnych czy cerkwi¹. W domach chłopskich pojawiały się stopniowo od około połowy XIX wieku. Przemiany ekonomiczne i technologiczne dokonujące się w tym czasie, uwłaszczenie chłopów i związane z nim zróżnicowanie materialne miały decydujący wpływ na wiele aspektów życia na wsi, także na wystrój domów chłopskich. Olbrzymim przełomem było stopniowe wypieranie otwartych palenisk przez piece z kominem. Pozwoliło to na wprowadzenie nowych sposobów dekorowania izb, dotąd spowitych dymem, czerniącym ściany i sprzęty. Istotny był także rozwój papierni, które za pośrednictwem małomiasteczkowych sklepików czy domokrażnych sprzedawców oferowały mieszkańcom wsi niezbędne materiały do wyrobu ozdób.

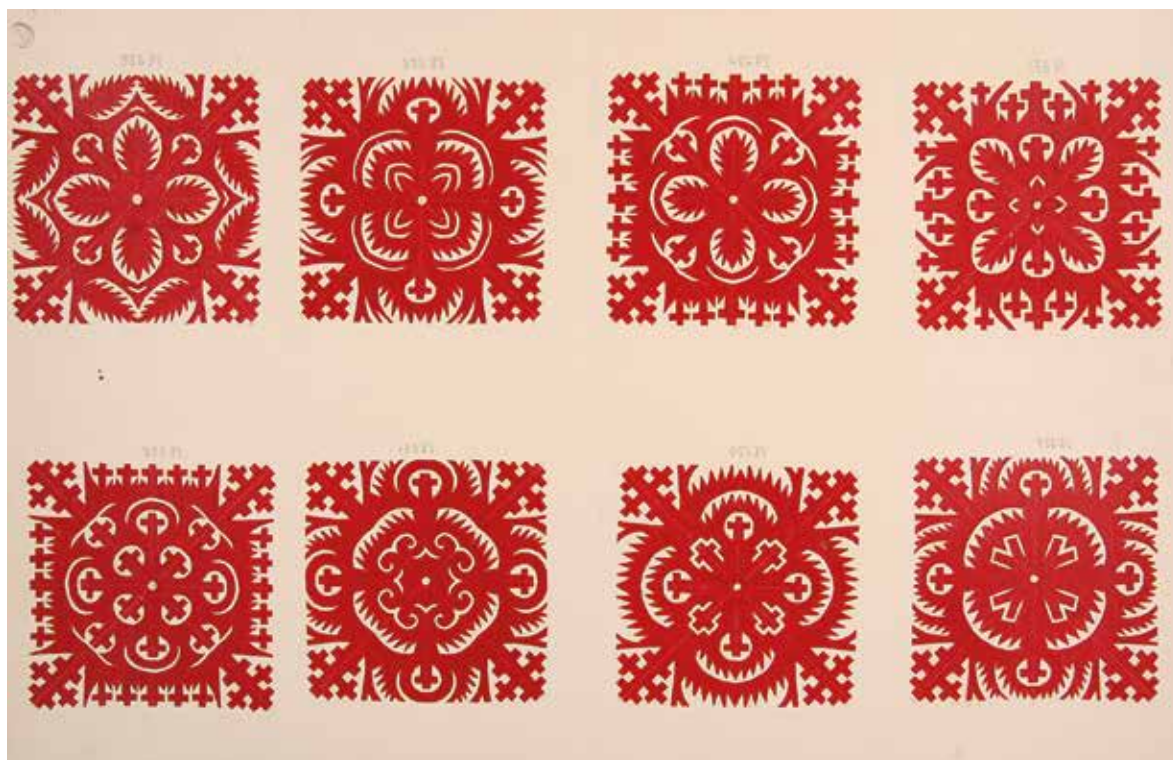
Wnętrza domów pokrywano polichromiami, zdobiono wycinankami, malowankami, upiękaszano makatami, papierowymi firankami i kwiatami z bibuły. Zajęciem tym parały się najczęściej kobiety, które przygotowywały dekoracje na potrzeby własnego domu. Najbieglejsi wykonywali czasem prace także dla mniej zdolnych sąsiadów lub sprzedawali je później na lokalnych targach czy jarmarkach. Dotyczyło to w szczególności papierowych firanek i zasłonek na ikony, o czym będzie później mowa.

Wśród różnorodnych form zdobniczych w domach chłopskich pojawiły się wycinanki, które nalepiano na ścianach, wokół świętych obrazów lub na ich ramach czy na belkach pod sufitem. Ta technika zdobienia wnętrz popularna była nie tylko wśród Polaków, lecz także między innymi wśród Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Wycinankarstwo szybko stało się na tyle powszechne, że zauważone zostało już w czasie Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie w 1894 r. W katalogu Działu Etnograficznego tejże wystawy wymienione są między innymi: „Ozdoby ścian i obrazów, 47 kartonów, wycinane przez dziewczęta z papieru kolorowego. Z tych układają one, przylepiając je do ściany, całe bukiety, wianki itp. lub też oklejają ramy obrazów, futryny okien i belki, na których spoczywa sufit. Zwyczaj używania tych ozdób bardzo niedawny, rozpowszechnia się po wschodniej części kraju bardzo szybko tak, że już tylko w niektórych okolicach jest nieznaną”². Technika wycinania wykonywano także bibułkowe lub papierowe firanki przypominające koronki, zawieszane

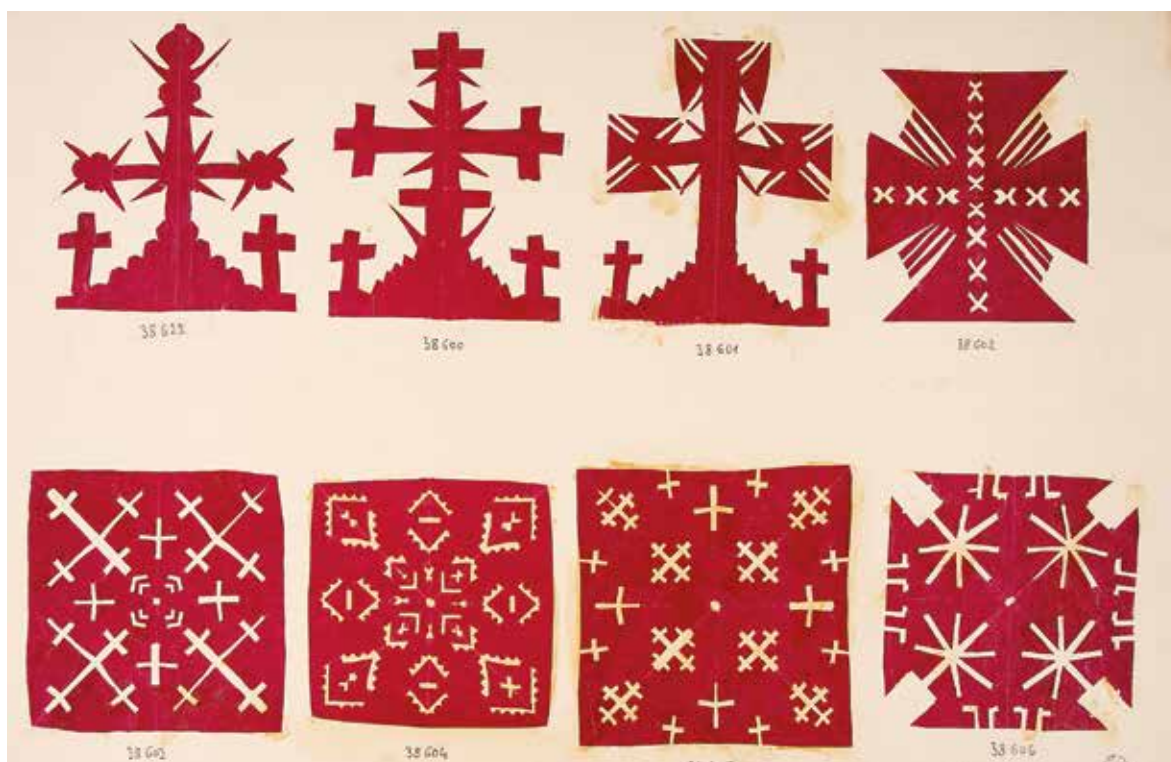

1. Wycinanki wieloosiowe, Niżniów, pow. Tłumacz, ok. 1900, zebrał dr Juliusz Dunikowski

2. Wycinanki wieloosiowe, Tarnowica Polna, pow. Tłumacz, ok. 1900, zebrał dr Juliusz Dunikowski

3. Wycinanki jednoosiowe i wieloosiowe, Kutyska, pow. Tłumacz, ok. 1900

4. Wycinanki jednoosiowe, Bolechowce, pow. Drohobycz, pocz. XX w., dar dr. Stanisława Golińskiego

w oknach i przypinane w formie taśm na półkach kredensów i szafek z naczyniami. Na niektórych terenach popularnością cieszyły się zasłonki wykorzystywane do zdobienia świętych obrazów, zwane bożniczkami. W okresie międzywojennym w zdobnictwie ludowym pojawiają się sztuczne kwiaty, wykonywane z bibuły gładkiej lub karbowanej, z papieru, piórek, włóczki, płótna, staniolu, a w ostatnich latach także z tworzyw sztucznych. Pojedyncze kwiaty lub kompozycje w kształcie girland, bukietów, piramidek, wianków służyły do dekorowania ścian, świętych obrazów, domowych ołtarzyków, przydrożnych kapliczek. Ustawiano je również w wazonach lub donicach na stołach i parapetach. Używane były także do upiększania wielu rekwizytów obrzędowych. Pokryte woskiem wykorzystywano do wyrobu wieńców cementarnych.

Znajdujący się w Muzeum Etnograficznym im. S. Udzieli w Krakowie zbiór tego typu ozdób liczy około 6000 obiektów. Gromadzone od ponad 100 lat, stanowią dziś jedną z największych i najstarszą kolekcję w Polsce. Wśród nich te pochodzące z terenów dawnych Kresów lub wykonane przez przedstawicieli litewskiej, ukraińskiej czy białoruskiej mniejszości narodowej stanowią niemal 25 % tej części kolekcji.

Wycinanki

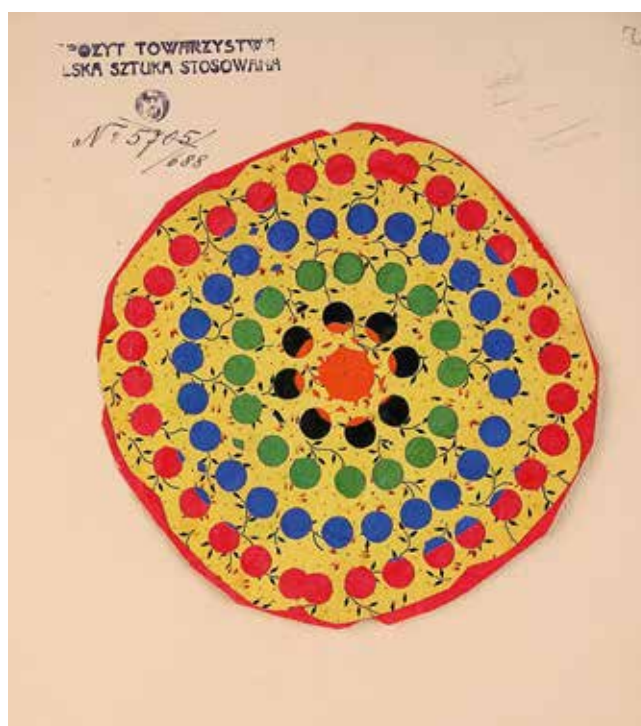
Szczególną wartość przedstawia zbiór wycinanek z terenów dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy pochodzący z początku XX wieku. Ta część kolekcji Muzeum Etnograficznego w Krakowie w większości stanowiła pierwotnie własność założonego w 1901 roku Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana, które stawiało sobie za cel pobudzenie twórczości rodzimej, opartej na tradycji i sztuce ludowej. Między innymi w wycinankach dostrzeżono potencjał, godny do zaoferowania artystom, poszukującym nowych inspiracji. Już w pierwszych latach swego istnienia Towarzystwa jego członkowie i sympatycy rozpoczęli gromadzenie wycinanek oraz ich wystawianie. Główny współzałożyciel i teoretyk Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana – Jerzy Warchałowski w 1902 r. opublikował w „Wiśle” artykuł, poświęcony odkrytym ozdobom z papieru³. Zebrane okazy pieczołowicie naklejano na plansze pojedynczo lub w zespołach. Wycinanki niejednokrotnie opatrywano odręcznymi informacjami na temat czasu i miejsca ich wykonania oraz zbieracza. Niestety, rzadko kiedy odnotowywano nazwiska twórców papierowych ozdób. Pierwszych kolekcjonerów bardziej interesowały same wycinanki, fascynowała forma, kolorystyka. Ich wykonawcy byli pomijani lub określani zdawkowymi informacjami typu: „wykonał włościanin z...”. Z czasem wycinanki jako depozyt Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana przechowywane były w Gabinetie Rycin Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie. Po likwidacji Muzeum w 1951 roku znalazły się w posiadaniu biblioteki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. W wyniku decyzji władz krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych i Muzeum Etnograficznego w Krakowie, w 1967 roku unikatowa kolekcja wycinanek trafiła do zbiorów tegoż Muzeum⁴. Większość zachowanych obiektów znajduje się w dobrym stanie. Działaniu czasu nie poddał się zbyt papier glansowany lub pokryty metalową folią, z którego najczęściej wykonane są wycinanki, zachowując swój żywy koloryt⁵. To, co decyduje o szczególnej randze zgromadzonej kolekcji to fakt, że znajdujące się w niej wycinanki zebrane zostały w okresie ich rozkwitu, w czasie, gdy zjawisko dekorowania nimi wewnątrz było żywe i autentyczne, niekształtowane jeszcze popytem odbiorców spoza chłopskiego środowiska.

Największą grupę, liczącą około 1100 sztuk⁶ stanowią wycinanki z terenu dzisiejszej Ukrainy. Pochodzą z różnych miejscowości dawnych województw: stanisławowskiego, lwowskiego i tarnopolskiego.

Wśród nich znajduje się zbiór ofiarowany Towarzystwu Polska Sztuka Stosowana przez dr. Juliusza Dunikowskiego (1879–1941), doktora praw, absolwenta Uniwersytetu Lwowskiego i aktywnego działacza Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Kolekcja 677 wycinanek z okolic Stanisławowa zebrana została w 19 miejscowościach powiatu tłumackiego: Bartyszów (Bartyczów?), Jurkówka, Krzywotule Stare, Kutyska, Niżniów, Nowosiółka, Okniany, Olesza, Oleszów, Olszanica, Ottynia, Przybyłów, Pszeniczniki, Skopówka, Targowica, Tarnowica Polna, Tłumacz, Uhorniki, Zakrzewce. W zdecydowanej większości są to tak zwane „chrestyky” wykonane przez ludność ukraińską. Wyjątek stanowią wycinanki z Tarnowicy Polnej – wsi zamieszkałej przez Polaków⁷. Wśród wycinanek pochodzących z tego regionu znajdziemy kilka odmian. Jedną z nich są wycinanki wielowarstwowe o różnych formach. Powstają one przez nakładanie na siebie coraz mniejszych elementów w różnych kolorach: kółek⁸, gwiazdek⁹, wielopłatkowych kwiatków¹⁰ czy słoneczek¹¹. Czasami ostatnia warstwa dodatkowo ozdobiona jest ażurowym ornamentem, np. gwiazdką lub charakterystycznym motywem stylizowanej „3”¹². Zachowane w zbiorach tego typu wycinanki pochodzą z Targowicy, Ottyni i Uhornik.

Do bardzo licznie reprezentowanych należą wycinanki wieloosiowe na planie kwadratu. Składany kilka razy papier, zwykle czterokrotnie, pozwalał na wprowadzenie rytmicznie powtarzających się ornamentów, przybierających najczęściej kształt stylizowanych kwiatów¹³, krzyży¹⁴, serc¹⁵, gwiazdek¹⁶. Brzegi tych wycinanek są proste lub ozdobione różnego rodzaju ząbkami czy krzyżykami. Czasami linia krawędzi jest lekko wklęsła lub wypukła¹⁷. Wśród tego typu ozdób szczególnym artyzmem odznaczają się pochodzące z Niżniowa. Charakteryzują się centralnie rozbudowanym, delikatnym ornamentem kwiatowym oraz często powtarzającymi się charakterystycznymi motywami krzyży w różnych formach, pojawiającymi się na całej powierzchni każdej wycinanki, szczególnie w narożach i na obrzeżach¹⁸. Inne ograniczają się do stylizowanego, czasem zgeometryzowanego, wielopłatkowego kwiatu, niekiedy otoczonego pojedynczymi lub podwójnymi liniami wzdłuż brzegów¹⁹. Ornament kwiatowy może być dość grubo cięty²⁰, innym razem delikatne, falujące linie subtelnie wyznaczają zarys kwiatu²¹. Warto jeszcze wspomnieć o obiektach z Tarnowicy Polnej, zamieszkałej przez Polaków. To niewielkich rozmiarów wycinanki kwadratowe (około 5 x 5 cm), mocno ażurowane, w których pojawiają się zgeometryzowane formy krzyży i kwiatów, zamknięte rodzajem „ramki”, otoczonej szeregiem sterczyn²². Do wieloosiowych wycinanek należą też formy kolisty, gwiazdki i krzyżyki. W okrągłych ornamentach ażurowy odgrywa zdecydowanie większą rolę²³, niż w przypadku pozostałych form, gdzie często efekt dekoracyjny koncentruje się na samym kształcie wycinanki²⁴. W kolekcji ofiarowanej przez Juliusza Dunikowskiego znajdują się także przykłady wycinanek jednoosiowych, przybierających formę drzewka²⁵ lub krzyży na Golgocie, dekoracyjnie rozbudowanych²⁶.

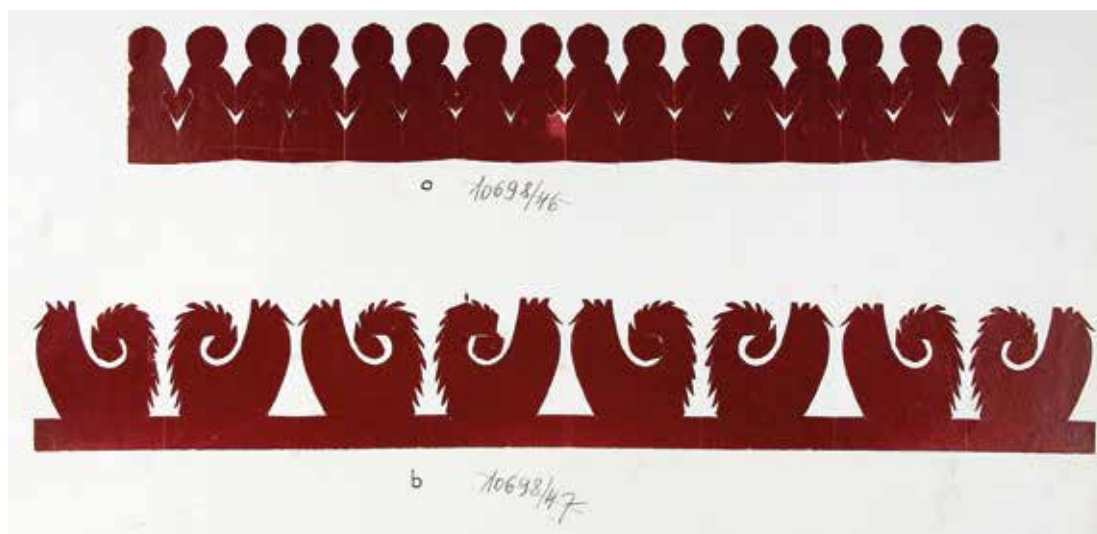
Część zbioru wycinanek ukraińskich zebranych przez Towarzystwo Polska Sztuka Stosowana, a zachowanych w zbiorach Muzeum pochodzi z dawnych województw: tarnopolskiego, lwowskiego i przemyskiego. Niestety, często nie posiadają tak skrupulatnych informacji o pochodzeniu, jak było to w przypadku kolekcji dr. Juliusza Dunikowskiego. Tylko na niektórych planszach odnotowana jest proveniencja. Rzadko znane są także nazwiska zbieraczy. Wśród nich wymienieni są: Seweryn Udziela, późniejszy założyciel i wieloletni dyrektor Muzeum Etnograficznego w Krakowie, Stanisław Jakubowski, dr Stanisław Goliński, prof. Szafran i inni. Znajdziemy tu wycinanki pochodzące z powiatu Borszczów (miejscowości: Olechowice, Boryszkowce, Borszowice), Sambor (miejscowości: Laszki Murowane, Laszki Długie), Dobromil (miejscowości: Boniowice, Łomna), Drohobycz (miejscowości: Hruszowa/Hruszów?, Bolechowce), Czortków (Dżuryn), Rawa Ruska (Wierzbica), Sokal

5. Wycinanka wielowarstwowa, tereny dzisiejszej Ukrainy, ok. 1900

6. Wycinanka wielowarstwowa, tereny dzisiejszej Ukrainy, ok. 1900

7. Wycinanki pasowe, Boryszkowce, pow. Borszczów, 1914

8. Wyklejanka litewska, Szykszniewo, pow. Wyłkowyszki, ok. 1900, dar Wandy Talko-Hryncewiczowej

(Siebieczów), Lesko (Serednie Wielkie), Przemyśl (miejscowości: Nowe Sady, Ruska Wieś, Sielec). Wśród wycinanek pojawiają się charakterystyczne, wielowarstwowe rozetki, słoneczka, gwiazdki, kwiatki. Wycięte z kilku różnobarwnych papierów, poszczególne elementy składowe wycinanek naklejone są jedna na drugą, zwykle od największej do najmniejszej²⁷. Ozdobione ażurami, wycinanymi nożyczkami lub stempelkami, tworzą wielobarwne kompozycje, odsłaniające kilka barwnych warstw wycinanki. Stempelkowe kółka pojawiają się także w innym typie wycinanek ukraińskich, znanych z Bolechowic²⁸. Te wieloosiove, jednobarwne wycinanki są mocno ażurowane. Do centralnie usytuowanej gwiazdy przylegają promieniście stylizowane serca, zdobione stempelkowym ornamentem. Wśród zachowanych eksponatów znajdują się także przykłady wycinanek pasowych, pochodzących z miejscowości Boryszkowce w powiecie Borszczów i Wierzbica w powiecie Rawa Ruska. To najczęściej rzędy powtarzających się postaci ludzkich, tzw. lalek lub kogutków, wyciętych z jednego kawałka papieru²⁹. Ciekawą grupę stanowią jednobarwne wycinanki figuralne pochodzące z Wierzbicy³⁰ oraz z bliżej nieokreślonej miejscowości³¹. Wycinane po konturze, bez osi symetrii, ażurów, przedstawiają najczęściej zwierzęta domowe i ptaki. Tego typu formy, wzorowane na dworskich wycinankach sylwetowych, popularnych na przełomie XVIII i XIX w., wykorzystywano podobnie jak inne wycinanki do dekoracji wnętrz, tworząc z nich ozdobne fryzy³².

Jednoosiove wycinanki znane także w wielu regionach Polski, to drzewka oraz kwiaty. Wśród nich wyróżniają się podarowane przez dr. Stanisława Golińskiego kompozycje kwiatowe w donicach, pochodzące z Bolechowic³³, niektóre zdobione kółkami, wyciętymi stempelkami. Tego typu wycinanki z Boniowic, datowane na 1914 rok, najczęściej wykonane są ze zwykłego, żółtego lub bordowego papieru. To głównie stylizowane kompozycje, złożone z fantazyjnych liści lub drzewka³⁴.

Wśród wielu jednobarwnych wycinanek wieloosiowych na szczególną uwagę zasługuje zespół z Olechowic, ofiarowany w 1904 r. Towarzystwu Polska Sztuka Stosowana przez Seweryna Udzięłę. To niewielkich rozmiarów kółka, ośmiopłatkowe kwiatki lub romby o ząbkowanych brzegach. We wszystkich powierzchnia podzielona jest promieniście (koła i kwiatki) lub diagonalnie (romby) na 4 lub 8 pól, które wyznaczone są przez linie strzałek. Niektóre wycinanki dodatkowo ozdobione są charakterystycznymi wycięciami w kształcie trójki³⁵.

Wśród nielicznych przykładów łemkowskich ozdób z papieru w opisywanej kolekcji wspomnieć należy o 5 wycinankach z początku XX wieku, pochodzących z Lubatowej³⁶. Te wieloosiove, rozetowe formy charakteryzują się zrytmizowanym, mocno ażurowanym ornamentem, w którym pojawiają się elementy strzałek, łamanych linii, wielokątów. Szczególnie mocno rozbudowane są brzegi wycinanek, ozdobione dużymi, ząbkowanymi listkami czy gwiazdkami, a w jednym przypadku motywem antropomorficznym³⁷.

W kolekcji Muzeum Etnograficznego w Krakowie odnajdziemy także bardzo interesujący zbiór wycinanek litewskich. One również w większości pierwotnie stanowiły własność Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana. Na szczególną uwagę zasługują wycinanki z Szykszniewa³⁸ zebrane przez Wandę Talko-Hryniewiczową³⁹. Wszystkie opatrzone są na oprawach następującym komentarzem: „wycinanki litewskie (Szykszniewo, majątek Ludwika Gramadzkiego, pow. Wyłkowyski, gub. suwalska) wycinane przez dziewczęta wiejskie; własność P.S.S., dar p. Wandy Talko-Hryniewiczowej”. To wielobarwne wyklejanki na prostokątnych kartonach. Składają się zwykle z centralnie usytuowanego bukietu trzech kwiatów, osadzonego na pionowej, ulistnionej łodydze, z której wyrastają boczne gałązki o mniejszych kwiatkach, odmiennych kolorystycznie od głównego. Centralny kwiat to zawsze mocno ażurowana, okrągła wycinanka wielowarstwowa dużych rozmiarów. Kwiaty boczne to niewielkie wycinanki ażurowe lub wielopłatkowe kwiatki, z naklejonymi na nie wycinankami

azurowymi, czasami także kółkami. Niektóre kompozycje uzupełnione są ozdobnikami, naklejonymi w narożach. Autorki wycinanek używały do ich wykonania papieru glansowanego oraz tzw. papieru galicyjskiego, pokrytego drobnym ornamentem odmiennego koloru⁴⁰.

Wśród litewskich wycinanek znalazły się pochodzące także ze Żmudzi, choć z bliżej nie określonych miejscowości, wielobarwne wycinanki wielowarstwowe, ofiarowane przez Eugenię Kryńską⁴¹. Te koliste kompozycje składają się z trzech lub czterech warstw, nakładanych na siebie od największej do najmniejszej. Jeszcze inny typ reprezentują wycinanki niewielkich rozmiarów z mocno zaakcentowanymi brzegami o ząbkowanych listkach, o nieokreślonej bliżej proveniencji⁴². Ich powierzchnia ozdobiona jest ażurami na linii krzyża, złożonych ze strzałek i trójkątów.

Wycinanki białoruskie reprezentowane są głównie przez obiekty pochodzące z powiatu hajnowskiego. Pozyskane zostały w dużym stopniu w trakcie przygotowań do wystawy „Sztuka ludowa zamieszkałych w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców”, zorganizowanej w 1960 roku w Muzeum Etnograficznym w Krakowie. Część wycinanek białoruskich znajduje się także w Archiwum MEK, gdzie przechowywane są wraz z obszernymi materiałami z badań terenowych Sekcji Badania Plastyki Ludowej ISPAN⁴³.

Niewielki zbiór to przede wszystkim prace Szymona Czerniakiewicza (1884–1958) pochodzącego z Makówki, który zajmował się ich wycinaniem do około 1905 r. Były to wycinanki nie tylko służące do dekorowania ścian izb, lecz także naklejane na gwiazdy kolędnicze. Po latach Czerniakiewicz powrócił do swojej pasji, wykonując repliki ozdób, wycinanych na przełomie XIX i XX w. oraz tworząc nowe kompozycje⁴⁴. Obok małych, grubiej ciętych, jednobarwnych wycinanek do dekoracji ścian⁴⁵ lub przeznaczonych na lica gwiazd kolędniczych⁴⁶, pojawiają się także subtelne, mocno ażurowane, wielobarwne kompozycje, zaskakujące lekkością i precyzją wykonania⁴⁷. Stylizowane ornamenty roślinne i geometryczne uzupełnione są często zwierzętami (np. ptakami, jeleniami) a nawet końmi z jeźdźcami czy scenami z polowania. Ciekawym przykładem jest również dużych rozmiarów, czerwona wycinanka na planie kwadratu, służąca do dekoracji ścian. Wycięta prawdopodobnie nożem, podzielona na 4 pola, pokryta jest ornamentem roślinnym i geometrycznym⁴⁸.

Firanki i zasłonki na ikony

W Dziale Sztuki przechowywanych jest 21 papierowych firanek oraz zasłonek na ikony. Pozyskane zostały w 1960 r. przy okazji przygotowań do wspomianej wystawy, poświęconej twórczości mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę. Także w zasobach archiwalnych Muzeum odnajdziemy przykłady tego typu obiektów, zebranych w czasie penetracji przez terenowych pracowników Sekcji Badania Plastyki Ludowej ISPAN.

Papierowe firanki zawieszano w oknach w wielu wioskach podlaskich zarówno wśród ludności katolickiej, jak i prawosławnej od zakończenia I wojny światowej do lat sześćdziesiątych XX w. Znacznie dłużej, bo do początku lat osiemdziesiątych wykonywano zasłonki na ikony, zwane bożniczkami⁴⁹, które miały uboższym zastąpić drogie, tkane ręczniki. Te ostatnie popularne były wśród prawosławnych Białorusinów zamieszkujących Podlasie. Obie formy wykonywane były zwykle przez młode dziewczęta na własne potrzeby lub produkowane na sprzedaż przez specjalizujących się w ich wykonywaniu wytwórców. Największym ośrodkiem produkcji papierowych firanek i zasłonek na ikony były Soce, Waški, Krzywa czy Makówka koło Narwi, gdzie ich wyrobem trudnili się między innymi bracia Nikonowiczowie, Andrzej Czerniakiewicz, rodzina Ostapkiewiczów czy Olga Wawrzeniuk⁵⁰. Sprzedawane przez domokrażnych sprzedawców lub w okolicznych miastach za niewielką

9. Kompozycja z wycinanek do dekoracji ścian, Makówka, pow. Hajnówka, wyk. Szymon Czerniakiewicz, 1955

10. Zasłonka na ikonę, Makówka, pow. Hajnówka, wyk. Maria Ostapkiewicz, 1960

11. Bukiet kwiatów, Blechnarka, pow. gorlicki, wyk. Matrona Truchan, 1969

cenę (około 2–5 zł w latach pięćdziesiątych XX w.⁵¹), znajdowały wielu nabywców. Wykonywane były z białego papieru lub bibułki, które składano kilkakrotnie. Często rysowano na złożonym papierze wzory, wycinając je później nożyczkami o ostrych końcach lub stempelkami. Jednocześnie przygotowywać można było kilka firanek. Na niektórych malowano później wielobarwne kompozycje kwiatowe. Firanki zawieszano w górnej części okna, poziomo, przylepiając je do ram okiennych ciastem. Bożniczkami przystrajano ikony, zawieszane zazwyczaj nad stołem, w rogu izby⁵². Niekiedy przewiązywano je dodatkowo czerwoną wstążeczką.

Bukiety kwiatów

Do muzealnych zbiorów w 1969 roku pozyskano dwa łemkowskie bukiety kwiatów tzw. „kwitki”. Wykonane zostały w Blechnarce przez 67-letnią wówczas Matronę Truchan⁵³. Zrobione z glansowanego papieru, staniolu, drutu i tektury, kwiaty osadzone są w doniczce toczonej w drewnie, które wykonywał na zamówienie tokarz z Wysowej. Tego typu bukietów używano do dekorowania ołtarza w cerkwi lub zdobiono nimi stoły w czasie uroczystości rodzinnych i świąt.

Zaprezentowane ozdoby papierowe znajdujące się w Muzeum Etnograficznym im. Seweryna Udzieli w Krakowie to tylko niewielka część tworzonej od ponad stu lat kolekcji. Wśród barwnych strojów, znakomitych przykładów sztuki i rzemiosła wiejskiego wypadają na pozór bardzo skromnie. Jednak gdy przyjrzeć się im dokładniej, zaskakują bogactwem ornamentów, śmiałą kolorystyką, mistrzostwem technicznym. Zatrzymują też pamięć o jakże ulotnych zjawiskach, które dodawały blasku skromnym domom chłopskim. Są świadectwem określonej estetyki, ale i przykładem dążenia do tego, by otaczać się rzeczami pięknymi – często na przekór biedzie i surowym warunkom życia.

PRZYPISY

¹ Wyjątek stanowią niektóre wycinanki, używane także do ozdabiania gwiazd kołędniczych, znane na przykład w powiecie hajnowskim.

² *Katalog Działu Etnograficznego. Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie 1894 pod protektoratem Najmiłościvszego Cesarza i Króla Franciszka Józefa*, Lwów 1894 r., s. 35.

³ J. Warchałowski, *Wycinanki*, „Wisła” 1902, s. 477.

⁴ Do zbiorów MEK przekazano wówczas liczący 2843 obiekty zbiór, na który składają się między innymi unikatowe kolekcje wycinanek łowickich, kurpiowskich, krakowskich, radomskich, kieleckich, piotrkowskich, kaliskich, warszawskich, lubelskich, siedleckich, rzeszowskich, podlaskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich, pochodzących z początku XX. To jedyny tak wielki zbiór starych wycinanek zachowany w Polsce.

A. Jacher-Tyszkowa, *Zbiory Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 2, 1967 r., s. 213–247.

⁵ Większość wycinanek wycięta jest z papieru glansowanego w różnych kolorach. Rzadziej stosowano papier pokryty metalową folią w kolorze złotym lub srebrnym. W zbiorze znajdują się także wycinanki wycięte ze zwykłego papieru. Sądząc po zachowanych liniach, były to kartki z zeszytów (np. nr inw. 17634 e, f, h/MEK).

⁶ Najczęściej wycinanki naklejone po kilka lub kilkanaście na jednej planszy posiadają indywidualne numery inwentarzowe. Niekiedy jednak cały zespół patrzonej jest jednym numerem, który wówczas ma dodatkową numerację cyfrową lub literową, np. nr inw. 17632/a-h.

⁷ Tarnowica Polna miała wedle tradycji powstać po bitwie pod Obertynem: hetman Jan Tarnowski miał osadzić tam chłopów spod Tarnowa walczących w jego wojsku. Po drugiej wojnie wieś została deportowana. Dzisiaj repatrianci z Tarnowicy Polnej i ich potomkowie mieszkają w kilku wioskach Ziemi Kłodzkiej m.in. w Waliszewie Starym i Waliszewie Nowym.

⁸ Na przykład wycinanka oznaczona nr inw. 38373 / MEK.

⁹ Na przykład wycinanka oznaczona nr inw. 38359 / MEK.

¹⁰ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 36577 – 36596 / MEK.

¹¹ Na przykład wycinanka oznaczona nr inw. 38004 / MEK.

¹² Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38000 – 38005 / MEK.

¹³ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38953 – 38956 / MEK.

¹⁴ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38603 – 38605 / MEK.

¹⁵ Na przykład wycinanka oznaczona nr inw. 38366 / MEK.

¹⁶ Na przykład wycinanka oznaczona nr inw. 38606 / MEK.

¹⁷ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 39039 / MEK i 38041 / MEK.

¹⁸ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38702 – 38709, 38759 – 38760, 38962 – 38967, 38972 – 38975, 38979 – 38983, 38929 – 28936 / MEK.

¹⁹ Na przykład wycinanki z Przybyłowa oznaczone nr inw. 39016, 39019, 39021, 39024, 39026 / MEK lub z Nowosiółka: 38996, 39006, 39009 / MEK.

²⁰ Na przykład wycinanki z Bratyczowa oznaczone nr inw. 38796 – 38806 / MEK.

²¹ Na przykład wycinanki z Oknian oznaczone nr inw. 38815 – 38822 / MEK. Także wycinanki z miejscowości Horyhlady, nr inw. 38727 – 38731 / MEK, Oleszów: 38914 – 38924 / MEK.

²² Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38836 – 38853, 38679 – 38913 / MEK.

²³ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 36531 – 36541 / MEK.

²⁴ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38989 – 38990 / MEK, 38574 – 38578 / MEK, 38581 – 38582 / MEK.

²⁵ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 36560 – 36561 / MEK.

²⁶ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38622, 38600 – 38601 / MEK.

²⁷ Wyjątkiem są czasami wycinanki rozetowe, gdzie pod górną

warstwą znajdują się mniejsze kręgi wycięte z odmiennych kolorystycznie papierów, widoczne dzięki ażurowym ornamentom, zwykle kółkom wycinanym stempelkami. Czasami dodatkowo takie wycinanki zdobione są także naklejanymi elementami, np. pozostałymi po wycięciu stemplami kółek (np. wycinanki o nr inw. 36510 i 36527/MEK).

²⁸ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. nr inw. 39811, 38818 / MEK.

²⁹ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 17637 a,b, 38242 / MEK.

³⁰ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38243 i 38245/MEK.

³¹ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 38054 – 38063/MEK.

³² M. E. Stankiewicz, *Ukraiński wittinanki*, Kijów 1986. Jak podaje autor książki poświęconej ukraińskiej wycinance, w niektórych wsiach w wykonywaniu tego typu wycinanek figuralnych wyspecjalizowali się niewidomi wycinankarze.

³³ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 39812 – 39814/MEK oraz 39815 – 38818/MEK.

³⁴ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 17624 a-g./MEK, czy 17623 a-j/MEK.

³⁵ Na przykład wycinanki oznaczone nr inw. 17640 a – l/MEK, 17641 a – h/MEK, 38614 – 36617/MEK, 38300 – 38305/MEK.

³⁶ Wycinanki będące darem prof. Szafrana stanowiły początkowo własność Gabinetu Rycin Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie.

³⁷ Wycinanki łemkowskie oznaczone są nr inw. 36505-36508/MEK.

³⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że wieś i folwark Szyszczniewo znajdowały się w dawnym powiecie wyłkowyskim, gm. Kibarty, parafia Olwita. Miasteczko Wyłkowyszki to obecnie Vilkaviskis w Republice Litewskiej, około 80 km na północ od Suwałk. Pod względem etnograficznym to teren Żmudzi.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, Warszawa 1892, s. 103–104.

³⁹ Wycinanki oznaczone nr inw. 37984 – 37993, i 39870/MEK.

⁴⁰ Papier tzw. galicyjski stosowany był także przez wycinankarzy ukraińskich.

⁴¹ Wycinanki oznaczone nr inw. 37995 – 37999/MEK.

⁴² Wycinanki oznaczone nr inw. 39873 – 39914/MEK. Na oprawach wycinanek odnotowano: wycinanki litewskie od p. Młynarskiej.

⁴³ Dokumentacja pochodzi z wieloletnich badań przeprowadzanych w latach 1952–1954 w powiatach Sokółów Podlaski, Siemiatycze, Radzyń Podlaski, Węgrów, Bielsk Podlaski. Podobnych materiałów dostarczyły obozy naukowe Sekcji Badania Plastyki Ludowej Instytutu Sztuki PAN w 1960 r. (Sosnowica, pow. Parczew), 1962 r., (Hadynów, pow. Łosice) oraz w latach 80. w ówczesnym woj. podlaskim. Po rozwiązaniu pracowni w latach 90. materiały trafiły do MEK.

⁴⁴ J. Cetera, W. Kowalczyk, *Wycinanka podlaska z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki*. Muzeum Podlaskie w Białymstoku, brak roku wydania[2009?].

⁴⁵ Na przykład wycinanki przechowywane w Archiwum MEK, teka 173/94-98.

⁴⁶ Na przykład wycinanki przechowywane w Archiwum MEK, teka 173/ 86-87.

⁴⁷ Na przykład wycinanki przechowywane w Archiwum MEK, teka 173/ 66, 74, 78, 79, 82,143 i inne.

⁴⁸ Nr inw. 48255/MEK.

⁴⁹ Archiwum MEK, Materiały IS PAN, t. 171.

⁵⁰ J. Cetera, W. Kowalczyk, dz.cyt., oraz Archiwum MEK, materiały IS PAN, t. 171 i 173.

⁵¹ Archiwum MEK, materiały IS PAN, t. 173 / 14.

⁵² Archiwum MEK, materiały IS PAN, t. 173 / 22, 167, 183, 191.

⁵³ Bukiety oznaczone nr inw. 35897 – 35898 /MEK.

PAMIĘĆ SERCA, PAMIĘĆ RĄK – TKANINY PRZESIEDLEŃCÓW Z KRESÓW NA ZIEMIE ZACHODNIE W ZBIORACH PAŃSTWOWEGO MUZEUM ETNOGRAFICZNEGO W WARSZAWIE

Praktyka muzealnicza często skupia się na samym obiekcie, pozwalając tym samym niwelować (nawet niecelowo) informacje o właścicielu tegoż obiektu lub też pozwalając tej spersonalizowanej historii wpadać w niebyt zapomnienia, izolację w archiwalnych rubryczkach „dodatkowe”, „ciekawostki”, „poboczne wątki”. Tymczasem każdy wytwór rąk i umysłu człowieka jest przede wszystkim związany z tymże człowiekiem. Nonszalancja w zapisie ludzkiej biografii czy też ignorowanie kontekstu życia właściciela maski, kołowrotka, dzbana powinna być traktowana jako poważne przeoczenie w narracyjnym środowisku muzeum, a do nadania sobie takiego właśnie – narracyjnego – charakteru, muzeum powinno dążyć.

W zbiorach Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie znajduje się około 20 000 strojów, tkanin i próbek materiałów. Największą grupę stanowią tkaniny rawsko-opoczyńskie, następnie zwraca uwagę duży zbiór stroju łowickiego. Poszczególne regiony, takie jak Kurpie, Podhale czy Mazury także mają swoją reprezentację wytworów sztuki tkackiej i krawieckiej, a osobną grupę stanowi kolekcja tkanin dwuosnowowych.

Powyższy spis ilościowy nie uwzględnia jednak specyficznej grupy ok. 90 obiektów w kolekcji stroju i tkaniny – ich właściciele, mieszkańcy przedwojennej Lwowszczyzny i Wileńszczyzny, w wyniku powojennych ustaleń politycznych z miejsc zesłania lub ze swych domów, gdzie przeżyli wojnę, zostali skierowani na tzw. Ziemię Odzyskaną, w rejon np. obecnego województwa zachodniopomorskiego. Niewielka kolekcja tych obiektów w PME to ok. 20 tkanin, 30 ręczników, obrusików, kilkanaście gorsetów, spódnic, koszul, kaftanów, kilka płótnianek itp. W połowie lat 50. za sprawą Ministerstwa Kultury i akcji odtworzenia zbiorów zniszczonego warszawskiego Muzeum Etnograficznego, rzeczy te zostały pozyskane w terenie i przekazane do Warszawy. Tu zaś skatalogowano je w dziale europejskim, włączając wileńskie ręczniki z Choszczna do kolekcji litewskiej, a tkaniny przesiedleńców z okolic Lwowa do zbiorów ukraińskich. Rzeczy zakupione w połowie lat 50. od mieszkańców Osowa, Warszewa, Krzekowa (obecnie dzielnice Szczecina), Lisiego Pola, Suliszewa, Choszczna i Zwierzynia, przeleżały w magazynach warszawskiego muzeum ponad 50 lat, właściwie nie uczestnicząc w wystawach, wypożyczeniach itp. Nowsze karty z krótkimi opisami założono w 1995 roku, opis obejmował jedynie widoczne cechy obiektu, bez uwzględnienia jego historii. Tak więc czarno-białe zdjęcia dopełniały nazwiska znane np. z wileńskich genealogii (Świłło, Wasilewska,

Mielko), ale w opisach była Litwa i Ukraina, a na oznaczeniach wszytych w obiekty po myślniku biegł podpis „zachodniopomorskie”...

Dopiero w okresie wiosna 2010 – wiosna 2011, obiekty te (głównie tkaniny) ujrzały więcej muzealnego życia: gdy zostały przejrzane, ponownie opisane w sposób rozbudowany¹, sfotografowane tak, by wydobyć to, o czym pisała np. H. Schrammówna², a zatem: ornamenty geometryczne (krzyże, gwiazdy, kwadraty, prostokąty, szachownice, koła, elipsy), formy jednobarwne oraz inne (drobna krateczka o szerokości 1–3 nitek, z przewagą jednej czy drugiej barwy); formy jednego koloru przerywane wąskimi paseczkami innego koloru. Kolory używane w tkaninach? Biało-czarny, czarno-żółty, błękit, ceglasty, malinowo-zielony, orzechowo-błękitny, biało-granatowy...

Z przepastnych głębin dokumentów inwentaryzacyjnych Muzeum zostały wyciągnięte księgi, tak by opisy i dane z rubryk skonfrontować z tymi znajdującymi się na kartach obiektów, mogliśmy też pochylić się nad oryginałem protokołu przekazania z 25 IX 1959 roku podpisanym wówczas przez „K. Pietkiewicza, prof. dr. K. Piwockiego i dr. T. Delimata”. Trzeba przy tym zaznaczyć, że wszystkie obiekty, którymi się zajęłam, były w bardzo dobrym stanie, gdy wraz z panią Marią Rud, wieloletnim pracownikiem PME w Warszawie przeglądałyśmy ową „przesiedleńczą” kolekcję.

Następnym etapem były wielomiesięczne poszukiwania rodzin właścicieli obiektów. Poprzez fora genealogiczne, strony internetowe, spisy w naszym Muzeum i innych muzeach, kontakty z parafiami i urzędami, instytucjami naukowymi itp., udało się za sprawą żmudnych dociekań, ustalić kilka dokładnych i kilka potencjalnych miejsc, bym wreszcie mogła wyjechać w teren.

Na wstępie muszę zaznaczyć, że dwudniowego wyjazdu w teren nie można oczywiście nazwać „rozległymi badaniami terenowymi”, aczkolwiek sporo materiału udało się pozyskać, a w każdym razie choć w ten minimalny sposób uzupełniona została luka w wiedzy o obiektach, które gromadzi Muzeum. Nie zdążyłam odwiedzić wszystkich adresów – m.in. w Choszcznie, gdzie byłam wstępnie umówiona; do dzielnicy Warszewo czy Krzekowo również nie dotarłam i nie było już czasu na wyprawę do Lisiego Pola... Dużo wcześniej zarezerwowałam spotkanie z proboszczem parafii pw. Matki Bożej Bolesnej w Szczecinie, ale udostępnione mi informacje niewiele wniosły do zrealizowania celów badawczych, ze względu na krótki okres zarządzania parafią mojego rozmówcy. Napotkani mieszkańcy Osowa, związani z tym miejscem od urodzenia, wskazali mi kilka domów, których szukałam – w jednym nie było gospodarzy, inni (częsta informacja) niedawno zmarli. Wnuk jednej z autorek tkanin nie miał nawet świadomości, że jego babcia kiedyś tkła. Natomiast dwie rozmowy w tej dzielnicy – po przełamaniu początkowej nieufności gospodarzy – okazały się owocne: jedna z właścicielem sklepu, który mieszkając w poniemieckim domu utrzymuje stały kontakt z dawnym jego właścicielem oraz druga: z rozmówcą bardzo dobrze znającym jedną z Autorek tkanin, zmarłą niestety parę miesięcy przed moim przyjazdem. Swoje dramatyczne losy opowiedział mi w trakcie dwóch etapów rozmowy (1. nierejestrowany), w niniejszym tekście zacytuję fragment drugiej części:

„W którym roku Pan tu przyjechał z mamą?

’46 na jesieni.

Nie wiedzieliście, w którym domu będziecie?

Nie, ale była tutaj na takie penetracje terenów tu przyjechała mamy siostra. No i ona troszeczkę była samotna, ona przyjechała penetrować zachód. Wtedy była taka nagonka, żeby się osiedlać, zagospodarowywać. Ja tylko żałuję, że mama taki dom wzięła, bo w tamtych czasie można było mieć na Pogodnie ładne, eleganckie domki, wille. A tu wpadła, zimno, ja tu tynk zmieniałem, na zewnątrz, wewnątrz...”

Najwięcej materiału zebrałam jednak w Zwierzyniu Dużym, co było wynikiem opisanych wyżej działań niemalże śledczych, co zresztą nie powinno dziwić: etnograf często przeprowadza mniejsze i większe śledztwa oraz odkrycia, a zawód ten świadomie nazywam jednym z najbardziej nieprzewidywalnych, jeśli chodzi o zagadki i spotkania czekające na badacza.

Rozmowa z panią Heleną Świłło i jej synem Danielem, pozwoliła, dzięki ich niezwykle przyjaznej postawie, przede wszystkim poznać historię rodziny – od czasów przedwojennych, przez wywózkę do Kazachstanu aż po przyjazd na Ziemię Zachodnie w roku 1956. Oboje w sposób klarowny i szczególnie otwarty przekazywali mi swoje uczucia względem ponemieckiego domu, do którego trafili i opisywali emocje towarzyszące kwestiom remontowania domu, organizowania sobie życia na nowo, wreszcie przywołali wspomnienie tego w jaki sposób tkaniny ze Zwierzynia trafiły do warszawskiego Muzeum Etnograficznego (warto zaznaczyć, że Autorka tkanin od razu rozpoznała na zdjęciach swoje prace). W trakcie pogłębionego wywiadu, uzyskałam też informacje dotyczące samego tkactwa – w formie, jaką praktykowano w rodzinnych stronach pani Świłło:

Fragment wywiadu:

„(...) Jak Pani tkła jeszcze na Wileńszczyźnie, to kiedy Pani tkła? Po pracy...?”

Zima była do przędzenia i do tkania, a lato do roboty w polu było. I to zawsze, marzec, kwiecień – to było tkanie. Bo to już z początku zimy się naprzędło, a potem tkanie było.

Jak to się tkło kiedyś?

Były krosna takie drewniane, było dużo z tym wszystkim zachodu, bo trzeba było składać i rozkładać, składane i rozkładane były te krosna. I nicielnice takie tam... to wie Pani, taka nazwa, że ja nie wiem, taka nasza, po naszymu tak nazywało się... I te nici do tych nicielnic i potem tkło się. To było takie... bełdo nazywało się, co tak przyklepywało się te płótno w krosnach. I jak osnowa była z bawełny już zrobiona, to wełną przetykało się albo jakimś... ale najwięcej wełną przetykało się te rzeczy. A obrusy to lniane robiło się. Lnem przetykało się.

Co Pani najbardziej lubiła robić?

I jedno, i drugie, wiedziałam, co ładniejsze, takie wzory, no to sobie przerabiałam takie.

A jakie kolory?

Różne. Żółte z czarnym robiło się, po czarnej bawełnie to żółtą wełną podtykało się, albo bordowe kolory, albo po białej bawełnie też tkło się jakimiś kolorowymi nićmi.

I coś zostało z tego? Pani przewiozła ze sobą z powrotem? Zachowało się coś?

Córkom pooddawałam większość, a tu tylko zostawiłam takie niektóre rzeczy. Z początku zimy trzeba było prząść, żeby nici były, a potem – czy wełna, czy len – trzeba było prząść, a potem już, pod wiosnę, marzec, można było... Zresztą, jak każdy miał czas, która miała więcej czasu wiosną, każdy sam sobie wybierał czas.

Jak były w ciąży kobiety, to też tkły?

Też tkły.

Wtedy tkły dla siebie czy dla dziecka?

Dla dziecka. Ale przecież też pościel była tkana. Po wojnie już można było, ale przed wojną to wszystko z lnu robiło się, albo z wełny. I wszystko tkane było. Z pościeli wszystko tkane było, z bielizny też. Cieniutkie płótna robiło się na bieliznę. (...)

Jak dbano o te tkaniny? Zimą się je zrobiło, ale jak się je prało na przykład? Często?

Te kolory przecież nie mogły blaknąć.

1. Szczecin, stacja kolejowa, 2011. Fot. K. Sielicka-Baryłka

2. Dom w dzielnicy Szczecin-Osów, 2011. Fot. K. Sielicka-Baryłka

3. Tkanina, Wileńszczyzna. Autorka: Józefa Tarasiewicz, Krzekotowo-Szczecin

4. Tkanina, Wileńszczyzna. Autorka: Helena Świłło, Zwierzyń Duży, woj. zachodniopomorskie

Płótna rozścielało się na łące i bielilo się. Słońce bielilo. Do wody, namaczało się i znowu rozciągało się i tak kilka razy dziennie, jak słońce już było, to znaczy w czerwcu gdzieś tak. A te kolorowe, które jasne to prało się, tylko tak ostrożnie, żeby te kolory... Różnie bywało z tymi kolorami. Jedne puszczały, drugie nie. (...)

Czy Pan pamięta mamę, która tkala? Pomagał Pan jakoś przy tym?

Syn: Widziałem krosna rozłożone w Nowosadach i kobiety się bawiły, jakieś coś puszczały, ale mnie to nie obchodziło. Chyba miałem wtedy jakieś 6 czy 7 lat. Potem to już nie widziałem. (...)

Podczas pobytu w Zwierzyniu, zarejestrowałam też pracę pani Heleny na kołowrotku (przędza przedwojenna, z domu rodzinnego!) oraz sposób użycia maglownicy, wykonanej w Kazachstanie i przewiezionej potem wraz z tkaninami i innymi rzeczami na Pomorze.

Dodam jeszcze, że dodatkowy etap moich badań wiosną 2011 stanowiła kwerenda w Książnicy Pomorskiej w Szczecinie, gdzie zapoznałam się z materiałami pamiętnikarskimi (zebranymi w wyniku konkursu na wspomnienia rodzin szczecińskich). Analiza katalogów odkryła przede mną i pracownikami tego zbioru, że żadne pamiętniki autorstwa interesujących mnie konkretnych rodzin nie trafiły do Książnicy. Co więcej – pomimo setek zebranych tekstów – nie było tam też wspomnień z dzielnic czy ulic, będących przedmiotem mojego zainteresowania (Warszewo, Krzekowo, Osów; ulica Miodowa, Uroczą i inne...). Najwidoczniej informacja o konkursie nie trafiła do tych przestrzeni. Jednak wybiórcza lektura części innych wspomnień rodzinnych, opisująca realia życia powojennego na Ziemiach Zachodnich, pozwoliła mi z pewnością na zbudowanie struktury kontekstowej, w jakiej umiejscowiłam sobie moje „osieroczone” tkaniny. Z kolei spotkanie z dr. Pawłem Ładykowskim (wówczas pracującym w Katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Szczecińskiego), badającym tożsamość Szczecina i jego mieszkańców, uzupełniło obraz kulturowych i historycznych przemian tego regionu, które widoczne są m.in. w dyskursie wokół odbudowy pomnika Sediny w Szczecinie³.

Zarówno informacje o przeprowadzonych badaniach terenowych z kwietnia 2011, jak i te dane, które udało się zebrać o konkretnych Autorkach tkanin, zostały wprowadzone do elektronicznej bazy MusNet funkcjonującej w naszym Muzeum. Wywiady w formie audio i ich transkrypcje, fotografie z terenu, zapis filmowy oraz zmontowaną część materiału filmowego, a także prezentację, wygłoszoną, w maju 2011 w Muzeum Niepodległości, przekazałam do Działu Dokumentacji Archiwalnej i Fotograficzno-Filmowej Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie.

Przedmiot w muzeum jest niemy bez biografii swojego właściciela, bez historii regionu, z którego pochodzi, bez słów, które go opisywały, zanim trafił do muzealnych magazynów. Warto o tym pamiętać, pozyskując kolejne obiekty do muzealnych kolekcji.

PRZYPISY

¹ Opis jednej z tkanin z 2011 r. – zmiana w stosunku do opisu z 1995 r.: TKANINA PME 21843 Wileńszczyzna, raport 31 cm, Autorka – Józefa Tarasiewicz, Krzekotowo – Szczecin. Tkanina lniana „płachta”, o kompozycji pasowej, poziomej utkana jest dwoma splotami: płóciennym, stanowiącym tło tkaniny, z czarnych nici i splotem przetykanym tworzącym dekoracyjny wzór, z nici szaro-czarnych i różnokolorowych. Szerokie ok. 11 cm pasy szaro-czarne o dekoracyjnym wątku przetykanym szaro-czarnym, tworzącym wzór „kostkowy” i rzadkimi prążkami w kolorze białym oraz szerokie pasy pomarańczowe na czarnym tle, o dekoracyjnym wątku przetykanym w kolorze pomarańczowym i rzadkimi prążkami białymi dzielone są – na całej długości tkaniny – szerokimi pasami zbudowanymi z wiązki wąskich kolorowych pasków, w układzie symetrycznym, utkanych dekoracyjnym wątkiem przetykanym, w kolorach niebieskim, białym, zielonkawym, lila, brązowo-rudym i jasnoszarym, stanowiącym oś symetrii. Tkanina utkana jest na wąskim warsztacie, zszyta z dwóch szerokości materiału na maszynie, ze szwem biegnącym przez środek (oprac. J. Koszutska).

² H. Schrammówna, *O wartości artystycznej samodziół ludowych w Wileńszczyźnie*, Wilno 1927.

³ P. Ładykowski, *Fantom Sediny: kontrowersje wokół polsko-niemieckiej historii Szczecina*, „Etnografia Nowa” 3/2011, Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie.

CZEŚĆ V:
WYSTAWIENNICTWO,
PRACE KONSERWATORSKIE,
BADAWCZE I POPULARYZACJA

ŁUKASZ KONIAREK

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH

OSSOLIŃSKIE PAMIĄTKI POLSKO-UKRAIŃSKICH WALK O LWÓW. WYSTAWA „BOJE LWOWSKIE 1918–1919” (ZNIO, LUTY–MARZEC 2009)

Zakład Narodowy im. Ossolińskich jest w powszechnej świadomości instytucją kojarzoną przede wszystkim ze zbiorami o charakterze literackim. Jest to zgodne z prawdą, gdyż Ossolineum to przede wszystkim biblioteka licząca setki tysięcy woluminów, szcycąca się posiadaniem rękopisów najwybitniejszych polskich pisarzy (z rękopisem *Pana Tadeusza* na czele) i unikatowym zbiorem starych druków. Znacznie mniej osób wie, że w Zakładzie gromadzone są także inne rodzaje zbiorów, niezwiązanych z piśmiennictwem, ale niejednokrotnie równie cenne. W ossolińskim Gabinecie Kartografii przechowywany jest wspaniały zbiór dawnych i współczesnych map i atlasów, zaś w Dziale Dokumentów Życia Społecznego – niezwykle bogaty zespół ulotek, plakatów, afiszy, odezw i wszelkiego rodzaju druków akcydensowych. Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny poszczycić się może nie tylko przebogata kolekcją monet i obiektów sfragistycznych, lecz także zbiorami medalierskimi i falerystycznymi. Z kolei w Gabinecie Grafiki obok unikatowych nieraz sztychów i rysunków przechowywane są kolekcje obrazów, dawnych pocztówek, dawnych fotografii i ekslibrisów. Oba te Gabinety tworzą – od 2007 r. Muzeum Książąt Lubomirskich – muzealną część Ossolineum, co zostało potwierdzone w nowelizacji do sejmowej Ustawy o ZNiO z 1995 r.

Od kilku już lat Zakład Narodowy im. Ossolińskich organizuje wystawy poświęcone istotnym wydarzeniom z najnowszej, dwudziestowiecznej historii Polski, które są także okazją do zaprezentowania szerszej publiczności mniej znanych ossolińskich kolekcji. Cykl ten zapoczątkowała przygotowana w 2002 r. ekspozycja *Drużyniacy – strzelcy – leguny* złożona z pamiątek po żołnierzach walczących w czasie I wojny światowej w szeregach Legionów Polskich¹. W lutym 2009 r. otwarta została wystawa „Boje Lwowskie 1918–1919”, która prezentowała liczne obiekty związane z tymi wydarzeniami, w dużej mierze pochodzące ze zbiorów Ossolineum. Ekspozycja ta zorganizowana została w budynku głównym ZNiO, w reprezentacyjnej sali „Pod Kopułą” oraz przylegających do niej salach wystawowych.

Oprócz prezentacji nieznaną szerzej ossolińskich kolekcji podstawowym celem wystawy było przede wszystkim ukazanie polsko-ukraińskiej wojny o Lwów i Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. Konflikt ten, mimo że znalazł swoje miejsce w zbiorowej pamięci Polaków, to jednak jego przyczyny, przebieg, a także konsekwencje (niekiedy odczuwalne do dziś) są w gruncie rzeczy słabo znane. Istotnym założeniem było także pokazanie wojny polsko-ukraińskiej w sposób możliwie obiektywny, a więc uwzględniający racje obu walczących stron. Okazało się to niezwykle trudne,

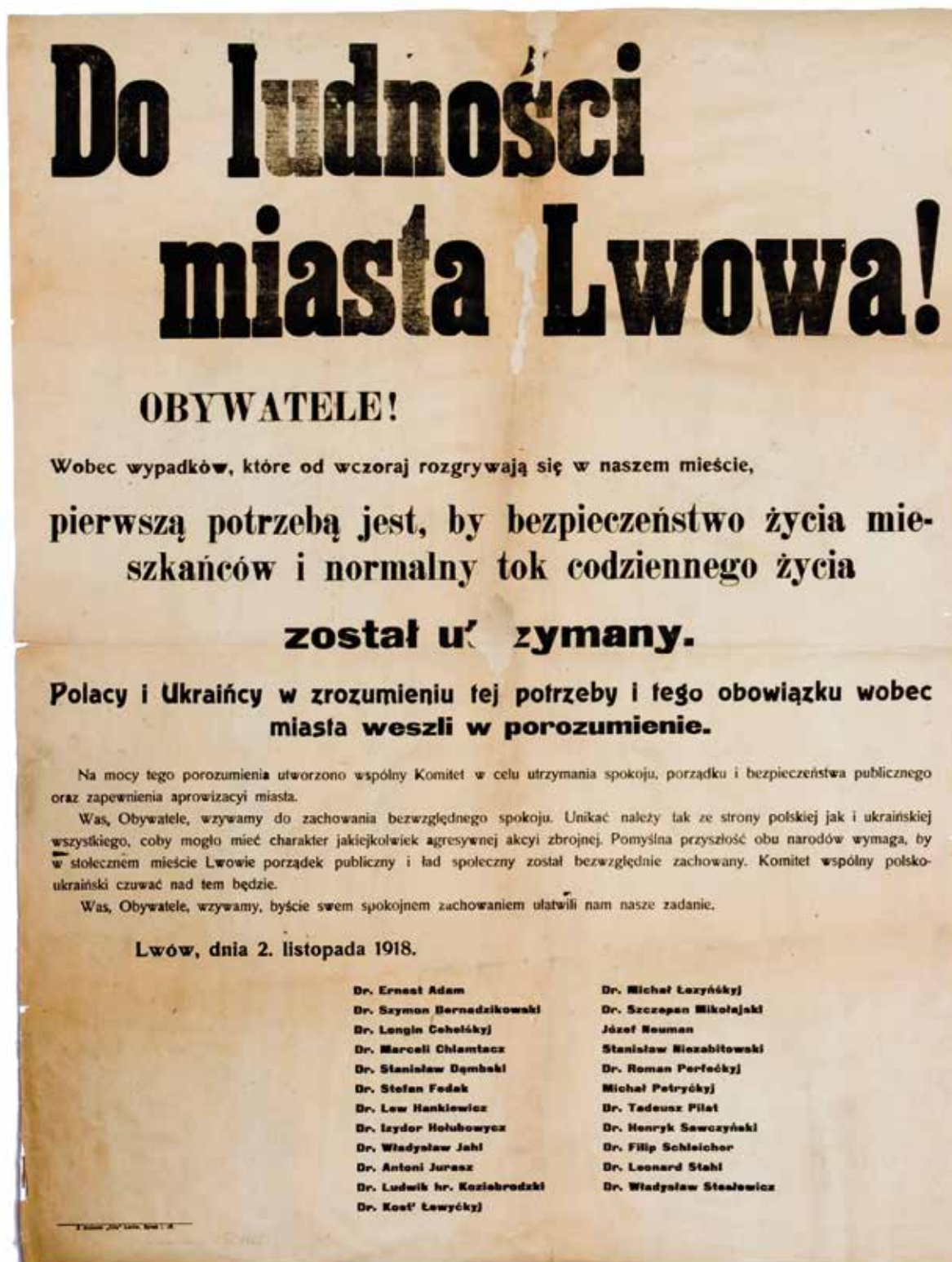

1. Sala „Pod Kopułą”, reprezentacyjna sala Ossolineum we Wrocławiu, w czasie trwania wystawy „Boje Lwowskie 1918–1919”, (luty–marzec 2009)

2. Plakat wystawy „Boje Lwowskie 1918–1919”, proj. Tomasz Czujowski

3. Afisz – odezwa polsko-ukraińskiego komitetu obywatelskiego „Do ludności miasta Lwowa” w sprawie utrzymania w mieście spokoju, porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz aprowizacji mieszkańców, Lwów 2 listopada 1918

Naczelna komenda Wojsk Polskich we Lwowie

Komunikat III.   Dnia 4 listopada 1918.

Wszędzie idziemy zwycięsko naprzód. Oddział kapitana Bujalskiego odrzucił wielokrotnie przewyższający go liczebnie batalion ukraińskich legionistów poza tor kolei czerniowieckiej. W akcji tej odznaczył się szczególnie por. Dzieduszycki. Nieprzyjaciel cofa się pospiesznie ostrzeliwany przez nas w kierunku Zubrzy. Szkoła kadecka zajęta.

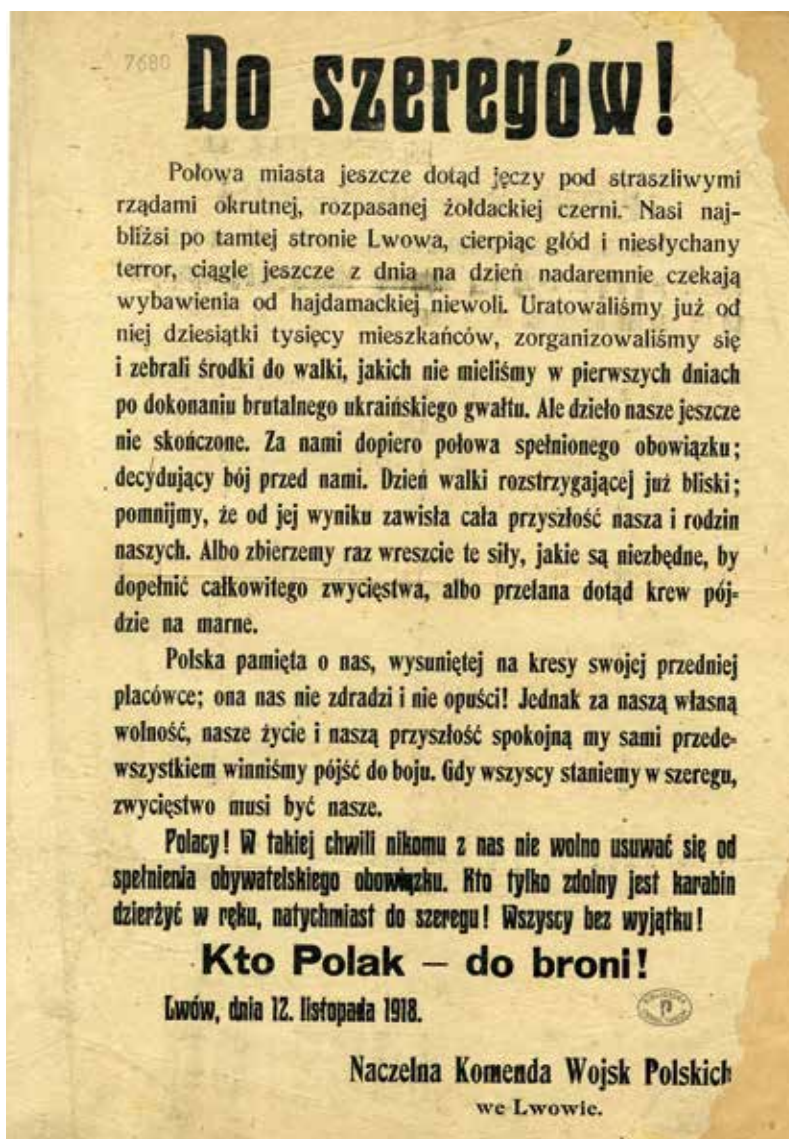
Chor. Wasilewski śmiałym wypadem ze szkoły Maryi Magdaleny opanował ul. Kopernika i Sykstuską aż po gmach poczty. Walka o pocztę ma przebieg pomyślny.

Zajęty pałac Sapiehy, w którym mieściła się kwatera główna ukraińska. Zdobyto tam karabin maszynowy.

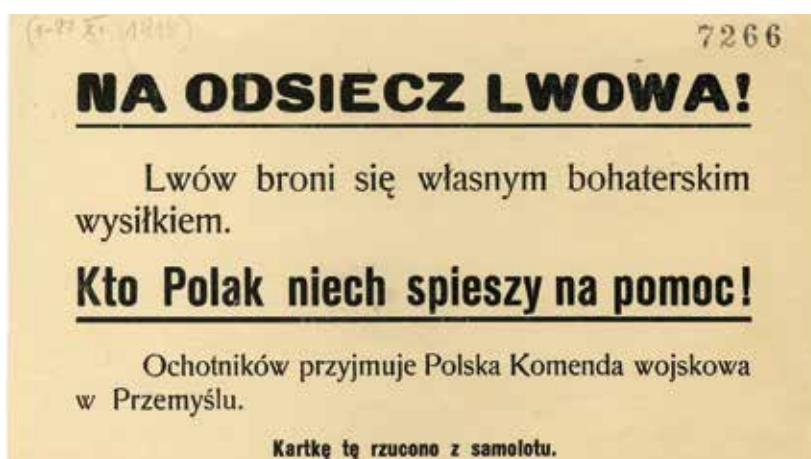
Cytadela okrążona, ul. Kalecza wzięta. Ul. Gródecka, Kleparowska, Janowska, Góra Stracenia w naszym ręku.

Ogród Jezuicki przez kap. Korwina w części zdobyty. Wzięliśmy dotąd przeszło 100 jeńców.

4. Ulotka – komunikat nr III Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie informująca o aktualnej sytuacji wojskowej w mieście, 4 listopada 1918

5. Afisz – odezwa Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie „Do szeregów!”, Lwów 12 listopada 1918

6. Ulotka zrzucona z samolotów nad polskimi miastami z hasłem „Na odsiecz Lwowa!”, listopad 1918

7. Odznaka pamiątkowa
III. Odcinka Obrony Lwowa

8. Odznaka pamiątkowa Pierwszej Załogi Obrony
Lwowa w szkole H. Sienkiewicza pod dowództwem kpt. Zdzisława Tatar-Trzeźniowskiego

9. Legitymacja odznaki pamiątkowej Pierwszej Załogi Obrony Lwowa w szkole H. Sienkiewicza po Józefie Stalarzu, wydana 22 listopada 1919 r. we Lwowie

10. Odznaka pamiątkowa uczestników walk o lwowską Cytadelę

11. Odznaka pamiątkowa zbudowanego we Lwowie pociągu pancernego P.P.3, zwanego „Pepetrójką”

12. Jedna z odmian odznaki pamiątkowej lwowskich „Straceńców”, uczestników walk na Górze Stracenia

13. Naszywka naramienna lwowskich „Straceńców”

gdź było w pewnym sensie zmierzeniem się z legendą Obrony Lwowa, która ukształtowała się już w 1918 r. i przez wiele lat była dla większości Polaków istotnym elementem narodowej tożsamości. Stąd też obiektywne pokazanie tej wojny, a zwłaszcza jej przyczyn, zawsze wzbudzać będzie u niektórych wątpliwości, a nawet sprzeciwy.

Nie mniejszą trudnością, jaka stanęła przed organizatorami wystawy, okazała się niedostateczna liczba pamiątek i zabytków związanych ze stroną ukraińską, która umożliwiłaby pokazanie konfliktu w sposób zrównoważony. Z wielką pomocą przyszli nieliczni kolekcjonerzy, gromadzący w swych zbiorach tego rodzaju obiekty oraz pracownicy Lwowskiego Muzeum Historycznego, którzy udostępnili ogromną ilość reprodukcji fotografii ukazujących żołnierzy formacji ukraińskich, zwłaszcza Ukraińskich Strzelców Siczowych. Reprodukcje te stały się ważnym elementem ekspozycji i uzupełniły obraz konfliktu o mało obecnie w Polsce znaną stronę ukraińską. Także w celu jak najpełniejszego ukazania konfliktu na potrzeby wystawy wypożyczono od innych instytucji oraz osób prywatnych obiekty, których Ossolineum w swych zbiorach nie posiada lub nie gromadzi – przede wszystkim broń i oporządzenie wojskowe z tamtych lat, które udostępniło Muzeum Militariów – Arsenal będące częścią Muzeum Miejskiego Wrocławia. Ważnym elementem ekspozycji był słynny obraz olejny pędzla Wojciecha Kossaka *Orlęta – obrona cmentarza* z 1926 r. wypożyczony z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Zgromadzone obiekty muzealne uzupełnione zostały o liczne przedmioty użytkowe z lat I wojny światowej i początków dwudziestolecia międzywojennego, co pozwoliło na stworzenie niezwykle ciekawej aranżacji, której autorem był prof. Marek Stanielewicz z wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych. Zaprojektowany przez niego wystrój poszczególnych sal okazał się doskonałym rozwiązaniem, pozwalającym na eksponowanie zabytków z wojny polsko-ukraińskiej w barokowych wnętrzach sal „Pod Kopułą” (il. 1). Równie udany okazał się plakat reklamujący wystawę z wyrazistym motywem burzowego nieba nad Lwowem autorstwa wrocławskiego plastyka Tomasza Czujowskiego (il. 2). Wystawie towarzyszył katalog (dziś już niestety dość trudno dostępny) zawierający historyczny esej autorstwa wybitnego znawcy spraw polsko-ukraińskich prof. Jana Pisulińskiego i część opisowo-katalogową opracowaną pod kierunkiem kuratora wystawy dr. Łukasza Koniarka. Słowem wstępnym katalog opatrzył dyrektor ZNiO dr Adolf Juzwenko².

Prezentowane na wystawie obiekty ułożone były chronologicznie, tak by zwiedzający mogli śledzić dzieje konfliktu i zrozumieć przebieg polsko-ukraińskiego sporu o Lwów i Galicję Wschodnią. Najliczniejszy zbiór prezentowany na wystawie stanowiły dokumenty życia społecznego, z których wiele stało się ważnymi elementami aranżacji wnętrz wystawowych. Odezwy i afisze rozwieszane na ścianach i na specjalnie w tym celu wypożyczonym słupie ogłoszeniowym odtwarzały niezwykle atmosferę walczącego Lwowa. W tej grupie obiektów unikatem był afisz-odezwa „Do ludności miasta Lwowa” (il. 3) polsko-ukraińskiego komitetu obywatelskiego, sygnowany przez polityków i działaczy narodowych obu stron, wzywający do utrzymania spokoju w mieście i zaprzestania walk, drukowany w drukarni ukraińskiego „Diła” i datowany na 2 listopada 1918 r. Nie odegrał on większej roli i nie powstrzymał nasilających się walk, była to jednak inicjatywa godna upamiętnienia³. Szczególnie cennymi zabytkami są ulotki-komunikaty Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie (NKWP) informujące o aktualnej sytuacji w mieście i kolportowane wśród polskich żołnierzy i ludności cywilnej. Na wystawie „Boje Lwowskie 1918–1919” można było zobaczyć kilka tego rodzaju obiektów (il. 4) obok licznych odezw NKWP wzywających do wstępowania w szeregi walczących z Ukraińcami oddziałów (il. 5). Swoistą ciekawostką była oryginalna ulotka zrzucała z samolotów nad polskimi miastami w listopadzie 1918 r., nawołująca do udzielania pomocy oblężonemu miastu (il. 6).

Szczególnie cenny jest ossoliński zbiór falerystyczny, przechowywany w Gabinetie Numizmatyczno-Sfragistycznym. W jego obrębie znajduje się niezwykle bogaty zespół obiektów związanych z walkami o Lwów w 1918 i 1919 r., a mianowicie pamiątkowe odznaki oddziałów wojskowych i organizacji paramilitarnych, oznaki i emblematy, dokumenty związane z odznakami oraz opaski naramienne. Reprezentują one przede wszystkim stronę polską. W Ossolineum odnaleźć można także nieliczne odznaki i emblematy wojsk ukraińskich. Wystawa była wspaniałą okazją do zaprezentowania szerszej publiczności tego niezwykle zbioru, w ramach którego wyróżniała się grupa odznak pamiątkowych wszystkich bez mała odcinków Obrony Lwowa⁴ oraz formacji i oddziałów polskich walczących we Lwowie (il. 7–9). Odznaki te, emitowane w nielicznych seriach, są zazwyczaj zaprojektowane w bardzo ciekawy sposób, stanowią także cenne źródło wiedzy o wyglądzie żołnierzy i sprzętu, jak np. odznaka pamiątkowa pododcinka „Cytadela” z pełną szczegółów sylwetką żołnierza (il. 10), czy odznaka pamiątkowa pociągu pancernego „Pepetrójka” z widokiem tej maszyny (il. 11). Pewne emocje zwiedzających wzbudzały odznaki i emblematy lwowskich „Straceńców”⁵ - oddziału szturmowego walczącego pod dowództwem por. Romana Abrahama m.in. na terenie lwowskiej Góry Stracenia, charakteryzujące się niezwykle rzadkimi w polskiej symbolice motywami makabrycznymi (il. 12). Do absolutnych unikatów zaliczyć można przechowywany w Ossolineum zespół opasek naramiennych, związanych z III. odcinkiem Obrony Lwowa (il. 14) oraz pomocniczą formacją Miejskiej Straży Obywatelskiej (il. 15). Walczące we Lwowie wojska ukraińskie posługiwały się własną symboliką i emblematami, z których na wystawie zobaczyć można było przede wszystkim unikatową odznakę pamiątkową żołnierzy legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych (il. 16) oraz odznaki na czapki oficerów i szeregowych, tzw. bączki, formacji militarynych Republiki Zachodniej Ukrainy i Ukraińskiej Armii Halickiej⁶ (il. 17). Ciekawostką była także odznaka „Subodnaja Ukraina”, pochodząca z 1917 r., używana często jako emblemat na czapkę noszony przez Ukraińskich Strzelców Siczowych (il. 18). Absolutnym unikatem w ossolińskiej kolekcji falerystycznej jest odznaka, którą honorowano uczestników akcji gaszenia pożaru magazynów amunicji na Dworcu Czerniowieckim (Towarowym) we Lwowie, zapalonych nocą z 4 na 5 marca 1919 r. na skutek ostrzału artylerii ukraińskiej. Trzy tego rodzaju odznaki wykonano w specjalny sposób, pokrywając pozłotą wizerunki pocisków umieszczone pomiędzy ramionami krzyża z widokiem kopuły lwowskiego dworca w centrum⁷. Jedną z takich właśnie odznak zobaczyć można było na wystawie „Boje Lwowskie 1918–1919” (il. 19).

Ossoliński zbiór fotografii dotyczących wojny polsko-ukraińskiej nie jest liczny, ale znaleźć w nim można niezwykle ciekawe ujęcia, jak chociażby unikatowe ujęcie samochodu pancernego „Piłsudczyk” (zwanego także „Tank Piłsudskiego”) na ul. Mickiewicza, najpewniej krótko przed atakiem na pozycje ukraińskie w dniu 9 listopada 1918 r. (il. 20). Samochód ten zbudowany został w Warsztatach Kolejowych we Lwowie na bazie cywilnej ciężarówki według projektu prof. Antoniego Markowskiego i wraz z samochodem „Kresowiec” stanowił oddział zwany „Związkiem Aut Pancernych”⁸. Niezwykle wartościowe z punktu widzenia wiedzy o wyglądzie formacji polskich walczących we Lwowie w listopadzie 1918 r. są zdjęcia przedstawiające żołnierzy pododcinka „Cytadela” (il. 21), doskonale pokazujące ogromną różnorodność używanych mundurów i uzbrojenia. Z podobnych względów interesująca jest fotografia sotnyka wojsk ukraińskich przed wejściem do lwowskiego Ratusza (il. 22), wykonana w listopadzie 1918 r. Sądząc z wyglądu, jest to były zawodowy oficer armii austro-węgierskiej, na jego czapce widoczna jest odznaka „Subodnaja Ukraina” noszona na kokardzie w ukraińskich barwach narodowych. Natomiast wyjątkowo piękne jest zdjęcie przedstawiające grupę członków Miejskiej Straży Obywatelskiej wraz z młodocianymi uczestnikami walk w mundurkach gimnazjalnych (il. 23), doskonale oddające charakter tych niezwykle dni.

14. Opaska naramienna żołnierza III. Odcinka Obrony Lwowa z pododdziału ul. J. Bema

15. Jeden z typów opasek naramiennych Miejskiej Straży Obywatelskiej Lwowa

16. Odznaka pamiątkowa Ukraińskich Strzelców Siczowych

17. Odznaka na czapkę żołnierzy Ukraińskiej Armii Halickiej, wprowadzona w początkach 1919 r.

18. Odznaka „Suobodnaja Ukraina”, noszona często jako emblemat na czapkach przez żołnierzy ukraińskich w 1918 i 1919 r.

19. Odznaka pamiątkowa dla uczestników akcji gaszenia pożaru amunicji na Dworcu Czerniowieckim we Lwowie nocą z 4 na 5 marca 1919 r., w wersji ze złożonymi pociskami

20. Samochód pancerny „Piłsudczyk” (lub „Tank Piłsudskiego”) na ul. Mickiewicza we Lwowie. Fotografia

21. Żołnierze pododdziału „Cytadela”. Fotografia

22. Sotnyk (kapitan) wojsk ukraińskich przed lwowskim Ratuszem. Fotografia

23. Grupa członków Miejskiej Straży Obywatelskiej wraz z młodocianymi uczestnikami walk w mundurkach gimnazjalnych. Fotografia

24. Szturmowy kureń (batalion) Ukraińskiej Armii Halickiej podczas wydawania obiadu, Galicja Wschodnia 1919 r. Pocztówka

Z ossolińskich zbiorów kartograficznych, prezentowanych na wystawie „Boje Lwowskie 1918–1919”, zobaczyć można było kilka map Lwowa wydanych w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej. Niewątpliwie najciekawszą była mapa w skali 1:12 500 z odręcznie naniesionymi kredką i ołówkiem stanowiskami wojsk polskich i ukraińskich w listopadzie 1918 r. Jej reprodukcja wykorzystana została jako element instalacji ukazującej lwowskie wnętrza mieszkalne z listopada 1918 r., w którym urządzono prowizoryczne stanowisko dowodzenia.

W ramach wystawy zobaczyć można było wiele najróżniejszych obiektów, związanych zarówno z samym konfliktem polsko-ukraińskim, ale także ukazujących ówczesne życie codzienne. Warto wspomnieć o ciekawym zbiorze banknotów i bonów emitowanych przez władze austro-węgierskie, magistrat Lwowa oraz władze Ukraińskiej Republiki Ludowej używane na terenie Galicji Wschodniej w 1918 i 1919 r., które stanowiły doskonale ubarwienie ekspozycji. Niezwykle rzadkimi i ciekawymi zabytkami były także oryginalne pocztówki prezentujące oficerów Ukraińskich Strzelców Siczowych z płk. Hryhorjem Kossakiem na czele czy biwak wojsk Ukraińskiej Armii Halickiej w okolicach Lwowa w 1919 r.

Niewielki, ale ciekawy, był prezentowany na wystawie zespół militariów, na który składały się przede wszystkim austro-węgierskie karabiny i pistolety, użytkowane zarówno przez Polaków, jak i Ukraińców. Niewątpliwymi ciekawostkami, wzbudzającymi duże zainteresowanie zwiedzających, były oryginalne hełmy, chętnie wykorzystywane zwłaszcza przez walczące we Lwowie oddziały polskie: austro-węgierski hełm wz. 1917, austro-węgierski hełm typu Berndorfer oraz włoski hełm wz. 1917. Hełmy włoskie pochodzące ze zmagazynowanych we Lwowie zdobyczy wojennych były używane np. przez żołnierzy pododdziału „Cytadela”⁹.

Prezentowana w Ossolineum wystawa „Boje Lwowskie 1918–1919” cieszyła się dość dużym powodzeniem. Odwiedziło ją zwłaszcza wiele wycieczek szkolnych. Dla wielu uczniów było to pierwsze spotkanie z tym rozdziałem naszej historii. Starsze pokolenia, jak wynika z licznych wpisów w księdze pamiątkowej, odbierały wystawę bardzo różnie – od umiarkowanego entuzjazmu po niechęć, spowodowaną przede wszystkim ekspozycją w ramach ekspozycji pamiątek po żołnierzach ukraińskich obok obiektów związanych ze stroną polską. Takie jednak było założenie wystawy. Miała ona pokazać oba walczące w tej wojnie narody – Polaków i Ukraińców.

PRZYPISY

¹ Drużyniaczy – strzelcy – leguny. Żołnierze Legionów Polskich 1914–1918. Katalog wystawy: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Muzeum XX. Lubomirskich, Wrocław 2002.

² Boje Lwowskie 1918–1919. Katalog wystawy: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Muzeum XX. Lubomirskich, luty–marzec 2009, Wrocław 2009.

³ Np. R. Galuba, „Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919, Poznań 2004, s. 49–50.

⁴ Ł. Koniarek, *Odznaki Obrony Lwowa w zbiorach ossolińskich*, „Wrocławskie Zapiski Numizmatyczne”, Nr 2 (38) / 2009, s. 39–46.

⁵ Ł. Koniarek, *Pamiątki po lwowskich „Straceńcach” we wrocławskim Ossolineum*, „Wrocławskie Zapiski Numizmatyczne”, Nr 1–2 (19–20) /2000, s. 33–40.

⁶ M. Czmir, E. Pinak, S. Muzyczuk, *Halicka Armija 1918–1920*, Równe 2008, s. 68, tabl. VI: 14–16.

⁷ Np. M. Opalek, *Pamiątki polskie. Zeszyt czwarty: odznaki obrońców Lwowa i Kresów Wschodnich 1918–1919*, Lwów 1920, nr kat. 24, s. 18; Kowalski M., *Strażackie odznaczenia, odznaki, wyróżnienia i medale*, Warszawa 1988, s. 19–20, Partyka J., *Odznaki pamiątkowe Obrony Lwowa oraz niektóre z lat 1918–1920*, Rzeszów 1998, nr kat. 33, s. 45–46.

⁸ J. Magnuski, *Samochoły pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1993, s. 28–29.

⁹ Patrz np. na il. 21 młody żołnierz z pododdziału „Cytadela” leżący przy karabinie maszynowym w prawej grupie na pierwszym planie ma na głowie włoski hełm wz. 1917.

Z KRESÓW DO GLIWIC – PREZENTACJA PROJEKTU BADAWCZEGO I WYSTAWY „GLIWICCY KRESOWIANIE”

„Chodziłem więc ulicami Gliwic z moim dziadkiem (...), ale w istocie spacerowaliśmy po dwu różnych miastach. (...) Mój dziadek, mimo że szedł tuż przy mnie, prznosił się w tym samym momencie do Lwowa. Ja szedłem ulicami Gliwic, on Lwowa”.

Adam Zagajewski¹

Gliwice to miasto wyjątkowe. Miasto, w którym występuje mieszanka ludzi, kultur, obrzędowości, języka. Wielokulturowość, wynikająca z dziejów miasta, niezmiennie wpływa na jego aktualne oblicze. Muzeum w Gliwicach od 10 lat ukazuje gliwickie mniejszości i wielokulturowość miasta, prowadząc w tym zakresie badania i publikując ich wyniki oraz organizując tematyczne wystawy. Po wcześniejszych prezentacjach Ormian, ewangelików i Żydów² w roku 2010 podjęty został temat kresowości Gliwic – tej niezwyklej nici łączącej to miasto z przedwojennymi wschodnimi województwami państwa polskiego. Jest to jeden z bardziej znaczących nurtów wielokulturowości miasta, związany z tymi, którzy przybyli w okresie powojennym z dawnych wschodnich Kresów Rzeczypospolitej. Wpłynęli oni nie tylko na zewnętrzny wizerunek Gliwic, lecz także, w sposób szczególny, na jego ducha. Przywieziono ze sobą nie tylko przedmioty, lecz także wschodni zaśpiew języka, lwowski bałak, specyficzny humor, temperament, życzliwość i otwartość na innych.

Nie sposób dzisiaj ustalić, ile spośród mieszkających w Gliwicach blisko 200 000 osób przyjechało z dawnych wschodnich ziem Rzeczypospolitej lub ma związane z nimi korzenie. Przyjeżdżali oni w większości w latach 1945–1946 zmuszeni do opuszczenia ziemi swych przodków na wschodzie i osiedlenia się w nowym miejscu, zupełnie sobie nieznanym. Przyjezdni poświęcili swej nowej małej ojczyźnie pracę i zaangażowanie, wpływając na powojenne oblicze miasta i współtworząc je. Przez dziesięciolecia wrosła w to miejsce i zadomowili się w nim. Jednakże więź łącząca Kresy i Gliwice przetrwała i przez wszystkie te lata była ważnym elementem widzenia i odczuwania świata.

Nie tylko Adam Zagajewski i jego rodzina wielokrotnie wspominali miasto swego dzieciństwa, swoich przodków. To rozdarcie między dwoma światami, podział życiorysu na życie na wschodzie i w Gliwicach, na czas przed wyjazdem i po nim trwał u nich przez wszystkie powojenne

lata. Trwał, pomimo prób ze strony władz komunistycznych, by za wszelką cenę wymazać pamięć o polskich Kresach. Ale to nie tylko przeszłość: pamięć Kresów, ta indywidualna i ta rodzinna, pielęgnowana jest w wielu gliwickich domach do dzisiaj. Odkrywana przy wyjątkowych świętach, w czasie rodzinnych uroczystości, przy spotkaniach z najbliższymi znajomymi. Kulturowana przez starsze pokolenie i przekazywana następcom: dzieciom i wnukom. Utrzymywana tak jak wiele bardziej i mniej istotnych pamiątek rodzinnych przywiezionych z tamtego utraconego świata. Są wśród nich rzeczy ważne, jak dokumenty i zdjęcia, cenne – jak biżuteria, obrazy, stare meble czy porcelana, ale też zwykłe, codzienne, takie jak wałek do ciasta, młynek do orzechów, stare żelazko, magłownica lub klucz od domu we Lwowie... Ich nieocenioną wartością jest to, że zostały przywiezione ze wschodu.

Projekt „Gliwicy Kresowianie” miał na celu ukazanie nieprzebadanego i słabo znanego rozdziału z historii Górnego Śląska, w szczególności Gliwic, jakim były powojenne przesiedlenia z Kresów Wschodnich oraz ukazanie wpływu Kresowian i ich potomków na rozwój Gliwic w okresie powojennym, zwłaszcza takich instytucji jak Politechnika Śląska, oraz ukazanie udziału kresowych gliwiczian w życiu społecznym miasta. Celem było także ukazanie trudnej powojennej adaptacji oraz tęsknoty za pozostawioną przeszłością, czego wyrazem jest działalność ruchów i instytucji propagujących pamięć o Kresach.

Na całościowy projekt³ „Gliwicy Kresowianie” złożyły się:

- badania biblioteczne, archiwalne i terenowe (wywiady) oraz nawiązanie współpracy z innymi instytucjami i ośrodkami (wrzesień 2009 – lipiec 2010)
- cykl spotkań i wykładów pt. *Kresy – przywracanie pamięci* (grudzień 2009 – czerwiec 2010)
- wystawa „Gliwicy Kresowianie” wraz z publikacją towarzyszącą (wrzesień – grudzień 2010)
- konferencja naukowa „Kresowianie na Górnym Śląsku” (październik 2010)
- przegląd filmów *Kresowianie* (listopad 2010)
- spotkania z cyklu *Kresowe reminiscencje* (listopad 2010 – kwiecień 2011)

Badania biblioteczne i archiwalne oraz wywiady

Przygotowanie wystawy zostało poprzedzone wielomiesięcznymi badaniami archiwalnymi, w szczególności w Archiwum Państwowym w Katowicach i w Oddziale w Gliwicach oraz w archiwach fotograficznych i filmowych w kraju.

W Archiwum Państwowym w Katowicach przeprowadzono wielomiesięczne badania, by zapoznać się z zachowanymi dokumentami związanymi z przesiedleniem Kresowian na Górny Śląsk⁴. Bogaty zbiór archiwaliów dotyczących tego tematu, znajdujący się w katowickim archiwum, był dotychczas w nieznacznym stopniu wykorzystywany przez badaczy. Podjęcie badań miało bardzo duże znaczenie nie tylko w skali miasta, ale także w skali Górnego Śląska, gdyż ośrodki naukowe regionu nie zajmowały się dotychczas tak szczegółowo tą tematyką.

Niezwykle istotną częścią prac przygotowawczych były wywiady przeprowadzone z wybranymi przedstawicielami środowisk kresowych. Miały one na celu nie tylko poznanie historii rodzinnych, lecz także ich udokumentowanie i pozyskanie materiałów do wystawy i do dalszych opracowań naukowych. W tym celu nawiązana została współpraca z lokalnymi organizacjami i instytucjami skupiającymi Kresowian⁵. Badania prowadzone były przez pracowników muzeum oraz przez uczniów dwóch gliwickich szkół średnich, które włączyły się w projekt⁶. Młodzież została przygotowana merytorycznie i warsztatowo do przeprowadzenia rozmów z wytypowanymi osobami.

Udokumentowanie przeprowadzonych wywiadów w formie nagrań rozmów i w formie pisemnej stworzyło możliwość zaprezentowania fragmentów wspomnień na wystawie i w publikacji. Są one osobistymi i emocjonalnymi zapisami omawianych wydarzeń i najlepiej oddają grozę i atmosferę tamtych wydarzeń. Jest to jednocześnie znakomity materiał do dalszych opracowań⁷. Z wielu indywidualnych historii można zbudować pełniejsze wyobrażenie o tym, jak życie na Kresach, przesiedlenia i początki powojennych Gliwic wyglądały z perspektywy pojedynczego człowieka. Badania w tym zakresie były jednocześnie okazją – jedyną, biorąc pod uwagę odchodzące pokolenie – do udokumentowania umykającej na naszych oczach historii mówionej, opowiadanej przez tych, którzy przeżyli i pamiętają opisywane wydarzenia.

Wystawa

Celem wystawy było ukazanie losów Polaków, których historia XX wieku zmusiła do opuszczenia rodzinnych stron przedwojennych Kresów i przesiedlenia się do Gliwic oraz zaadoptowania do odmiennej górnośląskiej rzeczywistości. Ukazano także ogromny i różnorodny wpływ Kresowian i ich potomków na rozwój Gliwic, zwłaszcza takich instytucji jak Politechnika Śląska.

Wystawa zorganizowana została w kilku blokach tematycznych:

- Kresy
- Wojna i wysiedlenie
- Gliwice
- Kresy w Gliwicach

W części pierwszej ukazano fragment przedwojennego wnętrza domu lwowskiego, gdzie przedstawiono liczne, wypożyczone z prywatnych zbiorów gliwiczian, obiekty i pamiątki przywiezione z Kresów. Były to zarówno meble i sprzęty domowe, jak i obrazy, naczynia, dokumenty itp. Elementem dodatkowym aranżacji były archiwalne nagrania radiowe Lwowskiej Fali odtwarzane z przedwojennego radia przywiezionego ze Lwowa oraz wyświetlane fragmenty filmów ze Szczepkiem i Tońkiem. W tej części ekspozycji był także dostępny – do samodzielnego oglądania – stary album fotograficzny z kopiami archiwalnych zdjęć rodzinnych. Zdjęcia ukazywały zatrzymane w kadrze fragmenty życia na Kresach z okresu od końca XIX wieku do 1939 roku, zarówno portrety pojedynczych osób, jak i zdjęcia grupowe, sytuacyjne, plenerowe itp.

W tej samej sali na dużej, przedwojennej mapie Kresów ukazano miejscowości kresowe, z których wywodzą się obecni gliwiczanie, w szczególności: Lwów, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Wilno. Obok mapy wyświetlano liczne dawne zdjęcia z tych najważniejszych dla gliwiczian wschodnich miast.

W drugiej części wystawy ukazano w ogólnym zarysie działania wojenne na Kresach (kolejne okupacje, mordy itp.), polityczne podstawy wysiedlenia ludności polskiej oraz sam proces przesiedlania (transporty na zachód). Na planszach i w gablotach przedstawiono kolejno obie okupacje sowieckie i niemiecką, przez które przeszli mieszkańcy Kresów oraz ich osobiste dokumenty związane z tymi okresami, zarówno te o politycznym znaczeniu, jak i rodzinne i osobiste (np. pamiętniki szkolne). Atmosferę tych lat przybliżyły rysunki o tematyce wojennej wykonywane we Lwowie w 1944 roku. Znaczącymi dokumentami ostatniego czasu wojny były ogłoszenia o zgłaszaniu się do przesiedlenia oraz dokumenty wysiedleńcze, głównie karty ewakuacyjne.

1. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji: wnętrze domu lwowskiego

2. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji: wnętrze domu lwowskiego – różne przedmioty ze Lwowa przywiezione do Gliwic

3. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; album fotograficzny z kopiami kresowych zdjęć rodzinnych

4. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji ukazujący, co zabierano ze sobą w przesiedleńczą podróż

Najbardziej istotnym elementem tej części ekspozycji było przejście przez wagon towarowy odtwarzający warunki, w jakich wysiedlani jechali na zachód, na Śląsk. Były tam spiętrzone kufry, skrzynie, walizki, pakunki oraz główne sprzęty i przedmioty, jakie ludzie zabierali ze sobą. Przejściu przez wagon towarzyszył dźwięk jadącego pociągu. Jednocześnie zwiedzający mieli możliwość odsłuchania osobistych wspomnień z transportu.

W kolejnej sali ukazano przyjazd do Gliwic i organizowanie życia w nowym, nieznanym mieście. W tej części przedstawiono zdjęcia i archiwalne nagrania filmowe z Gliwic z drugiej połowy lat 40. XX wieku, duży plan miasta z 1945 roku, przygotowany dla przybywających osiedleńców oraz działalność miejscowego oddziału PUR⁸, w tym liczne dokumenty związane z osiedleniem się w nowym miejscu⁹. O związanych z tym okresem trudnościach i przeżyciach zwiedzający mogli dowiedzieć się z dostępnych do odsłuchiwania wspomnień (nagrania wywiadów).

W tej części wystawy ukazano także włączenie się Kresowian w powojenne życie miasta, ze szczególnym uwzględnieniem powstania i historii Politechniki Śląskiej. Ukazano także liczne elementy życia codziennego tamtego okresu, jak np. afisze i ogłoszenia o tematyce osiedleńczej i kresowej.

Kolejna część wystawy poświęcona była pamięci o Kresach. Ukazano powojenne działania gliwiczian w zakresie zachowania pamięci o ich pochodzeniu, które wzmożły się zwłaszcza po 1989 roku. Przedstawiono historię i najważniejsze elementy związane z dwoma kresowo-gliwickimi sanktuariami maryjnymi: Matki Boskiej Kochawińskiej i Matki Boskiej Łysieckiej (kopie obrazów, zdjęcia pielgrzymek, kultu itp.) oraz historię i działalność towarzystw: miłośników Lwowa, Stryja, Wilna, Złoczowa, Ormian itp. i różnorodnych imprez „kresowych” ostatnich dwudziestu lat. Udostępniono także – z możliwością samodzielnego przeglądania i czytania – liczne publikacje o tematyce kresowej, w szczególności wspomnienia kresowo-gliwickie oraz nagrania ustne i filmowe¹⁰ do samodzielnego odsłuchiwania i oglądania.

Istotnym elementem tej części wystawy była także ściana „Gliwiczanie – Kresowianie” z licznymi zdjęciami gliwiczian o pochodzeniu lub korzeniach kresowych¹¹, w tym – w odrębnej części – osób szczególnie znanych i zasłużonych w powojennej historii miasta. W innej części sali odtworzono „ścianę lwowską” – fragment współczesnego domu gliwickiego, gdzie lwowskie pamiątki zajmują całą ścianę pokoju – z licznymi obrazami i rysunkami o tematyce lwowskiej, głównie autorstwa Ireny i Zygmunta Acedańskich.

Aranżacja wystawy¹², w tym odtwarzane piosenki, filmy dokumentalne, nagrania wspomnień, wagon towarowy, wzorowany na tych, którymi przewożeni byli Kresowianie itp., przybliżały atmosferę tamtych lat i związanych z nimi doświadczeń. Dodatkowo okres wojenny i gliwicki wzbogacony został o wiersze o tematyce kresowej i przesiedleńczej, których autorami są gliwiczanie¹³. Wiersze, będące odmienną formą zapisu przeżyć związanych z przesiedleniami, udostępnione zostały w formie niewielkich, zadrukowanych kart z możliwością zabrania ze sobą do domu.

Przy wejściu do każdej sali wystawienniczej umieszczone zostały opisy sal (w polskiej i angielskiej wersji językowej), z którymi każdy zwiedzający mógł się indywidualnie zapoznać¹⁴. Dzięki tak różnorodnym materiałom i technikom wystawienniczym oraz różnym formom przekazu (oryginały i kopie pozyskanych dokumentów, różnego rodzaju pamiątki rodzinne, archiwalne fotografie i nagrania filmowe, odtwarzane wywiady i reportaże, wagon transportowy, przez który każdy ze zwiedzających musiał przejść itp.) udało się przybliżyć atmosferę końca wojny i początku nowej historii miasta, lat szczególnie trudnych wyborów i adaptacji do odmiennej rzeczywistości. Zwiedzający mogli doświadczyć tych wydarzeń, które przeżywali przybywający do Gliwic Kresowianie.

Zorganizowanie wystawy było możliwe dzięki włączeniu się w jej przygotowanie wielu gliwiczian wywodzących się z Kresów, którzy udostępnili liczne pamiątki rodzinne na potrzeby wystawy. Prawie wszystkie znajdujące się na wystawie obiekty, zaprezentowane publicznie po raz pierwszy, pochodziły z prywatnych zbiorów gliwickich Kresowian.

Otwarcie wystawy nastąpiło 17 września 2010 roku (w rocznicę tak znamiennej dla Kresów daty z 1939 roku), a trwała ona do 31 grudnia 2010 roku. W trakcie wernisażu wystąpił Zespół Wokalno-Taneczny „Ychtis”, który zaprezentował piosenki lwowskie i o tematyce Lwowa. Uroczystość ta stała się niezwykłym spotkaniem ogromnego grona gliwiczian-Kresowian, z których znaczna część była poniekąd twórcami wystawy poprzez udostępnienie swych pamiątek rodzinnych.

Katalog wystawy oraz działania edukacyjne i popularyzacyjne

Wraz z otwarciem wystawy udostępniona została publikacja towarzysząca *Gliwiccy Kresowianie*¹⁵. W książce przedstawiono podstawowe zagadnienia związane z tytułowym tematem, począwszy od uwarunkowań i konieczności opuszczenia Kresów, trudnych wyborów związanych z wyjazdem, zasad wysiedleń i ich organizacji, poprzez opisy warunków transportu, wyborów nowego miejsca życia, po osiedlenie się w Gliwicach i wkład w życie miasta. Uzupełnieniem opracowania są liczne fragmenty wspomnień gliwiczian-Kresowian, a całość jest bogato ilustrowana barwnymi zdjęciami. W publikacji zawarta została także bibliografia oraz wykaz instytucji, które udostępniły swe zbiory.

W trakcie trwania wystawy realizowane były także, poza oprowadzaniem, lekcje muzealne przeznaczone dla młodzieży szkół gimnazjalnych i średnich. Realizowano cztery tematy lekcji:

1. Podróż w nieznaną – co kryły walizki przesiedleńców? Droga do Gliwic: Kresowiaczy i ich „bagaż”.
2. Moje Gliwice, mój Lwów – dwa miasta w ujęciu nie tylko Adama Zagajewskiego.
3. Człowiek w maszynie historii. Kresy – Gliwice: trzy historie rodzinne.
4. Orleńskie Lwowskie w Gliwicach – historia i pamięć.

Zakończona wraz z końcem 2010 roku wystawa została utrwalona i udostępniona w sposób wirtualny na stronie internetowej Muzeum w Gliwicach¹⁶. Przed demontażem wystawa została zdigitalizowana (fotografie panoramiczne), a następnie udostępniona w formie „wirtualnej wycieczki”. W elektronicznej prezentacji można zapoznać się z całością wystawy, dokonując także zbliżeń niektórych jej elementów.

Drugą formą dokumentacyjną, udostępnioną już po zakończeniu ekspozycji, jest film, na którym kuratorka wystawy Bożena Kubit oprowadza widza po ekspozycji, omawiając wszystkie najważniejsze jej części. Film powielony został na płytach DVD i udostępniony do sprzedaży¹⁷.

Wykłady i spotkania towarzyszące, przegląd filmowy

Projektowi „Gliwiccy Kresowianie” towarzyszyły liczne imprezy dodatkowo go rozwijające i promujące. Jako pierwszy element projektu w grudniu 2009 roku zorganizowano spotkania i warsztaty pt. „Kresowe Boże Narodzenie”, a w okresie kwiecień 2010 – kwiecień 2011 roku realizowano cykle wykładów i spotkań pt. „Kresy – przywracanie pamięci” i „Reminiscencje kresowe”. W czasie kolejnych spotkań ukazywano przedwojenne życie na Kresach, historyczne kontakty Śląska

i Kresów i tym podobne tematy. Realizowano także promocje aktualnie ukazujących się publikacji o tematyce kresowej. Kolejne wykłady przedstawili: Tomasz Kuba Kozłowski, *Merkury we Lwowie. O lwowskich targach, sklepach, rzemieślnikach i przedsiębiorcach*; prof. dr hab. Stanisław Nicieja, *Historia miast przesiedlonych*; Bogdan Kasprówcz, *Lwowiacy na Śląsku – Ślązacy we Lwowie*; ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Ormianie na Kresach i w Gliwicach*. Odbyły się także spotkania z autorami książek: A. Hanich, *Pamięć o kresowych korzeniach tożsamości*; S. Nicieja, *Lwów – Ogród snu i pamięci*; T. K. Kozłowski, *Świat Kresów*; K. Chiger, D. Paisner, *Dziewczynka w zielonym sweterku* (spotkanie z tłumaczką B. Dżon).

W listopadzie 2010 r., wspólnie z gliwickim kinem AMOK, w ramach przeglądu *Camera Silesia*, zorganizowany został kilkudniowy przegląd filmowy pt. „Kresowianie”. W trakcie festiwalu zaprezentowano m.in. filmy Jerzego Janickiego, filmy o Wojciechu Pszoniaku i Wojciechu Kilarze oraz szereg innych filmów dokumentujących gliwickie i górnośląskie związki z Kresami.

Konferencja naukowa Kresowianie na Górnym Śląsku

Konferencja, zorganizowana wspólnie przez Muzeum w Gliwicach oraz Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach, odbyła się 28 października 2010 roku. W wystąpieniach podjęta została tematyka przesiedlenia z Kresów na Górny Śląsk, w tym takie zagadnienia, jak: wysiedlenia z ziem wschodnich, działalność Państwowego Urzędu Repatriacyjnego i tzw. akcja repatriacyjna, osadnictwo na terenie Górnego Śląska, stosunki pomiędzy przybyszami ze wschodu a ludnością rodzimą, udział Kresowian w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Górnego Śląska, polityka „niepamięci” w okresie PRL, Kresy w literaturze na Górnym Śląsku. Uczestniczyli w niej naukowcy z różnych śląskich ośrodków (Wrocław, Opole, Katowice, Bytom, Gliwice), którzy zaprezentowali wyniki zleconych im, wcześniej nieopracowanych i niepublikowanych badań z zakresu historii przesiedleń z Kresów Wschodnich na Górny Śląsk.

Program konferencji obejmował wystąpienia:

- prof. dr hab. Grzegorz Hryciuk (Uniwersytet Wrocławski), *Polityka władz sowieckich w sprawie wysiedlenia ludności polskiej ze Lwowa 1944–1946*
- ks. dr hab. Andrzej Hanich (Instytut Śląski w Opolu), *Uwarunkowania i przebieg powojennej „repatriacji” Polaków z Kresów Wschodnich na Śląsk Opolski (1945–1946)*
- dr Henryk Markowski (Ruda Śląska), *Państwowy Urząd Repatriacyjny i jego działalność na terenie woj. śląskiego w latach 1945–1951*
- Małgorzata Goc (Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu), *Osadnictwo wiejskie ludności pochodzenia kresowego na Opolszczyźnie*
- Bogusław Tracz (IPN Katowice), *Osadnictwo miejskie i asymilacja w nowej rzeczywistości – na przykładzie Gliwic*
- Wiesław Bąba (Gliwice), *Ze Lwowa do Gliwic. Wysiedlenie uczonych lwowskich 1945–1946*
- Bożena Kubit (Muzeum w Gliwicach), *Z Kresów do Gliwic w świetle wspomnień*
- dr Joanna Januszewska-Jurkiewicz (Uniwersytet Śląski w Katowicach), *Harcerze lwowscy na Górnym Śląsku po II wojnie światowej*
- prof. dr hab. Barbara Kubis (Uniwersytet Opolski), *Niezwykłe czasy zwykłych ludzi – przesiedleńcy z Kresów na Górnym Śląsku*
- dr Adriana Dawid (Instytut Śląski w Opolu), *Na wspólnym froncie antykomunistycznym. Autochtoni i Kresowianie na Śląsku Opolskim 1945–1949*

- dr Adam Dziuba (IPN Katowice), *Zaangażowanie polityczne Kresowian w woj. śląskim w latach 1945–1948*
- dr Dariusz Węgrzyn (IPN Katowice), *Komitet Ziemi Wschodnich na Górnym Śląsku 1945–1947*
- Sebastian Rosenbaum (IPN Katowice), *Konflikty między przesiedleńcami z Kresów a Górnoszlązakami w pierwszych latach po II wojnie światowej*
- dr Bernard Linek (Instytut Śląski w Opolu), *Polityka „niepamięci” historycznej. Spuścizna Kresów Wschodnich II RP w górnośląskim systemie kulturowym*
- Bogdan Kasprowicz (Bytom) *Zbigniew Lipczyński – radio, opera, operetka po 1945 r.*
- Marcin Hałas (Bytom), *Nostalgia, wspomnienia, tęsknota. Lwowskie echa w literaturze Górnego Śląska po 1945 roku*
- Małgorzata Kłych (Muzeum w Gliwicach), *Historia i działalność górnośląskich towarzystw kresowych*

Materiał filmowy dokumentujący przebieg konferencji udostępniono na stronie internetowej gliwickiego Muzeum¹⁸. Publikację pokonferencyjną wydano w 2012 roku – *Kresowianie na Górnym Śląsku*, red. B. Trau, Katowice–Gliwice 2012

Wynikiem projektu „Gliwiccy Kresowianie” było opracowanie słabo poznanego i nieco zapomnianego okresu najnowszej historii Gliwic, opublikowanie wyników tych badań w formie katalogu wystawy oraz publikacji pokonferencyjnej, przekazanie tej wiedzy zwiedzającym oraz uczestnikom sesji naukowej i warsztatów edukacyjnych (zwłaszcza młodzieży). Znaczącym efektem projektu było także podniesienie świadomości mieszkańców Gliwic i regionu w zakresie niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zaktywizowanie środowiska w podtrzymywaniu pamięci o swej historii lokalnej. Niebagatelną rolę odgrywa także integracja międzypokoleniowa i wzrost tolerancji wobec osób o odmiennym pochodzeniu. Istotne znaczenie ma także zachowanie w formie nagrań i zapisu wywiadów, „historii mówionej” miasta i regionu, które mogą być wykorzystywane w dalszych opracowaniach.

ANEKS

Opisy poszczególnych sal wystawy „Gliwiccy Kresowianie”

Kresy

Ekspozycja ukazuje fragment z życia przedwojennego Lwowa. Prawie wszystkie meble, sprzęt domowy i inne eksponaty pochodzą ze Lwowa. Atmosferę tamtych lat przybliżają fragmenty dwóch filmów w reżyserii Michała Waszyńskiego: *Będzie lepiej* (1936 r.) i *Włóczęgi* (1939 r.), z udziałem słynnych aktorów komediowych Szczepka – Kazimierz Jan Wajda i Tońka – Henryk Vogelfänger.

Na lewej ścianie obrazy i zdjęcia, w tym akwarele: *Tryptyk Lwowski* A. Dzikowskiego (1938 r.) i *Wilno – zaulek św. Michała*, nieznanego autora. Poniżej fotografia grupowa z przyjęcia Chestertona na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (l. 30. XX w.) i zdjęcia trzech sióstr Twardowskich: Heleny, Anieli i Marii (kopie). W głębi portret Heleny Zofii Krasuckiej (1918 r.). Na toalecie teksty utworów Szczepka i Tońka oraz publikacja okolicznościowa Radia Lwów. Poniżej zestaw dziecięcych klocków kamiennych z początku XX wieku. W głębi radio z nagraniami z Lwowskiej Fali.

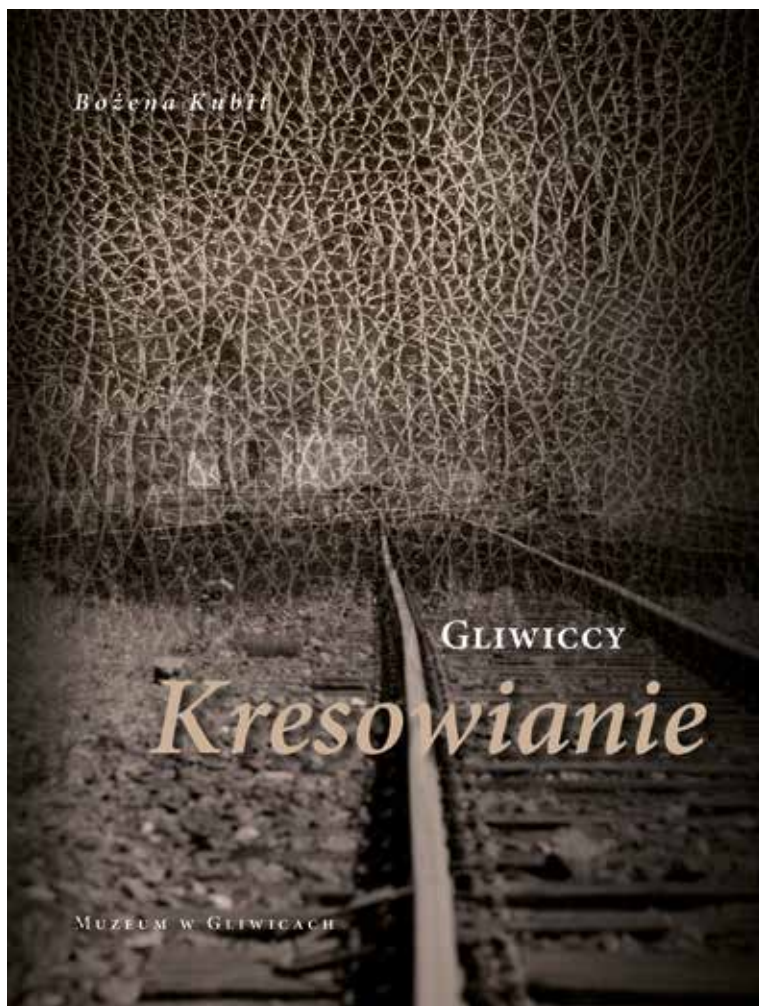
5. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; przed planszą o początkach Politechniki Śląskiej

6. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji: „Kresy w Gliwicach”

6. Wystawa „Gliwiczcy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji: ściana ze zdjęciami gliwickich Kresowian z lat 1945–2010

7. Okładka publikacji Bożeny Kubit *Gliwiczcy Kresowianie* (Gliwice 2010), towarzyszącej wystawie w Muzeum w Gliwicach

Okna na wprost – widok Lwowa z lat 30. XX wieku. Przed nimi fotografie (kopie): prof. Kazimierza Twardowskiego (lata 30. XX w.), Józefa Waltera w stroju Bractwa Kurkowego (1935 r.), pani Heydy (1895 r.). Obok świeczniki, samowar i rysunek tancerki.

Centralnie stół z nakryciem i gazetami lwowskimi, m.in. okolicznościowe wydanie „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” z relacją z pogrzebu marszałka Józefa Piłsudskiego oraz domowa książka meldunkowa.

W głębi w prawym rogu patefon z okresu międzywojennego oraz charakterystyczne kresowe obrazki wyszywane na kanwie z lat 30. XX wieku. Na ścianie po prawej stronie gobelin z XIX-wiecznymi portretami Wiktorii Longchamps z domu Pol (siostra Wincentego Pola) i Wincentego Longchamps.

W witrynie na półkach od góry: rysunkowy portret marszałka Józefa Piłsudskiego, medal pamiątkowy prof. Kazimierza Twardowskiego wydany w 1931 roku staraniem jego uczniów, tłok pieczętny dyrekcji poczty we Lwowie, kalendarz i przyciski do papierów, bibularz, dokument obywatelstwa Lwowa z 1912 roku. Poniżej papiery wartościowe i skórzane etui na dokumenty oraz skarbonka Miejskiej Kasy Oszczędnościowej we Lwowie. Obok lornetki teatralne, torebka i rękawiczki kobiece oraz zegarek męski. Na półce środkowej ceramika, w tym wyroby „Kazimierz Lewicki Lwów”, oraz angielskie metalowe pudełko na ciastka. Poniżej przewodniki po Lwowie i Wilnie, książki o tematyce lwowskiej, pamiętniki szkolne, reklamy filmowe oraz komiksy z 1938 roku. Na dolnej półce butelki lwowskich oraz samborskich wytwórni wódek i likierów: Baczewski, Kronik, Kosecki, Mikolasch, Tieger. Obok mapa Polski oraz historyczne egzemplarze książek: *Historia Drukarń i Stowarzyszeń Drukarskich we Lwowie*, wyd. 1926 roku i opracowanie prof. Stanisława Fryze *Elektrotechnika ogólna*, Lwów 1931.

Na witrynie pudło na kapelusze ze Lwowa. Obok na ścianie dyplomy czeladnicze z Tarnopola (1918 r.) i Stanisławowa (1895 r.).

Po prawej stronie na ścianie mapa Kresów południowo-wschodnich i wizerunki miast kresowych oraz reklamy lwowskie.

Wojna i wysiedlenie

Prezentacja wydarzeń wojennych rozgrywających się na Kresach w latach 1939–1945. Na planszach pokazano główne wydarzenia polityczne kolejnych okupacji: pierwszej sowieckiej, niemieckiej i drugiej sowieckiej. W gablotach dokumenty i obiekty pochodzące z tego okresu zachowane w rodzinach gliwickich Kresowian, wśród nich dokumenty: dowody osobiste, legitymacje, zaświadczenia, a także młodzieńcze pamiętniki i programy koncertów szkolnych. Na uwagę zasługują świadectwa szkolne z lat 1939–1945, z których wynika, że uczniowie w przeciągu zaledwie kilku lat przechodzili przez szkoły polskie, rosyjskie, niemieckie i ponownie rosyjskie.

Na ścianie po lewej stronie rysunki wojenne autorstwa Jana Sirka-Bortnowskiego, powstałe we Lwowie w 1944 r. Przy gablocie „Okupacja niemiecka” możliwość odsłuchania wspomnień z tego okresu. W dalszej części wagon, jakim przesiedleńcy opuszczali rodzinne strony w latach 1945–1946. Przed wejściem do wagonu po lewej stronie kopie zdjęć transportów z Kresów na Śląsk z lat 1945–1946, a poniżej worki z podstawowymi rzeczami przygotowanymi do nagłego wyjazdu (Lwów, lata 1942–1945). Po prawej stronie przed wejściem kufer i walizki z wywozonymi przedmiotami. W jednym wagonie musiało zmieścić się od 4 do 10 rodzin wraz z bagażami, można więc było zabrać

tylko niewielką część dorobku swojego życia. Wybór, co zabrać, a co pozostawić, był bardzo trudny.

Wewnątrz wagonu skrzynie, kufry, walizy i inne pakunki, w których przewożono dobytek oraz prymus i piecyk używane w czasie transportu do gotowania i ogrzewania. Obok butelka z alkoholem, którym przekupywano kierowników pociągów oraz słój z zabraną w 1945 roku na pamiątkę ziemią z Cmentarza Łyczakowskiego. W tej części możliwość odsłuchania relacji z wyjazdu ze Lwowa i transportu do Gliwic.

Gliwice

Różne czynniki decydowały o wyborze przez przesiedleńców Gliwic jako nowego miejsca zamieszkania. Przyjeżdżający trafiali na dworce w Gliwicach, Pyskowicach i Łabędach, skąd różnymi środkami lokomocji przewozili swój dobytek do nowych miejsc zamieszkania. Przybywający do Gliwic rejestrowali się w miejscowym Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym, który mieścił się przy ul. Chmielnej 23 (ob. ul. Barlickiego). Do zadań miejscowego PUR formalnie należało: zapewnienie osadnikom środków transportu, żywności – pochodzącej najczęściej z amerykańskich dostaw w ramach UNRRA – opieki lekarskiej oraz pomoc w uzyskaniu przydziału na mieszkanie lub gospodarstwo i znalezieniu pracy. Jednocześnie Państwowy Urząd Repatriacyjny prowadził bardzo szczegółową ewidencję osób przesiedlonych.

Na ścianie po prawej stronie instrukcja osadnictwa wydana przez Zarząd Centralny PUR w Łodzi 22 VIII 1945 roku. Poniżej gablota z dokumentami osób przybyłych do Gliwic. W głębi po prawej stronie urząd PUR z centralnie stojącym biurkiem, na którym dominują dokumenty związane z osadnictwem i zestawienia statystyczne. Ciekawostką jest list pisany w krótkim czasie po przyjeździe ze Lwowa na Śląsk. Korzystając z telefonu na biurku można odsłuchać relacji jednej z przyjezdnych osób.

Na środku sali plan Gliwic z 1945 r., a na nim zaznaczone: siedziba PUR i obszary zamknięte w 1945 r., zajmowane przez wojska radzieckie. Obok wykaz niemieckich i polskich nazw ulic oraz dwa kolejne plany Gliwic z 1945 roku wydane na potrzeby PUR i przybywających do miasta przesiedleńców. Na ścianie prezentacja filmowego materiału dokumentującego Gliwice w latach 1945–1950 ze zbioru Filmoteki Narodowej. Obok ogłoszenia i zarządzenia miejskie z tamtych lat oraz reklamy o tematyce lwowskiej i kresowej: Bar Kresowy, Cukiernia Lwowianka, „Repatrianci lwowscy” i inne.

Na ścianie po lewej stronie historia Politechniki Śląskiej w Gliwicach, wywodzącej się z Politechniki Lwowskiej. Obok rysunek Franciszka Maurera przedstawiający profesorów Politechniki Lwowskiej przybyłych w łodzi (arce) do Gliwic. Na monitorze materiał archiwalny z początków Politechniki Śląskiej ze zbiorów Filmoteki Narodowej.

Kresy w Gliwicach

W okresie powojennym nie było możliwe kultywowanie pamięci o Kresach jako miejscu pochodzenia. Polakom urodzonym w ówczesnej Polsce w dokumentach jako miejsce urodzenia wpisywano ZSRR. Dopiero dzięki przełomowi 1989 roku zaistniała możliwość mówienia o Kresach i o historii przybyłych do Gliwic przesiedleńców.

Po prawej stronie od wejścia odtwarzane są fragmenty reportażu z 2003 roku pt. *Cień Radiostacji* w reżyserii Krzysztofa Magowskiego, w którym o swych doświadczeniach przyjazdu do Gliwic opowiadają byli Kresowianie. Obok znajduje się tablica z licznymi zdjęciami gliwickich Kresowian

z lat 1945–2010. Naprzeciw wejścia fotografie znanych gliwiczian i najbardziej znani gliwiczanie o kresowym pochodzeniu.

Na ścianie po lewej stronie od wejścia wyeksponowano aktualny plan Gliwic z zaznaczonymi miejscami związanymi z Kresami. W dalszej części – plansze i gabloty ukazujące działalność gliwickich towarzystw kresowych i indywidualnych osób na rzecz przywracania pamięci o Kresach i pomocy udzielanej Polakom pozostałym na Wschodzie. Ostatnia plansza i gablota poświęcone są pamięci Orłąt Lwowskich. W gliwickich domach i rodzinach zachowało się wiele pamiątek z Kresów, między innymi dwa sztandary: Towarzystwa Gimnastycznego Sokół we Lwowie z 1903 roku i Cechu Wędliniarzy we Lwowie. Są one pokazane w głębi sali.

Do Gliwic trafiły także dwa cudowne obrazy przywiezione z Kresów: Matki Boskiej Kochawskiej i Matki Boskiej Łysieckiej, które wraz z ich historią zaprezentowane są w głębi za zasłoną. Na stoliku zaprezentowano liczne publikacje na temat gliwickich Kresowian oraz historii i współczesności Kresów, a na ścianach – współczesne fotografie Lwowa.

PRZYPISY

¹ A. Zagajewski, *Dwa miasta*, s. 19–20.

² W 2001 roku miała miejsce pierwsza wystawa pt. „Ormianie gliwicy”, w 2003 roku „Ewangelicy w Gliwicach”, a w 2005 roku „Żydzi gliwicy”. Każdorazowo wystawom towarzyszyły tematyczne publikacje, wykłady, niekiedy naukowe konferencje (plonem konferencji „Żydzi gliwicy” jest publikacja zbiorowa pod tym samym tytułem, wydana w 2006 r.). Autorką wystaw i publikacji towarzyszących jest Bożena Kubit.

³ Honorowy patronat nad projektem objął Zygmunt Frankiewicz Prezydent Miasta Gliwice. Autorką projektu, w tym wystawy i towarzyszącej publikacji, jest Bożena Kubit, a osobą współpracującą Małgorzata Klych.

⁴ W trakcie badań w Archiwum w Katowicach korzystano głównie z zespołów akt: 188 – PUR woj. katowickie i i 192 – PUR pow. gliwicki. W gliwickim oddziale Archiwum korzystano ze zbioru afiszy i plakatów oraz zespołu akt: 160 – ZM i MRN.

⁵ M.in. Towarzystwo Przyjaciół Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich w Gliwicach, Oddział Stryjan TML, Związek Ormian w Polsce z siedzibą w Gliwicach, Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna, gliwicki Oddział Związku Sybiraków, Światowy Kongres Kresowian w Bytomiu, Radio Katowice – Lwowska Fała i in.

⁶ Były to szkoły: IV Liceum Ogólnokształcące im. Orłąt Lwowskich i Liceum Plastyczne prowadzone przez Stowarzyszenie Animatorów Wszechstronnego Rozwoju Młodzieży.

⁷ W oparciu o wywiady B. Kubit przygotowała referat pt. *Z Kresów do Gliwic w świetle wspomnień* na konferencję „Gliwicy Kresowianie”.

⁸ PUR – skrót od: Państwowy Urząd Repatriacyjny. Urząd, powołany dekretem PKWN z 7 października 1944 r., który po stronie polskiej był organizatorem przesiedleń.

⁹ Na wystawie prezentowano zarówno oryginały dokumentów – odpowiednio zabezpieczone w gablotach – jak i liczne kopie z możliwością samodzielnego ich przeglądania i studiowania.

¹⁰ Były to fragmenty filmu *Cień radiostacji* oraz audycji Radia Katowice *Lwowska Fała* o pomocy gliwiczian w odbudowie kościołów na Kresach.

¹¹ Ogłoszona akcja zbierania zdjęć rodzin gliwickich o pochodzeniu kresowym spotkała się z niezwykłym odzewem mieszkańców miasta: dostarczono setki zdjęć (do skopiowania), by tym sposobem zamaniestować swą pamięć o kresowych korzeniach i wnieść swój wkład w wystawę. Prezentacja kopii zebranych zdjęć cieszyła się dużym zainteresowaniem. Przygotowania do wystawy i późniejsze wrażenie

z niej wykazały, że nurt ten jest nadal żywy i ważny dla mieszkańców Gliwic i innych miast śląskich.

¹² Autorem aranżacji był Tomasz Kokott.

¹³ Były to zarówno znane osoby, jak i tworzące dla siebie, „do szuflady”: Krystyna Łukasik, Lesław Nowara, Anna Rudawcowa, Adam Zagajewski, Wincenty Ziarkiewicz. Szczególny wyraz miały wiersze z lat 1942–1945, z okresu wojennego i z czasu przesiedlenia.

¹⁴ Pełne opisy w załączonym aneksie.

¹⁵ B. Kubit, *Gliwicy Kresowianie*, Gliwice 2010, ss. 119.

¹⁶ Jest to strona: www.muzeum.gliwice.pl. Omawiane „wirtualne zwiedzanie” dostępne jest na: <http://www.muzeum.gliwice.pl/kresowianie-na-gornym-slasku/#>.

¹⁷ Producent filmu: Muzeum w Gliwicach, Wykonawca: ITV Telewizja Gliwice, Gliwice 2010/2011.

¹⁸ Mieści się on w dolnej części strony: <http://www.muzeum.gliwice.pl/kresowianie-na-gornym-slasku/>.

MUZEUM KRESOWE – CZY I KOMU POTRZEBNE? SPOJRZENIE MUZEALNIKA – ORGANIZATORA WYSTAW KRESOWYCH

Do pytania zawartego w tytule i refleksji na ten temat niewątpliwie skłoniła mnie moja działalność wystawiennicza poświęcona Kresom II Rzeczypospolitej. Rozpoczęta ona została wystawą „Co kryły walizki »repatriantów«?” zaprezentowaną po raz pierwszy w 1998 roku w Muzeum Etnograficznym w Gdańsku-Oliwie (Oddziale Muzeum Narodowego w Gdańsku), a następnie przez dwa lata pokazywaną jeszcze w innych muzeach Polski (Słupsk, Lębork, Poznań, Mrągowo). Przesiedlenia i losy Polaków pochodzących z Kresów dość długo należały do tematów tabu, a nawet jeśli o tym mówiono to tylko w określonym, wycinkowym, dopuszczonym cenzurą kontekście. Dopiero po przemianach politycznych w Polsce zaczęły pojawiać się rozprawy naukowe na ten temat, zaczęto organizować konferencje, znalazły się fundusze na badania tych, co pozostali, sięgnęli po ten temat magistranci i doktoranci, a także coraz częściej muzealnicy. Wielkim echem odbiła się wystawa zorganizowana przez Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi pt. „Znad Niemna i Prypeci i Dniestru” (1990/1991 r.) czy kompleksowa wystawa w Muzeum Niepodległości „Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej. Ziemia i ludzie” (1997 r). Oliwska wystawa była pierwszą tak wyraźnie prezentującą tematykę przemieszczenia ludności polskiej zza wschodniej granicy w ramach akcji repatriacyjnej. Celowo też zostało użyte w tytule wystawy nieadekwatne do sytuacji słowo „repatriant”, które wiele osób dziś drażni. Bo czyż można mówić o powrocie do ojczyzny w sytuacji opuszczania swojej ojczyzny? Założeniem wystawy było pokazanie poprzez zabierane ze sobą przedmioty, rozterek i dylematów ludności jadącej z dawnej Polski do nowej Polski, w tę podróż w jedną stronę. Oczywiście materia do tej wystawy nie mogła być pozyskana jedynie drogą kwerend muzealnych. Sam dwuletni proces tworzenia wystawy był docieraniem do rodzin i domów osób, które przyjechały w tejże akcji, dobieraniem obiektów, aby ukazać co poszczególne grupy ludnościowe: ziemianie, mieszczenie, chłopcy zabierali ze sobą, jakie były priorytety, jakie możliwości, co dla każdego było najważniejsze. W przypadku tej wystawy to niejako pozyskiwana materia narzuciła ostateczny kształt ekspozycji. Z pozyskanych ok. 400 przedmiotów zarysowywał się też obraz życia tam, który można było odtworzyć robiąc aranżację lwowskiego saloniku z mebli przywiezionych przez rodzinę prof. Witolda Minkiewicza, czy odtwarzając wygląd typowej kresowej izby wiejskiej z charakterystycznym piecem białoruskim. Z pocztówek, pamiątek, świadectw, dyplomów, fotografii, dokumentów wyłaniał się wizerunek miast, wsi, życia i obecności Polaków na Kresach. Rozmieszczone na wejściu przed fotografią z transportu i obwieszczaniem urzędowym o ewakuacji walizki, tobołki, bagaże niezwykle wyraziście i mocno wprowadzały w temat wystawy. Kresowianie chętnie pożyczali obiekty na tę wystawę ciesząc się, że ktoś taki temat zechciał poruszyć. Wielu potem pozostawiało swoje pamiątki kresowe w muzeum. Sytuacja pokazania przedmiotów rodzinnych na wystawie nobilitowała je.

Niejednokrotnie wchodzące w pełnoletność dzieci wypożyczających dopiero zaczynały rozumieć rangę przechowywanych przez rodziców pamiątek i po ujrzeniu ich w muzeum rozwijały się u nich zainteresowania nimi, rodzinną historią, sposobem przechowania ich. Upublicznienie pamiątek nadawało im jednocześnie nowy wymiar. Małe historie rodzinne tworzyły bowiem wielką opowieść o życiu na Kresach, o rozterkach i wielkim rozdarciu jadących w pociągach repatriacyjnych. Była to jednocześnie opowieść o patriotyzmie, pogoni za ojczyzną tych Polaków, którzy nie wyobrażali sobie życia bez Polski, gdy nie pytając nikogo o zgodę, Stalin za przyzwoleniem wielkich ówczesnego świata, przy dobrym krymskim winie w Jałcie ustalił wschodnią granicę Polski. Zgromadzone na wystawie obiekty pokazały także, jak wielki bagaż kulturowy wwieźli do nowej Polski kresowianie. Ludzie wykształceni często w uniwersytetach Wilna i Lwowa swoją wiedzę służyli nowej Polsce. Szczególnie widoczne było to na Ziemiach Zachodnich i Pomorzu, gdzie kierowano transporty repatrianckie. Współczesny Gdańsk budowali w znacznej mierze właśnie kresowianie, których liczebność określa się na 1/3 mieszkańców. Nic więc dziwnego, że wystawa miała swoich adresatów, którzy tłumnie potem na nią pielgrzymowali. Niejednemu wycisnęła łzę w oku, niektórzy dopiero usłyszeli o tym, dla wielu młodych była lekcją historii, której nigdzie nie nauczano. Sukces wystawy sfinalizowany nagrodą ministra kultury za najciekawsze wydarzenie roku 1998, jej późniejsza prezentacja w innych miastach, a nade wszystko popularność u publiczności zobowiązywały. Zwróciły uwagę na potrzebę takich wystaw i ogromne zapotrzebowanie ze strony zwiedzających. Prezentacja wystawy w każdym kolejnym mieście ożywiała środowiska kresowe, które dostarczały dodatkowo swoje zabytki na wystawę. Organizowano przy tej okazji prelekcje, spotkania, a muzea wzbogacały się o cenne dary ze strony kresowian. Wystawa odbiła się szerokim echem nie tylko w kraju, lecz także wśród sąsiednich krajów. Muzeum Kultur Europejskich w Dahlem organizując wystawę poświęconą zakończeniu II wojny światowej zwróciło się z zapytaniem, czy jakiś materiał wystawy dotyczącej repatriacji mógłby się znaleźć u nich. I wówczas historia Zofii Wielochowej ukazana w trakcie wystawy „Co kryły walizki »repatriantów«?” znalazła swój ciąg dalszy w Berlinie. Niemieccy muzealnicy zderzyli dwie biografie: pochodzącej z Wileńszczyzny Zofii Wielochowej, zasiedlającej mieszkanie w Zabrze i Teresy Ochmann, zmuszonej to mieszkanie opuścić. Odnaleziono w Berlinie Teresę Ochmann i pokazano historie dwóch kobiet, które w wyniku powojennych decyzji polityków zmuszone były opuścić swój dom. Poprzez indywidualne losy dwóch kobiet, które zderzyły się w drzwiach mieszkania znakomicie można było ukazać swoisty efekt domina przemieszczającej się ludności. Wystawa „Co kryły walizki »repatriantów«?” została także bardzo dobrze odebrana przez oglądających ją rodaków zza wschodniej granicy. Przypomnieli sobie o niej organizatorzy I Światowego Zjazdu Wilniuków, którzy zaproponowali pokazanie wystawy w Wilnie. Oczywiście wiązało się to z ponownym konstruowaniem po 10 latach od pierwszej prezentacji już nieistniejącej wystawy. Na potrzeby zjazdu powstała ona w nieco innym kształcie pod tytułem: „Co kryły walizki »repatriantów«? Edycja wileńska” (sierpień 2009). Otwierała ona zjazd będąc najważniejszym jego punktem wśród wielu innych działań kulturalnych towarzyszących imprezie. I tam także odniosła wielki sukces i wzbudziła zainteresowanie. Aby ją zobaczyć, do Domu Polskiego w Wilnie przybywało wiele osób, nie tylko Polaków. Wielu Litwinom pokazała także nieznaną kartę naszej wspólnej historii.

Wszystkie kolejne wystawy kresowe powstałe w Muzeum Etnograficznym w Gdańsku - Oliwie („Mój Lwów”, „Ziemia wiecznej tęsknoty – Polesie”, „Wołyń, Grodno i Wołkowysk w II Rzeczypospolitej”, „Odkrywanie Huculszczyzny”, „Brasławszczyzna – kresy Kresów II Rzeczypospolitej”) były także konsekwencją tej pierwszej najważniejszej wystawy, niejako wysypały się z otworzonej walizki. Były także odpowiedzią na zapotrzebowanie płynące ze strony publiczności. Wystawy kresowe,

a szczególnie pierwsza, która zamknięta została wileńską klamrą, zwracały uwagę na konieczność powstawania tego typu ekspozycji, a nawet stworzenia muzeum zajmującego się jakże długo zaniedbywaną tematyką Kresów II Rzeczypospolitej. Już w trakcie trwania I edycji wystawy „Co kryły walizki »repatriantów«?” Muzeum Etnograficzne w Oliwie zaczęło zbierać opinie zwiedzających na temat konieczności stworzenia takiego muzeum. Po zebraniu dużej ilości podpisów wysłane zostały listy do ówczesnych decydentów o powołanie w Gdańsku takiej placówki muzealnej, która zajmowałaby się tematyką i spuścizną byłych Kresów. Niestety ani głos muzealników, ani towarzystw kresowych z Gdańska nie spotkał się z zainteresowaniem i odzewem u władz. Tak więc Muzeum Etnograficzne w Oliwie gromadzi tylko zabytki kresowe, rozszerzając je także o zbiory dokumentacyjno-historyczno-fotograficzne i organizując wystawy czasowe poświęcone Kresom. Cieszyć może fakt, że inne muzea w Polsce coraz częściej i śmielej odzwierciedlały tematykę kresową. Bardzo ważką działalność podjęło Muzeum Niepodległości w Warszawie, inicjując i kontynuując Muzealne Spotkania z Kresami, które w formie konferencji stały się miejscem spotkań muzealników wymieniających doświadczenia w ochranianiu i prezentacji zabytków kresowych. Ogromny żal budzi rozwiązanie powołanego w 2006 roku w Warszawie Instytutu Kresowego, mającego w założeniu ogniskować zagadnienia związane z Kresami. Okazał się on niestety krótką efemerydą, a podporządkowanie instytutu samorządowi Warszawy spowodowało szybką jego zagładę. Jego byt nie znalazł bowiem zrozumienia u radnych warszawskich. Częściowo lukę wypełnia Dom Spotkań z Historią i bardzo prężna działalność prelekcyjna upowszechniająca wiedzę na temat Kresów Tomasza Kuby Kozłowskiego. Z ideą powołania Instytutu Polskiego Dziedzictwa Historii i Kultury Kresów wystąpił Andrzej Chlipalski¹, sugerujący, że instytut kompleksowo miałby się zajmować problematyką polskiego dziedzictwa na Kresach, nie włączając w swoją działalność kolekcjonowania zabytków i archiwaliów, co zdaniem projektodawcy należeć powinno do placówek muzealnych i bibliotek. Zwracał on także w swoim wystąpieniu uwagę na brak choćby działu kresowego w muzeach polskich. W międzyczasie sytuacja uległa zmianie, gdyż powołano Dział Kresowy w Muzeum Niepodległości w Warszawie. Kresy stanowić mogłyby ważny dział w Muzeum Historii Polski, którego realizacja wciąż jest odsuwana.

Natomiast inicjatywa dotycząca Muzeum Kresowego zaczęła powoli dojrzewać i przesuwać się w stronę polityków. W 2008 r. dolnośląski eurodeputowany PIS prof. Ryszard Legutko wystąpił na łamach „Rzeczypospolitej” z tekstem *Zbudujmy Muzeum Kresowe*. W swoim tekście profesor uzasadnia: „Jeśli uświadomimy sobie, że Kresy towarzyszyły polskiej historii przez sześć wieków, że zajmowały one wielkie, mimo zmienności granic, obszary Rzeczypospolitej, że powstała tam niezwykła i bogata cywilizacja, że stamtąd wyszli najwięksi polskiej kultury, że przez stulecia Kresy stanowiły i po części nadal stanowią naszą ojczyznę symboliczną, to brak muzeum oznacza coś znacznie poważniejszego niż niedopatrzenie czy zaniedbanie. To świadectwo zapaści naszej pamięci historycznej. (...) Zbudujmy muzeum kresowe by oddać sprawiedliwość tej wielkiej części naszej historii, której tyle zawdzięczamy (...) Zbudujmy muzeum Kresów, bo to ostatni moment, by zrobić to z udziałem ludzi jeszcze Kresy pamiętających, lecz żyjących w obawie, że wraz z ich odejściem znikną też na zawsze obrazy świata minionego i rzeczy z przeszłości, których są strażnikami. (...) Zbudujmy muzeum Kresów, żebyśmy się nie musieli sami za siebie wstydzić”². Jednak jego inicjatywa jako osoby z Kancelarii Prezydenta i kręgu Lecha Kaczyńskiego została od razu bardzo źle przyjęta. Zbojkotowano ją jako inicjatywę PiS, zbyt narodową, uwsteczniającą, a nawet zdaniem niektórych jątrzącą. Wielka szkoda, że większą wagę przykładają się do tego, kto mówi, a nie co mówi.

Kolejny raz ta sama propozycja ożyła w ustach marszałka Macieja Płażyńskiego – ówczesnego prezesa Wspólnoty Polskiej, który zimą 2009 roku wystosował list do towarzystw kresowych

z zaproszeniem do zjazdu w Pułtusku i dyskusji na temat m.in. uchwały dotyczącej obywatelskiej inicjatywy powołania muzeum kresowego. Pisze w tym liście: „Myszę, że nadszedł czas, aby pomysł Muzeum Kresów potraktować poważnie lub raz na zawsze pogrzebać. W miarę upływających lat, w naturalny sposób odchodzą pokolenia, dla których słowo Kresy jest żywą nadal częścią ich pamięci. Jeśli ludzi tych nie wciągniemy do współpracy, jeśli nie zdążymy uczynić ich żywymi świadkami tego, czym dla naszej polskiej tożsamości, historii, kultury są Kresy, to wszystko cokolwiek później w tej sprawie uda nam się uczynić będzie tylko pozbawioną atrapą rzeczywistości”³. Prawie 100 uczestników zorganizowanego w lutym 2010 roku zjazdu taką uchwałę po dość długich obradach podjęło. Sformułowana w Pułtusku uchwała w sprawie powołania Muzeum Kresów Rzeczypospolitej skierowana do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej uzasadnia: „Pojęcie Kresy zmieniało z biegiem historii swój terytorialny zasięg. Dla części Polaków Kresy oznaczają dom utracony w wyniku jałtańskich porozumień – małą ojczyznę odebraną przemocą. Ta mała ojczyzna to blisko 1/3 przedwojennego państwa polskiego wraz z milionami mieszkańców. Oni i ich potomkowie mają prawo oczekiwać, że państwo polskie zechce zdobyć się na wysiłek upamiętnienia i udokumentowania polskiej obecności w historii wielu miast, miasteczek i wsi, obecności, której usiłuje się zaprzeczać lub fałszować jej treść. Oczekujemy, że przyszłe Muzeum Kresów przypomni zarówno odległą, jak i stosunkowo niedawną rzeczywistość państwa zbudowanego przez wiele nacji, dla których Rzeczypospolita była wspólną ojczyzną. Muzeum takie stać się może skarbnicą i inspiracją, z której czerpać będą zarówno potomkowie jej mieszkańców, jak i społeczeństwa jednoczącej się Europy. Ziemię wschodnie to część naszej duchowej ojczyzny – podobnie jak Kraków, Częstochowa, Gniezno. Odcięcie tej części wspólnej historii czyni nas uboższym i okaleczonym kulturowo społeczeństwem”⁴.

Po zebraniu odpowiedniej liczby głosów uchwała przedstawiona miała być w Sejmie. Niestety nagła, nieoczekiwana i jakże tragiczna śmierć marszałka w Smoleńsku przecięła jego szczytne inicjatywy, o których dyskutowano w Pułtusku. Inicjatywę związaną ze zmianami w ustawie repatriacyjnej podjął jego syn, a na kim spoczywać ma wypełnienie testamentu marszałka związanego z Muzeum Kresowym? Uważam, że w pierwszym rządzie na nas muzealnikach. To my świadomi jak ważne jest ochranianie i przypominanie naszej spuścizny narodowej, powinniśmy jednym głosem mówić o potrzebie stworzenia takiej placówki, co nie znaczyłoby, iż nie mamy zbierać, охранiać i pokazywać kresowych pamiątek w różnych muzeach. Jeśli czynione to będzie ciągle i w wielu miejscach, pamięć o Kresach nie zaginie. Natomiast centralne Muzeum Kresowe mogłoby stanowić rodzaj instytucji muzealno-badawczej ogniskującej wielość zagadnień i działań, do której odwołać mógłby się każdy zainteresowany Kresami.

Z doniesień prasowych dowiadujemy się, że prof. Ryszard Legutko zainteresował zarząd województwa dolnośląskiego ideą powołania Muzeum Kresów Wschodnich we Wrocławiu, w którym osiedliło się, w wyniku przemieszczenia związanego z powojennym przesunięciem granicy wschodniej, wielu Kresowian⁵. Na ile jednak projekt da się urzeczywistnić czas pokaże. Wrocław odwołujący się z chęcią do tradycji kresowej, szczególnie lwowskiej na pewno stanowiłby jedną z lepszych lokalizacji.

PRZYPISY

¹ A. Chlipalski, *O Instytut Polskiego Dziedzictwa Historii i Kultury Kresów Wschodnich*, [w:] *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Materiały z I Muzealnych Spotkań z Kresami, Warszawa 2009.

² Zob. strona internetowa <http://www.rp.pl/artukul/23301.html>, dostęp 9 IX 2010.

³ Archiwum korespondencji Oddziału Etnografii MNG.

⁴ Zob. strona internetowa http://www.polskiekresy.info/index.php?option=com_content&view=article&id=662, dostęp 9 IX 2010.

⁵ Zob. strona internetowa: http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,35771,9033220,Czy_we_Wroclawiu_powstanie_Muzeum_Kresow_Wschodnich_.html, dostęp 15 V 2011.

WYBRANE PRZYKŁADY TROSKI KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO ARCHIDIECEZJI LWOWSKIEJ O ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W LATACH 1991–2011

Po zakończeniu II wojny światowej, na mocy ustaleń konferencji jałtańskiej 4–11 II 1945 r., z obszaru archidiecezji lwowskiej liczącej w 1939 r. 41511 km², zaledwie ok. 2290 km² znalazło się w granicach Polski, a pozostała część została wchłonięta przez Związek Radziecki. Dodatkowo po regulacji wschodnich obszarów przygranicznych 15 II 1951 r., na rzecz ZSRR przeszło kolejne 480 km², wskutek czego tzw. archidiecezja w Lubaczowie liczyła 1810 km². Spośród 416 placówek duszpasterskich archidiecezji lwowskiej funkcjonujących do roku 1939, na terytorium archidiecezji w Lubaczowie w 1946 r. istniało zaledwie 28 parafii, pozostałe znalazły się po stronie sowieckiej¹.

Pod dominację sowiecką dostała się nadto 1/3 terytorium (ok. 7000 km²) diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. Do 1945 r. funkcjonowało tam 70 parafii (646 miejscowości) oraz 70 kościołów parafialnych i około 100 dojazdowych; wszystkie te placówki znalazły się w granicach imperium sowieckiego².

Jeszcze bardziej tragiczny los spotkał trzecią diecezję wchodzącą w skład metropolii lwowskiej ob. łac., a mianowicie diecezję łucką. W 1939 r. jej obszar wynosił 38678 km², 169 parafii, przeszło 140 kościołów parafialnych i ok. 100 kaplic. Po roku 1945 całe terytorium diecezji zostało objęte granicami państwa sowieckiego³.

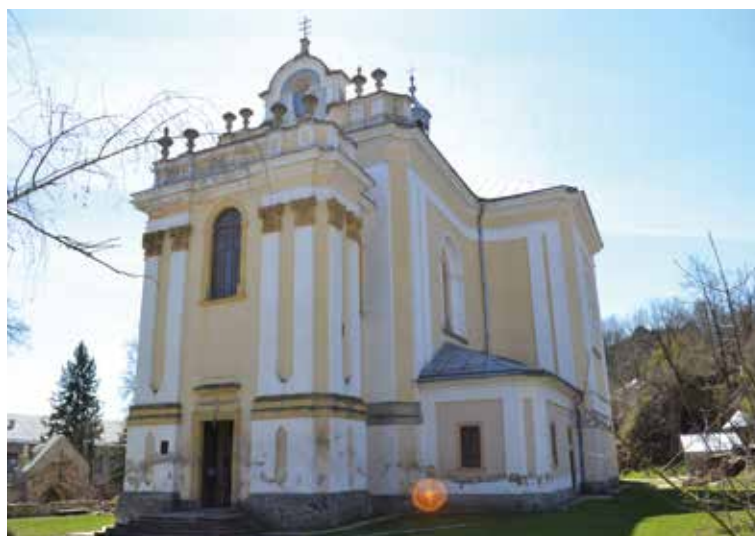
Represyjna polityka władzy sowieckiej względem Kościoła rzymskokatolickiego na zajęтым terytorium doprowadziła do niemal całkowitego zaniku struktur administracyjnych, eksterminacji duchowieństwa i wiernych, dewastacji oraz likwidacji olbrzymiej większości kościołów, klasztorów, budynków parafialnych. W ostatnich dekadach istnienia Związku Radzieckiego przed rokiem 1991, na obszarze metropolii lwowskiej funkcjonowało zaledwie kilka świątyń: katedralna pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie, pw. św. Antoniego tamże, w Borszczowie, Dobromilu, Hałuszczyńcach, Krzemieńcu, Mościskach, Nowym Mieście, Samborze, Stryju, Szczercu, Złoczowie. Należy wszakże pamiętać, że parafie Dobromil, Mościska, Nowe Miasto, Sambor do roku 1945 wchodziły w skład diecezji przemyskiej, natomiast Krzemieniec należał do diecezji łuckiej. Wszystkie pozostałe parafie przestały istnieć, a kościoły uległy zniszczeniu bądź utraciły charakter budowli sakralnych⁴.

Przełom w dziejach Kościoła rzymskokatolickiego na Wschodzie nastąpił w dobie *pieriestrojki* u schyłku istnienia imperium sowieckiego, a ugruntowany został bullą Jana Pawła II z 16 I 1991 r. Doszło wówczas do reaktywowania metropolii lwowskiej ob. łac. złożonej z archidiecezji lwowskiej

1. Ks. infułat Ludwik Rutyna

2. Buczacz. Fasada kościoła pw. Matki Bożej Szkaplerznej w Buczaczu i fragment elewacji bocznej od strony północnej

3. Buczacz. Brama z XVII/XVIII stulecia od strony południowej

4. Buczacz. Widok na prezbiterium z ołtarzem głównym i dwoma ołtarzami bocznymi

5. Buczacz. Ołtarz główny

6. Buczacz. Drewniane rzeźby ołtarza głównego – od lewej: św. Jan Ewangelista i św. Joachim

7. Buczacz. Drewniane rzeźby ołtarza głównego – od lewej: św. Anna i Prorok Zachariasz

8. Buczacz. Ołtarz główny – gloria z symbolem Opatrzności

(powiększonej o wspomnianą wcześniej część diecezji przemyskiej – ok. 7000 km² i jedną parafię byłej diecezji łuckiej – Krzemieniec), diecezji kamieniecko-podolskiej i żytomierskiej (przemianowanej później na kijowsko-żytomierską) oraz obsady personalnej tychże jednostek administracji kościelnej. W kolejnych latach powołano do życia kilka innych diecezji: administraturę apostolską Zakarpacia (erygowana 14 VIII 1993 r., przemianowana 27 III 2002 r. na diecezję mukaczewską), łucką (reaktywowana 18 V 1996 r.), charkowsko-zaporoską (erygowana 4 V 2002 r.), odessko-symferopolską (erygowana 4 V 2002 r.)⁵.

W ślad za odnowieniem struktur organizacyjnych, nominacjami hierarchów, przybyciem do pracy na Ukrainie licznych kapłanów i siostr zakonnych z obszaru Polski, pojawił się problem starań o zwrot zagrabionych przez władze państwowe obiektów sakralnych. Procesy te miały niekiedy charakter spontaniczny, wymuszały na słabnącej władzy sowieckiej pozytywne decyzje, innym zaś razem wymagały wielomiesięcznych, a nawet kilkuletnich starań na szczeblu centralnym w Moskwie, a potem we Lwowie lub Kijowie. Znacznie trudniej negocjacje przebiegały z nowo tworzącą się administracją niepodległego państwa ukraińskiego, któremu sekundowała nieprzychylna postawa odradzającej się Cerkwi greckokatolickiej. I jedna, i druga strona upatrywały w renesansie życia religijnego Kościoła obrządku łacińskiego na Ukrainie restaurację rzeczywistości sprzed roku 1939. Nic więc dziwnego, że wspólnoty rzymskokatolickie spotykały się i nadal tego doświadczają ze zdecydowaną negatywną reakcją zarówno ukraińskich władz państwowych, a jeszcze bardziej wyższej i niższej hierarchii Cerkwi unickiej, bojkotujących petycje o zwrot zagarniętych kościołów, jak również odmawiających zgody na współużywalnie tychże przez dawnych i aktualnych właścicieli.

Pomimo tych trudności sieć parafialna samej tylko archidiecezji lwowskiej ob. łac. w ostatniej dobie przedstawia się imponująco, co ilustruje niżej podana tabela nr 1.

Tabela 1. Katalog kościołów archidiecezji lwowskiej ob. łac. (stan z 2011 r.)

Lp.	Miejscowość	Wezwanie
1.	Balice	bł. Bronisławy
2.	Baniłów	Trójcy Przenajświętszej
3.	Batiatycze	św. Jadwigi
4.	Bereżanka	Trójcy Przenajświętszej
5.	Bialobożnica	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
6.	Biały Potok	Matki Bożej Częstochowskiej
7.	Biskowice	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
8.	Błozew	św. Wawrzyńca
9.	Bohorodczany	św. Pantelejmona – kaplica greckokatolicka
10.	Bojany	św. Jana Niepomucena
11.	Bolechów	Wniebowzięcia NMP
12.	Bołszowce	Nawiedzenia NMP
13.	Borki Wielkie	Nawiedzenia NMP
14.	Borszczów	Trójcy Przenajświętszej
15.	Borynia	św. Rocha
16.	Borysław	NMP Nieustającej Pomocy
17.	Bóbrka	św. Mikołaja

18.	Brody	Podwyższenia Krzyża Świętego
19.	Brzeżany	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
20.	Brzozdowce	Podwyższenia Krzyża Świętego
21.	Buczacz	Matki Bożej Szkaplerznej
22.	Budyniec	Wniebowzięcia NMP
23.	Budzanów	Podwyższenia Krzyża Świętego
24.	Bukaczowce	Wszystkich Świętych
25.	Burdiakowce	Narodzenia NMP
26.	Bursztyn	Trójcy Przenajświętszej
27.	Busk	św. Stanisława
28.	Ceniawa	Nawiedzenia NMP
29.	Chlibowice	św. Antoniego
30.	Chmieliska	Podwyższenia Krzyża Świętego
31.	Chocim	?
32.	Chodorów	Wszystkich Świętych
33.	Chorostków	św. Michała Archanioła
34.	Chyrów	św. Wawrzyńca
35.	Cygany	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
36.	Czabarówka	św. Michała Archanioła
37.	Czarny Las	Narodzenia NMP
38.	Czeresz	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
39.	Czerniowce	Najświętszego Serca Pana Jezusa
40.	Czerniowce	Podwyższenia Krzyża Świętego
41.	Czerniowce	św. Antoniego
42.	Czerwone (Lackie)	Kaplica w domu prywatnym
43.	Czerwonograd (Krystynopol)	Zesłania Ducha Świętego
44.	Czortków	Matki Bożej Różańcowej i św. Stanisława
45.	Czukwa	Narodzenia Matki Bożej
46.	Czyszki	Zesłania Ducha Świętego
47.	Czyżki	św. Michała Archanioła
48.	Czyżowice	Matki Bożej Królowej
49.	Dawideny (Centrum)	św. Róży z Limy
50.	Dawideny (Zrąb)	Najświętszego Imienia Maryi
51.	Dąbrówka	św. Barbary
52.	Delatyn	św. Franciszka
53.	Dobromil	Przemienienia Pańskiego
54.	Dolina	Narodzenia Matki Bożej
55.	Dolne Piotrowice	Przemienienia Pańskiego
56.	Domazyr	Najświętszego Serca Pana Jezusa
57.	Dorofijówka	św. Stanisława Kostki
58.	Draganówka	Matki Bożej Śnieżnej
59.	Drohobycz	św. Bartłomieja
60.	Dublan	Zmartwychwstania Pańskiego

61.	Dunajów	św. Stanisława
62.	Dybianka	Podwyższenia Krzyża Świętego
63.	Gliniany	Ducha Świętego
64.	Głębocek	św. Mikołaja i Narodzenia NMP
65.	Głęboka	Matki Bożej Bolesnej
66.	Górne Piotrowice	św. Antoniego
67.	Grabownica	Świętej Rodziny
68.	Gródek	Podwyższenia Krzyża Świętego
69.	Gwoździec	Niepokalanego Poczęcia NMP
70.	Halicz	bł. Jakuba Strzemię i św. Hipolita
71.	Hałuszczyńce	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
72.	Horodenka	Niepokalanego Poczęcia NMP
73.	Howyłów	św. Zofii
74.	Husaków	św. Stanisława
75.	Husiatyn	św. Antoniego
76.	Iwano Frankowe (Janów)	Trójcy Przenajświętszej
77.	Iwano-Frankowsk (Stanisławów)	Chrystusa Króla
78.	Iwano-Frankowsk (Stanisławów)	Kolegiata
79.	Jabłonica	św. Zygmunta Gorazdowskiego
80.	Jabłonów	św. Elżbiety
81.	Jagielnica	Wniebowzięcia NMP
82.	Jaremcze	św. Józefa Bilczewskiego
83.	Jaryczów	Wszystkich Świętych
84.	Jaworów	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
85.	Jazłowiec	bł. Marceliny Darowskiej
86.	Jelechowice	Podwyższenia Krzyża Świętego
87.	Jezierna	św. Józefa
88.	Jezierzany	św. Anny
89.	Jezupol	Wniebowzięcia NMP
90.	Jordanówka	Niepokalanego Poczęcia NMP
91.	Kaczanówka	św. Michała Archanioła
92.	Kałusz	św. Walentego
93.	Kamionka Buska	Wniebowzięcia NMP
94.	Kicmań	Matki Bożej Królowej
95.	Kociubińce	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
96.	Kołodziejówka	św. Stanisława Kostki
97.	Kołomyja – kościół oo. Jezuitów	św. Ignacego Loyoli
98.	Komarniki	Wniebowzięcia NMP
99.	Komarno	Kaplica cmentarna
100.	Kopyczyńce	Wniebowzięcia NMP i kaplica więzienna
101.	Korczeszty	św. Józefa
102.	Kornałowice	Matki Bożej Częstochowskiej
103.	Koropiec	św. Mikołaja

104.	Korsów	św. Antoniego
105.	Kosów	Matki Bożej Różańcowej
106.	Kosów (Chomiakówka)	św. Antoniego
107.	Krakowiec	św. Jakuba
108.	Krasne	św. Antoniego
109.	Krasnoilsk	Bożego Miłosierdzia
110.	Krukienice	św. Mateusza Apostoła
111.	Krysowice	Matki Bożej Fatimskiej
112.	Krzemieniec	św. Stanisława
113.	Kulików	św. Mikołaja
114.	Kuropatniki	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
115.	Kurowice	św. Antoniego
116.	Kuty	Najświętszego Serca Pana Jezusa
117.	Lipniki	Nawiedzenia NMP
118.	Lipówka	św. Stanisława
119.	Lisowce	Najświętszego Serca Pana Jezusa
120.	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Wniebowzięcia NMP
121.	Lwów – kościół seminaryjny	Matki Bożej Gromnicznej
122.	Lwów – Rzęsna	Bożego Miłosierdzia
123.	Lwów – Sichów	św. Michała Archanioła
124.	Lwów	św. Antoniego
125.	Lwów	św. Marii Magdaleny
126.	Lwów – Zboiska	Matki Bożej Nieustającej Pomocy
127.	Lwów – Lewandówka	?
128.	Lwów – Brzuchowice	św. Józefa – kaplica Seminarium Duchownego
129.	Ładyczyn	Wniebowzięcia NMP
130.	Łanowice	św. Mikołaja
131.	Łopatyn	Niepokalanego Poczęcia NMP
132.	Łosiacz	św. Antoniego
133.	Łoszniów	św. Jana Kantego
134.	Łukawiec	Matki Bożej Różańcowej
135.	Łuzany	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
136.	Łysiec	Wniebowzięcia NMP
137.	Magierów	Trójcy Przenajświętszej – kaplica cmentarna
138.	Malechów	św. Michała Archanioła
139.	Medenice	Trójcy Przenajświętszej
140.	Mikołajów	św. Mikołaja
141.	Mikulińce	Trójcy Przenajświętszej
142.	Milatyn	św. Anny
143.	Milejów	św. Anny
144.	Mitulín	Najświętszego Serca Pana Jezusa
145.	Miżericza	Zwiastowania NMP – kaplica cmentarna
146.	Miżgoriżne	Kaplica w domu prywatnym

9. Buczacz. Ambona i ołtarz boczny św. Judy Tadeusza przy łuku tęczowym po lewej stronie

10. Buczacz. Obraz św. Judy Tadeusz w ołtarzu bocznym

11. Buczacz. Rzeźba św. Michał Archanioł w zwieńczeniu ołtarza św. Judy Tadeusza

12. Buczacz. Obraz św. Mikołaj w bocznym ołtarzu pod tym samym wezwaniem przy łuku tęczowym po prawej stronie

13. Buczacz. Rzeźba św. Jan Nepomucen w zwieńczeniu ołtarza św. Mikołaja

14. Buczacz. Ołtarz boczny Matki Bożej Szkaplerznej w lewym ramieniu transeptu

15. Buczacz. Rzeźba – personifikacja Roztropności (?) w ołtarzu Matki Bożej Szkaplerznej

16. Buczacz. Rzeźba – personifikacja Miłości w ołtarzu Matki Bożej Szkaplerznej

147.	Miżyniec	Wszystkich Świętych
148.	Morszyn	św. Józefa
149.	Mosty Wielkie	Wniebowzięcia NMP
150.	Mościska	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
151.	Mościska – klasztor	św. Katarzyny
152.	Myślatycze	św. Katarzyny
153.	Nadwórna	Wniebowzięcia NMP
154.	Nastasów	Niepokalanego Poczęcia NMP
155.	Nawaria	Wniebowzięcia NMP
156.	Niemirów	Trójcy Przenajświętszej
157.	Niżankowice	Trójcy Przenajświętszej
158.	Nowa Krasnoszora (Nowa Huta)	św. Katarzyny Laboure
159.	Nowa Żadowa	Nawrócenia św. Pawła
160.	Nowe Miasto	św. Marcina
161.	Nowodnistrowsk	?
162.	Nowosielce	św. Józefa
163.	Nowosiółka	Matki Bożej Ostrobramskiej
164.	Nowosiółki	św. Wincentego à Paulo
165.	Nyzy	Trójcy Przenajświętszej
166.	Obertyn	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
167.	Olchowczyk	Najświętszego Serca Pana Jezusa
168.	Olesko	św. Anny – kaplica zamkowa
169.	Ostapie	NMP Nieustającej Pomocy i św. Wacława
170.	Otynia	Wniebowzięcia NMP
171.	Palikrowy	Świętej Rodziny
172.	Panka	św. Michała Archanioła
173.	Petlikowce Stare	Narodzenia NMP
174.	Petryków	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
175.	Piłatkowce	św. Jadwigi
176.	Pletenice	Matki Bożej Różańcowej
177.	Pnikut	św. Mikołaja
178.	Podhajce	Trójcy Przenajświętszej
179.	Podilia	Niepokalanego Poczęcia NMP
180.	Podkamień	Kaplica cmentarna
181.	Podwołoczyska	św. Zofii
182.	Pohorce	Świętej Rodziny
183.	Pohorylce	św. Wawrzyńca
184.	Połupanówka	św. Józefa
185.	Pomorzany	Trójcy Przenajświętszej
186.	Porochowa	Matki Bożej Królowej
187.	Potylich	św. Stanisława
188.	Powitno	św. Mikołaja
189.	Probużna	Przemienienia Pańskiego

190.	Przechody (Czarny Las)	św. Jana Niepomucena
191.	Przemysłany	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
192.	Radenice	Wniebowzięcia NMP
193.	Radłowice (Raliwka)	Matki Bożej z Lourdes
194.	Radochońce	św. Mikołaja
195.	Rawa Ruska	Opieki św. Józefa
196.	Rohatyn	św. Mikołaja
197.	Rozdół	Matki Bożej Szkaplerznej
198.	Różewo	św. Mikołaja
199.	Ruda Sielecka	Matki Bożej Fatimskiej
200.	Rudki	Wniebowzięcia NMP
201.	Rydoduby	Wniebowzięcia NMP
202.	Sadogóra	św. Michała Archanioła
203.	Sambor	Święcia św. Jana Chrzciciela
204.	Sasów	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
205.	Sądowa Wisznia	Matki Bożej Wspomożycielki Wiernych
206.	Sąsiadowice	św. Anny
207.	Siekierdy	?
208.	Siemiakowce	Przemienienia Pańskiego
209.	Siemianówka	św. Marcina
210.	Skała Podolska	Wniebowzięcia NMP
211.	Skałat	św. Anny
212.	Skole	Siedmiu Boleści Matki Bożej
213.	Skoromochy	Wniebowzięcia NMP
214.	Słoboda	Chrystusa Króla
215.	Słońsko	Najświętszego Serca Pana Jezusa
216.	Sokal	św. Michała Archanioła
217.	Stara Krasnoszora (Stara Huta)	Siedmiu Boleści Matki Bożej
218.	Stara Skwarzawa	św. Ludwika
219.	Stara Sól	św. Barbary
220.	Stary Dobrotwór	św. Stanisława
221.	Stary Sambor	św. Mikołaja
222.	Stary Skałat	bł. Jakuba Strzemię
223.	Stojanów	Najświętszego Serca Pana Jezusa
224.	Stojańce	Matki Bożej Szkaplerznej
225.	Storożyniec	św. Anny
226.	Streptów	Miłosierdzia Bożego
227.	Strusów	św. Antoniego
228.	Stryj	Narodzenia NMP
229.	Strzałkowice	Wszystkich Świętych
230.	Strzelczyska	Najświętszego Serca Pana Jezusa i Niepokalanego Serca Maryi
231.	Sucha Dolina	św. Teresy od Dzieciątka Jezus
232.	Susułów	św. Teresy od Dzieciątka Jezus

17. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza Matki Bożej Szkaplerznej – od prawej strony

18. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza Matki Bożej Szkaplerznej – od lewej strony

19. Buczacz. Ołtarz boczny św. Antoniego w prawym ramieniu transeptu

20. Buczacz. Płaskorzeźba św. Antoni w polu śród. ołtarza boczego pod tym samym wezwaniem

21. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza św. Antoniego – od str. lewej

22. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza św. Antoniego – od prawej strony

23. Buczacz. Ambona

24. Buczacz. Nawa główna kościoła w kierunku chóru muzycznego

233.	Szczerzec	Podwyższenia Krzyża Świętego
234.	Szegynie	św. Józefa
235.	Szmańkowce	św. Marii Magdaleny
236.	Szumsk	Niepokalanego Poczęcia NMP
237.	Szydłowce	Zwiastowania NMP
238.	Szypowce	Bożego Miłosierdzia
239.	Śniatyń	Matki Bożej Szkaplerznej
240.	Tadanie	Nawiedzenia NMP i św. Tekli
241.	Tamanowice	Najsświętszego Serca Pana Jezusa i Niepokalanego Serca Maryi
242.	Tarnopol	Bożego Miłosierdzia i NMP Nieustającej Pomocy
243.	Tarnopol	Zmartwychwstania Pańskiego – kaplica cmentarna
244.	Tarnoruda	św. Stanisława
245.	Tartaków	św. Michała Archanioła
246.	Tereblacze	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
247.	Tłumacz	św. Anny
248.	Tłuste	św. Anny
249.	Trembowła	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
250.	Truskawiec	Wniebowzięcia NMP
251.	Trubuchowce	Matki Bożej Nieustającej Pomocy
252.	Trzcieniec	św. Józefa i kaplica cmentarna
253.	Turka	Wniebowzięcia NMP
254.	Twierdza	NMP Matki Kościoła
255.	Uście Zielone	Trójcy Przenajświętszej
256.	Wielki Lubień	Matki Bożej Częstochowskiej
257.	Werchniakowce	św. Antoniego
258.	Winniki	Wniebowzięcia NMP
259.	Wiżnica	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
260.	Wojutyce	św. Katarzyny
261.	Wola Glinicka	Narodzenia NMP
262.	Wołoszcza	św. Antoniego
263.	Worochta	?
264.	Woroniaki	Kaplica cmentarna
265.	Zabłotów	Trójcy Przenajświętszej
266.	Zabruczańskie	św. Jana Niepomucena
267.	Zakościele	św. Michała Archanioła
268.	Zalesie	Wniebowzięcia NMP
269.	Zaleszczyki	św. Stanisława
270.	Założce	Niepokalanego Poczęcia NMP
271.	Zastawna	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
272.	Zbaraż	św. Antoniego
273.	Zielony Gaj	Najswiętszego Serca Pana Jezusa
274.	Zimna Woda	Matki Bożej Fatimskiej

275.	Złoczów	Wniebowzięcia NMP
276.	Złotkowice	Miłosierdzia Bożego
277.	Złoty Potok	Narodzenia NMP
278.	Żerebki	św. św. Apostołów Piotra i Pawła
279.	Żółkiew	św. Wawrzyńca
280.	Żurawno	Nawiedzenia NMP – kaplica cmentarna
281.	Żydaczów	Wniebowzięcia NMP

Źródło: *Schematyzm duchowieństwa i parafii archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego 2011*, Lwów 2011, passim.

Jak wynika z tabeli, na terenie archidiecezji lwowskiej ob. łac. funkcjonuje obecnie 281 świątyń, co nie jest tożsame z liczbą parafii; tych ostatnich jest znacznie mniej, bowiem z powodu skromnych liczebnie wspólnot religijnych duszpasterze obsługują *ex currendo* miejscowości filialne, pokonując niekiedy znaczne odległości.

Odnowienie struktur organizacyjnych rzymskokatolickiego Kościoła Lwowskiego po 1991 r. zrodziło cały szereg problemów, przed którymi stanęły wspólnoty parafialne, a tym samym Kuria Metropolitalna. O kwestii zabezpieczenia miejsc dla kultu religijnego już wcześniej wspomniano. Kiedy wszakże niektórym parafiom udało się pozyskać kościoły, stawały przed nimi niemożliwe wręcz do pokonania o własnych siłach trudności: renowacja zdewastowanych obiektów i adaptacja ich do celów sakralnych. Należało zatem pozyskać fundusze na powierzchniowe bodaj prace zabezpieczające, a z biegiem czasu starać się o fachową konserwację świątyń, przedstawiających często znaczną wartość zabytkową. Cały trud pozyskiwania środków spoczywał i nadal spoczywa na lokalnych duszpasterzach. Już w tym miejscu należy zauważyć brak jakiegokolwiek pomocy materialnej ze strony odpowiedzialnych za ochronę zabytków ukraińskich czynników państwowych. Duchowni zatem – w ogromnej większości przybysze z różnych diecezji polskich – podejmowali starania o pomoc na Zachodzie. W zasadzie zabiegano o wsparcie w kilku źródłach: 1) w instytucjach charytatywnych Kościoła łacińskiego Europy Zachodniej: m.in. „Kirche in Not” oraz „Renovabis” i Ameryki Północnej, 2) w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, Senacie Rzeczypospolitej Polskiej, Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, 3) w polskim episkopacie oraz parafiach na terenie Polski, 4) wśród prywatnych sponsorów i darczyńców. Tytułem przykładu warto zapoznać się z wynikami tabeli 2, prezentującej wkład Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie w proces rewaloryzacji obiektów kościelnych archidiecezji lwowskiej w latach 1995–2011.

Tabela 2. Renowacja zabytków sakralnych archidiecezji lwowskiej ob. łac. w latach 1995–2011 ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie

Lp.	Rok	Miejscowość – parafia	Charakter prac renowacyjnych
1.	1995	Gwoździec	Konserwacja nagrobków powstańca listopadowego Dominika Magnuszewskiego (†1847) i żołnierza Stanisława Moniuszki († 1884) na cmentarzu rzymskokatolickim
2.	1995	Kołomyja	Renowacja krzyża z 1907 r. „Rodakom poległym za wolność” na cmentarzu rzymskokatolickim
3.	1996–1997, 1999	Dobromil	Konserwacja fragmentów malowideł ściennych XVI–XVIII-wiecznych w kościele parafialnym
4.	1997–2000	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Konserwacja i rekonstrukcja fragmentów pomnika gen. Józefa Dwernickiego z 1844 r. zdewastowanego i usuniętego przez oo. Studytów z b. kościoła oo. Karmelitów; po zakończeniu prac umieszczono go w kaplicy pw. św. Józefa w Bazylice Metropolitalnej
5.	1997–2001	Kuty	Konserwacja i rekonstrukcja malowideł ściennych w kościele parafialnym
6.	1998–2000	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Konserwacja i rekonstrukcja malowidła na zewnętrznej wschodniej ścianie prezbiterium
7.	1999	Dąbrowica	Konserwacja malowidła ściennego w ołtarzu głównym kościoła parafialnego św. Jan Chrzciciel z 2 poł. XVIII w.
8.	1999	Krzemieniec	Konserwacja obrazu z kaplicy Liceum Krzemienieckiego Chrystus w Jordanie – przekazanego do kościoła w Szumsku
9.	1999	Mikulińce	Zabezpieczenie rzeźb św. św. Piotr i Paweł w narożach szczytu fasady kościoła parafialnego; prace niedokończone z braku funduszy
10.	1999–2001	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Gruntowna konserwacja malowideł ściennych prezbiterium, oczyszczenie, naprawa i uzupełnienie wyposażenia: ołtarz główny, stalle kanonickie, balkony, nagrobki oraz tablice
11.	1999–2002	Kołomyja – kościół oo. Jezuitów	Prace konserwatorsko-rekonstrukcyjne nad malowidłami ściennymi w prezbiterium, sklepieniami i ścianami nawy głównej oraz kruchty
12.	1999–2002	Skole	Pełne prace konserwatorskie nad nastawą ołtarza głównego z 2 poł. XVII w. w kościele parafialnym
13.	2000–2001	Lwów – kościół pw. św. Antoniego	Pełna konserwacja obrazu święci Antoni Padewski i Antoni Pustelnik z ołtarza głównego – XVII/XVIII w.
14.	2000–2001	Brzozowce	Pełna konserwacja z rekonstrukcją obrazu Opłakiwanie Chrystusa w ołtarzu głównym z XVIII w. w kościele parafialnym
15.	2001	Dunajów	Konserwacja zachowawcza trzech późnogotyckich portali z 2 poł. XV w. w kościele parafialnym
16.	2001	Kuty	Konserwacja obrazu Najświętsze Serce Pana Jezusa z ołtarza głównego kościoła parafialnego
17.	2001	Lwów – kościół pw. św. Antoniego	Prace restauracyjne malowideł ściennych prezbiterium i nawy głównej

18.	2001	Mikulice	Pełna konserwacja płaskorzeźby Trójca Święta z 1 poł. XIX w. w kościele parafialnym
19.	2001	Świrz	Pełna konserwacja płyty nagrobnej Gabriela Świrskiego (†1610) i żony Katarzyny z XVII w. w byłym kościele parafialnym – dziś cerkwi greckokatolickiej
20.	2001	Żółkiew	Pełna konserwacja epitafium królewiczów Jakuba i Konstantego Sobieskich oraz Karoliny z Sobieskich księżnej de Bouillon z 1862 r. w kościele parafialnym
21.	2001–2002	Dunajów	Prace zabezpieczające malowidła ściennie z XVII–XVIII i XX w. we wnętrzu kościoła parafialnego
22.	2001	Zbaraż	Prace konserwatorskie ambony z XVIII w. w kościele parafialnym
23.	2003	Dunajów	Pełna konserwacja malowidła ściennego Zwiastowanie NMP z XVIII w.
24.	2003	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Prace konserwatorsko-rekonstrukcyjne malowidła ściennego Ukrzyżowanie Pana Jezusa, Matka Boża i św. Jan Apostoł z 1 poł. XIX w. na zewnętrznej południowej ścianie kaplicy Jabłonowskich
25.	2003	Ładyczyn	Pełna konserwacja obrazu Matka Boża Częstochowska w kościele filialnym par. Mikulińce
26.	2003	Stara Sól	Pełna konserwacja obrazu Matka Boża Śnieżna z kościoła parafialnego; przejściowo znajduje się w kościele par. w Dobromilu
27.	2003	Brzozdowce	Prace konserwatorsko-rekonstrukcyjne malowidła na ścianie głównej prezbiterium kościoła parafialnego
25.	2009	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Konserwacja obrazu Gościnność Abrahama w ołtarzu Trójcy Świętej, konserwacja ołtarza św. Antoniego w Kaplicy pw. Matki Bożej
26.	2010 – do chwili obecnej	Lwów – Bazylika Metropolitalna	Pełne prace konserwatorskie w Kaplicy pw. Najświętszego Sakramentu (Wiśniowieckich)
27.	2011	Lwów – kaplica Seminarium Duchownego przy kościele pw. Matki Bożej Gromnicznej	Wstępne prace zabezpieczeniowe przeciw zawilgoceniu ścian

Źródło: www.wspolnota-polska.krakow.pl/dziedzictwo.php; www.wspolnota-polska.krakow.pl/dziedzictwo.php; www.wspolnota-polska.org.pl/index50da.html?id=osrod. dostęp: 22.03.2012..

Jak wynika z owego wykazu, fundusze ministerialne wyasygnowano na rzecz ratowania zabytków sakralnych w 19 obiektach, najczęściej we Lwowie i Dunajowie. Realne kwoty są nieznanne, choć odpowiednie dane zapewne można uzyskać w archiwach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz lwowskiej Kurii Metropolitalnej ob. łac.

Niewymierne natomiast i trudne do odtworzenia wydają się finanse pozyskane prywatnie przez duchownych pracujących w archidiecezji lwowskiej. Z tej puli pochodzi największy zasób środków, dzięki którym wszystkie niemal funkcjonujące dziś świątynie powróciły do życia. Swój fenomen w tej dziedzinie okazał się najstarszy do niedawna wiekiem kapłan pracujący w archidiecezji lwowskiej ks. infułat Ludwik Rutyna (1917–2010). Urodzony w 1917 r. we wsi Podzameczek k. Buczacza, woj. Tarnopol, egzamin maturalny złożył w Buczaczu, po czym w latach 1937–1941 odbywał formację religijno-ascetyczną w Seminarium Duchownym we Lwowie oraz

25. Koropiec. Fasada kościoła pw. św. Mikołaja

26. Koropiec. Nawa główna w kierunku prezbiterium

27. Koropiec. Nawa główna w kierunku chóru muzycznego

28. Koropiec. Obraz olejny *Chrystus przy kolumnie*

29. Koropiec. Obraz olejny Matka Boża Częstochowska

30. Koropiec. Prezbiterium – tabernakulum i witraż św. Mikołaj

31. Koropiec. Grupa rzeźb w prezbiterium: Ukrzyżowanie, od l.: Matka Boża Bolesna, Bóg Ojciec, św. Jan Ewangelista

32. Koropiec. Obraz Matka Boża z Dzieciątkiem i aniołkami

studia filozoficzno-teologiczne na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (do roku 1939, potem w ramach *studium domesticum*). Po święceniach kapłańskich (11 V 1941 r. we Lwowie) pełnił do roku 1945 obowiązki katechety i wikariusza parafii Baworów. Wskutek eskalacji zbrodni ukraińskich nacjonalistów na polskiej ludności w Małopolsce Wschodniej podczas II wojny światowej i zamordowaniu proboszcza wspomnianej wyżej parafii ks. Karola Procyka 2 XI 1943 r., na przełomie czerwca i lipca 1945 r. razem z parafianami udał się na tzw. Ziemie Odzyskane. Osiadł na Śląsku Opolskim, podejmując pracę duszpasterską w latach 1945–1958 w parafii Szybowice k. Prudnika oraz *ex currendo* w parafii Rudziczka (1945–1947). Następnie przez 33 lata (1958–1991) pełnił obowiązki proboszcza parafii Kędzierzyn-Koźle, a po przejściu na emeryturę na początku 1991 r. wyjechał na Ukrainę, osiadając w archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego. Dnia 27 II 1991 r. objął funkcję proboszcza w parafii Krzemieniec, po czym w maju tegoż roku przeniósł się na analogiczne stanowisko w parafii Buczacz. Piastował je do 2008 r., a chociaż z powodu podeszłego wieku zrezygnował z probostwa, pozostał na Ukrainie niemal do śmierci. Uonorowany za poniesione zasługi godnością protonotariusza apostolskiego, kanonika gremialnego Kapituły Metropolitalnej we Lwowie, medalem „Ecce Homo” oraz nagrodą Fundacji Jerzego Bonieckiego „Polcul”, zmarł 11 XII 2010 r. w czasie wizyty w Kędzierzynie-Koźlu i tam został pochowany⁶.

Miasto Buczacz o historycznym rodowodzie, dobrze znane w dziejach Rzeczypospolitej jako jedno z „orlich gniazd” broniących jej południowo-wschodnich rubieży, chlubiło się wieloma zabytkami, m.in. barokowym kościołem parafialnym fundacji Mikołaja Bazylego Potockiego pw. Wniebowzięcia NMP (obecnie pw. Matki Bożej Szkaplerznej). Wzniesiony w latach 1761–1763 jako budowla murowana na rzucie krzyża, do roku 1945 stanowił ośrodek życia religijno-patriotycznego polskiej społeczności miasta i okolic. Zamknięty dla kultu religijnego w roku 1945, w powojennych sowieckich czasach pełnił funkcję kotłowni miejskiej ciepłowni. Odzyskany na cele sakralne przez grupę miejscowych katolików obrządku łacińskiego w roku 1991, wymagał gruntownego remontu. Pierwszym aktem religijnym w obrębie świątyni była jej rekoncylacja dnia 24 VIII 1991 r., dokonana przez biskupa pomocniczego archidiecezji lwowskiej ob. łac. Marcjana Trofimiaka. Duszpasterskiej pieczy pierwszego proboszcza parafii buczackiej powierzono odtąd – oprócz miasta – jeszcze inne miejscowości: Koropiec, Porchowa, Trybuchowce, Uście Zielone i Żłoty Potok⁷. Wszystkie zachowane tam świątynie nosiły ślady zniszczeń wojennych, a jeszcze bardziej doskwierały pozostałości zamierzonej dewastacji doby sowieckiej. Ks. Ludwik Rutyna jako proboszcz i dziekan buczacki obejmując parafię w wieku 74 lat, z niebywałą energią zabrał się do formowania, a później trudnej integracji wspólnoty parafialnej. Jednym z dotkliwych problemów była kwestia znikomej populacji osób identyfikujących się z obrządkiem rzymskokatolickim bądź też obawa przed ujawnieniem swej tożsamości narodowej i religijnej. Na msze św. w Buczaczu uczęszczało ok. 10 osób przeważnie podeszłym wiekiem, dla których celebry odbywały się w j. polskim, a homilie zarówno po polsku, jak i po ukraińsku. Jeszcze niższą frekwencję notowano w kościołach filialnych. Ks. Rutyna z towarzyszącym mu wikariuszem ks. Marcinem Strachanowskim (archidiecezja krakowska) usiłowali objąć opieką duszpasterską nie tylko wyznawców obrządku łacińskiego, lecz także zgłaszających się z różnych powodów do kościołów grekokatolików, a nawet prawosławnych. U progu posługi pastoralnej w parafii buczackiej, duchowni rzymskokatolicy spotykali się z murem nieufności ze strony ludności ukraińskiej, kwestionującej obecność polskich kapłanów i ich misję jako zapowiedź restytucji stanu przedwojennego. Z upływem czasu uprzedzenia złagodniały, a niekiedy nawet ustąpiły na rzecz pełnej akceptacji. Niemalą rolę w tym procesie odegrały postawa i poglądy ks. Rutyny, nacechowane tolerancją, otwartością, gotowością do dialogu z każdym człowiekiem. Początkowo na fali wolności

religijnej lokalna wspólnota rzymskokatolicka złożona zarówno z wiernych, jak i sympatyków liczyła kilkadziesiąt osób, dziś *status animarum* rejestruje zaledwie 4 rodziny, ale na niedzielne nabożeństwa uczęszcza ok. 60 osób z miasta i okolicy, niekoniecznie identyfikujących się z obrządkiem łacińskim⁸.

Jednym z nadrzędnych priorytetów w akcji duszpasterskiej rozwijanej w Buczaczu i okolicy stał się problem renowacji świątyń. Najcenniejszym zabytkiem w dekanacie Czortków, do którego należy parafia buczacka okazał się kościół pw. Matki Bożej Szkaplerznej. Pomimo desakralizacji w latach 1945–1991, braku kompletnego wyposażenia, zniszczeń, ogólny stan świątyni przedstawiał się stosunkowo dobrze. Ubytki w poszyciu dachu skutkowały zawilgoceniem sklepienia i ścian, a zewnętrzna elewacja nosiła ślady braku tynków. Okna świeciły pustymi oczodołami, fasada została pozbawiona malowideł i herbu Pilawa w kartuszu otoczonym panopliami oraz ornamentami roślinnymi z wyjątkiem inskrypcji „D[EO] O[PRIMO] M[AXIMO] / CHCĄC POTOCKICH PILAWA MIEĆ TRZY KRZYŻE CAŁE / DOM KRZYŻOWY NA BOSKĄ WYBUDOWAŁ CHWAŁĘ / A[NNO] D[OMINI] 1763”⁹. Dzięki wysiłkom ks. Rutyny wstawiono nowe okna, pokryto dach nową blachą, uzupełniono ubytki tynków, pomalowano zewnętrzną elewację świątyni, na fasadzie odnowiono malowidło przedstawiające Matkę Bożą¹⁰.

Dość dobrze przetrwały powojenny okres ołtarze w liczbie 5 (ołtarz główny, św. Judy Tadeusza, św. Mikołaja, Matki Bożej Szkaplerznej, św. Antoniego) oraz ambona, choć wszystkie obiekty wykazywały w większym bądź mniejszym stopniu braku elementów zdobniczych. Do końca II wojny światowej świątynię upiększały rzeźby, obrazy i ornamenti. Wysokiej klasy artystyczne wyposażenie rzeźbiarskie kościoła parafialnego w Buczaczu nie doczekało się dotychczas jednoznacznej oceny odnośnie do autorstwa. Wśród wielu hipotez wymienia się jako twórców rzeźbiarza Jana Pinsła lub osoby z jego kręgu, Franciszka Olędzkiego, Piotra Polejowskiego. Łatwiej natomiast przychodzi ustalić datację powstania elementów wyposażenia świątyni; przyjmuje się okres lat 1761–1770¹¹.

Diametralna zmiana funkcji buczackiej świątyni negatywnie wpłynęła na stan jej wyposażenia artystycznego. I tak zniszczeniu uległa jedynie prawa zewnętrzna część architektury ołtarza głównego, przy czym sporo jej elementów znajdowało się w kościele. W ołtarzu głównym brakowało obrazu olejnego naklejonego na deskę „Matka Boża z Dzieciątkiem” w posrebrzonej sukience drewnianej oraz zasuwę z olejnym obrazem z przełomu XIX/XX wieku „Wniebowzięcie Matki Bożej”. Pierwszy z wymienionych został wywieziony podczas ekspatriacji parafian u schyłku II wojny światowej i znajduje się obecnie w Trzemesznie Lubuskim, drugi – w Gorzowie Wielkopolskim (katedra). W procesie adaptacji świątyni dla potrzeb kultu religijnego, ks. Ludwik Rutyna zamówił u młodego ukraińskiego malarza Igora Korży nowy obraz olejny „Wniebowzięcie NMP”, umieszczając go w głównym ołtarzu. Całkowitemu zniszczeniu w czasach sowieckich uległo prawe skrajne skrzydło ołtarza głównego z kolumną i zwieńczeniem z figurą anioła. Stojąca dotychczas na wsporniku po zewnętrznej stronie kolumny drewniana uszkodzona rzeźba Prorok Zachariasz oraz figura anioła znajdowały się na innym miejscu wewnątrz kościoła. I w tym przypadku ks. Rutyna przeprowadził prace rekonstrukcyjne, doprowadzając ołtarz do stanu pierwotnego. Tak więc na wspornikach po zewnętrznej stronie kolumn gruntownie odnowiono figury drewniane naturalnej wielkości lakierowane w białym kolorze – od lewej: św. Jan Ewangelista, św. Joachim, św. Anna i Prorok Zachariasz. W zwieńczeniu ołtarza ponownie pojawiły się dwie figury aniołów oraz zachowane tam cztery putta i gloria z symbolem Opatrzności. U dołu ołtarza niegdyś widniało antepedium z płaskorzeźbą *Ostania wieczerza*, ale do naszych czasów nie zachowało się. Cała nastawa ołtarzowa wraz z ornamentyką, figurami i płaskorzeźbami została na nowo pomalowana¹².

Przy łuku tęczowym z lewej strony znajduje się ołtarz św. Judy Tadeusza. W środkowym polu widniało puste miejsce po wywiezionym podczas ekspatriacji za Zachód obrazie olejnym z początku XVIII wieku *św. Juda Tadeusz*; aktualnie przechowywany jest w kościele pw. Pocieszenia Matki Bożej w Oławie. Początkowo ks. Rutyna umieścił w tym miejscu figurę *Najświętsze Serce Pana Jezusa*, a później olejny obraz patrona ołtarza, pędzla wspomnianego wcześniej malarza I. Korży. Niżej, oparta o mensę, mieści się reprodukcja obrazu Chrystusa Miłosiernego *Jezu ufam Tobie*. Brak po bokach drewnianych rzeźb lakierowanych na biało: *św. Archanioł Rafał* i *Anioł Stróż*; pierwsza z nich została zawłaszczona przez Lwowską Galerię Obrazów (oddział w Olesku, magazyn w kościele oo. Kapucynów), druga zaginęła. W zwieńczeniu znajduje się rzeźba *św. Archanioł Michał* w otoczeniu puttów i główek aniołów. W najwyższej partii widniało rzeźbiarskie wyobrażenie *Oko Opatrzności* zachowane do chwili odzyskania świątyni, ale w obecnej dobie element ten nie istnieje. W antepedium do końca II wojny światowej mieściła się płaskorzeźba ze sceną z życia św. Judy Tadeusza – dziś zaginiona. W zamian za to ulokowano współczesny obraz olejny *Ofiara Kaina i Abela* autorstwa I. Korży, zamówiony przez ks. Rutynę. Całość – z wyjątkiem białych rzeźb – pomalowana w tej samej tonacji co ołtarz główny i pozostałe ołtarze boczne¹³.

Po przeciwnej prawej stronie, przy łuku tęczowym, zwraca uwagę ołtarz św. Mikołaja. W centrum nastawy brak obrazu olejnego na płótnie z początku XVIII stulecia *św. Mikołaj*; po II wojnie światowej wywieziono go do kościoła pw. Pocieszenia Matki Bożej w Oławie. W jego miejscu znajduje się współczesny olejny obraz tegoż świętego, zamówiony przez ks. Rutynę. Niżej umieszczono oleodruk *św. Teresa z Lisieux*. Brak w otoczeniu dwóch rzeźb: *św. Wincenty à Paulo* i *św. Franciszek Borgiasz*, które zostały zawłaszczone przez Lwowską Galerię Obrazów (oddział w Olesku); na ich miejscu widnieją dziś nieproporcjonalnie małe figurki klęczących aniołków. Nie zachowała się do naszych czasów płaskorzeźba antepedium przedstawiająca prawdopodobnie scenę z dziejów rodu Potockich – zaginiona. Zastąpiono ją współczesnym olejnym obrazem *Ofiara Izaaka*, zamówionym u I. Korży przez ks. Rutynę. W zwieńczeniu widnieje rzeźba *św. Jan Nepomucen*, dwa putta i główki aniołków¹⁴. Całość odmalowana w tonacji pozostałych ołtarzy.

W lewym ramieniu transeptu ulokowano ołtarz Matki Bożej Szkaplerznej. Po II wojnie światowej wywieziono w granice Polski obraz olejny na płótnie w metalowej sukience *Wręczenie szkaplerza św. Szymonowi Stock*. W zwieńczeniu znajdował się pierwotnie obraz *Zwiastowanie*. W ramach prac renowacyjnych ks. Rutyna umieścił w polu środkowym współczesny olejny obraz *Matka Boża Szkaplerzna wybawiająca z czyśćca dusze cierpiące*, a w zwieńczeniu – również nowy obraz olejny *Zwiastowanie NMP*. W zwieńczeniu ołtarza mieszczą się figury aniołów. Całość uzupełniają drewniane rzeźby lakierowane na biało: personifikacje Roztropności i Miłości. Zamiast dawnego, dziś zaginionego płaskorzeźbionego antepedium ukazującego scenę *Wręczenie szkaplerza św. Szymonowi Stock*, aktualnie znajduje się współczesny obraz olejny *Miłosierny Samarytanin*. Wspomniane nowe obrazy wyszły spod pędzla ukraińskiego malarza I. Korży¹⁵.

W prawym ramieniu transeptu zbudowano ołtarz św. Antoniego. W polu środkowym do końca II wojny światowej widniała oryginalna drewniana polichromowana i złożona płaskorzeźba *św. Antoni*, zwrócona w 1991 r. W zwieńczeniu niegdyś znajdował się XVIII-wieczny obraz *św. Barbara* w otoczeniu figur aniołów i trzech puttów; aktualnie zastępuje go współczesna kopia olejna. Po bokach brak dawnych polichromowanych rzeźb – personifikacji Wiary i Nadziei, zawłaszczonych przez Lwowską Galerię Obrazów (oddział w Olesku). Zamiast nich widnieją niewielkich rozmiarów figurki świętych Pańskich. W antepedium brak zaginionej płaskorzeźby *Kazanie św. Antoniego do ryb*. W tym miejscu aktualnie umocowano współczesny obraz olejny *Łazarz i bogacz*.

Także tym razem pomysłodawcą i mecenasem realizacji artystycznych uzupełnień był ks. Rutyna¹⁶.

Pomiędzy drzwiami do zakrystii a ołtarzem św. Judy Tadeusza widnieje ambona z płasko-rzeźbami: *Dobry Pasterz*, *św. Ambroży*, *św. Augustyn* i figurą anioła z księgą. Baldachim zdobią putta z tablicami przykazań¹⁷.

W świątyni ponadto zachowały się: kamienna chrzcielnica z XVII wieku, dwie kropielnice, kaplica Męki Pańskiej z obrazem *Oplakiwanie*, mensą ołtarzową, wmurowanymi urnami na serca oraz inskrypcją ku czci dwóch księży Potockich. Całości wyposażenia dopełnia kilka rzeźb chrystologicznych, tablice epitafijne oraz stacje Drogi Krzyżowej. W okalającym świątynię murze zwracają uwagę dwie bramy: od strony południowej z przełomu XVII/XVIII wieku, od wschodu – zbudowana w latach II Rzeczypospolitej. W narożnikach cmentarza przykościelnego mieszczą się trzy murowane kapliczki-ołtarze oraz grota z rzeźbą Matki Bożej z Dzieciątkiem¹⁸. Wszystkie wspomniane obiekty zostały gruntownie odnowione staraniem ks. Ludwika Rutyny.

Poza tym, niestrudzony duszpasterz zadbał o położenie nowej posadzki z łomów marmuru, przemałował wnętrze w tonacji biało-żółtej z wyakcentowaniem pseudokapiteli, zakupił stosowne do wnętrza elektryczne żyrandole, sporządził wygodne ławki z klęcznikami, zainstalował tradycyjne balaski oraz ołtarz posoborowy, sprowadził z Polski niezbędne paramenty, szaty i księgi liturgiczne¹⁹. Dzięki temu kościół w Buczaczu uchodzi za jeden z najlepiej odnowionych a zarazem wszechstronnie przystosowanych do funkcji religijnych na terenie całej archidiecezji lwowskiej ob. łac. Ponadto podjął dzieło odbudowy i rekonstrukcji plebanii, jednak nie zdołał doprowadzić prac do finału.

Zarówno skala zniszczeń, jak i wartość historyczno-artystyczna świątyni buczańskiej domagały się z jednej strony wysokiej klasy fachowców zdolnych do przywrócenia jej świetności, a z drugiej – niemałych środków finansowych. Te ostatnie pochodziły zarówno ze źródeł zagranicznych – o czym już wcześniej wspomniano – ale w zdecydowanej większości ks. Ludwik Rutyna pozyskiwał je osobiście wśród dawnych parafian w Kędzierzynie-Koźlu oraz byłych mieszkańców Buczacza osiadłych po II wojnie światowej w różnych regionach Polski, a nawet świata. Sukcesywnie gromadzone dotacje pozwoliły nie tylko zabezpieczyć w dostatecznym stopniu bezcennej wartości zabytki buczańskiego kościoła. Nie zawsze jednak prowadzone prace renowacyjne odpowiadały najwyższemu standardom. Tak w przypadku kościoła buczańskiego, jak i dziesiątków innych świątyń na terenie całej archidiecezji, a nawet metropolii lwowskiej, dochodziło do konfliktu priorytetów. Jaka opcję wybrać w procesie rewaloryzacji obiektów sakralnych: bezwzględne dążenie do odtworzenia pierwotnej świetności zabytków, czy też zabezpieczenie ich stanu zachowania w podstawowym wymiarze, a położenie nacisku na funkcję świątyni jako miejsca kultu religijnego. Ks. Ludwik Rutyna również zmagął się z tym dylematem, opowiadając się za owym drugim z wymienionych wariantów, jakkolwiek czynił wszystko, aby uratować dzieła sztuki sakralnej. Nie przeceniał wszakże tej troski, bowiem ani bardzo szczupłe środki finansowe nie były w stanie zabezpieczyć wszystkich wydatków, ani też konieczność jak najszybszego przywrócenia świątyni do funkcji sakralnych nie pozwalała na długą zwłokę, a skomplikowane procedury formalne nie rokowały rychłego sfinalizowania prac. Nic więc dziwnego, że chętnie korzystał z pomocy niewykwalifikowanych miejscowych rzemieślników, wykazujących pasję, intuicję i poświęcenie w ratowaniu zabytków, ale pozbawionych fachowej wiedzy. Jednym ze stałych współpracowników duszpasterza w tej dziedzinie był stosunkowo młody miejscowy Ukrainiec, wspomniany już wcześniej kilkakrotnie Igor Korża, zatrudniony przez ks. Rutynę do rekonstrukcji, renowacji oraz konserwacji zabytków sakralnych²⁰.

Analogiczne problemy dotyczyły innego kościoła o dzisiejszym statusie filii parafii buczańskiej – w Koropcu. świątynia pw. św. Mikołaja wzniesiona w 2 poł. XIX wieku z fundacji

33, 34. Porchowa. Fasada i fragment elewacji bocznej kościoła pw. Matki Bożej Królowej

35. Porchowa. Nawa główna w kierunku prezbiterium

36. Porchowa. Ołtarz główny

37. Porchowa. Nawa główna w kierunku chóru muzycznego

Mysłowskich i ks. Marcina Mierzwińskiego została konsekrowana w roku 1882. Funkcjonowała nieprzerwanie do roku 1946, kiedy to po ekspatriacji ludności polskiej na Ziemię Zachodnie zamieniono ją na kołchozowy magazyn. W latach ok. 1960–1970 była siedzibą szkolnej sali gimnastycznej, po czym składowano w niej meble, aż zapewne wskutek postępującej dewastacji przy zaniechaniu remontów porzucono obiekt jako nieprzydatny lokalnej ukraińskiej społeczności. Dopiero generalny remont – aczkolwiek przy użyciu dostępnych wówczas środków i metod – zdezastowanego w powojennym okresie kościoła, rozpoczął równoległe do prac renowacyjnych w świątyni buczackiej ks. Ludwik Rutyna w początkach lat 90. XX stulecia. Dnia 14 IX 1992 r. miała miejsce uroczystość poświęcenia świątyni, celebrowana przez biskupa pomocniczego archidiecezji lwowskiej ob. łac. Marcjana Trofimiaka²¹.

Podjęwając dzieło rekonstrukcji kościoła w Koropcu, ks. Ludwik Rutyna w pierwszej kolejności położył nowe nakrycie dachu i hełmów dwóch wież frontowych, pokrywając całość blachą. Później przystąpił do adaptacji wnętrza, sprowadzając z różnych opustoszałych kościołów fragmenty wyposażenia, bądź odzyskując szczątkowe eksponaty z dawnego wystroju świątyni. Tak więc otynkowano wnętrze, wymieniono elementy stolarki, wstawiono nową balustradę chóru muzycznego. Nieocenione wręcz zasługi na polu gromadzenia środków finansowych niezbędnych do kontynuacji remontu świątyni położyła Maria Różańska z Rzeszowa, ale także sam ks. Rutyna nie szczędził zabiegów o pozyskiwanie sponsorów. Dzięki zespolonym wysiłkom zdołano świątynię doprowadzić do stanu odpowiadającego podstawowym standardom technicznym²².

Z dawnego wystroju koropieckiej świątyni nie pozostało niemal nic. Nie zachował się ołtarz główny. Centralne miejsce na ścianie prezbiterium zajmuje nowy witraż *św. Mikołaj* z Fundacji Pomocy Misjonarzom Diecezji Opolskiej, poniżej którego umieszczono tabernakulum. Z prawej strony witraża widnieje olejny obraz na blasze z 1914 r. *Matka Boża Częstochowska*, zwrócony kościołowi z przemalowaną inwokacją na j. ukraiński: *Pod Twoju Miłość Pribiegajem*, przechowywany po 1946 r. w miejscowej cerkwi. Po lewej stronie witraża umieszczono krucyfiks w otoczeniu rzeźb pochodzących prawdopodobnie z dawnego kościoła w Koropcu: *Bóg Ojciec*, *Matka Boża Bolesna*, *św. Jan Ewangelista*. Również na ścianie prezbiterium znajduje się obraz olejny na drewnie z początku XX wieku *Chrystus przy kolumnie*, przeniesiony tu z kościoła w Uściu Zielonym. Po przeciwległej stronie widnieje olejny obraz na drewnie z XIX wieku *Chrystus Ukrzyżowany (Milatyński)*. W transepcie na kolumnie stoi drewniana polichromowana figura *Matka Boża z Dzieciątkiem* z XX stulecia oraz po przeciwległych stronach obrazy: olejny na płótnie z 2 poł. XVII stulecia *Matka Boża z Dzieciątkiem i aniołami* z inskrypcją *Maria Pocieszycielko Vtrapionych (sic!)*, współczesny olej na płótnie *Chrystus Miłosierny* z polskojęzyczną inskrypcją „Jezu ufam Tobie”. W centrum prezbiterium widnieje prowizoryczny ołtarz soborowy z krzyżem i ambonką. Na bocznych ścianach rozwieszono stacje Drogi Krzyżowej²³.

Funkcje sakramentalne w chwili obecnej w kościele pw. św. Mikołaja pełni proboszcz par. Buczacz ks. mgr Dariusz Piechnik, jednak przyszłość parafii nie rokuje większych nadziei; *status animarum* wykazuje 1–2 osoby, choć *de facto* w niedzielnych Mszach świętych uczestniczy ok. 12 osób niezwiązanych z obrządkiem łacińskim, lecz deklarujących sympatię dla duszpasterza i jego metod duszpasterzowania²⁴.

Trzeci ośrodek duszpasterski zorganizowany przez ks. Ludwika Rutynę we wczesnych latach 90. XX stulecia to Porchowa. Istnieje tam kościół rzymskokatolicki pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Korony Polskiej (obecnie: Matki Bożej Królowej), wzniesiony w latach 1925–1929 według projektu architekta Bronisława Wiktora, chociaż niewykończony do wybuchu II wojny świato-

wej. Wskutek nasilających się napadów ukraińskich nacjonalistów polska społeczność Porchowej opuściła miejscowość w kwietniu 1945 r., klucze do świątyni oraz zabudowań plebańskich przejął przewodniczący rady wiejskiej. W kościele urządzono magazyn zboża i nawozów sztucznych, co w znacznym stopniu nadwerżyło jego strukturę. Dopiero w roku 1993 r. zabiegi ks. Ludwika Rutyny wokół odzyskania świątyni przyniosły pozytywny skutek: powróciła ona do swych pierwotnych funkcji sakralnych. Aktu poświęcenia dokonał w 1995 r. biskup pomocniczy archidiecezji lwowskiej Marcjan Trofimiak²⁵.

Ks. Ludwik Rutyna z właściwym sobie zapałem podjął się generalnego remontu obiektu: pokrył dach nową blachą, wymienił okna, otynkował zewnętrzną elewację, wewnątrz nakrył nowymi drewnianymi pseudosklepieniami, zrekonstruował od strony północnej okno w kaplicy wschodniej poszerzone do wielkości otworu wejściowego przez użytkowników doby sowieckiej, umieścił nową balustradę na chórze muzycznym, zakupił prowizoryczne żyrandole elektryczne²⁶.

Z przedwojennego wyposażenia świątyni nie zachowały się żadne eksponaty. Umiejscowiony w prezbiterium przedpoborowy ołtarz główny z drewnianą figurą *Matka Boża Niepokalanie Poczęta* oraz widocznym w zwieńczeniu współczesnym obrazem *Chrystus Miłosierny* z polskojęzycznym napisem „Jezu ufam Tobie” pochodzi z kaplicy rzymskokatolickiej w Rukomyszu. Podobnie obcej proveniencji jest XX-wieczny konfesjonał oraz współczesne stacje Drogi Krzyżowej²⁷. Kościół w pełni przystosowany jest do funkcji praktycznych. Obowiązki pastoralne pełni tu proboszcz par. Buczacz ks. Dariusz Piechnik, a liczba wiernych wynosi zaledwie 5 osób. Nie może zatem być mowy o staraniach na rzecz pełnego odtworzenia artystycznego wystroju świątyni, a jej przyszłość stoi pod znakiem zapytania z tytułu podeszłego wieku parafian²⁸.

Przywołane tytułem przykładu w niniejszym opracowaniu przykłady troski Kościoła archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego o ratowanie i zachowanie dziedzictwa kulturowego żadną miarą nie wyczerpują zagadnienia. Stanowią one wszakże skromną próbę dokumentacji pomyślnych wysiłków tak duchowieństwa, jak i wiernych na rzecz zabezpieczenia nielicznych dzieł sztuki sakralnej zdewastowanych na terenie współczesnej Ukrainy po 1945 r. I chociaż poniesione straty w substancji materialnej są najczęściej nieodwracalne, to jednak każde przywracane z niemałym wysiłkiem do życia dzieło sztuki wzbogaca przeżywanie wiary współczesnych spadkobierców świetności dziedzictwa wieków.

PRZYPISY

¹ W. Urban, *Archidiecezja lwowska*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, Katowice 1992, s. 92; M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944–1992*, Lublin 2011, s. 6–7, 131–132.

² W całości były to dekanaty: Drohobycz, Mościska, Rudki, Sambor i Sądowa Wisznia; fragmenty dekanatów: Przemyśl-miejski, Jaworów, Lesko. *Zmiany terytorialne w diecezji przemyskiej od wydania ostatniego schematyzmu 1939 r.*, „Kronika Diecezji Przemyskiej”, 40 (1947), z. 1–4, s. 32–33; *Schematismus universi venerabilis cleri dioecesis rit[us] lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini 1938*, Premislae 1938, passim; Archidiecezja przemyska obrządku łacińskiego po II wojnie światowej. Źródło: www.przemyska.pl/duszp/start.php?go=historia/spo2wojnie. Dostęp: 1.03.2012.

³ L. Popek, *Diecezja łucka*, [w:] *Życie religijne*, s. 497.

⁴ A. Hlebowicz, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 109–111.

⁵ A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk 1993, passim; *Schematyzm archidiecezji lwowskiej 2011*, Lwów 2011, s. 12–25.

⁶ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005, s. 431; Ks. Ludwik Rutyna – *legenda Kresów*, portal internetowy: www.kresy.pl.

⁷ *Schematyzm archidiecezji lwowskiej 1994*, Lwów 1994, s. 21; *Schematyzm archidiecezji lwowskiej 2011*, Lwów 2011, s. 77; M. Buczek, I. Sedelnyk, *Lwiwska archidiecezja łacińskiego obrządku. Ilustrowana rozповід*, t. 1/2: *Parafiji, kostely ta kapłyci (Iwano–Frankiwska, Ternopiłska i Czerniwecka obł[ast])*, Lwów 2006, s. 145.

⁸ Informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

⁹ J. K. Ostrowski, *Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Buczaczu*, [w:] *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 1, red. J. K. Ostrowski, Kraków 1993, s. 22; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.

¹⁰ Dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹¹ Tamże, s. 24–25; B.G. Woznickij, N.A. Opanasienko, *Mastier Pinzel – legiendy i riálnost. Katalog wystawki*, Lwów 1988, passim; J. K. Ostrowski, *Jan Jerzy Pinsel – zamiast biografii*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, red. J. K. Ostrowski, Kraków, 1996, s. 361–374; B. Woźnicki, J. Łapiński, *Jan Jerzy Pinsel*, Olszanica 2007.

¹² J. K. Ostrowski, dz. cyt. s. 19; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; Dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹³ Tamże, s. 20; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹⁴ Tamże, s. 20; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹⁵ Tamże, s. 20; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹⁶ Tamże, s. 20; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.; informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.

¹⁷ Tamże, s. 20; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.

¹⁸ Tamże, s. 21–22; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.

¹⁹ Informacja ustna proboszcza par. Buczacz ks. mgr. Dariusza Piechnika z 10 V 2012 r.; dane własne autora – Buczacz 20 IV 2012 r.

²⁰ Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu

ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.

²¹ *Schematismus archidioecesis Leopoliensis ritus latini 1926*, Leopoli 1926, s. 60; *Schematyzm archidiecezji [...] 1994*, s. 21; M. Buczek, I. Sedelnyk, *Lwiwska archidiecezja*, s. 188; Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.

²² M. Kurzej, *Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Koropcu*, [w:] *Kościół i klasztory rzymskokatolickie*, t. 18, red. J.K. Ostrowski, Kraków 2010, s. 126; Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.; dane własne autora – Koropiec 21 IV 2012 r.

²³ M. Kurzej, *Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Koropcu*, dz. cyt., s. 124–125; dane własne autora – Koropiec 21 IV 2012 r.

²⁴ Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.

²⁵ R. Quirini-Popławski, *Kościół parafialny pw. Najświętszej Panny Marii Królowej Korony Polskiej w Porchowej*, [w:] *Kościół i klasztory rzymskokatolickie*, t. 18, s. 177–179; M. Buczek, I. Sedelnyk, *Lwiwska archidiecezja*, s. 235.

²⁶ Tamże, s. 183; Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.; dane własne autora – Porchowa 21 IV 2012 r.

²⁷ Tamże.

²⁸ Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Buczaczu ks. mgr. Dariusza Piechnika z dn. 10 III 2012 r.

RYSZARD BRYKOWSKI

WARSZAWA

JANUSZ SMAZA

AKADEMIA SZTUK PIĘKNYCH W WARSZAWIE

PRACE RATOWNICZE KONSERWATORSKO- -REKONSTRUKCYJNE PRZY LWOWSKIM POMNIKU GENERAŁA JÓZEFA DWERNICKIEGO (1997–2000)

Życiorys generała

W 1948 r. ukazał się kolejny tom VI, a pierwszy po wojnie *Polskiego Słownika Biograficznego*, zawierający życiorys generała Józefa Dwernickiego, poparty 15 pozycjami 16 autorów, które ukazały się drukiem w latach 1870–1935, a także informacjami o pamiątkach i notatkach znajdujących się przed wojną w zbiorach państwowych oraz prywatnych. Niestety brak wzmianki czy zbiory znajdujące się przed wojną w Bibliotece Dzieduszyckich we Lwowie i w prywatnym Archiwum Puzynów w Gwoźdźcu pod Kołomyją, a najbardziej narażone na zniszczenie, zachowały się do dzisiaj i gdzie ewentualnie się znajdują¹.

Miejsce urodzenia przyszłego generała Józefa Dwernickiego, syna Faustyna Dwernickiego h. Sas (1745–1803?) i Franciszki z domu Załęskiej² nie jest jednoznacznie ustalone. Miał urodzić się 19 marca 1770 roku (?) w Warszawie, w rodzinnym domu na Lesznie. Jako miejsce urodzenia przyjmuje się też rzekomo ojcowski majątek Balin na Podolu, a także Zawale. Roman Aftanazy – wybitny nieżyjący znawca dziejów polskich rezydencji na Wschodnich Kresach Rzeczypospolitej do czasów drugiej wojny światowej, w swych 11 tomach tylko w jednym miejscu wspomina o Balinie. W roku 1800 miał się tutaj urodzić syn przyszłego generała Tytus (późniejszy porucznik 2. pułku ułanów Wojska Polskiego), którego matką była Julia z Żukowskich (zm. 1832)³. Mógł więc Balin należeć do Żukowskich h. Prus III, rodziców Julii, która mogła otrzymać od nich Balin w posagu.

Generał Józef Dwernicki był żonaty dwukrotnie. Pierwszą żoną była Julia z Żukowskich, drugą żoną Francuzka, Alina de Brock, córka malarza Jana de Brock, którą generał poślubił w 1835 roku w Paryżu⁴.

Po śmierci ojca (1803?) Józef Dwernicki zajął się gospodarką, zakupując na Podolu majątek Zawale od Starzyńskich h. Doliwa (nie mógł więc tutaj się urodzić) i ewentualnie sprzedając ojcowski Balin, o ile był on w posiadaniu ojca.

Kiedy wiosną 1809 r. oddział wojsk polskich Księstwa Warszawskiego znalazł się w walce z wojskami austriackimi w pobliżu Podola i majątku Dwernickiego sformował on, wspólnie

1. Nagrobek gen. Józefa Dwernickiego na cmentarzu rzymskokatolickim w Łopatynie. Stan w 1992. Nagrobek pierwotnie otoczony był żeliwnym ogrodzeniem składającym się z czterech narożnych słupków w kształcie luf armatnich połączonych lancami łańskimi

2. Pomnik przyścienny gen. Józefa Dwernickiego w kościele oo. Karmelitów Trzewickowych (dawniej w kościele oo. Karmelitów Bosych) we Lwowie, przed 1939. Fot. J. Jaworski

3. Fragmenty pomnika gen. Józefa Dwernickiego w kruchcie archikatedry rzymskokatolickiej we Lwowie, po odzyskaniu z podziemi kościoła oo. Karmelitów Trzewickowych (obecnie cerkwi greckokatolickiej), 1997

4. Centralna część figury gen. Józefa Dwernickiego przed pracami restauratorskimi, 1997

z sąsiadem Augustynem Trzeciekim, oddział kawalerii liczący ok. 100 ochotników, który po przekroczeniu Zbrucza połączył się z oddziałami płk. Strzyżowskiego. Dwernicki już jako kapitan 15. pułku ułanów brał udział w potyczkach z Austriakami pod Zaleszczykami, Tarnopolem, Chorostkowem i Wieniawką otrzymując stopień szefa szwadronu i złoty krzyż *Virtuti Militari*.

W kampanii moskiewskiej 1812 r. prowadził partyzantkę na Białorusi, walczył pod Mirem, a kiedy znalazł się w dywizji gen. Dąbrowskiego brał udział we wszystkich bitwach osłaniających odwrót wojsk Napoleona spod Moskwy do Wilna. Po rannym płk. Trzeciekim resztki 15. pułku ułanów przeprowadził na zachód, gdzie 20 stycznia 1813 r. został mianowany majorem 8. pułku ułanów oraz otrzymał polski krzyż kawalerski *Virtuti Militari* i srebrny krzyż francuskiej Legii Honorowej. Przedstawiony Napoleonowi, otrzymał z jego rąk w dniu 14 października 1813 r. złoty krzyż Legii Honorowej. Był w oddziałach, które pod Lipskiem osłaniały odwrót armii napoleońskiej. W Sedanie, w czasie reorganizacji armii, przydzielono go w dniu 4 stycznia 1814 r., jako pułkownika rezerwowego, do 2. pułku Krakusów. Osłaniał odwrót dywizji gen. Compansa, walczył pod Hanau i Paryżem.

Po powrocie do kraju został dowódcą 2. pułku ułanów stacjonujących w Krasnymstawie. Ówczesny dowódca wojska polskiego wielki książę Konstanty polecił opracować regulamin musztry a następnie przepisy dla jazdy⁵.

W czasie koronacji w Warszawie cara Mikołaja I na króla polskiego zostaje mianowany generałem brygady w dywizji strzelców konnych (24 maja 1829 r.), pełniąc w niej dowództwo 3. pułku strzelców konnych w Sieradzu.

Na wieść o wybuchu powstania listopadowego przybył z pułkiem do Warszawy, jednoznacznie opowiadając się za powstaniem. Od Rządu Narodowego otrzymał polecenie organizowania piątych i szóstych szwadronów jazdy z ochotników oraz wysłużonych żołnierzy i oficerów. W ciągu miesiąca miał gotowych do boju 18 szwadronów jazdy. Równocześnie proponował Sztabowi Głównemu powierzenie mu wydzielonego oddziału, z którym wkroczyłby do ziem zabranych przez Austrię i wywołał tam powstanie. Zadanie takie zostało mu powierzono 2 lutego 1831 r., jednak Dwernicki ze względu na niewielkie siły jakimi miał dowodzić, zrzekł się jego wykonania. Wówczas polecono Dwernickiemu w tym samym miesiącu powstrzymanie rosyjskiej dywizji kawalerii podążającej na linię Radzyń – Łuków i zagrażającej Warszawie. Dwernicki pod Górą Kalwarią przeszedł po lodzie Wisłę i 14 lutego 1831 r. pod Stoczkiem pobił i zmusił do odwrotu kawalerię rosyjską.

W cztery dni później otrzymał nominację na generała dywizji i nowe zadanie usunięcia wojsk rosyjskich z województwa sandomierskiego i wyrzucenia ich z Puław i Radomia. Zadanie to wykonał połowicznie rozbijając straż przednią korpusu Kreutza i zmuszając korpus do odwrotu.

Na początku marca otrzymał długo wyczekiwany rozkaz marszu na Wołyń, ograniczony jednak do 1500 żołnierzy, aby utrzymać pozory partyzantki. Dwernicki wziął jednak na tę wyprawę cały swój prawie siedmiotysięczny korpus. Po przeprawie przez Wisłę rozpoczął pościg za korpusem Kreutza. Oswobodził Lublin, zajął Zamość i odpoczywając tutaj czekał na wiosenne obeschnięcie dróg. Dnia 3 kwietnia opuścił Zamość i pod Kryłowem przeszedł Bug, co miało być hasłem do wybuchu powstania na Wołyniu. Niestety, nie doszło do tego. Dwernicki posuwał się przez Horochów i Beresteczko drogą wiodącą wzdłuż granicy rosyjsko-austriackiej. W marszu na Podole zatrzymał Dwernickiego rosyjski korpus gen. Rüdiger, który nie dopuszczał do przeprawy przez Styr. W dniu 19 kwietnia 1831 r. o tę przeprawę Dwernicki stoczył pod Boromelem zwycięską bitwę, która według gen. Prądzyńskiego „pozostanie jak najświetniejszym pomnikiem dla wodza i jego żołnierzy”. Trzy szarże polskiej jazdy powstrzymały ruch wojsk rosyjskich, do niewoli wzięto 140 Rosjan i zdobyto 5 armat. Dwernicki mając mało piechoty oraz połowę amunicji ruszył przez Beresteczko na Kamie-

niec Podolski. Niestety, pod Lublińcami wojska polskie, po otrzymaniu posiłków, rosyjski gen. Rüdiger otoczył z trzech stron, co zmusiło Dwernickiego do przekroczenia austriackiej granicy. W dniu 1 maja korpus Dwernickiego złożył broń. Dwernicki został internowany w miasteczku Steyer, zaś żołnierze i oficerowie przeważnie powrócili do Królestwa.

I zapewne o to chodziło ich dowódcy, ażeby oficerowie i żołnierze nie ginęli w nierównej walce, ale powrócili do kraju i jeśli nie do powstańczej walki o wolność ojczyzny, to ażeby codzienną pracą nad rozwojem społecznym i gospodarczym kraju nie zapominali równocześnie o najważniejszym celu i zadaniu – o lepszym momencie do walki o niepodległą Polskę.

Gen. Józef Dwernicki z początkiem kwietnia 1832 r. poprosił o paszport do Francji i tegoż roku – 30 czerwca – przybył do Paryża. Był tutaj entuzjastycznie przyjęty przez polską emigrację. W dniu 28 sierpnia 1832 r. został wybrany prezesem utworzonego wówczas Komitetu Narodowego Polski i Ziem Zabrzanych. Pomimo rozwiązania Komitetu 15 maja 1834 r. Dwernicki pozostał znaczącą osobą w politycznym ruchu emigracji polskiej we Francji i Anglii, wycofując się stopniowo z działalności politycznej. Jeszcze w 1848 r. stanął na czele Komitetu Polskich Emigrantów we Francji i zwrócił się w ich imieniu do rządu francuskiego z propozycją uformowania legii polskiej. Po odmownej odpowiedzi wyjechał z Francji i 4 września 1848 r. przybył do Lwowa, owacyjnie tutaj witany.

Osiadł we Lwowie, zaś miesiące letnie spędzał w Łopatynie, zapraszany tu przez zaprzyjaźnionego z nim Adama hr. Zamoyskiego, właściciela okolicznych majątków – pisząc pamiętniki⁶.

W lecie 1857 r. w czasie pobytu w Łopatynie gen. Józef Dwernicki zachorował i powrót do Lwowa odłożył. Zmarł 23 listopada tegoż roku. Po trzech dniach odbył się pogrzeb i pochówek na cmentarzu w Łopatynie⁷.

Grobowiec i pomnik generała Józefa Dwernickiego w Łopatynie

Dwernicki cieszył się wielką popularnością wśród żołnierzy i uchodził za najlepszego generała w armii powstania listopadowego⁸. Toteż jego żołnierze ufundowali swemu dowódcy grobowiec w Łopatynie pisząc: „Walecznemu żołnierzowi i wodzowi ku czci i pamięci wdzięczni rodacy i towarzysze broni ten pomnik położyli Roku 1863”⁹, a był to rok kolejnego polskiego powstania.

Założone we Lwowie w 1867 r. polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” opiekowało się grobowcem¹⁰ po rok 1939. Z inicjatywy Oddziału Konnego „Sokoła Macierzy” we Lwowie łopatynski grobowiec odnowiono i upiększono w 1911 r.¹¹.

W 1992 r. dr Janusz Smaza otrzymał zlecenie z Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa na opracowanie programu konserwacji kwatery 135 polskich żołnierzy w Łopatynie poległych w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Na cmentarzu w Łopatynie dr J. Smaza odnalazł grobowiec gen. Józefa Dwernickiego, dla którego również opracował program prac konserwatorskich przekazany do Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie¹². Niestety, na prace konserwatorskie grobowca generała zabrakło funduszy.

Grobowiec wciąż trwa, chociaż zniszczenia i ubytki są coraz poważniejsze – czeka na naszą pamięć oraz odnowienie, świadcząc poza granicami kraju o polskich dziejach i jego obrońcach – dowódcy i żołnierzach.

5. Fragment prawej nogi z draperią w trakcie klejenia w tymczasowej „pracowni” fary żółkiewskiej, 1997

6a. Model brakującego fragmentu nogi w gipsie

6b. Zrekonstruowany i zamontowany fragment prawej nogi w kamieniu, 1998

7a. Marmurowa płyta inskrypcyjna w obramieniu alabastrowym przed pracami restauratorskimi

7b. Marmurowa płyta inskrypcyjna w obramieniu alabastrowym po pracach restauratorskich, 1997

8. Zachowany oryginalny fragment panoplium ze zniszczoną rękojeścią szabli przed pracami restauratorskimi, 1997

Pomnik we Lwowie

Wszystko wskazuje na to, że lwowski pomnik gen. Józefa Dwernickiego został zamówiony ok. 1864 r. przez opiekujących się jego grobowcem w Łopatynie przyjaciół i żołnierzy generała, u rzeźbiarza Parysa Filippiego, w tym czasie mieszkającego w Krakowie.

Niewątpliwie z uwagi na atmosferę powstaniową w zaborze austriackim i ogłoszenie przez władze zaborcze stanu oblężenia (24 II 1864 do 19 IV 1865) Parys Filippi nie podejmował w sposób widoczny realizacji zamówienia, ale pracował nad formą przyszłego pomnika.

Zuzanna Prószyńska w nocie biograficznej poświęconej rzeźbiarzowi Parysowi Filippiemu podaje, że miało to miejsce ok. 1867 r., co nie wydaje się możliwe ze względu na przeprowadzkę z Krakowa do Lwowa, która miała miejsce w 1866 r. O samym pomniku gen. Józefa Dwernickiego autorka pisze, że spośród licznych pomników wykonanych przez Parysa Filippiego pomnik generała J. Dwernickiego wyróżnia się zdecydowanie „monumentalną kompozycją i realistycznym ujęciem tematu”¹³. Szkoda, że autorka tego tematu nie rozwinęła obszerniej. Dopiero kiedy władze austriackie zniosły stan oblężenia w Galicji (19 IV 1865), a artysta przeniósł się w następnym roku do Lwowa i otworzył swoją pracownię w pobliżu dawnego kościoła oo. Karmelitów Bosych, należącego decyzją władz austriackich od 1789 r. do oo. Karmelitów Trzewickowych, rozpoczął realizację zamówienia i niebawem ukończony pomnik gen. Józefa Dwernickiego został umieszczony w tymże kościele.

Na jedynym zachowanym przedwojennym zdjęciu pomnika gen. Józefa Dwernickiego jego postać w mundurze wojskowym została przedstawiona w pozie półleżącej na prawym boku, z lewą ręką położoną na sercu, a przecież, cytując Władysława Kopalińskiego: „Serce – skarbnica uczuć patriotycznych” – „Serce – a to Polska właśnie”¹⁴.

Głowa i twarz Generała ujęte z profilu zwrócone są jakby w nadchodzącą przyszłość, na tle wschodzącej „Jutrzenki – zorzy porannej” – to zapowiedź switu, nadziei, swobody, wolności – „Witaj, jutrenko swobody, zbawienia za tobą słońce”, a także „Wolności błyszczą zorza”¹⁵. Na osi kompozycji pomnika gen. J. Dwernickiego, za jego postacią, znajduje się fragment dolnej części słupa – niewątpliwie trzonu krzyża łacińskiego symbolizującego „wieczną pamięć”¹⁶. W przytoczonych powyżej tylko kilku symbolach – mitach, a był to przecież czas goryczy po klęsce dwóch polskich powstań, wciąż aktualne jest wezwanie do nadziei i głębokiej wiary, że nie wszystko stracone. Półleżąca postać generała, mająca twarz zwróconą do zorzy porannej – Jutrzenki i trzonu Krzyża, przekazuje rodakom niepisany testament nadziei, że prędzej czy później przyjdzie czas Zmartwychwstania, Wolności i Swobody dla ukochanej Ojczyzny. Trzeba przyznać, że Parys Filippi urodzony w Krakowie, niegdyś polskiej królewskiej stolicy, zapoznał się z polskimi dziejami, symbolami i mitami dogłębnie i na pomniku gen. Józefa Dwernickiego zrobił z tej wiedzy dobry użytek.

Pomnik przetrwał w tym miejscu drugą wojnę światową i czas bolszewickiej Ukrainy. Widział go w 1990 r. w kościele dr Tadeusz Trajdos. Wnętrze kościoła znalazł w nienajgorszym stanie. Rozbiórce uległy tylko ołtarze boczne i zniknęły obrazy. Dobrze były zachowane epitafia, a wśród nich pomnik gen. Józefa Dwernickiego. Natomiast 18 marca 1991 r. pomnik miał już liczne uszkodzenia, ale nadawał się do konserwacji. Z kolei 22 czerwca 1991 r., jak pisze dr T. Trajdos – „stwierdziłem na własne oczy, że pomnika nie ma. Ani śladu”. W końcu marca kościół ten otrzymał „unicki zakon studentów – Polakom przyznania kościoła odmówiono”. Studenci „przysięgali zgodnie”, że kiedy objęli kościół (26 marca 1991 r.) – to „takiego pomnika już nie było”¹⁷.

Po licznych interwencjach Konsulatu Generalnego RP we Lwowie okazało się, że w podziemiach kościoła znajdują się różne elementy pomnika (w tym także innych upamiętnień), usunięte

przez zakonników w barbarzyński sposób. Odzyskane dopiero w 1996 r. fragmenty pomnika i przeniesione do łacińskiej katedry we Lwowie, skąd przewiezione zostały z braku odpowiedniego miejsca na prowadzenie prac konserwatorskich do fary w Żółkwi, gdzie je przeprowadzono¹⁸.

Kompozycja pomnika

Kompozycję pomnika tworzy naturalnej wielkości pełnoplastyczna pólężąca postać w mundurze generalskim z orderami na lewej piersi, lewa dłoń na sercu, w prawej podpierającej, kapelusz z pióropuszem. Postać spoczywa na stylizowanym sarkofagu, w części centralnej z obszerną inskrypcją, z boków znaki herbowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów: Orzeł i Pogoń. Poniżej wieloelementowe panoplium. Na tle draperii (sztandarów?) szabla, lufy armatnie i centralnie zakomponowany orzeł z wieńcem z liści laurowych nad głową.

Na obszernej tablicy napis:

D. O. M.
 JÓZEFOWI DWERNICKIEMU
 URODZONEMU W ZAWALE 19. MARCA ROKU 1779.
 JENERAŁOWI DYWIZJI WOJSK POLSKICH
 DOWÓDZCY OSOBNEGO KORPUSU W R. 1831.
 WSŁAWIONEMU MĘSTWEM POD PARYŻEM R. 1814. ZWYCIĘZCY POD STOCZKIEM, KOROWEM,
 BOREMLEM
 KAWALEROWI RÓŻNYCH ORDERÓW
 PO ZAWIEDZIONYCH NADZIEJACH NARODOWYCH ZMARŁEMU W ŁOPATYNIE
 W DOMU WIERNEGO PRZYJACIELA DNIA 29. LISTOPADA ROKU 1857.
 WDZIĘCZNI KOLEDZY WYPRAW WOJENNYCH I RODACY PEŁNI UZNANIA
 POŁOŻYLI TEN POMNIK DNIA 15^{go} MAJA ROKU 1869.

Stan zachowania pomnika

Okazało się, że stan pomnika był bardzo zły. Około połowa kompozycji w nieznanach okolicznościach zaginęła bezpowrotnie; pozostała część również jest w złej kondycji. Z części panoplium zaginęło ok. 80% przedstawienia, m.in. większość udrapowanego tła, orzeł z wieńcem, lufy armatnie i szabla. Z sarkofagu – narożne elementy z przedstawieniami herbów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z figury generała – fragment prawej nogi – od stopy do połowy łydki. Sama figura jest rozbita na trzy części. Ponadto ma drobne, liczne zniszczenia, takie jak: odspojony prawy naramiennik – wzdłuż pierwotnej płaszczyzny klejenia, ubytki w postaci mechanicznych wykruszeń: część wąsów, kołnierz, guziki munduru i frędzle naramienników, lewe kolano i łokieć, fałdy płaszcza oraz większość krawędzi dolnej (niemal na całej szerokości) stanowiącej płytę rozdzielającą kompozycję pomnika. Część drobnych ubytków – w postaci naturalnych wżerów wypełniona była autorskimi (?) kitami kredowo-pokostowymi i gipsem (wtórnie – prawdopodobnie w okresie odnawiania pomnika). Ponadto na zabrudzonej i zakurzonej powierzchni znajdowały się parafinowe zacieki i różne, nieregularne (niewiadomego pochodzenia) zaplamienia i przebarwienia.

Marmurowa tablica z napisem miała powierzchnię porysowaną z szarymi, mocno przylegającymi do podłoża, nawarstwieniami. Złączenie liter zachowało częściowo – złuszczone w wyniku niewłaściwych warunków przechowywania.

9. Modelowanie panoplium z wykorzystaniem kopii oryginalnego fragmentu panoplium oraz fotografii archiwalnej na terenie pracowni rzeźbiarskiej w Warszawie, 1999

10a. Modelowanie orła z wykorzystaniem fotografii archiwalnej na tle skopiowanego panoplium

10b. Gotowa rzeźba orła w formie odlewu osadzona na skopiowanym panoplium, 1999

11. Pomnik gen. Józefa Dwernickiego zamontowany w kaplicy św. Józefa archikatedry rzymskokatolickiej we Lwowie, obecnie Ukraina. Po konserwacji i rekonstrukcji za wyjątkiem promienistej jutrzeńki i trzonu krzyża łańcieskiego. Stan w 2000 r.

Alabastrowe obramienie zostało przełamane w połowie szerokości. Uszkodzenie to powstało prawdopodobnie w czasie jego wykonywania, o czym świadczą zamontowane z tyłu, dwie duże stalowe klamry. W celu ustabilizowania spękanych części oraz klamer wykonano na odwrociu, gipsową podlewkę – „poduszkę”, o średniej grubości ok. 10 cm. Jej stan w części stabilny i trwały, wokół klamer były spękania i złuszczenia, przebarwienia – w wyniku korozji klamer. Obramienie posiadało również znaczne ubytki mechaniczne – wykruszenia na wszystkich narożnikach i krawędziach, zagłuszenia, porysowania i obtarcia. Ponadto powierzchnia pozbawiona była poleru.

Przyczyną tych ostatnich zniszczeń był niewłaściwy demontaż i przechowywanie w złych warunkach.

Niewielki fragment panoplium z draperią i rękojeścią szabli zachowały się w trzech kawałkach. Widoczne były pudrowania i złuszczenie w partii wtórnych powłok barwnych (żółtych farb klejowych) i niejednorodnych nawarstwień. Konstrukcyjne pręty stalowe korodowały¹⁹.

Złożoność rzeźbiarskiej kompozycji pomnika, różnorodność surowców, z jakich go wykonano, a przede wszystkim bardzo zły i zróżnicowany stan zachowania spowodowały, iż program prac konserwatorskich został podzielony na etapy. Skromne środki finansowe również były przyczyną rozciągnięcia w czasie ich realizacji.

Kompleksowe prace przy pomniku obejmowały:

- konserwację zachowanych elementów pomnika,
- rekonstrukcję brakujących elementów pomnika,
- montaż pomnika w nowym miejscu.

Przebieg prac konserwatorskich zachowanych elementów

Po przewiezieniu fragmentów pomnika do tymczasowej „pracowni” – fary żółkiewskiej, wykonano dokumentację fotograficzną obiektu i zarejestrowano stan zachowania poszczególnych elementów i fragmentów w dzienniku konserwatorskim.

Z elementów wapiennych pomnika usunięto nawarstwienia metodami chemiczno-fizycznymi i mechanicznymi (wodą z dodatkiem środków polarnych – detergentów, szczoteczkami z włosia syntetycznego, pędzlami, doczyszczano skalpelami).

Rozspojone fragmenty wapienne zespolono roztworem żywicy syntetycznej epoksydowej Epidian 5 z katalizatorem Z 1. Jako wypełniacz zastosowano mielony wapień. Do dodatkowego wzmocnienia spoin zastosowano bolce z włókna szklanego. Wszystkie ubytki uzupełniono kitem z żywicy syntetycznej – krzemooorganicznej Adhezil K jako spoiwo. Wypełniacz stanowił drobno mielony wapień i pigmenty. Część pierwotnych – „autorskich” uzupełnień pozostawiono ze względu na dobry stan zachowania. Ostatnią czynnością było wzmocnienie surowca (metodą natrysku) żywicą krzemooorganiczną Ahydrosil Z.

Z marmurowej tablicy inskrypcyjnej usunięto – mechanicznie nawarstwienia i osypujące się wypełnienia z liter. Również mechanicznie przywrócono powierzchni poler – papierami ściernymi o zmiennej gradacji i pastami polerskimi. Drobne ubytki uzupełniono kitami z żywic syntetycznych poliestrowych Base Colore z odpowiednimi barwnikami, a także wypełniaczem z mączki marmurowej. Litery położycono złotem w płatkach, w technice olejnej. Powierzchnię płyty zabezpieczono mikrowoskiem syntetycznym Cosmolloid 80 H.

Alabastrowe obramienie płyty oczyszczono z nawarstwień stosując rozpuszczalniki w postaci kompresów. Usunięto podlewkę – „poduszkę” gipsową mechanicznie. Zdemonstrowano korodujące

klamry stalowe. Odczyszczono je mechanicznie, chemicznie i zabezpieczono powłokami antykorozyjnymi: farbą podkładową Corina i czarną, matową farbą nawierzchniową. Zamontowano je w pierwotne otwory sklejonego (żywicą syntetyczną – epoksydową jw.) obramienia. Ubytki uzupełniono kitami z żywicy syntetycznych – poliestrowych (jw.). W największych ubytkach zastosowano konstrukcje wzmacniające ze stali nierdzewnej. Poler przywrócono metodami mechanicznymi. Powierzchnię zabezpieczono mikrowoskiem syntetycznym Cosmolloid 80 H.

Stukowe fragmenty panoplium oczyszczono z łuszczących się nawarstwień i żółtych – wtórnych, powłok barwnych, metodami mechanicznymi. Zespolono roztworem żywicy epoksydowej (rozcieńczonej) z dodatkiem wypełniaczy. Spoiny wzmocniono bolcami z włókna szklanego. Część ubytków uzupełniono w pierwotnej technologii.

Przebieg prac rekonstrukcyjnych pomnika

Rekonstrukcje prawej nogi – łydki ze stopą (o dł. ok. 55 cm), wykonano w następujący sposób: w zachowanej postaci generała osadzono konstrukcję nośną z drutu stalowego (zabezpieczonego warstwą antykorozyjną), brakujący fragment wymodelowano w glinie rzeźbiarskiej, z modelu zdjęto negatywową formę wykonaną z żywicy silikonowej Polastosil B (wzmacnianej gazą), na którą nałożono (w celu usztywnienia) warstwę gipsu sztukatorskiego z konstrukcją wzmacniającą z listewek drewnianych. Po zdjęciu formy negatywowej i oczyszczeniu wykonano model pozytywu z gipsu sztukatorskiego. Następnie dokładnie dopasowano i wyczelowano.

Model przekuto w wapieniu porowatym (z lokalnych złóż) metodą punktowania. Ostatnim zabiegiem było wykonanie odpowiednich – fakturowanych powierzchni – zgodnie z powierzchniami oryginalnymi.

Gotowy element, po nawierceniu otworów na bolce (z włókna szklanego, śr. 20 mm) skleiono z oryginalną częścią. Do klejenia zastosowano roztwór żywicy epoksydowej Epidian 5. Szczelinę styku elementów wypełniono kitem z żywicy krzemorganicznej Adhezil K – jako spoiwo i mączki wapiennej – wypełniacza (dodając niewielkie ilości białego pigmentu).

Rekonstrukcję draperii rozpoczęto od wykonania kopii zachowanego fragmentu, w gipsie. W tym celu, po wykonaniu izolacji z wosku mikrokryształicznego – Cosmolloid 80 H, wykonano formę negatywową z żywicy silikonowej – Polastosil B. Pozytyw wykonano z gipsu sztukatorskiego²⁰.

Fragment gipsowy został zamontowany na płaszczyźnie, brakujące partie zostały dorzeźbione w glinie rzeźbiarskiej. Przy modelowaniu draperii wykorzystano powiększenie fotografii z jej przedstawieniem w skali 1:1. (Ze względu na zbyt małą ilość materiałów ikonograficznych, niezbędnym było rekonstruowanie draperii wraz z lufami armatnimi).

Rekonstrukcję luf armatnich rozpoczęto od osadzenia specjalnej konstrukcji nośnej z materiałów nierdzewnych – drutu mosiężnego i rur PCV, umożliwiającej ich wykonanie, a jednocześnie odlew formy negatywowej wraz z draperią. Rekonstrukcję wykonano w glinie rzeźbiarskiej. Negatywową formą z żywicy silikonowej Polastosil B wzmacniano warstwami gazy aptecznej i maty szklanej. Formę usztywniono klinami gipsowymi oraz tzw. „matkami” gipsowymi – dodatkowo zabezpieczonymi pakułami i konstrukcją drewnianą. Pozytyw wykonano z żywicy epoksydowej Epidian 5 – jako spoiwa, wypełniacz stanowił gips alabastrowy, kreda malarska i pigmenty.

Rekonstrukcję orła rozpoczęto od zamocowania konstrukcji nośnej na gotowym panoplium; Następnie wymodelowano go w glinie rzeźbiarskiej, w skali 1:1. Ze względu na bardzo nieczytelne fragmenty na fotografii – głównie w partii głowy orła – tj. wstążki wokół szyi oraz wianek nad głową,

(?) rekonstrukcji tych elementów dokonano ze świadomością ich ewentualnego demontażu i ponownego modelunku – w przypadku odnalezienia dodatkowych materiałów ikonograficznych. Formę negatywową z żywicy (ww.), wzmocnionej gipsem i dodatkowymi konstrukcjami zdjęto etapami: odrębnie orła, odrębnie formy dla wstążek i dla wianka. Następnie wykonano pozytywowy odlew orła również w materiałach (ww). Równocześnie odlano wstążki i wianek. Orła wraz ze wstążkami zamocowano (za pomocą maty szklanej i żywicy z draperią i lufami armatnimi).

Ozdobne elementy narożne tablicy inskrypcyjnej wykonano w materiałach zastępczych, w tzw. „sztucznym alabastrze” ze względu na brak oryginalnego surowca. Modele wykonano ze sklejki i gipsu, powtarzając profilowania istniejące na obramieniu tablicy inskrypcyjnej, które jest wykonane z ciemnobrązowego alabastru. Powierzchnię modeli powleczono warstwą zabezpieczającą ze specjalnej żywicy syntetycznej w celu właściwego uzyskania efektu odlanego (w późniejszym etapie) elementu. Formy negatywowe wykonano z żywicy silikonowej, (ww.) wzmocnionej gipsem, pakułami i konstrukcjami drewnianymi. Pozytywy wykonano w „sztucznym alabastrze”, składającym się z żywicy poliestrowych z wypełniaczami w postaci mączki alabastrowej i marmurowej (białe i brązowe) oraz odpowiednich pigmentów. Narożniki od środka wzmocniono prętami z włókna szklanego, a także maty szklanej. Na płaszczyznach pionowych – zewnętrznych wykonano przedstawienia Orła – po stronie lewej i Pogoni – po stronie prawej, korzystając z materiałów ikonograficznych²¹. Przedstawienia te umieszczono w płycinach głębokości 1 mm, usuwając tło mechanicznie. Przedstawienia figuralne wykonano techniką rytu głębokości 0,5 mm, dłutkami grawerskimi. Tło płycin oraz linie rytu zabarwiono na kolor szaro-brązowy (farbami akrylowymi) w celu ich uczytelnienia. Zabieg ten był konieczny w celu uzyskania właściwego efektu – charakterystycznego dla naturalnego alabastru.

W celu wykonania płyty rozdzielającej część środkową inskrypcyjną nagrobka od części dolnej – panoplium, dokonano pomiarów zachowanych elementów, tj. dolnej części tablicy z obramieniem oraz dolnej części figury generała. Płytę wykonano z wapienia pinczowskiego. Ostateczne wymodelowanie części frontowej płyty nastąpiło po montażu nagrobka, a zwłaszcza części zrekonstruowanych. Montaż płyty zaproponowano w sposób niezależny od pozostałych elementów nagrobka, aby uniknąć jej ewentualnego spękania.

Nie zrekonstruowano tła pomnika, tj. promienistej jutrzenki i trzonu krzyża z powodu braku informacji dotyczących techniki i technologii ich wykonania.

Przebieg prac montażowych pomnika

Pierwotnie pomnik zamontowany był na ścianie południowej bocznej nawy. System montażowy składał się szeregu klamer i uchwytów podtrzymujących poszczególne części kompozycji. Niestety, odnaleziono tylko część oryginalnego systemu montażowego w ścianie świątyni²². Dodatkowe informacje znaleziono na elementach nagrobka – w postaci gniazd i koryt na klamry.

Po przetransportowaniu fragmentów pomnika, tj. postaci generała i tablicy inskrypcyjnej w obramieniu – z kościoła farnego w Żółkwi i elementów zrekonstruowanych – bocznych elementów dekoracyjnych i panoplium – z Polski, przystąpiono do jego montażu. Nowe miejsce montażu – ściana wschodnia kaplicy św. Józefa w katedrze łacińskiej we Lwowie²³. Ściany kaplicy, utworzonej w XVIII w. na miejscu XVI-wiecznej kaplicy św. Anny, posiadają zróżnicowany wążek kamiennie-ceglany, z przewagą tych ostatnich. Podczas wykonywania nawiertów dla osadzenia kotew i haków konstrukcyjnych stwierdzono, iż cegły posiadają obniżoną wytrzymałość mechaniczną, podob-

nie jak zaprawa wapienno-piaskowa. W tej sytuacji zastosowano dodatkowe wzmocnienie klamer w postaci tzw. „otuliny” z szybko wiążącej specjalnej żywicy-kleju „Poksyliny”. Po zamontowaniu figury przystąpiono do osadzenia środkowej tablicy inskrypcyjnej wraz z obramieniem. Osadzono ją na podobnych kotwach (jw.). Wszystkie powyższe kotwy i haki, w ilości 5 szt. wykonane zostały ze stali nierdzewnej. Zrekonstruowane boczne elementy ozdobne, zamontowano za pomocą haków z nagwintowanych prętów ze stali nierdzewnej osadzonych w gniazdach za pomocą żywic syntetycznych, podobnie jak i w miejscu styku z elementem zrekonstruowanym. Następnie zamontowano poziomą wapienną płytę za pomocą odrębnych kotew. Panoplium osadzono za pomocą 5 trzpieni z prętów ze stali nierdzewnej. Ogon orła również osadzono za pomocą odrębnego, niewielkiego bolca z podobnego surowca. Wszystkie elementy nośne panoplium montowano za pomocą żywic poliestrowych. Również żywicą przyklejono wianek nad głową orła. Wszystkie szczeliny stykowe – pomiędzy nagrobkiem i ścianą oraz pomiędzy elementami nagrobka – wypełniono gipsem sztu-katorskim, wzmocnionym roztworem żywicy akrylowej. Uzupełnienia zunifikowano kolorystycznie w technologii odpowiedniej do danego rodzaju materiału²⁴. Do rozwiązania i ewentualnego uzupełnienia pozostaje problem zakomponowania ściany-tła pomnika, a zwłaszcza jego górnej i centralnej partii, tj. miejsca, w które zwrócona jest głowa generała.

Na dostępnych przedstawieniach stwierdzono dwa różne rozwiązania:

- w przypadku fotografii z Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie – w miejscu tym zakomponowano wschodzące słońce – promienistą jutrzenkę z ostro zakończonymi promieniami, z centralnie umieszczonym trzonem potężnego krzyża łacińskiego²⁵.
- w miejscu posadowienia pomnika stwierdzono, że na ścianie kościoła, w miejscu promienistej jutrenki i niewątpliwie trzonu krzyża zachowała się namalowana iluzjonistycznie niewielka wnęka zamknięta od góry konchą z figurą Chrystusa na krzyżu i postacią Matki Boskiej Bolesnej (?). Malowana w XVIII-tym stuleciu (po 1789 roku) w tonacjach ugrów i czerwieni. Wykonana techniką fresku²⁶.

Prace konserwatorskie

Prace przeprowadzone zostały w latach 1997–2000 w ramach prac Ośrodka Do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”. Wykonawcami prac byli dyplomowani konserwatorzy dzieł sztuki o specjalności konserwacja i restauracja rzeźby kamiennej i elementów architektury z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie w składzie: mgr Katarzyna Bromirska, mgr Paulina Garbacz, mgr Kamil Witkowski, mgr Krzysztof Jurków. Kierownikiem zespołu był konserwator dzieł sztuki dr Janusz Smaza. Prace finansowane były przez Biuro Pełnomocnika Rządu Do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Za Granicą przy Ministerstwie Kultury i Sztuki.

Wyrazy wdzięczności i pamięci należą się kolejnym Pełnomocnikom Rządu Do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Za Granicą – prof. dr hab. Tadeuszowi Polakowi i Stanisławowi Żurowskiemu – bez ich pomocy pomnik dawno przestałby istnieć²⁷.

Zrekonstruowany pomnik umieszczony został decyzją arcybiskupa Mariana kardynała Jaworskiego, ówczesnego Metropolity Lwowskiego w kaplicy św. Józefa w Łacińskiej Katedrze Metropolitalnej we Lwowie.

PRZYPISY

¹ B. Pawłowski, J. Dutkiewicz, *Dwernicki Józef (1779–1857), generał dywizji* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 19–22; gdyby tom ten ukazał się z datą 1949 r. jego zawartość byłaby niewątpliwie „nieco” inna, zadziałałaby cenzura PRL. Z cytowanego opracowania podano głównie ważniejsze informacje dotyczące służby gen. Józefa Dwernickiego w Wojsku Polskim. Zasygnalizowano również działalność generała w polskim emigracyjno-politycznym życiu we Francji i Anglii w latach 1832–1848. Temat ten obszerniej omawia: U. Wencel-Kalembkova, *Działalność gen. Józefa Dwernickiego na emigracji w latach 1832–1848*; Warszawa–Poznań–Toruń 1978.

² W. Konopczyński, *Dwernicki Faustyn h. Sas* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 19.

³ R. Aftanazy, *Materiały do Dziejów rezydencji* (pod red. Andrzeja J. Baranowskiego), t. 11A. *Dawne województwo podolskie*, Warszawa 1992, s. 388–391. Całość publikacji zawiera 11 podwójnych tomów: A (tekst) i B (ilustracje).

⁴ Tamże, s. 388; natomiast Bronisław Pawłowski i Józef Dutkiewicz, zob. przypis 1, s. 22, podają, iż ślub z Aliną de Brock miał miejsce w 1840 r.

⁵ J. Dwernicki, *Zbiór ogólnych komend, wyjętych z przypisów musztry dla jazdy*, Warszawa 1814; tenże, *Przypisy dla jazdy* (tłumaczenie z języka rosyjskiego), Warszawa 1815.

⁶ T. Kukiz, *Na cmentarzu w Łopatynie. Polskie pomniki historyczne* [w:] „Miesięcznik Opole” 1992, nr 7–8–9, s. 38–41. Los pamiętników nie jest znany.

⁷ Tamże, s. 38. Łopatyn to właściwa nazwa miejscowości w której został pochowany gen. Józef Dwernicki, natomiast w życiorysie zamieszczonym w *Polskim Słowniku Geograficznym* (zob. przypis 7) na s. 22 podano mylnie jej nazwę oraz informację, że „osiadł teraz w Łopatowie”.

⁸ Temat ten obszerniej omawia Waław Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska*, Warszawa 1930.

⁹ Fragment inskrypcji na nagrobku w Łopatynie za: T. Kukiz (por. przypis 6), s. 38.

¹⁰ D. Janiszewska-Jakubiak, *Nagrobki pomniki gen. Józefa Dwernickiego* [w:] *Cenne, bezcenne, utracone – valuable, priceless / lost*, październik 2001, nr 5 (29), s. 4.

¹¹ T. Kukiz (por. przypis 4) s. 38.

¹² J. Smaza, *Wstępne wytyczne konserwatorskie dotyczące nagrobka generała Józefa Dwernickiego i kwatery polskich żołnierzy poległych w wojnie 1920 r. znajdujących się na cmentarzu w Łopatynie*. Ukraina, masz. 6 V 1992, s. 3.

¹³ Z. Prószyńska, Filippi Parys, rzeźbiarz, ur. 1836 Kraków, zm. 7 XII 1874 w Warszawie [w:] *Słownik Artystów Polskich i Obcych w Polsce działających. Malarze – Rzeźbiarze – Graficy*, t. 2, D-G, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975, s. 221–222.

¹⁴ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1991; Wyd. II, s. 372–373; cytaty z *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego i *Pieśni o domu* Marii Konopnickiej.

¹⁵ Tamże, s. 134; cytat z *Ody do młodości* Adama Mickiewicza i *Hymnu* Juliusza Słowackiego

¹⁶ Tamże, s. 174.

¹⁷ Według relacji Tadeusza Trajdosa, *Gdzie jest pomnik* [w:] „Spotkania z zabytkami”, 1992, nr 3 (61), s. 22; zob. też: T. Trajdos, *Alarm dla kościołów Lwowa* [w:] „Sprawa polska. Kronika Polaków na Wschodzie” 1991, nr 3, s. 17–18.

¹⁸ R. Brykowski, Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego Poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”. Sprawozdanie za okres kwiecień 1996 – grudzień 1997 [w:] „Biuletyn Stowarzyszenia »Wspólnota Polska«” 1998, nr 9, s. 32–33, il. 29–30.

¹⁹ J. Smaza, *Ekspertyza konserwatorska pomnika Generała Józefa Dwernickiego znajdującego się obecnie w przedsiomku katedry łacińskiej*

we Lwowie, Ukraina, mps, Warszawa 1997.

²⁰ Kopię fragmentu draperii wykonano ze względów technicznych, gdyż modelowanie draperii było długotrwałe (kilkę miesięcy), ponadto należało ją połączyć z rekonstrukcją łuf armatnich w celu właściwego zakomponowania. Wykonanie ich na miejscu byłoby niemożliwe, toteż przeprowadzono je w kraju, dokąd kopia gipsowa została przywieziona.

²¹ K. Niesiecki, *Herbarz polski powiększony dodatkami późniejszych autorów rękopisów i dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*, t. 1–10 Lipsk 1839–1846 (Warszawa 1979).

²² Część systemu montażowego zdokumentowana została w fotografiach J. Smazy (kwiecień 1990) i T. Kukiza (wrzesień 1990) wykonanych przypadkowo w okresie „demontażu”. W obu fotografiach – widoczna jest kłamra – w postaci płaskownika, podtrzymująca narożny element alabastrowy – lewy. Był on nasadzony na uchwyt, który uszczelniony jest w ścianie klinami drewnianymi.

²³ Kaplica z bogatym wystrojem XVI–XVII-wiecznym, stanowi miejsce pochówku m.in. arcybiskupów-metropolitów lwowskich: Jana Zamojskiego i Jana Tarnowskiego.

²⁴ J. Smaza, *Dokumentacja konserwatorska pomnika Generała Józefa Dwernickiego z kościoła oo. karmelitów bosych, obecnie w Łacińskiej Katedrze Metropolitalnej we Lwowie*, Ukraina, Warszawa 1997–2000. t. 1 *Konserwacja zachowanych fragmentów 1997 r.*, t. 2, cz. 1 *Prace rekonstrukcyjne 1998 r.*, t. III cz. 2 *Prace rekonstrukcyjne 1999 r.*, t. 4 *Prace montażowe 2000 r.*

²⁵ W Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie (ul. Świętojańska 24) istnieje fotografia pomnika pod syg. I.V.882 (pod mylącym hasłem: Delatyn – nagrobek gen. J. Dwernickiego w miejscowym kościele); podobna odbitka (prawdopodobnie z tego samego zdjęcia tylko retuszowana) znajduje się [w:] B. Kaczorowski, *Zabytki Starego Lwowa*, Warszawa 1990, s. 111, autor fot. J. Jaworski.

²⁶ Stan zachowania sceny malarskiej w chwili „nieoficjalnego” wykonywania zdjęć (w okresie niewłaściwego demontażu pomnika) jest zły, dlatego fotografie nie zostały umieszczone w artykule.

²⁷ R. Brykowski, zob. przypis 18; tenże Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” (kwiecień 1996 – grudzień 1997), *Ochrona Zabytków* 1999, nr 1, s. 92–93, il. 18–19.

ZNACZENIE STUDIUM HISTORYCZNO- -KONSERWATORSKIEGO W PROCESIE KONSERWACJI ZABYTKÓW NA PRZYKŁADZIE RESTAURACJI KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚW. ANDRZEJA APOSTOŁA W SŁONIMIU

KILKA UWAG NA TEMAT WYBRANYCH ELEMENTÓW ARCHITEKTURY I WYPOSAŻENIA¹

Niniejszy tekst powstał w wyniku rozważań na temat znaczenia badań prowadzonych podczas prac konserwatorskich zabytków architektury, których to działań przebieg, a nadto wynik może znacząco wpływać na późniejszy wygląd, rozumienie historii oraz wartości artystycznych poddawanych pracom obiektów. Konserwacja zabytków² jest najczęściej wieloetapowym procesem wymagającym współpracy specjalistów z różnych dziedzin od konserwacji, przez konserwatorstwo, architekturę, historię sztuki, historię, po budownictwo. Owe współdziałania zależą od wielu czynników, z których do najistotniejszych należą stan zachowania, rodzaj, sytuacja prawna, wartości (m.in. historyczna, artystyczna, naukowa³) i tym samym specyfika danego obiektu. W zależności od charakterystycznych dla każdego państwa wewnętrznych regulacji prawnych założenia bezwzględnej ochrony zabytków mają charakter międzynarodowy i międzykulturowy⁴. Warto jednak zauważyć, iż powyższe stwierdzenia nabierają szczególnego znaczenia, jeśli mamy do czynienia ze wspólnym dziedzictwem wielu narodów znajdującym się na terytorium różnych państw⁵.

W odniesieniu do zabytków architektury jednymi z podstawowych procedur, przeprowadzanych podczas prac konserwatorskich w różnych formach, w zależności od prawa i przyjętego systemu danego państwa, są tzw. poznanie zabytku, jego wartościowanie, wnioski i postulaty konserwatorskie, projekt konserwatorski, nadzór nad realizacją oraz wykonanie dokumentacji powykonawczej⁶. Badania poznawcze są jednym z podstawowych działań w omawianym procesie. Ich podstawą obok dokumentacji pomiarowo-rysunkowej powinny być przeprowadzone kompleksowo badania historyczne. W zależności od przyjętej metody do powyższych badań należą zazwyczaj: studium historyczno-konserwatorskie, badania archeologiczne oraz badania architektoniczne (także jako analiza morfologiczna), które pozwalają na uzyskanie najbardziej kompletnego obrazu badanego obiektu. W wyniku tych badań można precyzyjnie określić wartości tkwiące w strukturze zabytkowej oraz sformułować wnioski naukowe, a następnie postulaty konserwatorskie, które przede wszystkim mają na celu ustalenie zakresu autentycznej substancji zabytku, określenie ewentualnych zmian, bądź przyszłych ingerencji konserwatorskich. Procesem, na który zwrócę szczególną uwagę jest studium historyczno-konserwatorskie, w skład którego wchodzi badania oparte na m.in. dotychczasowym

stanie wiedzy o zabytku, zebraniu i porównaniu źródeł oraz wykonaniu analizy jego problematyki artystycznej.

W przypadku mocno zniszczonych, często wręcz zrujnowanych obiektów proces konserwacji jest niezmiernie trudny, gdyż – nie mając zachowanej w znacznym stopniu substancji oryginalnej – konserwatorzy stawiani są przed decyzjami, polegającymi w dużej mierze na rekonstrukcji nieistniejących już elementów znanych często tylko fragmentarycznie ze źródeł. Wówczas niezmiernie ważne stają się dokładne badania historyczne, które w formie studium historyczno-konserwatorskiego powstałego m.in. na podstawie dostępnej wcześniejszej dokumentacji konserwatorskiej, ikonografii i opisów historycznych mogą ustrzec przed pomyłkami oraz doprowadzić do przeprowadzenia restauracji zbliżonej do oryginału, zgodnej z ikonografią, wymową ideową i przeznaczeniem zabytku.

Zachowane do czasów współczesnych zabytki sztuki sakralnej na terenach dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej stanowią cenny materiał dla zrozumienia i badania szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego owego terytorium. Niemal z każdym obiektem związane są burzliwe dzieje tych terenów. Do rzadkości należą te budowle, które zrujnowane po II wojnie światowej odzyskują swoją formę i funkcję. Jednym z takich przykładów jest kościół św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu, znajdujący się obecnie na terenie Republiki Białorusi, w obwodzie grodzieńskim, rejonie słonimskim⁷ (il. 1). Ów murowany późnobarokowy kościół w zasadniczym kształcie ukończono w 1775 roku, jak głoszą jedne z dokumentów wybudowano go z inicjatywy plebana Słonimskiego Franciszka Ancuty, zaś wg innych źródeł – znaczącym kosztem biskupa inflanckiego Jana Stefana Giedroycia, wspomnianego księdza Ancuty, generała [Jana] Bułhaka i hetmanowej Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej⁸. Już w 1821 roku wizytujący parafię dziekan słonimski ksiądz Dominik Rodziewicz uznał słonimski kościół za obiekt „liczący się między najpiękniejszymi kościołami w Litwie tak ze swojej wewnętrznej struktury, jako też z wybornego malowidła ścian i sklepienia”⁹; jego wartość artystyczną podkreślano także w dwudziestoleciu międzywojennym, m.in. w 1926 roku wojewódzki konserwator Jerzy Remer nazwał go zabytkiem „pierwszorzędnej wartości architektonicznej”, a w 1934 roku Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 III 1928 o opiece nad zabytkami ówczesny konserwator Stanisław Lorentz wpisał go w do grona zabytków¹⁰.

Dwuwieżowy kościół założony na planie krzyża łacińskiego, jest jednonawowy z prosto zamkniętym prezbiterium i prostokątnymi aneksami (w zakrystii od zach. i skarbcia od wsch.)¹¹. Do ważniejszych elementów wyposażenia należą murowane ołtarze: główny, dwa boczne oraz chór muzyczny z kruchtą w przyziemiu, do czasów współczesnych nie przetrwała rokokowa ambona z koszem w kształcie łodzi¹².

Dzięki badaniom archiwalnym możliwe jest prześledzenie ogólnego stanu, zmian i przeprowadzanych remontów kościoła w latach 1821–1909¹³. W 1915 roku podczas działań wojennych kościół ostrzelano, częściowo spalił się dach, zniszczono jedną z zakrystii¹⁴ (il. 2); po tym zdarzeniu przez kolejne miesiące stał bez pokrycia dachowego¹⁵. Od 1921 roku zaczęto prowadzić prace remontowe, przy skromnych funduszach udało się wówczas położyć gont na dachu, taki stan nie trwał jednak długo, gdyż parę lat później (bez wcześniejszej konsultacji konserwatorskiej) zdecydowano o położeniu dachówki tzw. falcowanej¹⁶. Stan kościoła w połowie lat dwudziestych był nadal zły, m.in. zawaleniu groziło sklepienie, z którego 26 IX 1927 spadł częściowo tynk¹⁷. Jak zadecydowała zebrana wówczas komisja techniczna składająca się z architekta rejonowego, inżyniera miejskiego, kierownika komisariatu miejskiego i referenta starosty słonimskiego, konieczne stało się „usunięcie obecnego sklepienia i wykonanie nowego z materiału doborowego”¹⁸. W 1932 roku tynk ze

sklepienia ponownie opadł, rok później położono nowy i pomalowano na jednolity kolor¹⁹. Wskutek intensywnych walk w okolicach miasta w czasie II wojny światowej stan kościoła ulegał pogorszeniu. W 1941 roku Słonim zajęły wojska niemieckie, w roku następnym zamordowano proboszcza, od tamtego czasu kościół nie miał stałej opieki²⁰. W 1943 roku stan kościoła był jeszcze dobry²¹. Dwa bądź trzy lata później został oficjalnie zamknięty i zamieniony na magazyn zboża, a następnie magazyn soli²²; przez kolejne dziesięciolecia trwała jego dewastacja. Po odzyskaniu zrujnowanego obiektu nowy proboszcz o. Witold Żelwietro OFMCap (w Słoniemiu od 27 VI 1987)²³ rozpoczął w 1990 roku starania o jego odbudowę. Prace konserwatorsko-restauratorskie trwały od wiosny 1991 do lata 1993 pod kierownictwem naukowym architekt Olgi Attas oraz współpracy Nikołaja Załatuchy i Włodzimierza Rakickiego; prace zaczęto od nowej więźby dachowej i dachu, a następnie sklepienia kolebkowego, nowych szyb w oknach i stolarki drzwiowej, rozpoczęto pracochłonne odsalanie i usuwanie zawilgoconych murów, następnie zupełnie zniszczoną emporę chórową wybudowano na nowo, rozpoczęto odbudowę ołtarza głównego, w kolejnych latach remont ołtarzy bocznych oraz elewacji świątyni uzupełniając brakujące elementy w partiach gzymsów, pilastrów oraz płaszczyzn elewacji (il. 3)²⁴. Od 15 VI 1991 do 25 V 1993 poddawano konserwacji ocalałe malowidła ścienne oraz pracowano nad nową polichromią sklepienia, którą realizował zespół konserwatorów pod kierunkiem Kazimierza Patejuka złożony z: Anny Gołębiowskiej-Patejuk, Ewy i Jerzego Suchwałków oraz Joanny Kosuth-Czarneckiej²⁵.

Przy ogromnym i niezaprzeczalnym trudzie, jaki włożono w przywrócenie kościołowi obecnej formy, nie ustrzeżono się przed dyskusyjnymi decyzjami podczas odbudowy niektórych elementów wyposażenia. Powyższe rozważania oparte są głównie na przeprowadzonym przez autorkę już po pracach remontowych w kościele badaniach, mogących zwrócić uwagę na niektóre różnice między obecnym stanem zabytku a zachowanymi przekazami archiwalnymi i ikonograficznymi. Na potrzeby artykułu wybrane i poddane analizie zostały trzy przykłady realizacji konserwatorsko-budowlanych, do jakich należą: przedstawienie sceny Bożego Narodzenia na sklepieniu prezbiterium, nowo wybudowana empora chórowa oraz rzeźby Apostołów znajdujące się w niszach fasady.

Polichromia na sklepieniu prezbiterium

Znana częściowo z literatury polichromia kościoła przedstawiała sceny z życia Jezusa usytuowane nad wejściami do zakrystii i skarbcza w prezbiterium oraz sceny z życia Maryi na sklepieniu; jak twierdził kronikarz w 1849 roku, była „przez znawców chwalona” i zapewne w czasie działań wojennych w 1915 roku znacznie uszkodzona, bądź wręcz zniszczona wraz z więźbą i pokryciem dachowym (por. il. 2)²⁶. W 1830 roku wizytator w następujący sposób przedstawiał wystój malarski w słoniemskim kościele: „Wewnątrz cały kościół nader pięknie po włosku różnemi kolorami malowany; celniejsze malowidła znajdują się nad drzwiami zakrystji *Ucieczka Pana Jezusa do Egiptu*, – nad skarbcem *Nauka Pana Jezusa siedzącego między Doktorami*, – na sklepieniu *Wniebowzięcie Najświętszej Marji Panny*, *Nawiedzenie Elżbiety Świętej*, *Zwiastowanie Anielskie Maryi Pannie*, *Narodzenie Pana Jezusa*”²⁷.

W dokumentach z lat 1921–1933 dotyczących wspomnianych już problemów z opadnięciem tynku na sklepieniu i jego nowym położeniu, brak informacji o istniejących, nawet częściowo, malowidłach sklepiennych. O polichromii na sklepieniu nie wspomina również Stanisław Lorentz wydając zgodę na otynkowanie sklepienia w 1933 roku i prosząc jednocześnie o zachowanie ostrożności względem znajdujących się w kościele „malowideł ściennych”²⁸. Można zatem przypuszczać,

1. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok od strony fasady i elewacji bocznej. Stan przed 1927. Fot. nieznaną

2. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok ogólny elewacji bocznej. Stan ok. 1915. Fotografia

3. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan w 2009.
Fot. K. Mączewska

4. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku prezbiterium. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

5. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku chóru. Stan w 2009.
Fot. K. Mączewska

iz sceny z życia Marii na sklepieniu uległy zniszczeniu w wyniku działań wojennych już w 1915 roku. Jedną z podstawowych decyzji w momencie przystąpienia do prac konserwatorskich w 1991 roku było zabezpieczenie oraz „wypunktowanie kreską pionową” uznanych za najcenniejsze artystycznie ocalałych fragmentów przedstawień na ścianach prezbiterium „Ucieczka do Egiptu” oraz „Dwunastoletni Pan Jezus w świątyni” przypisywanych autorstwu malarza Antoniego Herliczki²⁹. Zachowane częściowo partie ornamentalne znajdujące się na ścianach postanowiono potraktować plamą naśladowczą, oprócz tego na nowo wybudowanym sklepieniu planowano wykonać „dekorację zharmonizowaną z ocalałą częścią”³⁰. Posiłkując się fotografiami archiwalnym z 1 tercji XX wieku postanowiono zrekonstruować trzy sceny z życia Marii znajdujące się na sklepieniu nawy (por. il. 4–6)³¹. W trakcie prac, jak trafnie zauważył ks. Jan Nieciecki, konserwatorzy „dali przedstawieniom figuralnym kolorystykę, która nie ma nic wspólnego nie tylko z pierwotnymi freskami, ale i z XVIII-wiecznym malarstwem ściennym w ogóle”³². Zapewne taka sytuacja sprawiła, iż pełniący wówczas funkcję kierownika naukowego p. Włodzimierz Rakicki w partiach zachowanej oryginalnej polichromii na ścianach zdecydował o zmianie koncepcji konserwatorskiej na tzw. zachowawczą³³.

Możliwe, iż wizytujący parafię w 1830 roku ksiądz pomylił podczas opisu sceny Narodzenia Maryi w pierwszym przęśle nawy z Narodzeniem Pana Jezusa, jednak scena w prezbiterium opisana przez niego w inwentarzu, jako „Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny”, skomponowana w czasie prac konserwatorskich, jako „Narodzenie Pana Jezusa” budzi wątpliwości³⁴. W początku XX wieku kościół wymagał remontu, który prowadzono w latach 1908–1911, m.in. w 1909 roku malarz Ignacy Mazurek z Krakowa dokonał odnowienia polichromii na sklepieniu³⁵. Wówczas zapewne słabo już zachowane przedstawienie w prezbiterium mogło zostać błędnie odczytane przez restauratora, jako scena narodzenia Jezusa (il. 7). Program ikonograficzny na sklepieniu kościoła rozpoczynający się Narodzinami i kończący Wniebowzięciem Marii prezentowałby ułożone chronologicznie 4 sceny z życia Marii: jej Narodzenie, Zwiastowanie, Nawiedzenie świętej Elżbiety i kończące ziemskie życie – Wniebowzięcie. Za wykorzystanym w programie ikonograficznym sklepienia tematem Wniebowzięcia Maryi zdaje przemawiać także inskrypcja znajdująca się na kamiennej tablicy fundacyjnej umieszczonej nad portalem w fasadzie kościoła, na której wymienione jest wezwanie kościoła Wniebowzięcia Bogurodzicy Dziewicy³⁶. Niestety, brak innych źródeł niż wspomniany opis, prawdopodobne przemalowanie w 1909 roku i niejasna inskrypcja na tablicy fundacyjnej nie pozwalają na jednoznaczne potwierdzenie tematu sceny w prezbiterium. Należy jednak przy tym zauważyć, iż skomponowano scenę o innej tematyce niż znana ze starszych źródeł. Znajdująca się obecnie w omawianym miejscu scena Boże Narodzenie jest kolejną po Zwiastowaniu i Nawiedzeniu z cyklu tajemnic radosnych różańca świętego, natomiast rozpatrywana scena Wniebowzięcie Marii zamykałaby cykl życia Marii mający swoje uzasadnienie w przedstawionej ikonografii na sklepieniu.

Empora chórowa

Do elementów znacznie burzących integralność wnętrza kościoła należą dwa kubiczne filary wspierające empore chórową. Podczas rozpoczęcia prac restauratorskich część chórowa była w kompletnej ruinie, o czym świadczy zachowana ikonografia³⁷. Zgodnie z koncepcją konserwatorską z 1991 roku nowy chór miał być pokryty polichromią opartą „na kolorystyce sklepienia”³⁸. Zamiaru tego nie zrealizowano. Nieznane są źródła ikonograficzne sprzed 1946 roku przedstawiające widok empory. Opisy archiwalne są bardzo ubogie, najwcześniejszy pochodzi z 1830 roku. Dowiadujemy się z niego, iż chór był „murowany, na dwóch kolumnach okrągłych wsparty, na wierzchu podłogą

z tarcic wysłany³⁹. Obecny wygląd empory jest zupełnie nowym tworem z czasu ostatniej restauracji. Brak szerszych opisów nie pozwala stwierdzić, czy empora mogła odpowiadać swoją dynamiką fasadzie, czy owe „okrągłe kolumny” mogły nawiązywać kształtem do dynamicznie ukształtowanych podpór powstałych w zbliżonym czasie, znanych m.in. z kościołów wileńskich franciszkanów, dominikanów, jezuitów pw. św. Kazimierza (niezachowany)⁴⁰ czy do mniej fantastycznych chórów wspartych na okrągłych kolumnach w kościołach: bernardynów pw. św. św. Piotra i Pawła w Iwju czy wileńskich kościołów jezuitów pw. św. Jana Ewangelisty i Jana Chrzciciela oraz misjonarzy p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego w Wilnie⁴¹ (por. il. 9–10). Szczególną uwagę należałoby skierować na realizację w Iwju, gdzie swój kształt murowany chór muzyczny zawdzięcza przebudowie z lat 1776–1780, dokonanej przez architekta Karola Schildhausa (il. 9)⁴². Przyjęta podczas restauracji delikatnie faliście ukształtowana forma balkonu wydaje się zachowywać harmonię z wnętrzem, co niestety nie udało się już przy formowaniu kubicznych, tralkowych filarów, które stylistycznie nie współgrają z zachowanym rokokowym wyposażeniem wnętrza (por. il. 4, 5, 8). Rozważając śladem dawnego opisu, jeśli filary chóru muzycznego miały nieregularny, wklęsło-wypukły kształt, mogłyby raczej przypominać filary empory kościoła parafialnego w Jeznie (1768–1772)⁴³, w przypadku filarów gładkich i okrągłych w przekroju – chór kościoła pobernardyńskiego w Iwju lub franciszkańskiego w Iwieńcu (2. połowa XVIII wieku). Może jednak należałoby w tym przypadku śladem zachowanych opisów i znanych realizacji chociażby w Wilnie, Iwju i Iwieńcu zbudować proste filary? Kwestia słuszności rekonstrukcji empory pozostaje nadal w fazie dyskusji.

Rzeźby w niszach fasady

O ile przedstawienia w prezbiterium sceny „Narodzin Pana Jezusa” oraz kształt filarów chóru wzbudzają wątpliwości niepoparte, niestety, dostatecznymi materiałami źródłowymi, to przeprowadzona analiza ikonograficzna rzeźb apostołów w niszach fasady pozwala stwierdzić, iż wykonana w ostatnich latach ich rekonstrukcja jest chybiona. Z opisów wizytacyjnych z lat 1906 i 1936 dowiadujemy się, iż po lewej stronie od wejścia głównego ustawiona była rzeźba św. Bartłomieja, z prawej zaś św. Jana Ewangelisty⁴⁴. Rzeźby zostały poważnie uszkodzone w 2 połowie XX wieku i współcześnie zrekonstruowane, jako rzeźby św. św. Apostołów Piotra i Pawła, tak też figurują w literaturze⁴⁵. Do początku lat 90. XX wieku rzeźby przetrwały m.in. bez atrybutów w dłoniach⁴⁶. Podczas restauracji kościoła rzeźbie po lewej stronie dodano do prawej dłoni otwartą księgę, do lewej zaś dwa duże klucze (il. 12); rzeźbie po prawej stronie do lewej dłoni dodano długi miecz i dorobiono nową prawą dłoń, która otwarta skierowana jest swoją wewnętrzną stroną do widza (il. 14). Pozostaje pytanie czy owa rekonstrukcja była słuszna? Otóż śladem informacji zaczerpniętych z dokumentów archiwalnych rzeźba, która obecnie otrzymała atrybuty św. Piotra przedstawiała św. Bartłomieja, natomiast statua będąca teraz św. Pawłem, była św. Janem Ewangelistą (il. 11, 13).

Brak przekazów ikonograficznych rzeźby usytuowanej w niszy fasady po lewej stronie przed usunięciem atrybutów, wzorem ikonografii św. Bartłomieja pozwala na hipotetyczne zaproponowanie w prawej podniesionej dłoni noża, jako symbolu jego męczeńskiej śmierci oraz księgi w dłoni drugiej⁴⁷. Identyfikację drugiej rzeźby ułatwia fragment zdjęcia fasady kościoła wykonane w 1 tercji XX wieku, na którym rzeźba wzorem przedstawień św. Jana Ewangelisty w lewej dłoni trzyma kielich, prawą zaś ma wzniesioną w geście błogosławieństwa⁴⁸ (il. 13). Znaczne wątpliwości wzbudza również obecny ciemnobrązowy kolor tych rzeźb, na znanych fotografiach fasady kościoła poczynawszy od początku XX wieku figury mają kolor zbliżony do jasnoszarego bądź białego, w związku z tym, aby

6. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: sceny Zwiastowanie Maryi i Nawiedzenie św. Elżbiety na sklepieniu. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

7. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, scena Bożego Narodzenia na sklepieniu prezbiterium. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

8. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, empora chórowa. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

9. Iwje. Kościół pobernardyński pw. św. św. Piotra i Pawła, empora chórowa. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

10. Wilno. Kościół jezuitski pw. św. św. Jana Ewangelisty i Jana Chrzciciela. Stan w 2010. Fot. K. Mączewska

11, 12. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: rzeźba św. Bartłomieja w niszy fasady, fragment zdjęcia fasady. Z (L) stan przed 1939. Fot. T. Hoser. Z (P) Stan na 2009. Fot. K. Mączewska

13, 14. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: rzeźba św. Jana Ewangelisty w niszy fasady, fragment zdjęcia fasady. Z (L) stan przed 1939. Fot. T. Hoser. Z (P) Stan w 2009. Fot. K. Mączewska

ustalić ich pierwotną barwę potrzebne byłyby specjalistyczne badania poszczególnych warstw farb⁴⁹.

Zwracając uwagę na powyższe zmiany, które zaszły podczas prac budowlano-restauratorskich w słonimskim kościele św. Andrzeja Apostoła, możemy ową odbudowę nazwać szeroko pojętą restauracją ze szczególnym uwzględnieniem zachowanych nielicznych elementów jego architektury i rokokowej polichromii; w przypadku rzeźb apostołów w fasadzie – za słowem *integrare* – integracją nieuzasadnioną historycznie i ikonograficznie, zaś odnośnie empory – łaskawym terminem *kreacji*. Niewątpliwie jednym z podstawowych działań podczas procesu konserwacji zabytków jest dokładne poznanie obiektu oraz wykonanie rzetelnego studium historyczno-konserwatorskiego, które jako jedno z etapów stanowi punkt odniesienia w trakcie realizacji procesu konserwatorskiego⁵⁰.

Podsumowując powyższe rozważania warto zwrócić uwagę na problemy, z jakimi zmagają się badacze podczas pracy nad zabytkiem, który zrujnowany po latach zniszczeń dewastacji po odbudowie może przedstawiać nieco inny obraz, niż ten znany z przekazów źródłowych. Należy zatem podkreślić wagę współpracy przedstawicieli różnych dziedzin w procesie konserwacji zabytków, którzy na kolejnych etapach prac powinni współtworzyć program konserwatorski. Czasem nawet sumiennie przeprowadzone badania w celu stworzenia studium historyczno-konserwatorskiego zdają się jednak niewystarczające; pozostaje wtedy pytanie: czy dostępne nam często niepełne przekazy pozwalają na podjęcie decyzji o rekonstrukcji utraconego dzieła? Na ile w przypadku braku wzoru jest to rekonstrukcja, a na ile kreacja? Jak ważna wówczas staje się znajomość podobnych realizacji w obrębie regionu, państwa czy obszaru wpływów artystycznych? Mimo różnych przykładów przywracania świetności dawnym zabytkom architektury warto podkreślić znaczenie ogromnego trudu poniesionego podczas remontów zrujnowanych świątyń, który szczególnie na terenie ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej niewątpliwie zasługuje na uznanie⁵¹.

Bibliografia

- Affelt W., *Dziedzictwo techniki, jego różnorodność i wartości*, „Kurier Konserwatorski” 2009, nr 5, s. 5–20.
- Architektura Belarusi. Encyklopedyczny davednik*, Mińsk 1993.
- Bogdanowski J., *Przyczynek do współczesnych problemów ochrony i konserwacji zabytków*, „Kurier Konserwatorski” 1993, nr 3, s. 14–15.
- Frodl W., *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków i ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. 13, tłum. M. Arszyński, Warszawa 1966, s. 1–51.
- Gabruś T., *Muravanyâ haraly. Sakralnaâ architektura belaruskogo baroka*, Mińsk 2001.
- Karta Wenecka, Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 roku*, „Ochrona Zabytków” 1966, nr 74, z. 3, s. 19–28. [wkładka].
- Hollstein F.W. D., *Dutch and Flemish Etching, Engraving and Woodcuts ca. 1450–1700*, Maartende Vos, t. 2, Amsterdam 1995.
- Krawczyk J., *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa – Lublin 2008, s. 63–74.

- Krawczyk J., *Ideał obiektywności wiedzy a początki wartościowania* [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2012, s. 101–113.
- Kraheil T., *Martyrologia Duchowieństwa Archidiecezji Wileńskiej 1939–1946*, [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939–1956*, red. Bejze B., Galiński A., Łódź 1992, s. 85–96.
- Kułażyn A., *Ambony rokokowe w kościołach na Białorusi*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1988, nr 50, s. 121–126.
- Kułażyn A., *Architektura i iskusstvo rokoko v Belarussii*, Mińsk 1989.
- Kumaniecki K., *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1957.
- Lorentz St., *O architekturze wileńskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1993, nr 2/3(55), s. 153–167.
- Mączewska K., *Kościół parafialny p.w. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 2, *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 3, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2013, s. 25–58.
- Nieciecki J., *Malowidła ścienne Antoniego Herliczki w kościele pw. św. Andrzeja w Słonimiu*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 533–557.
- Porębski M., *Kilka uwag o wartościowaniu dzieł sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, Materiały II Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Radziejowice 19–21 maja 1966, Warszawa 1968, s. 67–68.
- Przyborowska-Klimczak A., *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie ochrony dziedzictwa kulturalnego*, [w:] *Prawna ochrona dziedzictwa kulturalnego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, red. W. Szafrąński i K. Zalasieńska, t. 3, Warszawa 2009, s. 205–217.
- Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, tłum. Kasperowicz R. [w:] *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, red. J. Krawczyk, Warszawa 2002, s. 27–70.
- Samek J., *Ambony naves et navoculae w Polsce*, [w:] *Rokoko – studia nad sztuką I połowy XVIII wieku*, *Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Muzeum Śląskie we Wrocławiu, red. Białokórska H. Warszawa 1970, s. 219–244.
- Samek J., *Res-Imagines. Ze studiów nad rzemiosłem artystycznym czasów nowożytnych w Polsce (lata 1600–1800)*, „Rocznik Historii Sztuki” 1970, nr 8, s. 177–248.
- Smaza J., *Polskie Dziedzictwo za granicą – ochrona i konserwacja* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 21–42.
- Tajchman J., *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” 1995, z. 2, s. 150–158.
- Ustawa z dn. 23 lipca 2003 roku o Ochronie Zabytków i Opiece nad Zabytkami* (Dz. U. z dn. 17 września 2003 roku)
- Wołodkowicz J., *Szkic o świątyniach i klasztorach w Słonimiu*, „Zorza Słonimska. Jednodniówka Parafialnej Akcji Katolickiej w Słonimiu”, 27 VIII 1935, s. 15–25.

Wykorzystane materiały archiwalne:

Źródła pisane

Woroniecki M., *Parafia i kościół św. Trójcy w Różanie. Wiadomości historyczne, kronikarskie i materiałowe, zebrał i zestawiał ks. Michał Woroniecki ZM, administrator parafii różańskiej*, t. 6, 1981–1987 (rękopis w Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie).
KKPKW, *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich malowideł w kościele św. Andrzeja w Słoniemiu, 15 VI 1991–25 V 1993*, s. 1–4.

LKPC, f. 22 ap. 1 nr 48, *Susirašinėjimo dokumentai dėl Slonimo (Baltarusija) šv. Andriaus bažnyčios atstatymo, 1924–1933*.

LKPC, f. 22 ap. 1 nr 188, *Susirašinėjimo dokumentai dėl Naugerduko, Vilniaus vaivadijų architektūrinių pomnikų apsaugojimo, 1933–1934*.

LVIA, f. 604 ap. 1 nr 1653, k. 57r., *Do wileńskiego Rzymsko Katolickiego Duchownego Konsystorza od księdza Dominika Rodziewiczza Dziekana Słonimskiego plebana molczadzkiego raport, 1821*.

LVIA, f. 604 ap. 4 nr 171, *Dokumenty dotyczące kościoła św. Andrzeja Apostoła w Słoniemiu 1823–1838*.

LVIA, f. 604 ap. 4 nr 2895, *Dokumenty dotyczące kościoła św. Andrzeja Apostoła w Słoniemiu 1875–1880*.

LVIA, f. 694 ap. 1 nr 3733, k. 1r., *Wizyta kościoła parafialnego słonimskiego, 1828*.

LVIA, f. 694 ap. 1 nr 4091, *Wizyta kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego słonimskiego, 1830*.

LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3975, *Inwentarz zdawczo-odbiorczy Słonimskiego rz-kat. parafialnego kościoła w Słoniemiu sporządzony 16 III 1936 roku, 1936*.

LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3976, *Inwentarz R. Katolickiego Parafialnego Kościoła sporządzony w dniu 30 listopada 1932 roku przy objęciu parafii przez ks. Romualda Świrskiego, 1932*.

LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4750, *Wizyta kościoła parafialnego Słonimskiego Klasy 3iej za rok 1856, 1856; Vizitnaâ opis słonimskiego rimsko-katoličeskogo prihodskogo kostera, 1906*.

LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4755, *Akta Kurji Metropolitalnej Wileńskiej dział majątkowy, teka Słoniem, Sprawa kredytów na odbudowę kościoła i plebanii, 1927–1930*.

MAB, f. 318-1621, *Visitatio Pastoralis Archidioecesis Vilnensis, 1927*.

VUB, f. 4-36197 (A.2864), *Kronika kościoła parafialnego słonimskiego, 1849*.

Źródła ikonograficzne

LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4750, k. 36r., *Słoniem. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan ok. 1901–1904. Fot. nn*

LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 13, *Ambona w kościele parafialnym pw. św. Andrzeja Apostoła w Słoniemiu. Stan po 1915–przed 1933. Fot. nn*

LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 14, *Słoniem. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: wnętrze kościoła z widokiem na stronę północną. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn*

LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 15, *Słoniem. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fragmenty oryginalnej polichromii i zniszczonego sklepienia. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn*

LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 17a, *Słoniem. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn*

- LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 19, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn
- LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 21, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny na elewację boczną. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn
- LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 22, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok na prezbiterium i elewację boczną. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn
- LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 24, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn
- MAB, f. 44-713-1, Wilno. Kościół jezuitów pw. św. Kazimierza: przekrój podłużny. Stan po 1835 – przed 1921. Rys. tuszem na kalce
- ZAP WA PW, pozytyw nr 1938, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser
- ZAP WA PW, pozytyw, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok wnętrza w kierunku prezbiterium. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser
- ZFiRP IS PAN, nr inw. neg. 3264 B (skan BR0000004973), Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: polichromia sklepienia z trzema przedstawieniami scen z życia Marii. Stan przed 1927. Fot. nn
- ZiIF MNW, nr inw. DI 17553 MNW, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok od strony fasady i elewacji bocznej. Stan przed 1927, Fot. nn
- ZiIF MNW, nr inw. DI 97011 MNW, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok na prezbiterium i elewację wschodnią. Stan w 1943. Fot. J. Szymańczyk
- ZiIF MNW, nr inw. DI 98002 MNW, Słonim, kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku chóru muzycznego (w ruinie), stan ok. 1987, fot. U. Sucjagin, pocztówka.
- ZZIBN, nr inw. F.79252, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok na prezbiterium i elewację wschodnią. Stan w 1943. Fot. J. Szymańczyk, odb. 1988

Wykorzystane skróty

- KKPKW – Kancelaria Kurii Prowincjalnej Kapucynów w Warszawie
- AKZ ISPAN – Archiwum Katalogu Zabytków Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
- LVIA – Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Vilnius
- LKPC – Lietuvos Kultūros centro Informacijos skyriaus poskyrio Kultūros paveldo centro Paveldosaugos biblioteka, dawniej Lietuvos Kultūros Paveldo Mosklinio Centro Archyvas, Vilnius
- MAB – Lietuvos Mokslu Akademijos Biblioteka, Vilnius
- VUB – Vilniaus Universiteto Biblioteka
- ZAP WA PW – Zakład Architektury Polskiej Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
- ZFiRP ISPAN – Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
- ZiIF MNW – Zbiory Ikonograficzne i Fotograficzne Muzeum Narodowego w Warszawie
- ZZI BN – Zakład Zbiorów Ikonograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie

PRZYPISY

¹ Prezentowany tekst jest skróconą wersją pracy dyplomowej pt. *Barokowy kościół parafialny pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła w Słonimie, jego historia, problematyka artystyczna i konserwatorska*, przygotowanej w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pod kierunkiem dr. B. Zimnowody-Krajewskiej na seminarium prof. dr. hab. M. Arszczyńskiego, za których pomoc i cenne uwagi autorka czyni podziękowania; inwentaryzacja opisowo-fotograficzna oraz zgromadzenie znacznej części materiałów stało się możliwe dzięki pracy nad artykułem monograficznym, blisko 2 lata po wygłoszeniu niniejszego referatu opublikowanym w serii *Materiały do dziejów sztuki sakralnej* pod red. dr. hab. M. Kałamańskiej-Saeed, za której cenne uwagi podczas przygotowywania referatu autorka także dziękuje (zob. K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 2, *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 3, red. M. Kałamańska-Saeed Kraków 2013, s. 25–58).

² Z powodu wielu nieodmówień spowodowanych często wymiennym stosowaniem konkretnych działań konserwatorskich istotne dla przejrzystości jest krótkie omówienie dwóch podstawowych pojęć: konserwacji i restauracji. Restauracja, czyli łac. *restauratio*: odbudowywać, naprawiać (za: K. Kumaniecki, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1957, s. 435) dotyczy prac restauratorskich mających na celu doprowadzanie zabytku do postaci najlepiej ukazującej jego walory historyczne i artystyczne, także odtwarzanie lub rekonstruowanie zabytku oraz jego dokumentacja (za: Ustawa z dn. 23 lipca 2003 roku o Ochronie Zabytków i Opiece nad Zabytkami [Dz. U. z dn. 17 września 2003 roku], Art. 3, Ust. 7); natomiast konserwacja, czyli łac. *conservatio*: utrzymywanie, utrwalanie, ratunek, zachowanie (za: K. Kumaniecki, *Słownik...*, dz. cyt., s. 116) w odniesieniu do zabytków architektury może być rozumiana, jako działania wzmacniające i zabezpieczające bądź szerszej, jako proces mający na celu wydobycie, spotęgowanie lub przywrócenie ich wartości; w ramach działań konserwatorskich wykonywane są m.in. prace restauracyjne, adaptacyjne, integracyjne, rekompensacyjne (więcej zob. J. Tajchman, *Konserwacja zabytków architektury – uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków”, z. 2, 1995, s. 150; tenże, *Badania i prace projektowe w zabytkach architektury w świetle ogólnej problematyki ochrony i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1985, nr 3–4, s. 157–162; Ustawa z dn. 23 lipca 2003 roku..., Art. 3, Ust. 6).

³ O wartościowaniu zabytków zob. m.in. w: W. Frodl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków i ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. 13, tłum. Marian Arszczyński, Warszawa 1966, s. 1–51; W. Affelt, *Dziedzictwo techniki, jego różnorodność i wartości*, „Kurier Konserwatorski” 2009, nr 5, s. 5–20; J. Krawczyk, *Ideal obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, pod red. B. Szmygina, Warszawa–Lublin: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS), Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, UMS Warszawa 2012, s. 101–113; tenże, *Teoria Aloisa Riegla i jej polska recepcja a problemy konserwatorstwa współczesnego*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, pod red. B. Szmygina, Warszawa–Lublin 2008, s. 63–74; M. Porębski, *Kilka uwag o wartościowaniu dzieł sztuki* [w:] *O wartości dzieła sztuki*, Materiały II Seminarium Metodologicznego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Radziejowice 19–21 maja 1966, Warszawa 1968, s. 67–68; A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, tłum. R. Kasperowicz [w:] *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, pod red. J. Krawczyka, Warszawa 2002, s. 27–70.

⁴ O znaczeniu zabytków w globalnym (czyt. europejskim) procesie ochrony dziedzictwa kulturowego traktowały jedne z pierwszych międzynarodowych aktów prawnych dotyczących ochrony zabytków jak tzw. *Karta Ateńska* z 1933 i *Karta Wenecka* z 1964 – będąca jednym ze światowych aktów doktrynalnych w dziedzinie ochrony zabytków (zob. *Karta Wenecka, Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu*

Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 roku, „Ochrona Zabytków” 1966, nr 74, z. 3, s. 19–28 [wkładka]); w dn. 10–11 października 2014 roku Zakład Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Muzeum Okręgowe w Toruniu zorganizowali konferencję pt. „Karta Wenecka 1964–2014”, która poświęcona została w całości znaczeniu i recepcji tego ważnego międzynarodowego dokumentu.

⁵ W odniesieniu do Polski zob. więcej w: A. Przyborowska-Klimczak, *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie ochrony dziedzictwa kulturalnego*, [w:] *Prawna ochrona dziedzictwa kulturalnego. Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, red. W. Szafrąński i K. Zalańska, t. 3, Warszawa 2009, s. 205–217.

⁶ J. Bogdanowski, *Przyczynek do współczesnych problemów ochrony i konserwacji zabytków*, „Kurier Konserwatorski”, 1993, nr 3, s. 14–15; J. Tajchman, *Konserwacja zabytków architektury...*, dz. cyt., s. 150 (zob. także szersza literatura).

⁷ *Architektura Białorusi. Encyklopedyczny słownik*, Minsk 1993, s. 443; T. Gabruś, *Murawany haraly. Sakralna Architektura Białoruskiego Baroka*, Minsk 2001, s. 256–258, il. na s. 257.

⁸ LVIA, f. 694 ap. 1 nr 3733, k. 1r., *Wizyta kościoła parafialnego słonimskiego*, 1828 (gdzie jako fundator uwzględniony został tylko pleban słonimski kanonik Franciszek Ancuta); LVIA, f. 694, ap. 1 nr 4091, k. 283r., *Wizyta kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego słonimskiego*, 1830 (tu wzmiankowany proboszczowie F. Ancuta i bp S. Giedroyc oraz hetmanowa Ogińska i gen. Bułhak).

⁹ LVIA, f. 604 ap. 1 nr 1653, k. 57r., *Do wileńskiego Rzymsko Katolickiego Duchownego Konsystorza od księdza Dominika Rodziewicza Dziekana Słonimskiego plebana mołczadzkiego raport*, 1821.

¹⁰ LKPC, f. 22, ap. 1, nr 48, k. 12r., *Raport konserwatora województwa nowogródzkiego Jerzego Remera do wojewody nowogródzkiego*, 8 II 1926; LKPC, f. 22, ap. 1, nr 88, k. 65r., *Uznanie za zabytek kościoła parafialnego pw. św. Andrzeja na Zamościu w Słonimiu*, 8 II 1934.

¹¹ Rzut przyziemia kościoła zob.: T. Gabruś, *Murawany haraly. Sakralna...*, dz. cyt., s. 256–258, il. na s. 257; szczegółowy opis architektury zob.: K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, s. 35–36.

¹² A. M. Kułagin, *Ambony rokokowe w kościołach na Białorusi*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1988, nr 50, s. 122; J. Samek, *Ambony naves et navoculae w Polsce*, [w:] *Rokoko – studia nad sztuką I połowy XVIII wieku*, *Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Muzeum Śląskie we Wrocławiu, red. H. Białoskórska, Warszawa 1970, s. 226, il. 8; tenże, *Res-Imagines. Ze studiów nad rzemiosłem artystycznym czasów nowożytnych w Polsce (lata 1600–1800)*, „Rocznik Historii Sztuki” 1970, nr 8, s. 229, il. 57; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 13, *Ambona w kościele parafialnym pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu*. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 14, *Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: wnętrze kościoła z widokiem na stronę północną*. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn.; więcej o wyposażeniu: K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., s. 37–48.

¹³ LVIA, f. 604 ap. 4 nr 171, k. 28r.–30r., *Specyfikacja materiałów potrzebnych do reperacji kościoła farnego w Słonimie na Zamościu z wyszczególnieniem ceny dla robotników, rzemieślników i oceną samych materiałów*, 30 VIII 1823; LVIA, f. 604 ap. 4 nr 171, k. 31r.–31v., *Raport dziekana słonimskiego ks. Dominika Rodziewicza do bpa Jędrzeja Benedykta Kłagiewicza*, 30 V 1830; LVIA, f. 604 ap. 4 nr 2895, k. 1r., *Raport dziekana słonimskiego ks. Jana Niewiarowskiego do bpa wileńskiego z 25 VIII 1875 o stanie rozliczeń za remont kościoła św. Andrzeja*, 1875; tamże, k. 69r., *Zestawienie wydatków na remont kościoła słonimskiego*, 1880; LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3976, k. 9v., *Inwentarz R. Katolickiego Parafialnego Kościoła sporządzony w dniu 30 listopada 1932 roku przy objęciu parafii przez ks. Romualda Świrkowski*, 1932; więcej K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., s. 28–29.

¹⁴ I. Wołodkiewicz, *Szkic o świątyniach i klasztorach w Słonimie*, „Zorza Słonimska. Jednodniówka Parafialnej Akcji Katolickiej w Słonimie”,

27 VIII 1935, s. 18–19, il. 3, 4; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 17a, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 19, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 21, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok ogólny na elewację boczną. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn.

¹⁵ LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3975, k. 4v., *Inwentarz zdawczo-odbiorczy Słonimskiego rz.-kat. parafialnego kościoła w Słonimie sporządzony 16 III 1936 roku*, 1936.

¹⁶ LKPC, f. 22 ap. 1 nr 48, k. 8r., 10r., 12r.–14r, 16r, Korespondencja konserwatora województwa nowogródzkiego Jerzego Remera z urzędami starostwa w Słonimiu i wojewódzkim w Nowogródku, 17 VII–1 IX 1926.

¹⁷ LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4755, k. 5r., *Akta Kurji Metropolitalnej Wileńskiej dział majątkowy, teka Słonim, Sprawa kredytów na odbudowę kościoła i plebanii, 1927–1930*; LKPC, f. 22 ap. 1 nr 48, k. 25, *Pismo wojewody nowogródzkiego do urzędu wojewódzkiego w Wilnie w sprawie oględzin kościoła parafialnego na Zamościu w Słonimie*, 18 XI 1927.

¹⁸ LKPC, f. 22 ap. 1 nr 48, k. 26r., Protokół z zebrania komisji technicznej w sprawie oględzin sklepienia kościoła parafialnego św. Andrzeja na Zamościu w Słonimie z dnia 5 X 1927.

¹⁹ LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3976, k. 9v.–10r.; MAB, f. 318–1621, k. 23r.–23v.; LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3975, k. 4v.

²⁰ O prześladowaniu i mordach na duchownych Kościoła Katolickiego w owym czasie i śmierci proboszcza ze Słonimia zob. T. Krahel, *Martyrologia Duchowieństwa Archidiecezji Wileńskiej 1939–1946*, [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939–1956*, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1992, s. 93.

²¹ ZliF MNW, nr inw. DI 97011 MNW, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok na prezbiterium i elewację wschodnią. Stan w 1943. Fot. J. Szymańczyk; ZZI BN, nr inw. F.79252, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: widok na prezbiterium i elewację wschodnią. Stan w 1943. Fot. J. Szymańczyk, odb. 1988.

²² Informacje uzyskane na miejscu w Słonimiu m.in. tablica informacyjna w kościele podaje datę zamknięcia kościoła na 1945 rok (stan na 2010 rok).

²³ M. Woroniecki, *Parafia i kościół św. Trójcy w Różanie. Wiadomości historyczne, kronikarskie i materiałowe, zebrał i zestawiał ks. Michał Woroniecki ZM, administrator parafii różańskiej*, t. 6: 1981–1987, s. 95 (rękopis w Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie).

²⁴ Informacje za: http://pomnik.h12.ru/slonim_andrej.htm (10.09.2011); KKP KW, *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich malowideł w kościele św. Andrzeja w Słonimiu*, 15 VI 1991–25 V 1993, s. 2–3; więcej: K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, s. 31.

²⁵ KKP KW, *Sprawozdanie z przebiegu prac...*, dz. cyt., 1–4; J. Nieciecki, *Malowidła ścienne Antoniego Herliczki w kościele pw. św. Andrzeja w Słonimiu*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 536–537.

²⁶ LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3975, k. 4v., *Inwentarz zdawczo-odbiorczy Słonimskiego rz.-kat. Parafialnego Kościoła w Słonimie sporządzony 16 III 1936 roku*, 1936; J. Nieciecki, *Malowidła...*, dz. cyt., s. 533–557.

²⁷ LVIA, f. 694 ap. 1 nr 4091, k. 284r.

²⁸ LKPC, f. 22, ap. 1, nr 48, k. 35, Zgoda konserwatora Stanisława Lorentza na otknowanie sklepienia w kościele parafialnym w Słonimiu, 17 VII 1933.

²⁹ J. Nieciecki, dz. cyt., s. 533–544.

³⁰ *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich...*, dz. cyt., s. 1.

³¹ J. Nieciecki, *Malowidła...*, s. 536–537, il. 4; *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich...*, dz. cyt., s. 3.

³² J. Nieciecki, *Malowidła...*, dz. cyt., s. 537.

³³ *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich...*, dz. cyt., s. 2–4.

³⁴ LVIA, f. 694 ap. 1 nr 4091, k. 284r.

³⁵ K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., s. 29, 43.

³⁶ Pelen tekst inskrypcji brzmi następująco: „AEDES HAS DEIPARAE

VIRGINI IN | COELUM ASSUMPTAE SACRAS | STEPHANUS DUX GIEDROIC | LIVONIENSUM ET PIL TINENSUM | PONTIFEX PROPRIIS SUMPTIBUS | A FUNDAMENTO ERECTAS ORNAVIT | PERFECIT QUE ANNO SALUT | 1775” (tłum. Ten dom boży Matce Bożej Dziewicy do nieba wziętej księżę Stefan Giedrojc biskup Inflant i Piltnia od fundamentów wzniesiony własnym nakładem ozdobił i ukończył w 1775 r.), niżej ryta mitra książe i herbem Hippocentaurus (w 2010 roku gdzieniegdzie na tablicy widać było jeszcze ślady po zloczeniach liter, tekst był bardzo słabo czytelny ze względu na stan samej tablicy, która narażona na czynniki atmosferyczne uległa zmatowieniu).

³⁷ K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., il. 29; repr. tej fotografii również w: ZliF MNW, nr inw. DI 98002 MNW, Słonim, kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku chóru muzycznego (w ruinie), stan ok. 1987, fot. U. Sucjagin, pocztówka.

³⁸ *Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich...*, dz. cyt. s. 2.

³⁹ LVIA, f. 694 ap. 1 nr 4091, k. 283r.

⁴⁰ MAB, f. 44 ap 713 nr 1, Wilno. Kościół jezuitów pw. św. Kazimierza: przekrój podłużny. Stan po 1835 – przed 1921.

⁴¹ S. Lorentz, *O architekturze wileńskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki”

1993, nr 2/3(55), il. 18–19; M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny pw. Śś. Piotra i Pawła oraz klasztor Bernardynów w Iwju* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 3, *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, t. 4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2011, s. 64, 75, il. 138).

⁴² K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., s. 45.

⁴³ Tamże, il. 21.

⁴⁴ LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4750, k. 11r.; LVIA, f. 694 ap. 5 nr 3975, k. 4v.; K. Mączewska, *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu...*, dz. cyt., s. 46.

⁴⁵ A. Kułagin, *Architektura...*, dz. cyt., s. 149.

⁴⁶ Por. AKZ ISPAN, nr neg. 1997.285a.04 i 1997.285a.06, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: rzeźby w fasadzie św. Jana Ewangelisty i św. Bartłomieja (?), stan z 1985.

⁴⁷ Por. F. W. D. Hollstein, *Dutch and Flemish Etching, Engraving and Woodcuts ca. 1450–1700*, Maartende Vos, t. 2, Amsterdam 1995, s. 20, 798, św. Bartłomiej, aut. Maarten de Vos, miedzioryt, I połowa XVII wieku.

⁴⁸ ZAP WA PW, pozytyw nr 1938, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser.

⁴⁹ Por. LVIA, f. 694 ap. 5 nr 4750, k. 36r., Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan ok. 1901–1904. Fot. nn; LVIA, f. 1135 ap. 3 nr 635, k. 24, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan po 1915 – przed 1933. Fot. nn; ZAP WA PW, pozytyw nr 1938, Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser.

⁵⁰ Nie należy zapominać, iż często materiały źródłowe, przy całej swojej wadze mogą czasem nieprecyzyjnymi informacjami, bądź pomyłkami w opisach wprowadzić w błąd autora studium, w takim przypadku niezbędne stają się dalsze badania oraz współpraca specjalistów różnych dziedzin, aby doprowadzić do jak najpełniejszego obrazu poddanego pracom zabytku.

⁵¹ Jako jeden z wielu przykładów prezentacji prac polskich konserwatorów na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w ostatnich latach, zob. J. Smaza, *Polskie Dziedzictwo za granicą – ochrona i konserwacja* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 21–42.

MYKOŁA KYBALJUK

NARODOWY REZERWAT „ZAMKI TARNOPOLA”, UKRAINA

NARODOWY REZERWAT „ZAMKI TARNOPOLSZCZYZNY” I JEGO ROLA W ZACHOWANIU I ODBUDOWIE ZABYTKÓW ARCHITEKTURY NA PRZYKŁADZIE RENOWACJI ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWEGO W WIŚNIOWCU

Spośród wszystkich regionów współczesnej Ukrainy, na terenie obwodu tarnopolskiego zachowała się największa ilość zamków i ufortyfikowanych pałaców. Fakt ten stanowi ważny bodziec dla rozwoju turystyki w regionie, a także zobowiązuje do zachowania dziedzictwa kulturowego dawnych wieków. Warto zauważyć, że większość zamków i pałaców na terenie Tarnopolszczyzny znajduje się w złym stanie i wymaga fachowej konserwacji oraz renowacji. W działaniach tych jedna z głównych ról przypada Narodowemu Rezerwatowi „Zamki Tarnopolszczyzny”, którego działalność ukierunkowana jest na zachowanie oraz rekonstrukcję unikatowych zabytków architektury regionu.

Historia Rezerwatu rozpoczęła się w 1994 roku, kiedy został stworzony państwowy rezerwat historyczno-architektoniczny, bazujący na zachowanym częściowo zamku w Zbarażu oraz ocalałych zabytkach miasta. Z czasem w skład rezerwatu wszedł kompleks pałacowo-parkowy w Wiśniowcu i zamek w Skałacie. W 2005 roku, ze względu na duże znaczenie rezerwatu i jego osiągnięcia w projekcie rewitalizacji zabytków architektury, nadano mu status narodowego i przemianowano w Narodowy Rezerwat „Zamki Tarnopolszczyzny”. W dość krótkim czasie rola i znaczenie działalności rezerwatu znacznie wzrosły. W jego skład wchodzi obecnie jedenaście zamków i pałaców w takich miejscowościach, jak: Zbaraż, Wiśniowiec, Skałat, Podzameczek, Krzywczce, Jazłowiec, Żłoty Potok, Trembowła, Skała Podolska, Mikulińce i Czortków. W każdym z nich rozpoczęto już prace przy odbudowie lub konserwacji; działalność ta ma spore znaczenie dla zachowania dzieł architektury. Zabytki są niemymi świadkami ważnych wydarzeń w historii kilku państw, zatem kwestia ich odbudowy jest sprawą zachowania spuścizny o znaczeniu ważnym nie tylko dla Ukrainy, lecz także Europy. Trudno dziś przecenić znaczenie pracy, jaką wykonują osoby zatrudnione w Narodowym Rezerwacie „Zamki Tarnopolszczyzny” w kwestii zachowania spuścizny dawnych wieków.

W 1999 roku w skład Rezerwatu włączono, jako oddział, kompleks pałacowo-parkowy w Wiśniowcu. Ze względu na historyczne znaczenie tego wołyńskiego miasteczka i jego rolę w wielu ważnych wydarzeniach, odbudowa tutejszej rezydencji stała się jednym z pierwszoplanowych zadań Rezerwatu.

Pierwszą pisemną wzmiankę o Wiśniowcu znajdujemy w 1395 roku. Wówczas to Dymitr Korybut wybudował nad brzegiem rzeki Horyń obronną twierdzę. Na początku XVI wieku z ini-

1. Przedstawienie koncepcji rozwoju kompleksu pałacowo-parkowego w Wiśniowcu przez dyrektora generalnego Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny” Anatolija Macipurę. Fot. M. Kybaljuk

2. Wiśniowiec. Cerkiew prawosławna u stóp zamku, w której pochowani są rodzice Jeremiego Wiśniowieckiego, stan w 2011 r. Fot. M. Kybaljuk

3-4. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: pałac. Fot. M. Kybaljuk

cyjatywy Michała Wiśniowieckiego powstał na przeciwległym, lewym brzegu Horyni¹. Ze względu na swe ukształtowanie, nowe miejsce w znacznie większym stopniu sprzyjało prowadzeniu działań obronnych. Zamek w latach 40. XVII wieku został znacznie przekształcony i ufortyfikowany przez Jeremiego Wiśniowieckiego¹. Niestety, już w 1672 r. miasteczko i zamek zostały zniszczone przez wojska tureckie i tatarskie.

Budowa obecnego pałacu w Wiśniowcu i jego szybki rozwój związany jest z działalnością ostatniego przedstawiciela książęcego rodu Wiśniowieckich – Michała Serwacego². W pierwszej połowie XVIII wieku książę na ruinach starej twierdzy rozpoczął budowę późnobarokowego pałacu w typie francuskim. Istotną rolę przy przekształceniu rezydencji odegrała jego trzecia żona, Tekla Róża z Radziwiłłów, która dysponowała sporym majątkiem i aktywnie uczestniczyła w budowie i kształtowaniu otaczającej przestrzeni.

Ówczesny zespół rezydencjonalny składał się z pałacu, ogrodu włoskiego, katolickiego kościoła świętego Michała oraz murowanej cerkwi prawosławnej. W późniejszym okresie, już w czasach Mniszchów, urządzony został wspaniały park w stylu angielskim³. W ciągu prawie półtora wieku pałac był główną rezydencją najpierw Wiśniowieckich, a następnie Mniszchów. Zebrano w nim znaczną ilość cennych dzieł sztuki i rzemiosła, a jego wyposażenie nie ustępowało pałacom królewskim: atlasowe i jedwabne tkaniny haftowane srebrem i złotem, unikatowe wyroby z porcelany, wielkoformatowe portrety królów i książąt, obrazy w złożonych ramach, rzadkie książki, starodruki i rękopisy oraz wiele innych przedmiotów zbytku. Pałac w Wiśniowcu był jednym z głównych ośrodków kulturalnych Wołynia, gościł także wiele znakomitych osób. W Wiśniowcu przebywał Iwan Mazepa, król Stanisław August, car Piotr I, następca tronu rosyjskiego książę Paweł, zaś w pierwszej połowie wieku XIX miasteczko odwiedzili pisarze Taras Szewczenko i Honoré de Balzac.

W 1852 roku Andrzej i Jerzy Mniszchowie podjęli decyzję o sprzedaży majątku i wyjechali do Francji, zabierając znaczną ilość najcenniejszych rzeczy z kolekcji. Rozpoczął się długotrwały okres upadku miasteczka i zespołu pałacowo-parkowego, który – z wyjątkiem kilku krótkich momentów – trwał aż do 1999 roku. Pod koniec XIX wieku odbył się cały szereg aukcji, na których doszło do sprzedaży za długi ówczesnego właściciela ruchomej części majątku oraz nieruchomości należących do klucza wiśniowieckiego. Aukcje te były głośne zarówno w Rosji, jak i w wielu krajach Europy Zachodniej. Wówczas to przestała istnieć unikatowa biblioteka, zebrana przez Wiśniowieckich i Mniszchów. W chwili sprzedaży, w dwóch dużych salach biblioteki znajdowało się prawie 21 tys. tomów książek, niekiedy bardzo rzadkich. Wiele cennych rzeczy z Wiśniowca zostało zniszczonych lub zaginęło podczas obu wojen światowych. W 1944 roku w pałacu wybuchł duży pożar, w którym spłonęły wszystkie elementy drewniane oraz pozostałości wyposażenia, w tym stropy między kondygnacjami i nieznaczące pozostałości cennych niegdyś kolekcji. Odbudowa pałacu – już w czasach radzieckich – uratowała gmach od pełnego zniszczenia, z drugiej jednak strony zatarła pozostałości oryginalnego rozplanowania i struktury wnętrza, nadając im całkiem nowy wygląd i funkcje. W budynku działał między innymi dom kultury, kino, szkoła zawodowa i biblioteka miejska.

Tragiczny okazał się los kościoła katolickiego, ufundowanego w 1645 roku przez Jeremiego Wiśniowieckiego dla karmelitów bosych. Po zniszczeniach z czasów rozruchów i wojen siedemnastowiecznych, kościół został odbudowany przez Michała Serwacego w drugim dwudziestolecu XVIII wieku. Po kasacie zakonu i konfiskacie dóbr klasztornych w 1832 roku kościół przeszedł na własność parafii prawosławnej i został przekształcony w cerkiew. W 1863 dach kościoła i budynków klasztornych zniszczył pożar, zaś wyniesione z wnętrza wyposażenie, pozbawione opieki, stopniowo ulegało destrukcji. Remont przeprowadzono dopiero po 1907 roku. W roku 1910 trumny z ciałami

ksiąg Wiśniowieckich i Mniszchów zostały uroczyście przeniesione z podziemi kościoła na cmentarz katolicki w Wiśniowcu, gdzie ustawiono pamiątkowy łuk i granitowy obelisk⁴. Po rozpadzie imperium rosyjskiego i utworzeniu Rzeczypospolitej Polskiej kościół zwrócono karmelitom, którzy odnowili budynki. Niestety, podczas drugiej wojny światowej, w 1944 roku, kościół i klasztor spalono. Ostatecznego zniszczenia murów budowli dokonała władza radziecka. W 1957 roku za pomocą dynamitu, ruina kościoła została wysadzona w powietrze. Dziś jedynie brama wejściowa i nieduża część skrzydła klasztornego przypominają o tym, że kiedyś na tym miejscu stała majestatyczna budowla, przez kilka wieków dominująca nad miastem.

Po utworzeniu w Wiśniowcu oddziału Państwowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego natychmiast przystąpiono do prac przy restauracji tego zabytku architektury. Brama wjazdowa i fragment ogrodzenia, pałac, kamienna ściana oporowa otaczająca skarpe z zamkiem potrzebowały pilnej interwencji specjalistów. Jako główne cele postanowiono odbudować historyczny układ całego założenia oraz zrekonstruować wnętrza pałacu. Ważnym zadaniem stało się zachowanie i udostępnienie zabytku dla zwiedzających oraz jego racjonalna i bezpieczna eksploatacja, a także stworzenie odpowiednich warunków dla obsługi zwiększonego ruchu turystycznego, będącego ważnym czynnikiem rozwoju obwodu tarnopolskiego. Pałac powinien służyć jako centrum kulturalno-turystyczne o znaczeniu ponadregionalnym, a nawet międzynarodowym. Istotnym zadaniem jest utrzymanie kompleksu w należyтым stanie oraz stymulowanie działań mających na celu zwiększenie zainteresowania społeczeństwa problemem utrzymania dziedzictwa kulturowego. Jeśli uwzględnimy wymienione wyżej zadania, istotnego znaczenia nabywa każdy element założenia rezydencjonalnego, który udało się odnowić, przywracając mu pierwotny wygląd.

Prace nad restauracją kompleksu rezydencjonalnego w Wiśniowcu dotyczą zarówno wyglądu zewnętrznego rezydencji, jak i rekonstrukcji wnętrz. Jednym z pierwszych i ważniejszych zadań po objęciu opieki nad zamkiem przez Rezerwat było uporządkowywanie dziedzińca.

Dziedziniec w ciągu ubiegłego stulecia znacznie zmienił swój wygląd. W ciągu dziesiątków lat podniósł się jego poziom, zakrywając część fundamentu pałacowego. Teren ten porastały do niedawna drzewa i krzewy, których wcześniej tutaj nie było, zaś w samym centrum stał słup linii elektrycznej. Głównym celem uporządkowywania tego terenu było przywrócenie jego dawnego wyglądu. W XIX i na początku XX wieku gazon obsiany był trawą i przecięty dwoma prostopadłymi ścieżkami łączącymi bramę na osi pałacu z jego wejściem oraz wjazd główny od strony kościoła z wejściem do parku. Na przecięciu obu traktów znajdowała się na niewielkim placu kolumna zwieńczona kulą bądź – w innym okresie – kamienna rzeźba⁵. Całość obiegał szeroki trakt podjazdu. Takie właśnie rozplanowanie dziedzińca było podstawą przy przeprowadzeniu rekultywacji terenu, który w całości został oczyszczony z drzew i krzewów. Obniżono poziom ziemi, wysiano trawę i wysypano ścieżki. Jedyną różnicą między wyglądem dawnym a współczesnym jest brak elementu rzeźbiarskiego pośrodku dziedzińca.

Innym, nie mniej ważnym zadaniem przy renowacji otoczenia jest uporządkowanie terytorium parku, jako integralnego elementu kompleksu. Już w pierwszej połowie XVIII wieku Michał Serwacy Wiśniowiecki z zachodniej strony pałacu umieścił na dwóch poziomach stosunkowo nieduży ogród regularny w typie włoskim. Ozdabiały go trzy altany, rzeźby i roślinny dywan przedstawiający książęce herby: Korybut Wiśniowieckich i Trąby Radziwiłłów. Pod koniec XVIII wieku ówczesni właściciele majątku Mniszchowie urządzili na znacznie większej przestrzeni wspaniały park w stylu angielskim⁶. Niektórzy badacze, opisując ten park, wspominają o terytorium obejmującym 219 hektarów. I chociaż dziś z wyposażenia parku pozostała tylko główna brama, kamienna

5-6. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: brama główna. Fot. M. Kybaljuk

7-8. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: ogrodzenie. Fot. M. Kybaljuk

9-10. Wiśniowiec. Pałac, sale lustrzane podczas renowacji w 2010 roku i obecnie. Fot. M. Kybaljuk

ławeczka oraz kilka starych drzew, rozlokowanych na przestrzeni 8 hektarów, pozostaje on nieodłącznym elementem założenia pałacowo-parkowego, zaś proces odbudowy tej części jest niezbędnym składnikiem rewaloryzacji całego kompleksu. Możliwym do wykonania w najbliższym czasie zadaniem jest odtworzenie regularnej części ogrodu, o stosunkowo niedużych rozmiarach. Obecność źródeł dokumentujących urządzenie tego terenu umożliwia przeprowadzenie wiarygodnej rekonstrukcji. Prace przy renowacji powinny brać pod uwagę w pierwszej kolejności istniejące materiały historyczne, ale jednocześnie nie można pominąć współczesnych potrzeb (wszak pałac i park nie są już mieszkaniem prywatnego właściciela, a obiektem turystycznym), wymagających zmian w rozplanowaniu. Warunkiem odbudowy dolnego poziomu jest likwidacja boiska szkolnego, które zostało urządzone w czasach radzieckich oraz usunięcie całego drzewostanu, który na górnym tarasie pochodzi z czasów późniejszych niż pierwsza połowa XVIII wieku. Pod warstwą ziemi zachowały się fundamenty trzech altan oraz, częściowo, schody łączące dwa tarasy ogrodu. Dzięki znajomości dokładnego planu dolnego tarasu, możliwa jest rekonstrukcja parterów roślinnych wraz z herbami książęcej pary. Ze względu na potrzeby komunikacyjne i konieczność przeprowadzania przez ogród wycieczek, pozostawione zostaną schody prowadzące z poziomu dziedzińca na taras ogrodu (w połowie XVIII wieku schodów tych nie było), ponieważ pierwotne przejście do ogrodu przez prawe skrzydło przy dużej ilości zwiedzających będzie niewygodne. Zarazem konieczne jest przeniesienie istniejących stopni w lewo, do samej ściany skrzydła pałacowego. Urządzenie górnego tarasu – podobnie jak dolnego – powinno jak najbardziej przypominać pierwotny wygląd. Zrekonstruowana centralna altana powinna być – jak dawniej – otwarta poprzez arkady i pełnić przede wszystkim rolę dekoracyjną. Odtworzone małe, okrągłe gabinety ogrodowe można zagospodarować poprzez zainstalowanie ławek dla odpoczynku zwiedzających.

Rewaloryzacja ogrodu wiśniowieckiego wymaga jeszcze wielu prac; ich wykonanie stanie się ważnym krokiem w kierunku pełnej renowacji całego założenia rezydencjonalnego. Jest to konieczne dla zachowania spójności i charakteru kompleksu. Obecnie prace przy porządkowaniu parku są przeprowadzane wraz z zagospodarowaniem terenu wokół pałacu. Obszar parku znajduje się pod stałą opieką. Został oczyszczony ze śmieci, usunięto chore drzewa. Przeprowadza się demontaż boiska w celu odtworzenia regularnej części ogrodu włoskiego.

Zasadniczym elementem odbudowy rezydencji jest renowacja pałacu, jako głównego budynku kompleksu rezydencji. Głównym celem przeprowadzenia prac konserwatorskich jest przywrócenie dawnego rozplanowania pomieszczeń, które pozwoli w przyszłości zrekonstruować historyczny wygląd wnętrza. Jednymi z najbardziej reprezentacyjnych sal pałacu były „sale zwierciadlane” na parterze korpusu głównego od strony południowej. Nazwę swoją zawdzięczają lustrum zdobiącym ściany i pokrywającym skrzydła drzwi. Miejsca wolne od zwierciadeł dekorowane były boazeriami orzechowymi. Nad arkadami najszerzych przejść środkowej sali umieszczone były duże rzeźbione i złożone herby Wiśniowieckich i Radziwiłłów, zaś nad pozostałymi arkadami przejść i nisz – cały szereg mniejszych herbów rodów magnackich Rzeczypospolitej. W salach tych znajdowały się również gipsowe i marmurowe popiersia znanych osobistości epoki nowożytnej. Sale zwierciadlane, których wystrój został całkowicie zniszczony, odbudowano w drugiej połowie XX wieku w kształcie znacznie zmienionym. Największym przekształceniom uległa prawa część, przystosowana do organizacji seansów filmowych. Zamurowano arkady, a poziom posadzki został obniżony w celu utworzenia pochylej podłogi widowni. Struktura lewej części sal lustrzanych zachowała się stosunkowo dobrze. Przy przeprowadzaniu prac konserwatorskich udało się przywrócić salom pierwotne rozplanowanie. Całkowicie zdemontowano pomieszczenie kina, wyrównano powierzchnię podłogi

i przywrócono arkadowe przejścia między pokojami, dzięki czemu sale znów są połączone ze sobą. Następnym krokiem w renowacji wspomnianych pomieszczeń powinno być przywrócenie dekoracji ścian. Jest to możliwe dzięki zachowaniu się znacznej ilości zdjęć i opisów tej części pałacu.

Na drugiej kondygnacji, tuż za klatką schodową, znajdował się gabinet, biała sala Korybutów, szereg bawialni, pokoje Lubomirskich (ozdobione ich rodzinnymi portretami), sala teatralna z kulisami i szereg innych pomieszczeń. Znaczną część drugiej kondygnacji zajmowały sale biblioteczne. W czasach radzieckich piętro to również uległo znacznym przekształceniom. W prawej części na całą szerokość pałacu urządzono aulę, wykorzystującą przestrzeń sali balowej i bawialni, zaś w centralnej części drugiej kondygnacji zbudowano duży hall, który zajął część byłej biblioteki. Skrzydła pałacu niemal w całości zostały zaadaptowane na audytoria dla studentów, co ostatecznie zniszczyło resztki historycznego rozplanowania pomieszczeń. Na obecnym etapie prac renowacyjnych przywrócono w pewnym stopniu rozplanowanie centralnej części drugiej kondygnacji, w szczególności sale dawnej biblioteki i pokoiów prowadzących do lewego skrzydła pałacu. Rozpoczęto prace przy odbudowie wnętrza skrzydeł bocznych.

Zainstalowanie kotłowni w starych oficynach i systemu centralnego ogrzewania w pałacu daje możliwość prowadzenia prac w zimie. Dla poprawy warunków termicznych wymieniono okna. Są one wykonane z wykorzystaniem współczesnej technologii, ale ich wygląd jest wzorowany na stolarce okiennej widocznej na zdjęciach pałacu z końca XIX wieku. Podczas przeprowadzenia prac konserwatorskich udało się odnaleźć przykryte ziemią elementy z czasów istnienia fortyfikacji obronnych w Wiśniowcu, między innymi fundament wieży bramnej od wschodniej strony pałacu i podstawę baszty w bastionie północno-zachodnim.

Prace konserwatorskie przy odbudowie kompleksu pałacowo-parkowego w Wiśniowcu będą kontynuowane ze względu na potrzebę zachowania cennego zabytku, któremu historia nie szczędziła ciężkich doświadczeń. Trwają jednocześnie prace nad odbudową i zachowaniem szeregu zamków w granicach współczesnego obwodu tarnopolskiego. Obejmują one także badania ich historii i architektury, dzięki czemu poznawane są nieznane dotychczas fakty, a zabytki zyskują dodatkową wartość, jako ważne pomniki historii. W projekcie tym zadania, jakie stoją przed pracownikami Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, mają doniosłe znaczenie nie tylko w skali Ukrainy, ale również w skali międzynarodowej. Współpraca na poziomie międzypaństwowym, włączanie w projekt specjalistów z zagranicy i studiowanie doświadczeń z podobnych prac w innych krajach jest niezwykle ważnym elementem w procesie odbudowy zabytków Ukrainy. Zachowane tutaj dzieła architektury są cennym ogólnoeuropejskim dziedzictwem kulturowym i świadkami wspólnej historii kilku narodów.

Bibliografia

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław 1994, t. 6,
 Czamańska I. *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
 Kowalczyk J., *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu*, „Przegląd Wschodni” 1997, t. 4, s. 25–73.
 Лукомський Г. К., *З української художньої спадщини*, – К.: Українські пропілеї, 2004.
 Mazurkiewicz J., *Krótki zarys dziejów Wiśniowca*, Wiśniowiec na Wołyniu 1936.
 Костомаров Н. И., *Исторические произведения. Автобиография*, К. 1990.
 Żelechowska K., *Gerard Ciołek. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1939 nr 1.

KRESOWE MADONNY Z ORŁAMI BIAŁYMI – MOTYWY NARODOWE I PATRIOTYCZNE W WIZERUNKACH MATKI BOSKIEJ W KOŚCIOŁACH ŁACIŃSKICH

Wizerunek Hodegetrii częstochowskiej, подарowany w imieniu królowej Jadwigi Andegaweńskiej klasztorowi oo. Paulinów¹, po wojnach polsko-szwedzkich i legendarnej obronie Jasnej Góry (18 IX–27 XII 1655) stał się palladium Polaków. Legenda tego obrazu zapoczątkowana została już w XV i XVI wieku. Znane są wczesne, jeszcze „przedpotopowe” kopie Maryi Częstochowskiej (między innymi w Bochni czy Kościele Mariackim w Krakowie); kilka z nich trafiło również na Kresy². Szczególna rola tego wizerunku podkreślona została już w czasach pierwszej Rzeczypospolitej uroczystą koronacją w roku 1717; potem potwierdzały ją dzieła romantycznych wieszczów i pisarzy XIX wieku oraz dziewiętnastowieczna historiografia.

Ikona Hodegetrii jasnogórskiej stała się więc dla Polaków najważniejszym wizerunkiem związanym z powstaniem pojęcia Królowa Korony Polskiej; pojęcie to kształtowało się przez wieki, a jego utrwalaniu w zbiorowej świadomości obywateli Rzeczypospolitej towarzyszyły różnorakie wydarzenia, z których znaczna część miała miejsce na Kresach. Najbardziej symboliczne spośród nich były śluby króla Jana Kazimierza, który w rocznicę przysięgi na wierność Maryi złożonej w imieniu Polaków w katedrze lwowskiej w dniu 1 kwietnia 1656³, przed obrazem Matki Bożej Łaskawej pędzla Józefa Szolc-Wolfowicza, po raz pierwszy nazwał Matkę Chrystusa Królową wszystkich ziem Polski. W tym samym dniu, po przejściu orszaku królewskiego do kościoła oo. Jezuitów, przed wizerunkiem Matki Bożej Śnieżnej, nuncjusz papieski Pietro Vidoni, na prośbę króla, do tekstu Litanii Loretańskiej dodał wezwanie: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”⁴.

Symbolem o podobnym znaczeniu stał się w XVII wieku również wizerunek ostrobramski z Wilna⁵. Być może w związku z nim, w XVII i XVIII wieku w Wielkopolsce i na Pomorzu, w kręgu oddziaływania opactwa cysterskiego w Bledzewie-Rokitnie, powstawały wizerunki Matki Bożej z Białym Orłem na piersiach. Ponieważ jednak nie są one związane z Kresami, nie będą przedmiotem tego opracowania⁶.

Z czasem również i w kościołach na Kresach pojawiły się przedstawienia Maryi w otoczeniu narodowych symboli. Szczególnym wizerunkiem był koronowany w 1756 roku karmelitański obraz Matka Boża Śnieżna Berdyczowska, znany obecnie tylko z osiemnastowiecznych miedziorytów⁷ i kilku kopii. Osiemnastowieczna jego kopia, wykonana na podstawie powstałej w roku koronacji ryciny Teodora Rakowieckiego(?) i innej, współczesnej jej, Gottfrieda Bernharda i Franza Regisa(?)⁸ znajduje się obecnie w warszawskiej konkatedrze Matki Bożej Zwycięskiej przy ul. Grochowskiej na Kamionku. Według przekazu obraz ten zdobił ołtarz polowy w obozie konfederatów barskich,

1. *Najświętsza Maryja Panna*, Jan Matejko, 1885, reprodukcja fotografii kartonu do witraża katedry łącińskiej w Przemyślu (Fot. górna z lewej)
2. *Najświętsza Maryja Panna*, Jan Matejko, Józef Unierzyski, Tomasz Lisiewicz, witraż w katedrze łącińskiej w Przemyślu, ok. 1885 (Fot. dolna z lewej)
3. *Najświętsza Maryja Panna Królowa Polski*, Tomasz Lisiewicz, ok. 1885, olej na płótnie, Muzeum Archidiecezjalne w Przemyślu (Fot. górna z prawej]

4-5. *Królowa Korony Polskiej*, Edward Ignacy Lepszy, 1902, witraż z katedry we Lwowie

do roku 1914 był przechowywany w kościele parafialnym w Antonówce pod Czehrynem ok. 300 kilometrów na południowy wschód od Berdyczowa. Po włączeniu Antonówki do Rosji Radzieckiej został przewieziony do kościoła praskiego powstałego jako wotum za zwycięstwo w wojnie polsko-bolszewickiej. Na licu obrazu wyraźnie widoczne są błękitne bojowe chorągwie konfederatów barskich – po lewej z Orłem Korony, po prawej z Pogonią Litwy, a wokół Matki Bożej Śnieżnej znajdują się mury berdyczowskiej fortecy i panoplia⁹. Czczony w karmelitańskim sanktuarium w Berdyczowie wizerunek Tyszkiewiczów z XVI/XVII wieku przepadł w tajemniczych okolicznościach po połowie lat 20. XX wieku lub w czasie ostatniej wojny; dzisiaj jest coraz mniejsza nadzieja na to, że ocalał¹⁰.

W drugiej połowie XIX, po powstaniu styczniowym, a zwłaszcza po otrzymaniu przez Galicję autonomii w roku 1867 oraz na początku wieku XX, kiedy idea wskrzeszenia Polski powoli stawała się coraz bardziej realna, ustalał się w ikonografii religijnej temat Matki Bożej Królowej Polski, a na wizerunkach Maryi zaczęły częściej pojawiać się motywy narodowe, symbole zniewolenia i męki (kajdany, korona cierniowa itp.) oraz symbole nadziei na odzyskanie wolności. Były to motywy powszechnie zrozumiałe, ponieważ ich geneza sięgała do złożonej religijno-historycznej tradycji dawnej Rzeczypospolitej i interpretacji tej tradycji dokonanej przez literaturę i historiozofię XIX wieku.

Temat Maryi Królowej pojawił w jednym z witraży w prezbiterium łacińskiej katedry przemyskiej regotycyzowanym od 1883 roku według projektów Tomasza Prylińskiego. Otoczona owalną mandorlą *Najświętsza Maryja Panna* (tytuł witraża)¹¹ trzymała przed sobą na wysokości piersi okazałą piastowską koronę, a w dolnej partii okna, w pasie pod stopami Maryi widniały herby trzech głównych ziem przedrozbiorowej Rzeczypospolitej: Korony – w centrum – oraz Rusi i Litwy (il. 1, 2). Karton do tego i innych witraży katedry wykonał w roku 1885 sam Jan Matejko (1835–1893)¹², a znane są one z dziewiętnastowiecznych fotografii przechowywanych w zbiorach Domu Jana Matejki w Krakowie¹³. Brak jednak na tym kartonie herbów widocznych w zrealizowanym witrażu.

Z Matejką współpracowali w Przemysłu Józef Unierzyski (1863–1946)¹⁴ i Tomasz Lisiewicz (1857–1930)¹⁵. Drugi z nich sygnował niewielki owalny wizerunek Maryi znajdujący się dzisiaj w przemyskim Muzeum Archidiecezjalnym (il. 3). Obraz ten, nawiązujący kompozycyjnie do kartonu Matejki, przedstawia stojącą na półksiężycu Maryję ubraną w szarobłękitną suknię i owiniętą w obszerny purpurowy płaszcz, na którym widnieją polskie Białe Orły. Maryja – podobnie jak na projekcie witraża – trzyma przed sobą na wysokości piersi koronę kazimierzowską. Obraz ten nigdy nie pełnił funkcji ołtarzowego, więc nie funkcjonuje dzisiaj powszechnie w odbiorze społecznym. Witraże projektowane przez Matejkę przy współpracy Unierzyskiego i Lisiewicza nie zachowały się. Zostały zniszczone w lecie 1941 roku podczas pierwszych dni wojny niemiecko-radzieckiej.

Temat „Królowa Korony Polskiej” został podjęty kilkanaście lat później przez innego ucznia i współpracownika Matejki, Edwarda Ignacego Jana Lepszego¹⁶ w jednym z witraży w archikatedrze we Lwowie¹⁷. Oprócz herbów głównych ziem polskich w łuku, w zwieńczeniu kompozycji, artysta umieścił u stóp Maryi z Dzieciątkiem koronę, berło i miecz, a na szarfach wokół Maryi imiona polskich świętych i błogosławionych oraz napis: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami, przyjm śluby nasze” (il. 5). Upozowanie Maryi i Dzieciątka w witrażu jest inspirowane wizerunkiem Matki Bożej Łaskawej Józefa Szolc-Wolfowicza. Artysta skorzystał z tego wzoru zapewne zupełnie świadomie nawiązując do historycznych wydarzeń z udziałem króla Jana Kazimierza i podkreślając fakt narodzin w murach lwowskiej katedry archetypu Maryi Królowej Polski.

Na przełomie XIX i XX wieku przedstawienia Maryi z symbolami narodowymi związanymi z przedrozbiorową Rzeczypospolitą rozpowszechniły się dzięki drukom ulotnym, niewielkim obrazkom do książeczek do nabożeństwa i wydawanym w wielotysięcznych nakładach kartkom

pocztowym. Dzięki tym mediom mogły one dotrzeć i docierały rzeczywiście do wszystkich kręgów społecznych szczególnie w Galicji, ale również terenie innych ziem zaborczych oraz do Polaków za granicami. Ustaliły się motywy ikonograficzne tych przedstawień: Maryja z Dzieciątkiem zazwyczaj inspirowane wizerunkiem częstochowskim (rysy na policzku) oraz w różnych układach symbole narodowe (np. herby I Rzeczypospolitej, personifikacje ziem przedrozbiorowej Polski, chorągwie bojowe, rycerze w zbrojach, panoplia itp.) i religijne. Przykładem – jednym z wielu – jest karta pocztowa wydana na początku XX wieku, na której oprócz półfigury Maryi z Jezusem na ręku widać symbole trzech cnót teologicznych: krzyż (Wiara), kotwicę (Nadzieja), gorejące serce (Miłość) oraz herby dawnej Rzeczypospolitej – Litwy, Korony i Rusi, daty powstań i rozbiorów (rok trzeciego rozbioru 1795 w wieńcu z cierni) i napisy o charakterze religijno-patriotycznym: „Boże zbaw Polskę i Maria Regina Poloniae ora pro nobis” (il. 6). Litografie i druki o podobnym charakterze były rozpowszechniane również w inny sposób, np. jako „cegiełki” wspierające różne patriotyczne inicjatywy¹⁸.

W polskiej sztuce 2 połowy XIX, przełomu XIX i XX wieku i dwudziestolecia międzywojennego personifikowano niejednokrotnie Ojczyznę – Polonię. Przedstawiano ją podobnie jak Maryję, jako piękną, młodą kobietę, idealizowano i ukazywano w wielofiguralnych scenach, w otoczeniu polskich świętych, postaci historycznych, rycerzy, powstańców, narodowych symboli¹⁹. Skromną wersją tego typu przedstawienia nawiązującą nieco do renesansowych *Sacra Conversazione* jest płótno *Królowa Korony Polskiej* autorstwa Floriana Cynka (1838–1912)²⁰, zamówione w roku 1888 do odbudowywanego po pożarze kościoła parafialnego pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Stryju. Monumentalny obraz przyjaciela Jana Matejki przedstawia tronującą Maryję w koronie Piastów w otoczeniu św. Michała Archanioła i dwojga polskich świętych – św. Stanisława Szczepanowskiego i św. Kingi (il. 7). U podstawy tronu Maryi widoczny jest Orzeł – herb Korony. Symbole patriotyczne nie są tu szczególnie zaakcentowane, ale ikonografia jest nowatorska. Obraz – wkrótce uznany za łaskami słynący – w roku 1935 został koronowany przez biskupa lwowskiego Bolesława Twardowskiego. Kościół w Stryju był jedną z niewielu świątyń czynnych po 1945 i z biegiem lat wizerunek Cynka urósł do rangi patriotycznego symbolu. 26 sierpnia 2001 roku Ojciec św. Jan Paweł II poświęcił nową koronę Matki Bożej Stryjskiej. Rekoronacja odbyła się 9 września tegoż roku²¹.

Rozbudowana kompozycja ścienna nawiązująca do tego nurtu powstała ponad dwadzieścia lat później w kościele farnym w Jarosławiu w północnej części transeptu. Leonard Winterowski (1868–1927) na zamówienie ówczesnego proboszcza, ks. Stefana Fusa stworzył *Hołd składany Maryi – Królowej Korony Polskiej* (il. 8). Temat ten podkreślony jest dodatkowo napisem znajdującym się poniżej („Królowo Korony Polskiej módl się za nami”). Matce Bożej siedzącej pod sztandarami, na okazałym tronie z Białym Orłem na zaplecku, oddają hołd przedstawiciele polskich stanów (włościanie, rzemieślnicy, szlachta, duchowieństwo) oraz bohaterowie i święci (św. Stanisław Szczepanowski, królowa Jadwiga, św. Kazimierz Królewicz, rycerz Chrobrego, husarz i rycerz – Sarmata) i legendarny lirnik Wernyhora. Postaci historyczne w kompozycji Winterowskiego otrzymały rysy ówczesnych notabli miasta Jarosławia i diecezji przemyskiej (m.in. biskupa ordynariusza przemyskiego św. Józefa Sebastiana Pelczara, ks. prepozyta kolegiaty Stefana Fusa, burmistrza Jarosławia Adolfa Dietziusa)²².

W roku 1923 temat Maryi Królowej Polski zyskał szczególną rangę. Papież Pius XI – wcześniej Achilles Ratti, pierwszy Nuncjusz Apostolski w odrodzonej po okresie niewoli Rzeczypospolitej – ogłosił Maryję Królową Polski i ustanowił Jej Uroczystość (*Solemnitas Beatae Mariae Virginis Reginae Poloniae*) dla Kościoła w Polsce na dzień 3 maja²³; dało to asumpt do wznoszenia świątyń i powstawania ołtarzy pod tym nowym wezwaniem oraz sprawiania nowych obrazów do istniejących już świątyń. Były to zazwyczaj opatrzone stosownym napisem wizerunki drukowane nawiązujące

6. Królowa Korony Polskiej, pocztówka z k. XIX w.

7. *Królowa Korony Polskiej*, Florian Cynk, 1888, olej na płótnie, obraz w ołtarzu głównym w kościele parafialnym w Stryju

8. *Królowa Korony Polskiej (Hołd składany Maryi – Królowej Korony Polskiej)*, Leonard Winterowski, 1912, polichromia ścienna w kościele farnym w Jarosławiu

do jasnogórskiego, będące jego bardziej lub mniej wiernymi kopiami, ale też i kompozycje o nowej ikonografii, choć nie zawsze najlepszego pędzla. Przykładem takiego wizerunku jest obraz *Matka Boża Królowa Polski* z kościoła pomocniczego pod wezwaniem św. Stanisława Kostki w Łętowni (il. 9) w parafii Kuńkowce koło Przemyśla²⁴.

W okresie międzywojennym pod tym wezwaniem konsekrowano stosunkowo wiele nowych kościołów²⁵; w tym również na Kresach, głównie w miejscowościach związanych z osadnictwem wojskowym; między innymi w Porchowej koło Buczacza (1928–1929), w Hłuboczku koło Ostroga (1927–1928), na uroczysku Karłowszczyzna (Osada Krehowicka) w dekanacie równieńskim (1934–1937), w Żytyniu (1934) w tym samym dekanacie i w Lewaczach na Wołyniu (1927–1928)²⁶. Wyposażenie – w tym obrazy z tych kresowych świątyń – albo zaginęły, albo też zostały przewiezione w inne miejsca przez duchownych i ludność opuszczających swoje rodzime parafie.

Porchowa na Podolu, w gminie Zubrzec w powiecie buczackim, była dużą wsią o znaczącej przewadze ludności obrządku wschodniego. W XIX wieku unicy stanowili nieco ponad 2/3 ludności i w latach 80. tego wieku wybudowali nową murowaną cerkiew²⁷. Łacinnicy należeli do parafii w Baryszu, ale w 1907 roku powstał w Porchowej mały drewniany kościółek, który nie mieścił wszystkich wiernych. Idea budowy nowego kościoła pojawiła się w drugiej połowie lat 20., kiedy proboszczem w Porchowej został ks. Antoni Kania. Murowana świątynia pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski powstała w latach 1928–1929 dzięki zaangażowaniu księdza Kani, rodziny Baworowskich i zarządców ich majątku oraz wielu parafian. Popołniono jednak jakieś błędy konstrukcyjne, bo mury nowo wybudowanej świątyni zaczęły pękać i wymagały wzmocnień. Prace zabezpieczające kościół kontynuowano za duszpasterzowania kolejnego proboszcza, ks. Stanisława Mazaka²⁸. Sytuacja demograficzna w Porchowej w 30. latach XX wieku nie zmieniła się. „Parafia miała 1314 wiernych (...) We wsi było 459 zagród i 2217 mieszkańców (wg danych GUS z 1931). Polaków było ok. 30%; mieszkała tu też jedna rodzina żydowska zabrana do getta w 1942 roku”²⁹. W trudnych latach wojny, w 1942 lub 1943 roku proboszczem w Porchowej został ks. Franciszek Rozwód, który często z narażeniem życia służył swoim parafianom³⁰.

Wyposażenie kościoła w Porchowej było bardzo skromne. Najistotniejszym jego elementem był ołtarz główny z obrazem patronalnym przedstawiającym Matkę Bożą Korony Polskiej (il. 10). Wizerunek ten został przywieziony do kościoła pod koniec lat 20. przez ks. Kanię, a jego autorką, według przekazów dawnych mieszkańców Porchowej i ks. Franciszka Rozwoda, była Anna Weltz – córka zarządcy lasów w majątku Baworowskich, osoba niewykształcona artystycznie. Obraz został dobrze przyjęty przez parafian, odbywały się przed nim comiesięczne adoracje i nabożeństwa³¹, ale nie rozwinął się szczególny kult maryjny³². Wizerunek o wymiarach ok. 240 x 120 cm przedstawia Maryję z Dzieciątkiem siedzącą na tronie, na którego cokole leży kazimierzowska złota korona i znajduje się wyobrażenie Piastowskiego Orła. U stóp tronu klęczą dwa adorujące anioły, a nad zapleczkiem tronu na szerokiej banderoли trzymanej przez putta, widnieje się napis: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”.

Począwszy od maja roku 1945 ludność Porchowej i sąsiednich miejscowości kolejno wyjeżdżała na tak zwane Ziemie Odzyskane. Ks. Franciszek Rozwód z liczną grupą parafian wyjechał ostatnim transportem, w listopadzie 1945 roku. Oprócz wyposażenia kościoła w Porchowej miał za zadanie zabrać również paramenty i obrazy z kościoła w Potoku Żłotym. Wyjęty z ram, zrolowany obraz z kościoła w Porchowej został przewieziony w dramatycznych okolicznościach na Dolny Śląsk. Wyposażenie złotopotockie zostało przekazane do kościoła w Wabienicach koło Oleśnicy, ale dla obrazu z Porchowej nie znaleziono świątyni, do której mógłby trafić na stałe – „wędrował”

więc do kolejnych parafii (Wabienice koło Oleśnicy³³, Lisowice i Prochowice koło Legnicy), nad którymi opiekę duszpasterską obejmował ks. Franciszek Rozwód. Ten interesujący ikonograficznie i nietypowy dla Dolnego Śląska wizerunek jedynie okazjonalnie, raz do roku, pokazywany był wiernym przed fasadą kościoła filialnego w Lisowicach z okazji uroczystości odpustowych (15 sierpnia). Z chwilą odejścia na emeryturę w 1981 roku, ks. Franciszek Rozwód przekazał obraz do Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu, gdzie do dzisiaj się znajduje³⁴. Po wojnie w Porchowej pozostało około 30 osób wyznania łacińskiego. Kościół przez wiele lat niszczał nieużywany, ale w 1991 roku rekonsekrował go ks. Ludwik Rutyna, który mieszkając w pobliskim Buczaczu³⁵ przyjeżdżał odprawiać mszę św. w języku polskim. Przychodziło na nią niewiele osób.

Lewacze były jedną z dwunastu osad szlacheckich położonych w dobrach hubkowskich nad Słuczą na Wołyniu³⁶. Zasiedlone zostały prawie wyłącznie przez Polaków; znaczną część ludności stanowili Rudniccy – potomkowie dawnych założycieli miejscowości. W latach 30. XX wieku w Lewaczach mieszkało aż 41 rodzin o tym nazwisku, a w sąsiednich miejscowościach dalszych kilkanaście. W okresie międzywojennym wieś ta leżała tuż przy granicy polsko-radzieckiej, w gminie Ludwipol w powiecie kostopolskim. Dzięki takiemu położeniu konieczna stała się budowa we wsi i w sąsiednich Siwkach stanic wojskowych 2. Kompanii Osłonowej Korpusu Ochrony Pogranicza. Były to budynki drewniane, schludnie wykonane; prowadziły do nich specjalnie zasadzone aleje i kwietniki. Dzięki obecności wojska wzrosła liczba mieszkańców i zasobność wsi.

W roku 1927 staraniem parafian powstał w Lewaczach drewniany, dwuwieżowy kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski, a parafia powstała rok później³⁷. Patronalny obraz do głównego ołtarza(?) tego kościoła podarowała 23 maja 1928 roku Adela Rudnicka, mieszkanka Lewacz. Ofiarodawczyni obrazu była kobietą niezamężną, tercjarką zakonu św. Franciszka, chodziła w habicie zakonnym, razem z bratem Józefem prowadziła gospodarstwo rolne, które stanowiło podstawowe źródło utrzymania obojga. Rodzeństwo żyło bardzo skromnie, znaczną część dochodów przeznaczając na kościół i parafię. Oprócz pracy w gospodarstwie Adela Rudnicka zajmowała się nauczaniem religii; organizowała też dla dzieci gry i zabawy. Dzieci i młodzież lubiły ją i nazywały ją „panienką”. Nie było w tym złośliwości ani ironii³⁸.

Obraz Matki Boskiej Lewaczowskiej (inne tytuły: *Królowa Korony Polskiej*, *Matka Boska na ryngrafie*) wykonany został przez nieznanego nieprofesjonalnego twórcę (il. 11), a jego ikonografia została oparta na przedstawieniu na wspomnianej już pocztówce z początku XX wieku. Na płótnie, pod symbolami cnót teologicznych (Krzyż – Wiara, kotwica – Nadzieja, serce – Miłość), pod zamkniętą koroną królewską, na tle panopliów, w centrum okazałego ryngrafu umieszczono wizerunek nawiązujący do Hodegetrii częstochowskiej (układ osób, rysy na policzku Maryi) z napisem w owalnym otoku: *Królowo Korony Polskiej módl się za nami*. Na biało-czerwonych proporcach i w koronie cierniowej widnieją daty kolejnych polskich zrywów narodowowyzwoleńczych. W polu ryngrafu, prócz godeł głównych ziem Rzeczypospolitej z czasów powstania styczniowego: Korony, Litwy i Rusi Koronnej, znajduje się, u dołu po prawej – herb Rudnickich – Sas, a na szarfię pod przedstawieniem inwokacja: „Boże błogosław par. lewaczowskiej”. Obraz o skomplikowanej ikonografii, ale niezbyt interesujący artystycznie został w prawym dolnym narożu opatrzony napisem fundacyjnym: „Ofiara p. Adeli Rudnickiej do wielkiego ołtarza w Lewaczach. 23-V-1928 r.”³⁹. Ponieważ znaczną część wiernych parafii stanowili żołnierze; niewykluczone, że właśnie obecność polskich wojskowych wpłynęła na dobór motywów obrazu i wybór pocztówki z przełomu wieków jako wzoru ikonograficznego.

Parafia Lewacze była w 1939 roku najbardziej liczną parafią dekanatu korzeckiego i liczyła 2597 wiernych. Należały do niej następujące miejscowości: Chilki, Huta Nowa, Jakubówka, Koziarnik

9. *Królowa Korony Polskiej*, nieokreślony malarz wg obrazu Piotra Stachewicza, ok. 1929, olej na płótnie, obraz z kościoła dojazdowego w Łętowni k. Przemyśla

10. *Królowa Korony Polskiej*, Anna Weltz (?), 2. poł. I. 20. XX w., olej na płótnie, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Porchowej na Podolu, obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu

Chołopski, Koziarnik Chotyński, Markowa Nowa, Mokre, Pomiary, Pypło, Rudnia Stryj, Siwki i Woronówka. Ostatnim przed wojną proboszczem był ks. Kazimierz Tesarewicz, ale ostatnim duszpasterzem był franciszkanin(?), pochodzący z Wielkopolski ks. Daniel Ekiert⁴⁰. To on w 1945 przyjechał na ziemię poniemieckie z wyrzuconymi ze swych domostw mieszkańcami. Droga z Lewacz na Dolny Śląsk trwała około miesiąca. Pociąg wielokrotnie zatrzymywał się i zawracał. Eskortujący pociąg wojskowi pozwolili osiedlić się w okolicy Żmigrodu. Najwięcej osób osiadło w Barkowie Wielkim. Wyposażenie kościoła w Lewaczach obecnie znajduje się w tej miejscowości, w kościele filialnym pod wezwaniem św. Antoniego. Trafiło tam, kiedy ten poewangelicki kościół konsekrowano jako katolicki. W czasie transportu zostało uszkodzone płótno w dolnej partii obrazu Matki Boskiej Lewaczowskiej i do dzisiaj jest tylko prowizorycznie zszyte⁴¹. Obecnie Rudniccy pochodzący z Lewacz zamierzają urządzić zjazd Rudnickich w Barkowie, a przed zjazdem odnowić patronalny wizerunek z dawnej parafii. Fundatorka obrazu, Adela Rudnicka nie miała bliższej rodziny. Wraz z bratem zamieszkała po wojnie w oddalonym od Barkowa o 10 km Chodlewie w parafii Korzeńsko, tam zmarła i spoczęła na miejscowym cmentarzu⁴².

Po wyjeździe Polaków Lewacze całkowicie opustoszały. W 1946 roku do opuszczonych, domostw pozostałych po pacyfikacji wioski w czerwcu 1943 roku⁴³ władze przesiedliły 14 ukraińskich rodzin z terenu województwa lubelskiego. Były to rodziny prawosławne. Powstał sowchoz Lewacze, którego członkowie pracowali w pobliskich lasach. Decyzją rady obwodowej z dnia 2 września 1946 roku kościół przeznaczono na sowchozowy dom kultury, ale już po niespełna roku z miasta rejonowego Ludwipola (obecnie: Sosnowe) do Lewacz przyjechały ciężarówki z robotnikami, którzy rozebrali świątynię. Część materiałów budowlanych z kościoła przeznaczono na szpital, który stoi w Ludwipolu do dnia dzisiejszego. Kościelna brama przetrwała do początku lat 60. XX wieku i w ciągu jednej nocy została rozebrana przez aktywistów partii komunistycznej. Obecnie miejscowość Lewacze już nie istnieje. Sowchoz zlikwidowano, a wszyscy mieszkańcy wyprowadzili się w poszukiwaniu lepszego życia. Pozostało tylko kilka krzyży na cmentarzu przy drodze do Siwek. Z administracyjnych rejestrów wykreślono Lewacze w 1988 roku⁴⁴.

Na początku lat 20. XX wieku powstawały na Kresach II Rzeczypospolitej osady zakładane przez wojskowych, weteranów walk o ustalenie wschodnich nowo tworzących się granic. Na Wołyniu, koło Równego, w gminie Aleksandria na lewym brzegu rzeki Horyń założono kilka takich osad, a ich nazwy nawiązywały do macierzystych jednostek osadników. Jedną z nich była Osada Krechowiecka, na której terenie, w części wschodniej, graniczącej z uroczyskiem Karłowszczyzna, w latach 1934–1936 według projektu lwowskiego architekta Wawrzyńca Dayczaka wybudowano murowany kościół pod wezwaniem Najświętszej Panny Królowej Polski. Kościół poświęcono 26 października 1936 roku jako świątynię filialną parafii w Horyńgrodzie i jeszcze przed 1939 rokiem wykonano polichromie w jego wnętrzu⁴⁵.

Patronalny obraz do świątyni namalował około 1936 roku pułkownik Mikołaj Wisznicki (1870–1954)⁴⁶ z I Pułku Ułanów Krechowieckich, ale – ponieważ obraz budził kontrowersje wśród mieszkańców osady ze względu na portretowe przedstawienie na nim żyjących osób⁴⁷ – około 1938 roku zdjęto go z ołtarza głównego i umieszczono w składziku przy chórze organowym. Do ołtarza sprowadzono z Częstochowy specjalnym pociągiem wizerunek będący kopią Hodegetrii jasnogórskiej pędzla o. Augustyna Jędrzejczyka i poświęcono go 22 maja 1939 roku. Obraz ten ozdobiono oryginalną srebrną koszulką zwaną Płaszczem Krechowieckim; umieszczono na niej 92 odznaki polskich formacji wojskowych walczących w latach 1918–1920 w obronie wschodnich granic, a szczególnie o wyzwolenie Wołynia. W czasie II wojny światowej Płaszcz Krechowiecki zaginął; obraz ocalał i odnowiony został

w roku 1984 przekazany do kościoła pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej w Augustowie⁴⁸.

Nieznane są losy pierwotnego wizerunku autorstwa Mikołaja Wisznickiego. Być może zaginął jeszcze przed 1939 rokiem. Zachowały się bardzo nieczytelne reprodukcje⁴⁹ pozwalające określić jego styl jako art déco i odczytać jego ikonografię. Obraz przedstawiał siedzącą na podwyższonym tronie Matkę Boską z Dzieciątkiem i klęczących przed nią dwóch ułanów krechowickich w mundurach galowych ofiarujących Maryi symbole swoich działań na rzecz ojczyzny: snopek żłtętego zboża i bojowy sztandar pułku. Dary żołnierzy-osadników symbolizowały dwa aspekty służby Krechowców dla Rzeczypospolitej: sztandar – dawne żołnierskie działania bojowe, snopek – obecne osiadłe życie rolnicze. Motywami patriotycznymi w ikonografii wizerunku były także herby Korony i Litwy na klamrze płaszcza Matki Bożej; dwie części – dwa herby – tej klamry spinały ze sobą płaszcz Maryi w jedną zwartą całość.

Parafia w Kałuszu koło Stanisławowa w dawnej ziemi halickiej istniała już w XV wieku; zachowała się wzmianka, że król Kazimierz Jagiellończyk dodatkowo uposażył kościół w 1469 roku dochodami z jednej z kałuskich warzelnii soli. W ciągu wieków zmieniał się obszar parafii, jej przynależność do dekanatów, kolejne świątynie parafialne i ich święci patronowie. W latach 1910–1912 wieku kałuski kościół pod wezwaniem św. Walentego został przebudowany według projektu Tadeusza Obmińskiego ze Lwowa i otrzymał neogotycką szatę⁵⁰. Wyposażenie tego kościoła uzupełniano w latach międzywojennych; na początku lat 30. XX wieku, w czasie, kiedy proboszczem Kałusza był ksiądz Machał Baściak⁵¹, zamówiono u Stanisława Kaczora Batowskiego (1866–1946)⁵² dwa obrazy do ołtarza głównego: *św. Walentego* i *Matkę Boską Królową Korony Polskiej* (il. 12). Ten drugi z wizerunków znany był również przed wojną pod tytułem *Hołd stanów* i został ufundowany przez pracowników Towarzystwa Eksploatacji Soli Potasowych za sumę 1500 złotych, a poświęcono go w święto Maryi Królowej Polski 3 maja 1932 roku, dokładnie 12 miesięcy po poświęceniu obrazu patrona parafii. W uroczystości tej uczestniczyło kilkunastu duchownych, władze rządowe i samorządowe oraz liczni wierni⁵³.

Kałuski wizerunek o wymiarach 200 x 150 cm⁵⁴ namalowany jest olejem na płótnie zakończonym u góry pełnym łukiem. Spośród innych ołtarzowych obrazów maryjnych o tym temacie wyróżnia się nie tylko wysokim poziomem artystycznym, lecz także interesującą ikonografią. Przedstawiciele czterech stanów zgromadzeni u stóp otoczonej promienistą aureolą i wieńcem z dwunastu gwiazd Maryi Królowej ukazanej z Dzieciątkiem, adorują Ją i wręczają Jej dary – symbole swojego trudu: zakonnik – modlitewne skupienie, rycerz – pięciodzielną tarczę bojową z herbami, włościanin – snopek dojrzałego zboża, górnik – topkę soli⁵⁵. Maryja jest ubrana w jasną suknię i błękitny maforion w delikatny, jasny deseń. Owal twarzy Matki Bożej osłania biała podwika, na którą nałożone jest ozdobne nakrycie głowy i zamknięta korona. Nakrycie głowy przypomina późnośrednio-wieczno-wczesnorenesansową bramkę(?) – ozdobną, naszywaną perłami i złotogłowie przednią część czepca noszonego przez polskie szlachcianki w XV i pierwszej połowie XVI wieku⁵⁶.

Najbardziej istotne dla idei obrazu są atrybuty osób adorujących Maryję. Każda z postaci ma reprezentować określony stan społeczny. Atrybutem zakonnika jest brązowy franciszkański habit i uduchowiona twarz. Atrybutem włościanina świeżo żłtęte zboże z dorodnymi kłosami i sierp. Górnik trzyma w dłoniach topkę soli; dzięki temu można się domyślać, że chodzi tu o dar górnika – mieszkańca Kałusza, robotnika z miejscowych salin będących w zarządzie Towarzystwa Eksploatacji Soli Potasowych⁵⁷. Towarzystwo było potentatem przemysłowym w mieście i wydatnie wpływało na kondycję finansową jego mieszkańców, gdyż zatrudniało kilkanaście tysięcy osób. Rycerz-sarmata ubrany w zbroję husarską⁵⁸ i żupan przepasany pasem przeworskim, trzyma przed sobą widoczną we

fragmencie wielodzielną bojową tarczę. Motywy ikonograficzne znajdujące się na tarczy niezbyt ściśle nawiązują do Herbu Wielkiego Pierwszej Rzeczypospolitej z czasów Jana Olbrachta (1492–1501) i przedstawiają: godło Korony – Orzeł Biały (tu – ahistorycznie, ale zgodnie z obowiązującym w l. 30. XX w. – godło Drugiej Rzeczypospolitej w wersji z 1927 roku), litewską Pogoń (tu: w błękitnym polu), herb Rusi Koronnej – historycznej ziemi lwowskiej (wspięty w prawo złoty lew w błękitnym polu), dawny herb Wielkopolski – Ziemi Kaliskiej (ukoronowana złotą koroną głowa czarnego bawoła na czerwono-srebrnej szachownicy), dawny herb Piastów kujawskich – Ziemia Sieradzka (tarcza dwudzielna w słup na polu żółtym czerwony Półlew, na polu czerwonym czarny Półorzeł). Takie ułożenie herbów znane jest z kompozycji *Fides* Jana Matejki z 1892 roku projektowanej jako fragment polichromii na sklepienie chóru organowego nad kruchtą zachodnią kościoła Mariackiego w Krakowie. W zamierzeniu Matejki mariacka *Fides* miała być alegorią polskiego przywiązania do katolicyzmu, a dobór herbów był nieprzypadkowy – polskie ziemie nimi opatrzone w latach niewoli najdzielniej broniły narodu i Kościoła przed germanizacją i protestantyzmem oraz rusyfikacją powiązaną z prawosławiem rosyjskim⁵⁹.

Stanisław Batowski, o jedno pokolenie młodszy od Jana Matejki, był studentem krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych w czasie, kiedy Matejko pełnił w niej funkcję dyrektora. Batowski uczył się bezpośrednio nie u niego, lecz u Władysława Łuszczkiewicza (1828–1900)⁶⁰ i Floriana Cynka. Łuszczkiewicz z kolei był nauczycielem Matejki i ze swoją rozległą wiedzą historyczną i konserwatorską wywarł na niego wielki wpływ. Cynk, rówieśnik i przyjaciel Matejki, zafascynowany malarstwem Jana i jego znajomością realiów dawnych epok; realizował podobne tematycznie wątki⁶¹. Niewątpliwie Batowski cenił poglądy obu profesorów i znał dokładnie twórczość Matejki; naturalnym jest fakt, że jako malarz historyczny i batalista inspirował się dokonaniem całej trójki.

W roku 1937 proboszczem w Kałuszu został ks. Jan Palica (1895–1974)⁶² i jemu to właśnie przypadło w udziale nieść kapłańską posługę w trudnych latach wojny. Już w 1944 roku wywieziono z kościoła część wyposażenia do Łączek Jagiellońskich w obecnym województwie podkarpackim. Kiedy zapadła ostateczna decyzja o likwidacji kałuskiej parafii, w lipcu 1945 roku ks. Jan Palica wywiózł z Kałusza dalszą jego część, między innymi obraz Stanisława Kaczora Batowskiego⁶³ i wraz z nieliczną grupką swoich parafian, po ponadmiesięcznej podróży, 26 sierpnia 1945 roku trafił do Gryfina na Pomorzu Zachodnim. Po prowizorycznym uprzątnięciu kościoła św. Mikołaja, świątynia została poświęcona pod nowym wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i 2 września 1945 roku ks. Palica odprawił pierwszą mszę świętą⁶⁴. W nowych warunkach kościół parafialny i obraz były ważnymi elementami scalającym tworzącą się powojenną społeczność miasteczka. Przybyły z Kałusza duchowny zadbał, aby umocnić kult maryjny w nowo założonej parafii, przywieziony wizerunek uczestniczył w procesjach i nabożeństwach. Dzisiaj *Hołd Stanów* zdobi główny ołtarz kościoła parafialnego⁶⁵ i jest otoczony czcią wiernych, nie tylko tych, którzy do Gryfina przywędrowali z Kresów. Obraz Stanisława Kaczora Batowskiego znany jest też w Gryfinie z kilku opracowań historycznych i zyskał rangę interesującego zabytku związanego losami Polski i Polaków⁶⁶.

Kałusko-gryfiński wizerunek ma również swoją współczesną historię. W roku 1991 kościół pod wezwaniem św. Walentego w Kałuszu został zwrócony wiernym; zaczęła odradzać się katolicka społeczność tego obecnie około sześćdziesięciotysięcznego miasta⁶⁷. Proboszczem w tym przełomowym czasie został ks. Krzysztof Panasowiec, który w ciągu kilku lat wyremontował zniszczoną świątynię, a parafian zainspirował do różnorodnych działań. Jednym z ważniejszych wydarzeń w kałuskiej parafii było wykonanie i poświęcenie nowego, ale w dużym stopniu wiernego przedwojennemu, obrazu Matki Bożej Królowej Korony Polskiej, który w Kałuszu nazywany był także

jeszcze przed wojną *Matka Boska wszystkich narodów* (il. 13). Nowy wizerunek jest o około jedną trzecią większy od dawnego, mieści się w niszy zakończonej pełnym łukiem, w nowym biało-złotym ołtarzu głównym, a wykonała go kałuszananka z pochodzenia, malarka Maria Andrijiszyn-Adamska mieszkająca obecnie na stałe w Gorlicach⁶⁸, ale posiadająca pracownię malarską także w Kałuszu.

Artystka początkowo zamierzała być całkowicie wierna ikonografii wizerunku z Gryfina i wykonała pierwsze szkice akwarelą, aby uzyskać aprobatę hierarchów kościelnych. Po przemysłeniach jednak, już po zatwierdzeniu wzoru ikonograficznego zdecydowała się zmienić szczegóły, aby podkreślić bardziej aktualne treści. W nowej wersji przedstawienia Maryja ma wyżej uniesioną głowę, patrzy wprost przed siebie, a jej maforion jest jednolity w kolorze. Najistotniejsza zmiana dotyczy jednak motywu heraldycznego niesionego Maryi w darze przez husarza-sarmatę: artystka zrezygnowała z ukazania pięciodzielnej tarczy z herbami dawnych ziem polskich, a zamiast nich umieściła herb papieża Polaka, Jana Pawła II⁶⁹. Dzięki temu wizerunek zyskał nową, współczesną ideę.

Uroczyste poświęcenie obrazu odbyło się w dniu 31 sierpnia 2008, ceremonii przewodniczył ówczesny biskup koadiutor lwowski, ks. Mieczysław Mokrzycki, a uczestniczyli w nim hierarchowie innych wyznań. Z relacji mieszkańców Kałusza wynika, że w nowy wizerunek został pozytywnie przyjęty przez wiernych parafii.

Zanim w roku 1923 oficjalnie w polskim Kościele wprowadzono Uroczystość Matki Bożej Królowej Polski, przez wieki kształtowała się ikonografia odpowiadająca temu świętu. U jej źródeł stała ikona Hodegetrii z Jasnej Góry, ale dla idei tego pojęcia istotne także były te wizerunki Maryi, które towarzyszyły obywatelom dawnej Rzeczypospolitej w czasie ważnych wydarzeń: przysięg królewskich na wierność Maryi poczynawszy od lwowskich Jana Kazimierza, nabożeństw przed polowymi ołtarzami w czasie wojen obronnych na Kresach czy uroczystości patriotycznych, które prawie zawsze miały również wymiar religijny itp. Z biegiem dziejów, a szczególnie w czasie rozbiorów, na maryjnych wizerunkach pojawiały się motywy i symbole związane z Pierwszą Rzeczypospolitą (najczęściej Orzeł Biały i Pogoń oraz inne godła, personifikacje ziem polskich, panoplia, postacie bohaterów i świętych polskich). Świadomość apotropaicznego wpływu Maryi na bieg naszej narodowej historii żywa jest także we współczesności – z wydarzeń XX-wiecznych wystarczy wspomnieć choćby wiązanie Jej Osoby z Cudem nad Wisłą w 1920 roku, wyborem kardynała Karola Wojtyły na papieża (1978) czy pomyślnym zakończeniem rokowań gdańskich w roku 1980.

Wydaje się, że Kresy dawnej Rzeczypospolitej nie wyróżniały się spośród innych ziem polskich pod względem ilości i jakości artystycznej wizerunków Maryi z motywami narodowymi i patriotycznymi. Przedstawienia: witraże katedr przemyskiej i lwowskiej, polichromia ścienna z Jarosławia, obrazy w kościele w Stryju i Łętowni nie zmieniały swojego miejsca i wrosły w etos parafii, w których powstały. Los pierwotnego wizerunku do kościoła w Osadzie Krechowickiej jest nieznany, natomiast wizerunki przewiezione po II wojnie światowej na tereny tak zwanych Ziemi Odzyskanych, splecione z losami ludzi wysiedlonych ze swoich ojczystych stron – jak to bywa niekiedy w przypadku ludzi – nie zawsze odnalazły nowe, godne dla siebie miejsce w nowym środowisku i warunkach. Obraz z Porchowej po długich wędrówkach trafił do muzeum; został ocalony, ale – wyłączony z kontekstu szerszego oddziaływania społecznego – stał się muzealnym eksponatem. Obraz z Lewacz w filialnym kościółku w Barkowie koło Żmigrodu czeka nadal na konserwację i swoje drugie, „sentymentalne” odkrycie przez potomków dawnych mieszkańców wołyńskiej wsi. Jedynym „optymistycznym fenomenem” jest wizerunek z Kałusza-Gryfina, który, dzięki powstaniu nowej wersji pędzla Marii Adamskiej, stał się ważnym elementem scalającym wspólnoty parafialne w obu tych miejscowościach i pomostem łączącym te dwa miasta.

11. *Królowa Korony Polskiej (Matka Boska Lewaczowska lub Matka Boska na ryngrafie)*, Nieokreślony autor, 1928, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Lewaczach na Wołyniu, obecnie w Barkowie k. Żmigrodu

12. *Królowa Korony Polskiej (Hołd stanów lub Matka Boska Wszystkich Narodów)*, Stanisław Kaczor Batowski, 1932, olej na płótnie, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Kałuszu k. Stanisławowa, obecnie w kościele parafialnym w Gryfinie k. Szczecina

13. *Matka Boska Wszystkich Narodów*, Maria Andrijiszyn-Adamska, 2008, technika mieszana na płótnie, obraz ołtarzowy w kościele parafialnym w Kałuszu

ANEKS

I. List Katarzyny Pendzej z dnia 3 sierpnia 2010 roku (rękopis; pisownia i interpunkcja oryginalna):

Wieś Porchowa, pow. Buczacz, woj. Tarnopol (1930–1935)

Duża wieś, zamieszкана w większej części przez Ukraińców. Wówczas Polacy z Ukraińcami żyli w jak najlepszej zgodzie. Na tak zwanej Skale stał kościółek, malutki, przytulny, to był nasz kościół. Ukraińcy też mieli piękną cerkiew. Pod tą skałą, na której stał kościół była duża grotta, gdzie chronili się ludzie podczas wojny. Wówczas u nas na parafii był Ks. Jan Grygiel. Staruszek siwiutki, miły Papcio. Potem naszym proboszczem został Ks. Antoni Kania. Wspaniały organizator, bardzo zaradny i pracowity. Był biedny. Utrzymywał matkę staruszkę. Sam chodził w wytartej sutannie, ale wszystkie swoje możliwości wykorzystywał na rozpoczęcie budowy nowego Kościoła. Założył chór czterogłosowy, sprowadził organistę. Zorganizował zespół amatorski, do którego też należałam. Graliśmy różne sztuki, jeździliśmy do pobliskich miasteczek i tam dawaliśmy różne przedstawienia, żeby tylko zebrać pieniądze na kościół. Wtedy samochodów nie było, to posesor ze dworu dawał nam wozy, konie i furmanów, takim transportem wtedy dysponowaliśmy, a nie było to łatwe, zimą i latem. Nasza wieś należała do Hrabiego Baworowskiego, który ciągle przebywał za granicą, ale jego Dwór i majątki, lasy, znajdowały się w Porchowiu. Hrabia był wierzący i pomagał do budowy Kościoła. A najpiękniejsza sztuka w czterech aktach to były Jasełka. Po przedstawieniu tańczyliśmy Krakowiaka w pięknych krakowskich strojach, z figurami. Na Jasełka co roku p. Posesor pozwalał urządzać scenę we dworze. Jak stanął nowy Kościół, to Ks. Kania przywiózł do Kościoła piękny obraz Matki Bożej Królowej Korony Polskiej z Dzieciątkiem na lewym ręku, w prawej ręce trzymała Berło. U stóp Matki Bożej stała Korona nad Polskim Orłem. Obok klęcz dwóch Aniołów, a między nimi rozsypane Róże. Obraz umieszczono w głównym Ołtarzu. Chodziły wieści, że Obraz ten namalowała córka Dyrektora lasów, Anna Weltz, ale czy to było prawdą, nie wiem. Pamiętam, że w każdą pierwszą niedzielę miesiąca była piękna Adoracja. Siostry Różańcowe klęczały z zapalonymi świecami przed Ołtarzem, na którym był wystawiony Przenajświętszy Sakrament w monstrancji przez całą sumę. Teraz się tego nie praktykuje. A to była piękna adoracja. W nowym Kościele było 4 nawy, ale widocznie były coś niedopracowane, bo wkrótce wystąpiły rysy i robotnicy wzmacniali je grubymi żelaznymi prętami. I niespodzianie spało na nas nieszczęście – zabrali nam Ks. Kanię, a my cały zespół o mało nie umarliśmy z rozpacz. Najwspanialszy proboszcz Ks. Kania odjechał, tak mi się zdawało, jakby umarł mój ojciec. Potem przybył do nas Ks. Franciszek Mazak z rodziną. W roku 1943 objął naszą parafię Ks. Franciszek Rozwód z Rodzicami. Ks. Rozwód dużo nam pomagał, z narażeniem własnego życia. Pani Rozwód śp. Matka Księdza Rozwoda, uratowała życie mojemu Mężowi. Kościół w Porchowiu, zniszczony przez Sowietów, został odnowiony po wojnie przez starania Ks. Ludwika Rutyny. Gdy wyjeżdżaliśmy na zachód, Ks. Rozwód przywiózł obraz z Porchowskiego Kościoła i umieścił w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu. Czekam go za o wielką nagrodę. Pozdrawiam serdecznie.

Zostaję z szacunkiem 91-letnia Emerytka Katarzyna Pendzej. Z Panem Bogiem.

II. Księga Pamiątkowa poświęcenia Obrazu Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej 3/5 1932 [w Kałuszu] (rękopis; pisownia i interpunkcja oryginalna):

W Imię Trójcy Przenajświętszej!

Działo się w Kałuszu, Województwie Stanisławowskim dnia 3 maja w roku od Narodzenia Pańskiego 1932, kiedy Głową Kościoła był Papież Pius XI, Prezydentem Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej był Profesor Doktor Ignacy Mościcki, rządy w archidiecezji Lwowskiej sprawował Ks. Arcybiskup Metropolita Dr Bolesław Twardowski, a proboszczem podówczas był Ksiądz Michał Baściak, tajny szambelan papieski, Wojewodą Stanisławowskim był Zygmunt Jagodziński, starostą powiatu Wojciech Kozłowski, włodarzem miasta rejent Kazimierz Sokół, poseł na Sejm.

W dniu tym w otoczeniu Kapłanów i wielkiej rzeszy Polaków z całego powiatu zebranych wyżej wzmiankowany Proboszcz uroczyście poświęcił obraz do głównego ołtarza Najświętszej Marji Panny pod wezwaniem „Królowej Korony Polskiej”.

Obraz ten zakupiony został u Profesora Stanisława Batowskiego artysty – malarza we Lwowie z drobnych składek tutejszego społeczeństwa Polskiego i ofiarowany Kościołowi Parafialnemu w Kałuszu do głównego ołtarza, jako dar dziękczynny Panu Bogu za odzyskane niepodległe Państwo Polskie, jako dowód naszego niezłomnego przywiązania do wiary Ojców naszych i dowód czci Bogurodzicy i jako akt głębokiej miłości Ojczyzny. Podniosłą, a nader rzadką uroczystość własnoręcznymi podpisami upamiętniamy.

PRZYPISY

¹ T. Kos, *Fundacja Klasztoru Jasnogórskiego w świetle nowej interpretacji źródeł*, Kraków 2002, o wizerunku szczególnie s. 148–184; J. Kracik, *Jak Władysław Opolczyk Jasnej Góry nie fundował*, „Tygodnik Powszechny” 2002, nr 42 (2780), s. 11.

² Między innymi w sanktuariach oo. Bernardynów w Zbarażu (obecnie w Prądkowcach pod Przemysłem), oo. Dominikanów w Kołomyi (obecnie w Skomialnej Czarnej koło Jordanowa), w Topczewie w diecezji drohiczyńskiej i w poddominikańskim kościele w Wielkich Oczach koło Lubaczowa namalowany przez malarza krakowskiego Śmiadeckiego (Śniadeckiego?) w 1613 roku. J. Rosikoń, W. Niżyński, M. Maliński, *Polskie Madonny*, Warszawa 1999, s. 164–165; T. Kukiz, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski poza Śląskiem*, cz. I, Warszawa 2000, s. 42–51, 256–257; R. Brykowski, *Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi w Kołomyi*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 1, *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 14, Kraków 2006, s. 126–154; na temat obrazu: s. 151–153; A. Sroka OFM, *Matka Boża w Wielkich Oczu*, Jarosław – Wielkie Oczy 1993, maszynopis w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Przemysłu, sygn. 62 627, s. 32–51; www.wielkieoczy.itg.com, dostęp 15 IX 2010.

³ W. Szolginia, *Tamten Lwów, tom VII, Z niebios nad Lwowem*, Wrocław 1996, s. 31–32.

⁴ J. Sygański SJ, *Monografia obrazu Matki Boskiej Pocieszenia ukoronowanego dnia 28 maja 1905 w kościele lwowskim oo. Jezuitów*, Lwów 1906, s. 32–33.

⁵ O historii i ikonografii tego obrazu: M. Kałamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990.

⁶ Do dzisiaj zachowały się one w następujących miejscowościach: Rokitno, St. Marienstern, Bledzewo, Kalsko, Obodrzycko, Wieluń, Łęgów, Grodzisk Wielkopolski, Koszuty Małe, Licheń. W okresie narodowej niewoli wizerunki te odegrały znaczącą rolę w walce z falą germanizacji w zaborze pruskim. Ponieważ autorka nie badała ww. wizerunków, w artykule tym ten wątek nie będzie rozwijany. Więcej: *Historia rozkwitu kultu Maryi Królowej Polski*, http://swmaksymilian.luban.pl/2008/05/03/uroczystosc-matki-bozej-krolowej-polski, dostęp 03 V 2010 oraz korespondencja elektroniczna autorki z ks. K. Wilczyńskim z 10, 11 i 17 X 2010.

⁷ W. Nowakowski OFMCap, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej*, Kraków 1902, s. 20–35; B. J. Wanat OCD, *Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2007, s. 119–130. Ten ostatni autor na s. 120 wymienia rytowników, którzy tworzyli graficzne reprodukcje obrazu. Por. też: H. Widacka, *Matka Boska Berdyczowska, Silva rerum*, www.wilanow-palac.art.pl/index.php?enc=322, dostęp 17. IX. 2010.

⁸ B. J. Wanat OCD, *Klasztor...* dz. cyt., il. 32.

⁹ T. Kukiz, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, cz. II, Wrocław 2008, s. 130–143 (tu na s. 135–138 przypuszczalna historia kopii warszawskiej, a na s. 143 literatura); Maryja Berdyczowska była nazwana niekiedy Kresową Hetmanką. J. Rosikoń, W. Niżyński, M. Maliński, dz. cyt., s. 149.

¹⁰ B. J. Wanat OCD, *Kult Łaskami słynącego obrazu Matki Bożej Berdyczowskiej zwornikiem jedności chrześcijan Wschodu i Zachodu*, [w:] *Nosicielka Ducha Pneumatofora. Materiały z Kongresu Mariologicznego, Jasna Góra, 18–23 sierpnia 1996 pod red. bp. J. Wojtkowskiego i S. C. Napiórkowskiego OFMConv.*, Częstochowa 1997, s. 408–433; idem, *Klasztor...*, dz. cyt., s. 124–130. Wizerunek berdyczowski był koronowany dwukrotnie: 1756 i 1856 roku.

¹¹ T. Łękawski, *Monografia. Katedra Przemyska wraz z kościołem filialnym Najświę. Serca P. Jezusa*, Przemysł 1906, s. 56–57, il. XXXII – pod tą ilustracją tytuł witraża. Autor nie używa tu jeszcze terminu „Królów Polski” czy „Królów Korony Polskiej”.

¹² J. Polanowska, *Matejko Jan*, [hasło w:] *Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, Warszawa 1993, s. 424–441.

¹³ J. Błoński, *Jan Matejko w Ziemi Przemyskiej*, Przemysł 2002, s. 36–30, il. na s. 37.

¹⁴ Tamże, s. 56, przyp. 70.

¹⁵ J. Polanowska, *Lisiewicz Tomasz Antoni*, [w:] *Słownik...* dz. cyt., t. 5,

Warszawa 1993, s. 119–121.

¹⁶ J. Polanowska, *Lepszy Edward Ignacy Jan*, [w:], tamże, s. 50–51.

¹⁷ Witraż ten został wykonany w 1902 roku w krakowskim Zakładzie Witraży i Mozaik W. Ekielskiego i A. Tucha, a fundowało go Katedralne Bractwo Najświętszej Maryi Panny. *Witraże. Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny we Lwowie. 350 lat ślubów Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 2005, s. 8; *Lwów, przewodnik ilustrowany*, Wrocław 2001, s. 34.

¹⁸ Jak na przykład budowa siedziby „Sokoła” w Śniatynie nad Prutem; litografia-cegiełka z 1900 roku z krakowskiego Zakładu Litograficznego Aureliusza Pruszyńskiego. Pamiątka ta jest przechowywana na plebanii w Żurawicy k. Przemysła, w zbiorze dokumentów po śp. ks. Kajetanie Amirowiczu, ostatnim ormiańskim proboszczu Śniatyna koło Stanisławowa. Ks. Amirowicz po 1945 r. wraz z wiernymi wyjechał do Polski i zamieszkał w Żurawicy; tam zmarł w 1965 roku i tam jest pochowany. T. Isakowicz-Zaleski, *Amirowicz Kajetan*, hasło [w:] *Słownik biograficzny księży ormiańskokatolickich i księży rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1700–1939*. Kraków 2001, s. 25; M. Trojanowska, *Matka Boża Tajemnicza. Wizerunek Matki Bożej Zwycięskiej z kościoła p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Boleszycach koło Przemysła*, [w:] *Dialog dwóch kultur*, r. 4 z. 2, Przemysł 2009, s. 68–69; ta sama, *U źródeł archetypu. Matka Boża Królowa Polski. Święto, ikonografia, Kresy*, [w:] *Dialog dwóch kultur*, r. 5, z. 2, Przemysł 2010, s. 64–77; J. Zieliński, *Historia pocztówki krakowskiej, pierwsze litografie*, portal sztuka.pl, 01 VII 2000, www.sztuka.pl, dostęp 20 IX 2010.

¹⁹ Jednym z pierwszych tego typu przedstawień jest Jana Matejki *Polonia – rok 1863* z 1863 roku. Szerzej: A. Sieradzka, *Motywy Polonii w sztuce polskiej (1914–1939)*, „Spotkania z Zabytkami” 1989, nr 2, s. 2–5.

²⁰ J. Derwojed, *Cynk Florian Stanisław* hasło [w:] *Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, Wrocław 1971, s. 380–381.

²¹ www.polska-szkola.pl/mod/data/view.php?d=16&rid=185, dostęp 22 III 2012.

²² M. Orłowicz, *Jarosław*, dz. cyt., s. 100–101; X. J. M. Kronika. *Tragiczna śmierć ks. Stefana Fusa*, „Jarosławskie Wiadomości Parafialne” 1939, nr 1(116) 1939, s. 1–2.

²³ W. Smoleń, *Ilustracje świąt kościelnych w polskiej sztuce*, Lublin 1987, s. 137–141; W. A. Niewęgłowski, *Lexykon świętych*, Warszawa 1998, s. 11, 71.

²⁴ Obraz ten, namalowany przez nieznanego autora według spopularyzowanego przez kartę pocztową wizerunku Piotra Stachiewicza został zakupiony w Przemysłu 27 listopada 1929 roku przez jednego z parafian, Sebastiana Repicha, i ofiarowany do świątyni; [w:] *Mały pamiętnik od roku 1908, co do budowy Kościoła, jako też i innych ofiar i innych ważniejszych spraw w gminie Łętowni*, s. 25 przechowywanej obecnie w domu prywatnym w tej miejscowości. Z. Konieczny, *Łętownia (zarys dziejów)*, Przemysł 1994.

²⁵ Były to na przykład kościoły w Bełczu, Jablonnie w diecezji lubelskiej, w Warszawie (kościół popijarski na ul. Długiej przebudowany w latach 1924–1933 z dawnej cerkwi), w Iłowie w diecezji łowickiej, w Krakowie na Dębnikach (1934) i w Zwierzynku koło Szczepieszyna.

²⁶ L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997, s. 83, 152, 171–173, 178, 276, 338, il. 181.

²⁷ B. R., *Porchowa*, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*, t. 8, Warszawa 1887, s. 815.

²⁸ Ks. Antoni Kania był proboszczem w Porchowej w latach 1928–1933. Relacja 90-letniej Katarzyny Pendzej z Mienkowic Oławskich z 10 lipca 2010 roku i Jej list do autorki z dnia 3 VIII 2010 roku, rękopis w posiadaniu autorki; patrz: Aneks.

²⁹ *Zbrodnie banderowskich band OUN-UPA w pow. Buczacz woj. tarnopolskie, część 4*, „Na Rubieży”, nr 27/1998, s. 6.

³⁰ Tamże.

³¹ Relacja K. Pendzej z 10 lipca 2010 roku i Jej list do autorki z dnia 3 VIII 2010 r., rękopis w posiadaniu autorki.

³² Relacja 99-letniego (sic!) ks. Franciszka Rozwoda z Wrocławia z dnia 20 VII 2010 roku. Według ks. F. Rozwoda w czasie wojny na ok. 1500 mieszkańców wsi, około 450 osób było wyznania łańciskiego.

³³ Tu osiedliła się w 1945 roku znaczna część Polaków mieszkających

niegdyś w Porchowej. Katarzyna Pendzej miała wówczas 26 lat, wyjechała razem z teściami i dwójkiem swoich dzieci ostatnim transportem z Porchowej. Pamięta, że w transporcie jechał ksiądz Rozwód i wioził wyposażenie z kościołów. Jechali przez ponad dwa tygodnie. Przemycili do Polski dwóch nastoletnich chłopców, którzy odłączyli się od swojej rodziny. Obraz z Porchowej przewożony był jako zrolowane płótno, obraz Matki Bożej z Potoku Złotego – w skrzynce, ponieważ był namalowany na płótnie naciągniętym na deskę. Relacja K. Pendzej i jej list do autorki z dnia 3 VIII 2010 roku; relacja ks. F. Rozwoda z dnia 20 VII 2010 roku. T. Kukiz, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w archidiecezji wrocławskiej i w diecezji legnickiej*, Wrocław 2003, s. 244–247.

³⁴ Tamże; relacja ks. F. Rozwoda z dnia 10 VII 2010 roku; wywiad autorki z K. Pendzej i jej list do autorki z dnia 3 VIII 2010 roku, rękopis w posiadaniu autorki. Korespondencja elektroniczna autorki z ks. prof. Józefem Paterem, dyrektorem Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu z dni: 2., 3., 10. i 11 VII 2010 roku.

³⁵ Ks. Ludwik Rutyna to kapłan szczególnie zasłużony dla duszpasterstwa na Kresach; ur 10 II 1917 – zm. 10 XII 2010 w Kędzierzynie-Koźlu, tam też pochowany; www.parafiakozle.pl/forum.viewtopic.php?t=177, dostęp 29 IV 2011; www.isakowicz.pl/index.php/page, dostęp 29 IV 2011.

³⁶ *Hubków*, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 198–200.

³⁷ T. Kukiz, dz. cyt., Wrocław 2003, s. 208–213, il. na s. 210. W 1939 roku parafia w Lewaczach liczyła 2597 wiernych.

³⁸ Relacja Teofili Rudnickiej, urodzonej w 1930 roku w Siwkach, w czasie wojny zamieszkałej w Lewaczach, a obecnie w Barkowie koło Żmigrodu, z 20. III. 2011 roku.

³⁹ Fotografie obrazu autorka zawdzięcza ks. Marianowi Grzesiowskiemu, proboszczowi z Barkowa. Zob. też: T. Kukiz, dz. cyt., Wrocław 2003, il. na s. 208.

⁴⁰ <http://wolyn.ovh.org/opisy/lewacze-03.html>, dostęp 03 VII 2010. Tu publikowana jest mapka wsi i lista jej osadników w czasie wojny mieszkańców.

⁴¹ Relacja T. Rudnickiej z 20 III 2011 roku; T. Kukiz, dz. cyt., Wrocław 2003, s. 212–213.

⁴² Relacja T. Rudnickiej z 20 III 2011 roku.

⁴³ Pacyfikacja wioski Lewacze w czerwcu 1943 była karą wymierzoną przez Niemców za dostarczanie żywności i leków ukrywającym się w lesie Żydom. Mieszkańcy wsi zostali w porę ostrzeżenia przez radzieckich partyzantów, więc pomimo, że spłonęła 1/3 zabudowań na obrzeżach, z tego zagrożenia ocaleli. Ustawicznie jednak Lewaczom zagrażały bandy UPA. Przed tymi bandami niejednokrotnie broniły ludzi radzieckie oddziały partyzanckie. Relacja T. Rudnickiej z 20 III 2011 r. Do roku 1945 w Lewaczach przetrwało z około 100 – około 35 domów. C. Piotrowski, *Zniszczone ślady polskości na Wołyniu*, „Na Rubieży”, nr 5/1996, s. 6, 7, 10.

⁴⁴ Największy, około siedmiometrowy krzyż na cmentarzu zawiera inskrypcję: *IHS Pobłogosław Lud Swój Panie 1943*; L. Popek, dz. cyt., s. 83; www.wolanie.kioskonline.pl/wiowskitez.htm, dostęp 03 IX 2010.

⁴⁵ T. Kukiz, *Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem)*, cz. II, Wrocław 2008, s. 313–315; tu na s. 314 plan Osady Krechowickiej. Po 1945 roku zrównano z ziemią Osadę ze wszystkimi jej zabudowaniami; L. Popek, dz. cyt., s. 171–173.

⁴⁶ Daty życia i fakty z biografii ojca podaje Z. Wisznicka Pinto Pereira, *Życiorys pułkownika Mikołaja Wisznickiego*, khit.pttk.pl/teksty/wisznicki_zyciorys.pdf, dostęp 11 I 2011.

⁴⁷ Sprzeciw budziło to, że podobno autor obrazu sportretował jako osadników-krechowiaków siebie i kolege, Maryi nadał rysy swej kuzynki, a Dzieciątka – swojej córeczki. L. Popek, dz. cyt., s. 171; T. Kukiz, *Madonny...*, dz. cyt., Wrocław 2008, s. 316.

⁴⁸ L. Popek, dz. cyt., s. 172; T. Kukiz, *Madonny...*, dz. cyt., Wrocław 2008, s. 317–319.

⁴⁹ Jakość techniczna tych reprodukcji nie pozwala na ich publikację.

⁵⁰ K. Brzezina, *Kościół parafialny p. w. św. Walentego w Katuszu*, [w:] J. K. Ostrowski (red.), *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 10, Kraków 2002, s. 174–190.

⁵¹ T. Soroko, *Perelki gryfińskiego kościoła, „Hold Stanów”*, „Gryfiński Kwartalnik Historyczny”, nr 8/2004, s. 40–45.

⁵² A. Melbechowska-Luty, *Batowski Kaczor Stanisław*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających Malarze, rzeźbiarze, graficy*,

t. 1, Wrocław 1971, s. 104–105.

⁵³ Biblioteka Parafialna w Gryfninie, *Księga pamiątkowa poświęcenia Obrazu Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej*, 3/5 1939, rkps, bez sygnatur, bez numeracji stron, zdigitalizowana wersja dokumentu, patrz: Aneks; J. Dalidowicz, *Ksiądz Jan Palica pierwszy proboszcz parafii p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gryfninie*, „Gryfiński Kwartalnik Historyczny”, nr 14(2)/2006, s. 7–14; K. Brzezina, dz. cyt., s. 183, 186, il. 154.

⁵⁴ Biblioteka Miejska w Gryfninie, G. Gierek, *Historia parafii pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gryfninie w latach 1945–1999*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. dr Grzegorza Wejmama na seminarium z historii Kościoła, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Teologiczny, Poznań 2001, s. 46, bez sygnatur, wydruk komputerowy.

⁵⁵ Trzy białe topki soli, wielka litera „K” i złoty półksiężyc rogami do góry znajdują się w błękitnym polu herbu miejskiego Katusza. Takie godło, ale bez „K” widniało na pieczęciach miejskich już w XVI wieku. Prawdopodobnie nawiązywało ono do salin i pierwszych ich właścicieli – wojewody bełskiego Mikołaja i jego męskich potomków – Leliwitów Sieniawskich, którzy mieli w posiadaniu miasto i warzelnię soli. *Katusz, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 722–728.

⁵⁶ I. Turnau, *Słownik ubiorów*, Warszawa 1999, s. 28.

⁵⁷ M. Gradowski, Z. Żygulski jr, *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998, s. 136–138, il. 175.

⁵⁸ Towarzystwo Eksploatacji Soli Potasowych (TESP) było jednym z największych zakładów pracy II Rzeczypospolitej i w trzech kopalniach w Katuszu, Stebniku i Hołyniu zatrudniało w 30. latach XX wieku około 23 tysiące osób. Informacje udostępnione autorce przez pracownika Uniwersytetu w Opolu, dr Mariusza Patelskiego w elektronicznej wersji niepublikowanego referatu: M. Patelski, *Rozwój nowych gałęzi przemysłu wydobywczego w II Rzeczypospolitej – przypadek Towarzystwa Eksploatacji Soli Potasowych w Katuszu, Stebniku i Hołyniu*; J. Luszniński, *Towarzystwo Eksploatacji Soli Potasowych*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 459

⁵⁹ W. Bałus, *Sztuka sakralna Krakowa XIX wieku, część II, Matejko i Wyspiański*, Kraków 2007, s. 85, il. 20. Wg niektórych heraldyków herb ostatni był „utworzony na wzór herbu Kujaw w formie połączonych godeł Pomorza Zachodniego i Dolnego Śląska”; W. Drelicharz, *O herbach w architekturze i sztuce Krakowa*, Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa” 2008/2009, nr 59, s. 139–141, il. na s. 136.

⁶⁰ J. Polanowska, *Łuszczkiewicz Władysław*, [hasło w:] *Słownik*, dz. cyt., t. 5, Warszawa 1993, s. 204–209.

⁶¹ Np. powyżej wspomniany wizerunek Maryi Królowej Korony Polskiej w kościele parafialnym w Stryju. *Cynk Florian Stanisław*, [w:] A. Lewicka-Morawska, M. Machowski, A. M. Rudzka, *Słownik malarzy Polskich. Od średniowiecza do modernizmu*, t. I, s. 37; *Łuszczkiewicz Władysław*, [w:] tamże, s. 109–110; *Matejko Jan*, [w:] tamże, s. 120–125.

⁶² Najbardziej istotne fakty z życia ks. Jana Palicy podaje J. Dalidowicz, dz. cyt., s. 7–14.

⁶³ Przewieziono wówczas również stacje Drogi Krzyżowej (oleodruki w drewnianych ramach), sztandar Straży Honorowej Najświętszego Serca Pana Jezusa, monstrancję promienistą i cztery mosiężne świeczniki; K. Brzezina, dz. cyt., s. 183–184, 186, il. 152–157. Inne źródła podają, że z Katusza do Gryfina trafiły także kielichy i pateny, puszeki, ornaty, chorągwie i fotele dla celebriansa; Z. Cywiński, *Perelki regionu. Katolicki kościół farny pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Gryfninie*, „Wędrowiec Zachodniopomorski”, nr 1(11)/2004, s. 29–33.

⁶⁴ Z. Cywiński, dz. cyt., s. 30.

⁶⁵ T. Soroko, dz. cyt., il. 1.

⁶⁶ Podczas pisania tego artykułu autorka doświadczyła wydatnej pomocy od dyrektora Biblioteki Miejskiej w Gryfninie, Sylwii Mencel i Kazimierzy Dalidowicz prowadzącej bibliotekę parafialną oraz od duchownych pracujących w Gryfninie: ks. proboszcza Bronisława Kozłowskiego, ks. Marcina Filipka oraz od ks. Jana Zalewskiego, który jest z Gryfninem związany. Ks. Jan Zalewski udostępnił autorce w wersji elektronicznej obszerny własny tekst dotyczący interpretacji treści obrazu.

⁶⁷ K. Brzezina, dz. cyt., s. 181.

⁶⁸ H. Pługator, *Polskie szczęście Marii*, „Kurier Galicyjski”, nr 16/2008, s. 24–25.

⁶⁹ Relacja Marii Adamskiej z dnia 26 II 2011 roku.

WOŁYŃ W POEZJI POLSKIEJ OKRESU DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

Na ogół badacze skupiają uwagę na literackim wizerunku Krzemieńca i Wołyń z okresu romantyzmu, na dziejach „szkoły ukraińskiej”, związkach biograficznych Juliusza Słowackiego i innych twórców z tym miastem i z tym regionem. Wskazują na wyjątkową rolę, jaką odegrało w tym czasie krzemienieckie Gimnazjum Wołyńskie, skupiające polskie elity kulturalne, które z kolei wykształciły całą plejadę wybitnych postaci, w tym literatów; wreszcie na związkach twórczości Juliusza Słowackiego, innych poetów i pisarzy tamtego okresu z Krzemieńcem i Ziemią Wołyńską. Wskazują na inspiracje ukraińskie dotyczące historii tych ziem, osobliwości przyrody, języka, duchowości religijnej, przenikania się losów i kultur dwóch narodów: Polaków i Rusinów, na bezpośrednie związki biograficzne twórców z tematyką ich utworów. Literatura na ten temat to dziś cała, ogromna biblioteka, pisana nie tylko w języku polskim, przez wielu często wybitnych badaczy; biblioteka tworzona przez okres bez mała dwustu lat przez kolejne pokolenia zafascynowane tym wyjątkowym zjawiskiem. Oczywiście twórcą, który jest wciąż źródłem nowych poszukiwań badawczych, nowych interpretacji jest Wielki Krzemieńczyk – Juliusz Słowacki. Jego dzieła są nie tylko przedmiotem nauczania w szkole i na uniwersytetach, lecz także przedmiotem stałych, systematycznych badań. Do zwiększenia zainteresowania społecznego jego twórczością przyczyniły się także kolejne uroczystości rocznicowe, organizowane także w ostatnich latach. Wspomnę tu chociażby Rok Słowackiego, jakim został ogłoszony przez sejm RP rok 2009 – w dwustulecie urodzin Poety. Spośród wielu uroczystości, jakie miały miejsce w ramach tych obchodów jak wystawy, spektakle teatralne, czy „Dialog Dwoch Kultur” w Krzemieńcu, warto wskazać na wyjątkowo liczne sesje naukowe i konferencje, które odbyły się w prawie wszystkich najważniejszych ośrodkach polonistycznych w Polsce. Zaprezentowano na nich łącznie setki referatów, które z kolei złożyły się na okolicznościowe wydawnictwa naukowe publikowane przez uniwersytety i stowarzyszenia naukowe.

Warto też podkreślić, że od wielu lat organizowane są spotkania literaturoznawców, historyków sztuki, muzealników, pisarzy polskich i ukraińskich w Muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu pod nazwą „Dialog Dwoch Kultur”. Po każdym z tych spotkań publikowany jest rocznik pod tożsamą nazwą zawierający wszystkie referaty, których główną tematyką jest twórczość Słowackiego i „ukraińskiej szkoły romantycznej”¹.

I

Okres dwudziestolecia międzywojennego, kiedy po zakończeniu wojny z bolszewikami i po traktacie ryskim, zachodni Wołyń wraz Łuckiem, Równem, Włodzimierzem Wołyńskim

i Krzemieńcem stał się częścią odrodzonej Polski, był czasem intensywnej odbudowy naszej oświaty i kultury na tym terenie.

I znów, jak za Tadeusza Czackiego i Hugo Kołłątaja, szczególnie doniosłą rolę na tym polu zaczął odgrywać Krzemieniec wraz z odrodzonym – na mocy specjalnego rozkazu Józefa Piłsudskiego z 27 maja 1920 roku – liceum². We wspomnianym rozkazie, pisanym w Belwederze, czytamy: „Odrodzona Rzeczpospolita Polska szuka dróg własnych, by wychować nowe pokolenia dzielnych obywateli, którzy by Jej wielkość i chwałę szerzyć i utrwaląc zdołali. Chcąc drogi te odnaleźć, musi sięgnąć do tradycji wielkich przodków i oprzeć się na powołanych przez nich do życia instytucjach wychowawczych, które ongiś, po politycznym naszej Ojczyźnie upadku, zdrowego ducha polskiego zachować umiały. W tej wielkiej pracy, która do odrodzenia Ojczyzny doprowadziła, nie małą rolę odegrało Liceum Krzemienieckie, stworzone wysiłkiem wiekopomnej pamięci Tadeusza Czackiego i kresowej ludności polskiej. Słynną tę uczelnię powołuję niniejszym do nowego życia, by snuła dalej wielką myśl swych założycieli i pełniła w nowych warunkach, z tą samą jednak gorliwością, co przed laty, tę samą służbę na użytek Ojczyzny, nauki i cnoty”³.

Podobnie jak w okresie romantyzmu, w krótkim czasie udało się dzięki wyteżonej pracy administracji, władz oświatowych, bardzo starannie dobranej kadrze pedagogicznej, stworzyć uczelnię, która osiągnęła wyjątkowo wysoki poziom nauczania, rozbudzała pasje społeczne, zainteresowania – w tym artystyczne i literackie młodzieży. Przy szkole działało kółko szybowcowe, kółko fotograficzne, drużyny harcerskie. Wydawano miesięcznik „Życie Krzemienieckie”, który sporo uwagi poświęcał kulturze i nauce. Do poziomu krzemienieckiej szkoły starały się dorównać gimnazja w Równem i w Łucku.

W tej na ogół sprzyjającej młodym talentom atmosferze zawiązała się w latach trzydziestych grupa poetycka „Wołyń”⁴. Grupa miała charakter raczej efemerydy i jednak prowincjonalny. Trzeba wspomnieć, że na Wołyniu nie działał wówczas żaden uniwersytet, oprócz ludowego w Róźnie, środowiska intelektualne były niewielkie, poeci wydawali swe wiersze w małych miastach. Absolwenci Liceum Krzemienieckiego i innych szkół studiowali na uczelniach w głębi kraju. Ożywienie kulturalne Wołynia było więc szczególnie ważne, ale następowało stopniowo. Poetów łączyły więzi i przyjaźnie szkolne, a później – niektórych – służba w szkole podchorążych w Równem.

Grupa poetycka „Wołyń” powstała z inicjatywy Czesława Janczarskiego, który urodził się w 1911 roku w majątku rodzinnym na Wołyniu we wsi Hruszwica, pod Równem. Właśnie w tym mieście, położonym tuż przy ówczesnej granicy, kończył gimnazjum. Potem studiował na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu im. Króla Jana Kazimierza we Lwowie, następnie filologię polską na Uniwersytecie Warszawskim. Wrócił na Wołyń już z rozbudzonymi we Lwowie i w Warszawie zainteresowaniami intelektualnymi i artystycznymi. Przed wybuchem wojny zdążył opublikować trzy tomiki poetyckie: *Akwarelę* (1933), *Imię na korze* (1934), *Błękitna chustka* (1936), w których sugestywnie opisał rodzinny Wołyń – ludzi, miasteczka, ukazał miejscowy folklor, piękno kresowych krajobrazów.

W skład grupy poetyckiej „Wołyń” weszli – oprócz Janczarskiego: Waclaw Iwaniuk, Jan Rumel, Stefan Szajdak, Jan Śpiewak; później dołączył jeszcze starszy od nich Józef Łobodowski. Z grupą związany był również Józef Czechowicz, który przez pewien czas mieszkał na Wołyniu. W jego poezji krajobraz kresowy, urok Włodzimierza Wołyńskiego, gdzie pracował w szkole w latach 1923–1926, znalazł odzwierciedlenie w wielu, jakże pięknych utworach. W latach trzydziestych cała grupa „Wołyń” zbliżyła się do kręgu jego poetyckiego oddziaływania, stała się artystycznie bliska awangardzie lubelskiej.

W Równem przez pewien czas były wydawane przez grupę poetycką „Echa szkolne”. Później, od 1936 roku na Wołyniu pojawił się Józef Łobodowski, któremu nastawiony pojednawczo w stosunku do Ukraińców wojewoda wołyński Henryk Józefski powierzył redagowanie tygodnika „Wołyń”. W tym to czasopiśmie zaczął ukazywać się „Dodatek Literacki”. Właśnie w nim publikowali wiersze wołyńscy poeci. Poeci drukowali swe utwory też w: „Wołyńskiej Młodzi”, a także w „Strzelcu”, „Młodej Wsi”, w chełmskiej „Kamenie”, jak również w wychodzących w Pińsku „Oczeretach”⁵. Ważnym faktem dla prezentacji grupy była promocja ich twórczości przez Stanisława Czernika w „Okolicy Poetów” w 1936 roku⁶. Wnikliwie przedstawił ich poszukiwania artystyczne Józef Czechowicz w artykule „Poezja Wołynia”⁷.

W ramach „Biblioteki Poetyckiej Grupy”, prócz wierszy Janczarskiego ukazały się też poezje Władysława Milczarka, poety pochodzenia chłopskiego, który urodził się we wsi Oleksino koło Równego w 1916 roku. W latach trzydziestych należał również do regionalnej grupy „Wołyńska Wieś”. Do wybuchu wojny wydał właśnie w ramach „Biblioteki Poetyckiej Grupy Wołyni” trzy tomiki poetyckie: *Wieża Babel* (1934), *Liryzm Wołynia* (1938), *Wołyński las* (1939).

Z kolei Jan Śpiewak nie pochodził z Wołynia, bo urodził się w 1909 roku w zadnieprzańskiej wsi, na Chersoniu i tam mieszkał z rodzicami do 12 roku życia. Później rodzina Śpiewaków zamieszkała w Równem. Poeta tam się wychowywał, a jak świadczą wydane po wojnie *Przyjaźnie i animozje*⁸, miasto odegrało w jego życiu wyjątkową rolę. Zaprzyjaźnił się tam z Janczarskim, Łobodowskim, a jego *Wiersze stepowe*, które ukazały się na rok przed wybuchem wojny, były debiutem w pełni dojrzałym.

W Równem wychowywała się i mieszkała związana z grupą Zuzanna Ginczanka, a właściwie Sara Ginsburg, urodzona w roku 1914, która podczas studiów w Warszawie związała się ze środowiskiem Skamandra. Po wybuchu wojny mieszkała najpierw we Lwowie, później w Krakowie, gdzie schwytana przez gestapo została rozstrzelana w 1944 roku. W 1936 roku ukazał się jej oryginalny tomik poetycki *O centaurach*, zwiastujący ogromnie ciekawy talent poetycki.

Wacław Iwaniuk nie pochodził z Wołynia, choć był z grupą poetycką od początku swej drogi literackiej mocno związany. Urodził się w pobliżu Chełma Lubelskiego we wsi Chojny Stare w 1915 roku w rodzinie chłopskiej. Do szkoły uczęszczał w Chełmie, a później studiował problematykę emigracyjno-kolonialną na wydziale prawno-ekonomicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie.

Pierwszym nauczycielem, który miał wpływ na rozbudzenie literackich zainteresowań przyszłego poety, był Kazimierz Andrzej Jaworski, nauczyciel chełmski, wydawca „Kameny”, poeta i tłumacz, nazywany KAJ. Zapoznał on swoich wychowanków, między innymi z przekładami poezji francuskiej, którą drukował w „Kamenie”.

Wokół Jaworskiego powstała grupa poetów chełmskich, która należała do tych specyficznych wspólnot prowincjonalnych, jakie istnieją bardziej na zasadzie znajomości, osobistej przyjaźni niż programów. Dwaj z grupy – Iwaniuk i Mrozowski znaleźli się później w kręgu Czechowicza. Z grupą „Wołyń” Iwaniuk nawiązał kontakt w czasie pobytu w podchorążówce w Równem. Zetknął się wówczas z Janczarskim, Śpiewakiem, Ginczanką. Janczarski wydał jego debiut książkowy *Pełnia czerwca* w „Bibliotece Grupy Poetyckiej Wołyni” jako tom I tej serii. W tej debiutanckiej książce spotkała się magia przyrody kresowej z bardzo młodzieńczym rimbaudyzmem. Iwaniuk wspominał, że wiersze, które weszły do tego tomiku pisane były przed maturą w Chełmie i na wsi u rodziców, na wycieczkach harcerskich na Wołyniu.

Związany z grupą „Wołyń” był też Jan Rumel „po matce poeta, po ojcu żołnierz” – jak go później charakteryzowano⁹. Urodził się Petersburgu w 1915 roku, ojciec jego był oficerem Wojska Polskiego

i jako kawaler Orderu Virtuti Militari otrzymał osadę wojskową pod Wiśniowcem położoną w pobliżu Krzemieńca. Tam wychowywał się Zygmunt, który potem ukończył Liceum Krzemienieckie.

Już w szkole pisał wiersze, współpracował z Uniwersytetem Ludowym w Różynie, gdzie jego matka prowadziła zajęcia plastyczne. Był wysportowany, żywo interesował się teatrem. Został obdarzony talentem aktorskim, działał w harcerstwie, miał zapał do działalności społecznikowskiej. W 1935 roku rozpoczął studia polonistyczne w Warszawie, często jednak wracał na Wołyń. Po wybuchu wojny walczył jako porucznik artylerii, a po klęsce wrześniowej rozpoczął pracę konspiracyjną najpierw w stolicy, gdzie pracował w podziemnej drukarni, a później kontynuował ją na swej rodzinnej ziemi w ramach Batalionów Chłopskich jako komendant tej formacji na Wołyniu. W związku z narastającą eksterminacją ludności polskiej został w lipcu 1943 roku wysłany jako emisariusz rządu RP na rozmowy z OUN-UPA w celu powstrzymania fali nienawiści. Z rozmów tych on ani jego adiutant już nie wrócili i nie wiadomo do dziś, gdzie spoczywają ich szczątki.

Twórczość jego została odkryta dopiero po wojnie. Pierwszy jego tomik *Poezje wybrane* został ogłoszony późno, bo w 1975 roku, dzięki staraniom Anny Kamieńskiej¹⁰. Reedycja miała miejsce dwa lata później. Po przeszło trzydziestu latach, w 2008 roku, ukazał się w małym nakładzie, zaledwie w trzystu egzemplarzach, tomik *Dwie Matki. Poezje Jana Rumla*¹¹. Tomik został wzbogacony w porównaniu do poprzednich wydań o utwory dotychczas niepublikowane, z rodzinnego archiwum poety. Wybór wierszy Rumla zamieściła też Bożena Gorska w cennej monografii o nim pt. *Krzemieńczyk*¹². Rumel przed wojną ogłaszał wiersze w prasie szkolnej, pierwsze próby pochodzą z roku 1934¹³; prezentował swe wiersze na spotkaniach literackich.

W roku 2003 powstała filmowa biografia Zygmunta Rumla *Poeta nieznany* autorstwa Wincentego Ronisza.

II

W sumie więc w latach trzydziestych zostało opublikowanych przez poetów związanych z grupą poetycką „Wołyń” dwanaście tomików poetyckich¹⁴. Pośmiertnie ukazały się już w okresie powojennym wspomniane *Wiersze wybrane* Zygmunta Jana Rumla i późniejsze, uzupełnione wydania tego tomu.

Różnie ułożyły się losy wojenne i powojenne wołyńskich poetów. W pierwszych dniach wojny w Lublinie zginął od niemieckiej bomby Józef Czechowicz, później – jak wspomniałem – na Wołyniu Jan Rumel, a w Krakowie Zuzanna Ginczanka. Czesław Janczarski po wybuchu wojny przeniósł się do Lwowa, gdzie pracował w stacji Ochrony Roślin, a po jej zakończeniu przeniósł się do Warszawy, gdzie współpracował z radiem, z redakcjami dziecięcych pism, w czasie „zdziecinniałej kultury”; był wieloletnim redaktorem tygodnika dla dzieci „Miś”. Po wojnie wydał: *Świerszczykowe nutki* (1957), *Gdzie mieszka bajeczka* (1958), *Wiersze z natury* (1966), cykl *O misiu Uszatku* (1960–70), a także tom poezji *Portret z gałązek i ziół* (1970). Zmarł w Warszawie w 1971 roku.

Z kolei Władysław Milczarek walczył jako oficer w armii „Prusy”, dostał się do niewoli i przebywał przez pięć lat w oflagu Woldenberg. Po 1945 roku mieszkał w Łodzi, później przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował w Naczelnej Redakcji Audycji Literackich Polskiego Radia. Był współtwórcą wraz z Jerzym Janickim powieści radiowej *W Jezioranach*. Zmarł w Warszawie w 1993 roku.

Jan Śpiewak z kolei po wojnie mieszkał w Warszawie. W 1950 roku wydał tom poezji *Wiersze* i w tym samym roku wspólnie z Leonem Pasternakiem opublikował antologię *Polska poezja satyryczna*. W 1953 wyszedł jego następny tom poezji *Doświadczenia*, dwa lata później tom *Poezje*.

W 1956 roku za przygotowanie wspólnie z Anną Kamińską antologii bułgarskiej poezji ludowej *Oj lesie, lesie zielony* otrzymał nagrodę bułgarskiego PEN-Clubu. Następne tomy poezji to *Karuzela* (1957), *Zielone ptaki* (1958), w 1958 roku przygotował antologię poezji *Polska w poezji narodów świata*, w roku 1960 publikuje tom poezji *Dialogi naiwne*. Następny tom to *Zstąpienie do krateru* – dwa poematy – opublikowany w 1963 roku. Niezwykle ważną książką w jego dorobku był tom wspomnieniowo-eseistyczny *Przyjaźnie i animozje* opublikowany w 1965 roku, w którym zawarł ogromnie cenny opis Równego na Wołyniu. W 1966 roku PIW wydał jego *Źrenice piasku. Poezje wybrane* będące niejako podsumowaniem jego twórczości.

Wacław Iwaniuk w 1939 roku był stypendystą Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Buenos Aires. Po wybuchu wojny zaciągnął się jako ochotnik do Wojska Polskiego we Francji, później jako żołnierz Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich walczył pod Narwikiem. Po upadku Francji usiłował przedostać się do Wielkiej Brytanii, ale ujęty w Hiszpanii został osadzony w obozie Miranda, skąd wkrótce zbiegł. W Wielkiej Brytanii służył w 1. Dywizji Panczernej, brał udział w walkach we Francji, Belgii, w Niemczech. Po zakończeniu wojny odbył dwuletnie studia w Cambridge, a w 1948 roku wyjechał do Kanady, gdzie pracował, mieszkał i tworzył do końca życia. Mieszkał tam kolejno w Edmonton, w Ottawie i w Toronto. Podejmował się różnych zawodów, między innymi był rzeźnikiem, urzędnikiem w Ministerstwie Sprawiedliwości w Ontario. Z początkiem lat pięćdziesiątych założył w Toronto klub literacko-artystyczny „Smocza jama”. Jego powojenna twórczość na emigracji to kilkanaście zbiorów poezji¹⁵.

Także Józef Łobodowski brał udział w kampanii wrześniowej, później był internowany na Węgrzech, skąd przedostał się do Francji, a następnie do Hiszpanii, gdzie zamieszkał w Madrycie. W tym kraju tworzył do końca życia, do 1988 roku. Od 1944 roku współpracował z rozgłośnią polskiego radia madryckiego, zamieszczał w „Wiadomościach” londyńskich stały felieton *Worek Judaszów*, zaś w „Tygodniku Polskim” pisał pod pseudonimem „Szperacz”. Był też tłumaczem, między innymi, poezji ukraińskiej. W Madrycie przeżył pół wieku intensywnie pracując literacko. Na emigracji ogłosił trzynaście tomów poezji, siedem prozy powieściowej, przygotował bogate antologie przekładów poetów hiszpańskich, ukraińskich i białoruskich. Należy do najwybitniejszych poetów polskiej emigracji powojennej. Najśłynniejszym jego tomem poezji była *Złota hramota*, wielka pochwała Ukrainy i wspaniała apel poetycki o pojednanie między obu narodami¹⁶.

III

Jak wynika z tego lapidarnego przeglądu biografii i twórczości wołyńskich poetów – choć debiuty ich były może mało efektowne – to jednak twórczość ich to zjawisko artystyczne niezwykle ważne w naszej kulturze literackiej XX wieku. Jest ono dopiero teraz stopniowo odkrywane przez poszczególnych badaczy, na nowo popularyzowane przez ponowną publikację ich dzieł, przez ogłaszane w ostatnich latach artykuły, wspomnienia, spóźnione recenzje, wreszcie monografie ich twórczości.

Warto zatem przyjrzeć się, jaki obraz Wołynia zawiera ich poezja z okresu międzywojennego. Pierwszą całościową próbę oglądu tego obrazu przedstawiła we wspomnianej już książce Jadwiga Sawicka. Bardzo cenne są również szkice Bolesława Hadaczka zawarte w jego: *Kresy w literaturze polskiej. Studia i szkice*¹⁷ oraz *Małe ojczyzny kresowe. Szkice*¹⁸. W swej wydanej ostatnio książce *Słowa i klucze* Waldemar Michalski,¹⁹ sekretarz redakcji lubelskiego „Akcentu”, idąc nieco tokiem myślenia Jadwigi Sawickiej stara się również scharakteryzować właściwości poezji grupy „Wołyń”.

W refleksjach tych zwraca się uwagę na pejzażowość obrazowania poetów, uczucie przywiązania i miłości do rodzinnej ziemi przetransponowane na obrazy (szczególnie u Czechowicza, który poetycko dojrzał na Wołyniu). Osnowę ich wierszy stanowi zmysłowe widzenie świata nacechowane emocjonalnie. Lokalny krajobraz, słownictwo kresowe, występujące nazwy konkretnych miast (Włodzimierz Wołyński, Krzemieniec, Łuck, Równe), rzek (Horyń, Stochód), nawiązywanie do wielonarodowych tradycji kulturalnych tych ziem.

Piękno i sielskość krajobrazów przeplata się w tych wierszach niejednokrotnie ze specyficznym wołyńskim katastrofizmem, na który zwróciła uwagę Zofia Sawicka, znajdując go w wierszach m.in. Iwaniuka, Śpiewaka czy Łobodowskiego, z przeczucia zbliżającej się tragedii. Jawi się ona w obrazach pełnych czerni i nocy, ognia, trupich śladów. Poetyckie wizje senne pełne są jak najgorszych przeczuc. Pamiętajmy, że wiersze te co najmniej o dziesięć lat wyprzedają czasy wybuchu wojny, a także dramatycznych wydarzeń na Wołyniu lat 1943 i 1944. Wszystkich, którzy znają wiersze tej grupy zachwyca ich śpiewność, muzyczne brzmienie, szczególnie uchwytnie w wierszach Janczarskiego, Milczarka i Czechowicza. Nie tyle chodzi tu o regularne rymy i rytmy, co wycucie melodii słowa, tworzenie muzyczności poprzez „rytm obrazów” – ich łańcuchowy układ, wzajemne dopowiadanie. Muzyka wierszy poetów wołyńskich rodzi się więc z obrazów, ich rytmu, tkwi w obrazach. Jest to specyficzna muzyka pejzażu wołyńskiego, w którym występuje często topika stepu jako symbolu ciemnych sił i mocy, dramatu oraz topika kwitnącego sadu jako „zwierciadła” sielskości, wiosny i szczęścia. Te dwa nakładające się często, przeplatające motywy muzyczne stanowią – też moim zdaniem – o specyfice tej poezji. Przy całym jej nowatorstwie i awangardowości jest ona też – w jakimś sensie – kontynuacją widzenia tych ziem, jej specyficznej aury, którą utrwalili wcześniej także poeci z „romantycznej szkoły ukraińskiej”.

PRZYPISY

¹ Dotychczas zostało opublikowanych dziewięć roczników „Dialogu Dwoch Kultur” (zeszyt 1. jest zapisem spotkań literackich, muzealnych i naukowych, zeszyt 2., tzw. poplenerowy, rejestruje Warsztaty Kulturowo-Artystyczne). Organizatorem „Dialogu Dwoch Kultur” i wydawcą roczników było Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, w 2011 roku Polskie Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Krzemienieckiej w Poznaniu. Impreza jest finansowana przez Kancelarię Senatu RP za pośrednictwem Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”.

² Warto w tym miejscu wspomnieć o fascynacji marszałka Józefa Piłsudskiego twórczością autora *Króla Duchą*. Piłsudski znał na pamięć wiele fragmentów utworów Słowackiego, cytował go często, nawet w rozkazach wojskowych, niejako „myślał Słowackim”. To z inicjatywy marszałka w 1927 roku szczątki Poety zostały przeniesione z Francji do Polski i uroczystie złożone na Wawelu. Wówczas to Piłsudski wygłosił na trumnę *Przemówienie przy składaniu prochów Słowackiego do grobów wawelskich (28 czerwca 1927)* zakończone rozkazem do generalów: „W imieniu rządu Rzeczypospolitej polecam panom odnieść trumnę do krypty królewskiej, by królom był równy” [w]: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, Warszawa 1937, t. 9, s. 76.

³ J. Piłsudski, dz. cyt., t. 5, s. 159–160.

⁴ J. Sawicka, *Wołyń poetycki w przestrzeni kresowej*, Warszawa 1999.

⁵ J. Sawicka, dz. cyt., s. 36.

⁶ S. Czernik, „Okolice Poetów” 1936, nr 2.

⁷ J. Czechowicz, *Poezja Wołynia „Kurier Literacko-Naukowy”* 1938, nr 50.

⁸ J. Śpiewak, *Przyjaźnie i animozje*, Warszawa 1965.

⁹ E. Kaniewska, *Biografia. Zygmunt Jan Rumel – po matce poeta, po ojcu żołnierz* [w]: Z. J. Rumel, *Dwie Matki. Poezje*. Warszawa 2008, s. 5–6.

¹⁰ Z. J. Rumel, *Poezje wybrane*, Warszawa 1977.

¹¹ Z. J. Rumel, *Dwie Matki...*, dz. cyt., Warszawa 2008

¹² B. Gorska, *Krzemieńczyk*, Warszawa 2008. Cenna jest również książka poświęcona jego działalności niepodległościowej i konspiracyjnej: J. Gmitruk, *Zygmunt Rumel. Żołnierz nieznan*, Warszawa 2009.

¹³ To, między innymi: *Słowa i śnieg, Poranek i Pole*.

¹⁴ Przypomnijmy: W. Iwaniuk, *Pełnia czerwca. Poemat* (1936), *Dzień apokaliptyczny. Poemat* (1938), Cz. Janczarski, *Akwarelą* (1933), *Imię na korze* (1934), *Błękitna chustka* (1936), J. Łobodowski, *Rozmowa z Ojczyzną* (1935), *Demonom nocy* (1936), W. Milczarek, *Wieża Babel* (1934), *Liryzm Wołynia* (1938), *Wołyński las* (1939), J. Śpiewak, *Wiersze stepowe* (1938).

¹⁵ Cenną monografią o życiu i twórczości poety jest książka: J. Wolski, *Wacław Iwaniuk. Szkice do portretu emigracyjnego poety*, Toronto–Rzeszów 2002.

¹⁶ Życie i twórczość poety w powiązaniu z kulturą ukraińską znalazła odzwierciedlenie w publikacji: L. Siryk, *Naznaczony Ukrainą. O twórczości Józefa Łobodowskiego*, Lublin 2002.

¹⁷ B. Hadaczek, *Kresy w literaturze polskiej. Studia i szkice*, Gorzów Wielkopolski 1999.

¹⁸ B. Hadaczek, *Małe ojczyzny kresowe. Szkice*, Szczecin 2003; tutaj szczególnie cenny szkic: *Wizja Ukrainy w twórczości Józefa Łobodowskiego*, s. 118–130.

¹⁹ W. Michalski, *Klucze i słowa*, Lublin 2011.

HALINA MURAWSKA

MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI W WARSZAWIE

CZASOPISMA KRESOWE WYDAWANE W POLSCE W LATACH 1989–2009. MATERIAŁY DO BIBLIOGRAFII

Polski rynek wydawniczy po roku 1989 nabrał dynamicznego tempa rozwoju, pojawiło się wówczas wiele nowych tytułów prasowych. Sytuacji tej sprzyjało przekształcenia w RSW „Prasa-Książka-Ruch”, likwidacja instytucji cenzury oraz pojawienie się prywatnych wydawców¹. Wśród nowości na rynku wydawniczym pojawiła się również prasa kresowa, podejmująca długo przemilczane tematy kresowe.

Największą i najważniejszą grupą wydawniczą czasopism kresowych są wydawnictwa towarzystw i organizacji kresowych, wydawane głównie jako biuletyny wewnętrzne, ale także jako czasopisma ogólnodostępne. To przede wszystkim dzięki tej grupie wydawniczej, która aktywnie uczestniczy w przywracaniu pamięci o Kresach, informuje o sprawach bieżących, „rejestruje” wspomnienia, temat kresowy jest stale obecny².

Zainicjowana ponad dwadzieścia lat temu działalność wydawnicza czasopism kresowych wciąż jest bardzo aktywna. Ukazuje się większość wydawanych tytułów oraz pojawiają się nowe. Zauważa się jednak ich nieregularną częstotliwość ukazywania się. Czasopisma zawieszane przez wydawcę, zmieniające tytuł czy przestające się ukazywać stanowią mniejszość przedstawionej grupy tytułów.

Niestety, nie możemy zapoznać się z kompletem tytułów omawianej prasy, w związku z brakiem inicjatywy przekazywania ich do bibliotek czy brakiem innej formy archiwizowania przez wydawców. Podczas zbierania materiałów nie udało się dotrzeć do następujących tytułów: „Zeszyty Kołomyjskie” wydawane we Wrocławiu oraz „Biuletyn Informacyjny” wydawany przez ZK T.P.G. i Wilna w Warszawie (informacja z: „Kresowiak” 1993, nr 5, s. 3). Oddając do rąk czytelników materiały do bibliografii mam świadomość większej ilości jej braków, ale mam nadzieję, że to zestawienie przyczyni się do uzupełniania zbiorów, przede wszystkim bibliotecznych, o brakujące numery oraz nowe nierejestrowane tytuły prasy.

Prezentowane materiały stanowią próbę zgromadzenia informacji o tytułach badanej grupy czasopism, są też podstawą źródłową do badań nad współczesną prasą kresową, jej historią, rozwojem oraz analizą zawartości poszczególnych periodyków.

Dobór i zasięg chronologiczny

Terminem „czasopismo kresowe” określa się wszelkie periodyki, które podejmują tematykę Kresów Wschodnich byłej RP w granicach sprzed 1939 r., wydawane i redagowane na terenie Polski w latach 1989–2009.

Przy opracowywaniu materiałów skorzystano z:

- czasopism towarzystw i organizacji kresowych
- czasopism organizacji kombatanckich działających na Kresach
- czasopism wydawanych dla Polonii kresowej
- czasopism kresowych środowisk religijnych
- czasopism naukowych i popularnonaukowych podejmujących ogólnie, ale systematycznie tematykę kresową
- czasopism polityczno-społecznych podejmujących tematy kresowe oraz jednodniówek wydawanych przez towarzystwa i organizacje kresowe

Źródła

Przy pracy skorzystano ze zbiorów bibliotek, zbiorów towarzystw kresowych oraz ze zbiorów prywatnych. Posłużono się katalogami bibliotek, wykorzystano Centralny Katalog Czasopism Polskich Biblioteki Narodowej, katalog KaRo i NUKAT. Zważywszy na fakt, że duża część prasy nigdy nie była przekazywana do bibliotek, informację o niej uzyskano przez bezpośredni kontakt z wydawcą lub redaktorem. Zwykle przy opracowywaniu danego tytułu poszczególne numery pochodziły z różnych źródeł, a wszystkie czasopisma opracowane zostały z autopsji.

Opis bibliograficzny

Większość czasopism kresowych była i jest wydawana niezgodnie z regułami, jakie obowiązują przy wydawaniu czasopism. Toteż dostosowanie opisu bibliograficznego do przyjętych norm bibliograficznych nie zawsze mogło być wykonalne. Dużym utrudnieniem był brak możliwości dotarcia do pierwszego opisywanego numeru, w związku z tym zawsze podana jest w uwagach informacja, na podstawie którego numeru czasopisma opis został sporządzony. Zebrany materiał przedstawiony został w układzie alfabetycznym tytułów.

Elementem rozpoczynającym opis jest tytuł i podtytuł. Jeżeli czasopismo zmieniał tytuł, to nowy tytuł opisano pod jego hasłem, a w strefie uwag podano informację o poprzednim lub następnym tytule.

W strefie odpowiedzialności wymieniono nazwę instytucji sprawczej i redaktorów, jeśli byli wymienieni w pierwszym numerze.

W strefie numeracji, w przypadku nieukazujących się już czasopism starano się podać numerację pierwszego i ostatniego zeszytu. W przypadku prasy wychodzącej nadal - numerację pierwszego numeru. Częstotliwość ukazywania się podawano tylko w odniesieniu do tych tytułów, które jednoznacznie to określały.

Kolejnym elementem opisu jest strefa adresu wydawniczego, zawierająca miejsce wydania, wydawcę, daty wydania. W przypadku braku wydawcy pisano [b.w.]. W związku z brakiem wszystkich numerów danego tytułu, ustalenie lat wydania czasami było niemożliwe i element ten często jest niepodawany.

Następnym elementem opisu jest podanie formatu i numeru ISSN.

Przy opisie zasobu podano wszelkie dostępne numery oraz posiadane dodatki.

Opis zamyka strefa uwag, w której ujęte zostały informacje o wszelkich zmianach wymienionych we wcześniejszych strefach.

Przy każdym opisie starano się podać trzy biblioteki, w których dany tytuł występuje, ale nie w każdym przypadku była taka możliwość. Uzupełnienie bibliografii stanowi indeks osobowy, uwzględniający nazwiska redaktorów, składy kolegów, zespoły redakcyjne, wydawców występujących zarówno w opisie głównym, jak i w uwagach poszczególnych pozycji bibliograficznych.

Podczas opracowania materiałów do bibliografii Biblioteka Muzeum Niepodległości podjęła próbę uzupełnienia już posiadanych i pozyskania nowych tytułów prasy kresowej. Nie byłoby to oczywiście możliwe bez współpracy z licznymi organizacjami kresowymi. Pragnę podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do uzupełnienia zbiorów i powstania materiałów do bibliografii. Szczególnie chciałam podziękować Panu Andrzejowi Chlipalskiemu, redaktorowi naczelnemu kwartalnika „Cracovia Leopoldis”, za przekazane zbiory prasy kresowej oraz za cenne informacje przy pracy nad bibliografią.

PRZYPISY

¹ Szerzej na temat rozwoju rynku wydawniczego po 1989 roku zob. m.in.: J. Jarowiecki, *Przekształcenia prasy polskiej w latach 1989–1995*, [w:] *Transformacja Mediów (1989–1995)*, Warszawa 1996, s. 43–58; W. Sonczyk, *Transformacja polskiego systemu prasowego w latach 1989–2005 (próba analizy ilościowej)*, [w:] *Media dawne i współczesne*, t. 2. Poznań 2007, s. 187–197.

² Ogólna charakterystyka czasopism kresowych została przedstawiona m.in. w publikacjach: A. Chlipalski, *Współczesne czasopisma kresowe (Komunikat)*, [w:] *Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w.*, t. 4. Kraków 1999, s. 358–365; W. Kolasa, *Współczesna prasa kresowa w kraju i za granicą (rozwój, analizy, przegląd tytułów)*, [w:] *Od strony Kresów: studia i szkice*, Cz. 2. Kraków 2000, s. 279–320.

Wykaz skrótów

b.w.	- brak wydawcy
cm	- centymetry
dod.	- dodatek
FK	- Fundacja Kresowa
FK „SF”	- Fundacja Kresowa „Semper Fidelis”
FnRPnW	- Fundusz na Rzecz Polaków na Wschodzie
FPSPnW	- Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie
FUMCS	- Fundacja Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
i in.	- i inni
im.	- imienia
inf.	- informacja
KHŚŻAK ON	- Komisja Historyczna Środowiska Żołnierzy Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego
KKpSOTMLiKW	- Klub Kołomyjan przy Stołecznym Oddziale Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Wschodnich
kol. red.	- kolegium redakcyjne
KP TMLiKPW	- Klub Podole Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
KRP	- Kresowy Ruch Patriotyczny
KSS przy TML - kwart.	Koło Stryjskiej Strzechy przy Towarzystwie Miłośników Lwowa - kwartalnik
KZ	- Klub Złoczowski
KZJ	- Koleżeńskie Zjednoczenie Jazłowieckie
m. wyd.	- miejsce wydania
na podst.	- na podstawie
nadb.	- nadbitka
nagł.	- nagłówek
niereg.	- nieregularny
nr	- numer
nr spec.	- numer specjalny
OBSEW	- Ognisko Bukaczowczan Stowarzyszenia Europejskich Więzi
okł.	- okładka
OŁ TPGiW	- Oddział Łomżyński Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna
oprac.	- opracowanie
oprac. red.	- opracowanie redakcyjne
OSPIS PZKS	- Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych Polskiego Związku Katolicko-Społecznego
PCKiNZ	- Przemyskie Centrum Kultury i Nauki „Zamek”
podtyt.	- podtytuł
półrocz.	- półrocznik
przewodn.	- przewodniczący

PTMKiZK	- Poznańskie Towarzystwo Miłośników m. Krzemieńca i Ziemi Krzemienieckiej
R.	- rocznik
red.	- redakcja
red. gł.	- redaktor główny
red. nacz.	- redaktor naczelny
red. wyd.	- redaktor wydania
ROKEiN	- Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki
„RR”	- Fundacja „Rodacy-Rodakom”
SPZD	- Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej
SR19PUW	- Stowarzyszenie Rodzina 19 Pułku Ułanów Wołyńskich
SROWiCKW	- Stowarzyszenie Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich
supl.	- suplement
SWP	- Stowarzyszenie Wspólnota Polska
ŚSRiPZZ „KZ”	- Światowe Stowarzyszenie Rodzin i Przyjaciół Ziemi Złoczowskiej „Klub Złoczowski”
ŚŻŻAK	- Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej
ŚŻŻAK OW	- Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wileński
ŚŻAKOLpŚŻŻAK	- Środowisko Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego przy Światowym Związku Żołnierzy Armii Krajowej
T.	- tom
TML	- Towarzystwo Miłośników Lwowa
TML OK	- Towarzystwo Miłośników Lwowa Oddział Kraków
TML OS	- Towarzystwo Miłośników Lwowa Oddział Stołeczny
TML ZG	- Towarzystwo Miłośników Lwowa Zarząd Główny
TMLiKPW	- Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
TMLiKPW OK	- Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Kraków
TMLiKPW OOT	- Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Ogólnopolskiego Oddziału Tłumaczan
TMLiKPW OS -	Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Stołeczny
TMLiKPW OSz	- Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Szczecin
TMLiKPW OW	- Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Wałbrzych
TMWiZW	- Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej
TPGiW	- Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna
TPL OS	- Towarzystwo Przyjaciół Lwowa Oddział Stołeczny
tyt.	- tytuł
UW	- Uniwersytet Warszawski
wg	- według
wkł.	- wkładka

wyd.	- wydawca
z. spec.	- zeszyt specjalny
ZBoWiD	- Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZEzCz	- Związek Ekspatriowanych z Czabarówki
ZG TMLiKPW	- Zarząd Główny Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
ZKSB	- Zarząd Krajowy Stowarzyszenia Brasławian

Wykaz sigłów bibliotek

BJ	- Biblioteka Jagiellońska
BKUL	- Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
BMN	- Biblioteka Muzeum Niepodległości
BN	- Biblioteka Narodowa
BPm.st.W	- Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy. Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego
BUB	- Biblioteka Uniwersytetu w Białymstoku
BUŁ	- Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego
BUT	- Biblioteka Uniwersytetu Toruńskiego
BUW	- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
BUWr	- Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego
BZNiO	- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich
CBW	- Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie
KP Sz	- Książnica Pomorska w Szczecinie
WBC	- Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa
WBP L	- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie
WiMBP ZG	- Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze

* * *

SR19PUW – Stowarzyszenie Rodzina 19 Pułku Ułanów Wołyńskich
Zbiory J. Wasylkowskiego – Zbiory prywatne Janusza Wasylkowskiego

1. Białostocki Przegląd Kresowy / [Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku. Zakład Filologii Wschodniosłowiańskich ; red nacz. Jan Franciszek Nosowicz]. – T.1 (1994)–T.8 (2000). – Białystok : Dział Wydawnictw Filii UW, 1994–2000 ; 21 cm. – ISSN 1232-6720

T.1-2 (1994)

T.3 (1995)

T.4-5 (1996)

T.6 (1998)

T.7 (1999)

T.8 (2000)

Niereg.

Od T. 4 (1996) : Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku. Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

Od T. 6 (1998) wyd.: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku

Od T. 6 (1998) : Uniwersytet w Białymstoku. Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

BN, BJ, BUW

2. Biuletyn / Klub Złoczowski ; [kol. red. przewodn. Roman Maćkówka]. – Nr 1 (grudzień 1991)–Nr 3 (maj 1993). – Kraków : KZ, 1991–1993 ; 21 cm . – ISSN 1732-8381

1991: nr 1 (grudzień)

1992: nr 2 (grudzień)

1993: nr 3 (maj)

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 2 (1992) brak przewodn. kol. red.

Od nr 3 (1993) red. R. Maćkówka, M. Szyska

Następny tytuł: Biuletyn – Światowe Stowarzyszenie Rodzin i Przyjaciół Ziemi Złoczowskiej „Klub Złoczowski”

BN

3. Biuletyn/ Światowe Stowarzyszenie Rodzin i Przyjaciół Ziemi Złoczowskiej „Klub Złoczowski” ; [kol. red. Roman Maćkówka przewodn.]. – Nr 4 (grudzień 1993)– . – Kraków : ŚSRiPZZ „KZ”, 1993– ; 21 cm . – ISSN 1732-839X

1993: nr 4 (grudzień)

1994: nr 5-6 (lipiec-grudzień)

1995: nr 7-9 (styczeń/kwiecień-wrzesień/grudzień)

1996: nr 10 (styczeń/kwiecień)
1997: nr 1-3 (styczeń-grudzień) = nr 11-13
1998: nr 1 (maj) = nr 14
1999: nr 1-2 (marzec-lipiec) = nr 15-16
2000: nr 1-3 (marzec-grudzień) = nr 17-19
2001: nr 1-3 (kwiecień-grudzień) = nr 20-22
2002: nr 1-2 (marzec-kwiecień/grudzień) = nr 23-24
2003: nr 1 (styczeń-lipiec) = 25
2004: nr 1-2 (marzec-grudzień) = nr 26-27
2005: nr 1 (grudzień) = nr 28
2006: nr 1 (grudzień) = nr 29

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 8 (1995) brak wyróżnionego przewodn. kolegium red.

Od nr 1 (1997) przewodn. kolegium red. Roman Maćkówka

Od nr 1 (2000) red. wyd. Maria Szymka ; przewodn. kolegium red. Roman Maćkówka

Od nr 1 (2001) przewodn. kolegium red. Roman Maćkówka

Od nr 1 (2005) brak wyróżnionego red.

Od nr 1 (2005) tyt. również: [Biuletyn Klubu Złoczowskiego]

BN, BMN

4. Biuletyn Braślawsko-Olsztyński / [red. Maria Hanuszek i in.]. – Olsztyn : [b.w.] ; 30 cm

2009: nr 11 (kwiecień)

Opis na podstawie nr 11 (2009)

Do użytku wewnętrznego

BMN

5. Biuletyn Bukaczowiecki / [Ognisko Bukaczowczan Stowarzyszenia Europejskich Więzi we Wrocławiu]. – Wydanie specjalne (3-4 wrzesień 1994)– . – Wrocław : OBSEW, 1994– ; 21 cm

1994: wydanie specjalne (wrzesień)

1995: nr 2-6 (styczeń-grudzień)

1996: nr 7-10 (marzec-grudzień)

1997: nr 11-14 (marzec-grudzień)

1998: nr 15-18 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 18

1999: nr 1-4 = 19-22 (marzec-grudzień)

2000: nr 1,2,4 = 23, 24, 26 (marzec, czerwiec, grudzień)

2001: nr 1-4 = 27-30 (marzec-grudzień)

2002: nr 1-4 = 31-34 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 2, 4
2003: nr 1-4 = 35-38 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 2, 4
2004: nr 1-4 = 39-42 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 4
2005: nr 1-4 = 43-46 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 1, 4
2006: nr 1-4 = 47-50 (marzec-grudzień)
2007: nr 1-4 = 51-54 (marzec-grudzień)
2008: nr 1-4 = 55-58 (marzec-grudzień)
2009: nr 1-4 = 59-62 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 1

Tyt. wg nagł.

Kwart.

Od nr 1 (1999) podwójna numeracja

Od nr 4 (2000) [red. Tadeusz Tomkiewicz]

Od nr 4 (2001) m. wyd.: Poznań-Warszawa

Od nr 2 (2009) [wyd.: Ognisko Bukaczowczan we Wrocławiu]

BZniO, BMN

6. Biuletyn Informacyjny / Stowarzyszenie Grodnian im. Elizy Orzeszkowej. – Nr 1 (25.03.2001)–
. – Warszawa : Stowarzyszenie Grodnian im. Elizy Orzeszkowej, 2001– ; 21 cm

2001: nr 1, 2 (marzec, maj)

2002: nr 3, 4/5 (luty, czerwiec)

2003: nr 6/7 (marzec)

2009: nr 8, 9, 10 (marzec, październik, listopad)

Niereg.

BMN

7. Biuletyn Informacyjny / Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”. – Nr 1 (25 października 1991)
– Nr 15 (31 październik 1992). – Warszawa : Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1991–1992 ;
30 cm. – ISSN 1233-0043

1991: nr 1-2 (październik-grudzień)

1992: nr 3-15 (luty-październik) + wydanie specjalne (czerwiec)

Niereg.

Od nr 4 1992 [red. Agnieszka Panecka]

Następny tyt.: Biuletyn Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”

BN, BKUL, BJ

8. Biuletyn Informacyjny / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział Stołeczny ; [red. Danuta B. Łomaczewska i zespół]. – Warszawa : TMLiKPW OS ; 30 cm. – ISSN 1506-400X

1996: nr 2-3 (czerwiec-listopad)
1997: nr 4-7 (marzec-grudzień)
1998: nr 8-11 (marzec-wrzesień)
1999: nr 12-15 (styczeń/marzec-październik/grudzień)
2000: nr 16-19 (styczeń/marzec-październik/grudzień) + wkł. do nr 16
2001: nr 20-23 (styczeń/marzec-październik/grudzień)
2002: nr 24-27 (styczeń/marzec-październik/grudzień)
2003: nr 28-31 (styczeń/marzec-październik/grudzień)
2004: nr 32-35 (styczeń/marzec-listopad/grudzień)
2005: nr 36-39 (styczeń/marzec-lipiec/wrzesień)
2006: nr 40/41-42/43 (styczeń/czerwiec-lipiec/grudzień)
2007: nr 44/45-47 (styczeń/czerwiec-październik/grudzień)
2008: nr 48-51 (styczeń/marzec-październik/grudzień)
2009: nr 52-55 (styczeń/marzec-październik/grudzień)

Opis na podst. nr 2 (1996)

Numeracja pierwszego zeszytu: nr 1 (styczeń 1994) - inf. z katalogu BN
Kwart.

Od nr 15 (1999) red. Danuta B. Łomaczewska i Zbigniew M. Chmielowski

Od nr 33/34 (2004) red. zespół

Od nr 36 (2005) brak wyróżnionego red.

Od nr 44-45 (2007) red. merytoryczna : Zarząd TMLiKPW OS

BN, BMN, BUW

9. Biuletyn Informacyjny / Towarzystwo Miłośników Lwowa. Oddział w Poznaniu. – Poznań : TML, 30 cm

1993: nr 4 (kwiecień), 5 (maj-czerwiec), 6 (lipiec), 9 (grudzień)
1994: nr 2 (marzec), 5 (sierpień-wrzesień), 6 (październik)
R. 11: nr 1 (kwiecień 1999)-wydanie specjalne = nr 56
R. 12: nr 1-3 (styczeń/luty-grudzień 2000) = 59-61 (nr 2 wydanie specjalne)
R. 13: nr 1-3 (styczeń/kwiecień-październik/grudzień 2001) = 62-64
R. 14: nr 1-3 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2002) = 65-67
R. 15: nr 4-6 (styczeń/kwiecień-październik/grudzień 2003) = 68-70
R. 16: nr 1-3 (styczeń/kwiecień-październik/grudzień 2004) = 71-73
R. 17: nr 1-3 (styczeń/kwiecień-październik/grudzień 2005) = 74-76

Opis na podstawie nr 4 (1993)

Niereg.

Od nr 1(1999) : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
Oddział w Poznaniu

Od nr 1(1999) zespół red. Danuta Szwarc i in.

BMN

10. Biuletyn Informacyjny / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział w Lublinie ; [zespół red. Tadeusz Radomański i in.]. – listopad-grudzień 1998. – Lublin : TMLiKPW Oddział w Lublinie, 1998 ; 30 cm

1998: listopad-grudzień

Opis na podst. okł.

Ukazał się tylko jeden numer

BMN

11. Biuletyn Informacyjny, 27 Dywizja Wołyńska Armii Krajowej / Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji AK przy Stołecznym Zarządzie ZBoWiD ; zespół red. Marek Szymański i in.. – R. 1, nr 1 (styczeń 1984)– . – Warszawa : [b.w.], 1984– ; 21 cm. –ISSN 1234-0944

R.1: nr 1-4 (styczeń-październik 1984)

R.2: nr 5-8 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1985)

R.3: nr 9-12 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1986)

R.4: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1987) = nr 13-16

R.5: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1988) = nr 17-20

R.6: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1989) = nr 21-24

R.7: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1990) = nr 25-28

R.8: nr 1-3/4 (styczeń/marzec-lipiec/grudzień 1991) = nr 29-31/32

R.9: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1992) = nr 33-36

R.10: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1993) = nr 37-40

R.11: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1994) = nr 41-44

R.12: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1995) = nr 45-48

R.13: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1996) = nr 49-52

R.14: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1997) = nr 53-56

R.15: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1998) = nr 57-60

R.16: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 1999) = nr 61-64

R.17: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2000) = nr 65-68

R.18: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2001) = nr 69-72

R.19: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2002) = nr 73-76+ dod. do nr 3

R.20: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2003) = nr 77-80

- R.21: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2004) = nr 81-84
R.22: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2005) = nr 85-88 + wkł. do nr 2
R.23: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2006) = nr 89-92
R.24: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2007) = nr 93-96
R.25: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2008) = nr 97-100
2009: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień 2009) = nr 101-104

Kwart.

- Nr 1 (1984) również podtyt.: 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej
Od R. 2, nr 5 (1985) red. nac. Marek Szymański.
Od R. 2, nr 5 (1985) wyd.: Związek Bojowników o Wolność i Demokrację Zarząd Stołecznego Województwa Warszawskiego Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji AK
Od R. 2, nr 5 (1985) [red. nac. Marek Szymański]
Od R. 6, nr 4 (1989) wyd.: Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński 27 Wołyńska Dywizja AK
Od R. 8, nr 1 (1991) wyd.: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński 27 Wołyńska Dywizja AK
Od R. 10, nr 1 (1993) [red. nac. Władysław Filar]
Od R. 10, nr 1 (1993) wyd.: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyński 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK
R. 9, nr 3 (1992) brak wyróżnionego red. i wyd.
Od R. 19, nr 4 (2002) [red. nac. Tadeusz Wołak]
Od R. 20, nr 1 (2003) [red. nac. Władysław Filar]
Od R. 20, nr 4 (2003) [red. nac. Tadeusz Wołak]

BN, BUW, CBW

12. Biuletyn Informacyjny Makroregionu Polski Południowo-Wschodniej / [red.: Jadwiga Sibiga, Elżbieta Mielnicka]. – R. 1, nr 1 (styczeń-marzec 1995)– . – Jarosław : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, 1995– ; 30 cm

- R.1: nr 1-4 (styczeń-grudzień 1995)
R.2: nr 5, 6 (styczeń-czerwiec 1996)
R.3: nr 10 (kwiecień), 12 (lipiec-grudzień)

Od nr 2 (1995) brak wyróżnionego red.
Od nr 3 (1995) red. Elżbieta Mielnicka, Jerzy Masior, Jadwiga Sibiga

BMN

13. Biuletyn Informacyjny Towarzystwa Miłośników Lwowa. Oddział Katowice / TML OK. – 1 (1990)– Nr 32 (wrzesień-grudzień 2004). – Katowice : TML OK, 1990–2004 ; 30 cm

1990: 1, 2, 3
1995: nr 10 (styczeń)
1996: nr 14 (marzec/czerwiec)
1997: nr 16 (styczeń/czerwiec)
1998: nr 18, 19 (styczeń/czerwiec, lipiec/grudzień)
1999: nr 20, 21, 22 (styczeń/czerwiec, lipiec/grudzień) – nr 20 wydanie specjalne
(kwiecień 1989 - kwiecień 1999)
2001: nr 25 (styczeń-czerwiec)
2002: nr 28 (lipiec-grudzień)
2003: nr 30 (wrzesień-grudzień)
2004: nr 31-32 (styczeń-grudzień)

Od [nr] 2 (1990) [oprac. red. M. Kasztelaniec]
Od nr 10 (1995) brak wyróżnionej red.
Od nr 10 91995) tyt.: Biuletyn informacyjny
Od nr 19 (1998) red. Helena Cholewa, Anna Krzeszewska, Anna Chłęcz
Nr 2-3 (1990) : 20 cm
Od nr 10 (1995) : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
Oddział Katowice

BMN

14. Biuletyn Informacyjny Zarządu Głównego TMLiKPW / ZG TMLiKPW we Wrocławiu. –
Wrocław : ZG TMLiKPW ; 30 cm

1994: nr 3 (marzec-maj), 5 (sierpień-wrzesień)

Opis na podst. nr 3 (1994)
Maszynopis

Zbiory J. Wasylkowskiego

15. Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwińskiej / Środowisko Żołnierzy Armii Krajowej
Obszaru Lwowskiego przy ŚZZAK. – Kraków : ŚZAKOLpŚZZAK ; 22 cm

1991: nr 1(styczeń)

Opis na podst. nr 1 (1991)
Do użytku wewnętrznego

BMN

16. Biuletyn Koła Samborzan / [red. Leszek Martini]. – 1997– . – Kraków : Koło Samborzan, 1997– ; 30 cm

1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009

Rocznik

Kontynuacja Biuletynu Koła Samborzan w W. Brytanii

Do użytku członków Koła Samborzan

1998 [red. Henryk Witrylak]

1998 m. wyd.: Zielona Góra

1999 zmiana tyt.: Biuletyn Samborzan

1999 [red. Roman Maryniak]

2000 zmiana tytułu: Biuletyn Koła Samborzan

Od 2000 [red. Leszek Martini]

Od 2009 [red. Waław Wachułka]

Od 2009 podtytuł : Rocznik Samborski

BJ, BMN

17. Biuletyn - „Lwowiaków” / Towarzystwo Przyjaciół Lwowa - Oddział Stołeczny. – Warszawa : TPL OS ; 30 cm

[1989: grudzień]

1992: marzec, jesień

1993: zima

Egz. [grudzień 1989] brak okładki

Opis na podst. [grudzień 1989]

Do użytku wewnętrznego

Od [nr] zima (1993) [red. St. Głąbiński] - [powinno być: Głąbiński!]

Zbiory J. Wasylkowskiego, BMN

18. Biuletyn SPZD / Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – Legnica - Częstochowa: SPZD, –1994 ; 21 cm

1993: nr 5,6 (maj-grudzień)

1994: nr 7 (maj)

Opis na podst. nr 5 (1993)

Niereg.

Od nr 6 (1993) m. wyd.: Legnica

Od nr 6 (1993) oprac. Roman Lorenz

Od nr 7 (1994) red. Roman Lorentz, Jerzy Pilecki

Następny tyt.: Ziemia Drohobycka : [czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej]

BJ

19. Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemia Drohobyckiej. – Nr 1 (grudzień 2007)– . – Wrocław : SPZD, 2007– ; 30 cm. – ISSN 1898-8792

2007: nr 1 (grudzień)

2008: nr 1 (marzec) = nr 2 ; 3 (grudzień)

2009: nr 4-5 (marzec-grudzień) + wkł. do nr 5

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 1 (2008) m. wyd.: Wrocław-Nowe Miasteczko

Od nr 3 (2008) : [red. nac. Jan Rybotycki]

Poprzednie tyt.: Ziemia Drohobycka : [czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej]

BN, BUWr, BZNiO, BMN

20. Biuletyn Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” / [red. Agnieszka Panecka]. – Nr 16 (listopad 1992)–Nr 5 (czerwiec 1994). – Warszawa : Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1992-1994 ; 30 cm. – ISSN 1233-0051

1992: nr 16-17 (listopad-grudzień)

1993: nr 18-23 (styczeń/luty-listopad/grudzień)

1994: nr 1-5 (styczeń-czerwiec) = nr 24-28 + wkł. do nr 5

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Kontynuacja tyt.: Biuletyn Informacyjny / Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”

Następny tyt.: Wspólnota Polska : biuletyn Stowarzyszenia

BN, BUW, BKUL

21. Biuletyn „Stryjskiej Strzechy” Członka Towarzystwa Miłośników Lwowa / Koło Stryjskiej Strzechy przy Towarzystwie Miłośników Lwowa we Wrocławiu. – Nr 1 ([1991]). – Wrocław : KSS przy TML, [1991] ; 21 cm. – ISSN 1505-7534

[1991] : 1

Niereg.

Następny tyt.: Strzecha Stryjska

BN

22. Cichy Głos Znad Słuczy i Innych Rzek Polesia Wołyńskiego : historia i aktualności / [red. wyd. Henryk Dąbkowski]. – Warszawa : [nakładem autora] ; 21 cm

1996: nr 1, 2, 3, 4 (wrzesień-grudzień)

1997: nr 6, 7/8, 9 (luty-maj)

Opis na podst. nr 1 (1996)

Od nr 2 (1996) zmiana tyt.: Głos Znad Słuczy i Innych Rzek Polesia Wołyńskiego

Zbiory J. Wasylkowskiego

23. Cracovia Leopoldis : [czasopismo Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich / Andrzej Chlipalski red. nacz.]. – Nr 1 (1995)– . – Kraków: TMLiKPW, 1995– ; 24 cm. – ISSN 1234-8600

1995: nr 1-3/4

1996: nr 1-4 = nr 5-8

1997: nr 1-4 = nr 9-12 + dod. do nr 4

1998: nr 1-4 = nr 13-16 + dod. do nr 3

1999: nr 1-4 = nr 17-20 + dod. do nr 3

2000: nr 1-4 = nr 21-24 + dod. do nr 3

2001: nr 1-4 = nr 25-28 + dod. do nr 3

2002: nr 1-4 = nr 29-32

2003: nr 1-4 = nr 33-36 + dod. do nr 3

2004: nr 1-4 = nr 37-40

2005: nr 1-4 = nr 41-44

2006: nr 1-4 = nr 45-48

2007: nr 1-4 = nr 49-52

2008: nr 1-4 = nr 53-56

2009: nr 1-4 = nr 57-60 + nr spec. jubileuszowy nr 1a,4a = nr 57a-60a

Tyt. wg okł.

Kwart.

BN, BJ, BMN

24. Galicja : pismo kulturalno-naukowe : kultura, tradycja, współczesność / [Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu ; Janusz Polaczek red. nacz.]. – R.1, nr 1 (wiosna 2000) – R.2, nr 1/2 (2001). – Przemyśl : „Mercator : ROKEiN, 2000–2001 ; 23 cm. – ISSN 1509-3824

R.1: 1 (wiosna), 2 (2000) - nr 2 numer specjalny

R.2: 1/2 (2001) = 3/4

Od nr 2 (2000) brak wyodrębnionego podtytułu.

Od nr 2 (2000) [red. nacz. Józef Kurylak]

Od nr 2 (2000) wyd.: ROKEiN

Od nr 1/2 (2001) [red. nacz. Janusz Polaczek]

Od nr 1/2 (2001) wyd.: „Mercator” : ROKEiN

Następny tytuł: Kresy Południowo-Wschodnie : rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu

BUW, BN, BMN

25. Gazeta Kołomyjska : jednodniówka warszawskich Kołomyjan i Pokucian / Klub Kołomyjan przy Stołecznym Oddziale Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Wschodnich. – [styczeń 1994]– . – Warszawa : KKpSOTMLiKW, 1994– ; 30 cm

1994: nr [styczeń], 2-6 (marzec-grudzień) + dod. do nr 3

1995: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień) = 7-10 + dod. do nr 4

1996: nr 1-3/4 (styczeń/marzec-wrzesień/grudzień) = 11-13/14

1997: nr 1-3/4 (styczeń/marzec-lipiec/grudzień) = nr 15-17/18 + dod. do nr 2

1998: nr 1-3/4 (styczeń/marzec-lipiec/grudzień) = nr 19-21/22

1999: nr 1/2-3/4 (styczeń/czerwiec-lipiec/grudzień) = nr 23/24-25/26 + dod. do nr 25/26

2000: nr 1/3-4 (styczeń/wrzesień-październik/grudzień) = nr 27/29-30

2001/2002: nr 1-2/-4, 1 (styczeń/marzec-kwiecień/grudzień, marzec) = nr 31-32/34, 35

Nr 2/4 (kwiecień/grudzień) = nr 32/34 oznaczony również nr 1 (styczeń/marzec) = nr 35 za rok 2002

2002: nr 2/4 (kwiecień/grudzień) = nr 36/38

2003/2004: nr 1-4, 1 (styczeń-grudzień, styczeń-marzec) = 39-42, 43

Nr 1-4 (kwiecień/grudzień) = nr 39/42 oznaczony również nr 1 (styczeń/marzec) = nr 43 za rok 2004

2004: nr 2/4 (kwiecień/grudzień) = nr 44/46

2005: nr 1/4 (styczeń/grudzień) = nr 47/50
2006: nr 1/4 (styczeń/grudzień) = nr 51/54
2007: nr 1/4 (styczeń/grudzień) = nr 55/58
2008: nr 1/4 (styczeń/grudzień) = nr 59/62
2009/2010: nr 1-2/4/, 1/2 (styczeń/marzec-kwiecień/grudzień/styczeń/czerwiec) = nr 63-64/66/67/68 + dod. do nr 1

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 2 (1994) wyd.: [Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Wschodnich-Klub Kołomyjan i Pokucian]

Od nr 2 (1994) podtyt.: warszawskich Kołomyjan i Pokucian

Od nr 3 (1994) [red. Ryszard Brykowski]

Od nr 3 (1994) brak wyróżnionego podtyt.

Od nr 5/6 (1994) podtyt.: warszawskich Kołomyjan i Pokucian

Od nr 2 (1996) brak wyróżnionego podtyt.

Od nr 3 (1996) podtyt.: warszawskich Kołomyjan i Pokucian

Od nr 1/4 (2008) [red. zespół Ryszard Brykowski, Róża Król]

BMN, BN, BJ

26. Gazeta Kresowa. – 1 lipca 1995– . – Częstochowa : [b.w.], 1995– ; 42 cm

1995: 1 lipca – numer sygnałny

Tyt. wg nagł.

Numer sygnałny ogólnopolskiego tygodnika środowisk kresowych

BN

27. Gdzie Szum Prutu... : biuletyn informacyjny Klubu Miłośników Kołomyi „Pokucie” [przy TMLiKPW] / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich ; [red. nac. Bożena Krupska]. – Wrocław : TMLiKP-W, –2001 ; 21 cm. – ISSN 1427-2016

R.5: nr 1-2 (wrzesień-grudzień1994) = nr 11-12

R.6: nr 1-4 (marzec-grudzień 1995) = nr 13-16

R.7: nr 1-4 (marzec-grudzień 1996) = nr 17-20

R.8: nr 1-4 (marzec-październik/listopad 1997) = nr 21-24

R.9: nr 1-2 (wiosna/lato-jesień/zima 1998) = nr 25-26

R.10: nr 1-2 (wiosna/lato-jesień/zima 1999) = nr 27-28

R.11: nr 1-2 (wiosna/lato-jesień/zima 2000) = nr 29-30

R.12: nr 1-2 (wiosna/lato-jesień/zima 2001) = nr 31-32

Opis na podstawie nr 1 (1994)

Nr 1 ukazał się w listopadzie 1990 - informacja z biuletynu nr 1(1994)

Niereg.

Tyt. wg okł.

Od nr 1 (1996) podtyt.: biuletyn informacyjny Oddziału Miłośników Kołomyi „Pokucie”

Od nr 2-3 (1997) również podtyt.: [kwartalnik Oddziału Miłośników Kołomyi „Pokucie” przy TMLiKPW we Wrocławiu]

Od nr 1 (1998) zmiana drugiego podtyt.: [biuletyn Oddziału Miłośników Kołomyi „Pokucie” przy TMLiKPW we Wrocławiu]

BN, BKUL, BJ, BMN

28. Głos Buczaczan / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Klub Buczaczan. – Nr 1 (1992)– . – Wrocław : TMLiKPW, 1992– ; 21 cm. – ISSN 1425-2325

1992 : nr 1, 2

1993 : nr 3, 4, 5, 6 + 4a

1994 : nr 1,2(9), 3(10), 4(11)

1995 : nr 1-4 = 12-15

1996 : nr 1-4 = 16-19

1997 : nr 1-4 = 20-23

1998 : nr 1-4 = 24-27

1999 : nr 1-4 = 28-31

R.9 : nr 1-4 = 32- 35

R.10: nr 1-4 (2001) = 36-39

R.11: nr 1-4 (2002) = nr 40-43

R.12: nr 1-3 (2003) = nr 44-46

R.13: nr 1-4 (2004) = nr 48-51

R.14: nr 1-4 (2005) = nr 52-55

R.15: nr 1-4 (2006) = nr 56-59

R.16: nr 1-4 (2007) = nr 60-63 + wkł. do nr 3

R.17: nr 1-2 (2008) = nr 64-65

R.18: nr 1-2 (2009) = nr 66-67

Tyt. wg okł.

Kwart.

Półrocz. od nr 2 (2009)

Od nr 3 (1993) wyd.: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Buczaczan

Od nr 1 (1994) [red. nac. Adela Łucarz]

Od nr 1 (1996) [red. nac. Mirosława Pastuszek]

Od nr 3 (1996) [red. nac. Adela Łucarz]

Od nr 1 (1998) [red. nac. Adela Łucarz-Zawiślak]

Od nr 1 (1999) [red. nac. Władysław Szklarz]

Od nr 1 (1999) wyd.: TMLiKP-W Oddział Buczaczan we Wrocławiu

BN, BUW, BMN, BJ

29. Głos Koleżeński : [kwartalnik Stowarzyszenia Wychowanek Sióstr Niepokalanek - Koleżeńskiego Zjednoczenia Jazłowieckiego]. – T.1, nr 1 (1991)– . – Warszawa : Koło Warszawskie KZJ, 1991– ; 21 cm. – ISSN 1231-7861

T.1: nr 1-3/4 (1991)

T.2: nr 5-8 (1992)

T.3: nr 9-11/12 (1993) + wkł. do nr 11/12

T.4: nr 13/14-15/16 (1994)

T.5: nr 17/18-19/20 (1995)

T.6: nr 21/22-23/24 (1996)

T.7: nr 25/26-27/28 (1997)

T.8: nr 29/30 (1998)

T.9: nr 31/32 (1999)

T.10: nr 33/34 (2000)

T.11: nr 35/36 (2001)

T.12: nr 37/39 (2002)

Nr 40 (grudzień 2003)

Nr 41 (listopad/grudzień 2004)

Nr 42 (czerwiec 2006)

Nr 43 (maj 2007)

Nr 44 (lipiec/sierpień 2008)

Tyt. wg okł.

Kwart.

Od nr 2 (1991) podtyt.: [kwartalnik Stowarzyszenia Wychowanek Sióstr Niepokalanek–Koleżeńskiego Zjednoczenia Jazłowieckiego (koło Warszawskie)]

Od nr 13/14 (1994) podtyt.: kwartalnik Stowarzyszenia Wychowanek Sióstr Niepokalanek–Koleżeńskiego Zjednoczenia Jazłowieckiego

Od 44 tyt. również: [Głos Koleżeński Stowarzyszenia Wychowanek Sióstr Niepokalanek–Koleżeńskiego Zjednoczenia Jazłowieckiego]

Od 44: Koleżeńskie Zjednoczenie Jazłowieckie

BMN, BN, BUW

30. Głos Kresowian : biuletyn informacyjny Kresowego Ruchu Patriotycznego / [red. Jan Engelgard]. – Nr 1 (październik 2001)– . – [Warszawa] : KRP, 2001– ; 21 cm. – ISSN 1644-4825

2001: nr 1-2 (październik-listopad/grudzień)

2002: nr 3-8 (styczeń/luty-listopad/grudzień)

2003: nr 9-14 (styczeń/luty-listopad/grudzień)

2004: nr 15-18 (styczeń/luty-wrzesień/listopad/grudzień)

2005: nr 19-21/22 (kwiecień/czerwiec-lipiec/grudzień)
2006: nr 23/24-25/26 (styczeń/czerwiec-lipiec/grudzień)
2007: nr 27/28 (styczeń/czerwiec)
2008: nr 29 (listopad)

Tyt. wg okł.

Niereg.

Od nr 2 (2001) [red. Jan Engelgard, Irena Kotowicz]

Od nr 3 (2002) [red. Jan Engelgard i in.]

Od nr 9 (2003) [red. nacz. Jan Engelgard]

Od nr 18 (2004) brak wyodrębnionego red.

Od nr 20 (2005) [wyd.: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego]

BMN, BN, BJ

31. Głos Litwy : prasa litewska o Polsce i Polakach / Oddział Warszawski Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” ; [red. merytoryczny Adam Chajewski]. – Nr 1/2 (1994)– . – Warszawa : „Wspólnota Polska”, 1994– ; 30 cm

1994: nr 1/2

Tyt. wg nagł.

BN, BUW

32. Głosy Podolan : biuletyn Klubu „Podole” Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Połud. Wschodnich w Warszawie. – Nr 1 (listopad 1993)– . – Warszawa : KP TMLiKPW, 1993– ; 21 cm. – ISSN 1507-9996

Nr 1 (listopad 1993)

Nr 2-7 (styczeń-listopad 1994)

Nr 8-13 (styczeń-listopad 1995)

Nr 14-19 (styczeń-listopad 1996)

Nr 20-25 (styczeń/luty-listopad/grudzień 1997)

Nr 26-31 (styczeń/luty-listopad/grudzień 1998)

Nr 32-37 (styczeń/luty-listopad/grudzień 1999)

Nr 38-43 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2000) + z. spec. nr 1

Nr 44-49 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2001)

Nr 50-55 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2002)

Nr 56-61 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2003) + z. spec. nr 3-5

Nr 62-67 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2004) + z. spec. nr 6

Nr 68-73 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2005) + z. spec. nr 7

Nr 74-79 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2006)

Nr 80-85 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2007)

Nr 86-91 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2008) + z. spec. nr 8
Nr 92-97 (styczeń/luty-listopad/grudzień 2009)

Niereg.

Dwumiesięcznik, 1994 -

Od nr 19 (1996) wyd.: Klub „Podole” przy Stołecznym Oddziale TMLiKPW

Od nr 19 (1996) [red. Irena Kotowicz i in.]

Od nr 24 (1997) wyd.: Klub „Podole” TMLiKPW w Warszawie

Od nr 57 (2003) podtyt. również: [biuletyn Klubu „Podole” Stołecznego Oddziału
Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich]

Od nr 57 (2003) [red. nac. Irena Kotowicz]

BN, BUW, WBC, BJ, BMN

**33. Gonicz : pismo Fundacji Kresowej / [redaguje kolegium Aldona Wardziak i in.]. – Nr 1
(31.01.1994)– . – Gorzów Wielkopolski : FK, 1994– ; 30 cm**

1994: nr 1 (styczeń), 3 (kwiecień)

Od nr 3 (1994) [red. kolegium Jan W. Kaczmarek i in.]

BMN

**34. Gonicz Gorzowski : pismo oddziału gorzowskiego Fundacji Kresowej / [red. kol. pod
przewodn. J. W. Kaczmarek]. – Gorzów Wielkopolski : FK ; 35 cm**

1995: nr 2 (luty)

Opis na podstawie nr 2 (1995)

WiMBP ZG

**35. Gonicz Kresowy / [red. Eugeniusz Kurzawa]. – [Nr 1] (kwiecień 1989)– . – Białystok :
Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna Oddział w Białymstoku, 1989– ; 30 cm. – ISSN 1234-
2408**

1989: nr [1-2]

1990: nr 3-4

1991: nr 5-8

1992: nr 9-12

1993: nr 1-4 = nr 13-16

1994: nr 1-4 = nr 17-20 + dod. do nr 2

1995: nr 1-3 = nr 21-23

1997: nr 24-25 + kalendarz na rok 1998
 1998: nr 26-28
 1999: nr 29/30
 2000: nr 31/32-33
 2001: nr 34-36
 2002: nr 37-38
 2003: nr 39-41
 2004: nr 42-43
 2005: nr 44-46
 2006: nr 47-49
 2007: nr 50-53
 2008: nr 54-57 + wkł. do nr 54,57
 2009: nr 58-61 + wkł. do nr 58 + kalendarz 2010

Od [nr 2] 1989 podtyt.: [Informator oddziału białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna]
 Od nr 3 (1990) zmiana podtyt.: [Pismo oddziału białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna]
 Od nr 4 (1990) zmiana podtyt.: [Pismo oddziału założycielskiego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna w Białymstoku]
 Od nr 5 (1991) zmiana podtyt.: [Pismo Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna]
 Od nr 5 (1991) wyd.: [Oddział Założycielski TPGiW w Białymstoku]
 Od nr 6 (1991) zmiana podtyt.: [Pismo Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna. Białystok]
 Od nr 7 (1991) zmiana podtyt.: [Pismo Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna w Białymstoku]
 Od nr 1(13) (1993) [red. Piotr Olędzki]
 Od nr 1(13) (1993) podtyt.: Pismo Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna w Białymstoku
 Od nr 2 (1993) drugi podtyt.: [Pismo Białostockiego Oddziału Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna]
 Od nr 2 (1993) brak wyróżnionego red.
 Od nr 2 (1994) [red. Witold Czarnecki]
 Od nr 3 (1994) [red. Barbara Czarnecka]
 Od nr 1 (1995) [red. Witold Czarnecki]
 Od nr 1 (1995) wyd.: [Biuro Realizacji Fundacji Komputerowej w Białymstoku]
 Od nr 3 (1995) wyd.: [Computer Found]
 Od nr 24 (1997) [red. nacz. Robert Tomczak]
 Od nr 24 (1997) wyd.: [Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna]
 Od nr 25 (1997) brak wyróż. red.
 Od nr 25 (1997) zmiana drugiego podtyt.: [Pismo Oddziału Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna, poświęcone polskiej Tradycji i współczesności północno-wschodnich Kresów Rzeczypospolitej]
 Od nr 49 (2006) [red. nacz. Aleksander Miśkiewicz]
 Od nr 49 (2006) wyd.: [Piotr Jankowski]
 Od nr 50 (2007) wyd.: [Oddział Białostocki TPGiW]

Od nr 54 (2008) wyd.: [Piotr Jankowski]

Od nr 58 (2009) wyd.: [Rafał Cierniak]

BUW, BN, BUB

36. Gонец Polonijny : pismo Fundacji Kresowej Polonia / [red. nacz. Jan W. Kaczmarek]. – Nr 1 (styczeń-luty [19]95)– . – Gorzów Wielkopolski : FK Polonia, 1995– ; 21 cm

1995: nr 1 (styczeń-luty)

1996: nr 4 = 10 (październik-grudzień)

Dwumiesięcznik

Informacja o pierwszym numerze z nr 1 (1995)

Kwart., (1996)-

BZNiO

37. Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa. Oddział w Krakowie. – [oprac. red. A. Chlipalski, J. Kowalczyk]. – Nr 1 (1989)–Nr 21 (1991). –Kraków : TML OK, 1989–1991 ; 21 cm

1989: 1

1990: 2, 3, 4

1991: 5-21

Niereg.

Od nr 2 (1990) oprac. red. J. Kowalczyk

Od nr 5 (1991) oprac. red. Andrzej Chlipalski, Jerzy Kowalczyk

Od nr 6 (1991) oprac. red. Jerzy Kowalczyk

Do użytku wewnętrznego

Następny tyt.: Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich

BMN, BN, BJ

38. Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział w Krakowie ; [oprac. red. Jerzy Kowalczyk]. – Nr 22 (1993)–Nr 100 (2003). –Kraków : TMLiKPW OK, 1993–2003 ; 21 cm

1993: nr 22, 23+ wkł. do nr 23

1995: nr 24-28

1996: nr 29-38

1997: nr 39-41

1998: nr 42-46

1999: nr 47-57
2000: nr 58-66
2001: nr 67-86
2002: nr 87-93
2003: nr 94-100

Niereg.

Poprzedni tyt.: Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa. Oddział w Krakowie

Następny tyt.: Ul. Na Bajkach

Do użytku wewnętrznego

BMN, BN, BJ

39. Jednodniówka / Fundacja Kresowa „Semper Fidelis”. – Nr 1 (15 listopada 1993)–
. – Wrocław : FK „SF”, 1993– ; 30 cm

1993: nr 1 (15 listopada)
1994: nr 2 (styczeń), 4 (maj), 5 (wrzesień)

Zbiory J. Wasylkowskiego

40. Kresowe Stanice : biuletyn Stowarzyszenia Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich / [red. nac. Antoni Tomczyk]. – R.1, Nr 1 (grudzień 1997)– . – Warszawa : SROWiCKW, 1997– ; 21 cm. – ISSN 1429-6500

R.1: nr 1 (grudzień 1997)
R.2: nr 1-2 (czerwiec-listopad1998) = nr 2-3
R.3: nr 1-4 (marzec-grudzień 1999) = nr 4-7
R.4: nr 1-4 (marzec-grudzień 2000) = nr 8-11
R.5: nr 1-4 (luty-listopad 2001) = nr 12-15
R.6: nr 1-4 (luty-grudzień 2002) = nr 16-19
R.7: nr 1-4 (luty-listopad 2003) = nr 20-23
R.8: nr 1-4 (luty-grudzień 2004) = nr 24-27
R.9: nr 1-4 (luty-grudzień 2005) = nr 28-31
R.10: nr 1-4 (luty-grudzień 2006) = nr 32-35
R.11: nr 1-4 (luty-grudzień 2007) = nr 36-39 + nr spec. 1 (wrzesień)
R.12: nr 1-4 (marzec-grudzień 2008) = nr 40-43
R.13: nr 1-4 (marzec-grudzień 2009) = nr 44-47

Tyt. wg okł.

Półrocz., 1997-1998

Kwart., 1999 -

Od nr 2/3 (1998) podtyt.: kwartalnik Stowarzyszenia Rodzin Osadników Wojskowych

i Cywilnych Kresów Wschodnich

BMN, BN, BUW

41. Kresowiak : [pismo Oddziału Łomżyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna / red. nac. Wiesław Konopka]. – Nr 1/1 (1991)–Nr 7 (1993). – Łomża OŁ TPGiW, 1991–1993 ; 30 cm. – ISSN 1426-5478

1991 : 1(1), 2

1992 : 3

1993 : 4, 5, 6, 7

Tyt. wg nagł.

Kwart.

Następny tyt.: Panorama Kresowa

BKUL, BN, BJ, BMN

42. Kresowianie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich / [red. nac. Jarosław Haak]. – Wałbrzych : TMLiKPW OW ; 30 cm

1994: nr 2 (styczeń)

Opis na podstawie nr 2 (1994)

Do użytku wewnętrznego

Od nr 2 (1994) podtyt. również: [biuletyn oddziału Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich w Wałbrzychu]

BMN

43. Kresy Południowo-Wschodnie : rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu / [Janusz Polaczek red. nacz.]. – R.1, z.1 (2003)– . – Przemyśl – ROKEiN, 2003– ; 24 cm. – ISSN 1730-5624

R.1: z.1, 2 (2003)

R.2: z.1, 2 (2004)

R.3/4: z.1, 2 (2005/2006)

R.5/6 (2007/2008)

Ukazuje się 2 razy w roku

Od R. 1, z. 2 (2003) [red. nac. Andrzej Zapałowski]

Od R. 2, z. 1 (2004) tyt. grzbietowy: Kresy

R. 2, z. 2 (2004) podtyt.: zeszyt literacko-artystyczny : rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury,

Edukacji i Nauki w Przemysłu

Od R. 3/4, z. 1 (2005/2006) podtyt.: rocznik Przemyskiego Centrum Kultury i Nauki „Zamek”

Od R. 3/4, z. 1 (2005/2006) [red. nac. Janusz Polaczek]

Od R. 3/4, z. 1 (2005/2006) wyd.: PCKiNZ

Od R. 3/4, z. 2 (2005/2006) podtyt. również: zeszyt literacko-artystyczny

Od R. 3/4, z. 2 (2005/2006) [red. nac. zeszytu Elżbieta Kardamasz Cieszyńska]

Od R.5/6 (2007/2008) [red. nac. Janusz Polaczek]

Poprzedni tyt.: Galicja : pismo kulturalno-naukowe : kultura, tradycja, współczesność

BN, BMN, BUWr

44. Kresy Wschodnie : przegląd - antologia prasy polonijnej, kresowej i krajowej : dwutygodnik społeczno-kulturalny / [red. nac. Tadeusz Wojnar]. – Łubcze : [b.w.] ; 41 cm . - ISSN 1425-0470

1995: nr 1 (18 IX)

Opis na podst. nr 1 (1995)

BN

45. Leopolis / Towarzystwo Miłośników Lwowa w Kłodzku. – R.1, nr 1 (22 września 1989)– . – Kłodzko : TML, 1989– ; 21 cm

R.I: nr 1, 2, [3] (22 września-24 grudnia 1989)

R.II: nr 4-14 (22 września-24 grudnia 1990) + dod. do nr 4

R.III: nr 15-25 (15 stycznia-listopad/grudzień 1991)

R.IV: nr 26-29 (styczeń-kwiecień/maj1992)

Do użytku wewnętrznego

Opis wg nagł.

Niereg.

Od nr 4/1990 [red. kolegium Ewa Golecka i in.]

Od nr 21/1991 [wyd.: Zarząd Oddziału TML w Kłodzku]

Od nr 21/1991 [kolegium red. Anna Baran i in.]

BMN

46. Leopolis : jednodniówka oddziału stołecznego Towarzystwa Miłośników Lwowa / TML Oddział Stołeczny. – maj 1989. – [Warszawa] : TML OS, 1989 ; 29 cm

1989 : maj

Maszynopis

BMN

47. List Braślowski / Zarząd Krajowego Stowarzyszenia Braślavian. – Warszawa : ZKSB ; 30 cm

2007/2008

2008 (sierpień)

2009 (18 sierpnia) - wydanie specjalne

Opis na podstawie [nr] 2007/2008

BMN

48. Magazyn Kresowy MK : miesięcznik wschodniego pogranicza / [red. nacz. Zdzisław Kazimierzczuk]. – Nr 1 (kwiecień – maj 1993)– . – Zamość : Oficyna Wydawnicza „Kresy”, 1993– ; 28 cm. – ISSN 1230-6401

1993: nr 1-2 (kwiecień/maj-czerwiec/lipiec)

1995: nr 1 (5 wrzesień)

Tyt. wg okł.

Od 1993, nr 2 wyd.: Wydawnictwo „Pogranicze”

Od 1995, nr 1 podtyt.: tygodnik Polski Wschodniej

Od 1995, nr 1 wyd.: Oficyna Wydawnicza „Kresy”

BN, BPm.st.W

49. Mercuriusz Kresowy : pismo Towarzystwa Przyjaciół Wilna i Grodna / [red. nacz. Andrzej Wróbel]. – Lublin : TPWiG. Zarząd Oddziału ; 30 cm

1990 : 1 (styczeń)

Tytuł wg nagł.

Opis na podst. nr 1(1990)

BN

50. My na Wschodzie : [pismo chrześcijańsko-narodowe] / [red. odpowiedzialny Tadeusz M. Trajdos]. – Nr 1 (1991)– . – Warszawa : Wydawnictwo „Głos”, 1991– ; 30 cm

1991: nr 1/2, 3/4 (marzec/kwiecień-maj/czerwiec)

1992: nr 1, 3/4-7/8 (maj-listopad/grudzień) = nr 5-11/12

1993: nr 1/3 (styczeń/marzec) = 13/15

Tyt. wg okł.

Niereg.

Od nr 3/4 1991 brak wyodrębnionego wyd.

BN, BMN, Zbiory J. Wasylkowskiego

51. Na Rubieży : biuletyn : Ogólnopolskie Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej we Wrocławiu / [red. Cezary Łukasik]. – Nr 1 (listopad/grudzień 1992)– . – Wrocław : Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 1992– ; 29 cm. – ISSN 1230-4387

1992: nr 1 (listopad/grudzień)

1993: nr 1(2) marzec, 2-5 = 3-6

1994: nr 1-4 = 7-10

1995: nr 1-4 = 11-14

1996: nr 1-5 = 15-19

1997: nr 1-6 = 20-25

1998: nr 26-32

1999: nr 33/34-41

2000: nr 42-48

2001: nr 49-56

2002: nr 57-64

2003: nr 65-70

2004: nr 71-76

2005: nr 77-82

2006: nr 83-88

2007: nr 89-94

2008: nr 95-100

2009: nr 101-106

Biuletyn do użytku wewnętrznego

Dwumiesięcznik, 1992-1995

Niereg., 1995-

Od nr 1 (1993) [red. numeru Tadeusz Swoboda]

Od nr 2 (1993) [red. numeru Szczepan Siekierka, Leon Popek]

Od nr 3 (1993) [red. numeru Tadeusz Swoboda]

Od nr 4 (1993) [red. nacz. Tadeusz Swoboda]

Od nr 5 (1993) również podtyt.: Kwartalnik Historyczno-Publicystyczny

Od nr 1 (1994) zmiana podtyt.: Kwartalnik Historyczno-Publicystyczny Historia Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej we Wrocławiu

Od nr 2 (1994) [red. nacz. Jan Selwa]

Od nr 1 (1995) podtyt.: czasopismo historyczno-publicystyczne

Od nr 41 (1999) podtyt.: Pomnik-Ludobójstwo Dotychczas nie ukarane i nie potępione

Od nr 42 (2000) podtyt.: Ludobójstwo Dotychczas nie ukarane i nie potępione
Od nr 43 (2000) podtyt.: czasopismo historyczno-publicystyczne
Od nr 43 (2000) [red. wydania Henryk Komański]
Od nr 44 (2000) podtyt.: Ludobójstwo Dotychczas nie ukarane i nie potępione
Od nr 47 (2000) red. nac. Henryk Komański
Od nr 101 (2009) podtyt.: Czasopismo Historyczno-Publicystyczne Stowarzyszenia
Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów we Wrocławiu

BJ, BMN, BN, CBW

52. Nasza Gazeta - Więź : tygodnik społeczno-polityczny : Gdańsk, Sopot, Gdynia, Wilno /
[red. nac. Ronald Henryk Łaniecki]. – Nr 1 (maj 1994)–1996. – Gdańsk - Wrzeszcz : „Merkury
Bałtycki”, 1994–1996 ; 30 cm . – ISSN 1232-969 X

1994: nr 1- 7 (maj-październik)

1995: nr 1-5 = 8-12 (styczeń-wrzesień/październik) + wydanie specjalne do nr 3

1996: nr 1-2/3=14-15/16 (marzec-sierpień)

Od nr 4/5 (1994) drugi podtyt.: Gdynia, Sopot, Grodno, Wilno

Od nr 7 (1994) drugi podtyt.: Warszawa, Poznań, Gdańsk, Gdynia, Sopot, Grodno, Wilno

Od nr 1 (1995) drugi podtyt.: Warszawa, Poznań, Gdańsk, Królewiec, Lwów, Wilno, Grodno,
Witebs, Jekabpils (Łotwa)

Od nr 2 (1995) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Chicago, Wilno, Grodno,
Niemeczyn, Baranowicze

Od nr 3 (1995) podtyt.: pismo społeczno-patriotyczne

Od nr 3 (1995) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Poznań, Kraków, Wilno, Grodno,
Baranowicze

Od nr 4 (1995) podtyt.: pismo społeczno-kulturalne

Od nr 4 (1995) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Poznań, Kraków, Wilno, Białoruś
Wschodnia

Od nr 5 (1995) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Poznań, Kraków, Wilno, Grodno

Od nr 1(1996) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Poznań, Kraków, Szczecin, Sokołów
Podlaski, Ryga, Dyneburg, Jekabpils, Wilno, Grodno

Od nr 2/3 (1996) drugi podtyt.: Warszawa, Gdańsk, Gdynia, Poznań, Kraków, Szczecin,
Sokołów Podlaski, Kazachstan, Wilno, Grodno, Witebsk

BUW, BN

53. Nasza Rota : kwartalnik dla środowisk polskich i polonijnych w świecie / Fundacja
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej ; [red. nac. Barbara Jedynak]. – Nr 1 (2004)– . – Lublin
: FUMCS, 2004– ; 30 cm. – ISSN 1733-0556

2004: nr 1-4 + wkł.

2005: nr 1/2-3/4 + wkł. do nr 1/2

2006: nr 1/2-3/4
2007: nr 1-4 + dod. do nr 2
2008: nr 1-4 + dod. do nr 2
2009: nr 1-4

Tyt. wg okł.

Kwart.

Od nr 1/2 (2005) wyd.: Fundacja „Polonia Restituta”

Poprzedni tyt.: Rota

BMN, BN, BUŁ

54. Ostróg : biuletyn / Koło Przyjaciół Ostroga n/Horyniem, [Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”. Oddział Zachodniopomorski ; red. Jerzy Czyżewski]. – R.1, Nr 1(wrzesień 1991)– . – [Szczecin] : SWP Oddział Zachodniopomorski, Koło Przyjaciół Ostroga n/Horyniem, 1991– ; 21 cm

R.1: nr 1 (wrzesień 1991)
R.2: nr 2-5 (styczeń-grudzień 1995)
R.3: nr 6-9 (marzec-grudzień 1993)
R.4: nr 10-13 (kwiecień-grudzień 1994)
R.5: nr 14-17 (marzec-grudzień 1995)
R.6: nr 18-20 (marzec-wrzesień 1996) ; 21 ([1996])
R.7: nr 22-25 (1997)
R.8: nr 26-29 (1998)
R.9: nr 30-33
R.10: nr 34-37 (2000)
R.11: nr 38/39-41, 42 (2001/2002)
R.12: nr 43-48 (2003)
R.14: nr 49-53 (2004/2005)
R.15: nr 54, 55 (wrzesień 2005)
R.16: nr 59 (wrzesień 2006)
R.17: nr 61-64 (kwiecień-grudzień 2007)
R.18: nr 65-68 (marzec-grudzień 2008)
R.19: nr 69-71/72 (marzec-grudzień 2009)

Tyt. wg nagł.

Kwart.

Od nr 16 (1995) wyd.: Koło Przyjaciół Ostroga n/Horyniem

Od nr 18 (1996) wyd.: Koło Przyjaciół Ostroga n/Horyniem Oddział Zachodniopomorski Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”

Od nr 53 (2005) : [red. Tadeusz Kosiński, Zbigniew Piasecki]

Od nr 59 (2006) : [red. Tadeusz Kawecki, Tadeusz Kosiński, Zbigniew Piasecki]

Od nr 68 (2008) : [red. Barbara Dominiczak, Tadeusz Kawecki, Tadeusz Kosiński, Zbigniew Piasecki]

BJ, BN, BUW, KP Sz

55. Pamiętnik Okręgu Wileńskiego AK / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej ;
[red. Jan Malinowski]. – Nr 1 (1997)– . – Bydgoszcz ; Warszawa : Komisja Historyczna Okręgu
Wileńskiego AK ŚZŻAK, 1997– ; 21 cm

1997: nr 1
1998: nr 2-5
1999: nr 6-9
2000: nr 10-13
2001: nr 14-16
2002: nr 17-20
2003: nr 21/22-23
2004: nr 24-27
2005: nr 28-30
2006: nr 31-32
2007: nr 33-35
2008: nr 36-38
2009: nr 39-40

Tytuł wg okł.

Niereg.

Od nr 10 (2000) wyd.: Bydgoszcz : Komisja Historyczna Okręgu Wileńskiego AK ŚZŻAK ;
Warszawa : nakł. Zarząd Okręgu Wileńskiego ŚZŻAK

Od nr 12 (2000) wyd.: Bydgoszcz : Nakładem Zarządu Okręgu Wileńskiego ŚZŻAK

Od nr 21/22 (2003) [red. Leszek Jan Malinowski]

Od nr 40 (2009) [red. Leszek Jan Malinowski, Henryk Dubowik]

BN, BUW, BJ

56. Panorama Kresowa / [red. nacz. Wiesław Konopka]. – Nr 0/8 (1994)–Nr 63 (2009). – Łomża
: Oddział TPGiW, 1994–2009 ; 30 cm. – ISSN 1426-4594

1994: nr 0 = nr 8
1995: nr 1,2 = nr 9, 10
1996: nr 3-4 = nr 11-12
1997: nr 5-7 = nr 13-15
1998: nr 8; nr 9-11 = nr 17-19
1999: nr 12-15 = nr 20-23
2000: nr 16-19 = nr 24-27
2001: nr 20-23 = nr 28-31
2002: nr 24-27 = nr 32-35

2003: nr 28-31 = nr 36-39
2004: nr 32-35 = nr 40-43
2005: nr 36-39 = nr 44-47
2006: nr 40-41 = nr 48-49; nr 50-51
2007: nr 52-55
2008: nr 56-59
2009: nr 60-63

Tyt. wg okł.

Niereg., 1994-1997

Kwart., 1998-

Od nr 1 (1995) podtyt.: Organ Zarządu Krajowego Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna

Od nr 20 (2001) podtyt.: Organ Funduszu na Rzecz Polaków na Wschodzie im. A.

Dawidowicza

Od nr 20 (2001) wyd.: FnRPnW

Poprzedni tyt.: Kresowiak

BUW, BN, BMN, BJ

57. Prawica Polska : pismo społeczno-polityczne / [red. nac. Mariusz Roman]. – R.1, Nr 1 (czerwiec 1994)– . – Gdańsk-Wrzeszcz : „Merkury Bałtycki”, 1994– ; 30 cm. – ISSN 1234-8465

R.1: nr 1-2 (czerwiec-grudzień 1994)

R.2: nr 3-5 (marzec-wrzesień 1995)

1996: nr 6 (marzec); R.3: nr 2 (lipiec) = nr 7

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od R.1, nr 2 (1994) brak wyd.

Od 1996, nr 6: wyd.: [Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna. Oddział Gdańsk]

BN

58. Przegląd Wschodni : historia i współczesność Polaków na Wschodzie / [Jan J. Malicki red.]. – T.1 z.1 (1991)– . – Warszawa : Gebethner i S-ka Wydawnicza, 1991– ; 24 cm. – ISSN 0867-5929

T.1: z. 1-4 (1991)

T.2: z. 1-4 (1992/1993) = z. 5-8

T.3: z. 1-4 (1994) = z. 9-12

T.4: z. 1-4 (1997/1998) = z. 13-16

T.5: z. 1-4 (1998/1999) = z. 17-20

T.6: z. 1-4 (1999/2000) = z. 21-24

T.7: z. 1-4 (2000/2001) = z. 25-28

T.8: z. 1-4 (2001/2003) = z. 29-32 + nadb. do z. 4

T.9: z. 1-4 (2004/2006) = z. 33-36

T.10: z. 1-4 (2006/2008) = z. 37-40

T. 11: z. 2, 3 (2009/2010) = z. 42-43

Kwart.

Od T.1, z. 3 (1991) brak wyodrębnionego wyd.

T.3, z.1 (1994) zawiera: Bibliografia Wschodnia 1993

Od T.3, z. 3 (1994) wyd.: Przegląd Wschodni

Od T.4, z. 2 (2007) brak podtyt.

BN, BUW, BMN

59. Rocznik Lwowski / Instytut Lwowski ; [Janusz Wasylkowski red. nacz.]. – 1991– . – Warszawa : IL, 1991– ; 25 cm. – ISSN 1230-0829

1991

1992

1993/1994

1995/1996

1997/1998

1999

2000/2001

2002

2003

2004

2005

2006

2007

2008/2009

Rocznik

BMN, BN, BUW

60. Rocznik Wschodni / [red. Aleksander Dawidowicz i in.]. – 1994– . – Rzeszów : Remark, 1994– ; 23 cm. – ISSN 1234-88-64

1994

1995

1996: nr 3

1997: nr 4

1999: nr 5

2000: nr 6

2001: nr 7
2002: nr 8
2003: nr 9
2004: nr 10
2005/2006: 11
2006/2007: 12
2007/2008: 13

Rocznik

Od nr 3 (1996) wyd.: [Rzeszowski Oddział Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”]
Od nr 4 (1997) wyd.: [Rzeszowski Oddział Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” przy udziale Urzędu Miasta Rzeszowa]
Od nr 6 (2000) [red. Andrzej J. Madera, Wanda Tarnawska]
Od nr 7 (2001) [red. nacz. Andrzej J. Madera]
Od nr 7 (2001) wyd.: [Firma „SAS” Wanda Tarnawska]
Od nr 8 (2002) wyd.: [Instytut Politologii Akademii Pedagogicznej w Krakowie ; Firma „SAS” Wanda Tarnawska]
Od nr 9 (2003) [m. wyd. Rzeszów-Kraków]

BUW, BJ, BKUL

61. Rodacy Rodakom : [kwartalnik Fundacji „Rodacy-Rodakom” / Piotr Kościński red. nacz.]. – Nr 1 (jesień 1992)– . – Warszawa : Fundacja „RR”, 1992– ; 30 cm

1992: nr 1 (jesień)
1993: nr 1-3 = 2-4 (zima - jesień)

Zbiory J. Wasylkowskiego

62. Rota : kwartalnik dla nauczycieli, rodziców i młodzieży poza granicami RP : [kwartalnik dla nauczycieli, rodziców i młodzieży poza granicami Polski] / Fundacja Pomocy Szkołom Polskim w ZSRR im. Tadeusza Goniewicza ; [red. nacz. Barbara Jedynak]. – Nr 1 ([19]91)–Nr 3/4 (2003). – Lublin : FPSP w ZSRR, [19]91–2003 ; 30 cm. – ISSN 0867-5872

1991: nr 1-3/4 + wkł.
1992: nr 1/2-3/4 = 5/6-7/8
1993: nr 1-4 = 9-12 + wkł. do nr 1
1994: nr 1/2-3/4 = 13/14-15/16
1995: nr 1-4 = 17-20
1996: nr 1/2-3-4 = 21/22-23/24 + wkł. do nr 1
1997: nr 1-4 = 25-28 + dod. do nr 4 + kalendarz 1998
1998: nr 1-4 = 29-32 + wkł.
1999: nr 1/2-4 = 33/34-36

2000: nr 1/2-4 = 37/38-40

2001: nr 1/2-4 = 41/42-44

2002: nr 1/2-4 = 45/46-48

2003: nr 1/2-3/4

Tyt. wg okł.

Kwart.

Od nr 3/4 (1991) wyd.: FPSPnW

Od nr 4 (1993) podtyt.: kwartalnik dla Polonii i Polaków poza granicami Polski

Od nr 1/2 (2000) podtyt.: kwartalnik dla Polonii i Polaków poza granicami RP : [kwartalnik dla Polonii i Polaków poza granicami Polski]

Od nr 1/2 (2003) podtyt.: kwartalnik dla środowisk polskich i polonijnych w świecie

Od nr 1/2 (2003) wyd.: Fundacja Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej

Następny tytuł: Nasza Rota

BMN, BN, BKUL

63. Sarnieńskie Zeszyty Historyczne / [Dąbkowski Henryk]. – Warszawa : [nakładem autora] ; 21 cm

1994: nr 2

1996: nr 15, 16, 17, 20

1998: nr 25

Opis na podstawie nr 2 (1994)

Niereg.

Od nr 15 (1996): 30 cm

Zbiory J. Wasylkowskiego

64. Semper Fidelis : miesięcznik Towarzystwa Miłośników Lwowa / Henryk Staniuk red. nacz.. – Grudzień 1989/Styczeń 1990– . – Wrocław : Wielobranżowe Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe „Prestrust”, 1989/1990– ; 30 cm. – ISSN 0866-914

1989/1990: grudzień/styczeń ; nr 2-6 (luty/marzec-listopad/grudzień)

1991: nr 1-4 = nr 7-10

1992: nr 1 = 11-3/4

1993: nr 1-4 = nr 14-17

1994: nr 1-6 = nr 18-23

1995: nr 1-6 = nr 24-29

1996: nr 1-6 = nr 30-35

1997: nr 1-5/6 = nr 36-40/41

1998: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 42-47

1999: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 48-53
 2000: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 54-59
 2001: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 60-65 + nr 6a
 2002: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 66-71
 2003: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 72-77
 2004: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 78-83
 2005: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 84-89 + nr 4a (lipiec/sierpień)
 2006: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 90-95
 2007: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 96-101 + Kalendarz Lwowski 2008
 2008: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 102-107 + wkł. do nr 5
 2009: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 108-113

Dwumiesięcznik, 1994 –

Od nr 2-3 (1991) podtyt.: pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Wschodnich

Od nr 2-3 (1991) wyd.: Zarząd Główny Towarzystwa Miłośników Lwowa

Od nr 2-3 (1991) [red. Danuta Nespiak]

Od nr 2 (1992) [red. nacz. Zdzisław Ojrzyński]

Od nr 3-4 (1992) podtyt.: pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich

Od nr 2 (1993) wyd.: fundacja Kresowa „Semper Fidelis”

Od nr 4 (1996) [red. nacz. Danuta Nespiak]

Od nr 5/6 (1997) [red. Zdzisław Ojrzyński]

Od nr 1 (1998) [red. nacz. Andrzej Kamiński]

Od nr 2 (1998) wyd.: Danuta Tabińska-Juhasz

Od nr 3 (1998) wyd.: Fundacja Kresowa „Semper Fidelis”

Od nr 6 (2004) wyd.: TMLiKPW

BMN, BN, BUW

65. Skąd Nasz Ród : kwartalnik dla rodzin polskich na Wschodzie oraz środowisk kresowych w kraju i za granicą / Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS w Lublinie ; [red. nacz. Dariusz Śladecki]. – Lublin : OSPiS PZKS ; 30 cm

1997: nr 1

Opis na podst. nr 1 (1997)

BN, BUWr, WBP L

66. Spotkania Świrzan : [biuletyn Świrzan i ich Potomków / oprac. Józef Wyspiański]. – Nr 1 (1992) – . – Lubin : [b.w.], 1992– ; 21 cm

1992: 1-4

1993: 1-3 = 5-7

1994: 1-4 = 8-11
1995: 1-5 = 12-16
1996: 1-5 = 17-21
1997: 1-6 = 22-27
1998: 1-4 = 28-31
1999: 1-5 = 32-36
2000: 1-4 = 37-40
2001: 1-5 = 41-45
2002: 1-5 = 46-50
2003: 1-5 = 51-55
2004: 1-5 = 56-60
2005: 1-5 = 61-65
2006: 1-5 = 66-70
2007: 1-5 = 71-75
2008: 1-5 = 76-80
2009: 1-5 = 81-85

Tyt. wg okł.

Niereg.

Od nr 2 (1996) podtyt.: [biuletyn wspomnieniowo-historyczny Świrzan i ich Potomków]

BMN, BN, BJ

67. Strzecha Stryjska / Towarzystwo Miłośników Lwowa. Zarząd Główny we Wrocławiu ; [Henryk Hord i in.]. – R.1, Nr 2 (1991)–R.18, Nr 41 (2008). – Wrocław : TML ZG, 1991–2008 ; 21 cm. – ISSN 1505-7542

R.1: nr 2-3 (1991)
R.2: nr 4-7 (1992)
R.3: nr 8-11 (1993)
R.4: nr 12/13-14 (1994)
R.5: nr 15 (1995)
R.6: nr 16 (1996)
R.7: nr 17-19 (1996/1997)
R.8: nr 20-21 (1998)
R.9: nr 22-23 (1999)
R.10: nr 24 (2000)
R.11: nr 26-27 (2001)
R.12: nr 28-29 (2002)
R.13: nr 30-31 (2003)
R.14: nr 32-33 (2004)
R.15: nr 34-35 (2005)
R.16: nr 36-37 (2006)

R.17: nr 38-39 (2007)

R.18: nr 40-41 (2008)

Od R.2, nr 5 (1992): Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich
Zarząd Główny we Wrocławiu

Od R.3, nr 10 (1993) [red. nacz. Krystyna Roszek-Masiak]

Od R.4, nr 12/13 (1994) podtyt.: Klub

Od R.4, nr 12/13 (1994) [red. gł. Anna Wojciechowska]

Od R.4, nr 14 (1994) podtyt.: Biuletyn Klubu

Od R.13, nr 31 (2003) brak wyodrębnionego red.

Kontynuacja tyt.: Biuletyn Strzechy Stryjskiej Członka Towarzystwa Miłośników Lwowa

BN, BZNiO, BMN

68. Szczecińskie Zeszyty Kresowe / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Szczeciński z Klubem Wicynian ; [red. kolegium pod przewodn. Krzysztofa Szczura]. – Nr 1 (marzec-czerwiec 2009)– . – Szczecin : TMLiKPW OSz, 2009– ; 30 cm

2009: 1 (marzec-czerwiec), 2 (lipiec-wrzesień), 3 (październik-grudzień)

Niereg.

BMN

69. Szlakiem Narbutta / [zespół red.: Modest Bobowicz „Wircz”, Bolesław Lisowski „Sławek”, Aleksander Zwierko „Okon” ; Komisja Historyczna Środowiska Żołnierzy Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego. – Nr 1(kwiecień 1988) – . – [Łódź : KHSŻAK ON], 1988– ; 21 cm

1988: nr 1 (kwiecień)

1989: nr 2, 3 (kwiecień, wrzesień)

1990: nr 4, 5 (styczeń, lipiec)

1991: nr 6 (maj)

1993: nr 7 (lipiec)

1997: nr 8 (lipiec) + mapa

1998: nr 5, 7, 8 = 13, 15, 16 (I-III, VII-IX, X-XII)

1999: nr 9-12 = 17-20 (I-III-X-XII)

2000: nr 13, 15, 16 = 21, 23, 24 (I-III, VII-IX, X-XII)

2001: nr 17-20 = 25-28 (I-III-X-XII)

2002: nr 21, 22 = 29, 30 (I-III, IV-VI)

2003: nr 25-27/28 = 33-35/36 (I-III-VII-XII)

Niereg., 1988-1989

Kwart., 1990 –

Od nr 2 (1989) podtyt.: Biuletyn Środowiska Żołnierzy AK Okręgu Nowogródzkiego
Od nr 4 (1990) podtyt.: Biuletyn Stowarzyszenia Żołnierzy AK Okręgu Nowogródzkiego
Od nr 5 (1990) podtyt.: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Biuletyn Okręgu Nowogródzkiego AK
Od nr 5 (1990) [zespół red. Modest Bobowicz, Aleksander Zwierko]
Od nr 8 (1997) [red. Modest Bobowicz]
Od nr 5 (1998) [red. Kazimierz Krajewski]

BUW, BN, BJ

70. Ul. Na Bajkach / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział w Krakowie / [oprac. red. Jerzy Kowalczyk]. – Nr 1/101 (2003)– . – Kraków : TMLiKPW OK, 2003– ; 21 cm

2003: nr 1-12 = nr 101-112
2004: nr 13-21 = nr 113-121
2005: nr 22-57 = nr 122-157
2006: nr 58-61 = nr 158-161
2007: nr 62-78 = nr 162-178 + supl. do nr 64
2008: nr 79-95 = nr 179-195
2009: nr 96-109 = nr 196-209 + supl. do nr 109

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 33 (2005) podtyt.: Pismo dokumentujące przeszłość Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich RP

Poprzedni tyt.: Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział w Krakowie

Nr 1 (2003) ukazał się łącznie z: Informacje / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział w Krakowie nr 100

BMN, BN, BJ

71. Ułan Wołyński : czasopismo Stowarzyszenia Rodzina 19 Pułku Ułanów Wołyńskich / SR19PUW. – Nr 1(czerwiec 1995)– . – Warszawa : SR19PUW, 1995– ; 21 cm

1995: nr 1-3 (czerwiec-grudzień)
1996: nr 4-7 (marzec-grudzień)
1997: nr 8-10 (kwiecień-sierpień)
1998: nr 11-15 (styczeń-grudzień)
1999: nr 16-19 (marzec-grudzień)
2000: nr 20 (marzec)
2003: nr 21 (listopad)
2004: nr 22 (sierpień)

2005: nr 23-25 (kwiecień-listopad)
2006: nr 26-28 (czerwiec-listopad)
2007: nr 29-32 (marzec-listopad)
2008: nr 33-35 (marzec-listopad)
2009: nr 36-38 (marzec-listopad)

Tyt. wg nagł.

Niereg.

Od nr 33 (2008) [red. Włodzimierz Majdewicz]

BMN, BN, SR19PUW

72. Wiadomości Towarzystwa Miłośników Lwowa / [zredagowali : Komisja Naukowo
-Historyczna i Wydawnicza TML Wrocław : Zdzisław A. Ojrzyński, Danuta Nespiak]. –
Wrocław : TML ; 30 cm

1989 : styczeń, marzec, [nr 3]

Do użytku wewnętrznego

Opis na podst.: styczeń 1989

BMN

**73. Wiadomości z Kołomyi i Pokucia : biuletyn informacyjny Oddziału Miłośników
Kołomyi „Pokucie” we Wrocławiu.** – Nr 1 (styczeń 2002)– . – Wrocław : Oddział Miłośników
Kołomyi „Pokucie”, 2002– ; 30 cm

2002: nr 1-3/4 (styczeń-październik)
2003: nr 5-7/8 (styczeń-październik)
2004: nr 9-11/12 (styczeń-październik)
2005: nr 13-16 (styczeń-październik)
2006: nr 17-19/20 (styczeń-październik)
2007: nr 21-24 (styczeń-październik)
2008: nr 25-27/28 (styczeń-październik)
2009: nr 29-31 (styczeń-październik)

Od nr 2 (2002) [red. nacz. Zbigniew Berling]

BKUL, BZNiO

74. Wiano : trybuna akowców wileńskich. – Nr 1 (wrzesień 1989)– . – [Łódź : b.w.], 1989– ;
21 cm. – ISSN 1426-7586

- 1989: nr 1-2 (wrzesień-24 grudzień)
1990: nr 3-13 (1 luty-październik) - nr 10 wydanie specjalne
R.3: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1991) = nr 14-25 + indeks
R.4: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1992) = nr 26-37
R.5: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1993) = nr 38-49 + indeks
R.6: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1994) = nr 50-61 + indeks
R.7: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1995) = nr 62-73 + indeks
R.8: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1996) = nr 74-85 + indeks
R.9: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1997) = nr 86-97 + indeks
R.10: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1998) = nr 98-109 + indeks
R.11: nr 1-12 (styczeń-grudzień 1999) = nr 110-121 + indeks
R.12: nr 1-12 (styczeń-grudzień 2000) = nr 122-133 + indeks
R.13: nr 1-12 (styczeń-grudzień 2001) = nr 134-145 + indeks
R.14: nr 1-12 (styczeń-grudzień 2002) = nr 146-157 + indeks
R.15: nr 1-12 (styczeń-grudzień 2003) = nr 158-169 + indeks
R.16: nr 1-7/8 (styczeń-lipiec/sierpień 2004) = nr 170-176/177

Tyt. wg nagł.

Miesięcznik

Od nr 2 (1989) podtyt. również: Wilno

Od nr 6 (1990) [red. zespół Wacław Cierpiński, Henryk Bogowski, Jerzy Urbankiewicz].

Od R.8, nr 3 (1996) podtyt. również: Łódź -Wilno.

Od R.8, nr 11 (1996) [red. zespół Henryk Bogowski, Jerzy Urbankiewicz].

Od R.9, nr 1 (1997) [red. zespół J. J. Bekier, Henryk Bogowski, Jerzy Urbankiewicz]

Od R.10, nr 1 (1998) [red. zespół J. J. Bekier, Henryk Bogowski, Z. Sikora, Jerzy Urbankiewicz]

Od R.11, nr 5 (1999) [red. zespół J. J. Bekier, Henryk Bogowski, K. Romanowski, Jerzy Urbankiewicz]

Nr 7-8 (1999) brak wyróżnionego red.

Od nr 4 (2003): [red. zespół J. J. Bekier, K. Romanowski, Jerzy Urbankiewicz]

Od nr 12 (2003): [red. zespół J. J. Bekier, K. Laskarys, Jerzy Urbankiewicz]

BN, BUW, CBW

75. Wicyńskie Forum : biuletyn historyczno-informacyjny / [red. Józef Argasiński]. – Nr 1 (25-08-2007). – Bielsko-Biała : „Ars Aqua”, 2007 ; 21 cm

2007: 1

Ukazał się tylko jeden numer

Następny tyt.: Wicyńskie Zeszyty : periodyk Klubu Wicynian i ludzi związanych z Kresami Południowo-Wschodnimi

BJ

76. Wicyńskie Zeszyty : periodyk Klubu Wicynian i ludzi związanych z Kresami Południowo-Wschodnimi / [red. Józef Argasiński]. – Nr 1 (maj 2009)– . – [Bielsko-Biała : Klub Wicynian], 2009– ; 30 cm

2009: 1

Tyt. wg nagł.

Poprzedni tyt.: Wicyńskie Forum : biuletyn historyczno - informacyjny

BMN, BN, BJ

77. Wieś Kresowa Czabarówka i Sąsiedzi / Związek Ekspatriowanych z Czabarówki ; red. Julian Ziobrowski. – Nr 1 (luty 1994)– . – Krotoszyn : ZEzCz, 1994– ; 20 cm. – ISSN 1734-8536

1994: nr 1 (luty)

1995: nr 2 (maj)

1996: nr 3 (czerwiec)

1997: nr 4 (czerwiec)

1998: nr 5 (czerwiec)

1999: nr 6 (czerwiec)

2000: nr 7 (czerwiec)

2003: nr 8 (czerwiec)

2004: nr 9 (czerwiec)

2005: nr 10 (czerwiec)

2006: nr 11 (czerwiec)

2007: nr 12 (czerwiec)

2008: nr 13 (czerwiec)

Rocznik

Od nr 2 (1995) : Związek Ekspatriowanych z Czabarówki (woj. Tarnopol) z siedzibą we Wrocławiu.

BN, BJ

78. Wileński Przekaz / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wileński. Środowisko w Gdańsku. – Nr 1 (1990)–Nr 40 (1996). – Gdańsk : SZŻAK OW, 1990–1996 ; 21cm. – ISSN 1425-2295

1990: nr 1, 3

1991: nr 5-12

1992: nr 1-7 = nr 13-19 + supl. nr 2

1993: nr 1-6 = nr 20-25 + supl. nr 3,4

1994: nr 26-30 + supl. nr 5: cz.1-2

1995: nr 31-35 + supl. nr 6-9

1996: nr 36-40 + supl. nr 10-14

Tyt. wg okł.

Niereg.

Od nr 31 (1995) wyd.: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Komisja Historyczna Okręgu Wileńskiego

Od nr 31 (1995) [red. Olgierd Christa]

Od nr 32 (1995) wyd.: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Środowisko Okręgu Wileńskiego

BN, BUT, BJ

79. Wileńskie Rozmaitości / Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej-Oddział w Bydgoszczy. – Nr 1 (1990)– . – [Bydgoszcz] : TMWiZW, 1990– ; 30 cm. – ISSN 0867 4922

1990: nr 1-4 (I-IV kwartał)

1991: nr 1-4 = nr 5-8 (I-IV kwartał) + dod. do nr 4

1992: nr 1-6 = nr 9-14 (I-IV kwartał + dwa numery bez oznaczenia kwartału)+ dod. do nr 1-6

1993: nr 1-6 = nr 15-20 + dod. do nr 1-6

1994: nr 1-6 = nr 21-26 + dod. do nr 1-6 + indeks

1995: nr 1-6 = nr 27-32 + dod. do nr 1, 4-6

1996: nr 1-6 = nr 33-38 + dod. do nr 1-6

1997: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 39-44 + dod. do nr 1-6

1998: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 45-50 + dod. do nr 1-5 + indeks

1999: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 51-56 + dod. do nr 1-6

2000: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 57-62 + dod. do nr 1-2, 4-6

2001: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 63-68 + dod. do nr 1-6

2002: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 69-74 + dod. do nr 1-5

2003: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 75-80 + dod. do nr 1-3, 6 + indeks

2004: nr 1-7 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 81-87 + dod. do nr 1, 4-5

2005: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 88-93 + dod. do nr 2, 4, 5, 6

2006: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 94-99 + dod. do nr 1-3, 5, 6

2007: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 100-105 + dod. do nr 2-4/5 + indeks

2008: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 106-111 + dod. do nr 1, 2, 4/5, 6

2009: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 112-117 + dod. do nr 1, 3, 6

Kwart., 1990-1991

Dwumiesięcznik, 1992

Od nr 1 (1991) red. J. Malinowski

Od nr 2 (2001) podtyt.: Dwumiesięcznik Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej

Od nr 3 (2002) [red. L.J. Malinowski]

Od nr 4/5 (2003) podtyt.: Dwumiesięcznik Oddziału Bydgoskiego Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej

Od nr 5 (2005) zmiana podtyt.: Dwumiesięcznik Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej w Bydgoszczy

Od nr 6 (2009) red.: Leszek Jan Malinowski, Henryk Dubowik

BN, BUW, BMN, BJ

80. Wołyń Blżej : [biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia, Koło w Oświęcimiu i Społecznego Komitetu Pomocy Parafii Rzymskokatolickiej w Równem z s. w Janowie Lubelskim / zespół red. Halina Ziółkowska-Modła i in.]. – R.1, nr 1 (luty 1994)– . – Oświęcim : TMWiP ; Janów Lubelski : SKPPR w Równem, 1994– ; 21 cm. – ISSN 1425 008X

- R.1: nr 1-4 (luty-listopad 1994)
- R.2: nr 3-4 (sierpień-listopad 1995) = nr 7-8
- R.3: nr 1-4 (luty-listopad 1996) = 9-12
- R.4: nr 1-4 (luty-listopad 1997) = 13-16
- R.5: nr 1-4 (luty-listopad 1998) = 17-20
- R.6: nr 1-4 (luty-listopad 1999) = 21-24 + wkł. do nr 2
- R.7: nr 1-4 (luty-listopad 2000) = nr 25-28
- R.8: nr 1-4 (luty-listopad 2001) = nr 29-32
- R.9: nr 1-4 (luty-listopad 2002) = nr 33-36
- R.10: nr 1-4 (luty-listopad 2003) = nr 37-40
- R.11: nr 1-4 (luty-listopad 2004) = nr 41-44
- R.12: nr 1-4 (luty-listopad 2005) = nr 45-48
- R.13: nr 1-4 (luty-listopad 2006) = nr 49-52
- R.14: nr 1-4 (luty-listopad 2007) = nr 53-56
- R.15: nr 1-4 (luty-listopad 2008) = nr 57-60
- R.16: nr 1-4 (luty-listopad 2009) = nr 61-64

Kwart.

Od R.1, nr 4 (1994) podtyt.: [biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia, Koło w Oświęcimiu]

Od R.1, nr 4 (1994): Oświęcim : TMWiP

Od 1995 wyodrębniło się czasopismo: Wołyń i Polesie

Od R.2, nr 3 (1995) podtyt.: [kwartalnik Społecznego Komitetu Pomocy Parafii Rzymskokatolickiej w Równem na Wołyniu]

Od R.2, nr 3 (1995): Janów Lubelski : SKPPR

Od R.2, nr 3 (1995) [zespół red. Józef Łukasiewicz i in.]

Od R. 3, nr 3 (1997) [zespół red. Krystyna Wojciechowska]

Od R.6, nr 1 (1999) [red. Krystyna Wojciechowska]

Od R.6, nr 3 (1999) m. wyd. również Śrem

Od R.11, nr 3 (2004) [red. Józef Łukasiewicz]

Od R.11, nr 3 (2004) m. wyd.: Janów Lubelski

Od R.14, nr 2 (2007) podtyt.: [pismo Społecznego Komitetu Pomocy Parafii Rzym.-Kat.

w Równem na Wołyniu]

BN, BJ, BMN

81. Wołyń i Polesie: [biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia - Koło w Oświęcimiu / zespół red. Halina Ziółkowska-Modła i in.]. – R.2, Nr 1(luty 1995)– . –Oświęcim : TMLiKPW Koło w Oświęcimiu, 1995– ; 21 cm. – ISSN 1425-0098

- R.2: nr 1-4 (luty-listopad 1995) = nr 5-8
- R.3: nr 1-4 (luty-listopad 1996) = nr 9-12
- R.4: nr 1-4 (styczeń-listopad 1997) = nr 13-16
- R.5: nr 1-4 (luty-listopad 1998) = nr 17-20
- R.6: nr 1-4 (luty-listopad 1999) = nr 21-24
- R.7: nr 1-4 (luty-listopad 2000) = nr 25-28
- R.8: nr 1-4 (luty-listopad 2001) = nr 29-32
- R.9: nr 1-4 (luty-listopad 2002) = nr 33-36
- R.10: nr 1-4 (luty-listopad 2003) = nr 37-40
- R.11: nr 1-4 (luty-listopad 2004) = nr 41-44
- R.12: nr 1-4 (luty-listopad 2005) = nr 45-48
- R.13: nr 1-4 (luty-listopad 2006) = nr 49-52
- R.14: nr 1-4 (luty-listopad 2007) = nr 53-56
- R.15: nr 1-4 (luty-listopad 2008) = nr 57-60 + wkł. do nr 3
- R.16: nr 1-4 (luty-listopad 2009) = nr 61-64

Kwart.

W nr 1(1995) informacja o wyodrębnieniu z kwartalnika „Wołyń Blżej” nowego tytułu „Wołyń i Polesie”

Od R.3, nr 3 (1996) [red. nacz. Halina Ziółkowska-Modła]

Od R.16, nr 2 (2009) podtyt.: Biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia w Oświęcimiu

Od R.16, nr 4 (2009) podtyt.: Biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia

BN, BJ, BUW, BMN

82. Wrocławskie Studia Wschodnie / Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego ; Czesław Hernas red. nacz.. – 1 (1997)– . – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997– ; 22 cm. – (Acta Universitatis Wratislaviensis, ISSN 0239-6661). – ISSN 1429-4168

- [T.] 1 (1997)
- [T.] 2 (1998)
- [T.] 3 (1999)
- [T.] 4 (2000)
- [T.] 5 (2001)

R.6 (2002)
 R.7 (2003)
 R.8 (2004)
 R.9 (2005)
 R.10 (2006)
 R.11 (2007)
 R.12 (2008)
 R.13 (2009)

Rocznik

Od [T.] 2 (1998) podtyt.: rocznik Ośrodka Badań Wschodnich oraz Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich

Od R.6 (2002) brak wyróżnionego podtyt.

Od R.6 (2002) : Instytut Historyczny i Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Zakład Narodowy imienia Ossolińskich

Od R.7 (2003) : [Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Zakład Narodowy imienia Ossolińskich]

Od R.8 (2004) [red. nac. Antoni Kuczyński]

Od R.11 (2007) : [Ośrodek Badań Wschodnich i Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Zakład Narodowy imienia Ossolińskich]

Seria główna: [T.1]: nr 1820; [T.] 2; nr 2043; [T.] 3: nr 2168; [T.] 4: nr 2245

[T.] 5: nr 2300; R.6: nr 2401; R.7: nr 2606; R.8: nr 2679; R.9: nr 2829; R.10: nr 2933; R.11: nr 3000; R.12: nr 3111; R.13: nr 3321

BN, BJ, BKUL

83. Wspólnota Polska : biuletyn Stowarzyszenia / [red. Agnieszka Panecka]. – Nr 6/29 (lipiec-sierpień 1994)– . – Warszawa : Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1994– ; 30 cm. – ISSN 1429-8457

1994: nr 6-8/9 (lipiec/sierpień-październik/listopad) = nr 29-31

1995: nr 1-12 (grudzień/styczeń-grudzień) = nr 32-42

+ Indeks : Bibliografia Biuletynu Informacyjnego Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” od października 1991 do grudnia 1995

1996: nr 1-12 (styczeń-grudzień) = nr 43-5

1997: nr 1/2-12 (styczeń/luty-grudzień) = nr 55/56-65

1998: nr 1-12 (styczeń-grudzień) = nr 66-77

1999: nr 1-12 (styczeń-grudzień) = nr 78-89

2000: nr 1-11/12 (styczeń-listopad/grudzień) = nr 90-99 + nr spec.

2001: nr 1-2 (styczeń-luty); nr 4,7-10 = nr 100-109 + dod. do nr 7

2002: nr 1-3/4 = nr 114-116/117

2003: nr 1-6 = nr 118-123 + wkł. do nr 2-3

2004: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 124-129 + wkł. do nr 1

2005: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 130-135

2006: nr 1-4 (styczeń/marzec-październik/grudzień) = nr 136-139

2007: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień) = nr 140-145

2008: nr 1-6 (styczeń/luty-listopad/grudzień)=nr 146-151

2009: nr 1-4 (wiosna-zima) = nr 152-155

Mies., 1994-2001

Kwart., 2002

Dwumiesięcznik, 2003–

Od nr 7 (1994) wyd.: Zarząd Krajowy Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”

Od nr 1 (2002) podtyt.: kwartalnik poświęcony Polonii i Polakom za granicą

Od nr 2 (2002) [red. Jolanta Wroczyńska]

Nr 1-3/4 (2002) : 25 cm

Od nr 1(2003) podtyt.: pismo poświęcone Polonii i Polakom za granicą

Poprzedni tyt.: Biuletyn Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”

BN, BUW, BKUL

84. Z Nurtem Stryja / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział Stryjan w Gliwicach ; [Teresa Olszańska red. nacz.]. – Nr 1 ([19]97)– . – Gliwice : TMLiKPW, [19]97– ; 21 cm. – ISSN 1506-7718

1997: nr 1-3

R.2: nr 4-6 (1998)

R.3: nr 7-9 (1999)

R.4: nr 10-11/12 ([2000])

R.5: nr 13/14-15 ([2002])

R.6: nr 16-18 ([2003])

R.7: nr 19/20 ([2004])

R.7/8: nr 21/22 ([2005])

R.8/9: nr 23/24-25/26 ([2006])

R.9/10: nr 27/28-29/30 ([2007])

R.11: nr 31/32-33/34 ([2008])

R.12: nr 35/36-37/38 ([2009]) + dod. do nr 37/38

Tyt. wg okł.

Niereg.

Od nr 2/1997 brak wyróżnionego redaktora

BN, BUW, BMN

85. Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne = Zamosc'ko-Volins'ki Muzejni Zošiti = The Zamość-Volyn Museum Periodicals / Muzeum Zamojskie w Zamościu. – T.1 (2003)– . – Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2003– ; 30 cm. – ISSN 1733-8972

T.1: 2003
T.2: 2004
T.3: 2005
T.4: 2006/2007

Rocznik

BMN, BN, BJ

86. Zeszyty Tłumackie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Ogólnopolskiego Oddziału Tłumaczan-Wrocław / [red. Zespół Danuta Tabiańska-Juhasz i in.]. – Nr 1 (1996)– . – Wrocław : TMLiKPW OOT, 1996– ; 31 cm. – ISSN 1426-4129

1996: nr 1-4 (I-IV kwartał)
1997: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 5-8
1998: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 9-12
1999: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 13-16
2000: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 17-20
2001: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 21-24
2002: nr 1-4 (I-IV kwartał) = nr 25-28
2003: nr 1-3/4 (I-III/IV kwartał) = nr 29-31/32
2004: nr 1-2 (I-II półrocznik) = nr 33-34
2005: nr 1-2 (I-II półrocznik) = nr 35-36
2006: nr 1-2 (I/VI-VII/XII) = nr 37-38
2007: nr 1-2 (I/VI-VII/XII) = nr 39-40
2008: nr 1-2 (I/VI-VII/XII) = nr 41-42
2009: nr 1-2 (I/VI-VII/XII) = nr 43-44

Tyt. wg okł.

Kwart., 1996-2003

Półrocz., 2004–

Od nr 3 (1996) [red. nacz. Danuta Tabiańska-Juhasz]

Od nr 1 (1997) również numeracja ciągła

Od nr 2 (2004) [red. nacz. Elżbieta Niewolska]

BN, BMN, BUW, BJ

87. Ziemia Drohobycka : [czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej / red. Roman Lorenz, Jerzy Pilecki]. – R.5, nr 8 (maj 1995)–R.17, nr 19/20 (2007). – Wrocław : SPZD, 1995–2007 ; 21 cm. – ISSN 1427-3942

R.5: nr 8 (maj 1995) + wkł.

R.6: nr 9 (maj 1996)

- R.7: nr 10 (maj 1997)
R.8: nr 11 cz.1, 2 (wrzesień 1998)
R.9: nr 12 (luty 1999)
R.10: nr 13 (kwiecień 2000)
R.11: nr 14 (marzec 2001)
R.12: nr 15-16 (kwiecień-grudzień 2002)
R.14: nr 17/18 (wrzesień 2004)
R.17: nr 19/20 (2007)

Tyt. wg okł.

Rocznik

Od R.6, nr 9 (1996) wyd.: Zarząd Główny Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej we Wrocławiu

Od R.7, nr 10 (1997) [red. nac. Jerzy M. Pilecki]

Od R.7, nr 10 (1997) podtyt. również : [Borysław- Dereżyce - Dobrowlany- Drohobycz - Horucko-Kropiwnik - Lisznia- Majdan - Medenice - Neudorf - Podbuż - Rychcice - Schodnica - Słońsko - Stebnik - Śniatynka - Truskawiec - Uroż - Wołoszcza - Wróblewice]

Poprzedni tyt.: Biuletyn SPZD

Następny tyt.: Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej

BN, BMN, BJ

88. Złoczowianka : Gazetka Okolicznościowa Klubu Złoczowskiego w Gliwicach / [red. nac. Władysława Czerwińska]. – Gliwice : Klub Złoczowski w Gliwicach ; 21 cm

1996: nr 2

1997: nr 3 (luty)

2000: 8 (styczeń/luty)

2001: nr 9 (czerwiec), 10 (grudzień) - wydanie jubileuszowe

2003: nr 14 (październik)

Opis na podstawie nr 2 (1996)

Niereg.

BJ, BMN, Zbiory J. Wasylkowskiego

89. Złoczowianka : Gazetka Okolicznościowa Stowarzyszenia Miłośników Złoczowa i Kresów Południowo-Wschodnich w Bielsku-Białej / oprac. Elżbieta Grygiel. – Bielsko-Biała : [b.w.] ; 21 cm

2007: nr 2

2009: nr 2, 3 = 8, 9

Opis na podstawie nr 2 (2007)

Zbiory J. Wasylkowskiego

90. Życie Krzemienieckie : półrocznik społeczny / [Poznańskie Towarzystwo Miłośników m. Krzemieńca i Ziemi Krzemienieckiej im. Juliusza Słowackiego]. – R.1, Nr 1 (styczeń 1991)–
. – Poznań : PTMKiZK, 1991– ; 24 cm

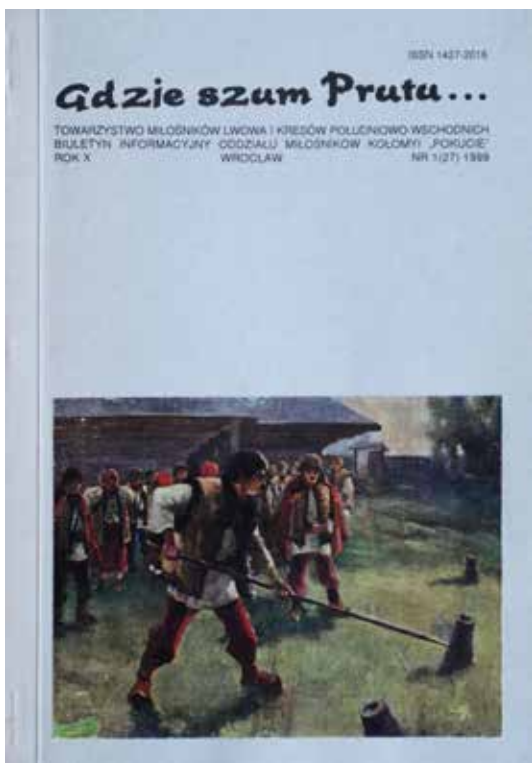
R.1 1991: 1 (styczeń), 2 (lipiec)
R.2 1992: 3 (styczeń), 4 (lipiec)
R.3 1993: 5 (styczeń), 6 (lipiec) - w nr 5 podano R. II
R.4 1994: 7 (styczeń), 8 (lipiec)
R.5 1995: 9 (styczeń), 10 (lipiec)
R.6 1996: 11 (styczeń), 12 (lipiec)
R.7 1997: 13 (styczeń), 14 (lipiec)
R.8 1998: 15 (styczeń), 16 (lipiec)
1999: styczeń, lipiec (wydanie specjalne)
2000: 19 (styczeń), 20 (sierpień)
2001: 21 (styczeń), 22 (lipiec)
2002: 23 (styczeń), 24 (lipiec)
2003: 25 (styczeń), 26 (lipiec)
2004: 27 (styczeń)
2005: 29 (styczeń), 30 (lipiec)
2007: 33 (styczeń), 34 (lipiec)
2008: 35 (styczeń), 36 (lipiec)
2009: 37 (styczeń), 38 (lipiec)

Półrocz.

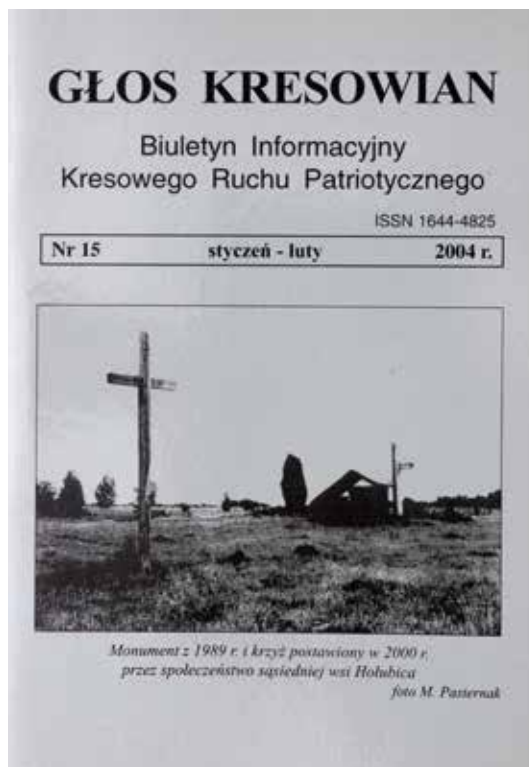
Od nr 2 (1991) red. nac. Bogdan Janowski

BMN, BUW, BJ

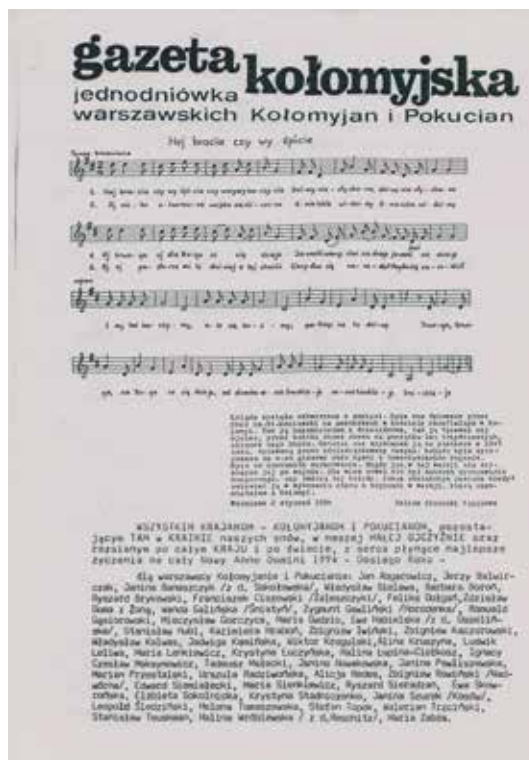
1. Okładka czasopisma „Gdzie szum Prutu... : biuletyn informacyjny Klubu Miłośników Kołomyi „Pokucie” [przy TML i KPW]”, 1999, nr 1

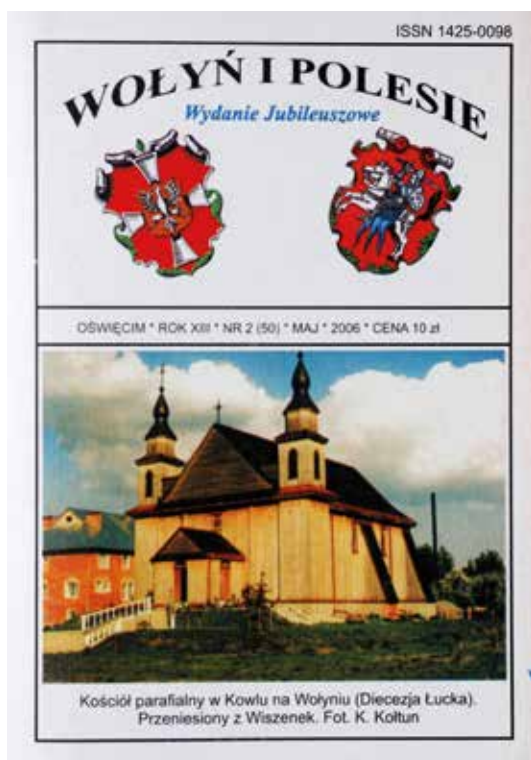
2. Okładka czasopisma „Głos Kresowian : biuletyn informacyjny Kresowego Ruchu Patriotycznego”, 2004, nr 15

3. Strona tytułowa czasopisma „Goniec Kresowy”, 1991, nr 7

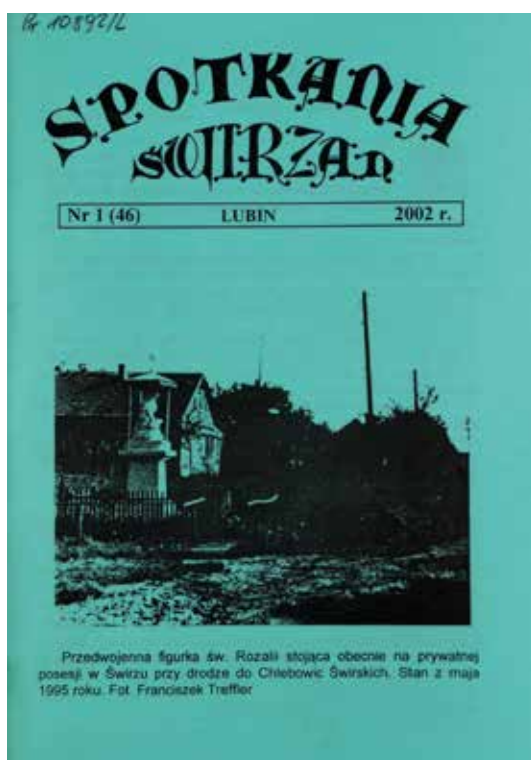
4. Strona tytułowa czasopisma „Gazeta Kołomyjska : jednodniówka warszawskich Kołomyjan i Pokucian”, [1994], styczeń

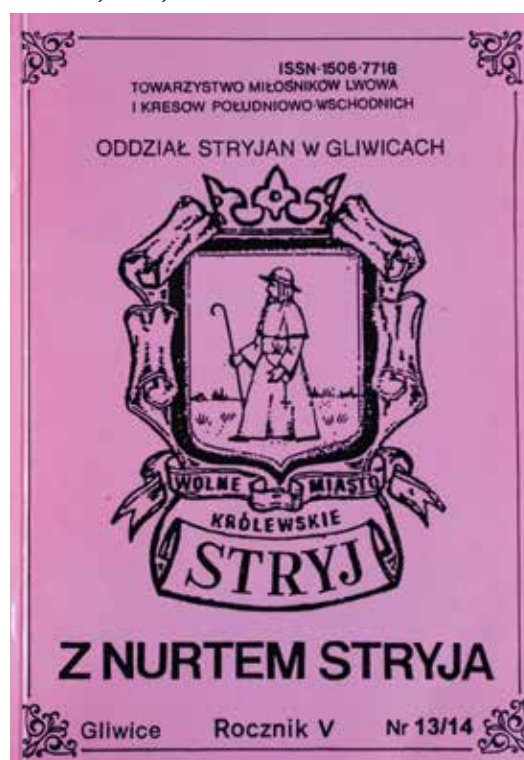
5. Okładka czasopisma „Wołyń i Polesie : [biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia – Koło w Oświęcimiu]”, 2006, nr 2

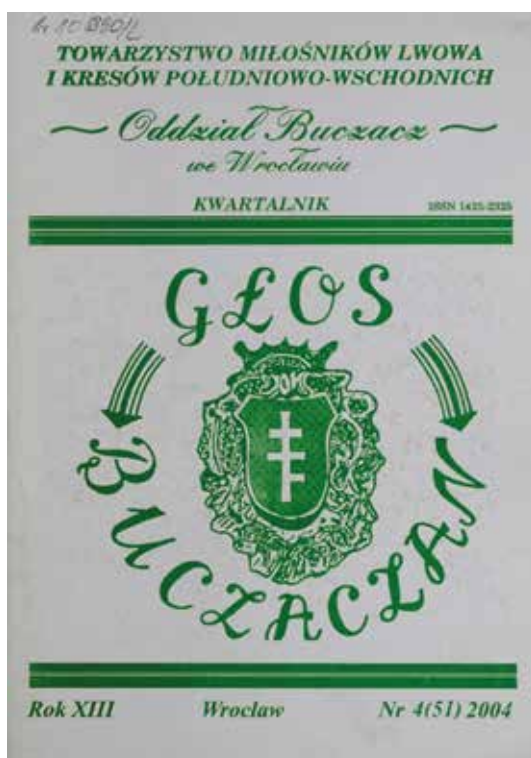
6. Okładka czasopisma „Zeszyty Tłumackie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddziału Tłumaczan – Wrocław”, 2006, nr 2

7. Okładka czasopisma „Spotkania Świrzan : [biuletyn Świrzan i Ich Potomków]”, 2002, nr 1

8. Okładka czasopisma „Z Nurtem Stryja”, [2002], nr 13/14

9. Okładka czasopisma „Głos Buczaczan”, 2004, nr 4

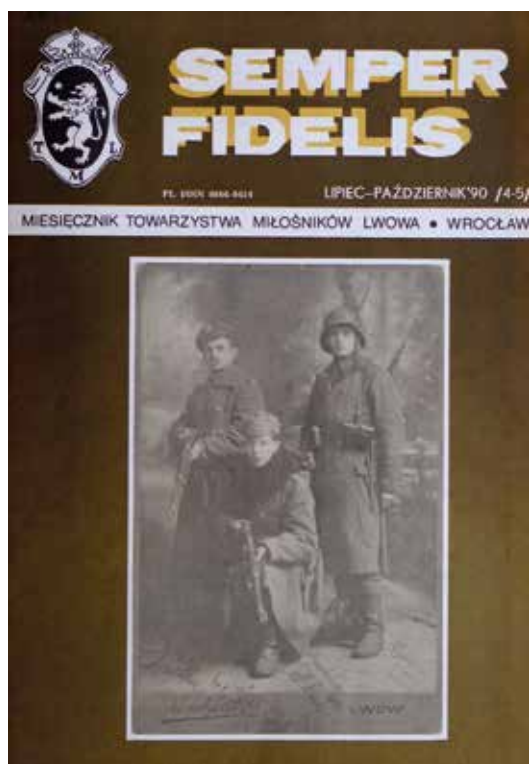
10. Okładka czasopisma „Biuletyn Koła Samborzan”, 2000

11. Okładka czasopisma „Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej”, 2009, nr 4

12. Okładka czasopisma „Szczecińskie Zeszyty Kresowe”, 2009, nr 1

13. Okładka czasopisma „Semper Fidelis : miesięcznik Towarzystwa Miłośników Lwowa”, 1990, nr 4/5

14. Okładka czasopisma „Kresowianie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich”, 1994, nr 2

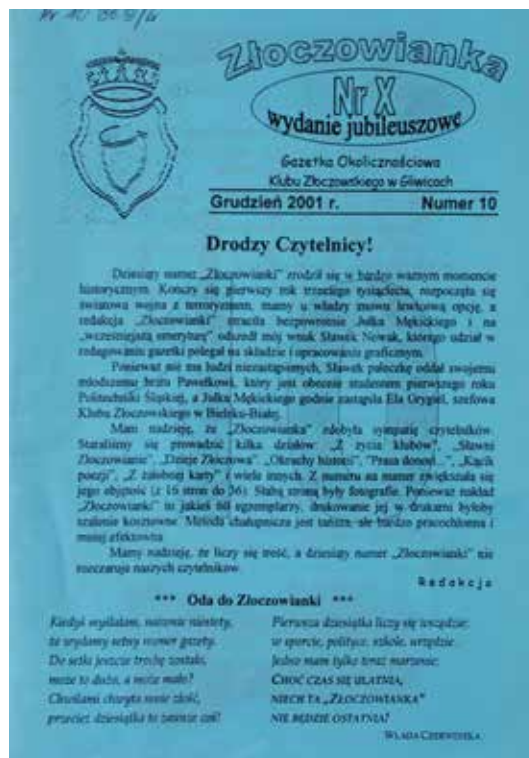
15. Okładka czasopisma „Panorama Kresowa”, 1994, nr 8

16. Strona tytułowa czasopisma „Wileńskie Rozmaitości”, 1993, nr 1

17. Strona tytułowa czasopisma „Leopolis”, 1991, nr 21

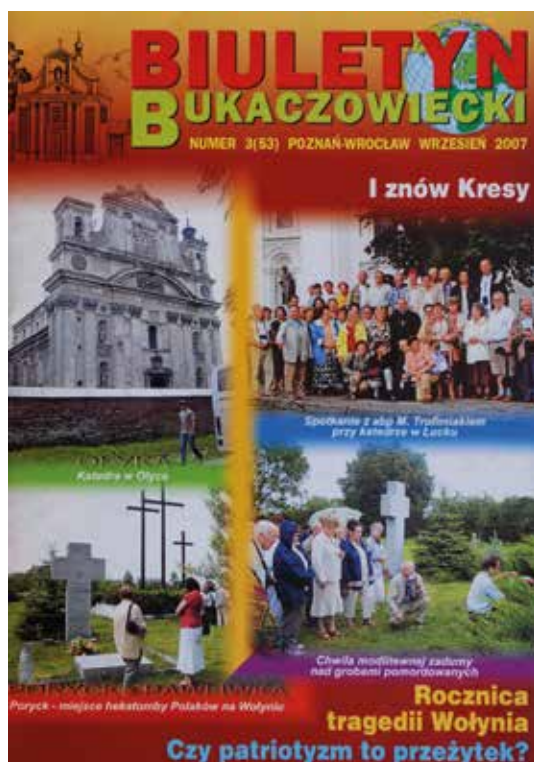
18. Strona tytułowa czasopisma „Złoczowianka : Gazetka Okolicznościowa Klubu Złoczowskiego w Gliwicach”, 2001, nr 10

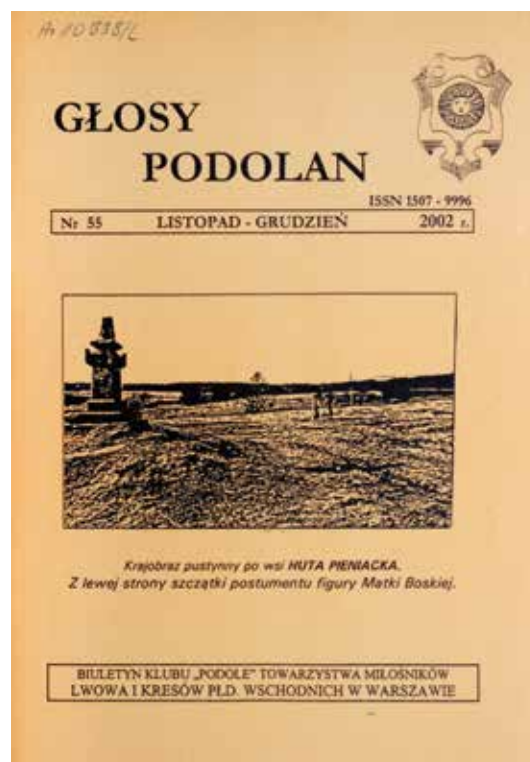
19. Strona tytułowa czasopisma „Biuletyn Informacyjny Makroregionu Polski Południowo-Wschodniej”, 1995, nr 4

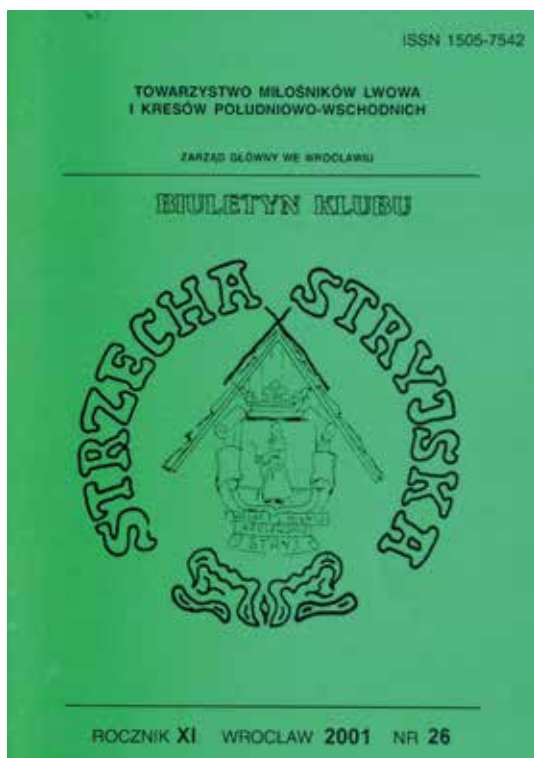
20. Strona tytułowa czasopisma „Wiadomości Towarzystwa Miłośników Lwowa”, 1989, marzec

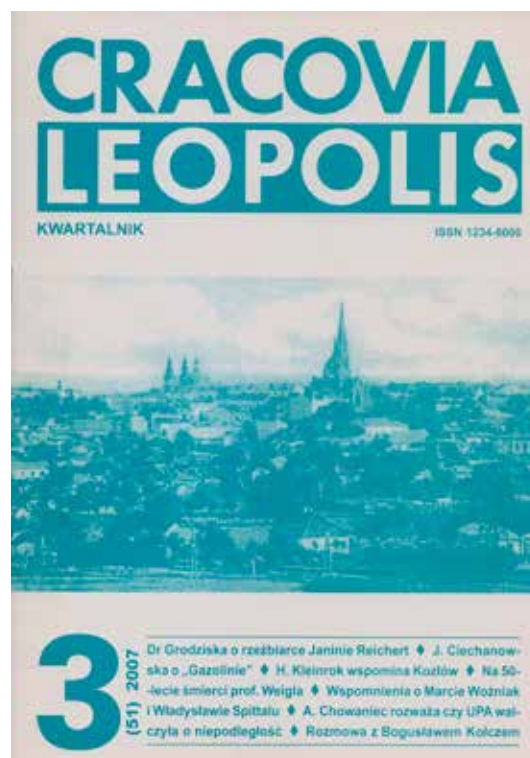
21. Okładka czasopisma „Biuletyn Bukaczowiecki”, 2007, nr 3

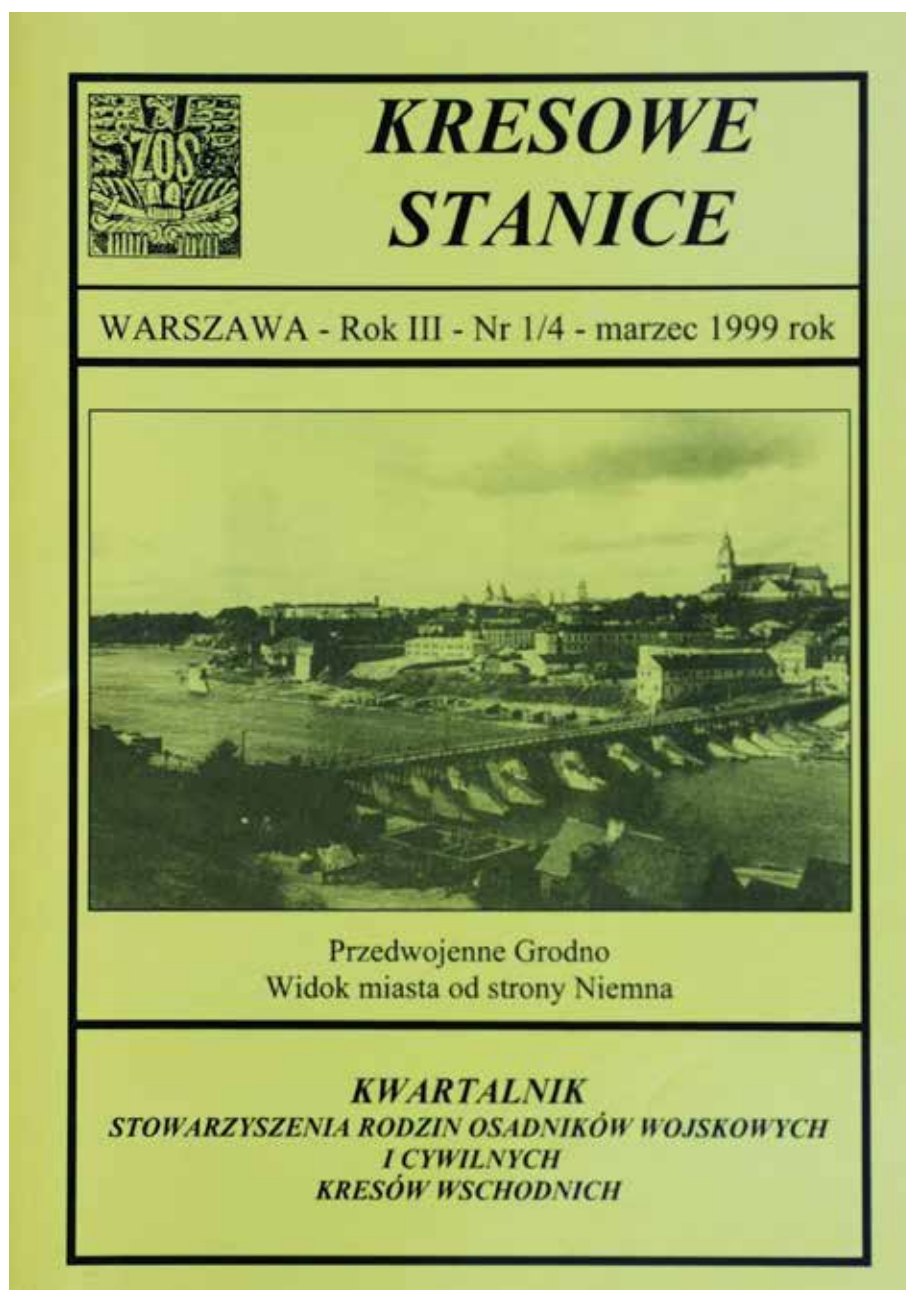
22. Okładka czasopisma „Głosy Podolan: biuletyn Klubu „Podole” Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Połud. Wschodnich w Warszawie”, 2002, nr 55

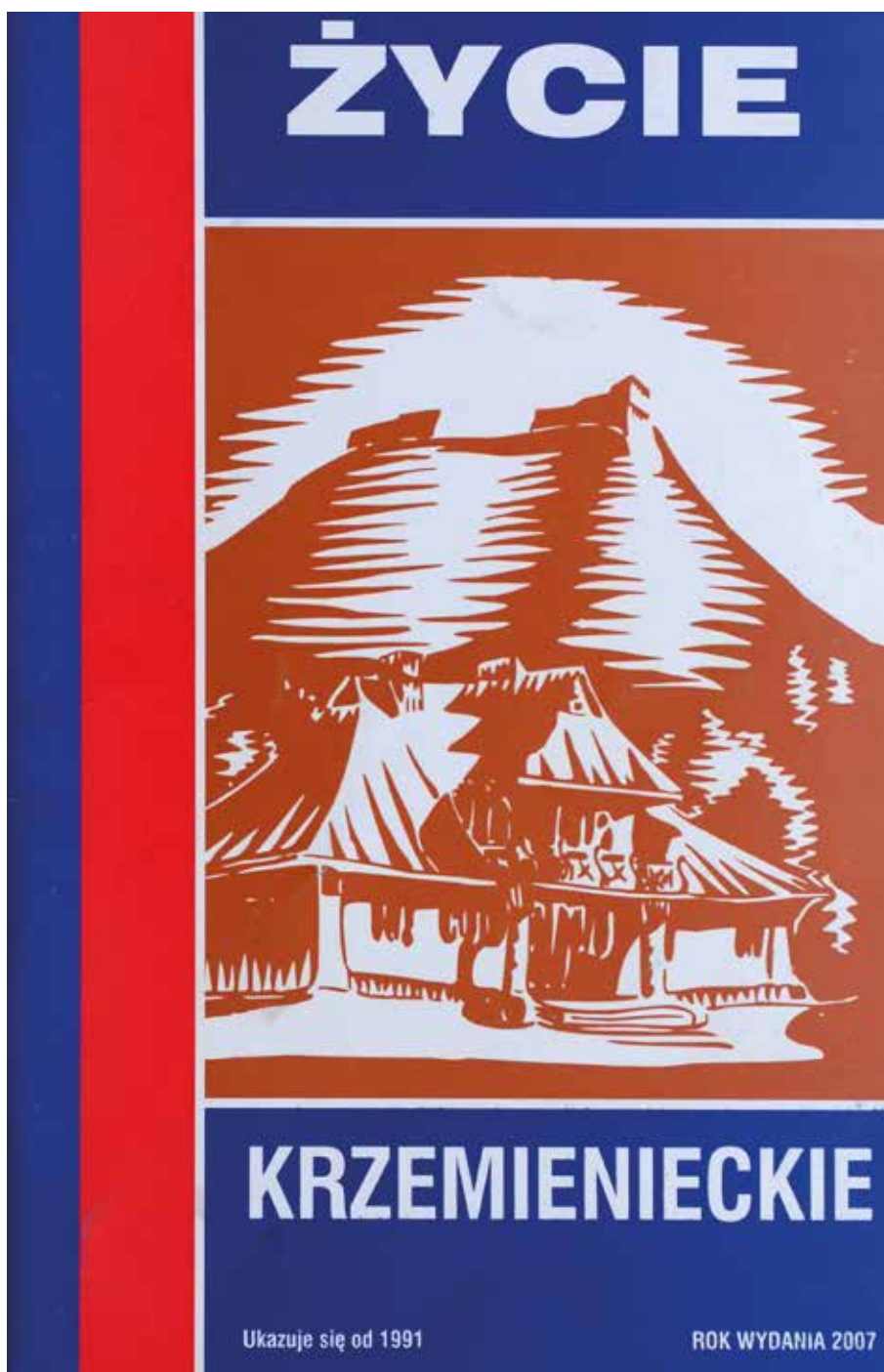
23. Okładka czasopisma „Strzecha Stryjska”, 2001, nr 26

24. Okładka czasopisma „Cracovia Leopolis” : [czasopismo Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich]”, 2007, nr 3

25. Okładka czasopisma „Kresowe Stanice : biuletyn Stowarzyszenia Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich”, 1999, nr 1

26. Okładka czasopisma „Życie Krzemienieckie : półrocznik społeczny”, 2007, nr 33

SPIS ILUSTRACJI

1. Karta tytułowa z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/31. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 6.
2. *Mizocz J.W. Hrabiego Józefa Karwickiego*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/11. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 10.
3. *Podbereźce J.W. Hrabiego Marcina Tarnowskiego*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/15. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 10.
4. *Krzemieniec. Widok miasta i ruin Zamku Królowej Bony*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/9. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 11.
5. *Zasław J.O. Książąt Sanguszków*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/29. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 11.
6. *Aresztów J.W. Adolfa Jełowickiego*, plansza z wydawnictwa „Album widoków Wołynia”, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/1. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 14.
7. *Gródek J.W. Hrabiego Esterhazy`ego*, plansza z wydawnictwa „Album widoków Wołynia”, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/4. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 14.
8. *Krzewin. Niegdys Książąt Jabłonowskich*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/10. Fot. Małgorzata Kwiatkowska, s. 15.
9. *Oktawin J.W. Hrabiny Oktawii Ilińskiej*, plansza z wydawnictwa *Album widoków Wołynia*, rysował z natury i litografował Heinrich Peyer, 1858–1862. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2875/14. Fot. Małgorzata Kwiatkowska; s. 15.
10. Trzy Albumy, Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. Piotr Borusowski; s. 20.
11. Aleksander Chodźko, *Persowie*, 1830–1840, akwarela. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.1836/109. Fot. Zbigniew Doliński; s. 20.
12. Maria Celestyna z Boczkowskich Adamowa Kirkorowa, fotografia paryska z 1867 roku, [w:] S. Kirkor, *Kirkorowie litewscy*, Londyn 1974; s. 21.
13. Portret Adama Kirkora, 1860, litografia, August Marmunia, Zakład Litograficzny Lemerciera w Paryżu. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.6000/70. Fot. Zbigniew Doliński; s. 21.
14. Portret Władysława Syrokomli (Ludwik Kondratowicz), 1857, litografia tonowana, Jean-Baptiste Adolphe Lafosse, Zakład Litograficzny Lemerciera w Paryżu. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.6000/278. Fot. Zbigniew Doliński; s. 21.
15. Wincenty Dmochowski, *Ruiny Wielkksiążęcego zamku w Nowogródku*, 1856, akwarela. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.1836/87. Fot. Piotr Ligier; s. 24.
16. Marcei Januszewicz, *Brama przy Zaułku św. Mikołaja w Wilnie*, 1837, akwarela. Muzeum Narodowe

w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.1836/98.

Fot. Zbigniew Doliński; s. 24.

16. Wasilij Wasilewicz Samojłow, Portret Wiktora Każyńskiego, 1850, ołówek. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 145073/706.

Fot. Zbigniew Doliński, s. 25.

18. Portret Władysława IV, 1861, litografia tonowana, Henryk Aschenbrenner według Aleksandra Lessera, w Litografii Adama Dzwonkowskiego i Sp. w Warszawie. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 145073/484.

Fot. Zbigniew Doliński; s. 27.

19. Program wieczoru literackiego w Sankt Petersburgskim Kole Dam, 1876, litografia. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.1836/541.

Fot. Zbigniew Doliński; s. 28.

20. Widok Zachodniego portalu kościoła ST. Maclou w Rouen, 1876–1877, litografia. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.1836/53. Fot. Zbigniew Doliński; s. 29.

21. Laszki (Murowane). Zamek: *Grundrys Ogólnego Obcięcia Zamkowego Wałów*, sygn. *Ant. Oliver*, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J. Whatman*, wym. 46,4 x 39,7. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15788 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 34.

22. Laszki (Murowane). Zamek: *Grundrys Sutereny*, sygn. *Ant. Oliver*, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J. Whatman*, 37,2 x 47. Objasnienia pomieszczeń (pisownia oryginalna): 1. *Więzienie* | 2–4. *Piwnice* | 5–6. *Plewnik* | 7–8. *Kurytarz* | 9. *Wozarnia z studnią* | 10. *Staynia* | 11. *Cukiernia* | 12. *Wieża* | 13. *Apteka* | 14. *Laboratorium* | 15–16. *Mieszkanie Hemika* | 17–18. *Pomieszkanie* | 19. *Sien* | 20. *Kuchnia* | 21. *Kuchenska* | 22–24. *Mieszkanie Piwowara* | 25–26. *Browar* | 27. *Susznia* | 28–32. *Zbrojownia /Arsinal/* | 33. *Kloaka* |

23. Laszki (Murowane). Zamek: *Grundrys na Poziomie* [rzut poziomy suterenu], sygn. *Ant. Oliver*, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J. Whatman*. 37,2 x 47. Objasnienia pomieszczeń (pisownia oryginalna): 1. *Wiazd* | 2–3. *Sklad* | 4–5. *Przed pokoy do Bibloteki* | 6. *Straznica* | 7. *d° d°* | 8. *Wozownia* | 9. *Zbrojownia* | 10. *Moszczownia* | 11. *Wieza* | 12–17. *Kancelarye* | 18. *Sien wielka* | 19. *Kredens* | 20–21. *Pralnia* | 22–24. *Pokoie mieszkalne* | 25–26. *Kaplice* | 27–32. *Zbrojownia*. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys. Pol.15790 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 35.

24. Laszki (Murowane). Zamek: *Grundrys Piątra*, sygn. *Ant. Oliver*, [1814–1815], rysunek akwarelą i tuszem na papierze z filigranem *J. Whatman*, wym. 37,4 x 47,6. Objasnienia pomieszczeń (pisownia oryginalna): 1. *Archiwa*. | 2. *Przepokoy*. | 3–4. *Mieszkania Oficjalistów* | 5–6. *Bibloteka* | 7. *Przedpokoy* | 8. *Sala* | 9. *Gardyroba* | 10. *Schody* | 11. *Pokoy sypialny J. W. Pani* | 12. *Pokoy chinski* | 13. *Pokoy mieszkalny* | 14. *Pokoy gošcinny* | 15. *d° d°* | 16. *d° d°* | 17. *Przed pokoy* | 18. *Pokoy jadalny* | 19–21. *Pokoie mieszkalne* | 22–23. *Kaplica* | 24. *Sala* | 25. *Pokoy bawialny* | 26. *Przed pokoy* | 27. *Kloaka*. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15791 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 35.

25. Laszki (Murowane). Zamek: *Widok Facyaty Zamkowej na Wiezdzie od Wałów*, sygn. *Ant. Oliwer*, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J. Whatman*, wym. 40 x 46,8. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15792 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 36.

26. Laszki (Murowane). Zamek: *Widok Facyaty Zamkowej naprzeciw wiazdu, wewnatrz dziedzińca*, sygn. *Ant. Oliwer*, [1814–1815], rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J. Whatman*, wym. 46,4 x 39,7. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15793 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 36.

27. Łabuń. Pałac. Plan sytuacyjny z rzutem pozio-

- mym parteru pałacu i oficyn, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze żeberkowym z filigranem *D & C Blauw*, wym. 99 x 54,5. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15700 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 37.
28. Łabuń. Pałac. Elewacja frontowa, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze żeberkowym z filigranem *D & C Blauw*, wym. 30,5 x 46,2. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15677 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 40.
29. Łabuń. Pałac. Elewacja ogrodowa, proj. Efraim Szreger, ok. 1775–1780, rysunek tuszem i akwarelą na papierze żeberkowym z filigranem *D & C Blauw*, wym. 30,4 x 46,1. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15676 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 41.
30. Lubieszów. *Dziedziniec Lubieszowski*. Plan zabudowań rezydencji z dziedzińcem i ogrodem, rysownik nieznan, po 1832, rysunek tuszem i akwarelą na papierze z filigranem *J.C. TROSZCZA 1832*, wym. 37,8 x 23,2. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15615 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 42.
31. Lubieszów. *Dziedziniec Lubieszowski*. Elewacje bramy głównej i budynków przy dziedzińcu, rysownik nieznan, [po 1836], rysunek tuszem i akwarelą na papierze (z fragmentem filigranu w alfabecie cyrylicy), wym. 19 x 23,3. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15813 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 43.
32. Lubieszów. Pałac. Elewacja i plan parteru, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze z filigranem *1836*, wym. 36,5 x 23. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15614 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 43.
33. Lubieszów. Pałac. Elewacja ogrodowa i plan piętra, elewacja szczytowa z fragmentem ogrodu, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze z filigranem *A. Goncarov*, wym. 23 x 36,5. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15812 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 43.
34. Lubieszów. Pałac. Elewacja frontowa, plan parteru i plan piętra – wersja z ryzalitami bocznymi od strony ogrodu, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze z filigranem *1836*, wym. 37 x 22,8. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15814 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 46.
35. Lubieszów. Pałac. Elewacja ogrodowa, elewacja szczytowa z fragmentem ogrodu – wersja z ryzalitami bocznymi, rysownik nieznan, po 1836, rysunek tuszem, akwarelą i ołówkiem na papierze z filigranem *A. Goncarov*, wym. 36,8 x 23,2. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15815 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 46.
36. Rudniki Lackie. Pałac. Rzut poziomy parteru, rzut poziomy piętra, proj. Christian Piotr Aigner lub Fryderyk Brauman, ok. 1820, rysunek tuszem i akwarelą na papierze żeberkowym z filigranem *C & I Honig*, wym. 52,5 x 36,2. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15715 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 47.
37. Malejowce (?). Pałac. Elewacja ogrodowa – projekt, Jakub Kubicki (?), przed 1788, rysunek tuszem na papierze żeberkowym, wym. 25 x 47,5. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.15726 MNW. Fot. Zbigniew Doliński; s. 47.
38. Delatyn. Dworzec. Poczłtówka. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Księgarni Kolejowych „Ruch” SA., druk.: „Akropol” Kraków, 1920–1939, druk, karton. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/14744. Fot. Archiwum MMP; s. 54.
39. Ratusz w Drohobyczu. Poczłtówka, druk.: Leon Rovenschein, 1903, druk, karton. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/KWM/8943/123. Fot. Archiwum MMP; s. 54.
40. Dom w Jarmolińcach. Fot. Oskar Sosnowski. Poczłtówka. Wyd. Koło Architektów i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, po 1915, druk, karton. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/KWM/8943/153. Fot. Archiwum MMP; s. 55.

41. Piec huculski. Fot. A. Belz, Worochta, 1. poł. XX w. Pocztówka, druk, papier fotograficzny. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/10773. Fot. Archiwum MMP; s. 55.
42. Lwów. Cerkiew Wołoska. Fot. Jan Bułhak, 1921. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/4085/12. Repr. Archiwum MMP; s. 55.
43. Portret Faustyny Krysińskiej-Węgrzynowej. Fot. Robert Schaller, Zakład Artystyczno-Fotograficzny „Adela”, Lwów, ok. 1900. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/5100. Repr. Archiwum MMP; s. 60.
44. Léon Noël, *Portret Wacława Żylińskiego biskupa wileńskiego*, 1848–1849, litografia, Zakład Litograficzny Lemerciera w Paryżu, z wyd.: *Album Wileńskie*, wydane w Wilnie przez J.K. Wilczyńskiego. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/2662. Fot. Archiwum MMP; s. 61.
45. Henryk Redlich według Maksymiliana Antoniego Piotrowskiego, *Wieczór flisaków na Niemnie*, 1866, miedzioryt, Zakład A. Meermana, Monachium. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/2241. Fot. Archiwum MMP; s. 61.
46. Teodor Strzelbicki, *Najświętsza Maria Panna w Poczajowie*, po1773, miedzioryt. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/4710. Fot. Archiwum MMP; s. 66.
47. Kazimierz Sichulski, *Wesele huculskie*, 1909, olej, płótno. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/4591. Fot. Archiwum MMP; s. 67.
48. Teodor Axentowicz, *Na Gromniczną*, pocz. XX w., pastel, papier. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/5430. Fot. Archiwum MMP; s. 67.
49. Julian Fałat, *Pejzaż zimowy z Nieświeża*, ok.1910, olej, płótno. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/10453. Fot. Archiwum MMP; s. 72.
50. Odo Dobrowolski, *Ogólny widok Lwowa*, 1915, litografia, z Teki: Odo (Otton) Dobrowolski: *Lwów. 1914–1915. Autolitografie*, Lwów [1915], Zakł. Lit. Akc. Tow. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/2294. Fot. Archiwum MMP; s. 72.
51. Julian Fałat, *Las w zimie z łosiami i niedźwiedziami*, (1923), litografia, z: Julian Fałat, *Teka myśliwska – łosie i niedźwiedzie*, (Toruń 1923), Wyd. Artystyczne „Sztuka”, Lit. Pomorskiej Druk. Rolniczej. Muzeum Mazowieckie w Płocku, nr inw. MMP/S/3008. Fot. Archiwum MMP; s. 73.
52. *Zamek w Podhorcach XVII w. budowany przez Stanisława [właśc. Aleksandra] Konięcpolskiego, Hetmana W. Kor. – własność Księcia Sanguszkii*. Karta pocztowa, Drukarnia św. Wojciecha w Poznaniu KSW, rotograwiura. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/3552. Fot. Robert Moździerz; s. 76.
53. Podhorce. Studnia zamkowa, skrzydło wschodnie dziedzińca. Fotografia. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1007. Repr. Robert Moździerz; s. 76.
54. Podhorce. Widok z lot ptaka, w: *Album, czerwona introligatorska oprawa, wiązany, „J.O. Księciu/Romanowi Sangszce/W podziękowaniu za polowanie/w Podhorcach/1937/H.K.D.”*, 1937 rok, s. 2, 12,3 x 17 cm. Fot. R. Moździerz; s. 77.
55. Podhorce. Kościół parafialny pw. św. Józefa, fasada. Fotografia. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1003. Repr. Robert Moździerz; s. 79.
56. Podhorce. Zamek, Sala Złota. Fotografia. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1012. Repr. Robert Moździerz; s. 81.
57. Podhorce. Pałac, amfilada sal pierwszego piętra, z herbem Krzywda. Fot. St. Zaborowski, 1909–1910. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1009. Repr. Robert Moździerz; s. 81.
58. Pudełko – etui „Podhorce” z 19 planszami, format

- 13 x 16,5 cm, zawierającymi fotografie wykonane przez Edwarda Trzemeskiego, ok. 1880. Napis niebieskim atramentem: „Fotografii sztuk 19-cie”. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/379. Fot. Robert Moździerz; s. 82.
59. Podhorce. Pałac. Sypialnia Króla Jana III. Fot. Edward Trzemeski, ok. 1880, w: Pudełko - etui „Podhorce”, tabl. XIV. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1901/14. Repr. Robert Moździerz; s. 83.
60. Podhorce. Pałac. Przedpokój Wschodni ze Szklami. Fot. Edward Trzemeski, ok. 1880, w: Pudełko-etui „Podhorce”, tabl. XV. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1901/15. Repr. Robert Moździerz; s. 83.
61. Podhorce. Kaplica Zamkowa. Fot. Edward Trzemeski, ok. 1880, w: Pudełko-etui „Podhorce”, tabl. XVII. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1901/17. Repr. Robert Moździerz; s. 83.
62. Pudełko z 11 stereoskopowymi podwójnymi czarno-białymi diapozytywami na szkłe, przedstawiającymi Podhorce, 17 x 8,8. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/1069. Fot. Robert Moździerz; s. 84.
63. Księga Pamiątkowa z okazji zaślubin Eustachego Sanguszki z Konstancją z Zamoyskich, 1895, oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów, k. XIX w., 59 x 46 x 7,5. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/576. Fot. Robert Moździerz; s. 84.
64. Jacek Malczewski, *Roman Adam Sanguszko* (1801–1881), 1895, akwarela, papier, 29 x 43,5 (w świetle *passé-partout*). Karta w: Księga Pamiątkowa z okazji zaślubin Eustachego Sanguszki z Konstancją z Zamoyskich. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/576/7, s. 7, MT-A-M/574. Fot. Robert Moździerz; s. 87.
65. Aleksander Gryglewski, *Zamek w Podhorcach*. Fragment fasady, akwarela, papier, 15 x 22. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/103. Fot. Robert Moździerz; s. 88.
66. Podhorce. Zamek, Sala Karmazynowa. Fot. Walery Rzewuski, Kraków. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/19. Repr. Robert Moździerz; s. 88.
67. Podhorce. Pracownia litograficzna Maksymiliana Fajansa wg rys. Napoleona Ordy, z teki *Album Widoków Guberni Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej...*, Warszawa 1875, litografia, 315 x 450 mm, nr inw. MT-A-G/1116/87. fot. R. Moździerz; s. 89.
68. *Zasław*. Pracownia litograficzna Maksymiliana Fajansa wg rys. Napoleona Ordy, z teki *Album Widoków Guberni Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej...*, Warszawa 1875, litografia, 315 x 450 mm, nr inw. MT-A-G/1116/58a. fot. R. Moździerz; s. 92.
69. *Sławuta*. Pracownia litograficzna Maksymiliana Fajansa wg rys. Napoleona Ordy, z teki *Album Widoków Guberni Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej...*, Warszawa 1875, litografia, 315 x 450 mm, nr inw. MT-A-G/1116/61a. fot. R. Moździerz; s. 92.
70. *Dubno*. Pracownia litograficzna Maksymiliana Fajansa wg rys. Napoleona Ordy, z teki *Album Widoków Guberni Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej...*, Warszawa 1875, litografia, 315 x 450 mm, nr inw. MT-A-G/1116/44. fot. R. Moździerz; s. 93.
71. *Antoniny*. Pracownia litograficzna Maksymiliana Fajansa wg rys. Napoleona Ordy, z teki *Album Widoków Guberni Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej...*, Warszawa 1875, litografia, 315 x 450 mm, nr inw. MT-A-G/1116/51. fot. R. Moździerz; s. 93.
72. Album: *W Dniu Ośmdziesięciolecia /4/17 Października 1912/Xsięciu Romanowi Sanguszko /Ordynatowi Sławuckiemu*, zawiera 8 plansz z wklejonymi zdjęciami, 34 x 37 x 2,3. Zakłady Graficzne B. Wierzbicki i Ska, Warszawa. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw.

MTH-P/2474. Fot. Robert Moździerz; s. 94.

73. W. Gizbert-Studnicki, *Pałac w Gumniskach*, 1920–1930, akwarela, szkic ołówkiem, karton, 44 x 61. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MT-A-M/5336. Fot. Robert Moździerz; s. 94.

74. Fotografia. Centralnie – pod mitrą księżęcą Roman Damian Sanguszko na koniu; po jego bokach: Sławuta i Stajnie w Sławucie; od lewej – dwa zdjęcia Stajni w Rymniku; z prawej – dwa zdjęcia Stajni w Chrestówce. Pośrodku, poniżej zdjęcia księcia: Jeźdźcy na koniach; na dole – reprodukcja obrazu J. Kossaka *Stadnina w Sławucie*, pośrodku – Roman Adam Sanguszko „Sybirak”, w: *Album W Dniu Ośmdziesięciolecia /4/17 Października 1912/Xięciu Romanowi Sanguszko/Ordynatowi Sławuckiemu*. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, nr inw. MTH-P/2474/8, s. 8. Fot. Robert Moździerz; s. 95.

75. Portret Zofii z Hołowczyńskich Sanguszkowej (?) (zm. ok. 1605) malarz holenderski, 1 poł. XVII w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/195; s. 100.

76. Portret Pawła Karola Sanguszki (1682–1750), nieokreślony malarz, 1 poł. XVIII w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/317; s. 100.

77. Portret Barbary z Duninów Sanguszkowej (1718–1791), od 1735 żony Pawła Karola Sanguszki, Marcello Baciarelli, 1757, olej, płótno, nr inw. MT-A-M/300; s. 100

78. Portret Hieronima Sanguszki (1743–1812), malarz rosyjski, 4 ćw. XVIII w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/348; s. 100.

79. Portret Hieronima Sanguszki (1743–1812) nieokreślony malarz, 1 poł. XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/349; s. 101.

80. Portret Cecylii Urszuli z Potockich Sanguszkowej (1747–1772), żony Hieronima Sanguszki, nieokreślony malarz, 2 połowa XVIII w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/303; s. 101.

81. Portret Janusza Modesta Sanguszki (1749–1806), nieokreślony malarz, XVIII/XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/367; s. 101.

82. Portret Anieli z Ledóchowskich Sanguszkowej (zm. 1825), żony Janusza Modesta Sanguszki, nieokreślony malarz, XVIII/XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/366; s. 101.

83. Portret Katarzyny z Branickich Sanguszkowej (ur. po 1781–1828), żony Konstantego Sanguszki, Carl Reichel, ok. 1810, olej, płótno, nr inw. MT-A-M/193; s. 104.

84. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1768–1844), J. Schorn, 1814, olej, płótno, nr inw. MT-A-M/194; s. 104.

85. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1768–1844) Piotr Hess, pocz. XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/29; s. 104.

86. Portret Eustachego Erazma Sanguszki (1800–1844) nieokreślony malarz, 1 poł. XIX w., olej, deska, nr inw. MT-A-M/4; s. 104.

87. Portret Teresy Czartoryskiej (1785–1868), żony Henryka Lubomirskiego (1785–1850), Elizabeth-Louise Vigée-Lebrun, 1810, pastel, papier, nr inw. MT-A-M/266; s. 105.

88. Portret Doroty z Sanguszków Sanguszkowej (1799–1821), żony Karola Sanguszki, nieokreślony malarz, 1. poł. XIX w., XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/297; s. 105.

89. Portret Romana Adama Sanguszki (1801–1881), Tadeusz Grocholski, 1875, olej, płótno, nr inw. MT-A-M/33; s. 105.

90. Portret Romana Adama Sanguszki (1800–1881) L. Karpiński, 2 poł. XIX w., płaskorzeźba, brąz, nr inw. MT-A-M/759; s. 105.

91. Portret Romana Adama Sanguszki (1800–1881) L. Karpiński, 2 poł. XIX w., rzeźba, brąz,

nr inw. MT-A-M/646; s. 108.

91. Portret Władysława Sanguszki (1803–1870), Giacomo Giuseppe Battig, 1845, olej, płótno, nr inw. MT-A-M/396; s. 108.

92. Izabela z Lubomirskich Sanguszkowa (1808–1890), żona Władysława Sanguszki, z córkami: Jadwigą (1830–1918), późniejszą żoną Adama Sapięhy i Heleną (1836–1891), Giacomo Giuseppe Battig, po 1845, olej, płótno, nr inw. M-A-M/384; s. 108.

93. Portret Władysława Sanguszki
Portret Władysława Sanguszki (1803–1870), nieokreślony malarz, 2 poł.XIX w., olej, płótno, nr inw. MT-A-M/10; s.109.

94. Portret Romana Damiana Sanguszki (1832–1917), Mikołaj Dawidowicz, 1896, olej, płótno, nr inw. M-A-M/61; s. 109.

95. Portret Romana Damiana Sanguszki (1832–1917), Antoni Madeyski, Sławuta-Rzym 1913–1914, biały marmur, nr inw. MT-A-M/165; 109

96. Roman Damian Sanguszko (1832–1917), nieokreślony rysownik, 1917, ołówek, papier, nr inw. MT-A-M/558; s. 110.

97. Roman Stanisław Sanguszko (1901–1983), Wojciech Kossak, 1910, olej, deska, nr inw. MT-A-M/244; s. 110.

98. Wilno. Procesja Bożego Ciała przy Katedrze. Fot. Jan Bułhak. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 20/629; s. 114.

99. Krzemieniec. Widok ogólny. Fot. J. Boguszewski. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 17/1341; s. 114.

100. Wilno. Ostra Brama. Fot. Jan Bułhak. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 34/643; s. 114.

101. Wilno. Góra Zamkowa. Fot. Jan Bułhak. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 35/644; s. 117.

102. Wilno. Fragment dzielnicy żydowskiej. Fot. Jan Bułhak. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 39/648; s. 117.

103. Wilno. Fragment dzielnicy żydowskiej, Zaułek Safjański. Fot. Jan Bułhak. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 41/650; s. 118.

104. Wilno. Kiermasz na placu Łukiskim. Fot. Jan Bułhak, 1937. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 64/666; s. 118.

105. Karpaty. Kładka nad Czeremoszem. Fot. Zygmunt Klemensiewicz. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 200/906; s. 119.

106. Czarnohora. Żabie, widok ogólny. Fot. J. Kokurewicz. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 204/940; s. 119.

107. Kamień Dobosza, most nad Prutem. Fot. J. Kokurewicz. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 208/948; s. 120.

108. Legioniści ustawiają miotacz min (moździerz) 9 cm/1914 na stanowisku. Fot. Tadeusz Pawłas, Rydkiwci (Rarańcza), wrzesień 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23908/II. Repr. Pracownia Komputerowa Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie; s. 122.

109. Chor. dr Tadeusz Pawłas, fotograf, lekarz 3. pp II Brygady Legionów Polskich, Bukowina 1915. Fot. NN. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23940/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 122.

110. Chor. Leopold Rudke, fotograf, oficer sanitarny, lekarz 3. pp II Brygady Legionów Polskich, fotografia z dedykacją. Fot. NN, Wołyń, 15 stycznia 1916. Muzeum

- Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23647/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 122.
111. Ewakuacja na węgierską stronę. Pociąg sanitarny Legionów Polskich, drugi od lewej kpt. dr Marcin Zieliński, lekarz II Brygady. Fot. Tadeusz Pawlas, Worochta (?). Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. 23758/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 123.
112. Frontowy zakład szewski. Kampania bukowińska. Fot. Stanisław Janowski, Rydkwici (Rarańcza), sierpień 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23924/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s.123.
113. Poranna toaleta w arbuzie. Fot. NN, Bukowina. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23701/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 124.
114. Legioniści na kwaterze. Chor. Jan Galiński ze źrebakiem. Fot. NN, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23790/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 124.
115. Inscenizowana scena ostrzału przeciwlotniczego. Karabin maszynowy schwazłose 07/12 na pozycji. Fot. NN, Ukraina, 1916. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23750/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 125.
116. Szarża ułanów II Brygady na Bukowinie. Fot. NN, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23798/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 125.
117. Oficerowie Komendy Legionów Polskich. Na przdzie Włodzimirz Ostoja-Zagórski, na piersi od lewej Order Żelaznej Korony, Order Zasługi Wojennej, Niemiecki Żelazny Krzyż. Za nim z lewej por. Bertold Merwin. Prawie pełny przegląd legionowych czapek: kepi, maciejówka, rogatywka. Fot. NN, Karasin-Wołyń, 4 maja 1916. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego w Krakowie, nr inw. MHF 23811/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 128.
118. Legioniści prezentują zdobyczny rosyjski karabin maszynowy Maxim Wz. 1910. Fot. NN, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23866/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 129.
119. Pogrzeb chor. dra Ludwika Rittenberga. W kondukcie mieszkańcy Bukowiny w strojach ludowych. Fot. Leopold Rudke, Szubraniec, 13 czerwca 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23853/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 129.
120. Groby poległych podczas szarży pod Rokitną kawalerzystów rtm. Zbigniewa Dunin-Wąsowicza na cmentarzu w Rarańcy. Fot. NN, Rarańcza, lipiec 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23839/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 129.
121. Poczęstunek u bukowińskich Polaków z Lenkowiec (prawobrzeżna dzielnica Czerniowiec). Fot. Nieznany, Rydkwici (Rarańcza), lipiec 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23719/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 130.
122. Ppor. Henryk Serwaczyński i chor. Stanisław (?) Zaleski, portret. Negatyw podwójnie naświetlony. Fot. Leopold Rudke, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23642/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 131.
123. Na granicy światła i cienia. Fot. Leopold Rudke, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23938/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 131.

124. Ppłk Marian Żegota Januszajtis na kwaterze pod Czerniowcami. Fot. NN, Bukowina, 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23897/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 132.
125. Patrol sanitarny pod Rarańczą. Fot. Leopold Rudke, Rydkiwci (Rarańcza), sierpień 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23867/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 132.
126. Kozacy, portret zbiorowy. Czapki, papachy, czerkieski, karabiny Mosin Wz. 1891 i kaukaskie noże kindżały. Fot. NN, 1914/1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23712/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 133.
127. Kapelan II Brygady Legionów Polskich ks. Józef Panaś (z lewej). Fot. NN. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23834/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 134.
128. Płk Zygmunt Zieliński, stoi w środku z odkrytą głową. Fot. NN. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23784/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 134.
129. Mjr Henryk Minkiewicz w okopach na Bukowinie. Fot. Stanisław Janowski, Bukowina, czerwiec 1915. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 23885/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 135.
130. Kamieniec Podolski. Widok od strony Starego Miasta na Stary Zamek i Most Turecki. Fot. Henryk Poddębski, 1914. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 160007; s. 142.
131. Krzemieniec. Liceum Krzemienieckie, barokowy zespół zabudowań pojezuickich z kościołem pw. św. Ignacego Loyoli i Stanisława Kostki i zabudowaniami kolegium. Fot. Henryk Poddębski, 1925. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23418; s. 142.
132. Poczajów. Ławra, sobór pw. Zaśnięcia NMP, nawa główna bazyliki. Fot. Henryk Poddębski, 1925. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23731; s. 143.
133. Wilno. Plac Łukiski w czasie jarmarku kaziukowego, tzw. Kaziuków odbywających się rokrocznie w marcu na św. Kazimierza. Fot. Henryk Poddębski, 1938. Zbiory Krystyny Kukieli, Warszawa; s. 143.
134. Nowogródek. Góra Zamkowa z ruinami zamku książąt litewskich. Fot. Henryk Poddębski, 1927. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23626; s. 146.
135. Buczac. Ratusz w rynku. Fot. Henryk Poddębski, 1929. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23061; s. 147.
136. Tarnopol. Panorama miasta. Fot. Henryk Poddębski, 1929. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23993; s. 150.
137. Pińsk. Targ na łodziach na brzegu Piny. Fot. Henryk Poddębski, 1936. Zbiory Krystyny Kukieli, Warszawa; s. 150.
138. Bereźce. Prezentacja starego sprzętu rybackiego. Fot. Henryk Poddębski, 1936. Zbiory Krystyny Kukieli, Warszawa; s. 151.
139. Lwów. Plac Bernardyński i kościół oo. Bernardynów pw. św. Andrzeja Apostoła. Fot. Henryk Poddębski, 1933. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, neg. 23478; s. 151.
140. Truskawiec. Pijalnia źródła „Naftusia”. Fot. Henryk Poddębski, 1933. Zbiory Krystyny Kukieli, Warszawa; s. 152.
141. Hucułka z fajką. Fot. Henryk Poddębski, l. 30. XX w. Zbiory Krystyny Kukieli, Warszawa; s. 152.
142. Henryk Minkiewicz (1880–1940), generał dywizji

- Wojska Polskiego, jeden z organizatorów i pierwszy dowódca Korpusu Ochrony Pogranicza w latach 1924–1929. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-333. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 162.
143. Wizyta prezydenta RP Ignacego Mościckiego w straźnicy Korpusu Ochrony Pogranicza na Wileńszczyźnie. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-A-1629-2. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 162.
144. Strażnica Korpusu Ochrony Pogranicza nad Dniestrem, na granicy polsko-rumuńskiej, 1934. Fot. J.K. Maciejewski. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1756. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 163.
145. Sienkiewicze. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza podczas patrolu w czasie przeprawy przez Niemen w powiecie stołpeckim, 1929. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1757-2. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 163.
146. Sienkiewicze. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza na granicy polsko-radzieckiej, podczas spotkania z patroliem radzieckim. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1760-3. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 166.
147. Sienkiewicze. Przemysłownik schwytany przez patrol Korpusu Ochrony Pogranicza. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1760-6. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 166.
148. Stacja gołębi pocztowych 19. batalionu Korpusu Ochrony Pogranicza. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1771. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 167.
149. Sienkiewicze. Ćwiczenia żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza w walce na bagnety, październik 1934. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1758. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 167.
150. Sienkiewicze. Akcja dożywiania ludności przez Korpus Ochrony Pogranicza. Wydawanie porcji żywnościowych ludności cywilnej przez kucharza, 1929. Fot. I. Tanchelewicz, Radoszkowicze. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1763. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 170.
151. Dederkały. Zakładanie linii telefonicznej w 4. batalionie Korpusu Ochrony Pogranicza „Dederkały”. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1790. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 170.
152. Kalety pod Grodnem. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i miejscowa ludność na tle nowej izby żołnierskiej (świetlicy KOP-u), styczeń 1934. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1796. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 171.
153. Podświle, powiat Dżisna, woj. wileńskie. Przedstawienie (fragment) „Rozkaz” w teatrze żołnierskim Korpusu Ochrony Pogranicza, 1935. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-K-11648. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 171.
154. Sapożyn, powiat Równe, woj. wołyńskie. Pomnik wdzięczności ludności kresowej dla Korpusu Ochrony Pogranicza, sierpień 1930. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-5637. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 172.
155. Sienkiewicze. Drewniany kościół wybudowany przez Korpus Ochrony Pogranicza w 1938 r., widok zewnętrzny. Fotografia. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-5676. Repr. Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 172.
156. Wilno. Kamienice przy Placu Ratuszowym i kościół św. Kazimierza. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 8936/II. Repr. Pracownia Komputerowa Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie; s. 174.
157. Wilno. Szkolny Dwór. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie,

- nr inw. MHF 9081/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 175.
158. Wilno. Ulica Żydowska w wileńskim getcie. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 9083/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 178.
159. Fragment panoramy Wilna, widok ze wzgórz Bakszty. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 9054. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 178.
160. Wilno. Zielony Most i kościół św. Rafała. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 9055. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 179.
161. Wilno. Spalona kamienica, w której mieszcili się mieszkanie i pracownia Jana Bułhaka. Po lewej szczyt barokowego kościoła św. Jerzego. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 9069. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 179.
162. Wilno. Kościół św. Katarzyny (Benedyktynek) przy ulicy Wileńskiej. Fot. Jan Bułhak. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 8993/II. Repr. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 180.
163. Legitymacja nr 001 Jana Bułhaka członka honorowego Polskiego Towarzystwa Fotograficznego Oddział w Warszawie, 1 października 1948. Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 2724/II. Fot. Pracownia Komputerowa, jw.; s. 180.
164. *Kartusz herbowy złożony Stanisława Jana Jabłonowskiego*, Szymon Marczewski (czynny 1678–1680), z dzieła Teofila Rudki *Defenso sanctae Orthodoxae Orientalis Ecclesiae contra Haereticos...*, Poznań 1678, miedzioryt. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.26079. Fot. Zbigniew Doliński; s. 184.
165. Drzewo genealogiczne Sanguszków z portretem księcia Kazimierza Józefa Antoniego Sanguszki, z dzieła Jana Głuchowskiego, *Philosophia uniwersa honori et gloriae immortalis Celsissimi et Illustrissimi... Casimiri Josephi Antonii Sanguszko*, Warszawa 1689, miedzioryt. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.26108/2. Fot. Zbigniew Doliński; s. 186.
166. *Apoteoza Orła Radziwiłłowskiego i Janiny Sobieskich*, z dzieła Hieronima Godebskiego, *Oriens immortalis gloriae in occidente vitae mortalitatis... observatus sub parentalia iusta... Catharinae Radiviliae...*, Wilno 1695, miedzioryt. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.23881. Fot. Zbigniew Doliński; s. 187.
167. *Herby Korybut, Trąby Radziwiłłów oraz Oginiec*, Jan Józef Filipowicz (ok. 1710–ok. 1770), 3 ćw. XVIII w., miedzioryt. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.26106. Fot. Zbigniew Doliński; s. 190.
168. *Kartusz z herbem złożonym kardynała Jerzego Radziwiłła*, Johann Hogenberg (ur. ok. 1550, czynny 1594–1614), z dzieła Arnolda Myliussa, *Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae*, Kolonia 1594, miedzioryt. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.23797. Fot. Zbigniew Doliński; s. 191.
169. *Herb Jakuba Ludwika Sobieskiego*, tzw. *Ekslibris Jana III Sobieskiego*, przed 1700, akwaforta. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr. Pol.26126. Fot. Zbigniew Doliński; s. 195.
170. Karykatura: *J. I. Kraszewski i przedstawiciele obrażonej szlachty wołyńskiej za krytykę jej obojętności kulturalnej i postawy w „kwestii włościańskiej”*, drzeworyt, [w:] „Postęp”, Wiedeń, 1859, nr 2, s. 36; s. 198.
171. Karta tytułowa II wydania *Wspomnień Polesia, Wołynia i Litwy* J. I. Kraszewskiego, Paryż (1860), z ilustracjami autora; s. 198.
172. *Album Łucki*, okładka, oprawę wykonał J. Unger w Warszawie. Dar mieszkańców Łucka dla J.I. Kraszewskiego na jubileusz 50-lecia jego pracy literackiej, 1879.

Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 83. Fot. Tomasz Proć; s. 199.

173. *Zamek w Łucku*, Jan Konopacki, akwarela, [w:] *Album Łucki*, dar dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 83. Fot. Tomasz Proć; s. 202.

174. *Widok Łucka*, Jan Konopacki, akwarela, [w:] *Album Łucki*, dar dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 83. Fot. Tomasz Proć; s. 202.

175. *Ruiny kościoła oo. Bazylianów w Łucku*, Jan Konopacki, akwarela, [w:] *Album Łucki*, dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 83. Fot. Tomasz Proć; s. 203.

176. *Dwór w Gródku*, Jan Konopacki, własność J. I. Kraszewskiego w l.1841–1849, akwarela, [w:] *Album Łucki*, dar dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 83. Fot. Tomasz Proć; s. 203.

177. Okładka *Albumu widoków fotograficznych Kołomyi*, oprawę wykonał A. Getritz we Lwowie. Dar Wyższej Szkoły Żeńskiej w Kołomyi dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 82. Fot. Tomasz Proć; s. 206.

178. Rynek w Kołomyi. Fotografia, [w:] *Album widoków fotograficznych Kołomyi*, dar Wyższej Szkoły Żeńskiej w Kołomyi dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 82. Fot. Tomasz Proć; s. 207.

179. Ulica Kraszewskiego w Kołomyi. Fotografia, [w:] *Album widoków fotograficznych Kołomyi*, dar Wyższej Szkoły Żeńskiej w Kołomyi dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 82. Fot. Tomasz Proć; s. 207.

180. Widok Żytomierza. Fot. F. Müller. Fotografia, [w:] *Album widoków fotograficznych Żytomierza*. Dar dla J.I.

Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 69. Fot. Tomasz Proć; s. 210

181. Widok Żytomierza. Fot. F. Müller. Fotografia, [w:] „Album widoków fotograficznych Żytomierza”. Dar dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. RL 69. Fot. Tomasz Proć; s. 210.

182. *Album Żytomierzan*, okładka. Dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 81. Fot. Tomasz Proć; s. 211.

183. *Brzegi Teterowa* (Skała Czackiego i Sokola), F. Łopatto, gwasz, tektura, [w:] *Album Żytomierzan*, dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 81. Fot. Tomasz Proć; s. 214.

184. *Rynek i kaplica Berezowskiego w Żytomierzu*, F. Łopatto, gwasz, tektura, [w:] *Album Żytomierzan*, dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 81. Fot. Tomasz Proć; s. 214.

185. *Ujście Kamionki do Teterowa*, F. Łopatto, gwasz, tektura, [w:] *Album Żytomierzan*, dar dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 81. Fot. Tomasz Proć; s. 215.

186. *Skała Kraszewskiego nad Teterowem*, Rudolf Sobkiewicz, rysunek ołówkiem, tektura, w: *Album Żytomierzan*, dar dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 81. Fot. Tomasz Proć; s. 215.

187. Kolumna, brąz oksydowany, J. Schapiro. Dar rękodzielników i przemysłowców Lwowa dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RM 1582. Fot. Tomasz Proć; s. 218.

188. Kłamra do burki wełnianej, srebro, emalia. Dar Fabryki sukna w Sławucie na Wołyniu dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RM 368. Fot. Krzysztof Klupp; s. 218.

189. Puchar z przykrywą, srebro złożone, grawerowane, Sergiusz Szalikov. Dar Juliusza Antoniego Kobylińskiego ze wsi Browkowej z Szlaku Czarnego dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RM 1588. Fot. Tomasz Proć; s. 219.
190. Helena Skirmunt, *Giedymín*, płaskorzeźba, brąz. Dar obywateli powiatu pińskiego dla J.I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 200. Fot. Krzysztof Klupp; s. 221.
191. Puchar z przykrywą, srebro złożone. Dar mieszkańców powiatu brodzkiego dla J. I. Kraszewskiego, 1879. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RM 1580. Fot. Tomasz Proć; s. 222.
192. Adres Kasyna Mieszczkańskiego we Lwowie dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 24. Fot. Tomasz Proć; s. 223.
193. Adres Towarzystwa Pedagogicznego dla J. I. Kraszewskiego, 1879; oprawa Ludwik Wierzbicki, Lwów. Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP RL 85. Fot. Tomasz Proć; s. 223.
194. Portret inż. Janusza Witwickiego. Reprodukacja ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 226.
195. Projekt sposobu eksponowania *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*. Reprodukacja z: *Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa. Wydanie drugie nakładem Towarzystwa Budowy „Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa”*, Lwów 1938, ryc. 7, s. 14; s. 226.
- 196–197. Kopie oryginalnych rysunków autorstwa inż. Janusza Witwickiego stanowiących dokumentację do budowy poszczególnych modeli. Reprodukacje ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 228.
198. Model *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* w 1945–1946 r. Fotografia z Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 229.
199. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: pęknięcia modeli fortyfikacji na trwale przymocowanych do segmentów podstawy modelu. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 229.
200. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: ukruszenia, pogniecenia oraz braki drobnych elementów na krawędziach styków segmentów podstawy. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 232.
201. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: porozrywane na skutek złego przechowywania wystające elementy, np. modele baszt. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 232.
202. Przykład najbardziej typowych uszkodzeń *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa*: oderwane lub ponadrywane modele mostków i kładek nad fosami. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 233.
203. Modele budynków Arsenалу tuż po rozpoczęciu prac konserwatorskich. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 233.
204. Przedbramie Bramy Krakowskiej przed konserwacją. Widoczne ślady po modelach murów tzw. wycieczki. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 234.
205. Model zespołu Bramy Krakowskiej po rekonstrukcji brakujących elementów i konserwacji. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 235.
206. Jedna z fasad modelu Arsenалу przed rozpoczęciem prac konserwacyjnych. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. s. 238.
207. Model kościoła oo. Bernardynów przed rozpoczęciem zabiegów konserwatorskich. Fot. Adam Grocholski.

- Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 238.
208. Model Arsenалу po zakończeniu prac konserwatorskich. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 239.
209. Modele kościoła oo. Bernardynów i kolumny św. Jana z Dukli po zabiegach rekonstrukcyjnych i konserwatorskich. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 239.
210. Widok zespołu kościoła i klasztoru oo. Bernardynów – fragment *Panoramy Plastycznej Dawnego Lwowa* po przeprowadzeniu konserwacji. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 240–241.
211. *Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa* po ukończeniu prac renowacyjno-konserwatorskich. Widoczny brak niektórych modeli, przede wszystkim kościoła i klasztoru oo. Dominikanów. Fot. Adam Grocholski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 240–241.
212. Drzewo rodzinne Drexlerów. Graficzne opracowanie komputerowe Joanna Wiórkiewicz-Kuczera; s. 244.
213. Portret Ignacego Drexlera (1811–1889), Marcin Jabłoński, 1841, olej, płótno. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty. Fot. Jadwiga Kern-Bałata; s. 245.
214. Portret Henryki ze Strumińskich Drexlerowej (1817–1889), Marcin Jabłoński, 1841, olej, płótno. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty. Fot. Jadwiga Kern-Bałata; s. 245.
215. Order św. Sylwestra nadany Ignacemu Drexlerowi przez papieża Piusa IX w 1863 r. Zbiory prywatne Witolda Drexlera. Fot. Andrzej Chęć; s. 248.
216. Ignacy Drexler z żoną Henryką z domu Strumińską i z sześciorgiem dzieci, Lwów [ok.1863]. Fotografia ze zbiorów prywatnych Witolda Drexlera. Repr. Andrzej Chęć; s. 248.
217. Rodzina Drexlerów. Portret zbiorowy dwunastu osób dorosłych i siedmiorga dzieci. Lwów [ok. 1885–1887]. Fot. Leon Błachowski. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9770. Repr. Tadeusz Stani; s. 249.
218. Ignacy Drexler junior (1847–1905), [k. XIX w.]. Zakład Fotograficzny L. Koehlera artysty malarza we Lwowie. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9803. Repr. Tadeusz Stani; s. 249.
219. Eugenia ze Smutnych Drexlerowa (1857–1930), [l. 80. XIX w.]. Zakład Artystyczno-Fograficzny E. Trzemeski & L. Błachowski, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9804. Repr. Tadeusz Stani; s. 249.
220. Ignacy Drexler z żoną Eugenią z domu Smutny i z sześciorgiem dzieci, [ok.1890–1891]. Fot. Leon Błachowski, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9771. Repr. Tadeusz Stani; s. 252.
221. Willa „Ameryka” w Brzuchowicach koło Lwowa. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-10359. Repr. Tadeusz Stani; s. 252.
222. Ulotka reklamowa wydana na jubileusz 75-lecia założenia firmy Ignacy Drexler i Synowie we Lwowie, 1911. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. .Fot. Tadeusz Stani; s. 253.
223. Tableau *Absolwenci=Wydz:[działu] Inżynierii = Politechniki =Lwowskiej 1908*. Komp. T. Nowakowski, fot. Bahrynowicz-Stetkiewicz, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9015. Repr. Tadeusz Stani; s. 256.
224. Grono pedagogów i słuchaczek dwuletniego pomaturalnego kursu historii sztuki, zdobnictwa i gospodarstwa domowego, m.in. Irena Drexlerówna (zameżna Chwastowska) i Celina Kowalczuk (po mężu Knaus), Lwów [ok.1911–1912]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9767. Repr. Tadeusz Stani; s. 257.
225. Luna Drexlerówna (siedzi pierwsza od prawej) w towarzystwie generała Mieczysława Norwida-Neugebauera (na pierwszym planie) i jego żony Wandy (siedzi druga od lewej) oraz księgarza, wydawcy i antykwariusza krakowskiego Mariana Krzyżanowskiego z żoną Anielą

(siedzi pierwsza od lewej), [lato 1931]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, ks. nab. 555/96. Repr. Tadeusz Stani; s. 257.

226. Ignacy Marian Tadeusz Drexler (z prawej) z bratem Włodzimierzem, w gimnazjalnych mundurkach Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem, (1890–1893). Fot. Henner we Lwowie. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9806. Repr. Tadeusz Stani; s. 260.

227. Legitymacja wystawiona przez Biuro Wykonawcze Stałego Międzynarodowego Stowarzyszenia Kongresów Drogowych w Paryżu dla inż. Ignacego Drexlera, 1910. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 14143. Fot. Tadeusz Stani; s. 261.

228. *Tableau Absolwenci Wydz.[iału] Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechniki Lwowskiej 1926–27*, z kompozycją malarską, 1927. Fot. Huberowie, Lwów. W drugim rzędzie od góry pierwszy od prawej prof. Ignacy Drexler. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9014. Repr. Tadeusz Stani; s. 261.

229. Zakład Przyrodolecznicy dra Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie. Wśród pacjentów Ignacy Drexler (stoi pierwszy od lewej), Antoni Ferdynand Ossendowski (czwarty) i jego żona Zofia (z parasolką), [l. 20. XX w.]. Fot. M. Seńkowski, Kosów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8474. Repr. Tadeusz Stani; s. 261.

230. *WARSZAWA D. 8 – 9 LUTY 1929 R.* Fot. Marian Fuks, Warszawa. Profesorowie Wydziałów Inżynierii Lądowej i Wodnej Politechnik Lwowskiej i Warszawskiej, m.in. Ignacy Drexler. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9013. Repr. Tadeusz Stani; s. 264.

231. Profesor Kazimierz Twardowski (siedzi czwarty od lewej) w otoczeniu lwowskich uczniów, [ok. 1907–1911]. Fot. E. Trzemeski, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8763. Repr. Tadeusz Stani; s. 265.

232. Profesor Kazimierz Twardowski (stoi pierwszy

od lewej) z lwowskimi uczniami, (Lwów, ok.1910). Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8693. Repr. Tadeusz Stani; s. 265.

233. *Tableau* ofiarowane profesorowi Kazimierzowi Twardowskiemu przez Polskie Towarzystwo Filozoficzne we Lwowie w dniu setnego posiedzenia naukowego 4 listopada 1910. Fot. E. Trzemeski, Lwów. Sportretowani członkowie (66) Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie, zgrupowani wokół dużego zdjęcia profesora Kazimierza Twardowskiego, m.in. Ignacy Drexler i Zofia Paśławska (zameżna Drexler). Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8764. Repr. Tadeusz Stani; s. 268.

234. Dyplom doktorski Zofii Leokadii Paśławskiej-Drexler uzyskany na Wydziale Filozoficznym c.k. Uniwersytetu cesarza Franciszka Józefa I we Lwowie, 3 grudnia 1912. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13375. Fot. Tadeusz Stani; s. 269.

235. Laureaci konkursów kompozytorskiego i wykonawczego na „Pieśń Polską” im. Władysława Żeleńskiego Towarzystwa Muzycznego w Lublinie, czerwiec 1921, m.in. dr Zofia Drexler-Paśławska. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8526. Repr. Tadeusz Stani; s. 272.

236. Wykonawcy niezidentyfikowanego koncertu. Od lewej: Witold Friemann, Zofia Drexler-Paśławska, N.N, Józef Cetner, [1926–1930]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8527. Repr. Tadeusz Stani; s. 272.

237. Zofia Drexler-Paśławska (stoi pierwsza od lewej) z córką Krystyną (stoi pierwsza od prawej) oraz Aleksandra z Judyckich Paśławska (siedzi pośrodku), żona generała Stefana Paśławskiego, z dziećmi: Stefanem Karolem i Grażyną, [ok. 1937]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-10366. Repr. Tadeusz Stani; s. 273.

238. Indeks Krystyny Drexler, słuchaczki Głównej Szkoły Gospodarczej Żeńskiej w Snopkowie k. Lwowa, 1936. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13376. Fot. Tadeusz Stani; s. 273.

239. Prywatna Koedukacyjna 6-klasowa Szkoła Powszechna [albo przedszkole] im. dra Jana Niemca we Lwowie. Nauczyciele i uczniowie, wśród których Wanda Chwastowska, czerwiec 1921. Fot. Władysław Benesz, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9755. Repr. Tadeusz Stani; s. 276.
240. *Gimnazjum Królowej Jadwigi we Lwowie. Kl. IV c 1936/37*. Portret zbiorowy grona pedagogicznego i uczennic. Zakład Fotograficzno-Portretowy Kazimierz Skórski, Lwów. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9019. Repr. Tadeusz Stani; s. 276.
241. Karta przynależności Karola Paślawskiego do gminy miasta Lwowa, 1916. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13363. Fot. Tadeusz Stani; s. 277.
242. Żołnierze Białostockiego Pułku Strzelców na froncie wschodnim nad Niemnem. Od lewej: ppłk Stefan Paślawski – dowódca pułku, por. Zawadzki – dowódca III baonu, ppor. Hanczke – dowódca 9. kompanii, sierpień 1919. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8500. Repr. Tadeusz Stani; s. 280.
243. Generał Stefan Paślawski, [nie wcześniej niż 1 I 1928]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8478. Repr. Tadeusz Stani; s. 280.
244. List Stefana Paślawskiego do siostry Zofii Drexler-Paślawskiej, Stanisławów Imaja 1938. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. 13327. Fot. Tadeusz Stani; s. 281.
245. Portret Kazimierza Ajdukiewicza, z dedykacją dla Zofii Drexler-Paślawskiej, [ok.1907–1912]. Fot. E. Trzemeski, Lwów; awers i rewers. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9359. Repr. Tadeusz Stani; s. 281.
246. Stanisław Tomicki, porucznik, lotnik armii austriackiej, poległ 31 sierpnia 1918 r. na froncie włoskim nad Piawą, [1914–1918]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-12304. Repr. Tadeusz Stani; s. 284.
247. Autoportret Jana Bułhaka, z dedykacją dla Ignacego Drexlera z 1923 r. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-8692. Repr. Tadeusz Stani; s. 285.
248. Portret zbiorowy niezidentyfikowanego spotkania we Lwowie, z autografami sportretowanych, wśród których inżynierowie: Mieczysław Chwastowski, Konrad Knaus, Leon (Leonid) Ciechanowicz, [ok. 1926–1930]. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-9016. Repr. Tadeusz Stani; s. 288.
249. Medal srebrny przyznany inżynierom budowy dróg, przedsiębiorcom – Mieczysławowi Chwastowskiemu i Leonowi (Leonidowi) Ciechanowiczowi na I Ogólnopolskiej Wystawie Drogowej we Lwowie, 1926; awers i rewers. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty. Fot. Jadwiga Kern-Bałata; s. 288.
250. Uczestnicy niezidentyfikowanego zjazdu inżynierów we Lwowie przed gmachem głównym Politechniki Lwowskiej. M.in. Aleksander Drexler, Mieczysław Chwastowski, Leon (Leonid) Ciechanowicz, [1927]. Fot. Marek Münz, Lwów. Zbiory prywatne Jadwigi Kern-Bałaty. Repr. Jadwiga Kern-Bałata; s. 289.
251. Mieczysław Zadróżny, 1937–1939. Fot. Henryk Hermanowicz. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/74k. Repr. Anna Milewska-Młynik; s. 300.
252. Prezydent RP Ignacy Mościcki w bibliotece Liceum Krzemienieckiego; pierwszy z prawej stoi Mieczysław Zadróżny, za nim kurator Juliusz Poniatowski, czerwiec 1929. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/73k. Repr. Anna Milewska-Młynik; s. 304.
253. Wieczór dyskusyjny o spółdzielczości w bibliotece Liceum Krzemienieckiego, m.in. od lewej w pierwszym rzędzie 4. Mieczysław Zadróżny, ok. 1936. Fotografia, kopia Krzysztof Gargas. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/75k. Repr. Anna Milewska-Młynik; s. 304.
254. Członkowie Wołyńskiego Związku Młodzieży Wiejskiej z pracownikami Liceum Krzemienieckiego, m.in. Mieczysław Zadróżny, Krzemieniec, ok. 1937.

- Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/76k. Repr. Anna Milewska-Młynik; s. 309.
255. Zaproszenie dla Mieczysława Zadróżnego na doroczne święto szkolne Liceum Krzemienieckiego, Krzemieniec 1939. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/44. Fot. Tadeusz Stani; s. 309.
256. Pożegnanie Zadróżnych, Krzemieniec 1939. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. A.86/2/77k. Repr. Anna Milewska-Młynik; s. 311.
257. Grupa organizatorów Liceum Mazursko-Warmińskiego na stopniach budynku z herbem Szczytna. Pierwszy od prawej Mieczysław Zadróżny, czwarty – Kazimierz Sheybal, Szczytno 1957. Fotografia. Muzeum Niepodległości w Warszawie, nr inw. F-13276. Repr. Tadeusz Stani; s. 311.
258. Chata w Repużyńcach, Stanisław Jakubowski, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, 16 VIII 1922, rysunek, dar z 1922 roku. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. Archiwum II/5278// Zeskanował Marian Długosz; s. 320.
259. Kapliczka w Repużyńcach, Stanisław Jakubowski, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, 20 VII 1913, rysunek, dar z 1925 roku. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. Archiwum II/5279/ Zeskanował Marian Długosz; s. 323.
260. Pisanka, Stanisław Jakubowski, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, 1. poł. XX w., rysunek i akwarela na kartonie, przekaz z Muzeum Techniczno-Przemysłowego. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. Archiwum II/10665/ Zeskanował Marian Długosz; s. 323.
261. Pisanka, Stanisław Jakubowski, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, 1. poł. XX w., rysunek i akwarela na kartonie, przekaz z Muzeum Techniczno-Przemysłowego. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. Archiwum II/10679/ Zeskanował Marian Długosz; s. 323.
262. Kapelusz družby (model), Jasieniów Polny, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, słomiany, wykonany techniką krzyżową, zdobiony *gerdanami*, dar Stanisława Jakubowskiego z 1932 roku. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 5387/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 325.
263. Krzesiwko żelazne, Repużyńce, pow. Horodenka, woj. stanisławowskie, dar Stanisława Jakubowskiego z 1924 roku. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 2538/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 325.
264. *Hucuł w stroju ludowym*, Tadeusz Rybkowski, Żabie 1881, akwarela. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.6488; s. 330.
265. *Hucuł w stroju ludowym*, Tadeusz Rybkowski, Delatyn 1887, ołówek, akwarela. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.6484 awers; s. 331.
266. *Hucuł na koniu w stroju ludowym*, Seweryn Obst, Kosów 1883, oleodruk. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.2866; s. 332.
267. Kaftan kobiecy, wykrój, akwarela. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.2881; s. 333.
268. Hucułka w stroju ludowym, rysunek. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.2876; s. 333.
269. H. Walter według rysunku Juliusza Kossaka, Hucuły, 2. poł. XIX w., drzeworyt. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME Dep. J. J. Michalskich 615; s. 338.
270. Hucuł. Pocztówka. Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich, Kraków 1901. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.16039; s. 338.
271. Hucuł z fajką, k. XIX w. Fot. Juliusz Dutkiewicz, Kołomyja. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.13232; s. 338.
272. Grupa Hucułów w strojach odświętnych, wśród

- nich jeden Hucul w mundurze, pocz. XX w. Fotografia. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME Dep. J. J. Michalskich 96; s. 338.
273. Halina Smosarska z grupą Huculów w okolicach Żabiego, l. 30. XX w. Fotografia. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.18978/3; s. 339.
274. Huculi sprzedający swoje wyroby na targu i oglądający je turyści (Huculszczyzna, Żabie, Worochta). Fotografia amatorska wykonana przez Janinę Schiele, 1936–1938. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.16144; s. 339.
275. Turystka w huculskim stroju, zdjęcie pamiątkowe, l. 30. XX w.; s. 340.
- 276–277. Zdjęcie pamiątkowe z Huculszczyzny, turyści wśród Huculów i w strojach huculskich, l. 30. XX w. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. Arch. PME I.15780/1-2; s. 341.
278. Grażda Hrabczuka-Ferczuka w Żabiem-Ilci. Fot. J. Dorosz, 1945. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, Materiały fotograficzne Sekcji Badań Plastyki Ludowej Państwowego Instytutu Sztuki w Krakowie, sygn. L/17.364. Repr. Marian Długosz; s. 348.
279. Krzyż na cmentarzu w Dzembroni-Zelenem. Fot. J. Dorosz, 1945. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, Materiały fotograficzne Sekcji Badań Plastyki Ludowej Państwowego Instytutu Sztuki w Krakowie, sygn. L/73.176. Repr. Marian Długosz; s. 348.
280. Jaworów, dawny i współczesny ubiór huculski. Fot. St. Rogoyski, 1935. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, Materiały fotograficzne Sekcji Badań Plastyki Ludowej Państwowego Instytutu Sztuki w Krakowie, sygn. L/17.286. Repr. Marian Długosz; s. 349.
280. Berehy Górne, scena podczas wesela. Fot. S. Leszczycki, l. 30. XX w. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, sygn. przekazu DliGZ 411-12/2011, rejestr 45/2011. Repr. Marian Długosz; s. 349.
281. Wojkowa, dawna cerkiew greckokatolicka pw. św. św. Kosmy i Damiana, datowana na koniec XVIII w. Fot. Z. Kot, 1986. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, nr inw. III/90280/3/F, sygn. m. III/13708. Repr. Marian Długosz; s. 352.
- 282 – 283. Wojkowa, ikonostas dawnej cerkwi greckokatolickiej pw. św. św. Kosmy i Damiana, datowanej na koniec XVIII w. Fot. Z. Kot, 1986. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, nr inw. III/90280/1/F, sygn. m. III/13708. Repr. Marian Długosz; s. 352–353.
284. Wycinanki wieloosiowe, Niżniów, pow. Tłumacz, ok. 1900, zebrał dr Juliusz Dunikowski. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 38929-38936/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 360.
285. Wycinanki wieloosiowe, Tarnowica Polna, pow. Tłumacz, ok. 1900, zebrał dr Juliusz Dunikowski. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 38836-38858/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 360.
286. Wycinanki jednoosiowe i wieloosiowe, Kutyska, pow. Tłumacz, ok. 1900. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 38602-38606/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 361.
287. Wycinanki jednoosiowe, Bolechowce, pow. Drohobycz, pocz. XX w., dar dr. Stanisława Golińskiego. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 39815-39817/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 361.
288. Wycinanka wielowarstwowa, tereny dzisiejszej Ukrainy, ok. 1900. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 36528/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 364.
289. Wycinanka wielowarstwowa, tereny dzisiejszej

- Ukrainy, ok. 1900. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 36529/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 364.
290. Wycinanki pasowe, Boryszkowce, pow. Borszczów, 1914. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 17637/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 365.
291. Wyklejanka litewska, Szykszniewo, pow. Wyłkowyski, ok. 1900, dar Wandy Talko-Hryncewiczowej. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 37984/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 365.
292. Kompozycja z wycinanek do dekoracji ścian, Makówka, pow. Hajnówka, wykonał Szymon Czerniakiewicz, 1955. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Archiwum MEK, nr inw. 171/143. Fot. Marian Długosz; s. 368.
293. Zasłonka na ikonę, Makówka, pow. Hajnówka, wykonała Maria Ostapkiewicz, 1960. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 25160/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 369.
294. Bukiet kwiatów, Blechnarka, pow. gorlicki, wykonała Matrona Truchan, 1969. Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, nr inw. 35897/MEK. Fot. Marcin Wąsik; s. 369.
295. Szczecin, stacja kolejowa. Fot. Klara Sielicka-Baryłka, 2011; s. 376.
296. Dom w dzielnicy Szczecin-Osów. Fot. Klara Sielicka-Baryłka, 2011; s. 376.
297. Tkanina, Wileńszczyzna. Autorka: Józefa Tarasiewicz, Krzekotowo-Szczecin. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. PME 21843. Fot. Edward Koprowski; s. 377.
298. Tkanina, Wileńszczyzna. Autorka: Helena Świłło, Zwierzyn Duży, woj. zachodniopomorskie. Państwowe Muzeum Etnograficzne, nr inw. PME 21878. Fot. Edward Koprowski; s. 384.
299. Sala „Pod Kopułą”, reprezentacyjna sala Ossolineum we Wrocławiu, w czasie trwania wystawy „Boje Lwowskie 1918–1919”, (luty–marzec 2009). Fot. Andrzej Niedźwiecki. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 384.
300. Plakat wystawy „Boje Lwowskie 1918–1919”, proj. Tomasz Czujowski. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 384.
301. Afisz – odezwa polsko-ukraińskiego komitetu obywatelskiego „Do ludności miasta Lwowa” w sprawie utrzymania w mieście spokoju, porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz aprowizacji mieszkańców, Lwów 2 listopada 1918. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Dział Dokumentów Życia Społecznego, nr inw. 1918/6796. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 385.
302. Ulotka – komunikat nr III Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie informująca o aktualnej sytuacji wojskowej w mieście, 4 listopada 1918. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Dział Dokumentów Życia Społecznego, nr inw. 1918/6389. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 386.
303. Afisz – odezwa Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie „Do szeregow!”; Lwów 12 listopada 1918. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Dział Dokumentów Życia Społecznego, nr inw. 1918/7680. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 387.
304. Ulotka zrzucona z samolotów nad polskimi miastami z hasłem „Na odsiecz Lwowa!”, (listopad 1918). Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Dział Dokumentów Życia Społecznego, nr inw. 1918/7266. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 387.
305. Odznaka pamiątkowa III. Odcinka Obrony Lwowa. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 338. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 388.
306. Odznaka pamiątkowa Pierwszej Załogi Obrony Lwowa w szkole H. Sienkiewicza pod dowództwem

- kpt. Zdzisława Tatara-Trześniowskiego. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 328. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 388.
307. Legitymacja odznaki pamiątkowej Pierwszej Załogi Obrony Lwowa w szkole H. Sienkiewicza po Józefie Stalarzu, wydana 22 listopada 1919 r. we Lwowie. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Dział Dokumentów Życia Społecznego, nr inw. 1919/6421. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 388.
308. Odznaka pamiątkowa uczestników walk o lwowską Cytadelę. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 296. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 389.
309. Odznaka pamiątkowa zbudowanego we Lwowie pociągu pancernego P.P.3, zwanego „Pepetrójką”. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 2891. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 389.
310. Jedna z odmian odznaki pamiątkowej lwowskich „Straceńców”, uczestników walk na Górze Stracenia. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 3184. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 389.
311. Naszywka naramienna lwowskich „Straceńców”. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 3184a. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 389.
312. Opaska naramienna żołnierza III. Odcinka Obrony Lwowa z pododcinka ul. J. Bema. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 6484. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 392.
313. Jeden z typów opasek naramiennych Miejskiej Straży Obywatelskiej Lwowa. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 4681. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 392.
314. Odznaka pamiątkowa Ukraińskich Strzelców Siczowych. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 4757. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 392.
315. Odznaka na czapkę żołnierzy Ukraińskiej Armii Halickiej, wprowadzona w początkach 1919 r. Własność prywatna. Fot. Andrzej Niedźwiecki. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 392.
316. Odznaka „Suobodnaja Ukraina”, noszona często jako emblemat na czapkach przez żołnierzy ukraińskich w 1918 i 1919 r. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 364. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 393.
317. Odznaka pamiątkowa dla uczestników akcji gaszenia pożaru amunicji na Dworcu Czerniowieckim we Lwowie nocą z 4 na 5 marca 1919 r., w wersji ze złożonymi pociskami. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, nr inw. F 350. Fot. Andrzej Niedźwiecki; s. 393.
318. Samochód pancerny „Piłsudczyk” (lub „Tank Piłsudskiego”) na ul. Mickiewicza we Lwowie. Fotografia. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Grafiki, nr inw. I.f. 30144. Repr. Andrzej Niedźwiecki; s. 393.
319. Żołnierze pododcinka „Cytadela”. Fotografia. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Grafiki, nr inw. I.f. 15866. Repr. Andrzej Niedźwiecki; s. 394.
320. Sotnyk (kapitan) wojsk ukraińskich przed lwowskim Ratuszem. Fotografia. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Grafiki, nr inw. I.f. 13007. Repr. Andrzej Niedźwiecki; s. 394.
321. Grupa członków Miejskiej Straży Obywatelskiej wraz z młodocianymi uczestnikami walk w mundurkach gimnazjalnych. Fotografia. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Gabinet Grafiki, nr inw. I.f. 15872. Repr. Andrzej Niedźwiecki; s. 395.
322. Szturmowy kureń (batalion) Ukraińskiej Armii Halickiej podczas wydawania obiadu, Galicja Wschodnia 1919 r.

- Pocztówka wydana przez Towarzystwo „Bistrica” w 1919 r. Własność prywatna. Fot. Andrzej Niedźwiecki. Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; s. 395.
323. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach, wrzesień–grudzień 2010; fragment ekspozycji: wnętrze domu lwowskiego. Fot. Bożena Kubit, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 400.
324. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; fragment ekspozycji: wnętrze domu lwowskiego – różne przedmioty ze Lwowa przywiezione do Gliwic. Fot. Bożena Kubit, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 400.
325. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; album fotograficzny z kopiami kresowych zdjęć rodzinnych. Fot. Wojciech Turkowski, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 401.
326. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; fragment ekspozycji ukazujący, co zabierano ze sobą w przesiedleńczą podróż. Fot. Bożena Kubit, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 401.
327. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; przed planszą o początkach Politechniki Śląskiej. Fot. Wojciech Turkowski, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 406.
328. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; fragment ekspozycji: „Kresy w Gliwicach”. Fot. Wojciech Turkowski, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 406.
329. Wystawa „Gliwicy Kresowianie” w Muzeum w Gliwicach; fragment ekspozycji: ściana ze zdjęciami gliwickich Kresowian z lat 1945–2010. Fot. Wojciech Turkowski, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 407.
330. Okładka publikacji Bożeny Kubit „Gliwicy Kresowianie” (Gliwice 2010), towarzyszącej wystawie w Muzeum w Gliwicach. Fot. Wojciech Turkowski, 2010. Muzeum w Gliwicach, Archiwum; s. 407.
331. Ks. infułat Ludwik Rutyna. Fot. Artur Kinasz, Buczacz 2009; s. 416.
332. Buczacz. Fasada kościoła pw. Matki Bożej Szkaplerznej w Buczacz i fragment elewacji bocznej od strony północnej. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 416.
333. Buczacz. Brama z XVII/XVIII stulecia od strony południowej. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 416.
334. Buczacz. Widok na prezbiterium z ołtarzem głównym i dwoma ołtarzami bocznymi. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 416.
335. Buczacz. Ołtarz główny. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 417.
336. Buczacz. Drewniane rzeźby ołtarza głównego – od strony lewej: św. Jan Ewangelista i św. Joachim, Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 417.
337. Buczacz. Drewniane rzeźby ołtarza głównego – od strony lewej: św. Anna i Prorok Zachariasz. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 417.
338. Buczacz. Ołtarz główny – gloria z symbolem Opatrzności. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 417.
339. Buczacz. Ambona i ołtarz boczny św. Judy Tadeusza przy łuku tęczowym po lewej stronie. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 422.
340. Buczacz. Obraz św. Juda Tadeusz w ołtarzu bocznym. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 422.
341. Buczacz. Rzeźba św. Michał Archanioł w zwieńczeniu ołtarza św. Judy Tadeusza. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 422.
342. Buczacz. Obraz św. Mikołaj w ołtarzu bocznym pod tym samym wezwaniem przy łuku tęczowym po prawej stronie. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 422.

343. Buczacz. Rzeźba św. Jan Nepomucen w zwieńczeniu ołtarza św. Mikołaja. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 423.
344. Buczacz. Ołtarz boczny Matki Bożej Szkaplerznej w lewym ramieniu transeptu. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 423.
345. Buczacz. Rzeźba – personifikacja Roztropności(?) w ołtarzu Matki Bożej Szkaplerznej. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 423.
346. Buczacz. Rzeźba – personifikacja Miłości w ołtarzu Matki Bożej Szkaplerznej. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 423.
347. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza Matki Bożej Szkaplerznej – od prawej strony. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 426.
348. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza Matki Bożej Szkaplerznej – od lewej strony. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 426.
349. Buczacz. Ołtarz boczny św. Antoniego w prawym ramieniu transeptu. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 426.
350. Buczacz. Płaskorzeźba św. Antoni w polu środkowym ołtarza bocznego pod tym samym wezwaniem. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 426.
351. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza św. Antoniego – od lewej strony. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 427.
352. Buczacz. Figura anioła w zwieńczeniu ołtarza św. Antoniego – od prawej strony. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 427.
353. Buczacz. Ambona. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 427.
354. Buczacz. Nawa główna kościoła w kierunku chóru muzycznego. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 427.
355. Koropiec. Fasada kościoła pw. św. Mikołaja. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 432.
356. Koropiec. Nawa główna w kierunku prezbiterium. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 432.
357. Koropiec. Nawa główna w kierunku chóru muzycznego. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 432.
358. Koropiec. Obraz olejny Chrystus przy kolumnie. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 432.
359. Koropiec. Obraz olejny Matka Boża Częstochowska. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 433.
360. Koropiec. Prezbiterium – tabernakulum i witraż św. Mikołaj. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 433.
361. Koropiec. Grupa rzeźb w prezbiterium: „Ukrzyżowanie”, od lewej: Matka Boża Bolesna, Bóg Ojciec, św. Jan Ewangelista. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 433.
362. Koropiec. Obraz Matka Boża z Dzieciątkiem i aniołkami. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 433.
- 363–364. Porchowa. Fasada i fragment elewacji bocznej kościoła pw. Matki Bożej Królowej. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 438.
365. Porchowa. Nawa główna w kierunku prezbiterium. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 438.
366. Porchowa. Ołtarz główny. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 438.
367. Porchowa. Nawa główna w kierunku chóru muzycznego. Fot. Józef Wołczański, kwiecień 2011; s. 439.
368. Nagrobek gen. Józefa Dwernickiego na cmentarzu rzymskokatolickim w Łopatynie. Fot. Janusz Smaza, 1992; s. 444.

369. Pomnik przyścienny gen. Józefa Dwernickiego w kościele oo. Karmelitów Trzewickowych (dawniej w kościele oo. Karmelitów Bosych) we Lwowie. Fotografia wykonana w okresie międzywojennym przez J. Jaworskiego, za: B. Kaczorowski, *Zabytki starego Lwowa*, Warszawa 1990, s. 111 (il. 79), 205.
Repr. Janusz Smaza; s. 444.
370. Fragmenty pomnika gen. Józefa Dwernickiego w kruchcie archikatedry rzymskokatolickiej we Lwowie, po odzyskaniu z podziemi kościoła oo. Karmelitów Trzewickowych (obecnie cerkwi greckokatolickiej). Fot. Janusz Smaza, 1997; s. 445.
371. Centralna część figury gen. Józefa Dwernickiego przed pracami restauratorskimi. Fot. Janusz Smaza, 1997; s. 445.
372. Fragment prawej nogi z draperią w trakcie klejenia w tymczasowej „pracowni” fary żółkiewskiej. Fot. Janusz Smaza, 1997; s. 448.
373. A. Model brakującego fragmentu nogi w gipsie
B. Zrekonstruowany i zamontowany fragment prawej nogi w kamieniu. Fot. Janusz Smaza, 1998; s. 448.
374. A. Marmurowa płyta inskrypcyjna w obramieniu alabastrowym przed pracami restauratorskimi
B. Marmurowa płyta inskrypcyjna w obramieniu alabastrowym po pracach. Fot. Janusz Smaza, 1997; s. 449.
375. Zachowany oryginalny fragment panoplium ze zniszczoną rękojeścią szabli przed pracami. Fot. Janusz Smaza, 1997; s. 449.
376. Modelowanie panoplium z wykorzystaniem kopii oryginalnego fragmentu panoplium oraz fotografii archiwalnej na terenie pracowni rzeźbiarskiej w Warszawie. Fot. Janusz Smaza, 1999; s. 452.
377. A. Modelowanie orła z wykorzystaniem fotografii archiwalnej na tle skopiowanego panoplium
Gotowa rzeźba orła w formie odlewu osadzona na skopiowanym panoplium. Fot. Janusz Smaza, 1999.; s. 452.
378. Pomnik gen. Józefa Dwernickiego zamontowany w kaplicy św. Józefa archikatedry rzymskokatolickiej we Lwowie, obecnie Ukraina. Po konserwacji i rekonstrukcji za wyjątkiem promienistej jutrenki i trzonu krzyża łacińskiego. Fot. Krzysztof Jurków, 2000; s. 453.
379. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok ogólny. Stan przed 1927. Fot. nieznanymi; s. 462.
380. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok ogólny elewacji bocznej. Stan ok. 1915. Fot. NN. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, pozytywn nr R0000032019; s. 462.
381. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: fasada. Stan w 2009. Fot. K. Mączewska, s. 463.
382. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku prezbiterium. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 463.
383. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, widok wnętrza w kierunku chóru. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 463.
384. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: sceny Zwiastowanie Maryi i Nawiedzenie św. Elżbiety na sklepieniu. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 466.
385. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, scena Bożego Narodzenia na sklepieniu prezbiterium. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 466.
386. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, empora chórowa. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 467.
387. Iwje. Kościół pobernardyński pw. św. św. Piotra i Pawła, empora chórowa. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 468.
388. Wilno. Kościół pojezuicki pw. św. św. Jana Ewan-

gelisty i Jana Chrzyciela. Stan na 2010. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 468.

389. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: rzeźba św. Bartłomieja (?) w niszy fasady, fragment zdjęcia fasady. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser. Politechnika Warszawska Wydział Architektury Zakład Architektury Polskiej, pozytyw nr 001938; s. 469.

390. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, rzeźba św. Bartłomieja (?) jako św. Piotr Apostoł. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 469.

391. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła: rzeźba św. Jana Ewangelisty w niszy fasady, fragment zdjęcia fasady. Stan przed 1939. Fot. T. Hoser. Politechnika Warszawska Wydział Architektury Zakład Architektury Polskiej, pozytyw nr 001938; s. 469.

392. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja Apostoła, rzeźba św. Jana Ewangelisty jako św. Pawła Apostoła. Stan na 2009. Fot. Katarzyna Mączewska; s. 469.

393. Przedstawienie koncepcji rozwoju kompleksu pałacowo-parkowego w Wiśniowcu przez dyrektora generalnego Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny” Anatolija Macipurę. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 478.

394. Wiśniowiec. Cerkiew prawosławna u stóp zamku, w której pochowani są rodzice Jeremiego Wiśniowieckiego, stan w 2011 r. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 478.

395–396. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: pałac. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 479.

397. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Narodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: brama główna. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 482.

398. Wiśniowiec. Porównanie elementów kompleksu pałacowego w momencie wejścia zabytku w skład Na-

rodowego Rezerwatu „Zamki Tarnopolszczyzny”, 1999 i 2011 r.: ogrodzenie. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 482.

399–400. Wiśniowiec. Pałac, sale lustrzane podczas renowacji w 2010 roku i obecnie. Fot. Mykoła Kybaljuk; s. 483.

401. *Najświętsza Maryja Panna*, Jan Matejko, 1885, reprodukcja fotografii kartonu do witraża katedry łacińskiej w Przemyślu, za: J. Błoński, *Jan Matejko w Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 2002, s. 37 (il.); s. 488.

402. *Najświętsza Maryja Panna*, Jan Matejko, Józef Unierzycki, Tomasz Lisiewicz, witraż w katedrze łacińskiej w Przemyślu, ok. 1885. Fotografia, za: T. Łękawski, *Katedra Przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca P. Jezusa. Monografia*, Przemyśl 1906, s. 56–57, il. XXXII; s. 488.

403. *Najświętsza Maryja Panna Królowa Polski*, Tomasz Lisiewicz, ok. 1885, olej na płótnie. Muzeum Archidiecezjalne w Przemyślu. Fot. Marta Trojanowska; s. 488.

404. *Królowa Korony Polskiej*, Edward Ignacy Lepszy, 1902, witraż z katedry we Lwowie. Fot. Krystyna Grzegocka; s. 489.

405. *Królowa Korony Polskiej*. Pocztówka z k. XIX w., reprint wydany przez „Intermap Kraków”. Fot. Marta Trojanowska; s. 492.

406. *Królowa Korony Polskiej*, Florian Cynk, 1888, olej na płótnie, obraz w ołtarzu głównym w kościele parafialnym w Stryju. Fot. Andrzej Podhajecki; s. 493.

407. *Królowa Korony Polskiej (Hołd składany Maryi – Królowej Korony Polskiej)*, Leonard Winterowski, 1912, polichromia ścienna w kościele farnym w Jarosławiu. Fot. Marta Trojanowska; s. 493.

408. *Królowa Korony Polskiej*, nieokreślony malarz, ok. 1929, olej na płótnie, obraz z kościoła dojazdowego w Łętowni k. Przemyśla. Fot. Marta Trojanowska; s. 496.

409. Anna Weltz (?), *Królowa Korony Polskiej*, 2. poł.

- l. 20. XX w., olej na płótnie, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Porchowej na Podolu, obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu.
Fot. ks. Józef Pater; s. 497.
410. *Królowa Korony Polskiej (Matka Boska Lewaczowska lub Matka Boska na ryngrafie)*, nieokreślony autor, 1928, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Lewaczach na Wołyniu, obecnie w Barkowie k. Żmigrodu.
Fot. ks. Marian Grzesiowski; s. 502.
411. *Królowa Korony Polskiej (Hołd stanów lub Matka Boska Wszystkich Narodów)*, Stanisław Kaczor Batowski, 1932, olej na płótnie, obraz ołtarzowy z kościoła parafialnego w Kałuszu k. Stanisławowa, obecnie w kościele parafialnym w Gryfinie k. Szczecina.
Fot. ks. Marcin Filipek; s. 503.
412. Maria Andrijiszyn-Adamska, *Matka Boska Wszystkich Narodów*, 2008, technika mieszana na płótnie, obraz ołtarzowy w kościele parafialnym w Kałuszu.
Fot. Zbigniew Adamski; s. 503.
413. Okładka czasopisma „Gdzie szum Prutu... : biuletyn informacyjny Klubu Miłośników Kołomyi „Pokucie” [przy TML i KPW]”, 1999, nr 1. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 915/L.
Fot. Tadeusz Stani; s. 568.
414. Okładka czasopisma „Głos Kresowian : biuletyn informacyjny Kresowego Ruchu Patriotycznego”, 2004, nr 15. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. 10 874. Fot. Tadeusz Stani; s. 568.
415. Strona tytułowa czasopisma „Goniec Kresowy”, 1991, nr 7. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2602/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 568.
416. Strona tytułowa czasopisma „Gazeta Kołomyjska : jednodniówka warszawskich Kołomyjan i Pokucian”, [1994], styczeń. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2606/L.
Fot. Tadeusz Stani; s. 568.
417. Okładka czasopisma „Wołyń i Polesie : [biuletyn Towarzystwa Miłośników Wołynia i Polesia – Koło w Oświęcimiu]”, 2006, nr 2. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 875.
Fot. Tadeusz Stani; s. 569.
418. Okładka czasopisma „Zeszyty Tłumackie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddziału Tłumaczan – Wrocław”, 2006, nr 2. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2591/L.
Fot. Tadeusz Stani; s. 569.
419. Okładka czasopisma „Spotkania Świrzan : [biuletyn Świrzan i Ich Potomków]”, 2002, nr 1. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 892/L.
Fot. Tadeusz Stani; s. 569.
420. Okładka czasopisma „Z Nurtem Stryja”, [2002], nr 13/14. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 913/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 569.
421. Okładka czasopisma „Głos Buczaczan”, 2004, nr 4. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 890/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 570.
422. Okładka czasopisma „Biuletyn Koła Samborzan”, 2000. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2597/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 570.
423. Okładka czasopisma „Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej” 2009, nr 4. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 894/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 570.
424. Okładka czasopisma „Szczecińskie Zeszyty Kresowe” 2009, nr 1. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2593/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 570.
425. Okładka czasopisma „Semper Fidelis : miesięcznik Towarzystwa Miłośników Lwowa”, 1990, nr 4/5. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 1768.
Fot. Tadeusz Stani; s. 571.

426. Okładka czasopisma „Kresowianie : pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich”, 1994, nr 2. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2604/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 571.
427. Okładka czasopisma „Panorama Kresowa”, 1994, nr 8. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2589/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 571.
428. Strona tytułowa czasopisma „Wileńskie Rozmaitości” 1993, nr 1. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2588/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 571.
429. Strona tytułowa czasopisma „Leopolis”, 1991, nr 21. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 876/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 572.
430. Strona tytułowa czasopisma „Złoczowianka : Gazetka Okolicznościowa Klubu Złoczowskiego w Gliwicach”, 2001, nr 10.. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 869/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 572.
431. Strona tytułowa czasopisma „Biuletyn Informacyjny Makroregionu Polski Południowo-Wschodniej” 1995, nr 4. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2605/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 572.
432. Strona tytułowa czasopisma „Wiadomości Towarzystwa Miłośników Lwowa” 1989, marzec. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 2572/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 572.
433. Okładka czasopisma „Biuletyn Bukaczowiecki” 2007, nr 3. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 903/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 573.
434. Okładka czasopisma „Głosy Podolan: biuletyn Klubu „Podole” Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Połud. Wschodnich w Warszawie”, 2002, nr 55. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 888/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 573.
435. Okładka czasopisma „Strzecha Stryjska” 2001, nr 26. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 902/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 573.
436. Okładka czasopisma „Cracovia Leopoliis” : [czasopismo Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich]”, 2007, nr 3. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 887/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 573.
437. Okładka czasopisma „Kresowe Stanice : biuletyn Stowarzyszenia Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich”, 1999, nr 1. Muzeum Niepodległości w Warszawie Biblioteka, sygn. Pr 10 872/L. Fot. Tadeusz Stani; s. 574.
438. Okładka czasopisma „Życie Krzemienieckie : półrocznik społeczny”, 2007, nr 33, s. 575.

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

A

Aleksandria 498
Antoniny 78, 90, 93, 580
Aresztów 8, 12, 14, 16, 576

B

Bakszty 178, 586
Balice 418
Balin 443
Bangor 279, 298
Baniłów 418
Baranowicze 58, 546
Barmaki 8
Bartyszów (Bartyczów?) 363
Barysz 494
Batiatycze 418
Berdyczów 57
Berehy Górne 349, 593
Beresteczko 446
Bereźce (Podbereźce) 8, 10, 149, 151, 576, 584
Bereżanka 418
Berlin 57, 64, 258, 324, 412
Białobożnica 418
Białoruś 71, 546
Biały Potok 418
Białystok 298, 471, 475, 523, 538, 539
Bielsk Podlaski 371
Bielsko-Biała 558, 567
Biskowice 418
Blechnarka 356, 369, 594
Błędzewo 506
Błozew 418
Bobrek 327
Boczanica 8
Bohorodczany 418
Bojany 418
Bolechowce 361, 363
Bolechów 418
Bołszowce 418
Borki Wielkie 418
Boromel 446
Borszczów 149, 165, 363, 365, 366, 418
Borszowice 363
Borynia 418
Borysław 262, 418, 566
Boryszkowce 363, 365, 366, 594
Bóbrka 418
Briesen (Westpreussen) 286
Brody 212, 222, 419, 588
Bruksela 258
Brzeżany 57, 149, 213, 217, 419
Brzeżyca 217
Brzozdowce 419
Brzozowce 430
Brzuchowice 421
Buczacz 147, 149, 336, 343, 416, 417, 419, 422, 426,
431, 437, 441, 494, 495, 506, 535, 570, 584, 596, 597, 600
Budyniec 419
Budzanów 149, 419

Budżak 204
Bug 197, 204, 446
Bukaczowce 419
Bukowina 122, 125, 131, 132, 135,
137, 582, 583, 584
Burdiakowce 419
Bursztyn 419
Busk 419
Bydgoszcz 57, 62, 548, 560, 561,
Bytom 292, 405, 410

C

Cambridge 33, 513
Ceniawa 419
Chełm Lubelski 278, 511
Chełm 278, 511
Chersoń 511
Chicago 546
Chilki 495
Chlibowice 419
Chmieliska 419
Chmielnik 327
Chocim 158, 419
Chodlew 498
Chodorów 419
Chorostków 419, 446
Choszczna 373
Chrestówka 90, 103
Chrewt 354
Chrząstów 144
Chyrów 258, 293, 590
Cmentarz Łyczakowski 247, 254, 258, 291–293, 409
Cumań 157
Cygany 419
Czabarówka 419, 559
Czajczyńce 45
Czarnohora 119, 582
Czarny Las 419
Czartorysk 158
Czekno 158
Czeremosz 119, 153, 209, 350, 582
Czeresy-Siedliszcze 12
Czeresz 419
Czerniowce 130, 419
Czerwone (Lackie) 419
Czerwonograd (Krystynopol) 419
Częstochowa 295, 414, 506, 531, 534
Człuchoma 63
Czortków 363, 419, 435, 477
Czukwa 419
Czyszki 419
Czyżki 419
Czyżowice 419
Ćwiecin 168

D

Daniłowszczyzna 45, 48
Datyń 156
Dawideny (Zrąb) 419
Dąbrowica 430

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Dederkały 170, 585
Delatyn 54, 58, 331, 419, 458, 478, 492
Dereżyce 566
Dęblin 38
Dniestr 145, 158, 163, 411, 585
Dobromielc 243
Dobromil 363, 415, 419, 430, 431
Dobrowlany 566
Dolina 419
Dolne Piotrowice 419
Dolny Śląsk 136, 137, 413, 414, 494, 495, 498, 507
Dołhem 197
Domażyr 419
Dornach 254
Dorofijówka 419
Dortmund 137
Draganówka 419
Drohobycz 54, 58, 216, 217, 262, 328, 363, 361, 419, 442, 566, 578, 593
Druskienniki 57, 64
Dublany 419
Dubno 78, 90, 93, 145
Dunaj 7
Dunajów 420, 430, 431
Dybianka 420
Dyneburg 546
Dzembronia 346, 347
Dziembrow 217
Dziesiątniki 71
Dzisiaj 171, 585
Dźwinogrod 158

E

Edmonton 513
Elbląg 302, 303

F

Florencja 16
Francja 17, 26, 205, 225, 270, 298, 306, 447, 458, 478, 511, 513

G

Galicja 115, 243, 282, 296, 395, 533, 595
Galwe 19, 23
Gdańsk 49, 138, 196, 274, 275, 278, 293, 296, 343, 411, 412, 413, 546, 549, 559
Gdańsk Wrzeszcz 549
Gdańsk Oliwa 342, 343, 412
Gilan 19
Gliniany 420
Gliwice 275, 397, 399, 403, 404, 405, 407, 409, 410, 564, 566, 596
Gładyszów 356
Głębozec 420
Głęboka 420
Gorgany 351
Gorzów Wielkopolski 515, 538, 540,
Góra Kalwaria 446
Góra Ochrymowa 209
Góra Storożyska 149
Górne Piotrowice 420
Górny Śląsk 398, 399, 404, 405, 410
Góry Czywczyńskie 341
Grabownica 420
Grodno 57, 64, 148, 217, 412, 546

541, 542, 547
Grodzisk Wielkopolski 506
Gródek 8, 12, 13, 14, 156, 185, 200, 208, 209, 420, 576
Gródek Podolski 49
Gumniska 75, 78, 84, 91, 94, 99, 106, 107, 581
Gwoździec 420, 430

H

Hadynów 371
Hajnówka 369, 594
Halicz 420
Hałuszczyńce 420
Hanau 446
Heidelberg 12
Hłusza Wielka 149
Hołobów 156
Hołoby 156
Hołownica 8
Horochów 446
Horodec 208
Horodenka 320, 321, 323, 325, 328, 420, 592
Horodne 343
Horucko-Kropiwnik 566
Horyń 16, 99, 148, 155, 477, 480, 498, 514, 547
Horyńgród 498
Howylów 420
Hruszowa/Hruszów 363
Hubin 185, 199, 200, 201, 204, 224
Huculszczyna 153, 329, 335, 339, 342, 343, 346, 350, 357, 593
Humań 217
Humienniki 8
Husaków 420
Husiatyn 217, 420
Huta Nowa 495

I

Ikwa 158
Ilińce 90
Iłów 506
Iwano Frankowe (Janów) 420
Iwje 468, 598
Izdebnik 324

J

Jabłonica 420
Jabłonna 504
Jabłonów 420, 350
Jagielnica 420
Jakubówka 495
Janopol 217
Janów Lubelski 561, 562
Jaremcze 420
Jaryczów 420
Jasieniów Polny 352, 592
Jasienów Górny 347
Jasiołdy 149
Jastrzębika 355
Jaworów 38, 349, 350, 420, 442, 593
Jazłowiec 149, 420, 477
Jedyssan 204
Jekabpils 546
Jelechowice 420
Jelenia Góra 161
Jesiata 58

Jezierna 420
Jezierzany 420
Jezupol 420
Jeźnie 465
Jordan 69, 354, 430
Jordanówka 420
Jurkówka 363

K

Kaczanówka 420
Kalety 169, 171, 585
Kalsko 504
Kałusz 62, 420, 499, 500, 501, 503, 507, 600
Kamieniec Podolski 57, 64, 142, 584
Kamień Dobosza 120, 582
Kamionka Buska 420
Kamionka 209, 215, 587
Karasin 128, 583
Karlowszczyzna (Osada Krehowicka) 494, 498
Karolinowo 217
Karpaty 199, 283, 286, 336, 351, 582
Katowice 292, 294, 295, 296, 404, 405, 410, 528, 529
Katyń 139, 160, 168, 299
Kaukaz 13, 26
Kazachstan 375, 378, 546
Kazimierce 157
Kędzierzyn-Koźle 434
Kętrzyn 297
Kibarty 371
Kicmań 420
Kielce 136, 137, 217
Kijów 12, 16, 39, 49, 58, 63, 64, 65, 98, 185, 193, 220, 224, 230, 242, 292, 371, 418, 580
Kiwercze 156
Klewań 8
Kłodzko 543
Kociubińce 420
Kołki 158
Kołodziejówka 420
Kołomyja 58, 62, 213, 217, 338, 443, 420, 430, 520, 533, 534, 568, 592, 600
Kołoza 64
Komarniki 420
Komarno 420
Koniecpol 144
Konstancin 231
Kopczyńce 420
Korczeszty 420
Kornałowice 420
Koropiec 420, 432, 433, 434, 440, 442, 567
Korsów 421
Korzec 8, 13, 57, 495
Korzeńsko 498
Kosmacza 350, 343
Kosów 57, 58, 59, 71, 153, 255, 259, 261, 287, 293, 321, 322, 328, 332, 336, 346, 350, 421, 590, 592
Kostopol 157, 495
Koszuty Małe 506
Kowel 9, 99, 102, 156, 159
Kowno 58, 216, 217
Koziegłówki 324
Krakowiec 411
Kraków 16, 22, 23, 30, 38, 48, 49, 52, 53, 58, 70, 74, 75, 78, 80, 84, 85, 88, 96, 98, 121, 122, 136, 137, 138, 139, 155, 156, 157, 176, 177, 181, 193, 194, 196, 205, 208, 212, 213, 216, 224, 234, 235,

236, 237, 247, 255, 257, 258, 262, 266, 271, 272, 274, 278, 287, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 312, 319, 321, 322, 324, 327, 328, 343, 345, 355, 356, 357, 359, 362, 363, 366, 367, 370, 371, 414, 431, 434, 442, 450, 458, 464, 471, 472, 474, 475, 487, 490, 500, 504, 506, 507, 511, 512, 519, 521, 523, 529, 530, 532, 540, 541, 546, 551, 556, 543, 578, 580, 582, 583, 584, 585, 586, 588, 589, 592, 593, 594, 599, 601
Krasne 208, 421
Krasnoila 347
Krasnoila-Wygoda 347
Krasnoilsk 421
Krotoszyn 559
Królewiec 546
Krukienice 421
Kryłów 446
Krym 197, 212, 412
Krysowice 421
Krzekotowo – Szczecin 377, 594
Krzekowo 374, 378
Krzemieniec 8, 9, 11, 12, 56, 58, 68, 114, 142, 200, 300–315, 415, 418, 421, 430, 434, 509, 510, 512, 514, 515, 520, 567, 575, 576, 582, 584, 591, 592, 601
Krzyszów 157
Krzewin 8, 13, 15, 576
Krzywa 367
Krzywce 471
Krzyworównia 346, 347
Krzywotule Stare 363
Kulików 421
Kurkle 275
Kuropatniki 421
Kurowice 421
Kurpie 373
Kuty 350, 421, 430
Kutyska 361, 363, 593
Kwiaton 355

L

Laszki (Murowane) 33–36, 359, 363, 577
Laszki Długie 363
Legnica 531
Leipzig 16, 30, 259, 292
Leodium 154
Lesko 354, 366, 442
Lewacze 495, 498, 507
Lębork 411
Licheń 506
Lida 217
Lipniki 421
Lipówka 421
Lipsk 30, 57, 254, 446, 458
Lisowce 421
Lisznia 564
Litwa 165, 374
Londyn 17, 23, 26, 30, 33, 106, 111, 155, 160, 176, 177, 181, 298, 303, 314, 315, 513, 576
Los Angeles 324
Lubaczowa 506
Lubartów 78, 99
Lubieszów 33, 42–44, 46, 578
Lubin 554
Ludwipol 157, 495, 498
Lwów – Brzuchowice 421
Lwów – Lewandówka 421
Lwów – Rzęsna 421
Lwów – Sichów 421

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Lwów – Zboiska 421

Lwów 3, 9, 12, 16, 33, 39, 48, 49, 52, 53, 57–60, 62–64, 68, 70, 71, 73, 75, 80, 84, 85, 91, 96, 98, 115, 137, 138, 139, 149, 151, 153, 155, 161, 176, 189, 192–194, 205, 212, 213, 216–218, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 240–243, 245–247, 249–270, 272–279, 281–283, 285, 287–299, 306, 308, 328, 342, 359, 362, 363, 371, 373, 383–400, 402–405, 408–412, 414, 415, 417, 418, 419, 421, 423, 425, 427, 429–431, 433–437, 439–443, 445, 447, 450, 451, 453, 455–458, 487, 490, 491, 498–501, 505, 506, 510, 512, 519–522, 525–530, 532–535, 537, 538, 540–543, 546, 550, 552–557, 564, 565, 569, 571–573, 579, 580, 584, 587–591, 594–596, 598–601

Ł

Łabuń 33, 37, 40, 41

Ładyczyn 421, 431

Łanowice 421

Łęgów 504

Łękaw 159

Łętownia 506

Łomża 542, 548

Łopatyn 421, 444, 447, 450, 458, 597

Łosiacz 421

Łosice 371

Łosznów 421

Łotwa 165, 546

Łódź 137, 139, 154, 224, 299, 328, 409, 411, 471, 475, 512, 522, 558

Łuck 9, 13, 16, 56, 64, 102, 153, 156–160, 185, 199, 200, 202–204, 208, 220, 224, 313, 415, 418, 442, 509, 514, 587

Łuczyce 158

Łukawiec 421

Łuków 446

Łuzany 421

Łysiec 402, 410, 421

M

Magierów 421

Majdan 566

Makówka 368, 369, 594

Malborg 217

Malechów 421

Malejowce 33, 47, 49

Mańków 8

Markowa Nowa 498

Mazowsze 4, 74

Mazury 373

Medenice 421, 566

Mediolan 262

Medynia 213

Michałówka 310, 313

Mielnicze 158

Mikołajów 421

Mikulice 431

Mikulińce 149, 421, 430, 431, 475, 477

Milatyn 421, 440

Milejów 421

Mińsk 71

Mitau 16

Mitulín 421

Mizocz 7, 8, 10, 13, 16, 57

Miżericza 421

Miżgoriżne 421

Miżyniec 424

Mokre 498

Mołodeczno 71

Monachium 68, 212, 254, 290, 579

Morszyn 424

Moskwa 58, 212, 219

Mosty Wielkie 424

Mostyszyn 158

Mościska 415, 424, 442

Mrągowo 411

Mściśławskie 65

Murowane zob. Laszki

Myrowo 156

Myszkowa 324

Mysłatycze 424

N

Nadwórna 424

Nałęczów 217

Narocz 17

Narew 367

Narwik 513

Nastasów 424

Nawaria 424

Neapol 107

Neudorf 566

Niemeczyn 546

Niemen 62, 68, 163, 169, 585

Niemierzyńce 48

Niemirów 424

Niesuchojeże 156

Nieśwież 53, 65, 70, 72, 579

Niżankowice 424

Niżniów 593, 360, 363

Nowa Krasnoszora (Nowa Huta) 424

Nowa Żadowa 424

Nowe Miasto 415, 424

Nowe Sady 366

Nowodnistrowsk 424

Nowogródek 30, 53, 60, 146, 148, 471, 474, 475, 520, 555, 556, 584

Nowosielce 424

Nowosiółka 363, 371, 424

Nowy Jork 177, 181

Nowy Sącz 254, 255, 291

Nyzy 424

O

Obertyn 371, 424

Obodrzycko 506

Okniany 363

Oktawin (Kopytkowo-Oktawin) 8, 13, 15

Olchowczyk 424

Olechnowicze 164

Olechowiec 363

Oleksino 511

Olesko 424

Olesza 363

Oleszów 363, 371

Oleśnica 494, 495

Olszanica 363, 442

Olwita 371

Oławie 436

Ołyce 157

Omelno 200, 208

Opole 291, 343, 404, 458

Osada Krechowiecka 498

Osowiec 168

Osów 332, 373, 374, 378

Ostapie 424

Ostaszyn 57, 173
Ostróg 8, 9, 13, 56, 148, 157, 494, 547
Oświęcim 561, 562, 569, 600
Ottawa 511
Ottynia 363
Otynia 424

P

Palikrowy 424
Panka 424
Parczew 371
Paryż 16, 30, 31, 33, 65, 68, 69, 198, 208, 225,
254, 258, 259, 260, 262, 292, 293, 295, 324, 443, 446, 447, 451, 576,
579, 586, 590
Pasieczna 282
Pasma Wielkiego Działu 351
Pelplin 342, 343
Perespa 156
Petersburg 17, 18, 22, 23, 26, 30, 103, 106, 217, 511
Petlikowce Stare 424
Petryków 424
Piava 284, 287, 591
Piłatkowce 424
Pińczowa 327
Pińsk 44, 71, 149, 150, 169, 212, 221, 224, 511, 584, 588
Pletenice 424
Płazów 327
Płock 51, 53, 55, 56, 59, 61–63, 65, 67, 69–71, 73, 74, 279, 282, 578,
579
Płoska 8
Płużne 8
Pnikut 424
Pocajów 58, 66, 68, 143, 148, 579, 584
Podbuż 566
Podhajce 149, 156, 424
Podhale 373
Podhorce 76–86, 88, 89, 96–98, 149, 579, 580
Podilia 424
Podkamień 424
Podlasie 367
Podole 59, 145, 446, 520, 537, 538, 573, 601
Podorosk 68
Podswile 171, 585
Podwołoczyska 213, 217, 424
Podzameczek 431, 477
Pohorce 424
Pohorylce 424
Pokucie 69, 342, 534, 535, 557, 568, 600
Polesie 59, 149, 412, 560, 561
Poługi 70
Połupanówka 424
Pomiary 498
Pomorzany 424
Pomorze 254, 412, 487, 500
Poprad 354
Porchowa 354, 438–440, 442, 494, 504, 506, 597
Poronin 342
Postawy 217
Potylicz 424
Powitno 424
Powroźnik 355
Powursk 157
Poznań 22, 49, 53, 56, 111, 139, 153, 160, 192, 197, 205, 208, 212, 217,
220, 224, 225, 262, 267, 272, 287, 298, 299, 303, 342, 357, 396, 411,
458, 459, 470, 485, 507, 515, 519, 520, 525, 526, 527, 546, 567, 579,
587, 588

Preszburg 7
Probużna 424
Prochowice 495
Pruszków 139, 136, 172
Prut 126, 153, 506, 534, 568, 582, 600
Prużański powiat 197
Prypeć 149, 411
Przechody (Czarny Las) 425
Przełęcz Pantyrska 138
Przemysł 58, 139, 258, 286, 314, 322, 328, 366, 442, 487, 488, 490,
494, 496, 506, 533, 542, 543, 599
Przemysłany 425
Przybyłów 363, 371
Pypło 498

R

Radenice 425
Radłowice (Raliwka) 425
Radochońce 425
Radochówka 9
Radom 371, 258, 446
Rady (Rodai) 217
Radzyń 446
Radzyń Podlaski 371
Rafajłowa 136, 138, 140
Rarańcza (Rydkiwci) 122, 123, 130, 132, 137, 138, 582–584
Rawa Ruska 366, 425
Rawa Ruska (Wierzbica) 363
Repużyńcach 319, 321, 323, 325, 328, 592
Reszt 19
Rogodze Wielkie 138
Rohatyn 425
Rokitna 126, 130, 138, 583
Rokitno 506
Rosja 13, 23, 26, 367, 446
Rouen 26, 29, 31, 577
Rozdół 425
Rozdziele 356
Rozwadów 48
Rożewo 425
Rożyszcze 156
Równo 8, 16
Różyn 310, 510, 512
Ruda Sielecka 425
Ruda Śląska 404
Rudki 425, 442
Rudnia Stryj 498
Rudniki Lackie 47, 578
Rudniczka 434
Rumunia 165
Ruska Wieś 366
Ruś Czerwona 357
Rychcice 566
Rydoduby 425
Ryga 546
Rzeszów 295–298, 342, 371, 396, 397, 440, 515, 550,
551
Rzym 106, 107, 246, 254, 306

S

Sadogóra 425
Salzburg 7, 16
Sambor 59, 216, 217, 343, 363, 415, 425, 442, 408
Samochwałki 170
Sapożyn 169, 172, 585

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Sarnachy 157
Sasów 425
Satiejów 9
Satyjów 13
Sądowa Wisznia 425, 442
Sąsiadowice 425
Schodnica 566
Sedan 446
Serednie Wielkie 366
Siekierdy 425
Sielec 366
Siemiakowce 425
Siemianówka 425
Siemiatycze 371
Sieniawce 45
Sieniewce 45
Sienkiewiczze 163, 166, 167, 170, 172, 585
Sieradz 446, 500
Siwki 498
Skałat 421, 475, 477
Skole 425, 430
Skopówka 363
Sławuta 9, 13, 78, 90, 92, 95, 102, 103, 106, 111, 216, 217, 580, 581
Słoboda 425
Slonim 459, 461, 472, 473, 475, 598, 599
Słońsko 425, 566
Słucza 155, 495
Słupsk 297, 303, 411
Smrekowiec 356
Snopków 273, 274, 275, 297, 590
Snów 63
Soce 367
Sokal 425
Sokołów Podlaski 371, 546
Solina 354
Sopot 274, 291, 293, 299, 546
Sosnowica 371
Spała 158
St. Marienstern 506
Stanisławów 58, 136, 137, 153, 216, 217, 259, 270, 279, 281, 283, 286, 296, 298, 320, 321–323, 325, 328, 362, 363, 399, 408, 420, 499, 505, 506, 591, 592, 600
Stara Krasnoszora (Stara Huta) 425
Stara Skwarzawa 425
Stara Sól 425
Stare Sioło 58
starokonstantynowskie województwo 9
Stary Dobrotwór 425
Stary Sambor 425
Stary Skałat 425
Stebnik 507, 566
Stepań 157
Stochód 44, 156, 514
Stojanów 425
Stojańce 425
Stołpce 163, 164, 585
Storożyniec 425
Streptów 425
Strusów 425
Stryj 425
Strzałkowice 425
Strzelczyńska 425
Styr 155, 158
Sucha Dolina 425
Susulów 425
Swisłocza 62
Szczawnik 355

Szczebrzeszyn 506
Szczecin 373, 374, 376, 378, 379, 503, 515, 521, 522, 546, 555, 570, 594, 600
Szczerec 428
Szczytno 311, 314, 592
Szegynie 428
Szepetówka 90
Szymańkowce 428
Szpanów 9
Szubraniec 129, 583
Szumsk 224, 430, 428
Szupków (Szubków) 9
Szybowice 434
Szydłowiec 428
Szykszniewo 365, 366, 371
Szypowce 428

Ś

Śląsk Opolski 404, 434
Śląsk 154, 294, 402–404, 408, 409, 410, 506
Śniatynka 566
Świątkowa Mała 355
Świątkowa Wielka 355
Świdniki 156
Świrz 431
Świsłocza 62
Świtez 19, 58, 148, 154

T

Tadanie 428
Tajkury 9, 13
Tamanowice 428
Targowica 363
Tarnopol 53, 149, 150, 212, 213, 217, 250, 299, 343, 362, 363, 399, 408, 428, 431, 446, 477–479, 481–483, 485, 504, 506, 559, 584, 599
Tarnoruda 428
Tarnowica Polna 360, 363, 371, 593
Tarnów 53, 75, 78, 80, 85, 91, 96–99, 101, 103, 105–107, 109, 111
Tartaków 428
Teheran 3, 19
Tenczynie 64
Teplitz-Schönau 274, 286
Tereblacze 428
Teterów 56, 197, 209, 214, 215, 587
Tłumacz 360, 361, 363, 428, 521, 565, 593, 600
Tłuste 428
Torbino 217
Torczyn 157
Toronto 513, 515
Toruń 138, 225, 262, 279, 283, 292, 295, 298, 458, 474, 522, 579
Trembowła 427, 428
Troki 19, 57
Trubuchowce 428
Truskawiec 56, 152, 254, 295, 428, 566, 584
Trybuchowce 434
Trzcieniec 428
Tuczyn 9, 157
Turka 428
Twierdza 428

U

Uhorniki 363
Ukraina 125, 217, 220, 328, 374, 391, 393, 453, 458, 515, 583, 595,

598
Ural 275, 297
Uroń 564, 566
Ustrzyki Górne 354
Uście Zielone 428, 434

V

Vaihingen 141

W

Wabienice 495
Walia 279
Wałbrzych 521, 542
Warkowicze 9
Warszawa 16, 30, 49, 58, 74, 96–98, 111, 136–139, 154, 160, 172, 181, 196, 217, 224, 242, 255, 258, 264, 270–272, 275, 278, 282, 291–299, 314, 328, 342, 357, 371, 396, 414, 442, 443, 458, 470, 471, 474, 506, 507, 515, 519, 525, 527, 530–533, 536, 537, 541, 543, 544, 546, 548–552, 556, 563, 580, 584, 585, 586, 590, 598, 632
Warszewo 373, 374, 378
Wartburg 286
Waszyngton 138, 139
Waśki 367
Werki 64
Węgrów 59, 371
Węgry 287
Wiedeń 7, 98, 262, 294, 586
Wielki Lubień 428
Wielki Porysk 156
Wielkie Oczy 506
Wieluń 506
Wieniawka 446
Wierzbica 363, 366
Wiesbaden 137
Wietrzychowice 58
Wilanów 7, 16, 103
Wileńszczyzna 58, 63, 115, 181, 217, 377, 379, 594
Wilno 58, 63, 64, 114, 116–118, 143, 148, 173, 175, 177–181, 193, 200, 216, 217, 270, 287, 379, 399, 405, 468, 473, 475, 546, 558, 582, 584–586, 599,
Winniki 428
Wisła 354, 355, 371, 501
Wiszera 217
Wiśniowiec 49, 477–479, 482, 483, 485, 599
Witebsk 68, 546
Wiźnica 428
Włochy 287
Włodzimierz Wołyński 216, 514
Wojkowa 352, 593
Wojutyce 428
Wola Glinicka 428
Wołkowysk 412
Wołoszcza 428, 566
Wołyń 4, 6–9, 11–13, 15, 16, 33, 39, 44, 45, 48, 49, 56–59, 63, 65, 71, 75, 86, 98, 99, 103, 111, 121, 126, 127, 128, 138, 145, 148, 154–160, 165, 169, 172, 185, 197–201, 204, 205, 212, 216–218, 224, 301, 302, 306–310, 312, 314, 315, 412, 446, 477, 480, 485, 494, 495, 498, 501, 502, 506, 507, 509–515, 521, 522, 528, 556, 561, 562, 565, 569, 576, 580, 583, 585, 586, 587, 591, 600
Worochta 55, 59, 123, 339, 428, 579, 583, 593
Woroniaki 428
Woronówka 498
Wólka 9
Wrocław 6, 18, 30, 49, 136, 137, 196, 224, 236, 237, 242, 292–297, 342, 357, 384, 390, 396, 404, 414, 458, 471, 474, 485, 495, 497, 504,

506, 507, 517, 522, 524, 525, 529, 531, 532, 534, 535, 541, 545, 546, 552, 554, 555, 557, 559, 562, 563, 565, 566, 569, 582, 594, 600
Wróblewice 566
Wyłkowyszki 365, 371, 594
Wyrce 157

Z

Zabłotów 428
Zaborol 9
zachodniopomorskie województwo 373, 374, 377, 594
Zagrzeb 319, 324
Zakopane 138, 278, 287
Zakościele 428
Zakrzewce 363
Zalesie 428
Zaleszczyki 58, 149, 321, 428, 447
Założce 428
Zambrów 282, 298
Zamość 49, 111, 446, 474, 475, 544, 565
Zapredil 126
Zasław 9, 11, 12, 13, 75, 78, 86, 91, 92, 99, 107, 576, 580
Zastawna 428
Zawale 443, 451
Zbaraż 68, 148, 149, 428, 431, 477, 506
Zelene 346, 347
Zielona Góra 530
Zielony Gaj 428
Ziemia Halicka 96
Zimna Woda 428
Złoczów 56, 57, 96, 149, 402, 415, 429, 520, 521, 523, 524, 566, 567, 572
Złotkowice 429
Złotopole 217
Złoty Potok 429, 434, 477
ZSRR 71, 157, 164, 168, 275, 409, 415, 551
Zubrzec 492
Zułów 58
Zwierzyń 373, 375, 378
Zwierzyniec 58, 504, 506
Zwierzyń Duży 377, 594

Ż

Żabie 58, 119, 158, 209, 330, 339, 346, 350
Żerebki 429
Żmudź 69, 327, 367, 371
Żółkiew 58, 431, 448, 454, 598
Żukowce 48
Żurawno 429
Żydaczów 429
Żytomierz 56, 185, 200, 201, 208, 209, 210, 211, 214, 216, 217, 224
Żytyń 494

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

A

Abraham Roman 291, 391
Acedańska Irena 402
Acedański Zygmunt 402
Adam Victor Jean 64
Adelhauser Hans 64
Adriana Dawid 404
Afija Humeniuk 349
Aftanazy Roman 7, 39, 44, 443
Aigner Christian Piotr 47, 49
Ajdukiewicz Kazimierz 259, 265, 267, 268, 281, 287, 295
Ajewski E. 296
Alais John 23, 30
Aleksandrowska E. 111
Altenberg Henryk 59
Altenberg M. 299
Ambros Maria 121, 127, 137
Ancuty Franciszek 460
Andriolli Michał Elwiro 217
Andrzejkiewicz Jan Andrzej 189
Anger Ziemomysł 303, 305
Antosz Władysław 127, 139
Argasiński Józef 558, 559
Arszyński Marian 470, 474
Artychowski Tadeusz 62
Arveufa Franciszek 90
Aschenbrenner Henryk 26, 27, 30
Askelrad Gustaw 53
Attas Olga 461
Aubert J. 68
Auer Karol 9
August II Sas 102
August III Sas 102
Axentowicz Teodor 59, 67, 69, 322, 335

B

Baboniowa Wanda 276, 278
Bacciarelli Marcello 100
Bacewiczówna W. 296
Bachalier Charles C. 64
Bachmatowicz Kazimierz 68
Baczewski 408
Baggs Anthony Paged 33, 39, 49
Bahrynowicz T. 255, 267, 278, 279, 296
Bala A. 98
Balcewicz Wacław Franciszek 69
Baliński Stanisław 68
Balukiewicz M. 292
Bałaban Karol Teodor 291
Banach Andrzej 7, 16
Banach Kazimierz 312
Bandurski Władysław 282
Bańburski K. 111
Baran Anna 543
Baranowski Andrzej J. 458
Baranowski Bolesław 216
Baranowski Leon 57

Bartelski L.M. 296
Bartosz A. 96, 97
Bartoszewicz 30
Basiński Jan 304
Batory Stefan 62, 138, 148
Battig Giacomo Giuseppe 106, 108
Bauman-Szulakowska J. 295
Bayot Adolph Jean Baptiste 64, 68
Bąba Wiesław 404
Beau Emile 65
Becker E. 16
Bednarczuk Władysław 115
Bekier J.J. 558
Bełz A. 59, 579
Bełza Władysław 216
Benedykt XIV 86
Benesz Władysław 275, 276
Benoist Philippe 64, 65
Bereziuk 347
Berkowski W. 111
Berling Zbigniew 557
Bernaś 275
Bernatowicz Aleksandra 8, 16
Betlej Andrzej 45, 49
Bewzem Mykoła 242
Bezeg St. 334, 343
Bęben A. 299
Biada M. 295
Białynia Chołodecki J. 292
Białynicka-Birula J. 111
Biancha Boni 106
Bias J. 295
Bichebois Louis Pierre 64
Bieda Stanisław 304
Biedrzycka A. 293
Bielowski 306
Bielski M. 268, 297, 298
Bieńkowski Julian 9
Bilczewski Józef 251, 259, 294, 420
Bilewska (z Leśkiewiczów) Wanda Jadwiga 293
Biriulow J. 293
Bisanza Stanisława 52
Blaustein M. 275
Błachowski Leon 62, 249, 251, 252, 293, 589
Błaż Adolf 346
Błotnicka-Mazur E. 295
Bobiak Wasyl 350
Bobowicz Modest „Wircz” 555, 556
Bobrowicz Jan Nepomucen 458
Bochnak Adam 141
Boczarowa J. 296
Boczkowska Maria Celestyna 17, 19, 22, 26
Boczkowski Józef 17
Bogdanowicz Aleksander 267
Bogdanowicz Marcei 38
Bogdanowski J. 470, 474
Bogdany W. 295
Bogowski Henryk 558
Boguszewski J. 114, 582

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

- Boguszewski P.I. 160
Bohdanowicz Józef 68
Bohusz-Sięstrzeńcewicz Stanisław 70
Bohusz-Szysko Zygmunt 164
Boniecki Jerzy 172, 434
Boratynski Waclaw 336
Boretti Teofil 141
Borowski L. 294
Borowski Marian 267, 268
Borysiak Maria 314
Branicki Aleksander 178
Brauman Fryderyk 47, 578
Brenszejn M. 30
Brock de Alina 443, 458
Brock de Jan 443
Brokl K. 58
Bromirska Katarzyna 457
Brożek A. 295, 296, 298
Brument Le A. 31
Brunelik J. 291, 299
Bryliński J. 298, 299
Brzeska W. 297
Brzozowski Stanisław 259, 261, 264
Buch Aleksander 278
Buczek M. 442
Budkiewicz Teodor 59
Budziarek M. 111
Bujwid Oskar 58
Bukowski 337
Bułganin Fiodor 31
Bułhak Bogdan 181
Bułhak Jan 53, 56–58, 60, 62, 114–118, 141, 154, 173, 175–181, 266, 285, 287, 296, 579, 582, 586, 591
Burak Marek 242
Buyko Wojciech 96, 97
Bystram Karol 244, 275, 291
Bystram T. 297
- C**
- Callahan E. 292
Caselli Alfred 295
Cegliński Julian 64
Cetera Jerzy 371
Chajewski Adam 537
Chałasiński Józef 310
Charazińska E. 293
Cheda Zbigniew 237
Chesterton 405
Chiger K. 404
Chlebowski B. 16, 49, 59
Chlęch Anna 579
Chlipalski Andrzej 413, 414, 519, 532, 540
Chmielowski P. 224
Chmielowski Zbigniew M. 526
Chodkiewicz Jan Karol 65
Chodkiewiczówna Halszka 102
Chodźko Aleksander 19, 20, 30, 576
Chodźko C. 19
Chodźko Dominik 18
Chodźko Leonard 68, 69
Chodźko Tyburcjusz 62
Cholewa Helena 529
Chowańcówna 328
Chrapowicki 68
Christa Olgierd 560
Chrościcki J. 111
Chrucki Jan 64
Chruszczow Nikita 231
Chrzanowska P. 98, 111
Chrzanowski Albin 216
Chrzanowski Ignacy 287
Chrzanowski Tadeusz 52, 74
Chudzikiewicz Stanisław 298
Chwalewik Edward 107, 111
Chwastowska Agnieszka Wanda 275, 276
Chwastowska Barbara 297
Chwastowska Irena (z Drexlerów) 251, 255, 257, 275, 258, 292, 589
Chwastowska Janina Beata 275, 278, 297
Chwastowska-Bystram Wanda 297
Chwastowski Mieczysław 244, 255, 256, 288, 289, 290, 292, 294, 591
Chwastowski Mieczysław Jerzy 278, 297
Chwastowski Mieczysław Łukasz 298
Chyliński 156
Ciceri Egéne 64, 65
Ciechanowicz Leon (Leonid) 288–290, 294, 298, 299, 591
Ciechanowiecki Andrzej 49
Cieciszowski Edward 9
Cierniak Rafał 540
Cierpiński Waclaw 558
Compansa 446
Creuzbauer W. 30
Csernoch Janos (Jan) 282
Cwiłyka Grzegorz 350
Cygan W.K. 294
Cygemberg-Orłowski Kalikst 292
Czacki Tadeusz 13, 68, 214, 305, 306, 307, 310, 510
Czajkowski Stanisław 69, 299
Czamańska I. 49, 485
Czapski Adolf 65
Czapski Marian 65
Czarnecka Barbara 539
Czarnecki Jan 44
Czarnecki K. 74
Czarnecki Witold 539
Czarnocka Halina 303, 304
Czarnocki Stefan 303, 304, 307, 308, 310, 312, 313
Czartoryska Dorota 106
Czartoryska Teresa 105, 106
Czechowicz Szymon 65
Czepielowska 313
Czepe M. 111
Czerechowicz Emilia 57
Czerep Stanisław 136–138
Czernecki Wincenty 291
Czerner Olgierd 236
Czerniakiewicz Andrzej 367
Czerniakiewicz Szymon 367, 368
Czernicki A. 298
Czernik Jerzy 297
Czernik Stanisław 515
Czerny K. 293
Czerwińska Władysława 566
Czetwertyńska Janina 12
Czetwertyński Eustachy 8
Czimir M. 396
Czołowski Aleksander 231
Czosnowski Izidor 306
Czubek J. 294
Czujowski Tomasz 384, 390, 594
Czyżewski Jerzy 547

D

Danek Wincenty 196, 204, 224
Danieyko B. 58
Danilewicz-Zielińska Maria 303, 314
Daniszewska Michalina 69
Dankiers de Ry Piotr 69
Dańczak Feliks 230
Dawidowicz Aleksander 551, 553
Dąbkowski Henryk 532, 552
Dąbrowska E. 294
Dąbrowska Maria 270, 296
Dąbrowska W. 297
Dąbrowski Bonawentura 204
Dąbrowski Jan 294
Dąbrowski Tadeusz 295
Degler Adam 237
Dehio Georg 471, 474
Delimat T. 374
dell'Aqua Andrea 97
Demetrykiewicz Włodzimierz 141
Deroy Isidore Laurent 64
Derwojed J. 293, 506
Dębicki Klaudiusz 244, 247
Dębicki Stanisław 69, 335
Dłubakowa Stanisława 304
Długosz Jan 111, 306
Dmochowski Wincenty 23, 24, 30, 64
Dobosz 120, 347
Dobrowolski Odo (Otton) 70, 73, 579
Dobrowolski T. 74
Dobrzański J. 216
Dobrzański Łukasz 58
Dobrzyński Ignacy F. 65
Dogiel Maciej 65
Domańska A. 297
Dominiczak Barbara 548
Dorosz Julian 346–348, 350, 357, 597
Dorożewski V. 57
Dorożewski Napoleon 268
Drewnowski T. 296
Drexler Adolf 244, 247, 292
Drexler Aleksander 242, 244, 251, 255, 287, 289, 294, 591
Drexler Aleksandra 247
Drexler Edward 244, 247
Drexler Eugenia (z d. Smutny) 244–250, 292, 293, 589
Drexler Filip 244, 247
Drexler Henryka (z d. Strumińska) 244–250, 291, 589
Drexler Ignacy (senior) 243–250, 253, 291, 292
Drexler Ignacy (syn) 244, 247–251, 253, 255, 292, 293
Drexler Ignacy Tadeusz Marian (wnuk) 244, 251, 252, 259–261, 264, 266, 282, 287, 292, 294, 296
Drexler Ignacy (syn Kazimierza) 244, 254
Drexler Jan 244, 247, 292
Drexler Kazimierz 244, 251–254, 293
Drexler Luna Amalia 244, 254, 257, 271, 287, 290, 291, 293, 294, 589
Drexler Maria Franciszka 244, 251, 252
Drexler Mieczysław 244, 275
Drexler Witold 244, 254, 291, 292, 589
Drexler Włodzimierz 244, 260, 293
Drexler-Pasławska Zofia 244, 262, 263, 265–270, 272, 273, 278, 281, 282, 287, 294–298, 590, 591
Dubowik Henryk 561
Dulęba Adam 126, 138
Dunikowski Juliusz 360, 363, 593
Dunin-Brzeziński J. 136, 139
Dunin-Karwiczki Józef 16

Dunin-Marcinkiewicz S. 298
Dunin-Wąsowicz Zbigniew 125, 126, 130
Dupressoir Francois Joseph 64
Dupreza G. J. 16
Dutczak Dmytro 350
Dutkiewicz Józef 458
Dutkiewicz Julian 62, 458
Dutkiewicz Juliusz 336, 338, 592
Dwernicki Faustyn h. Sas 443
Dwernicki Józef 430, 443–447, 449, 450, 451, 453, 455, 458, 597, 598
Dyakowski Zygmunt 156
Dziduszko K. 296
Dzieduszycki Klemens 216
Dzierzbicki Tadeusz 9
Dziewulski M. 138
Dzikowski A. 405
Dziuba Adam 405
Dzwonkowski Adam 26, 30
Dżon B. 404

E

Eckhardt Zdzisław 355, 356
Eder Józef 62
Edwarmay Louis 64, 65
Ejlenberg O. A. 56
Ejsmond Jerzy 324
Elbanowska E. 298
Engelhardtówna Aleksandra 103
Englert Juliusz 161
Esterhazy Walenty 12
Esterhazy Władysław 16
Estreicher Karol 7

F

Fajans Maksymilian 9, 63, 65, 68, 86, 89, 92, 93, 580
Fajnhauz D. 30
Falconi Jan Baptysta 97
Falkowska Jadwiga 311
Fałat Julian 70, 72, 73, 579
Fechner Gustav Theodor 259, 261, 295
Fedunio Klemens 224
Fedyk Emilia 295
Fellner Ferdynand 90
Ferguson Cutlas 106
Fiałkiewicz Stanisław 291
Fiałko A. 53
Fieldorf August Emil 164
Filar Władysław 528
Filipczak W. 96
Filipowicz Jan Józef 190, 193
Filippi Parys 450, 458
Finden Edward Francis 64
Fiolek K. 287, 296
Florczak Małgorzata 141
Fontana Jakub 98
Fontana Paolo (Paweł) Antoni 86, 96, 97
Frankiewicz Zygmunt 410
Fredro Aleksander 65
Frey Jan Zachariasz 9
Friedlein Daniel Edward 26, 30
Friemann Irena 295
Friemann Witold 262, 263, 267, 272, 295, 296, 590
Frodl W. 470, 474
Fronczek Tomasz 237
Fryś Ewa 355

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

Fryze Stanisław 408

G

Gabruś T. 470, 474
Gadon Włodzimierz 68
Galiński A. 471, 475
Galiński Jan 124, 126
Galuba R. 396
Gargul Władysław 275
Gawińska Jadwiga 58
Gażyczowa Maria (z Chrzanowskich) 217, 220
Gąsiorowski Henryk 336, 343
Gelgor L. 287
Gerson Wojciech 69, 217
Gertner 350
Gębarowicz Mieczysław 38, 49
Giedroyc Stefan Jan 460, 474
Giesswein Sándor (Aleksander) 282
Giuliani M. 16
Gizbert-Studnicki W. 94, 581
Giżycki Paweł 45, 49,
Gliński Michał 69
Gładuń Janina 310
Głabiński Stanisław 530
Głowczewski W. 63
Głuchowski Jan 192, 586
Goc Małgorzata 404
Godebski Hieronim 192
Golecka Ewa 543
Goliński Stanisław 361, 366, 593
Gołębiowska-Patejuk Anna 461
Gołuchowski Józef 65
Gorczyński Adam 9
Gorczyński Henryk 291
Gorecka Michalina 328
Gorska Bożena 512, 515
Gosławska-Hrychorczuk A. 297
Goszczyński Władysław 157
Gościcki Tadeusz 62
Górecka Beata 155
Górecka Michalina 328
Grabowski Adam 278
Grabowski Lucjan 259, 264
Grabski Władysław 312
Graham George 30
Gramadzki Ludwik 366
Gramska Daniela 295
Granbergs K.A. 53
Grecz N. 31
Grenier de St. Martin M. Francois 65
Griesmeyer Jan 45
Gritzner M. 292
Grochala A. 16, 196
Grocholski Adam 237, 588, 589
Grocholski Tadeusz 105, 106, 111, 589
Grodziska K. 297, 298
Gromski Edmund 295, 267
Grońska M. 196
Gross Edmund 138
Groszyński Jan 305
Groszyński Kazimierz 304, 305, 313, 315
Groza Aleksander 65
Grudzińska Maria 102
Grygiel Elżbieta 567
Grygiel Marek 181
Gryglewski Aleksander 85, 96

Gucewicz Laurent 65
Gutowski Wiktor Ignacy 71

H

Haak Jarosław 542
Haber Dawid 62
Habrat A. 298, 299
Haller J. 7, 16
Halperin R. 57
Hałaciński Kazimierz 328
Hałaś Marcin 405
Hammer Maks 346
Hanich Andrzej 404
Hanuszek Maria 524
Harasymowicz Jerzy 356
Hartwig Edward 161
Hass Antonina 292
Hauke-Nowak Aleksander 314
Heinzel 149
Helcl 306
Heller L. 336
Heller M. 336
Hełczyńska M. 297
Henner J. 62, 258, 260, 293
Herliczka Antoni 464, 471, 475
Hermanowicz Henryk 115, 176, 181, 300
Hernas Czesław 562
Hess Piotr 104, 581
Hessloehl Wilhelm 68
Hirsprung Adolf 62
Hirszl Henryk 64
Hlebowicz A. 442
Hoffman Jakub 308
Hoffmann Rudolf 7, 16
Hogarth Wiliam 23, 30
Hogenberg Johann 191, 586
Hollstein F. W. D. 470, 475
Hołowczyńska Zofia 100, 581
Hołowczyński Szczęśny 102
Hopwood James 68
Hord Henryk 554
Horst 7
Horwatt Otton 65
Horzyca Stanisława 287
Horzyca Wilam 287
Hoser T. 469, 473, 475, 599
Hrabczuk-Fedczuk 346
Hryciuk Grzegorz 404
Hryniewiecka-Smolana Irena (Anna) 230
Hryniewiecka Aleksandra 230
Hryniewiecki Jerzy 230
Hulewicz J. 295

I

Ihnatowicz E. 224
Ihnatowicz Jan 136, 137, 267
Ilińska Oktawia 8, 9, 13, 15, 576
Ingarden Roman 295
Irena Witwica 236
Isakowicz-Zaleski Tadeusz 404, 506
Isod D. 56

J

Jabłonowska Dorota 106

- Jabłonowski Marek 172, 297
 Jabłonowski Stanisław Jan 184, 189, 192, 586
 Jabłonowski Władysław 8, 53
 Jabłoński Marcin 68, 245, 292, 589
 Jacher-Tyszkowa Aleksandra 371
 Jachna Edmund 63
 Jackiewicz Danuta 196
 Jadacki J.J. 296
 Jadczyk R. 292, 294, 295, 296
 Jaglarz Franciszek 293
 Jakimowicz Irena 74, 196
 Jakuboszczak A. 111
 Jakubowski Stanisław 319, 320, 323, 321, 322, 324–326, 327, 328, 363, 592
 Janczewski Cyprian 65
 Janicka-Krzywda 357
 Janicki Jerzy 294, 297, 404, 512
 Janiszewska-Jakubiak D. 458
 Jankowski Piotr 539, 540
 Janowski Bogdan 567
 Janowski Stanisław 123, 126, 135, 138, 583, 584
 Janowski Włodzimierz 172
 Januszajtis Marian Żegota 127, 132, 139
 Januszewicz Marcei 23, 24, 30
 Januszewska-Jurkiewicz Joanna 404
 Jaquemot 30
 Jaroński Władysław 70
 Jaroszewski T. S. 49
 Jaroszyński Jan 209, 286, 337
 Jaruzelski Józef 160
 Jasypczuk Wasyl 350
 Jawniszko Antoni 62
 Jawniszko Helena 74
 Jawniszkowa Julianna 62
 Jaworska Jadwiga 30, 74, 196
 Jaworska Maria 295
 Jaworski Franciszek 70
 Jaworski Józef 141, 444, 458, 598
 Jaworski Kazimierz Andrzej 511
 Jaworski Marian 296
 Jedynak Barbara 546, 551
 Jełowicka Janina (z Czetwertyńskich) 12, 16
 Jełowicki Adolf 9, 12, 14, 16
 Jełowicki Edward 68
 Jełowicki Paweł 12
 Jęczalik Klemens Aleksander 291
 Józewski Henryk 158, 301, 303, 313, 511
 Jurkiewicz E.T. 53
 Jurków Krzysztof 457, 598
 Jurkowski Józef 291
 Jurkowski Ludwik 247
 Juzwenko Adolf 390
- K**
- Kaczkowski Zygmunt 355, 357
 Kaczmarek Jan W. 538, 540
 Kaczorowski B. 458, 598
 Kaczyński Lech 139, 413
 Kadyi Władysław 287, 298
 Kahn-Casella Helena 395
 Kallenbach Józef 294, 259
 Kamińska Anna 512
 Kamiński Lucjan 267, 297
 Kamiński Andrzej 553
 Kamionka-Straszakowa J. 16
 Kaniewska E. 515
 Kaniewska I. 111
 Kaniewski Jan Ksawery 65
 Kantyka J. 294
 Karasiński Jerzy 230
 Karczmarszewski A. 342
 Kardamasz Cieszyńska Elżbieta 543
 Karłowicz Janina 274
 Karpiński L. 105, 106, 108, 111
 Karwicki Józef Dunin 16
 Karwicki Józef 7, 8, 10, 13, 16, 576
 Kasproicz Bogdan 404, 405
 Kasproicz Jan 268
 Kasprzak Mariusz Andrzej 51
 Kasztelaniec M. 529
 Kawecki Tadeusz 548
 Kazimierzczuk Zdzisław 544
 Kazimirowski Eugeniusz Marcin 279
 Każyński Wiktor 23, 25, 30, 577
 Kącka Marianna 103
 Kelles-Krauze Bohdan 295
 Kelles-Krauze Janina 267, 272
 Kern-Bałata Jadwiga 243, 274, 291–299, 589, 591
 Kędziński Apoloniusz 70
 Kieffer M. 74
 Kieniewicz S. 111
 Kierbedź Stanisław 26, 65
 Kietlicz-Rayski Konstanty 59
 Kilar Wojciech 404
 Kiliński 53, 153
 Kirkor Adam Honory 17–19, 21–23, 30, 576
 Kirkor Michał 26
 Kirkor Stanisław 18, 19, 30
 Kirkorowa Helena 22, 23, 26, 30
 Kirkorowa Maria Celestyna (Celina) 21, 26, 30, 576
 Klaudian 193
 Kleiner Juliusz 295, 296
 Klemens Józef 106
 Klemensiewicz Zygmunt 119
 Klimczak Władysław 137, 138, 139, 176
 Klimecki M. 136, 138, 139
 Klimowicz K. 292
 Klukowski Antoni 68
 Klos Juliusz 141
 Kłyck Małgorzata 405, 410
 Knapik-Czosnek W. 96, 97
 Knaus (z domu Kowalczyk) Celina (właśc. Karolina Leontyna) 299, 257, 258, 294, 299, 589
 Knaus Anna (z domu Meyer) 299
 Knaus Karol Maksymilian 288
 Knaus Konrad 288, 290, 299, 591
 Knaus Tadeusz 299
 Knausówna Emilia 299
 Kochanowicz J. 293
 Kochler Karol 304, 309
 Koffler Jakub 58, 263
 Kokott Tomasz 410
 Kokurewicz J. 119, 120, 582
 Kolberg Oskar 342, 343, 351, 357
 Kolbuszewski J. 136, 137
 Koller Jerzy 287, 298
 Kolowicz Stanisław 62
 Kołodziej M. 96, 97
 Kołodziejska Józefa (z Ozajstowiczów) 287
 Kołodziejski Walerian 287
 Komański Henryk
 Kondraciuk P. 16
 Kondratowicz Ludwik 18, 21, 22, 30, 65

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

- Koniarek Łukasz 225, 237, 383, 396
Konieczpolski Stanisław (właśc. Aleksander) 76, 78, 579
Konopasek Feliks 297
Konopczyński W. 396, 458, 542, 548
Konopka Wiesław 542, 548
Kopaliński Władysław 450, 458
Kopp Hermann 7, 16
Korajska S. 295
Korewa Antoni 18
Korgul-Wyszatycka I. 74
Korpaniuk Jurko 350
Korpaniuk Marijk 350
Korpaniuk Semen 350
Korybut Dymitr 477
Korybut Wiśniowiecki Michał 193
Korzeniowska E. 270, 296
Korzeniowska Wanda 70
Korzeniowski Józef 19, 65, 68,
Korzun Anatol 62
Korża Igor 437
Kosiński Tadeusz 548
Kosowski Ł. 293
Kossak Juliusz 59, 68, 95, 217, 335, 338, 581, 592
Kossak Wojciech 62, 85–87, 96, 98, 107, 110, 111, 217, 390, 582
Kossowska I. 74
Kostanecka H. 74
Kostecka Helena 276, 278
Kostecki Franciszek 65
Kosteckij Platon 216
Kosuth-Czarnecka Joanna 461, 463
Kozak Andrzej 350
Koszutska J. 379
Kościeszka Jaworski Józef 141
Kościński Piotr 551
Kościuszko Tadeusz 59, 71, 275, 287
Kot Stanisław 295
Kot Zbigniew 352, 355
Kotarbiński Tadeusz 265, 266–268, 296
Kotecka Irena 286, 297
Kotowicz Irena 537, 538
Kowalczyk Jerzy 293, 294, 297, 299, 540, 556
Kowalczyk Wojciech 371
Kowalczyk Jerzy 45, 49, 485
Kowalska A. 296
Kowalski Jerzy 270
Kowalski M. 396
Kozłowska Maria 271
Kozłowska Zofia 262, 263, 267, 271, 295, 297
Kozłowski Bronisław 507
Kozłowski Stanisław 299
Kozłowski Tomasz Kuba 404, 413
Kozłowski Wojciech 505
Krahel T. 471, 475
Krajewski Kazimierz 556
Krasicki A. 136, 139
Krasicki Edmund 38
Krasucka Helena Zofia 405
Kraszewski Józef Ignacy 12, 18, 19, 22, 19, 49, 64, 65, 185, 188,
192, 194, 196, 197, 199–201, 203, 204–209, 211–213, 215–224,
586–588
Krell B. 53
Kreutz 446
Kroh Antoni 354
Kruk-Zabiełło J. 154
Krupska Bożena 534
Kruszewski Jan 168
Krwawicz M. 293
Kryciński Walerian 335
Krysińska-Węgrzynowa Faustyna 60, 62, 579
Krzakowski Wojciech 278
Krzakowski Zbigniew 244, 278
Krzyszewska Anna 529
Krzysztofowicz B. 293
Krzyżanowska Aniela (z d. Leśkiewicz) 294
Krzyżanowski Konrad 71
Krzyżanowski Marian 254, 257, 294, 589
Krzyżanowski Witold 308
Kubaszewska H. 96, 98, 111, 328
Kubicki Jakub 45, 49
Kubis Barbara 404
Kucharska J.B. 154, 176, 177, 181
Kuchtówna L. 297
Kucielska Z. 49
Kucza K. 16
Kuczyński Antoni 563
Kuczyński Józef 157, 160, 209
Kuczyński Witold 209
Kukiz T. 458, 506, 507
Kulczyński Stanisław 308
Kulesza Michał 64
Kułagin A. 471, 474, 475
Kumaniecki K. 471, 474
Kurowski Józef 68
Kurusza Worobiew Jan 115
Kurylak Józef 533
Kurzawa Eugeniusz 538
Kurzej M. 442
Kusta Józef 287, 298
- L**
- Labinger Jakub 193
Lachowicz S. 296
Lafosse Jean Baptiste Adolphe 21, 30, 65
Lanckoroński K. 96
Lange Antoni 9, 64
Laskarys K. 558
Laskowska Janina 278
Lassalle Emile 65
Latoś H. 136, 138
Laub Wilhelm 53, 62
Laubek Amalia 250
Laudowicz Stanisław 69
Leclere 65, 69
Legutko Ryszard 413, 414
Lelewel Joachim 68
Lemercier Rose Joseph 30, 31, 65, 68, 576, 579
Lenke Friss 287
Lenkiewicz Adam 115, 136, 137
Lenkiewicz Zygmunt 251
Lenkiewicz Feliks 8
Leopold Łukacz 337
Lerch Hermina 244, 247, 248, 292
Lesser Aleksander 26, 27, 30, 577
Leszczycki Stanisław 349, 354, 357, 593
Leszczyński M. 442
Lewartowski H. 297, 617
Lewicki Jan 292, 294, 299, 335
Lewicki Kazimierz 408
Lewko Bożawola (Lew Romanowski) 216
Librewski Stanisław 136, 138
Lietz Natalia 310, 315
Lileyko J. 471, 475
Linek Bernard 405

Lion Jules 68
Lipczyński Zbigniew 405
Lipiński Karol 65, 136, 138
Lipiński Wacław 136, 138
Lisowski Bolesław „Sławek” 555
Liszewski Feliks 144
Litauer Maria Magdalena 259, 278, 279
Logaj Lidia 278
Longchamps (Pol) Wiktoria 408
Longchamps Wincenty 408
Lorentz Stanisław 39, 49, 236, 461, 471
Lorenz Roman 531, 566
Loria-Dwernicka Jadwiga 290
Lubomirska Dorota 13, 106
Lubomirska Maria Anna 99, 102
Lubomirska Marianna 90, 97
Lubomirski Henryk 105, 106
Lubomirski Kazimierz 8, 581

Ł

Ładykowski Paweł 378, 379
Łagiewski Maciej 236
Łaniecki Ronald Henryk 546
Łapiński J. 442
Łobaczewska S. 295
Łodziana Tadeusz 230
Łomaczewska Danuta B. 525, 526
Łucarz Adela 535
Łucarz-Zawisłak Adela 535
Łukasiewicz Jan 267, 268, 295
Łukasiewicz Józef 561, 562
Łukasik Cezary 545
Łukasik Krystyna 410
Łukaszewski Julian Adam 155, 156, 157, 158, 159, 160
Łukaszewski Marek 160
Łuszczkiewicz Władysław 85, 500, 507

M

Mach Kazimierz 138, 139
Maciejewski J.K. 163, 585
Maciesza A. 74
Maciuk Orest 38, 49
Maćkówka Roman 523, 524
Madej-Janiszek Regina 297
Madera Andrzej J. 551
Madeyski Antoni 107, 109, 111
Madlerowa Ludmiła 276, 278
Magnuski J. 396
Magnuszewski Dominik 430
Magowski Krzysztof 409
Majdewicz Włodzimierz 557
Majewska Helena 22, 30
Majewski P. 294
Makłowicz Józef 334, 343
Makowski W. 53
Malczewski Jacek 85, 87, 96, 98, 270, 580
Malicki Jan J. 549
Malinowski Jan 548, 561
Malinowski Leszek Jan 548, 561
Malinowski Mikołaj 18
Małachowski G. 292, 293
Małeta Alicja 346, 357
Mańkowski Piotr 159
Marcinek R. 96, 98, 111
Marcjalis 294

Marczewski Szymon 184, 189, 192, 586
Marek-Onyszkiewicz Ludwika 297
Markiewiczówna Władysława 295
Markowski Antoni 391
Markowski Henryk 404
Marminia Auguste 21, 30, 68, 576
Marszalska J.M. 96, 97
Martini Leszek 530
Maruszewski Artur 168
Maryniak Roman 530
Masior Jerzy 528
Matejko Jan 488, 490, 500, 506, 507, 599
Matrona Truchan 369, 594
Matusiak Anna 278
Matusiak B. 295
Matusiak Kazimierz 244, 278
Maurer Franciszek 409
Maurin Antoine 65, 68
Mayer Carl 69
Mazepa Iwan 480
Mączak Franciszek 305, 309, 311
Mączak Sławomir 303
Mączakowa Maria 311
Medwecki 53
Meerman A. 68, 579
Mehoffer Józef 71
Melbechowska-Luty A. 96, 98, 111, 507
Meretyn Bernard 149
Merks Lusjen 99
Merwin Bertold 128, 583
Mędrzecki Włodzimierz 308, 315
Mękicki Rudolf 70
Miączyński Kazimierz 9
Michalska Jadwiga 335, 343, 592, 593
Michalski Jan 335, 343, 592, 593
Michalski Waldemar 513, 515
Michałowski K. 295
Michałowski Stanisław 59
Mielko 374
Mielnicka Elżbieta 528
Mierzecka Janina 115, 120, 337, 582
Miketta Janusz 266, 274, 286, 297
Mikler Dionizy 12, 13
Mikolasch Henryk 115, 266
Mikolasch Juliusz 247
Mikulski K. 294
Milewska W. 138, 139
Milińska S. 138, 139, 297
Minkiewicz Henryk „Odroważ” 127, 135, 138, 139, 162, 164, 168, 584, 585
Minkiewicz Witold 271, 296, 411
Misierowicz Alojzy 63, 86
Miśkiewicz Aleksander 539
Mitscha A. 296, 298
Młodecki Jan Kazimierz 9, 13
Młodnicki Karol 334, 335
Młodzianko Bolesław 304
Mniszchowa Katarzyna (z Zamoyskich) 45
Mniszchowa Urszula (z Zamoyskich) 33, 39, 48, 49
Mniszech Andrzej 480
Mniszech Franciszek Bernard 38
Mniszech Jan Karol 38, 44
Mniszech Jerzy 38, 480
Mniszech Józef Jan 38
Mniszech Józef Wandalin 65
Mniszech Józef 38
Mniszech Karol Filip 45

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

Mniszech Ludwika 193
Mniszech Michał Jerzy 45
Mniszech Stanisław 38
Mniszech Karol Filip 45
Molenda Jan 315
Monastyrski A. 59
Moniuszko Stanisław 176
Monnies Dawid 68
Moraczewski Wacław Damian 287, 295, 298
Morecka Jadwiga 328
Morotczak Dmytro 347
Moszczeński J. 136, 137
Mościcki Ignacy 51, 74, 162, 304, 505
Mościcki Jan Stanisław 194, 585, 591
Moulin S.M. 64
Mściwujewski A. 294
Müller Antoni 296
Murawjew 19
Muzyczuk S. 396
Mylius Arnold 193, 586
Mylius Jan Fryderyk 65
Myroniuk Hrycia 347

N

Napoleon III Bonaparte 16, 68, 103, 446
Napp Krzysztof 350
Narbutt Teodor 65, 555, 557
Naruszewicz 306
Nehamkie M. 57
Nejberg-Jawniszko Helena 62
Nespiak Danuta 553, 557
Neuman Jan Alojzy 115
Nicieja S.S. 291, 293, 294, 295, 298, 404
Nidecka 295, 296
Nieciecki Jan 464, 471, 475
Niekraszowa J[anina] 297
Niemand Ignacy 336, 343
Niemcewicz 306
Niemiec J. 293
Niemojewski Stefan Weriusz 59
Niesiecki K. 458
Niewiadomy G. 342, 343
Niewolska Elżbieta 565
Norwid-Neugebauer Mieczysław 254, 257, 287, 293, 294, 589
Norwid-Neugebauer Wanda 255, 258, 287, 293, 294, 295
Nosek S. 30
Noskowski Witold 298
Nosowicz Jan Franciszek
Nowakowski Franciszek Kandyd 188
Nowakowski T. 255, 256, 583
Nowakowski W. 506
Nowara Lesław 410
Nowicki Eustachy 312
Nowowiejska Maria 270
Nowowiejski Janusz 9, 263
Nowowiejski Feliks 263
Nowowiejski Mikołaj 8

O

Obst Seweryn 332, 334, 335, 592
Ochmann Teresa 412
Oczapowski Michał 65
Odorkiewicz E. 294
Odyniec Edward Antoni 65
Ogińska Aleksandra 460

Ogiński Grzegorz Antoni 193
Ogiński Ireneusz 65
Ojrzyński Zdzisław 553, 557
Olearczyk J. 58
Oleszczyński Antoni 65, 68, 69
Ołędzki Franciszek 435
Ołędzki Piotr 539
Oliver Antoine (Antoni) 34, 35, 39
Olszańska Teresa 564
Olszewski 156
Omieciński Adolf 9
Onacewicz Ignacy 68
Opalek M. 290, 292, 299, 396
Opanasienko N. A. 442
Opolski Zdzisław 304
Orda Napoleon 9, 45, 49, 56, 63, 71, 86, 89, 92, 93, 96, 97, 98
Orgelbrand Maurycy 68
Orlicz M. 298
Orłowicz Mieczysław 13, 16, 136, 137, 144, 145, 148, 149, 153, 154, 286, 506
Orłowski K. 246
Orłowski Michał 45
Orman E. 96, 98, 111
Osiński Marian 231
Ossendowska Zofia 259, 261, 287, 590
Ossendowski Antoni 259, 261, 287, 590
Ostapkiewicz Maria 369, 594
Ostoja-Zagórski Włodzimierz 128, 583
Ostrogski Konstanty 65
Ostrowski J. 96–98
Ostrowski J.K. 442, 507
Ostrowski Konstanty 212
Ottawa-Rogalska Zofia 263, 296
Ottawowa Helena 262, 263, 296
Oziębłowski Józef 68

P

Pachucka Romana 295
Padlewski Zygmunt 59
Paisner D. 404
Pajęczkowski F. 293
Palijczuk Dmytro 350
Palijczuk Łukjana 350
Paliwodzianka Helena 311
Pałaszewska Mirosława 291, 298,
Panasewiczówna Maria 115
Panaś Józef 127, 134, 139, 584
Panecka Agnieszka 525, 531, 563
Parandowski J. 293
Parnas 53
Paśławska Aleksandra 270, 296
Paśławska Grażyna 270, 273, 298, 590
Paśławska Maria 297
Paśławska Zofia zob. Drexler-Paśławska Zofia
Paśławski Karol 277, 278, 297
Paśławski Stefan 270, 273, 279–281, 282, 283, 286, 287, 291, 296, 297, 298, 591
Paśławski Stefan Karol Henryk 270, 273, 296
Pastuszek Mirosława 535
Patejuk Kazimierz 461
Pawlas Tadeusz 121, 122, 126, 137, 138
Pawlikowski Tadeusz 293
Pawłowski Bronisław 458
Payne Henry Albert 23, 30
Pecq Adolfa 30

Pelc J. 196
 Pelczarski T. 136, 137
 Pelz Zdzisław 236
 Pereświat-Sołtan Michalina 17
 Perkowski Piotr 262, 295
 Perli/Perl (?) Józef 69
 Petit Le Alex. Will 65
 Petrażycka-Tomicka Jadwiga 298
 Petrus J.T. 96–98
 Peyer Henryk 7–12, 14–16, 576
 Pęczkowska-Hadyś W. 293
 Piasecki Zbigniew 548
 Piechnik Dariusz 440–442
 Pieczętkowski F. 294
 Piekarczyk J. 136, 138
 Piekarski Marek 313
 Pienkos A. 49
 Pietkiewicz K. 374
 Pilecki Jerzy 531, 566
 Piller Piotr 9
 Pilpel Jakub 56
 Piłatowicz J. 299
 Piłsudski Józef 53, 62, 121, 139, 158, 159, 161, 173, 181, 313, 391, 393, 408, 510, 515, 595
 Pinak E. 396
 Pinsel Jan Jerzy 442
 Pinto Pereira Wisznicka Z. 507
 Piotrkowczyk Stanisław 193
 Piotrowski C. 507
 Piotrowski Jan Adam 259, 264
 Piotrowski Maksymilian Antoni 61, 68, 579
 Piotrowski Michał 297
 Piotrowski Waław 297
 Pisuliński Jan 390
 Piwocki K. 374
 Plater-Zyberk Małgorzata 177, 181, 296, 298, 346
 Plater-Zyberk Stefan 115, 346
 Płażewski I. 294, 357
 Płażyński Maciej 413
 Pochmarski B. 297
 Poddębski Henryk 56, 57, 58, 137, 141, 142–154, 286, 346, 584, 585
 Podhajski M. 296
 Podhalicz Joanna 294
 Poehlmann Jos. 290
 Pohl Karol 65
 Pohorecka Aleksandra 8
 Polaczek Janusz 533, 542, 543
 Polackówna Maria 276, 278
 Polak Tadeusz 457
 Polanowska J. 96, 98, 506, 507
 Polejowski Piotr 435
 Poniatowska Barbara 306
 Poniatowska Janina 311
 Poniatowski Józef 103
 Poniatowski Juliusz 304, 306, 308, 312, 313, 315, 591
 Poniatowski Stanisław August 103
 Popek I. 442
 Popek Leon 160, 545
 Poray-Biernacki J. 111
 Potępa S. 96, 97
 Potkański W. 297
 Potocka Ludwika (z Mniszchów) 193
 Potocka Dorota 13
 Potocka Maria 106
 Potocka Natalia 90, 106
 Potocki Alfred 90
 Potocki Antoni Michał 192
 Potocki Eustachy 103
 Potocki Ignacy 65, 103
 Potocki Józef 193
 Potocki Mikołaj Bazyle 434
 Potocki Stanisław Kostka 103
 Prażuch Wiesław 138
 Prądzyński 446
 Preuß Georg 53
 Pręgowski Zenon 290
 Prochwicz Jerzy 172
 Procyk Karol 434
 Progulska Krystyna Maria Eugenia (z Drexlerów) 262, 274, 275, 282, 286, 294, 297
 Progulski Jerzy 244, 266, 274
 Progulski Stanisław Michał 291
 Prószyńska Zuzanna 450, 458
 Pruszyński Aureliusz 70, 506
 Prycz Teofil 58
 Pryłkow Nikifor 156
 Przesmycka Elżbieta 242
 Przeździecka Maria 355
 Przeździecki Aleksander 16, 65
 Przyjemski Feliks 295
 Pzonia Wojciech 404
 Pńnik Aleksander 160
 Puchalski Włodzimierz 52
 Pudełko Ireneusz 236

Q

Quirini-Popławski R. 442
 Qurini Eugeniusz 136, 138

R

Raczyński E. 98
 Radomański Tadeusz 527
 Radzig 68
 Radziwiłł Barbara 65, 69
 Radziwiłł Janusz 194
 Radziwiłł Jerzy 65, 191, 193, 586
 Radziwiłł Karol Stanisław 192
 Radziwiłł Karol 9
 Radziwiłł Michał Kazimierz 193
 Radziwiłł Mikołaj Krzysztof 65
 Radziwiłł Tekla Róża 480
 Radziwiłł Stanisław Kazimierz 192
 Radziwiłł Tekla 45
 Rakicki Włodzimierz 461, 464
 Ramotowska E. 30
 Rastawiecki Edward 16
 Ratajczak D. 298
 Rawicz-Kosiński Stanisław 96, 97
 Redlich Henryk 61, 68, 579
 Reichel Carl Christian 103, 104, 581
 Reinfuss Roman 354, 357
 Reissowa Maria 276, 278
 Rejnert Alina 155
 Rejnert Jan 155
 Remer Jerzy 460, 474, 475
 Respondek S. 291–294
 Rewski Zbigniew 7, 16, 160
 Reytan Tadeusz 68
 Riegel Friedrich 56
 Rittenberg Ludwik 126, 129, 138, 583
 Rodziewicz Dominik 460, 472, 474
 Rogalski Wojciech 138

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

- Rogoyski Stanisław 346, 349, 350, 357, 593
Roman Mariusz 549
Romaniuk F. 160
Romanowski K. 558
Romer Alfred Izydor 217
Romer Eugeniusz 115
Romer Witold 115
Romerówna M. 217
Rosales-Rodríguez 49
Rosen Jan Henryk 294, 296
Rosenbaum Sebastian 405
Rosenschein Leon 58
Rossini G. 16
Rostocki W. 160
Roszek-Masiak Krystyna 555
Roszkiewicz 62
Rottermund A. 33, 49,
Rowecki Stefan „Grot” 164
Rożańska Maria 440
Römer Michał 68
Rudawcowa Anna 410
Rüdiger 446
Rudke Leopold 121, 122, 126, 127, 129, 131, 132,
138, 583, 584
Rudke Teofil 586
Rumel Zygmunt Jan 302, 314, 510, 511, 512, 515
Rumford Benjamin 292
Rustem Jan 30
Rutowski Tadeusz 294
Rutska Halina 52, 53, 71
Rutyna Ludwik 416, 431, 434, 435, 436, 437, 440,
441, 495, 507, 596
Rybkowski Tadeusz 98, 217, 330, 331, 334, 335, 343, 592
Rybotycki Jan 531
Ryłło Maksymilian Stanisław 68
Rypiński Karol 64, 68
Ryszkiewicz A. 49, 328
Ryszkiewicz Józef 220
Rzewuski Leon 78, 99
Rzewuski Waław 78
Rzewuski Walery 78, 85, 88, 96, 97, 121, 127, 136, 137,
138, 173, 582–586
Rzyszczewska Eufemia 102
Rzyszczewska Ewa 107
- S**
- Sadownikow A. 64
Samek J. 471, 474
Samojłow Wasilij 23, 25, 30, 577
Sanguszko Aniela (z Ledóchowskich) 581
Sanguszko Anna Katarzyna 192
Sanguszko Barbara (z Duninów) 86, 104, 111, 581
Sanguszko Barbara (z Pieniążków) 97
Sanguszko Cecylia Urszula (z Potockich) 101, 581
Sanguszko Dorota 105, 581
Sanguszko Eustachy Erazm 90, 103, 104, 111, 581
Sanguszko Eustachy Stanisław 84, 85, 91, 107
Sanguszko Helena 108
Sanguszko Hieronim Janusz 90, 96, 98, 99–101, 103, 111, 581
Sanguszko Hrihory 102, 111
Sanguszko Izabela (z Lubomirskich) 108
Sanguszko Jadwiga 108
Sanguszko Janusz Aleksander 90, 96, 98
Sanguszko Janusz Modest 101, 103, 581
Sanguszko Karol 105, 581
Sanguszko Katarzyna (z Branickich) 103, 104
Sanguszko Kazimierz Józef Antoni 186, 192, 586
Sanguszko Klementyna (z Czartoryskich) 106
Sanguszko Konstancja (z Sapiehów) 102
Sanguszko Konstancja (z Zamoyskich) 78, 80, 107, 580
Sanguszko Konstanty 103, 104, 581
Sanguszko Marianna (z Lubomirskich) 90, 97, 102
Sanguszko Olimpia 99
Sanguszko Paweł 99
Sanguszko Paweł Karol 75, 90, 97, 99, 100, 102, 111, 581
Sanguszko Roman Adam 85, 87, 90, 95, 103, 105, 106, 108, 580, 581
Sanguszko Roman Damian 90, 91, 94, 95, 98, 102, 106, 109–111, 580,
581, 582
Sanguszko Roman Władysław Stanisław 86, 107, 110, 111, 582
Sanguszko Szymon Samuel 196
Sanguszko Władysław Hieronim 78, 85, 99, 103, 106, 108, 109, 111
Sanguszkowa Zofia (z Hołowczyńskich) 100, 581
Sanojcowa 311
Sapieha Paweł Jan 189, 139, 582
Sapieha Adam 108
Sapieha Aleksander 64
Sapieha Jan Fryderyk 65
Sapieha Kazimierz Leon 189
Sapieha Krystyna 64
Saryusz-Wolski Kajetan 59, 62
Sas-Zubrzycki Jan 57
Sawicka Jadwiga 513
Sawicki Ludwik 13, 16
Schaller Robert 60, 62, 251, 579
Schiele Janina 337, 339, 539
Schmager G. 328,
Schneider A. 291
Schneider Stanisław Jan 268
Schorn J. 103, 104
Schrammówna H. 374, 379
Schreier F. 58
Schuler Edouart 30
Sedelnyk I. 442
Sejdlitz Józef Narcyz Kajetan 64
Selwa Jan 546
Seńkowski Mikołaj 57–59, 255, 259, 261, 287, 290,
346, 590
Serwaczyński Henryk 131, 583
Seweryn Tadeusz 346, 354
Sheybal Kazimierz 311
Sheybal Stanisław 303, 315
Sheybal-Rostek Aleksandra 303
Sibiga Jadwiga 528
Sichling Lazarus 30
Sichulski Kazimierz 67, 69, 70, 296, 335, 579
Siedlecki Franciszek 71, 74
Siekierka Szczepan 545
Sielicka-Baryłka Klara 373, 376
Siemaszko Leonard 62
Siemaszko Zbyszek 161
Sienkiewicz Henryk 298
Sienkiewicz Karol 306
Sierotwicki S. 16
Sierotwiński Stanisław 16
Sikora Z. 558
Sikorska J. 16
Sikorski Władysław 164, 172, 293
Silvestre de Louis 102
Sirka-Bortnowski Jan 408
Skarga Piotr 62
Skłodowski Jan 137, 138
Skłodowski J. 342
Skoczylski J. 295

Skolimowski Mieczysław 297
Skowron Wanda 154
Skórski Kazimierz 276, 278, 591
Skórski Zygmunt 268
Skrabski J. 96, 97
Skwarczyński Adam 295
Sloniewska Helena 295
Smolikowski Seweryn 8, 16
Smolka Franciszek 295
Smorawiński Mieczysław 158
Smosarska Halina 337, 339, 593
Smuglewicz Franciszek 68
Sobieska Janina 187
Sobieska Karolina (księżna de Bouillon) 431
Sobieski Jakub Ludwik 195, 193, 586
Sobieski Jan III 52, 58, 193, 195, 586
Sobieski Konstanty 431
Sokołowski Marian 80
Solarz Ignacy 312
Solski Tadeusz 70
Sołtys Adam 111, 263, 265, 293
Sołtys Angela A. 78
Sołtys Antoni Gabriel 244, 246, 251, 253, 255, 293, 295, 353
Sołtys Jerzy 292, 294
Sołtys M.E. 293
Sołtys Maria (z Drexlerów) 253
Sołtys Mieczysław 262, 293
Sołtys Stanisława 292, 294
Sołtysiak M. 74
Sołtys-Kulinicz Andrzej 291–294, 297, 299
Sołtys-Kulinicz Antoni Zbigniew 96, 295, 296,
Sommerówna Adela 328
Sosnowski Antoni 217
Sosnowski Oskar 55, 58, 578
Sowa Marcin 237
Sowizdraniuk Michał 350
Spranger Edward 295
Stachiewicz Piotr 98, 496, 506
Stadziewicz B. 58
Stahl Ignacy 62
Stala M. 296
Stalarz Józef 388, 595
Stalin Józef 3, 247, 412
Stanielewicz Marek 390
Stanisławski Jan 70
Staniuk Henryk 552
Stankiewicz M.E. 371
Stankiewicz Zofia 71
Stankiewiczówna M. 58
Stański Eustachy 312, 313, 315
Statkiewicz B. 278
Stawecki P. 297
Steczkowski 282
Stefanyk Wasyl 39
Steinheil Teodor 13, 16
Stempkowski Józef 39, 44
Stempniewicz M. 295
Stępień T. 307
Stępowska Konstancja 80
Stilke Georg 53
Stolzman M. 16
Strachanowski Marcin 434
Strachocki Antoni 48
Strahowski B. 69
Strauss Władysław Aleksander 62
Stryjeńska Zofia 336
Strzelbicki Teodor 66, 69

Strzembosz Władysław Alojzy 63
Strzyżowski 446
Suborin A. S. 53
Suchcitz A. 296, 297, 298
Suchmiel J. 295
Suchodolska Maria 196
Suchodolski January 65, 204
Suchwałek Ewa 461
Suchwałek Jerzy 461
Sulimierski F. 16, 49
Sułkowska-Gładuń J. 315
Suwczyński Włodzimierz 137
Swoboda Tadeusz 555
Sylwester I 292
Syrokomla Władysław 18, 22, 68
Szafrąński W. 471, 474
Szajnocha 306
Szaniawska Waleria 8
Szczawińska E. 30
Szczur Krzysztof 555
Szczurko E. 295
Szeptycki Atanazy 12
Szerer 56, 58
Szkлар Władysław 535
Szkryblak Jura 350
Szkryblak Wasyl 350
Szolginia W. 242, 506
Szopski Felicjan 262, 267, 272, 297
Szpotański K. 274
Szreger Efraim 37, 39, 40, 41, 49, 578
Sztandara M. 342, 343
Szuchiewicz W. 342
Szujski 306
Szwarc Danuta 527
Szwoc F. 58
Szykowski Marian 295
Szymanowski Wacław 335
Szymanowski Karol 262, 263, 290
Szymański Marek 527, 528
Szymonowicz Zbigniew 290, 299
Szymaska Maria 523, 524
Szyszko-Bohusz Adolf 80, 97

Ś

Śladecki Dariusz 553
Ślusarski J. 57
Śniadecki Jędrzej 68
Świdarska J. 295, 296
Świdarski J. 355
Świdziński Konstanty 30
Świerzko Piotr 276, 278
Świerz-Zalewski Stanisław 80, 97
Świeży Janusz 346
Świłło Daniel 375
Świłło Helena 375, 377, 594
Świrkowski Romuald 472, 474
Świrska Katarzyna 431
Świrski Gabriel 431

T

Tabińska-Juhasz Danuta 553
Tajchman J. 471, 474
Talko-Hryncewiczowa Wanda 366
Tanchelewicz I. 170
Tarasiewicz Józefa 377, 379

INDEKS NAZW OSOBOWYCH

- Tarlo Andrzej 38
Tarlo Mikołaj 38
Tarnawska Wanda 551
Tarnawski Apolinary 255, 259, 261, 287, 590
Tarnawski Wit 298
Tarnowski Jan 53, 458, 371
Tarnowski Marcin 8, 10, 576
Tatar-Trześniowski Zdzisław 388
Tchórzewski Karol 58
Tencall Constante 97
Tenner Juliusz 268
Tenner-Gromska Daniela 265, 267, 268
Tepliar Antoni 65
Teslar A. 297
Tessaro-Kosimowa I. 16
Thieme U. 16
Timm Wasilij 26
Tinkaluk Marijka 349
Tirpenne Jean Louis 65
Tobiaszowa Z. 49
Tokarz Waclaw 458
Tomczak Robert 539
Tomczyk Antoni 541
Tomicki Józef 287, 290, 298, 299
Tomicki Stanisław 284, 287, 298, 591
Tomkiewicz Tadeusz 525
Tracz Bogusław 404
Trajdos Tadeusz 450, 458, 544
Tramecourt Jerzy 298
Traugutt Romuald 22
Trenkier et Graph 57
Treszka Józef 52
Troczyński Konstanty 298
Trofimiak Marcján 434, 440, 441
Trybowski I. 293
Trzeciecki August 446
Trzemeski Edward 79, 80, 82, 83, 96, 249, 251, 265, 258, 266–268, 281, 287
Tubaja K. 295
Tuerka (Türka) M. 262, 295
Turbacki Eugeniusz 59
Turczynowiczowa Natalia 297
Turczynski E. 137
Turski Stanisław 115
Twardowska Aniela 405
Twardowska Helena 405
Twardowska Kazimiera 268, 298
Twardowska Maria 405
Twardowski Bolesław 491, 505
Twardowski Kazimierz 258, 259, 262, 263, 265–268, 271, 287, 292, 294–296, 298, 408, 491, 590
Twardowski T. 298
Tymieniecki Stefan 259, 294
Tyrowicz M. 298
Tyszkiewicz Jadwiga 12
Tyszkiewicz Jerzy 64
Tyszkiewicz Konstanty 23, 30, 208
Tyszkiewicz Wanda 65
- U**
- Udziela Seweryn 322, 328, 345, 363
Urban W. 442
Urbankiewicz Jerzy 558
Urbanowski Antoni 185
Urbanowski Jerzy 230
Urbański A. 159, 160
- Ursyna A. 336
- V**
- Vigee-Lebrun Elizabeth-Louise 105, 106, 581
Villain de Francois 68
Visun D. 53, 57
Vogelfänger Henryk (Tońko) 405
- W**
- Wachulka Waclaw 530
Waingertner P. 137, 139
Wajda Kazimierz Jan (Szczepko) 399, 405
Walczykiewicz Stefan 158
Waleryus Marcyalis M. 294
Walewska Cecylia 9
Walewski W. 16, 49
Walkiewicz Władysław 68
Walter Józef 338, 408, 592
Wańkiewicz Walenty 65
Warchałowski Edward 259, 264
Warchałowski Jerzy 362, 371
Wardziak Aldona 358
Wasylewski Stanisław 295
Wasyłkowski Janusz 297, 522, 529, 530, 532, 541, 545, 550, 551, 552, 566, 567
Wawrzyniak Olga 367
Wawrzonek T. 160
Wątroba Przemysław 49
Weber F. 30
Weigl Rudolf Stefan 278, 297
Weiss Dawid 68
Wencel-Kalembkova I. J. 458
Węgrzyn Dariusz 405
Wielocha A. 342
Wielocha Zofia 412
Wierusz-Kowalski Alfred 335
Wierzbicki Bolesław 53, 56, 57, 58, 59, 295, 580
Wierzbicki Ludwik 84, 212, 213, 216, 223, 580, 588
Wierzbicki W. 259, 264
Wilczyński Jan Kazimierz 30, 63, 579
Wilczyński K. 506
Wilkosz P. 137, 138
Willatz Wawrzyniec 189
Winiarski Wł. 57
Winiarzówna Julia 274
Wisłocki Adam 141
Wisznicki Mikołaj 58, 498, 499, 507
Wiśniowiecki Jeremi 478, 480, 599
Wiśniowiecki Michał Korybut 193
Wiśniowiecki Serwacy Michał 44, 45, 193, 480, 481
Witke-Jeżewski Dominik 63
Witkiewicz Kazimierz 328
Witkowski Kamil 457
Witkowski L. 295
Witrylak Henryk 530
Witwicka Irena 236
Witwicki Janusz 225–228, 230, 231, 236, 237, 242
Witwicki Michał 230, 236, 237, 242
Witwicki Władysław 25, 268
Władysław IV 27
Włast Józef 13
Wnęk K. 292
Wodyński Józef 271, 297
Wojciechowska Anna 555

Wojciechowska Krystyna 561, 562
Wojnar Tadeusz 543
Wolak Tadeusz 528
Wolańska J. 294, 296
Woleński J. 295, 296
Wołodkowicz I. 471, 474
Wołonczewski Maciej 65
Woronicz Jan Paweł 185
Woronicz Zofia 185
Woroniecki Michał 472, 475
Woronowiczówna Felicja 224
Woronowiczówna Zofia 185
Woznickij B. G. 442
Woźniak B. 196
Woźnicki B. 442
Wroczyńska Jolanta 564
Wróbel Andrzej 544
Wróbel Walenty 268
Wybranowski 62
Wyczółkowski Leon 70, 322
Wypych-Gawrońska A. 297
Wyspiański Józef 553
Wyspiański Stanisław 458, 507
Wyszłowski Jerzy 194
Wyżycki Ignacy Mikołaj 194
Wyżycki Mikołaj Gerard 193

Z

Zaborowski Stefan 80, 81, 97, 579
Zaborowski Wincenty 62
Zacharski Jan 59
Zachwatowicz Jan 236
Zadróżna Hanna 303, 311
Zadróżna Maria 303, 304, 311
Zadróżna (Buks) Eleonora 301
Zadróżny Czesław 301
Zadróżny Mieczysław 300–315, 591, 592
Zadróżny Stefan 301
Zadróżny Wawrzyniec 301
Zagajewski Adam 397, 403, 410
Zajęlska E.Z. 297
Zakrzewska J. 160
Zalasińska K. 471, 474
Zaleski A. 68
Zaleski Józef Bohdan 65, 68
Zaleski Marcin 64, 620
Zaleski Stanisław 131, 598
Zalewski Ludwik 291
Załęska Franciszka 443
Załęski Artur 268
Załęski Henryk 8
Załęski St. 292
Załęski Władysław 8
Zametta Albert 64, 65
Zamojski Jan 458
Zamoyska Celina 65
Zamoyski Jan Jakub 33
Zamoyski Adam 447
Zan Tomasz 307
Zapałowski Andrzej 542
Zaremba Zdzisław 304
Zawadzki Adam 68, 200
Zawadzki J. 217
Zawadzki Michał 208
Zbirohowska-Kościa Hanna 303
Zdanowska Bronisława 115

Zdanowski Edmund 115
Zdobnicka Maria 311
Zdrada J. 294
Zerboni di Spoleti Edward 38
Zgodzińska B. 297
Ziarkiewicz Wincenty 410
Zieliński A.K. 154
Zieliński A. 350
Zieliński J. 506
Zieliński Marcin 123, 127, 138, 139
Zieliński W. 294, 336
Zieliński Zygmunt 127, 139, 134
Zientarska M. 139
Zimnowoda-Krajewska B. 474
Zimorowicz Józef Bartłomiej 194
Ziobrowski Julian 559
Ziółkowska-Modła Halina 561, 562
Zoumpis Novell 278
Zuber Juliusz 335
Zukerland Wilhelm 56
Zwierko Aleksander 555, 556
Zyblikiewicz L. A. 216, 292
Zych Władysław 291
Zykowski Karol 30
Zyndram Maszkowski Karol 335

Ż

Żakowicz A. 137, 138
Żelwietro Witold 461
Żmigrodzki Michał 188
Żórawska E. 315
Żółkiewski Witold 305, 314, 315
Żukowska Julia 443
Żukowski Karol 30, 68
Żuławski Jerzy 59
Żupajliwska-Mykytczuk Jełena 347
Żurowski Stanisław 457
Żychowicz Teofil 9, 68
Żyliński Wacław 61, 65

SPIS TREŚCI

TADEUSZ SKOCZEK	
Słowo wstępne.....	3

CZEŚĆ I: ZBIORY I KOLEKCJE – GRAFIKA, RYSUNEK, MALARSTWO

KAMILA PIJANOWSKA	
<i>Album widoków Wołynia</i> Henryka Peyera.....	7

EWA MILICER	
Wileńskie albumy kolekcjonerskie Marii Celestyny Boczkowskiej jako przykład zainteresowania grafiką i rysunkiem w 2 połowie XIX wieku.....	17

PIOTR KIBORT	
Laszki, Lubieszów, Łabuń, Malejowce... Rezydencje i dwory w rysunkach architektonicznych ze zbiorów Mniszczów z Wiśniowca.....	33

MARIUSZ ANDRZEJ KASPRZAK	
Pamiętki kresowe w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku	51

BARBARA BUŁDYS	
Rezydencje kresowe księżąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie.....	75

KINGA SOŁTYS	
Portrety księżąt Sanguszków z pałacu w Sławucie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie.....	99

CZEŚĆ II: ZBIORY I KOLEKCJE – FOTOGRAFIA

ALEKSANDRA GARLICKA	
Artystyczna fotografia kresowa w okresie międzywojennym (Komunikat).....	115

ANDRZEJ RYBICKI	
Na Kresach, w okopach legionów polskich rodził się polski reportaż wojenny.....	121
MAŁGORZATA FLORCZAK	
Henryka Poddębskiego Fotograficzne wyprawy na Kresy.....	141
BEATA GÓRECKA	
Świat, który przeminął – życie na Wołyniu lat 30. XX wieku w dokumentacji fotograficznej Adama Juliana Łukaszewskiego	155
FILIP KWIATEK	
Korpus Ochrony Pogranicza w zbiorach fotograficznych Narodowego Archiwum Cyfrowego	161
ANDRZEJ RYBICKI, MAGDALENA SKREJKO	
Wilno po akcji „Burza” w obiektywie Jana Bułhaka. Klische ze zniszczonego Wilna z 1944 roku.....	173
 CZEŚĆ III: ZBIORY I KOLEKCJE – DRUKI I RĘKOPISY ORAZ INNE	
PIOTR P. CZYŻ	
Ryciny heraldyczne XVII–XVIII wieku w kolekcji Józefa Ignacego Kraszewskiego w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie	185
KRZYSZTOF KLUPP	
Kresy Józefa Ignacego Kraszewskiego; zbiory kresowe Pracowni-Muzeum J. I. Kraszewskiego w Poznaniu.....	197
ŁUKASZ KONIAREK	
<i>Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa</i> w Ossolineum	225
HELENA WIÓRKIEWICZ	
Pamiętki lwowskiej rodziny Drexlerów w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie	243
ANNA MILEWSKA-MŁYNIK	
Z archiwum Mieczysława Zadróżnego, bibliotekarza Liceum Krzemienieckiego.....	301

CZEŚĆ IV: ZBIORY I KOLEKCJE – ETNOGRAFIA

MAGDALENA DOLIŃSKA

Stanisław Jakubowski i jego kresowa kolekcja
w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie..... 319

JOANNA BARTUSZEK

Wizerunek Huculów i huculszczyny w archiwaliach i fotografiach
z XIX i XX wieku w zbiorach Działu Dokumentacji Archiwalnej,
Fotograficznej i Filmowej Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie..... 329

GRZEGORZ GRAFF

Rusini Karpaccy na archiwalnej fotografii
w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie..... 345

BEATA SKOCZEŃ-MARCHEWKA

Litewskie, białoruskie i ukraińskie ozdoby z papieru w zbiorach
Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie 359

KLARA SIELICKA-BARYŁKA

Pamięć serca, pamięć rąk – tkaniny przesiedleńców z Kresów na Ziemie Zachodnie
w zbiorach Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie..... 373

CZEŚĆ V: WYSTAWIENNICTWO, PRACE KONSERWATORSKIE, BADAWCZE I POPULARYZACJA

ŁUKASZ KONIAREK

Ossolińskie pamiątki polsko-ukraińskich walk o Lwów.
Wystawa „Boje Lwowskie 1918–1919” (ZNiO, luty–marzec 2009)..... 383

BOŻENA KUBIT

Z Kresów do Gliwic – prezentacja projektu badawczego
i wystawy „Gliwicy Kresowianie”..... 397

WIKTORIA BLACHARSKA	
Muzeum Kresowe – czy i komu potrzebne?	
Spojrzenie muzealnika – organizatora wystaw kresowych	411
Ks. JÓZEF WOŁCZAŃSKI	
Wybrane przykłady troski Kościoła rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej	
o zachowanie dziedzictwa kulturowego w latach 1991–2011	415
RYSZARD BRYKOWSKI, JANUSZ SMAZA	
Prace ratownicze konserwatorsko-rekonstrukcyjne przy lwowskim pomniku	
generała Józefa Dwernickiego (1997–2000)	443
KATARZYNA MĄCZEWSKA	
Znaczenie studium historyczno-konserwatorskiego	
w procesie konserwacji zabytków na przykładzie restauracji kościoła parafialnego	
pw. św. Andrzeja Apostoła w Słonimiu.....	459
MYKOŁA KYBALJUK	
Narodowy Rezerwat „Zamki Tarnopolszczyzny”	
i jego rola w zachowaniu i odbudowie zabytków architektury	
na przykładzie renowacji założenia pałacowo-parkowego w Wiśniowcu	477
MARTA TROJANOWSKA	
Kresowe Madonny z Orłami Białymi – motywy narodowe i patriotyczne w wizerunkach	
Matki Boskiej w kościołach łacińskich	487
MARIUSZ OLBROMSKI	
Wołyń w poezji polskiej okresu dwudziestolecia międzywojennego	509
HALINA MURAWSKA	
Czasopisma kresowe wydawane w Polsce w latach 1989–2009.	
Materiały do bibliografii.....	517
SPIS ILUSTRACJI	576
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH.....	603
INDEKS NAZW OSOBOWYCH.....	611

Dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
oraz ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

Mazowsze.
serce Polski

Ilustracja na okładce:

Ulica Ostrobramska w Wilnie, 1845–1846, Litografia barwna wykonana przez Louisa-Pierre'a Alphonse'a Bichebois (1801–1850) i Victora Adama (1801–1866) według rysunku Karola Rypińskiego (1809-1892) z obrazu Marcina Zaleskiego (1796–1877) do *Albumu Wileńskiego*, wydane w Wilnie przez Jana Kazimierza Wilczyńskiego, Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Ikonograficznych.

Redakcja językowa: Małgorzata Izdebska-Młot

Redakcja techniczna: Marzena Milewska

Skład i łamanie tekstu: Mateusz Ryszkowski

Wydawca:

Muzeum Niepodległości w Warszawie
al. Solidarności 62, 00-240 Warszawa
tel. +48 (22) 827-37-70
sekretariat@muzeumniepodleglosci.art.pl
muzeum-niepodleglosci.pl

ISBN 978-83-62235-47-6

Nakład: 1000 egz.

